

МИКОЛА ПЕТРОВСЬКИЙ

НАРИСИ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Д В О У
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО «ТРОЛЕТА»

МИКОЛА ПЕТРОВСЬКИЙ

НАРИСИ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

XVII — ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ

I

(ДОСЛІДИ НАД ЛІТОПИСОМ САМОВИДЦЯ)

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1930

Бібліографічний опис цього
видання вміщено в „Листописі
Укр Друку”, „Картковому ре-
пертуарі” та інших покажчиках
Української Книжкової Палати

Ніженська Держдрукарня
Укрголовліт № 515/Д. З. VI. 1930 р.
Замовлення № 1710
Тираж 2000

ВСТУП

Серед джерел щодо історії України й серед пам'яток українського письменства українські літописи посідають дуже поважне місце.

З самого початку наукової розробки нашої історії українські літописи звернули на себе увагу вчених дослідників, що в своїх працях розробляли й різнобічно використовували ці літописи. Завдяки цьому ми маємо досить значну літературу про українські літописи.

Коли ми розглянемо наукову розробку наших українських літописів, зразу помітимо, що літописи різних часів не однаково розроблені дослідниками. Коли літописи стародавніх часів української історії розроблені майже з усіх боків — літописи української історії часів торговельного капіталу, т. зв. „козацькі“ літописи, розроблені дуже мало.

Наукова розробка цих т. зв. „козацьких“ літописів перейшла в минулому в своєму розвитку дві фази.

Спочатку, в середині XIX в., коли завдяки заходам таких наукових установ, як Київська „Коммисія для разбора древнихъ актовъ“, і таких окремих осіб, як, наприклад, О. М. Бодянський, видано друком низку літописів, — ці літописи стали не тільки використовуватися дослідниками, як джерела для історії, але й стали об'єктом наукових дослідів окремих дослідників (наприклад, М. Максимовича, Г. Карпова, О. Левицького). Появляються так окремі статті, присвячені тому чи іншому літописові (напр. статті М. Максимовича), як і окремі монографії, присвячені цим літописам (праці Г. Карпова, О. Левицького).

Але вже з 80 р.р. XIX віку наукове студіювання козацьких літописів перейшло в нову фазу — фазу занепаду. В цей час ми вже не бачимо, щоб вивчення козацьких літописів притягувало особливу увагу дослідників. Монографій, присвячених козацьким літописам, ми вже не маємо. Праця О. Левицького „Опытъ изслѣдованія о лѣтописи Самовидца“, що видрукувана 1878 р., була по суті останньою монографією про козацькі літописи. Після цієї праці про козацькі літописи ми знаходимо тільки окремі розділи в курсах історіографії й історії письменства та окремі зауваження, часто побічні, в різних працях.

З'ясувати цю занедбаність вивчення козацьких літописів треба тим, що з 80 р.р. минулого століття козацькі літописи втрачають своє значіння, як історичне джерело. Коли для часів староруських, за малою кількістю джерел, літописи відігравали дуже видатну роль, що було стимулом до їх вивчення, — при вивченні часів XVII-XVIII в. в. літописи, як джерела, одійшли на задній план, бо заходами Археографічної Комісії, заходами Київської „Коммисіи для разбора древнихъ актовъ“, Археографічної Комісії Наукового Товариства ім Т. Шевченка у Львові, Краківської Академії Наук і низки інших видавництв і окремих осіб — видано низку архівних матеріалів до історії України; крім того, архівосховища документів XVII й початку XVIII в. стали приступнішими для наукових робітників. Також оголошено й значну кількість інших пам'яток українського письменства, що притягли до себе увагу дослідників. Все це

відсувало літописи, як історичні джерела й як пам'ятки письменства, на друге місце, і, звичайно, відбивалось і на науковому студіюванні їх.

Дарма, що, як зазначив у свій час 1878 р. О. Левицький, українські літописи вимагають дослідів (автор мав на увазі козацькі літописи¹⁾, але аж до останнього часу стан наукової розробки українських літописів мало посувався вперед. Особливо мало посунулася вперед критична, наукова розробка літописів, як історичних джерел. Аж до останнього часу до стану критичної наукової розробки козацьких літописів можна було застосувати давню оцінку Є. Замисловського, який ще 1871 р. зазначив, що критична розробка цих літописів „по настоящее время остается еще на той степени первоначальной критики источниковъ, которая ограничивается отдѣльными, разбросанными въ разныхъ изданияхъ, не сведенными вмѣстѣ болѣе или менѣе вѣрными замѣтками, пользование которыми крайне затруднено при отсутствіи обстоятельно составленныхъ библиографическихъ пособій“²⁾.

При тому ж вивчення цих козацьких літописів в обидві ці фази їх студіювання провадилося методами далекими від матеріалізму, що, звичайно, позбавляло ці досліди цілковитої наукової вартості.

Тепер же, останнім часом, після революції 1917 року, після Жовтневої революції, у зв'язку з поширенням вивчення української культури взагалі й історії зокрема, наукове вивчення козацьких літописів вступило в нову, третю фазу свого розвитку — фазу синтезу. Появилася низка студій, присвячених козацьким літописам. Низка дослідників, як напр. Д. Багалій, П. Клепацький, М. Горбань, А. Єршов, В. Романовський, О. Оглоблін, почасти автор цих рядків, почали вивчати козацькі літописи з різних поглядів.

Це дає нам тверду надію думати, що вивчення козацьких літописів буде невпинно продовжуватись і далі і дасть позитивні наслідки.

Зараз, у зв'язку з розвитком студіювання української культури взагалі й історії зокрема — вивчення козацьких літописів повинно мати, як остаточну мету, синтетичну працю, що охоплювала б всебічно всі козацькі літописи. Але ж така праця може, на мій погляд, бути розпочата й закінчена тільки тоді, коли буде всебічно й вичерпуюче розроблено кожен літопис. Тут, висловлюючись фігурально, треба спочатку зробити окремі цеглини, а потім уже приступити до будівлі.

Дальші досліди над козацькими літописами повинні йти в трьох напрямках: 1) встановлення загальних даних про літопис: економічно-соціальні умови, що викликали появлення літопису, зміст літопису, текст літопису, час, місце складання й автор літопису, погляди, симпатії й антипатії автора літопису, джерела звісток літопису³⁾, 2) критична перевірка звісток літопису, зазначення хибних звісток й причини, чому маємо в літопису ці звістки й 3) місце кожного літопису в ряду інших літописів — залежність від нього інших літописів, чи залежність цього літопису від інш. праць подібного роду. Звичайно, останнє (встановлення залежності літопису в одного від другого) може цілком бути здійснено тільки тоді, коли ми будемо мати такі видання всіх козацьких літописів, що відповідатимуть останньому слову науки.

Це наукове студіювання козацьких літописів щодо методи його повинно провадитися лише методом матеріалістичною, методом діалектичного матеріалізму, що являється єдиною науковою методою й лише одна може довести до всебічного вивчення козацьких літописів.

¹⁾ О. Левицький, Опытъ изслѣдованія о лѣтописи Самовидца, с. 6.

²⁾ Е. Замысловскій, Царствованіе Федора Алексѣевича, ч. I, с. 193.

³⁾ Звичайно, для кожного літопису ці моменти розглядаються в порядку, що викликається потребою.

Відповідно цього, я подаю результати моїх дослідів над літописом Самовидця, даю для майбутньої української історіографії цеглину, певні частину цеглини.

В цій праці я подаю так загальні відомості про літопис Самовидця, як і критичний розгляд звісток цього літопису.

В цій монографії я спочатку бажав дати окремий додаток, присвячений боротьбі класів і партій на Україні від 1648 р. й до кінця XVII в., щоб з цього була яєніша класова фізіономія автора літопису Самовидця. Але ж для цього додатку я зібрав стільки матеріялу, що він збільшив би майже удвоє розмір цієї монографії. Тому я в цій праці даю відомості про цю боротьбу класів і партій на Україні більш-менш стисло, подаючи це повніш в іншій праці—„Українські діячі XVII в.“, окремі розділи якої вже друкуються в „Записках“ Історично-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук.

В розділах, присвячених критичному розгляду звісток літопису Самовидця, дається повний розгляд, по змозі за першоджерелами, непевних звісток в тих оповіданнях літопису, що стосуються безпосередньо до України. Непевні звістки в оповіданнях, що не стосуються безпосередньо до України, теж подано в цій праці, але я викладаю їх стисліше.

Певні ж звістки літопису, перевірені переважно за першоджерелами, вказано на протязі всієї праці, з покликом на ті джерела й праці, на підставі яких встановлено певність цих звісток.

Не виділяв я цих певних звісток в окремі розділи, з наведенням цитат з документів, на підставі яких встановлено певність цих звісток, щоб не збільшувати не менш, як в два рази, розміру праці; крім того, кожен дослідник в разі потреби може перевірити, користуючись моїми покликами на джерела й праці, вірогідність потрібної йому звістки літопису Самовидця.

Для полегшення користування моїми вказівками на звістки літопису, що їх розкидано по всій праці, в кінці праці додано покажчика звісток літопису за роками.

Щоб не збільшувати дуже розмір цієї монографії, я зазначив вплив лише найважливіших помилок Самовидця на інші літописи й літописні компіляції, а також і на праці дослідників.

Зазначив я також у праці головніші звістки літопису Самовидця, про які я не знайшов даних, що стверджували б або нищили їх, а також звістки, що ними треба користуватися з певними застереженням. Через те, що й літопис Самовидця й більшість джерел, що їх використано в цій праці, подають події за старим стилем, я скрізь додержуюсь того стилю, що є в літопису Самовидця і в джерелах.

В кінці праці подано списє друкованих джерел і літератури, що я використав в цій монографії (спочатку дані джерела й праці українською, російською й білоруською мовами, а потім іншими мовами), декілька архівних документів.

Розпочинаючи й закінчуючи цю працю; я добре розумів усю складність і трудність її. Добре розумію й ту стару істину, що від хиб і помилок, особливо при великій праці, майже неможливо вберегтися, і маю надію, що критики ззначать і виправлять всі численні недоліки, що їх, безумовно, має ця праця. Але ж, беручи на увагу істину, що не починається лише той, хто нічого не робить, я й пускаю в світ цю монографію,— наслідок моєї багатолітньої роботи.

М. Петровський

1930 року січня 15 дня
м. Ніжен

ЧАСТИНА ПЕРША

I. Умови, що викликали утворення т. зв. „козацьких“ літописів. Літопис Самовидця. Вага його. Огляд літератури про літопис Самовидця

1648 р. був роком, що поклав початок бурхливим подіям в житті Східньої Європи взагалі й України зокрема. В часи перед цим роком Польща здавалася одною з могутнійших, і зовні і внутрі, держав Європи. Всі сусідні держави, що оточували Польщу, мусили рахуватись зі своїм могутнім, як-то здавалося, сусідом — Польщею.

У внутрішніх відносинах Польщі, зокрема у відносинах з поневоленою людністю України, здавалося панував з 1638 р. „золотий спокій“. Козацтво, міщанство і селянство України здавалися остаточно зломленими невдалим повстанням 1638 р. й магнатське господарство продовжувало свій рух на південь і схід України, підбиваючи собі нові й нові місця.

Серед цього „золотого“ для панівних верств Польщі спокою початок 1648 р. приніс чутки про якусь-то метушину на півдні України, про втечу на Низ мало відомого широким колам панівних верств Польщі чигиринського сотника Б. Хмельницького¹⁾. Далі ж події стали розвиватись досить швидким і несподіваним для більшости панівної верстви тодішнього суспільства темпом. Травень приніс Польщі розгром під Жовтими Водами й Корсунем, полон коронного й польного гетьманів, загибель війська. Буйним полум'ям після цього розгорілася на Україні пожежа революції, і вже в кінці травня 1648 р. українські магнати могли сказати устами А. Киселя, повторюючи біблейський вираз Єремії: „servi nunc dominantur nobis“²⁾.

Дальший розвиток подій приніс панівним колам Польщі Пилявці й зимові переговори 1649 р., підчас яких Б. Хмельницький, висловлюючи думки української революційної людности, міг сказати польським комісарам: „Вибью з лядської неволи народ руський... Ставши над Вислою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчить, Ляхи. І дуків і князів туди зажену, а як будуть і за Вислою брикати, знайду я їх там певно. Не зістане у мене і нога жаднаго князя й шляхетки у тій країні“³⁾.

Дальша війна принесла Польщі Зборовський розгром, який сучасник цілком слушно порівнював з найтяжчими поразками, що їх зазнала Польща в своїй попередній історії: поразкою під Варною, або перебуванням Бату в Кракові⁴⁾. Дальший розвиток подій, не дивлячись на перемогу

¹⁾ Напр. пор. Acta historica res gestas Poloniae illustrantia II № 5, с. 129; Дневник Богуслава Казимира Машкевича, Мемуари, относящиеся къ исторіи Южной Руси, в. II, с. 415; пор. М. Грушевський, Історія України Руси т. VIII, ч. 2, с. 157.

²⁾ Памятники, изданные Киевскою Коммиссією для разбора древнихъ актовъ, т. I, отд. 3, № 9 с. 209; пор. Плачъ Іереміи гл. 5, ст. 8.

³⁾ Памятники К. Ком. I, 3 № 66 с. 320-321.

⁴⁾ Jасuba Michałowskiego, Księga Pamiętnicza., № 145, с. 439.

поляків під Берестечком 1651 р., не приніс, поліпшення становища Польщі. 1654 р. приніс юридичне відокремлення України від Польщі (фактично воно вже відбулося далеко раніш) і злуку України з Москвою. Дальші події (війни з Москвою, Швецією, з Ракочі) дуже знесли Польщу; вона вже не могла дійти, не дивлячись на блискучі військові перемоги С. Чарнецького й Я. Собіського, того становища, що вона мала до 1648 р. Польща початку XVIII в. це тінь минулої Польщі перед 1648 р.

З другого боку на руїнах Польщі зміцнюється сильна й зажерлива до сусідів Московська держава, що протягує свою цупку руку на південь і північ.

Правобережна Україна в наслідок тої різноманітної боротьби, що точилася на її терені протягом Хмельниччини й наступних за нею років, зазнала майже цілковитого спустошення й руїни. Лівобережна Україна, вибившись з під влади Польщі, з лабет магнатського господарства, починає новий етап свого економічного, соціального й культурного життя.

Головну ж ролю у всіх галузях цього нового життя Лівобічної України відіграє козацька старшина, що в наслідок цієї революції торговельного капіталу стала гегемоном економічного й соціального життя України.

Всі ж ці зміни в різних галузях життя Східної Європи, зміни підготовлені попередніми економічними й соціальними взаєминами, мали, як здавалося більшості тодішнього культурного суспільства України (а почасти й Польщі й Москви та інш. країн), своїм початком революцію Хмельницького, 1648 рік.

Недаром Хмельниччина була одним з тих двох моментів української історії (другим моментом була акція Мазепи), що найбільш звертали увагу чужинців від другої половини XVII в. до кінця першої половини XIX в. на Україну¹⁾.

Звичайно, цілком зрозуміло, що Хмельниччина викликала й посилення літературної діяльності на Україні²⁾. А як ж козацька старшина прагнула стати й гегемоном у всіх галузях життя України — натурально повинні були появитись і твори, що їх метою було з'ясувати історичну ролю козацтва й виправдати його класові змагання³⁾, бо козацька старшина ховала свої класові інтереси за інтересами або всієї України, або козацтва. Як відповідь на цю потребу й появляється низка історичних праць, що здобули собі назву „козацькі літописи“.

Головним завданням цього виду історичних творів було дати в належному виді й освітленні причини й події Хмельниччини, а вже потім вони перетворилися в оповідання про події наступних років⁴⁾.

Завдяки цьому ми протягом часу від Хмельниччини й маємо появлення низки цих творів. Полковник Г. Грабянка пише „Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляков кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского съ поляки“... Б. військовий канцелярист С. Величко пише своє „Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками чрезъ Зѣновія Богдана Хмельницкого Гетмана Войскъ Запорожскіихъ в осмі лѣтахъ точившойся“...

1) Prof. D. Dorošenko, Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur des XVIII und der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts, 2-3.

2) О. Левицкій Опытъ изслѣдованія..., 1-2; пор. В. Иконниковъ, Опытъ русской историографіи, т. II, кн. 2, с. 1590; Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, 23.

3) Пор. В. Петрикевич, Літопись Самійла Величка а „Воуна Домова“ Самійла Твардовського, с. 6.

4) М. Максимовичъ, Собраніе сочиненій, т. I, с. 398; О. Левицкій, Опытъ изслѣдованія..., 29; М. Возняк, Історія української літератури т. III, друга частина, с. 381-382.

З усіх цих козацьких літописів перше місце належить оригінальному твору другої половини XVII й початку XVIII в., літопису відомому під назвою „Літопис Самовидця“¹⁾.

Літопис цей став вперше відомий широким науковим колам з 1846 року, коли О. М. Бодяньський видрукував його в „Чтеніяхъ Московскаго Общества Истории и Древностей Россійскихъ“²⁾ під заглавом „Лѣтопись Самовидца о войнахъ Богдана Хмельницкаго и о междуособіяхъ, бывшихъ въ Малой Россіи по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года“.

При цьому виданні літопису О. Бодяньським вміщено коротеньку передмову П. Куліша; в цій передмові Куліш каже, що „такъ какъ нѣкоторыя изъ Украинскихъ лѣтописей не имѣють опредѣлительныхъ заглавій и означенія имени лѣтописца, то потому эта лѣтопись, въ отмѣну отъ другихъ и для точности ссылокъ, назвала Лѣтописью Самовидца, на томъ основаніи, что сочинитель ея, какъ видно изъ текста, жилъ и дѣйствовалъ отъ начала войнъ Богдана Хмельницкаго, можетъ быть, до послѣднихъ годовъ XVII столѣтія“³⁾. Назва цього літопису — літописом Самовидця, що її дав П. Куліш⁴⁾, збереглася за літописом й до наших часів, без заперечень з боку дослідників; між ними хіба тільки один Г. Карпов виступив проти цієї назви, зазначивши, що „понятія лѣтописецъ и самовидецъ, кажется, не вполне совмѣстимы. Для того, чтобы лѣтописца можно было назвать самовидцемъ, нужно сначала превратить его сочиненіе въ діаріушъ, а потомъ уже, смотря по обстоятельствамъ, и въ произведеніе самовидца. Но лѣтописецъ Хмельницкаго (такъ Карповъ зветъ літопис Самовидця) положительно не можетъ быть названъ не только дневникомъ, но и записками“⁵⁾.

Літопис Самовидця був видрукуваний вперше, як зазначено вище, О. Бодяньським 1846 р., але відомий він був і раніш. Не кажучи про те, що він був у списках поширених в XVIII в. й був, як це зазначую нижче, джерелом для літописців XVIII в., відомий був літопис Самовидця дослідникам і в XIX в. до видання Бодяньського. М. Максимович каже, що до того, як Кулішеві став відомий літопис Самовидця в списку (1843 р.) він, Максимович, мав ще 1835 р. спис цього літопису від митрополита Євгенія; крім того у Максимовича був ще й другий, його особистий список літопису Самовидця⁶⁾.

Після того, як цей літопис став відомий широким науковим колам, він зразу ж заняв своїми важливими особливостями перше місце вагою між іншими українськими козацькими літописами.

1) Що до назви цих історичних творів (Самовидця, Г. Грабянки, Величка) козацькими літописами, мущу зауважити, що ця назва не більш, як трюїзм, що не відповідає дійсності. Ці твори тільки в деяких своїх частинах являються літописами й мають всі прикмети останніх. По більшості ж вони мають тільки деякі прикмети літописів. А як же ця назва „козацькі літописи“ досить твердо засвоїлася за цим видом історичних творів, а нової вичерпувальної назви до цього часу ще не маємо, тому я в дальшому, протягом всієї цієї праці, й буду вживати до твору Самовидця назву „козацький літопис“ і „літопис“.

2) Год 2-й №№ 1, 2; є й окремо відбиток.

3) Передмова до цього видання с. 1.

4) Про те, що він дав назву „Самовидця“ цьому літопису, Куліш згадував і потім. В листі до О. Ф. Кистяківського від 28 вересня 1876 р. Куліш каже про себе з приводу літопису Самовидця, як людину, „кто первый обратилъ внимание на эту лѣтопись, кто отъправилъ ее в Общество Ист. и Др. Росс., кто далъ ей названіе, подъ которымъ она извѣстна“. (Письма П. А. Кулиша къ А. Ф. Кистяковскому, Киев. Стар. 1902, № 3, с. 525).

В пізнійшій праці (Отпаденіе Малороссіи отъ Польши, т. III, Чтенія в Моск. Общ. Ист. и Древн. Росс. 1889, I с. 238) Куліш каже про цей літопис „мой Самовидецъ“; О Левинкій, Опытъ изслѣдованія..., 5-6; акад. Д. Багалій, Нарис української історіографії, вип. II, с. 2, 8; М. Грушевський, Історія України — Руси, т. VIII, ч. 2, с. 205.

5) Г. Карповъ, Начало исторической дѣятельности Богдана Хмельницкаго, с. 233.

6) М. Максимовичъ, Собр. сочин. I, 525; О. Левинкій, Опытъ изслѣдованія..., 5, 7; В. Иконниковъ, цит. праця, 1568; акад. Д. Багалій, цит. праця, с. 1-2, 19-20.

Ця вага літопису Самовидця обумовлюється такими його прикметами. Літопис Самовидця являється первичним літописним твором, що служив чи безпосередньо чи через посередництво інших залежних від нього літописів джерелом для всіх історичних творів („літописного“ характеру) XVIII в.¹⁾ Праці Грабянки, Величка, Краткое Описание Малороссии, Літописець Якова Лизогуба, праця Рігельмана й т. інш. мають на собі вплив Самовидця, як джерела²⁾.

Через ці твори літопис Самовидця зробив вплив на історичні праці в ті часи, коли літописи й літописні компіляції вважалися в істориків за першорядне джерело. В цьому відношенні Самовидцев твір зробив вплив не тільки на історичні праці українські, російські, польські, але й праці інших країн. Так, напр., через твір І. Шерера („Annales de la Petite Russie“), що користувався залежним від Самовидця „Краткимъ Описаніємъ Малороссіи“³⁾, Самовидцев твір зробив вплив й на де-які західно-європейські історичні твори, напр. історію Туреччини Гаммера.

Літопис Самовидця написав сучасник, що був у багатьох випадках дуже близький до подій, а в де-яких випадках був і свідком, і учасником подій. Як твір, що писався особою певної суспільної верстви, особою, що жила в певні часи, в певному суспільному оточенні — літопис Самовидця відбиває в собі погляди й ідеологію певної класи, відбиває також погляди людности тих часів на явища природи, явища суспільного життя, вводить в коло їх інтересів, дає зразки тодішньої мови.

— Як джерело, написане сучасником, а часто й очевидцем і учасником подій літопис Самовидця дає дуже часто досить певні звістки про історичні події на Україні й в інших країнах. При тому часто літопис Самовидця дає оповідання очевидця про такі події, про які ми з інших джерел маємо тільки перекручені, далекі від дійсності відомості (напр. оповідання про похорон І. Золотаренка 1655 р.). Є в оповіданні Самовидця й такі звістки, що можуть використовуватися для більш-менш певного розв'язання суперечностей між іншими джерелами (напр. оповідання про бої під час другого Кримського походу 1689 р. між козацько-московським військом і татарами — тут ми маємо суперечності між оповіданням учасника походу П. Гордона й реляціями В. Голіціна). Є випадки, коли оповідання Самовидця являється єдиним сучасним джерелом тих чуток, що були в суспільстві сприводу тих чи інших подій (напр. оповідання Самовидця про повстання стрільців у Москві 1682 р.).

Завдяки всьому цьому літопис Самовидця дуже охоче використовується дослідниками як історичне джерело. Є низка таких оповідань Самовидця, що їх не минає, щоб не використати для праці, жоден дослідник, що студією відповідні події (напр. оповідання про причини відступу П. Дорошенка 1668 р. з Лівобережжя на Правобережжя, характеристику гетьмана І. Самойловича та інш.).

1) Пор. Г. Карповъ, Критическій обзоръ разработки главныхъ источниковъ, до исторіи Малороссіи относящихся за время: 8 генваря 1654 — 30 мая 1672, с. 56; його-ж, Начало исторической дѣятельности Богдана Хмельницкаго, с. 214-215; М. Грушевський, Історія України-Руси VIII, 2, с. 206.

2) Пор. Г. Карповъ, Начало историч. дѣятел. Б. Хмельницкаго, с. 217-218; О. Левицкій, Опытъ изслѣдованія..., 4; В. Иконниковъ, Опытъ русской исторіографіи, т. II, кн. 2, с. 1563; В. Антоновичъ, Прилуцкій полковникъ Михайло Мовчанъ и его записная книга, Кіев. Стар. 1885, № 1, с. 60; А. Лазаревскій, Лѣтописныя замѣтки (1651-1749 г.), Кіев. Стар. 1883, № 3, с. 680-682; П. Клепатскій, Літописець Якова Лизогуба, с. 2-3.

3) Про користування І. Шерера цим джерелом, Prof. D. Dorošenko, Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur..., 38, D. Dorošenko, Schererovy „Annales de la Petite Russie“ a jejich místo v ukrajinské historiografii, с. 356-357.

Робили й роблять оповідання Самовидця вплив і на художні твори, напр. оповідання Самовидця про події Чорної Ради 1663 року дуже відбилося на відомому творі П. Куліша „Чорна Рада“¹⁾, або напр. оповідання Самовидця про зраду дружини П. Дорошенка своєму чоловікові й т. інш.

Мало того яскраво висловлена ідеологія Самовидця зробила вплив і пізніш, у XIX ст., на дослідників, що студіювали добу, описану Самовидцем.

Не можна не погодитися частково з акад. М. Грушевським, який, розглядаючи діяльність П. Куліша, каже, що „в оцінці великої революції XVII віку він (Куліш) залюбки посилається на характеристики й оцінки „Самовидця“, свого земляка, репрезентанта козацького панства, вважаючи його голос голосом суголосної собі верстви“, й далі каже, що, висуваючи міщанство, як творчий, культурний елемент, Куліш йде тут „за своїм оракулом „Самовидцем“²⁾.

Завдяки всім цим прикметам літопис Самовидця й являється твором, що його не може не згадати жоден дослідник, який торкається життя України XVII-XVIII в.³⁾

Всі ж дослідники, що докладно студіювали ті чи інші сторони життя, про які є у Самовидця, одноголосно відзначають важність цього видатного твору. Не перелічуючи докладно всіх цих відгуків дослідників про літопис Самовидця, найхарактерніші з них я тут все ж таки наведу.

Уже перший видавець цього літопису О. Бодяньський в передмові до видання каже про одержання списку „этой, чрезвычайно важной, лѣтописи“⁴⁾.

М. Максимович зве літопис Самовидця „замѣчательная козацкая лѣтопись Самовидца“, а в іншому місці згадує про звістки „въ драгоцѣнной лѣтописи Самовидца“⁵⁾. Є. Замисловський, оцінюючи козацькі літописи, як історичні джерела, каже: „Самою безыскусственною по формѣ изложения и наиболее достоверною лѣтописью, въ которой описана Турецкая война, въ царствованіе Федора Алексѣевича, можно считать лѣтопись Самовидца. Въ ней мы находимъ болѣе обстоятельное, чѣмъ въ другихъ малороссійскихъ лѣтописяхъ, описаніе Турецкой войны, и такого рода извѣстія, которыя не находятся въ другихъ лѣтописяхъ малороссійскихъ и нерѣдко не имѣють ни малѣйшого отношенія къ исторіи Малороссіи, но которыя при оцѣнкѣ лѣтописи Самовидца, какъ источника, возвышаютъ ее достоинство“⁶⁾.

Що з козацьких літописів „самая важная — Самовидца“, каже й К. Бестужев-Рюмин⁷⁾.

О. Левицький відзначив також вагу літопису Самовидця. Він відносить його до „самыхъ цѣнныхъ памятниковъ малороссійской исторической письменности“, каже, що він є „одинъ изъ болѣе замѣчательныхъ памятниковъ малороссійскаго лѣтописанія XVII в.“, відносить літопис Самовидця до „лучшихъ оригинальныхъ малороссійскихъ лѣтописей“.

1) Письма П. А. Кулиша къ О. М. Бодянскому, Рускій Архивъ 1892, № 11 с. 292; Письма П. А. Кулиша къ О. М. Бодянскому, Киев. Стар. 1897, №9 с. 398-399; пор. В. Петров, Чорна Рада, як роман соціальный. Литература, Збірник перший, с. 33; його ж, Пантелимон Куліш у п'ядесяти роки т. I, с. 443; В. Коряк, Нарис історії української літератури т. II, с. 193.

2) Акад. М. Грушевський, В тридцяті роковини Куліша, Україна 1927, I - II, 19, 35; характерна відозва про цю студію ак. М. Грушевського див. D. Dogošenko, P. Kuliš im Lichte der neuesten Forschung, s. 486-487.

3) Напр. Н. Рожков, Русская история в сравнительно-историческом освещении, т. VI, с. 43.

4) Предисловіе... с. I.

5) М. Максимовичъ, Собр. соч. I, 233, 470.

6) Е. Замисловскій, Царствованіе Федора Алексѣевича, с. 194.

7) К. Бестужевъ-Рюминъ, Русская исторія т. I, с. 36.

Каже О. Левицький, що коли в інших літописах „групування подій і особливо їх освіщення не чужды нѣкоторой искусственности и субъективности и при томъ не безъ участія фантази. Между тѣмъ лѣтопись Самовидца, благодаря первичности своего происхожденія чужда этихъ недостатковъ“. О. Левицький відзначав, що літопис Самовидця відрізняється „замѣчательнымъ объективизмомъ и безпристрастіемъ“ і що автор літопису в своєму творі виявляє „самый строгій объективизмъ и полнѣйшее молчаніе о своихъ личныхъ взглядахъ и сужденіяхъ“. Значаче Левицький, що літопис Самовидця „по своей наибольшей достовѣрности въ ряду другихъ малороссійскихъ лѣтописей, представляетъ одинъ изъ самыхъ необходимыхъ источниковъ при занятіяхъ южно-русской исторіей“ і що „главное значеніе этой лѣтописи заключается в ея высокой степени достовѣрности, благодаря которой она составляетъ драгоценнѣйшій источникъ для исторіи Малороссіи. Въ этомъ отношеніи ее смѣло можно ставить на первое мѣсто послѣ документальныхъ источниковъ, для которыхъ она составляетъ необходимую иллюстрацію. Что касается другихъ малороссійскихъ лѣтописей, особенно же тѣхъ, которые составлены въ XVIII вѣкѣ, то ихъ никакъ нельзя ставить наряду съ лѣтописью Самовидца, несмотря на то, что нѣкоторыя изъ нихъ, какъ, наприкладъ, лѣтопись Величка, значительно превосходятъ ее полнотою и обиліемъ подробностей“. Торкається О. Левицький і „того високого авторитета достовѣрности, какимъ заслуженно пользуется эта лѣтопись“¹⁾.

Високо цінував літопис Самовидця за об'єктивізм і О. Огоновський²⁾. В. Антонович вважав, що „Лѣтопись Самовидца есть самая древняя и оригинальная козацкая лѣтопись, отличается полнотою изложенія, достовѣрностью разказа и живостью“³⁾.

Після появи другого видання літопису В. Іконников в рецензії на це видання зазначив, що „важность разсматриваемой лѣтописи, сравнительно съ прочими памятниками этого рода признается и тѣми изъ нашихъ изслѣдователей, которые болѣе строго относятся къ малороссійскимъ лѣтописнымъ сказаніямъ (напр. Г. Θ. Карповъ), придаетъ особую цѣну новому изданію“⁴⁾. Потім в своїй праці про історіографію Іконников каже, що „во главѣ собственно „козацкихъ лѣтописей“ слѣдуетъ поставить Лѣтопись Самовидца, какъ наиболѣе древнюю изъ извѣстныхъ лѣтописей, оригинальную по своему содержанию и отличающуюся простотой и об'єктивностью изложения“⁵⁾.

М. Петров зве Літопис Самовидця одним „изъ самыхъ цѣнныхъ памятниковъ малороссійской исторической письменности“⁶⁾.

Високо цінував літопис Самовидця й М. І. Костомаров. Так він висловився, що „для исторіи Малой Руси второй половины XVII вѣка, она (літопис Самовидця) есть важный источникъ“. „Лучшее и достовѣрнѣйшее изъ туземныхъ повѣствованій“, зве він цей літопис в другому місці. Каже він про оповідання „въ лѣтописи Самовидца, вѣрнѣйшемъ лѣтописномъ источникѣ“. Нарешті кваліфікував літопис Самовидця Костомаров в своїй монографії про Мазену, що „эта драгоценная лѣтопись без-

¹⁾ О. Левицький, Очеркъ внутренней исторіи Малороссіи во второй половинѣ XVII вѣка, с. 86-86; його ж, „Предисловіе“ до літопису Самовидця с. II, VIII-X; його ж, Опыт изслѣдованія..., 3-4, 76.

²⁾ О. Огоновскій, Исторія литературы русской, ч. I, с. 375.

³⁾ В. Антоновичъ, Источники исторіи Юго-Западной Руси (користувався я цим виданням по рукопису, що належить К. М. Антонович-Мельник; користуюся нагодою висловити їй тут щиро подяку за дозвіл користуватися цим виданням), с. 27.

⁴⁾ В. Іконниковъ, Рецензія на: Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ, Русская Страница 1879 г. № 4 (обгортка).

⁵⁾ В. Іконниковъ, Опыт рус. історіографіи т. II кн. 2 с. 1561.

⁶⁾ Н. Петровъ, Разговоръ Великороссіи съ Малороссіей, Киев. Стар, 1882 № 2 с. 321.

спорно самая достовірнійша изъ всѣхъ другихъ малоросійскихъ лѣтописей“¹⁾.

Ф. Уманецъ зазначивъ, що „Самовидецъ“ обстоятельнійшій изъ малоросійскихъ лѣтописцевъ“²⁾.

В. Вовк-Карачевскій такожъ вважає, що „лѣтопись Самовидца... самая достовірная изъ всѣхъ малорусскихъ лѣтописей“³⁾

В. Ейнгорнъ каже, що „Самовидецъ, сообщающій вообще, замѣчательно вѣрный рассказъ о событіяхъ, даетъ иногда невѣрныя свѣдѣнія о частностяхъ“⁴⁾.

І. Франко залічував Самовидця до важливішихъ творівъ XVII в., що їх викликала Хмельниччина й події другої половини XVII в.⁵⁾.

„Найціннішимъ літописомъ“, зве літопис Самовидця М. Возняк, як „цінне історичне джерело й визначний пам'ятникъ української літератури з XVII в.“⁶⁾.

Н. Василенко такожъ каже, що „Лѣтопись Самовидца отличается большой достовірностью“⁷⁾.

Проф. Д. Дорошенко відносить літопис Самовидця до тихъ праць, що являються „найбільшъ характерними зразками „козацького літописання“, а разомъ ізъ тимъ дуже важними працями зъ обсягу старої української історіографії“⁸⁾, й вважає такожъ літопис Самовидця „видатнимъ джереломъ для XVII віку“⁹⁾.

Акад. Д. Багалій каже, що „на першому місці середъ цихъ козацькихъ літописівъ треба поставити літопис Самовидця“¹⁰⁾.

П. Матвієвъ такожъ зазначивъ, що літопис Самовидця „признається однимъ изъ самыхъ достовірныхъ источниковъ для історіи Малороссіи“¹¹⁾.

Новіший дослідникъ літопису Самовидця В. Романовскій вважає цього літописця „найважливішимъ точністю, правдивістю звісток, повнотою й широтою відомостів, дивовижною безсторонністю й об'єктивізмомъ“¹²⁾.

Навіть такий дослідникъ, якъ Г. Карповъ, що досить суворо ставився до козацькихъ літописівъ, робивъ винятокъ для літопису Самовидця, якъ це зазначивъ і В. Іконниковъ, про що було вище. Карповъ казавъ, що цей літопис „есть важный источникъ“, казавъ щодо „лѣтописи Самовидца“, источникъ високо цѣнимомъ всѣми историками“¹³⁾. Даючи характеристику козацькихъ літописівъ, якъ джерелъ, Карповъ висловився, „что всѣ это такія повѣствованія, которыя, какъ источники історіи, положительно не заслуживаютъ никакого вниманія историка, за исключеніемъ одного повѣствованія — это, такъ называемая лѣтопись Самовидца“¹⁴⁾.

1) Н. Костомаровъ, Гетманство Юрія Хмельницкаго, Собр. сочинений, кн. V с. 96, Руина, Собр. соч. кн. VI, с. 6, 315, Мазепа (тамож) с. 381.

2) Ф. Уманецъ, Гетманъ Мазепа, с. 69.

3) В. Волкъ-Карачевскій, Борьба Польши съ козацествомъ во второй половинѣ XVII и началѣ XVIII вѣка, с. VIII.

4) В. Эйнгорнъ, Очерки изъ історіи Малороссіи въ XVII в. I. Сношенія малоросійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича, с. 218.

5) І. Франко, Нарис історії Українсько-Руської літератури до 1890 р. с. 74.

6) М. Возняк, Історія укр. літератури т. III, друга полов. с. 381.

7) Н. Василенко, Очерки по історіи Западной Руси и Украины, с. 439.

8) Проф. Д. Дорошенко, Обзоръ української історіографії, с. 23.

9) D. Dorošenko, Die Entwicklung der Geschichtsforschung in der Sowjetukraine in den letzten Jahren, s. 52.

10) Акад. Д. Багалій, Нарис укр. історіографії, в. II, I.

11) П. Матвієвъ, Москва и Малороссія въ управленіе Ордина-Нащокина Малоросійскимъ Приказомъ, Русскій Архивъ 1905, I, 232.

12) В. Романовскій, Кто бувъ „Самовидецъ“, Україна 1925 кн. 5, 60.

13) Г. Карповъ, Начало историч. дѣятельности Богдана Хмельницкаго, 232; його ж, Діонісій Балабанъ, митрополитъ Кіевскій, Православное Обзорніе 1874, январь, с. 113.

14) Г. Карповъ, Объясненіе къ сочиненію П. А. Кулиша „Отпаденіе Малороссіи отъ Польши“, Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Россійскихъ 1888, IV отд. II с. IV; його ж, Въ защиту Богдана Хмельницкаго, тамож 1889, I, 3-4.

Такі головніші відгуки дослідників про вагу літопису Самовидця.

Цілком зрозуміло, що така загально визнана вага цього літопису Самовидця не могла пройти непомітно в історіографії й тому ми маємо літературу, хоч і не досить значну, про цей літопис¹⁾.

Розглянемо ж тепер в загальних рисах літературу про цей літопис. Уже перше видання цього літопису 1846 р. мало при собі й незначну літературу й першими, хто писали про цей літопис, були особи, що завдяки їм цей твір став відомим широким колам—П. Куліш й О. Бодянський.

П. О. Куліш у його передмові й в додатках (містяться після видання літопису) дав, як було зазначено вище, назву „Самовидця“ цьому літопису, а також дав декілька дрібних цінних зауважень про автора літопису, характер викладу оповідань літопису й про початок літопису; його він вважає взятим з іншого літопису.

О. М. Бодянський в передмові до видання літопису, а також в додатках (містяться разом з додатками П. Куліша після тексту літопису) теж дав декілька дрібних цікавих зауважень про літопис, а саме: про вагу літопису, списки літопису, що ними він користувався при виданні його, про батьківщину автора літопису.

М. О. Максимович у своїх студіях з історії України торкався дуже часто й літопису Самовидця. З цих своїх студій М. Максимович тільки дві присвятив цілком літопису Самовидця. Це „Письма о Богданѣ Хмельницкомъ“: I. „Письмо шестнадцатое (О введеніи къ лѣтописи Самовидца“²⁾). В цій студії Максимович докладно довів, що вступ до літопису Самовидця, який містився при виданні літопису Бодянського, не належав Самовидцеві складачеві літопису. II. „Письмо семнадцатое (О похищеніи Королевской грамоты у Барабаша“³⁾). У цій студії Максимович доводив, що місце в літопису Самовидця (1648 р.), де міститься оповідання про захоплення Хмельницьким зв. королівської грамоти у Ілляша—попсоване, і доводив, як воно було б повинно читатись у дійсності. Крім того, в цій же студії Максимович доводив ще два попсованих місця тексту в літопису: 1) про поход Тимоша Хмельницького під 1656 р., яке місце, на думку Максимовича, випадково попало сюди, замість 1653 р.; 2) про назву 1657 р. в складі війська, посланого І. Виговським проти Пушкаря полка стародубського замість чернігівського. Крім того, в інших студіях Максимовича розкидано досить дрібних, але важливих для того часу, зауважень про літопис Самовидця: про вагу цього літопису, стан і місце перебування автора й інш.

1873 р. появилася в Москві праця Г. Ф. Карпова „Начало исторической дѣятельности Богдана Хмельницкаго“. В цій праці „Приложение № 2“ має заглав „Малороссійскіе лѣтописцы о началѣ политической дѣятельности Богдана Хмельницкаго“⁴⁾. В цьому додаткові уділено досить місця й літопису Самовидця. Тут Карпов доводить, що літопис Самовидця склався з двох окремих і самостійних оригінальних літописів („Лѣтописецъ въ Малой Россіи прежде бывшихъ гетмановъ и при нихъ

¹⁾ Тут я маю розглянути так окремі студії про літопис Самовидця, як і ті місця з праць, що хоч і не присвячені цілком літопису Самовидця, але ж містять в собі компактні місця про літопис Самовидця. Звичайно, праці, де містяться дрібні зауваження про літопис Самовидця, зауваження загального змісту, я тут розглядати не вважаю за доцільне. Всі ці місця будуть своєчасно, по змозі, зазначені в відповідних місцях цієї праці. Працями з історії літератури я користувався в останніх виданнях.

²⁾ М. Максимовичъ, Собр. сочиненій, I, 462 і д.

³⁾ М. Максимовичъ, Собр. сочин. I, 467 і д.

⁴⁾ Г. Карповъ, цит. праця, 214 і д.

дѣйствія* й „Лѣтописецъ Хмельницкаго“). Зробив також Карпов ще й зауваження про те, до якого з станів тодішнього суспільства міг належати автор літопису. Погляди Карпова були, як цілком слушно каже Д. Багалій, „дуже апріорні, теоретичні і не досить, навіть, ясні“¹⁾.

О. Левицький в своїй студії „Очеркъ внутренней исторіи Малороссіи во второй половинѣ XVII вѣка“ (с. 85-86) зробив декільки важливих зауважень про вагу літопису Самовидця, симпатії, походження й службове становище автора. 1878 р. вийшло з друку в Києві нове видання літопису Самовидця. Видала на цей раз літописа Київська Комісія „для разбора древнихъ актовъ“. При цьому виданні літопису вміщено й передмову видавця літопису—О. І. Левицького, а також його студію „Опытъ изслѣдованія о лѣтописи Самовидца“. Коли передмова містить вказівки загального змісту що до цього видання, в студії міститься дуже важливі досліді О. Левицького про літопис Самовидця. Тут автор розглядає умови, що викликали появлення козацьких літописів, вагу літопису Самовидця, списки, за якими видано літопис, встановлює текст літопису, з'ясовує місце й час складання літопису, розглядає до якого стану тодішнього суспільства міг належати невідомий автор літопису, встановлює соціальні й політичні погляди, симпатії й антипатії автора, його освіту, участь автора в подіях, що він описує, й нарешті декільки помилок в оповіданні автора (останнє переважно за М. Максимовичем), які він почасти відносить на рахунок автора літопису, а почасти на рахунок пізніших переписувачів літопису.

Ця студія О. Левицького була дуже цінним для того часу внеском в літературу про Самовидця. Вага її була відзначена так зараз після її появи²⁾, як і опісля³⁾.

Всі наступні дослідники, що писали про літопис Самовидця, завжди використовували й високо цінили цю студію О. Левицького. Студія ця, як цілком слушно зауважив акад. Н. Василенко в некрології О. Левицького⁴⁾, не втратила свого значіння де в чому і до нашого часу. Незадовго до своєї смерті О. Левицький думав про нове видання цього „Опыта“, з додатками й примітками українською мовою й, їдучи 1921 р. в свєю останню подорож на Полтавщину, взяв із собою для цієї мети й цю свою студію, але за хворістю не міг приступити до роботи⁵⁾.

М. І. Костомаров не присвятив окремої розвідки літопису Самовидця, а в своїх численних працях зробив деякі цінні й оригінальні зауваження про цей літопис. В праці „Гетманство Юрія Хмельницкаго“ (Собрание сочинений, кн. V; вперше появилось в „Вѣстнику Европы“ 1868 р.) Костомаров в огляді джерел своєї монографії (с. 96) дав декілька зауважень про вагу літопису Самовидця й соціальний стан автора його. Потім в монографії „Мазепа“ (Собр. сочинений, кн. VI; вперше появилась в „Русской Мысли“ 1882 р.) Костомаров дав декілька загальних зауважень про літопис Самовидця (переважно за вищевказаною студією О. Левицького) й висловив гіпотезу, що автором літопису був відомий діяч Хмельниччини й наступних за нею років—Ф. Коробка (с. 381-382).

1) Акад. Д. Багалій, Нарис укр. історіографії, в. II, 21.

2) В Іконников назвав цю студію „прекрасной вводной статьей г. О. Левицкого“ (Рецензія на видання літопису 1878 р., Русская Старина 1879 г № 4, обложка).

3) Напр. Д. Багалій каже про студію О. Левицького: „Цю розвідку треба визнати за зразок для інших майбутніх дослідів про козацькі літописи“ (Акад. Д. Багалій, Нариси... II, 4); як „прекрасну розвідку“ характеризує цю студію В. Романовський (В. Романовський, Хто був „Самовидець“, Україна 1925, кн. 5 с. 60).

4) Акад. Н. Василенко, Академик Орест Иванович Левицкий, Записки Соц.-Екон. Відділу УАН т. I, ст. LXXVI.

5) Акад. Н. Василенко, тамож.

О. Огоновський в своїй праці „Исторія литературы русской“ ч. I Львовъ 1887, в розділі, присвяченому історичній літературі, торкається й літопису Самовидця (с. 373-376). Тут Огоновський, йдучи гол. чином за висновками студії О. Левицького („Опытъ изслѣдованія“), висловлюється про стан, службове становище автора літопису, час написання, обсяг, видання, мову літопису.

В Антонович у своїх лекціях з джерелознавства — „Источники истории юго-западной Руси“ висловив декілька зауважень про вагу літопису й можливий стан невідомого автора його (с. 25-27).

У праці В. Іконникова, що вийшла в Києві 1908 р., „Опытъ русской историографіи“ т. II кн. 2, досить місця (с. 1561 і д.) уділено й літопису Самовидця. Тут дослідник відмічає вагу літопису, дає дані про видання літопису, можливий стан і посаду невідомого автора літопису, загальний зміст літопису, погляди й симпатії автора. Обґрунтовує Іконников свої твердження й висновки, головним чином, на дослідях М. Максимовича й О. Левицького; в кінці розділу, присвяченого літопису Самовидця, В. Іконников наводить список літератури про літопис Самовидця.

В праці Н. Василенка „Очерки по истории Западной Руси и Украины“, Київ 1916, є декілька скупчених зауважень про літопис Самовидця (с. 439). Тут автор, засновуючись на працях О. Левицького і В. Іконникова, дає відомості про вагу літопису Самовидця, час, що охоплює літопис, форму його, стан невідомого автора, його симпатії й антипатії.

1922 р. у Відні вийшла з друку другим виданням праця М. С. Грушевського „Исторія України-Руси“ т. VIII, ч. 2. В кінці цієї праці автор дав огляд і характеристику джерел Хмельниччини (в першому виданні цієї другої частини VIII т. у Києві 1916 р. цього огляду джерел немає). Тут (на с. 205), характеризуючи літопис Самовидця, як одно з джерел Хмельниччини, акад. М. Грушевський дав побічно й декілька зауважень про цей літопис: про те, свідком яких подій був автор, час початку складання літопису, службове становище автора.

1923 р. в Празі вийшла з друку праця проф. Д. Дорошенка „Огляд української історіографії“¹⁾. В цій праці, в розділі, присвяченому козацьким літописам проф. Д. Дорошенко дає відомості й про літопис Самовидця (с. 23-24): видання літопису, назву літопису, зміст літопису, час написання й час, що охоплює літопис, місце походження, стан, службове становище автора, симпатії автора й інш. Ґрунтується проф. Дорошенко в своїх твердженнях, головним чином, на висновках О. Левицького.

Маємо про літопис Самовидця й в праці С. Ёфремова „Исторія українського письменства“ т. I (вид. четверте, Ляйпціг 1924). Тут в розділі IV С. Ёфремов, розглядаючи історичні праці XVI в., розглядає й літопис Самовидця (с. 245-247). Ёфремов з'ясовує походження й службове становище автора, його освіту, його громадські погляди, мову й стиль літопису. В своїх твердженнях про літопис Ёфремов ґрунтується, головним чином, на висновках О. Левицького.

1924 р. вийшла в Львові праця М. Возняка „Исторія української літератури“, т. III, в. в. XVI-XVIII, друга частина. В розділі VII, що трактує про „Письменство історично-національної традиції“, є про літопис Самовидця — розділ, що має заголовок „Літопис невідомого Самовидця“ (с. 381-385). В цьому розділі М. Возняк дає характеристику літопису Самовидця в порівнянні з іншими козацькими літописами, дає характеристику літопису, як такого, розглядає питання про автора літопису, його, погляди й симпатії, стиль і мову літопису. В своїх твердженнях М. Возняк теж використовує висновки О. Левицького.

¹⁾ Рецензії на цю працю: В. Мякотіна, *Slavia*, Roč., IV, Seš. 4, 1926, с. 840 і д. І. Огієнка, *Стара Україна*, 1925, VI, с. 114-115.

1925 р. вийшов з друку другий випуск праці акад. Д. І. Багалія „Нарис української історіографії“. В цій праці досить уділено місця й літопису Самовидця (с.с. 1-29). На цих сторінках акад. Багалій розглядає докладно списки й видання літопису, мову літопису, місце й час написання його, дані про автора літопису, погляди й симпатії автора, а в кінці додає погляди низки дослідників на цей літопис. В своїй студії акад. Багалій не тільки використав всі попередні висновки О. Левицького, а також вніс і деякі свої нові зауваження (напр. про стан автора, в якому дослідник бачив козака, й інш.).

Того ж 1925 р. вийшла й рецензія Л. Окиншевича на цю працю акад. Д. Багалія (Червоний Шлях 1925, № 9 с. 220-222). В цій рецензії автор, відмічаючи вагу праці акад. Багалія, одночасно не погоджувався з думкою акад. Багалія, що автор літопису Самовидця був козак, а бачив у авторі за О. Левицьким шляхтича.

Всі ці дослідники розглядали літопис Самовидця, як працю невідомого автора.

Протягом же кінця 1925 й 1926 р. р. появились, здані майже одночасно до друку, три студії, що торкалися також і того, хто був автор літопису Самовидця. Це були такі студії:

I. В Романовський „Хто був „Самовидець“ (Україна 1925, кн. 5, с.с. 60-73). В цій студії автор, використовуючи біографічні дані праці В. Модзалевського про Р. Ракушку й аналізуючи літопис Самовидця, доходив висновку, що автором літопису Самовидця був цей Роман Ракушка-Романовський.

II. Автора цих рядків „До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського)“. Ця студія (Записки Ніжинського Інституту Народньої Освіти кн. VI, 1926 р., с.с. 1-80) поділяється на два розділи. В першому розділі я доводив низку помилкових звісток Самовидця за часи Хмельниччини, а в розділі другому доводив, аналізом біографії Р. Ракушки й даних літопису, авторство Р. Ракушки.

III. Проф. О. Оглоблін „До питання про автора Літопису Самовидця“ (Записки Історично-Філологічного Відділу УАН, кн. VII-VIII, у Києві, 1926, с.с. 181-196). В цій студії проф. Оглоблін, засновуючись на автобіографічних даних, що маємо в літопису, й на біографії Р. Ракушки, припускає, що автором літопису Самовидця був Р. Ракушка.

Коротенькі зауваження щодо літопису Самовидця маємо й в праці В. Коряка „Нарис історії української літератури“, вид. 2, Харків 1927. Тут автор (с. 171) дає дуже короткі зауваження про літопис (гол. чином за О. Левицьким): про автора (якого прізвище, на думку дослідника, невідоме), участь його в подіях, про погляди й симпатії автора.

В моїй студії „До історії Руїни“ (Записки Ніжинського Інституту Народньої Освіти кн. VIII, 1928 р.) один розділ (с.с. 13-21) присвячено розбору оповідання Самовидця про Чигиринську раду 1657 р., а також і ставленню Самовидця-Ракушки до І. Виговського.

Того ж 1928 р. вийшла з друку студія М. Андрусяка, „До питання про авторство Літопису Самовидця“ (Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, т. 149, Львів, с.с. 189-194). В цій студії М. Андрусяк, хоч і вважав докази мої, В. Романовського й О. Оглобіна за авторство Р. Ракушки переконувачими, але знаходив два місця в літопису Самовидця (оповідання 1654 р. про надсилку царської платні козакам і оповідання 1670 р. про подорож Р. Ракушки до Царгороду), в яких бачив суперечність авторству Ракушки. Крім того Андрусяк висловив гіпотезу, що автором літопису Самовидця міг бути І. Биховець.

У праці Ол. Дорошкевича „Підручник історії української літератури“, вид. четверте, Київ 1929, декілька рядків присвячено й літопису

Самовидця (с. 49). В них дослідник припускає, що автором цього літопису був Р. Ракушка, й відзначає ідеологічний бік літопису Самовидця.

Крім того треба відзначити, що скоро після першого видання літопису Самовидця О. Бодянським над питанням авторства літопису Самовидця працював П. Сердюков. П. Кулін в листі до Бодянського (від 22 жовтня 1846 р.) писав останньому, що Сердюков готує статтю, де має довести, що автором літопису Самовидця був Р. Ракушка¹⁾. Студія ця світу не побачила, та й Сердюков, як видно з листа Бодянського до нього від 3 червня 1856 р.²⁾, і через 10 років все ще встановлював автора літопису Самовидця. Вищевказаний же лист Куліша Бодянському, хоч і був видрукований 1897 р., але уваги дослідників на себе не звернув і залишився невідомим широким колам дослідників. Згадав про цей лист О. Дорошкевич вже після виходу в світ студії В. Романовського.³⁾

Оце вся та головніша література про літопис Самовидця, що існує й що була в мову розпорядженні.

Як видно з перегляду її, наукове студювання літопису Самовидця можна поділити на три періоди.

Період перший—це від першого видання літопису О. Бодянським 1846 р. й перших зауважень Куліша й Бодянського з приводу цього літопису й до появилення нового видання літопису й студії О. Левицького про літопис (1878 р.). Цей період характеризується тим, що літопис спеціально не студіюють, досліди про нього обмежуються уривчастими побічними студіями в інших працях.

Другий період наукового студювання літопису розпочинається з нового видання літопису 1878 р. й студії про цей літопис О. Левицького й тягся цей період до 1925 р., до встановлення автора літопису. Цей період характеризується тим, що в історіографії панують про літопис Самовидця погляди, висловчені в студії О. Левицького, й не робиться особливих спроб розкрити анонім автора. Як джерело історичне, літопис цінується дуже високо. Дослідники (як напр. М. Грушевський, Т. Корзон, В. Ейнгорн) вказують тільки окремі незначні помилкові звістки літопису.

Третій період вивчення літопису розпочався з 1925 р., коли В. Романовський, автор цих рядків і О. Оглоблін розкрили, незалежно один від одного, автора літопису Самовидця й коли поставлено питання про те—чи являється Самовидець вірогідним джерелом. Період цей тягнеться й зараз і мусить закінчитися доскональним вивченням літопису Самовидця. Праця О. Левицького вже досить застаріла, бо з того часу, як її писано, появилася багато нових матеріалів і праць, що торкаються часів, про які оповідає Самовидець. Встановлення автора літопису дає новий напрям і критерій в студіях про цей літопис.

Все це ставить питання про потребу нового студювання літопису Самовидця, потребу нових праць про нього.

На дальших сторінках цієї праці я й маю по можливості дослідити літопис Самовидця, з притягненням нових архівних і друкованих джерельних даних і нових праць, що стосуються до тої доби, про яку оповідає літопис Самовидця.

¹⁾ П. Кулишъ, Письма П. А. Кулиша къ О. М. Бодянскому, Киев. Стар. 1897, № 10. с. 32.

²⁾ Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета, с. 44.

³⁾ О. Дорошкевич, Лист до редакції (часопису „Україна“), Україна 1925 кн. 6, 191.

II. Списки літопису Самовидця. Видання літопису. Текст літопису. Мова літопису. Зміст літопису

Автентичний оригінал літопису Самовидця до цього часу ніким із дослідників не знайдений. Дійшли ж до нас тільки декілька списків цього літопису.

Для першого видання літопису Самовидця видавець його О. Бодяньський одержав список цього літопису від П. Куліша. Відносно цього списку неможливо встановити, до якого часу треба віднести його походження. Обіймав же цей список лише оповідання до половини 1668 р. Список цей так і зветься — список Куліша. Другим списком, яким користувався Бодяньський при цьому виданні, був список, що Бодяньський одержав від М. Костомарова, а Костомаров одержав цього списку в Харкові від вчителя Третьякова. Цьому списку Третьякова бракує в кінці декількох листків, чому список цей закінчується 1690 р.; крім того, в ньому пропущено роки з 1683 й до 1687. Третім списком, що користувався Бодяньський, був список російською мовою; список цей належав книгозбірні „Московского Общества Истории и Древностей Российских“, куди його подаровано С. Нечаєвим 1824 р.¹⁾ Писано цього списку не раніш половини XVIII в. Про цей список Бодяньський зазначив, що його написано досить погано з боку писання; зустрічається в ньому також багато опісок і недоглядів, що, на думку Бодяньського, свідчить, що писано цього списку в Росії. Четвертий список, що ним користувався Бодяньський, був список, що належав Юзефовічу. Цей Юзефовічів список писано у другій половині XVIII століття. Щож до походження списків Куліша й Юзефовіча, то вони мають загальне походження. Так Куліш, посиляючи Бодяньському для видання свій список літопису, писав 23 травня 1846 р.: „Я позабылъ Вамъ сказать, что лѣтопись Самовидца переписана мною съ двухъ списковъ. Одинъ принадлежалъ митрополиту Евгению (переписанный, впрочемъ, небрежно и разнымъ почеркомъ), а другою Н. Э. Писареву старинный, писанный лѣтъ 80 или 100 назадъ“. Потім в листі до Бодяньського (від 1846 р. 21 серпня) з приводу надсилки йому ж списку Юзефовічевого П. Куліш писав: „Въ списокъ Юзефовича, переписанномъ съ Евгенъевскаго и другого стариннаго подъ моимъ руководствомъ, Вы найдете отмѣтку, до которыхъ именно поръ Лѣтопись писана Самовидцемъ“²⁾.

Потім, коли було 1878 р. зроблено нове видання літопису Самовидця, видання Київської „Временной Комиссии для разбора древнихъ актовъ“, в розпорядженні комісії, певніш видавця літопису О. Левицького, було два нових, невиданих до цього, списки літопису: список т. зв. Козельського і список Іскрицького.

¹⁾ Деякі зауваження загального змісту про цей список маємо в Д. Бантиш-Каменського, Труды и лѣтописи Общества Истории и Древностей Российскихъ ч. III, кн. 2, с. 63-65.

²⁾ Письма П. А. Куліша О. М. Бодяньському, Русскій Архивъ 1892 № 11 с. 293; Письма П. А. Куліша къ О. М. Бодяньскому, Киев. Стар. 1897 № 9 с. 399, 402.

Список Козельського одержав свою назву від того, що він знаходився в рукописному збірникові, що мав в кінці помітку: „С числа книг асаула полкового полтавского, Якова Козельского“. Збірник цей складено 1740 р., до якого року відноситься і цей список літопису (т. зв. Козельського). Цей список Козельський Левицький одержав від О. Кістяківського, що знайшов збірника в Полтавській губернії. Список, що носить назву списку Іскрицького, О. Левицький одержав від вчителя Суразького повіту О. Матвієва; належав цей список раніш родині Кулябко-Корецьких. Список цей знаходиться в складі рукописного збірника; на перших листах цього збірника знаходиться такий надпис: „От книгъ бунчукового товариша Петра Іскрицкого, рукою его собственною подписанных“; цей надпис і дав О. Левицькому підставу назвати цей список літопису—списком Іскрицького. Про час, коли писано цей список літопису Самовидця, т. зв. списку Іскрицького, певних даних нема. Такий же авторитетний знавець, як О. Левицький, відносить переписання цього списку на другу чверть XVIII століття, але, як цілком вірно зауважує Левицький на підставі пізнішої вставки в 1695 р. про пізніше гетьманство Д. Апостола, вже після смерти цього гетьмана, с. т. не раніш 1734 р. На підставі досліджень над цими списками літопису, О. Левицький робить висновок, що самим старішим списком літопису Самовидця треба вважати список Іскрицького¹⁾.

Це ті шість списків літопису, що стали відомі широким науковим колам завдяки двом виданням літопису Самовидця. Порівнюючи ці списки з боку їхньої повноти, О. Левицький приходить до цілком вірного висновку²⁾, що до 1674 р. вони майже цілком подібні один до другого; далі ж між ними існує така різниця, що їх можна поділити на два розряди: 1) списки повні (Іскрицького, Юзефовіча й великоруський) й 2) списки скорочені (Козельського й Третьякова, а також сюди стосується список Куліша, що закінчується 1668 р.). Скорочення ж і пропуски ці зроблені переписувачами, що випускали події зовнішні й закордонні, місцеві й незначні.

Крім цих вищевказаних списків, існували ще списки цього літопису. М. Максимович 1859 року писав так: „Для г. Кулиша узнаніє „лѣтописи Самовидца“ (скільки помню въ 1843 году), конечно, было важнымъ открытіемъ. Но для другихъ любителей Малороссійской старины и въ Кіевѣ и въ Харьковѣ, эта лѣтопись была давно извѣстна. Такъ и у меня, еще 1835 года, былъ старинный списокъ ея—отъ митрополита Евгенія, а потомъ былъ у меня другой, мнѣ принадлежавший списокъ“³⁾. На жаль, ці списки невідомі науці й до цього часу, з видання літопису Самовидця 1878 р., не знайдено ніяких нових списків цього літопису.

Літопис Самовидця мав два видання.

Перше видання було видання літопису О. М. Бодянського в „Чтеніяхъ Московскаго Общества Истори и Древностей Россійскихъ“ 1846 р. При цьому виданні О. М. Бодянський, як зазначено вище, користувався чотирма списками: Куліша, Третьякова, Юзефовіча й списком книгозбірні

¹⁾ Про списки літопису Самовидця, крім зазначених вище листів Д. Бантш-Каменського й П. Куліша, див. Передмови Куліша й Бодянського до видання літопису 1846 р.; О. Левицький, Опытъ изслѣдованія, с. 7 і д.; В. Иконниковъ, Опытъ рус. исторіографіи, т. II, кн. 2, с. 1561-1562; акад. Д. Багалій, Нарис укр. исторіографіи, в. II, 3-4; докладний опис збірників, де містяться списки Козельського й Іскрицького, єсть у О. Левицького (цит. праця с. 8 і д.). Відношення цих списків між собою встановити, на мій погляд, неможливо.

²⁾ О. Левицький, Опытъ изслѣдованія, 16 і д.

³⁾ М. Максимовичъ, Собр. сочиненій I, 525.

Московського „Общества Исторіи и Древностей Россійських“. Видання це, хоч для свого часу було й корисне, але ж мало багато помилок — шість сторінок¹⁾. До видання додано: „разнословія и дополненія“, тлумачення неясних слів і показчик осіб і місцевостей.

Друге видання літопису зроблено пізніш, 1878 р., Київською „Временной комиссією для разбора древнихъ актовъ“. На цей раз для видання притягнуто ще два списки: Іскрицького й Козельського. Це видання літопису зроблено О. Левицьким, що видав літопис згідно тодішніх наукових вимог. При літопису Самовидця 1878 р. ще видано й три хроніки: 1) „Хмельницкая Лѣтопись“, 2) „Краткое Описаніе Малороссіи“ й 3) „Собраніе историческое, изъ книгъ древняго писателя Александра Гвагнина и изъ старихъ русскихъ вѣрнихъ лѣтописей Абшитованнимъ полковимъ обозимъ Стефаномъ Василиевымъ синомъ Лукомскимъ сочиненное в Малороссійскомъ городѣ Прилукѣ 1770 году“. Це видання 1878 р. містить в собі, крім літопису Самовидця й вищевказаних хронік, ще „Предисловіє“, де маємо дані про всі ці видані праці, вищезгадану студію Левицького „Опытъ изслѣдованія о лѣтописи Самовидца“ (вміщено після передмови), а після текстів літопису Самовидця й хронік вміщено: I) „Обьясненіе невразумительныхъ словъ, встрѣчающихся въ Лѣтописи Самовидца и въ приложеніяхъ къ ней“ і II) „Указатель: а) Личныхъ именъ і б) Именъ географическихъ“. Це видання літопису Самовидця й доданих при ньому трьох хронік зроблено для того часу дуже гарно й цим виданням О. Левицький, як цілком слухно каже акад. М. С. Грушевський, здобув собі „тверду наукову репутацію“²⁾.

Бага видання літопису Самовидця 1878 р. О. Левицьким полягала не тільки в тому, що він притяг до цього видання ще два вищевказані нові списки літопису Іскрицького й Козельського. Крім цього, теж, звичайно, дуже важливого моменту, О. Левицький зробив спробу й спробу, треба сказати, дуже вдалу, встановити точніше обсяг і текст літопису.

Це питання встановлення тексту літопису Самовидця не вирішено зразу в першому виданні літопису, а тяглося досить довгий час до видання літопису О. Левицьким 1878 р.

У виданні О. Бодяньського 1846 р. літопис Самовидця складається з двох нерівних розміром частин. Одна частина (с. 1-6) має заглав „Лѣтописецъ въ Малой Россіи прежде Хмельницкаго бывшихъ гетмановъ и при нихъ дѣйствія“; в цій частині містяться дуже короткі оповідання подій на Україні з XIV в. (завоювання Литвою Києва) й кінчаючи битвою при Жовтих Водах 1648 р. Друга частина (с. 6-106) має назву „Лѣтописецъ о началѣ войны Хмельницкаго“ й містить оповідання, починаючи від з'ясування причин Хмельниччини й кінчаючи 1734 р., при чому оповідання поділено за роками, а деякі події окремих років мають ще й окремі назви, як от, напр. „Война самая“, „Починается война Збаражская“, „Починается война его царского величества“...

Вступ, що має назву „Лѣтописецъ въ Малой Россіи прежде Хмельницкаго бывших гетмановъ“, міститься тільки в списках Куліша, Юзефовіча і в т. зв. великоросійському перекладі — інші ж списки цього вступу не мають. Низка даних, що єсть у цьому вступі (як то: мова, виклад, навіть протиріччя з дальшим оповіданням літопису), свідчила, що цей вступ не належав до літопису Самовидця. Тому П. Куліш в передмові до видання 1846 р. і в примітці 22 після тексту зазначив, що цей вступ не належить Самовидцеві, а взятий ним з якоїсь іншої хроніки української.

1) Пор. О. Левицький, „Предисловіє“... до вид. 1878 р. с. II.

2) М. Грушевський, Орест Левицький, Україна 1924, I, 200.

Проти цього погляду виступив М. Максимович, головним чином, з приводу полеміки з М. Костомаровим про захоплення буцім-то в свої часи Б. Хмельницьким у полон двох Кантемировичів. М. Максимович, провівши докладну аналізу цього вступу, прийшов до висновків, що цей вступ не був доданий самим автором літопису Самовидця до його праці з іншої якоїсь хроніки, а що цей вступ додав пізніш до літопису Самовидця хтось інший; притому ж цей вступ, на думку Максимовича, взято з літопису Грабянки, написаного пізніш літопису Самовидця, біля 1710 р.¹⁾ Г. Карпов пізніш доводив протилежне, що літопис Самовидця являється літописним ізводом, який складається з двох, цілком окремих самостійних літописів: „Літописець вь Малой Россіи прежде Хмельницкаго бывшихъ гетмановъ“ і „Літописець Хмельницкаго“. Докази Карпова²⁾ проти поглядів Максимовича й на доведення своїх тверджень не являються доказами переконуючими й зупинятися на них докладно я вважаю зайвим, тим більше, що вони були спростовані О. Левицьким.

О. Левицький, проводячи аналізу тексту літопису Самовидця, переважно через порівняння з іншими літописами, дійшов до цілком правильного висновку, що цей вступ належить не літопису Грабянки, а хроніці, яку вважають складеною в 30 р. р. XVIII століття й відомою під назвою „Краткое Описание Малороссіи“³⁾.

Крім вступу, що належав до цього „Краткого Описанія“, не належав до літопису Самовидця й кінець його. У списках літопису Куліша, Юзефовіча й т. зв. „великоруському“ оповідання доведено до 1734 р. включно. Тому і в виданні літопису Самовидця О. Бодяньського текст видрукувано до 1734 року включно. Але ж в цьому кінцеві й мова, й форма оповідання так різняться від мови й форми попереднього оповідання літопису, що П. Куліш (в примітці 58) це відмітив; цей додаток до літопису Самовидця вважалося довго пізнішим додатком, наслідком продовження літопису пізнішим переписувачем-компілятором, що додав був вищезрозглянутий вступ до літопису⁴⁾. Досліді ж О. Левицького переконуюче встановили, що літопис Самовидця не мав продовжувачів. Додаток же після 1702 р. взято знову таки з того ж самого „Краткаго Описанія Малороссіи“ й додано до літопису Самовидця, як видно, тим же самим пізнішим переписувачем-компілятором, що додав і вищезгаданий вступ до літопису⁵⁾.

Таким чином, можна вважати доведеним, що основний текст літопису Самовидця в тих списках, що були в розпорядженні видавців літопису, охоплює оповідання 1648-1702 р. р.; в такому обсязі його й видано О. Левицьким у виданні 1878 р.

Тепер треба поставити питання, який же ми маємо текст літопису в цьому виданні 1878 р. Оригінал літопису Самовидця до нас, як зазначено вище, не дійшов, а літопис цей зберігся тільки в списках. Переписувачі, що писали ці списки, як це зазначив цілком слушно О. Левицький на підставі аналізу тексту цих списків, не трималися оригіналу, а навпаки, робили іноді пропуски, скорочення, поправки, перегруповували оповідання в іншому порядку. Маємо також у списках і вставки з пізніших хронік. Так О. Левицький (а почасти й О. Бодяньський) встановив низку таких пізніших вставок з „Краткаго Описанія“ й інших

1) М. Максимовичъ, Собр. сочин. I, 398, 434, 459 і д.

2) Г. Карповъ, Начало исторической дѣят. Богдана Хмельницкаго, с. 215 і д.

3) О. Левицкій, Опытъ изслѣдованія..., с. 13, пор. с. 21; також передмова до видання літопису 1878 р. с. VIII.

4) М. Максимовичъ, Собр. сочин. I, 434, 462; Г. Карповъ, Начало истор. дѣят. Б. Хмельницкаго, 218.

5) О. Левицкій, Опытъ изслѣдованія..., с. 14-15; пор. с. 21, також передмова до видання с. VIII.

джерел в оповіданнях про події 1662, 1695, 1696, 1697, 1698, 1699, 1701 й 1702 р.р.¹⁾). Маємо також у списках літопису й такий момент, що оповідання двох років об'єднано (1698-1699 р.р.), тоді як скрізь у літопису оповідання йдуть за роками.

При виданні літопису Самовидця 1878 р. О. Левицький в підваліну видання поклав список Іскрицького, що він вважав, цілком, на мій погляд, правдиво, старішим списком, в якому в найбільшій чистоті зберігся літопис Самовидця²⁾). О. Левицький вважав, що завдяки тому, що при виданні 1878 р. використано нові списки й встановлено низку вставок, додатків, пропусків і скорочень, вдалося встановити „приблизительно вѣрно первоначальный подлинный текстъ лѣтописи Самовидца“; акад. Д. Багалій вважав, що текст літопису, виданий О. Левицьким, „треба вважати за зовсім близький до оригіналу, а може навіть і автентичний з оригіналом“³⁾).

Чи можливо ж прийняти той текст, що маємо в виданні 1878 р. за текст, де вже не маємо незамічених О. Левицьких додатків, вставок, псувань тексту, й чи дійсно скрізь треба брати за основний список Іскрицького?

Треба сказати, що, досліджуючи текст літопису в виданні 1878 р., а також використовуючи висновки окремих дослідників, що в своїх працях побічно торкалися й окремих місць тексту літопису Самовидця, я знайшов ще деякі місця, що не належать до тексту літопису Самовидця, а також низку попсованих, як видко, теж переписувачами, окремих виразів і слів літопису. Крім того, в деяких випадках список Іскрицького подає нечевні вирази й звістки, тоді як в інших списках, переважно ж в списку Козельського, ці вирази й звістки являються певними.

Зазначу спочатку ці місця в виданні літопису 1878 р., що не відносяться до тексту літопису,—місця не зазначені у О. Левицького.

Так в оповіданні події 1677 р., про одіслання П. Дорошенка до Москви вказано, що „его задержано на Москвѣ и дано ему тысячу дворовъ и тамъ жилъ по смерть свою“⁴⁾). Це місце я вважаю місцем, що не належить до літопису Самовидця, тому, що його нема в списку Третьякова й Козельського, тому, що літописець почав писати свій літопис за роками з 1677 р., як це буде доводитись далі, й тому не міг літописець 1677 р. занести до своєї праці оповідання про події, що відбулися пізніш, бо П. Дорошенко помер 1698 р.⁵⁾).

Далі в оповіданнях про події цього року літописець оповідає про зиму 1677 р., одіслання П. Дорошенка до Москви, кінець справи П. Рославця й С. Адамовича, пожежу й бійку в церкві в Стародубі, похід козацько-московського війська гетьмана І. Самойловича й кн. Г. Ромодановського під Чигирин проти Юрія Хмельницького й турок, кінець Чигиринської кампанії того року й привезення до Стародубу майна Печерського монастиря. Після цього опису подій 1677 р. літописець продовжує далі оповідання й каже: „А у Чигиринѣ гетманъ zostавиль своего батуринаского челоувѣка Коровченка полковникомъ, а старшину и козаковъ стариннихъ спровадилъ з Чигирина на Заднѣпря, которіе розно по городахъ и селахъ мешкали, бо не довѣравъ чигиринцямъ и вѣ томъ облеженню от турковъ старшимъ у Чигиринѣ тотъ же Коровченко

¹⁾ О. Левицький, Опытъ изслѣдованія..., с. 15 і д.; пор. О. Бодяньського, Разнословія й дополненія..., 114 пр. 56.

²⁾ О. Левицький, Опытъ изслѣдованія..., 11, 21-22.

³⁾ О. Левицький, Опытъ изслѣдованія..., 12; Акад. Д. Багалій, Нарис укр. історіографії, в. II, 4.

⁴⁾ Лѣтопись Самовидца, 133.

⁵⁾ В Модзалевській, Малоросійській Родословникъ т. I, 451-452.

заставаль. По зданню Чигирина от Дорошенка, иже юже и сам поддался его царскому величеству и уступилъ з Чигирина до Сосницъ за Десну рѣку, — Турчинъ зась, хочачи учинити замѣшпанину на Украинѣ, выпускаеть Юря Хмельницкого з вязеня, и которій былъ здалъ доброволне гетманство и зосталъ чернцемъ и архимандритомъ жидичинским, — знову оного наставляеть Турчинъ от боку своего гетманомъ запорозскимъ и посилалъ з тими пашами и з войсками под Чигиринъ, але еще оному вцалѣ не довѣрали, и такъ, поневажъ не достали Чигирина, меншую вину складали на Юрия Хмельницкого, але тихъ пашей казалъ потратити, же уступили з под Чигирина з соромомъ, и хана кримского хотѣлъ стратити, але ханъ в Черкескую землю уступилъ, и иншого хана в Крымъ послано, приказавши, жеби знову готови били на другое лѣто под Чигиринъ и под Киевъ. А Хмельницкого на зиму постановлено у Волоской землѣ, над Днѣстромъ, в Сороцѣ, з его козаками, до которого козаки почали избиратися з тамъ-тихъ городовъ подолскихъ, и слободи на его имя закликало коло Богу на спустошенихъ мѣстахъ¹⁾. У всьому цьому оповіданні є дані, що свідчать про те, що ми маємо тут діло з пізнішою вставкою. Не кажучи вже про те, що літопис Самовидця почато писати з 1677 р. по роках, а тут ми маємо про надіслання нового хана до Криму, що мало місце 1678 р.²⁾; крім того, тут оповідається про відпущення Юрія Хмельницького турками з ув'язнення, а раніш, у оповіданні про військові акції 1677 р. в літопису вже згадано перебування під Чигирином і Юр. Хмельницького. Так само повторює літописець звістку й про поселення Дорошенка в Сосниці, про що літописець оповідав вже під 1677 р. Оповідання ж про призначення Коровченка до Чигирина полковником і виселення старшини й козаків чигиринських на Лівобережжя — зовсім не в'яжуться з попереднім ходом оповідання й здається зайвим у даному місці літопису. Все це дає підставу думати, що в даному місці літопису ми маємо діло з пізнішою вставкою.

В оповіданні про події 1685 р. літописець дає таку звістку: „Того жъ року турецкіе войска сили великіе вийшли противко цесаря християнського ку Вѣдню, чинячи тѣснось великую; але цесарь, скупивши войска, божією помощію тіе войска турецкіе знеслъ на голову и гарматъ болѣе пяти сотъ побравъ, и въ державу панства турецкого з своїми войсками за Дунай увойшовши, пустошилъ якъ хотѣлъ“³⁾. Це оповідання являється, на мій погляд, скороченим повторенням, тільки з деякими незначними відмінами, оповідання 1683 р. про події війни турок проти цесаря. Доказує це просте порівняння тексту.

Так само не належить до тексту літопису й оповідання 1698 р. про похід гетьмана Мазепи й кн. Долгорукого проти татар. Спочатку ми маємо таке оповідання: „Зараз на веснѣ войска скупившиє московскіе з нашими, то есть з гетманомъ Мазепою, пойшли под городки на Низъ й тамъ уквунтували Казикермень й Таванъ и там лѣтовали, маючи з татармы подчасъ потребу, а межи Пречистимы повернули ку городамъ, осадивши Казикермень и Таванъ людмы военнимы“. Потім, оповівши про подорож царя Петра I до Відня й інших міст Західньої Европи й повернення до Москви, Самовидець каже: „А войска московскіе и козацкіе з гетманомъ Мазепою, збудовавши Казикермень городъ, маючи килка утарчокъ з татарами и з войсками турецкими, и зоставивши люду с'потребу в Тавани и в Казикермени московского и козацкого, повер-

1) Літописъ Самовидца, 139-140.

2) *Źródła do poselstwa Jana Gniewskiego...*, 67-68, 289, 298-299, 301; J. Hamer, *Histoire de l'Empire Ottoman...*, XII, 14.

3) Літописъ Самовидца, 162.

нули на Україну в мѣсяцѣ септеврїа“¹⁾. Тут ми маємо повторення звісток, без будьякої до того потреби, чо́го в літопису не зустрічається; тому й це місце я також вважаю за пізнішу вставку.

Перейдемо тепер до розгляду місць літопису, де ми маємо діло з попсованими окремими місцями тексту й навіть з окремими попсованими словами його.

1648 р. літописець оповідає про захоплення Б. Хмельницьким королівських грамот у Барабаша, але ж замість Барабаша каже про „Ілляша Ормянчика“, зве його „Іваномъ Ілляшемъ“²⁾. Не кажучи вже про те, що народні думи зв'язують цю мітичну подію з іменем Барабаша³⁾, як це зазначив і М. Максимович, що бачив у даному місці літопису попсований текст⁴⁾, треба до цього додати, що Барабаша, з іменем якого зв'язана ця подія, звали Іваном, як це доводив той же Максимович на підставі надписів на книгах, що були зроблені самим Барабашем 1645 р.⁵⁾, а в літопису Самовидця Караїмович зветься чомусь в даному місці Іваном, тоді як його звали Ілляшем⁶⁾, що теж свідчить, що в даному випадкові ми маємо попсоване місце в літопису. Далі в оповіданні про події того ж 1648 р., описуючи релігійні утиски перед революцією Хмельницького, літописець каже, що „уже не тилко унѣя у Литвѣ, на Волниѣ, але и на Украинѣ почала гору брати. Въ Чернѣговѣ архимандритовѣ одинъ по другомуъ zostавали; по иншихъ городяхъ церкви православніе запечатовали“⁷⁾. Вже самий цей текст свідчить, що тут ми маємо пропуск у тексті слова „уніятські“, як це зазначив і акад. М. Грушевський⁸⁾. 1649 р. в оповіданні про розгром литовцями війська Кричевського, літописець каже, що це мало місце „подъ Заганьямъ и Хвойниками“⁹⁾, але ж ця місцевість звалась „Zahal“¹⁰⁾ й тому в даному місці повинно бути не „Заганьямъ“, а „Загаллям“, як це зауважив і Ф. Равита-Гавронський¹¹⁾. Оповідуючи про події 1651 р., про складання Білоцерківського трактату, літописець каже, що ця згода „що до иншихъ пактовѣ, на Збаражскихъ пунктахъ стало“¹²⁾, але ж тут, безумовно, замість „Збаражскихъ“ треба „Зборовскихъ“, бо ніяких Збаражських пунктів в угодах між Б. Хмельницьким і поляками не було, а були, як відомо, пункти Зборовські, складені 1649 р. Потім далі в оповіданнях під тим же 1651 р., оповідаючи про бунт людности на Лівобережжі проти поляків, Самовидець каже, що „у Вишневецчинѣ в Липовомъ учинили задоръ жолнѣре и тамъ на самое Воскресеніе людей вирубали у миргородскомъ полку“... й, оповідаючи далі про страту миргородського полковника М. Гладкого в зв'язку з цими подіями, Самовидець каже, що „толко жъ тая причина болшая: же онъ иполь од Берестечка з войскомъ, Гладкий гетманомъ отзивался, и такъ на оно́го причини Хмельницькій шукалъ; аже тая причина стала о заводъ з жолнѣрами, казалъ оно́го стратити“...¹³⁾. Тут, як цілком вірно зазначив акад. М. Грушевський¹⁴⁾, ми маємо місце з по-

1) Літопис Самовидця, 195, 196.

2) Літопис Самовидця, 6.

3) В. Антонович и М. Драгомановъ, Историческія пѣсни Малорусскаго народа, т. II, вып. I, с. 3 і д.

4) М. Максимовичъ, Собр. сочин. I, 467 і д.

5) М. Максимовичъ, Собр. сочин. I, 402, 420.

6) М. Максимовичъ, Собр. сочин. I, 401, 420; М. Грушевський, Історія України — Руси, VIII, I, с. 251; І. Крип'якевич, До характеристики Ілляша Караїмовича, с. 29 і д.

7) Літопис Самовидця, 11.

8) М. Грушевський, Історія України - Руси т. VIII, 2 с. 80.

9) Літопис Самовидця, 22.

10) Памятники Кіев. Ком. I, 3 № 87 с. 358.

11) F. Rawita-Gawronski, Bohdan Chmielnicki. II, 69.

12) Літопис Самовидця, 28. 13) Літопис Самовидця, с. 29-30.

14) М. Грушевський, Історія України - Руси т. IX ч. I, с. 410.

псованим текстом, бо Липове належало до прилуцького полку, що, звичайно, добре було відомо й автору літописа Самовидця — Ракушці, та і взагалі географічні дані в літопису подані дуже вірно. Місце ж це акад. М. Грушевський вважає потрібним читати так: „Що не могучи ся згодити, у Вишневецьчинѣ в Липовомъ учинили задоръ жолнѣре и тамъ на самое Воскресеніе людей вирубали. У Миргородскомъ полку и тамъ з собою незгодилися... Только ж тая причина болшая, же кгди он ишол од Берестечка, Гладкый у войску гетманом отзивался“... В оповіданні про події переходу литовського великого гетьмана Я. Радзивила 1655 р. на бік шведів, Самовидець каже, що Радивил перейшов на бік шведів „з гетманомъ литовскимъ“¹⁾; тут треба замість „литовскимъ“ поставити „полнимъ“. В оповіданні про події 1656 р. в літопису згадано про місто „Кукунаувъ“²⁾ (в сп. Юзефовіча „Кукенгаузь“), тоді як вірна назва буде „Кокенгузен“, або „Кокенгаузен“³⁾; в джерелах же того часу це місто звалось тоді „Куконось“, „Коконауь“, „Кокенауь“, „Кукенауь“⁴⁾; назви ж „Кукунаувъ“, як у Самовидця, ми в джерелах того часу не знаходимо. В оповіданні про події 1659 р. в описі Конотіпського бою літописець пише, що бой був „юля 28-го дня“ й що другого дня „Іюля 29“ Гуляницький в Конотопі звільнився від облоги⁵⁾, тоді як бій під Конотопом мав місце 28 червня, так що в літопису повинно було бути написано „іюня“. Що ми маємо в даному місці не помилку літописця, який міг з часом забувати місяць подій, свідчить те, що літописець вірно вказує час облоги Конотопа, що тривала „от проводной неделѣ ажъ до святого Петра (с. т. до 29. VI)... неделѣ з дванадцять“⁶⁾, що відповідає дійсності⁷⁾. В оповіданні 1659 р. про Гадяцький трактат маємо зайвий раз в „Киевѣ“⁸⁾. Так само під цим же роком в оповіданні про події на Литві маємо „гетмана литовского Каневского“, замість „Кгонсевского“, як це зазначив О. Левицький⁹⁾. В оповіданні про події 1662 р. маємо в оповіданні про рух війська кн. Ромоданівського за Дніпро, що „князь Ромодановскій, не ожидаючи приезду Сомкового, з Переясловля рушилъ з войсками московскими“¹⁰⁾, тоді як вірно буде так: „Князь Ромодановскій, не ожидаючи приезду Сомкового з Переясловля, рушилъ з войсками московскими“... бо, як доводиться далі, Сомко, а не Ромодановський, їздив тоді до Переяслава. Також маємо псування тексту у виразі Самовидця 1664 р. про взяття Богуном Борзни: „а козакомъ Богуновѣ Борзна здалася з полкомъ лубенскимъ, бо своихъ козаковъ лубенскихъ з домъ своихъ, застаючихъ при Богуни в войску королевскому, и полковникъ поклонился“¹¹⁾. Тут, на мій погляд, треба читати: „а козакомъ Богуновим

1) Лѣтопись Самовидца, 40.

2) Лѣтопись Самовидца, 45

3) С. Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ, кн. II, с. 1698; Д. Иловайскій, Исторія Россіи т. V с. 179.

4) Акты Московскаго Государства, т. II № 884 с. 532, № 928 с. 552; Дополненіе къ тому III Дворцовыхъ Разрядовъ, с. 68; Дополненія къ Актамъ Историческимъ, т. IV, № 28 с. 62; Сибирскій Сборникъ, т. I, с. 8, 47; Собраніе Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ, т. IV, № 5 с. 19; Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи, т. I, № 189 с. 401-402, № 195 с. 412.

5) Лѣтопись Самовидца, 57, 58.

6) Лѣтопись Самовидца, 56.

7) Проводный тиждень розпочався 1659 р. з 10 квітня (Н. Горбачевскій, Археографическій Календарь на двѣ тысячи лѣтъ, с. 7, 37), звідкіл до Петра й буде близько 12 тиждів; військo ж кн Трубецького прибуло під Конотіп 19-20 квітня (Акты ЮЗР. т. IV, № 115, с. 232).

8) Лѣтоп. Самовидца, 59.

9) Лѣтоп. Самов., 61; О. Левицкій, Опытъ изслѣдованія..., 76.

10) Лѣтопись Самовидца, 68.

11) Лѣтопись Самовидца, 81.

Борзна здалася з полкомъ лубенскимъ, бо своїхъ козаковъ видели лубенськихъ з домъ своихъ, застаючихъ при Бѣгунѣ в войску королевському, и полковникъ поклонился“. В оповіданні про приїзд 1666 р. московських воевод на Україну літописець каже, що цих воевод додано „до тихъ воеводъ, которіе zostавали в Києвѣ, в Переясловлю и Нѣжинѣ“; тут у літопису не вказано про воеводу в Чернігові. Що ми не маємо в даному випадкові помилки літописця, свідчить те, що в переліці міст, до яких 1659 р. прибули ці московські воеводи, зазначено Чернігіва, іменно те, що в оповіданні про події Переяславської ради 1659 р. літописець каже, що „з той ради воеводъ постановили в Переясловлю, Нѣжинѣ, Черніговѣ з войсками“¹⁾. В оповіданні 1667 р. в літопису маємо, що в Запоріжжі „запорожци, яко люде своєвольніе, не могли з москвою помешкати и наприкрилися тому московському войску, которое з Косоговимъ стояло, же мусѣли добиватися чоломъ, жеби онимъ позволено уступити, бо онихъ запорожцѣ не потребовали собѣ, а звлаща тая сторона боку Днѣпра, которая при Дорошенку застаеть“²⁾. Тут ми маємо в останніх рядках якесь попусування тексту, певнішъ всего — пропуск. Також в оповіданнях про посилку Брюховецьким послів до Москви треба читати замість „Карбановичъ“³⁾ — „Кашпурович“, як маємо в літопису під 1668 р.⁴⁾, як було й прізвище цього діяча в дійсності. В оповіданні 1668 р. маємо про дачу від хана Суховію „султановъ“⁵⁾, тоді як треба „солтанов“, як маємо і в інших місцях літопису. В оповіданні про пожежу в Стародубі 1677 р. маємо в літопису, що спочатку „занялася церковъ Рождества Христова“, а далі в кінці опису цієї пожежі маємо, що „найпервѣй тая церковъ загорѣлася святого Николая, в которой проклятіе читано пастирское“⁶⁾. . . Тут якась помилка переписувачів зрозуміла. Далі в оповіданні 1678 р. про титул, якого вживав Юрій Хмельницький, в літопису написано, що Юрась писався „Григорій Гедеоновъ“⁷⁾. . . , але ж тут повинно бути замість „Григорій“ — „Георгій“ як буде повне ім'я „Юрій“; що тут не помилка літописця, видно з того, що він на протязі всего літопису зве молодого Хмельницького „Юрій“, або іншими відмінами цього імення. Під 1681 р. в літопису згадано, що цар дав Печерській лаврі 1680 р. „монастирь Трубецкій“⁸⁾, тоді як цей монастир звався Трубчевський Чолнський, як він і зветься в офіційній грамоті про це надання⁹⁾; таким чином, треба вважати, що й тут ми маємо якусь помилку переписувачів. Під 1682 р. в літопису ми маємо, що в звязку з подіями повстання стрільців у Москві обидва царі виїхали „з столици на свои царскіе фолварки з матками и сестрами“¹⁰⁾; тут треба замість „з матками“ — „з маткою“, бо тоді була жива тільки мати одного царя — Петра; що ми не маємо тут помилки самого літописця, а маємо помилку переписувача, свідчить те, що в оповіданні того ж 1682 р. про причини цього повстання стрільців літописець вірно з'ясовує тодішні рідинні

¹⁾ Лѣтопись Самов., 61, 90.

²⁾ Лѣтопись Самовидца, 93.

³⁾ Лѣтопись Самовидца, 96.

⁴⁾ Лѣтопись Самовидца, 99.

⁵⁾ Лѣтопись Самовидца, 101.

⁶⁾ Лѣтопись Самовидца, 134, 136.

⁷⁾ Лѣтопись Самовидца, 146.

⁸⁾ Лѣтопись Самовидца, 152.

⁹⁾ Грамота царя від 9 травня 1680 р. про надання Лаврі цього монастиря, чим стверджується звістка Самовидця, що це мало місце 1680 р., у Євгенія Болховитинова, Описаніе Києво-Печерской Лавры, дод. № 10 с. 211 і д., пор. с. 75. Тоді ж дано й наказа про виведення звідтіль московських ігумена з братією; про фактичне ж виведення їх звідтіль 1680 р., про що каже Самовидець, я даних не знайшов (пор. К. Харламовичъ, Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь т. I, с.301-302).

¹⁰⁾ Лѣтопись Самовидца, 156.

відносини при царському дворі. Маємо також псування тексту в оповіданнях 1698 й 1699 р.р. Тут події цих двох років злито до місяця, а нема розподілу по роках, як це ми маємо у всіх останніх оповіданнях літопису. Там, як би не було мало звісток під тим чи іншим роком (напр. 1650 або 1681 р.), літописець скрізь завжди відокремлює роки. Тут же, де є досить оповідань, вони не поділені, а навіть деякі оповідання цих обох років злито органічно, напр., про діяльність Петра I в його подорожі до Воронежа, звідтіль до Москви й знов до Воронежа¹⁾. Це все може, на мій погляд, свідчити, що й в даному місці ми маємо діло з псуванням тексту переписувачами.

Тепер треба зупинитись на тих місцях літопису, де дослідники бачили попсований текст, тоді як в дійсності ми цього не маємо.

В оповіданні про події 1649 р. в літопису вміщено перелік козацьких полків²⁾. У цьому перелікові козацьких полків бракує полка київського. Це дало привід новішому дослідникові цього питання про кількість козацьких полків на Україні за Б. Хмельницького, М. Грушевському, висловити погляд, що тут ми маємо „з недогляду пропущений київський полк“³⁾. Але ж з цим поглядом погодитися в даному випадкові не можна. В даному місці літописець дає не перелік всіх полків, що існували на Україні за Б. Хмельницького, як це думають дехто з дослідників, а перелік тих полків, що були в цьому поході при Б. Хмельницькому. Київського ж полку тут не згадано Самовидцем або тому, що цей полк йшов не з усім військом Б. Хмельницького, а попереду його, або ж тому, що про київський полк літописець каже далі в оповіданні того ж 1649 р., в зв'язку з подіями на литовському фронті⁴⁾.

Крім того, в літопису останній похід Т. Хмельницького до Молдавії 1653 р., його смерть там й інші події, зв'язані з цим походом, вміщено в оповіданні 1656 р.⁵⁾, що М. Максимович вважав за помилку пізніших переписувачів літопису⁶⁾; О. Левицький же припускав, що могло бути, що літописець забув рік цієї події⁷⁾, чому й трапилася ця помилка. На мій погляд, думка О. Левицького буде вірніша, бо, з одного боку, ми в літопису, в тій частині його, що її писано не рівнобіжно подіям, маємо багато випадків хронологічних помилок літописця; з другого ж боку, дивною буде й помилка переписувача, що череніє події не на один рік вперед або назад, а не декілька років.

Вважав також М. Максимович, а за ним і О. Левицький⁸⁾, за помилку переписувачів те місце в літопису в оповіданні про події 1657 р., де маємо, що І. Виговський надіслав до повіту полтавського „полкъ нѣжинскій и стародубовскій“⁹⁾, бо тоді, як зауважують і М. Максимович і О. Левицький, полку стародубського ще не існувало; на думку ж цих дослідників у даному місці, замість „стародубовскій“, треба поставити „черниговскій“. На мій же погляд, як я зазначував це і раніш¹⁰⁾, тут помилки переписувачів нема, бо літописець міг вважати в даному випадкові під стародубським полком одиницю не територіальну, а військову. Ми й до 1663 р., коли утворено стародубський полк як одиницю територіальну, зустрічаємо назву полку стародубського, як одиниці вій-

1) Лѣтописъ Самовидца, 197.

2) Лѣтописъ Самовидца, 19-20.

3) М. Грушевський, Історія України-Руси т. VIII, ч. 3 с. 273.

4) Лѣтописъ Самовидца, 22.

5) Лѣтописъ Самовидца, 46-47.

6) М. Максимовичъ, Собр. сочин. I, 470-471.

7) О. Левицькій, Опытъ изслѣдованія ..., 75.

8) М. Максимовичъ, Собр. сочин., I, 471; О. Левицькій, Опытъ изслѣд., 75-76.

9) Лѣтописъ Самовидца. 52.

10) Моя студія. До питання про певність відомостей літопису Самовидця. . . 4-5.

бькової¹⁾, а також і назву стародубського наказного полковника, просто полковником стародубським, без додатку титулу „наказний“²⁾.

Крім того, треба відмітити, що в оповіданні про події 1659 р. в літопису (видання 1878 р.) є звітка про рух татарського війська „на пустую Торговицу“³⁾; тут ми теж маємо псування тексту, але невідомо ким — чи переписувачами, чи може навіть видавцем літопису, бо тут ми маємо „пуста“ не в розумінні спустіла, в якому випадкові треба писати з малої літери, як це в виданні, а як назва „Пуста Торговиця“⁴⁾, що треба писати з великої літери, як це й маємо у виданні літопису 1846 р.⁵⁾.

У виданні літопису Самовидця 1878 р. видавець його О. Левицький списку Іскрицького поставив основним списком при виданні літопису, вважаючи цей список і старішим з списків, і найкраще переписаним, і витриманим⁶⁾; з цим вибором видавця не можна не погодитись. Але ж треба зазначити, що і в спискові Іскрицького маємо в деяких місцях невірні місця, тоді як в інших списках ці місця збереглися вірно; це, як видно, визнавав і сам О. Левицький, що в деяких випадках не додержувався списку Іскрицького, а тримався інших списків⁷⁾. Тут я й подам ті місця списку Іскрицького, що, безумовно, збереглися в ньому невірно; це я вважаю потрібним відзначити тому, що список Іскрицького ліг в підвалину видання 1878 р. й невизначення цих місць може шкідливо відбитися на дослідах при користуванні ними.

В оповіданні про причини революції Хмельницького, в опису утисків козакам маємо, що „полковникове шляхта панове от гетмана коронного насиланніе были, которіе бь от их волности бинамнѣй не дбаючи, але, яко могучи, оныхъ мѣрали, легце поважаючи“; тут буде вірніш, як це видно і з порівняння, читати, дотримуючись списків Козельського й видання Бодяньського: „Полковникове шляхта панове от гетмана коронного насиланіе были, которіе бь о ихъ волностяхъ бинамнѣй не дбаючи, але, яко могучи, оныхъ смиряли, легце поважаючи“⁸⁾. Під 1648 р. в оповіданні про рух псльських гетьманів маємо: „И сами гетманство з войсками коронными за ними втропи помалу ишли с тязжарами войсковими и пѣхотами“; коли ж триматися списку Козельського, буде: „И сами гетманове з войсками коронными за ними втропи помалу ишли с тязжарами войсковими и пѣхотою“⁹⁾, що буде, як видно з тексту, вірніш. Далі в оповіданні про розвиток руху люду проти панів маємо, що повстанці „костелѣ зась римскіе пустошили, склепи с трупами откоповали, мертвыхъ тѣла з гробовъ викидали“; але за списком же Козельського буде: „Костелѣ зась римскіе пустошили, склепи з трупами откоповали, мертвихъ тѣла з гробовъ викидали“¹⁰⁾, що, безумовно, буде вірніш. В оповіданні про

1) Напр. Памятники К. Ком. III, 3 № 15 с. 207; Акты Московскаго Государства III, № 148 с. 134.

2) Акты ЮЗР. III, № 347 с. с. 512-513, № 351 с. 521; Акты Моск. Госуд. II, № 586 с. 366, № 593 с. 371; Рукописи Чернігівського музею ім. Тарновського № 35 (підпис від 1657 р. „Иван Гуляницкий, полковник стародубский“).

3) Лѣтопись Самовидца, 57.

4) А. Лазаревскій, Описание Старой Малороссіи т. II, Полкъ Нѣжинскій, 209; пор. Древняя Россійская Вивлиоика, XVII, 300.

5) Лѣтопись Самовидца о войнахъ Богдана Хмельницкаго, 32.

6) О. Левицкій, Опытъ изслѣдованія..., 11.

7) Напр. с. 3, 7, 60, 62, 94, 157, 201.

8) Лѣтопись Самовидца, 3; пор. М. Грушевскій, Історія України-Руси VIII, 2 с. 79.

9) Лѣтопись Самовидца, 8.

10) Лѣтопись Самовидца, 15-16.

похід Хмельницького 1649 р. у виданні 1878 р. маємо, що об'єднання війська відбулося „за Животиномъ“¹⁾ тоді як за списком Козельського, де маємо „за Животовомъ“, буде вірно, бо так це місто звалося й за тих часів.²⁾ В оповіданні про події 1650 р. оповідається про життя в Волощині при господареві „Василію Лупилѣ“, тоді як у списку Козельського стоїть вірніш при „Лукулѣ“³⁾. В дальшому оповіданні про події об'єднання України з Москвою ми маємо, що московські представники прибули до Хмельницького „чинячи повстанову“, тоді як за списком Юзефовіча й Козельського буде вірніш — „чинячи постанову“⁴⁾. В оповіданні 1655 р. про події погребіння І. Золотаренка маємо: „напишу, бомъ самъ тамъ былъ и набралемъся страху немалого“, тоді як за списками Юзефовіча, Козельського й за виданням О. Бодяньського, де маємо: „напишу, бо и самъ тамъ былъ и набралемъся страху немалого“, буде вірніш⁵⁾. Під 1656 р. в опису подій московсько-шведської війни маємо за списками Іскрицького й Козельського, що „тяжары военные рѣкою Дзвиною проважено“, тоді як вірніш буде за іншими списками „рѣкою Двиною“. Далі маємо, що Москві „ксіонже курляндское поклонилъся“, тоді як за списками Козельського й Юзефовіча буде вірніш: „ксіонже курляндскій поклонилъся“⁶⁾. Під 1657 р. маємо, що „дають на тое оному (Ю. Хмельницкому) раду войско посполитое, жебы онъ тотъ урядъ гетманства держалъ“, тоді як за списком Козельського буде вірніш: замість „войско посполитое“ — „войско и посполство“⁷⁾. В оповіданні про події 1662 р. маємо про постанову Козелецької ради, що це „не трвало“, тоді як за виданням Бодяньського й списком Юзефовіча буде вірніш: „не трвало“. Також в оповіданні цього ж 1662 р. маємо, що козацьке й московське військо в Переяславі проти відділів Ю. Хмельницького „можне боронилися“, тоді як за списком Козельського буде вірніш: „мужне боронилися“⁸⁾. В оповіданні 1663 р. маємо, що багато значних козаків було забито при „настановливаню полковниковъ“, тоді як за списком Козельського буде вірніш: замість „настановливаню“ — „наставленю“⁹⁾. В оповіданні 1664 р. маємо, що 1664 року „король полскій Іванъ Казѣмиръ, перезимовавши в Острѣи уже тамъ надпустошивши, войска и татаръ до себе затыгнувши с'потребу, на початку того року великихъ мясницъ, учинивши раду, не поишолъ подъ Нѣжинъ“, а рушив у похід на Олишевку й Салтикову Дивицю; тут, як видно із тексту, вірніш буде список Козельського, де, замість „перезимовавши в Острѣ“, маємо „пересвятковавши в Острѣ“¹⁰⁾. Далі в оповіданні того ж 1664 р. про незгоду між керманичами московського війська маємо, що вони „не наступовали зряду на короля того“ (польського), але ж буде вірніш за списком Козельського й виданням Бодяньського, де сказано: „не наступовали зразу“¹¹⁾. . . Також в оповіданні того ж 1664 р. маємо, що Чарнецький підступив під Канев, „где запробовавшися килко разій, нѣчого невскуралъ“, тоді як у списку Юзефовіча й в виданні Бодяньського маємо вірніш: „запробовавшися килко разъ“¹²⁾.

1) Лѣтопись Самовидца, 20.

2) Напр. Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. III т. IV, № 7 с. 23, № 145 с. 335, ч. VII, т. II, № 24 с. 403, № 29 с. 544.

3) Лѣтопись Самовидца, 23.

4) Лѣтопись Самовидца, 35.

5) Лѣтопись Самовидца, 42.

6) Лѣтопись Самовидца, 44.

7) Лѣтопись Самовидца, 49-50.

8) Лѣтопись Самовидца, 65.

9) Лѣтопись Самовидца, 77.

10) Лѣтопись Самовидца, 80.

11) Лѣтопись Самовидца, 82.

12) Лѣтопись Самовидца, 86.

В оповіданні 1667 р. про забиття запорожцями царського посланця Ладиженського маємо, що запорожці Ладиженського „отпустили з честью з коша, и поѣхали в рѣчи отпровождати челнами“, тоді ж як за списком Козельського, в якому маємо, замість „в рѣчи“ — „в рѣки“, це місце буде вірніш. Так само в цьому ж оповіданні маємо, що цар слав жалування запорожцям „соболями, сукнями, грошми, борошном“; тут вірніш зміст буде за виданням Бодяньського й списком Юзефовіча, де маємо замість „сукнями“ — „сукнами“, або ж за списком Козельського, де маємо, замість „сукнями“ — „сукнѣ“¹⁾, бо запорожцям надсилалось від царя сукно; про надсилку ж суконь я ніде не зустрічав. В оповіданні 1671 р. маємо, що „видячи гетманове коронніє великую доуку от орди, послали своїхъ албо королевскихъ пословъ на Запорожже до Ханенка и до войска“, тоді як за виданням Бодяньського і за списком Козельського, де маємо: „видячи гетманове коронніє великую доуку от орди послали своихъ пословъ на Запорожже до Ханенка“²⁾, буде вірніш. В оповіданні про події 1672 р. маємо, що „в Камяницю zostало християнъ Русь, Ормянъ, которіє собѣ упросили: Русь три церкви, а Ормяне одну церковъ, и то с трудностю великою ихъ набоженство управуется“, тоді як за списком Козельського й виданням Бодяньського, де маємо: „В Камяницю zostало християнъ Русь, Ормяне, которіє собѣ упросили: Русь три церкви, а Ормяне одну церковъ, и то с трудностю великою ихъ набоженство управуется“³⁾, буде, безумовно, вірніш. В оповіданні про розгром турок військом Я. Собіського 1673 р. маємо, що „Турчинъ видячи тую своихъ поряжку, пославъ в Кримъ до хана“, тоді як за списком Козельського й за виданням Бодяньського, де маємо „тую поразку“⁴⁾, це місце літопису буде вірніш. Під 1674 р. маємо, що І. Самойлович до Переяслава „зобралъ усѣхъ полковниковъ и козаковъ чолнѣйших на ряду“, тоді як за виданням Бодяньського й за списком Юзефовіча, де ми маємо — „на раду“⁵⁾, це місце буде вірніш. Під тим же 1674 р. маємо й про бій „за Тайшликомъ“, тоді як за виданням Бодяньського й за списком Юзефовіча буде вірніш „за Ташликомъ“⁶⁾, да й сам літописець під 1657 р. каже про збір козацького війська влітку „на Ташлику“⁷⁾. В оповіданні про події 1676 р., про гетьманство Гоголя від поляків маємо, що „дано оному становиско у Полѣсю и займаючи городовъ литовскихъ“, тоді як за виданням Бодяньського й списком Козельського, де маємо „дано оному становиско у Полѣсю изимаючи городовъ литовскихъ“⁸⁾, буде вірніш. В оповіданні про події справи С. Адамовича 1677 р. маємо зайвий раз повторене слово „нѣжинскій“⁹⁾, чого нема в списку Бодяньського, що й буде вірніш. В оповіданні про події 1677 р. маємо, що І. Самойлович і Г. Ромодановський приступили до Дніпра „місяця августа“ тоді як за списком Козельського „мѣсяца августа“ буде вірніш¹⁰⁾, бо це більш відповідає стилеві всього літопису. Під 1678 р. маємо про рух у похід московського війська, „над которими старшимъ царевичъ Касимовскій и князь Ромодановскій“; за виданням же Бодяньського, де маємо: „над

1) Лѣтопись Самовидца, 94.

2) Лѣтопись Самовидца, 110.

3) Лѣтопись Самовидца 117.

4) Лѣтопись Самовидца, 118; також під цим же роком маємо, що під Хотином туркам „поряжка была“, тоді як за виданням Бодяньського й списком Козельського маємо „поразка была“.

5) Лѣтопись Самовидца, 121.

6) Лѣтопись Самовидца, 122; пор. Покажчик географічних назв при виданні літопису Самовидця 1878 р. с. 463.

7) Лѣтопись Самовидца, 48.

8) Лѣтопись Самовидца, 133.

9) Лѣтопись Самовидца, 134.

10) Лѣтопись Самовидца, 137.

которими старшимъ былъ¹⁾... це місце буде вірніш. Під тим же 1678 роком у оповіданні про відступ війська І. Самойловича й Г. Ромодановського від Чигирину, маємо, що Ю. Хмельницький й візирь з військом „притягли и оступили войска нашѣ“, тоді як за виданням Бодянського, де маємо „притягли и обступили“²⁾, це місце буде вірніш. Під 1679 р. маємо, що в Литві відбувся „сеймъ волній“, тоді як вірніш буде за списком Юзефовіча, де маємо „сейм валній“³⁾. У тому ж 1679 р. зазначено в складі керманців московського війська „Миславський“, тоді як за списком Козельського буде вірніш „Милославській“. Так само в цьому ж переліку маємо „Алексѣвичъ Змиевъ“, тоді як за списком Козельського буде точніш „Алексѣй Змиевъ“⁴⁾, бо Самовидець взагалі не зве нікого в своїому творі лише по батькові, а без імення. В оповіданні того ж 1679 р. маємо, що на р. Дніпрі роблено міст „на байдахъ“, тоді як за списком Юзефовіча буде вірніш „на байдаках“⁵⁾. Під 1682 р. маємо, що стрільців „по городахъ розослано, так в украинніе, як в московскіе“, тоді як за списком Юзефовіча, де маємо замість „украинніе“ — „украинскіе“⁶⁾, буде вірніш. В оповіданні 1687 р. маємо, що царське військо „зо всей Москви и панствѣ, приналежныхъ до насѣ рушили в городаи украинскіе московскіе“, тоді як за списком Козельського, де маємо замість „до насѣ“ — „до ней“⁷⁾, це буде вірніш. Також в оповіданні того ж 1687 р. маємо, що старшина подала Геліцину чолобитну „перемѣнати гетмана; которую заразъ принявѣши, бояринѣ“ послав до Москви; за списком Козельського, де маємо „просячи перемѣнити гетмана; которую челобитную заразъ принявѣши“⁸⁾... буде вірніш. 1687 р. в оповіданні про кінець гетьманства І Самойловича маємо в виданні 1878 р., що гетьманство Самойловичево скінчилося „25 іюля, в суботу“, тоді як за списком Козельського маємо „23 июля“⁹⁾, що й буде вірніш, бо 23 липня скінчилося гетьманство Самойловича, як це буде зазначено далі в розборі оповідання про кінець Самойловича. В опису обрання гетьманом І. Мазепи ми маємо, що обрано гетьманом „бывшого ясаулу войскового, Івана Мазепу“, тоді як за списком Юзефовіча й Бодянського, де нема слова „бывшого“, — буде вірніш, бо Мазепа був в ці часи ген. осавулом, чого не міг не знати Самовидець, що знав докладно навіть місцепоходження Мазепи. Так само ж в цьому оповіданні про кінець Самойловича маємо, що до того козацького війська, що знаходилося біля Порогів, Мазепа послав з відомостю про зміну гетьмана й для заарештування сина Самойловичевого й його прихильників — „до Якова гетманенка“, Леонтія Черняка й ін.; в списку ж Козельського стоїть вірніш, замість „Якова“ — „Григорія“¹⁰⁾, бо на чолі того козацького війська, що знаходилося біля Порогів, був Григорій Самойлович, да і сам Самовидець каже раніш, що гетьманіча Якова заарештовано ще до цього в козацькому таборі на Коломаку й, оповідаючи про цю ж вищезгадану просилку, каже, що біля Січі козацьке військо було „з Григоріємъ гетманенъкомъ“¹¹⁾. В оповіданні ж про сарану 1688 р. маємо, що „саранча великая била такъ, же усе войско укрила, и отвернули по-над Днѣпромъ

1) Лѣтопись Самовидца, 141.

2) Лѣтопись Самовидца, 145.

3) Лѣтопись Самовидца, 147.

4) Лѣтопись Самовидца, 148.

5) Лѣтопись Самовидца, 149.

6) Лѣтопись Самовидца, 158.

7) Лѣтопись Самовидца, 166.

8) Лѣтопись Самовидца, 168.

9) Лѣтопись Самовидца, 171; моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця..., 71.

10) Лѣтопись Самовидца, 172.

11) Лѣтопись Самовидца, 171, 172; моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця..., 59.

війсь, и 13 авґуста знову от городовъ била, а от Дѡнця знову великая сарапча на войско наступила и усе войско укрила и пошла у татарскіе поля“; тут уже з самого тексту цілком зрозуміло, що замість „отвернули“ у списку Іскрицького треба „отвернула“¹⁾, як маємо за виданням Бодяньського. Під 1689 р. в опису боїв козацько — московського війська гетьмана І. Мазепи й боярина В. Голіцина з татарами одно з місць, де були ці бої, має назву „Чорной Могили“, тоді як у списку Козельського ця місцевість носить назву „Чорной Долины“²⁾, як вона й зветься в усіх джерелах що до цих подій³⁾. 1697 р. маємо в оповіданні про похід І. Мазепи й кн. Я. Долгорукого, що „гетманъ Мазепа скупивши усѣ полки, ишолъ на Украину на Коломакъ, и тамъ совокупившия з бояриномъ Долгорукимъ, ишли на Самарь и ку Днѣпру ку Кодаковѣ. И такъ войска перебравши, часть осытавили на заставѣ“, й далі йде про рух головних сил війська на другій бік Дніпра. Але ж за списком Юзефовіча, де маємо: „Гетманъ Мазепа, скупивши усѣ полки, ишолъ на Украину на Коломакъ, и тамъ совокупившия з бояриномъ Долгорукимъ, ишли на Самарь и ку Днѣпру ку Кодаковѣ. И тамъ войска перебравши, часть осытавили на заставѣ“⁴⁾, буде вірніш.

(Що ж до мови літопису Самовидця, мені лишається тільки навести ті головніші висновки про мову Самовидця, що їх ми маємо в нашій науковій літературі, бо я не вважаю себе фахівцем в галузі мови.

О. Лазаревський в зауваженнях з приводу видання Чернігівського літопису (в вид. Білозерського) зазначив, що цей літопис „представляєть собою довольно замѣчательный памятникъ по языку; этим нельзя не дорожить, такъ какъ всѣ другія украинскія лѣтописи, за исключеніемъ одной Самовидца, писаны смѣсью церковно - славянскаго и южно - русскаго, да пересыпаны, кромѣ того, еще полонизмами“⁵⁾. О. Левицький так характеризує мову Самовидця: „Языкъ лѣтописи Самовидца, за исключеніемъ нѣкоторыхъ словъ и оборотовъ, довольно близокъ къ малороссійской народной рѣчи. Иногда лѣтописецъ употребляетъ живыя народныя пословицы, какъ напр.: „нестатечная пріязнъ вовку з бараномъ“ или: „сила закону не знаетъ“; въ другихъ случаяхъ у него встрѣчаются совершенно протонародныя выраженія, напр. о притворномъ отказѣ Многогрѣшнаго отъ гетманства: „отмовлялся, яко старая дѣвка хорошаго жениха“, или о женѣ Дорошенка, измѣнившей мужу: „скочила черезъ плоть з молодыми“. Говорячи про перебування Самовидця підчас складання літопису в Сіверщині, О. Левицький каже, що „языкъ ея (лѣтописи) лишенъ всякихъ признаковъ сѣверскаго говора, столь характернаго въ ряду другихъ малороссійскихъ говоровъ“ і хоч „въ лѣтописи по сп. Іскрицькаго встрѣчаются иногда слова съ признаками сѣверскаго говора, напр. „пултори“ (стр. 128), „Воропузки“ (120) и др.; но нѣтъ никакой возможности опредѣлить, принадлежатъ ли они автору или же переписчику

1) Лѣтопись Самовидца, 174 - 175.

2) Лѣтопись Самовидца, 176.

3) Напр. Н. Устряловъ, Исторія царствованія Петра Великаго, т. I. дод. № IX, 370 і д; тамож лист Гордона до Ерроля, с. 309 і д; Памятники дипломатическихъ сношеній древней Россіи съ державами иностранными т. VII, 412-413, X, 1373, 1375; Сборникъ Муханова изд. с. 2, 283-234; Собр. Госуд. Грам. и Догов. IV № 199, с. 602, 607; Записки де-ля Невиля о Московіи, Русская Старина 1891 № 11 с. 243-244; пор. Списокъ съ статейнаго списка подъячего Василія Аитемирева, Записки Одесскаго Общ. Исторіи и Древностей т. XVIII отд. II, 13, 35.

4) Лѣтопись Самовидца, 192.

5) А. л. Л-ій, Украинская литературная лѣтопись, Черниговскія Губ. вѣдомости 1857 № 8 ч. неоф. с. 61.

лѣтописи“¹⁾. О. Огоновський зазначив про мову Самовидця, що „стиль сей лѣтописи есть простый и ясный, а вязыцѣ ей видко богато прикметъ живої мови люду українського“²⁾. П. Житецький відмітив про мову Самовидця, що „языкъ лѣтописи, представляющій обычный типъ книжной малорусской рѣчи въ томъ видѣ, какъ сложилась она въ XVII вѣкѣ“³⁾. В. Іконников каже, що Самовидець пише „языкомъ, близкимъ къ мало-россійской народной рѣчи, употребляетъ народныя пословицы и совершенно простонародныя выражения“⁴⁾. С. Єфремов відмічає про літопис Самовидця, що „визначається він простим стилем та складом і мовою близькою до народньої“⁵⁾. М. Возняк каже, що „стиль літопису (Самовидця) простий і ясний, без риторичних окрас, а мова близька до народньої“⁶⁾. Д. Дорошенко зазначає, що „мова літопису Самовидця — дуже — гарна українська мова широко-народного складу“⁷⁾. Акад. Д. Багалій відзначив про Літопис Самовидця, що „Самовидець уживає, як це звичайно робили тодішні письменники, чужоземних, латинопольських слів... Його мова не така складна й риторична, як у Величка, скидаючись трохи на народню українську. В усякому разі треба сказати, що в нього дуже багато широко-українських слів і чимало давніх книжних українських речень. Отож з літопису Самовидцевого може словник української історичної мови багато слів зачерпнути“ що „літопис Самовидця написано мовою подібною до української, знати з того, що його перекладено було свого часу на мову російську“⁸⁾. В. Романовський відзначив, що „мова Самовидця звичайна літературна мова того часу і не має в собі рис, специфічних мови правобережної або лівобережної“⁹⁾.

З цих даних і видко, що мова літопису Самовидця являється книжною мовою того часу, але близькою до мови народньої.

Розглянемо тепер зміст літопису Самовидця за роками.

Вступ (с. 3-7) має заголовок „О началѣ войны Хмельницкого“ й містить оповідання про причини революції й перші кроки руху Хмельницького до прибуття татар на допомогу Хмельницькому. Далі маємо відділ, що має заголовок „Война самая“. Тут йде 1648 р. (с. 7-17), де міститься оповідання про події Жовтводської й Корсунської битви, вибух революції на Україні, бій під Пиллявцями, похід Хмельницького під Львів, Замостя й повернення його з військом на Україну, облогу й взяття Кодаку козаками, сарану на Україні. Далі розділ, що має назву „На початку року 1649 (с. 17-18), містить оповідання про Переяславські трактати комісарів польського уряду з козаками. Далі йде розділ з заголовком „Починается война Збаражская“. Тут оповідання

1) О Левицкій, Опытъ изслѣдованія, 64, 26-27; що ж до виразу „пултори“, зауважу, що цей вираз я знаходив в джерелах XVII в., що не належать походженням до Сіверщини, напр. в документі, писаному в Луцьку 1649 р., маємо: „гороху старого маць пулторы, гречки старой маць дви пулторы чверти“ (Архивъ Ю. З. Р. ч. III, т. IV № 23 с. 49), або „пулторы пары пистолетовъ“ (там же № 135 с. 308); в документі писаному в Барцшполі 1664 р маємо „пулконы конопель“ (Мѣстечко Борисполе въ XVII вѣкѣ с. 72); в записах в Полтаві 1665 р. маємо „пулторы осмач... пул осмачки“ Актовья книги Полтавскаго городского уряду XVII вѣка, Выпускъ II-й, Справы вѣчистыя 1664-1671 годовъ, с. 8).

2) О. Огоновскій, цит. праця I, 376.

3) П. Житецкій, Эненда И. П. Котляревскаго и древнѣйшіи списокъ ея, Киев. Старина 1899 № 12 с. 278.

4) В. Иконниковъ, Опытъ рус. историографіи, т. II кн. 2, с. 1567.

5) С. Єфремов, Історія укр. письменства т. I, 245.

6) М. Возняк, Історія української літератури, т. III, 2 ч с. 384.

7) Проф. Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, 24.

8) Акад. Д. Багалій, Нарис укр. історіографії, II, 13-14.

9) В. Романовскій, Хто був „Самовидець“? с. 62.

„Року 1649“ (с. 19-23) містить звістки про мобілізацію люду українського 1649 р, події облоги Збаражу, Зборовську битву й Зборовський трактат, розгром Кричевського на литовському фронті військом Радивиля, сарану на Україні, приїзд Киселя до Києва. 1650 р. (с. 23-24) містить оповідання про похід козаків і татар до Молдавії. 1651 р. (с. 24-30) містить оповідання Берестецької кампанії, розгром війська Небаби литовцями, захоплення ними Києва, Білоцерківський трактат, перебування польського війська на Лівобережжі, рух люду до Слобожанщини, рухи люду проти жовнірів на Лівобережжі, страту Гладкого. 1652 р. (с. 30-33) містить оповідання про битву козаків і татар з польським військом під Батогом й зв'язаний з цим похід козаків під Кам'янець-Подільський, шлюб Т. Хмельницького на донці молдавського господаря, морову пошесті на Україні, „чудо Конотопське“, вигнання жовнірів з Стародубовщини. 1653 р. (с. 33-34) містить оповідання про Жванецьку кампанію й переговори Б Хмельницького з Москвою. Далі йде розділ, що має заголовок „Починається війна его царского величества“; тут 1654 р. (с. 35-36) містить оповідання про Переяславську раду, події війни України й Москви проти Польщі, затмарення сонця, напад шведів на Польщу. Далі розділ, що має назву „На початку року 1655“ (с. 39-44), містить оповідання про Дрижипілький бій, похід козацько-московського війська на Литву, смерть І. Золотаренка під Старим Биховом, події похорон І. Золотаренка в Корсуні. 1656 р. (с. 44-47) містить оповідання московсько-шведської війни, зокрема облоги Риги царським військом, Виленську комісію, похід Т. Хмельницького до Молдавії. 1657 р. (с. 47-53) містить оповідання про події війни козаків, шведів і Ракочого проти Польщі, смерть Б. Хмельницького й його похорон, Чигиринську раду в серпні 1657 р., посідання І. Виговським гетьманства, початок боротьби М. Пушкаря проти І. Виговського, Переяславську раду. 1658 р. (с. 52-56) містить оповідання про спілку уряду Виговського з Кримом, розгром Пушкаря, боротьбу уряду Виговського з Москвою. 1658 р. (с. 56-61) містить оповідання про облогу Конотопу, битву під Конотопом війська Виговського і татарського з московським військом, Гадяцький трактат, повстання проти Виговського, обрання гетьманом Ю. Хмельницького, раду в Переяславі, розгром війська Гонсівського відділами Долгорукого. 1660 р. (с. 61-64) містить оповідання про комісію в Борисові, події московсько-польської війни, зокрема Чуднівську кампанію. 1661 р. (с. 64) містить оповідання про походи відділів Ю. Хмельницького й кримського хана на Лівобережжя. 1662 р. (с. 64-72) містить оповідання весняних боїв відділів Ромодановського з татарами, Козелецької ради, облоги Переяслава відділами Ю. Хмельницького, бій під Каневом козацько-московського війська з військом Ю. Хмельницького, дальші події цієї кампанії, боротьбу за гетьманство між партіями Брюховецького, Сомка, В. Золотаренка. 1663 р. (с. 72-79) містить оповідання про Ніженську Чорну раду, повстання Поповича в Павлоччі, похід Брюховецького до Кременчука, поселство Башмакова до Батурина, початок походу армії короля Яна-Казимира на Лівобережжя. 1664 р. (с. 80-87) містить оповідання про продовження й кінець походу Яна Казимира на Лівобережжя, повстання на Правобережжі, смерть Д. Балабана й обрання митрополітом Й. Тукальського, ув'язнення поляками низки українських діячів, похід лівобережного й московського війська на Правобережжя. 1665 р. (с. 87-90) містить оповідання про походи відділів Брюховецького під Білу-Церкву, опис калмиків, початок в осені гетьманства П. Дорошенка на Правобережжі, подорож Брюховецького до Москви. 1666 р. (с. 90-93) містить оповідання про приїзд московських воевод на Лівобережню Україну й перепис ними люду для обкладення податками, перебування калмиків на Україні,

бунт у Переяславі, розгром Маховського на Правобережжі Дорошенком і татарами. 1667 р. (с. 93-97) містить вихід Косагова з московськими відділами з Запоріжжя, вбивство запорожцями царського посланця Ладженського, події Підгаєцької кампанії, вищушення з ув'язнення з Мальборку Гуляницького, Ю. Хмельницького й Тукальського, трактат між Москвою й Польщею, справу патріарха Нікона, повстання Разіна, незадоволення Москвою на Лівобережжі й пересправи між Брюховецьким і Дорошенком. 1668 р. (с. 98-102) містить оповідання про повстання на Лівобережжі проти Москви, рух П. Дорошенка на Лівобережжя, убивство Брюховецького, боротьбу Дорошенка з Москвою, висунення Запоріжжям в гетьмани Суховія, пересправи Д. Многогрішного з Москвою. 1669 р. (с. 102-108) містить оповідання про Новгород-Сіверську й Глухівську ради, зносини П. Дорошенка з Туреччиною, боротьбу його ж з Суховієм, а потім з Ханенком, повернення східних патріархів з Москви. 1670 р. (с. 108-109) містить оповідання про подорож Р. Ракушки до Царгороду, прокльон царгородським патріархом Д. Многогрішного й хорість останнього, пересправи з Польщею П. Дорошенка й М. Ханенка. 1671 р. (с. 110-112) містить оповідання про арешт і відпущення П. Дорошенком Й. Шумлянського, події боротьби Польщі в союзі з Ханенком і Запоріжжям проти П. Дорошенка й татар. 1672 р. (с. 112-117) містить оповідання про боротьбу Дорошенка проти Польщі й Ханенка на початку року, арешт і заслання до Москви й далі до Сибіру Д. Многогрішного й його прихильників, похід турок в союзі з П. Дорошенком проти Польщі й події цієї кампанії, обрання гетьманом на Лівобережжі І. Самойловича. 1673 р. (с. 117-119) містить оповідання про події Хотинської кампанії, похід Сірка проти татар. 1674 р. (с. 120-126) містить оповідання про похід на початку року московського й козацького лівобережного війська проти Дорошенка, Переяславську раду, дальші акції лівобережного й московського війська проти П. Дорошенка й його союзників, похід турок на Україну, похід польського війська на Забожжя. 1675 р. (с. 127-129) містить оповідання про дрібні події боротьби Дорошенка проти Польщі, похід лівобережного й московського війська проти Дорошенка, пересправи Дорошенка з Москвою про підданство останній. 1676 р. (с. 127-133) містить оповідання про кінець гетьманства Дорошенка, війну Туреччини проти Польщі, смерть царя Олексія й початок царювання царя Федора, взяття Соловецького монастиря, рух старовірів з Московщини на життя до Північної України, початок секти Капітона, справу Рославця й Адамовича, гетьманство О. Гоголя від поляків. 1677 р. (с. 133-140) містить оповідання про сувору зиму того року, вирадження П. Дорошенка до Москви, засудження Адамовича й його спільників, пожежу в Стародубі, вирадження до Москви Адамовича й Рославця, події першого Чигиринського походу, бунт люду в Стародубі проти священника Якова, привезення майна Печерського монастиря до Стародубу. 1678 р. (с. 140-146) містить оповідання про похід зимою татарської орди до Росави, зміцнення Чигирину, повсвалення аренд на Україні І. Самойловичем, події т. зв. другого Чигиринського походу, польське посольство до Москви. 1679 р. (с. 146-149) містить оповідання про зимові походи відділів Ю. Хмельницького й татар на Лівобережжя, похід відділів С. Самойловича на Правобережжя, сойм в Гродні, похід московського війська до Києва, похід турок до Порогів, бунт Коропкова в Москві, напади татар під Київ. 1680 р. (с. 149-151) містить оповідання про похід татар зимою на Слобожанщину, напад їх весною на місцевість біля Києва, посуху й робаків, пожежу низки міст Лівобережжя, збір московського війська під Путивлем, смерть І. Сірка, комісію й розмежування турків з поляками на Поділлі, комету в грудні, напади зимою татар під Остер і Київ, двох пророків

в Німеччині. 1681 р. (с. 151-152) містить про угоду між Московщиною й Україною з одного боку й Туреччиною й Кримом з другого боку, надання Печерській лаврі царським урядом двох монастирів на Московщині, пожежу церкви в Стародубі й землетрус 9 серпня. 1682 р. (с. 152-158) містить оповідання про смерть царя Федора й події повстання стрільців у Московщині, діяльність Волоського господаря на Поділлі. 1683 р. (с. 158-160) містить оповідання Віденської кмпанії. 1684 р. (с. 160-162) містить оповідання походу Кунецького проти татар, дрібну війну правобережних козаків з турками, війну поляків і цесарців проти турок і татар, дорожнечу в Польщі й Литві в зв'язку з неврожаєм, захоплення з наказу гетьмана І. Самойловича від поляків земель по Сожу. 1685 р. (с. 162-163) містить оповідання про похід татар на Волинь і Поділля, події війни поляків, цесарців і венеціян проти турок, смерть С. Самойловича, обрання Четвертинського митрополітом київським. 1686 р. (с. 163-166) містить оповідання про повернення митрополита Гedeона з Москви, угоду між Москвою і Польщею, сніг в кінці квітня, про робаків, про напад татар під Київ, повернення Польщі земель по Сожу, війну турок з поляками, цесарцями й ін., посилку московського війська за Пороги, вступ Москви до антитурецької лиги. 1687 р. (с. 166-174) містить оповідання про т. зв. перший Кримський похід лівобережного й московського війська, скінення з урядів гетьмана І. Самойловича й його синів, характеристику І. Самойловича й його синів, обрання гетьманом І. Мазепи, напади татар під Київ, заслання І. й Я. Самойловичів до Сибіру, скарання Г. Самойловича, конфіскацію майна Самойловичів. 1688 р. (с. 174-175) містить оповідання про приготування до походу на Низ козаків і московського війська, похід і збудуванням там городка, напад татар на Волинь, сарапу на Україні й суміжних місцевостях, війну поляків і цесарців проти турок, похід козаків під Очаків. 1689 р. (с. 175-178) містить оповідання про т. зв. другий Кримський похід війська Мазепи й В. Голіціна, подорож Мазепи з старшиною до Москви, падіння Голіціна й його прихильників на Московщині. 1690 р. (с. 178-179) містить оповідання про пошесті на Самарі й по інших місцях, смерть київського митрополита Гedeона й обрання на його місце митрополітом В. Ясинського, сарапу на Україні й суміжних їй місцевостях, пожежу в Стародубі, похід козаків на залогу на Самару, похід козаків під Очаків. 1691 р. (с. 180-181) містить оповідання про події війни цесарців і поляків проти Туреччини. 1692 р. (с. 181-182) містить оповідання про похід татар на початку року на Лівобережжя й похід І. Мазепи проти них, похід лівобережних козаків і Палія під Очаків, похід Петрика й татар на Лівобережжя й рух відділів Мазепи й московських проти них. 1693 р. (с. 182-183) містить оповідання про похід татар і Петрика на Лівобережжя й Слобожанщину, рух Мазепи проти них, події війни турок з цесарцями. 1694 р. (с. 183-184) містить оповідання про напад татар на місцевості біля Переяслава, відпущення через Україну з Москви турецького посла, походи лівобережних козаків, Палія й запорожців проти турок і татар. 1695 р. (с. 184-186) містить оповідання про напад татар на Польщу, т. зв. першій Озівський похід, напад татар на Палія. 1696 р. (с. 186-191) містить оповідання про зимовий напад татар на Лівобережжя й оповідання про події т. зв. другого Озівського походу. 1697 р. (с. 191-195) містить оповідання про змову Циклера й Соковнина в Москві, події походу війська Мазепи й московського під Тавань, подорож царя Петра за кордон, смерть короля Я. Собіського й заклоти в Польщі. 1698-1699 р.р. (с. 195-198) містять оповідання про похід Мазепи й Долгорукого до Казикермені й Тавані, перебування царя Петра I за кордоном, повернення його до Москви, кари стрільців, подорожі царя Петра до Воронежа, поїздки туди ж гетьмана Мазепи,

мир турок з Польщею, цесарцями. 1700 р. (с. 199-202) містить оповідання про згоду Туреччини з Московщиною, події Північної війни, зокрема події облоги Нарви, похід козацького війська на північ проти шведів. 1701 р. (с. 202-205) містить оповідання про з'їзд царя Петра з польським королем, смерть Обидовського, похід козаків проти шведів, введення нового одягу в Московщині, посилку московського люду на поселення до Озова, похід Мазепи проти шведів і повернення його від Могилева, заколот в Литві, розгром шведами польсько-московського війська під Ригою й зв'язані з цим події, служба запорожців у Саліжінців, розгром козаками й московським військом шведів у Лифляндії, похід шведів на Литву. 1702 р. (с. 206-207) містить оповідання про захоплення шведами Вильни й інших міст Литви, посилену Мазепою козацьких відділів під Бихов і до Пскова, захоплення шведами Варшави.

Такий зміст літопису Самовидця. Як видно з наведеного коротко змісту цього літопису, праця Самовидця містить різноманітні оповідання й торкається різних країн. Але в головному ця праця описує події України й притому події зовнішнього характеру: походи, війни, зміни гетьманів, пересправи, трактати й ін. Про події ж внутрішнього життя в цій праці оповідається досить мало. Такий зміст цього літопису не являється явищем випадковим, а цілком звичайним в т. зв. літописній літературі. Майже всі літописи й зокрема літописи т. зв. „козацькі“ мають подібний же характер, як і літопис Самовидця. Це явище з'ясовується й самими завданнями й метою літописної літератури.

Підбиваючи підсумки цього розділу, можемо зробити такі висновки:

I. Літопис Самовидця не дійшов до нас в оригіналі, а лише в копіях; кращою з них являється т. зв. список Іскрицького.

II. Видань цього літопису ми маємо два: 1) 1846 р. й 2) 1878 р. Кращим являється видання 1878 р.

III. Через те, що літопис Самовидця не дійшов до нас в оригіналі, а лише в копіях, той текст літопису, що ми маємо в виданнях його, не являється текстом вірним і вимагає в багатьох випадках виправлення.

IV. Мова літопису Самовидця являється книжною, типовою мовою XVII в., але близькою до мови народньої.

V. Зміст літопису Самовидця дуже різноманітний: в ньому ми маємо оповідання про події на Україні й в інших країнах, перевагу ж мають звістки з історії України. Взагалі ж літопис Самовидця містить переважно оповідання про події зовнішньої історії, а подіям внутрішнього життя Самовидець уділяє мало місця.

III. Час написання літопису Самовидця

Питання про час написання літопису Самовидця давно звертало на себе увагу тих дослідників, що студіювали чи спеціально, чи побічно цей літопис, й тому ми маємо з приводу цього низку поглядів у нашій історичній літературі.

Майже всі дослідники, що так чи інакше торкалися часу написання літопису Самовидця, додержуються погляду, що цей літопис є твір XVII ст., бо з XVIII ст. літопис містить оповідання тільки за два роки. З дослідників, прихильників погляду на літопис Самовидця, як на твір XVII в., погляду, з яким не можна не погодитись, назову М. Максимовича, Г. Карпова, О. Левицького, П. Житецького, М. Возняка, Д. Дорошенка¹⁾. Тільки акад. Д. Багалій додержується погляду (правда, без доказів), що „літопис Самовидця — це пам'ятник початку XVIII в., дарма, що найбільше в ньому оповідань про XVII в., а XVIII в. захоплює він тільки два перших роки“²⁾. Та й це твердження Д. Багалія збивається ним же самим, коли він каже далі, що „від року 1672 літопис Самовидця змінює свій характер і переходить з історії в літопис-діяруш, себ-то щоденник подій, виключно з хронологією зв'язаних; поруч поважних подій ідуть дрібниці, записані, очевидячки, у той мент, коли вони відбувалися“³⁾.

Що ж до того, з якого часу літописець почав писати свою працю, в історіографії панує цілком вірна думка, що літопис писався не весь час рівнобіжно подіям, а що в літопису треба розрізняти дві частини: одну частину, що писалася деякий час після подій, й другу частину, що писалася рівнобіжно подіям. Над розв'язанням ж цього питання особливо багато попрацював О. Левицький. Докладною аналізою літопису він довів, що літопис складається з двох частин: одна — історична частина, що писалася деякий час після подій, й друга — літописна, що писалася рівнобіжно подіям. Ґрунтується ж в цьому своєму погляді О. Левицький поперше на тому, що думка описати події Хмельниччини могла виникнути лише тоді, коли значіння цих подій вже встигло визначитися; по-друге, що в першій частині твору Самовидця історична форма оповідання переважає над літописною. Далі відзначив О. Левицький, що літопис попереджує вступ „о початку и причинах войны Хмельницкого“ і біографія останнього викладена, як особи історичної („в Чигиринѣ мѣстѣ мешкаль сотникъ“). Зазначає далі О. Левицький, що в першій частині твору Самовидця події викладено зв'язно й послідовно, з вказівкою їх причинового співвідношення й притому з розподілом наче б то на розділи, що мають окремі заглави („О началѣ войны Хмельницкого“, „Война самая“, „Починається война Збаражская“, „Починається война его царского величества“), що увагу Самовидець звертає на головне, а подробиці часто не згадані, що вживається в літопису вирази „на той часъ“, а також трапляються й деякі фактичні помилки. Крім того, як доказ своєї цієї думки,

¹⁾ М. Максимовичъ, Собр. сочин., I, 398, 660. Г. Карповъ, Начало историч; дѣят. Б. Хмельницкаго, 234; О. Левицкій, Опытъ изслѣдованія..., 28; П. Житецкій, Энеида И. П. Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея, Кіев. Стар., 1899 № 12, с. 278; М. Вознякъ, Історія укр. літератури т. III, друга част., 381; D D o r o ŝ e n k o, Die Entwicklung der Geschichtsforschung in der Sowjetukraine in den letzten Jahren, 51.

²⁾ Акад. Д. Багалій, Нарис укр. історіографії, в. II, 6.

³⁾ Акад. Д. Багалій, там-таки, с. 7.

О. Левицький відмічає, що в літопису маємо попередження подій. З таких попереджень О. Левицький й наводить: 1) 1664 р. звістка про дво-річне ув'язнення Ю. Хмельницького, Й. Тукальського й Г. Гуляницького, 2) спомин 1648 р. про королювання М. Вишневецького, що став королем 1669 р., 3) звістка 1667 р. про кару С. Разіна, що мала місце 1671 р., й 4) звістка 1670 р. про кінець гетьманської діяльності Д. Многогрішного, що мала місце 1672 р.

Що другу частину свого твору Самовидець писав рівнобіжно подіям, це, на думку О. Левицького, видно й з того, що в цій частині літопис має характер розірваних, нічим не зв'язаних заміток, а форма розповідна зустрічається дуже рідко, що оповідання про події розташовується за часом, а не за внутрішнім зв'язком, оповідання перериваються часто сторонніми замітками й тому не мають належного ладу й послідовності. Зазначив О. Левицький на доказ свого твердження, що вибор подій в другій частині літописець робить без уваги до їх важливості, так що поруч із значними подіями ми маємо дуже дрібні, що могли бути записані лише тоді, коли вже відбулися. Немає зовсім у другій частині й попередження подій, а навпаки є місця, що свідчать, що автору не були відомі в момент їх запису події ближчого часу після цього. Так 1676 р., опові-вши про кінець гетьманства П. Дорошенка, Самовидець не каже про його дальшу долю, а каже про це 1677 року. 1686 р. оповідання про угоду Москви з Польшею розкинуті на протязі року уривчати-ми замітками¹⁾. Цей погляд О. Левицького прийняли й всі ті дослідники, що розглядали це питання, напр. О. Огоновський, М. Возняк, Д. Багалій, В. Романовський, О. Оглоблін²⁾.

(Що ж до того, з якого саме року літописець розпочав писати свою працю, тут О. Левицький, ґрунтуючись на тому, що з 1672 р. міняється й форма й характер оповідань літопису, й на тому, що з цього року немає в літопису попередження подій, що дуже часто зустрічалось в літописі в оповіданнях за попередні роки, приходить до висновку, що літопис Самовидця автор його розпочав писати „не раніше конца 1672 года“ й що „літопись приблизительно съ 1672 года и до конца была ведена современно событіямъ“³⁾. Й цей погляд О. Левицького про час, з якого літописець розпочав писати свій твір, теж являється панівним у нашій історіографії, причому одні з дослідників ставлять рішуче 1672 р., як рік початку літописцем його твору, напр. О. Огоновський, Д. Багалій, В. Романовський⁴⁾, а інші вважають, що літопис автор почав писати не раніш кінця 1672 р., або ж не раніш 1670 р. З прихильників цього погляду назову: В. Іконнікова, М. Грушевського, І. Франка, М. Возняка, Д. Дорошенка, Н. Василенка, О. Оглобліна, С. Єфремова⁵⁾.

Розглянемо ж тепер докладніш це питання про час написання літопису Самовидця. Для вирішення цього питання відповідь дає сам літопис. Докладне студіювання літопису дає змогу встановити й час написання його.

1) О. Левицький, Опыт изслѣдованія, 29 і д.

2) О. Огоновскій, Історія літератури русскої, ч. I, 375; М. Возняк, цит. праця, с. 382; Д. Багалій, цит. праця, 7-8; В. Романовський, Хто був „Самовидець“, 72; О. Оглоблін, До питання про автора Літопису Самовидця, 182.

3) О. Левицький, Опыт изслѣдованія, 31-32.

4) О. Огоновскій, цит. праця, 375; Д. Багалій, цит. праця, с. 7; В. Романовський, цит. праця, с. 63.

5) В. Іконніковъ, Опыт рус. історіографіи, т. II, кн. II, 1563; М. Грушевський, Історія України—Руси VIII, 2 с. 205; І. Франко, Студії над українськими народними піснями, Зап. Наук. Тов. ім. Т. Шевченка т. 103, с. 29; М. Возняк, цит. праця, с. 382; Д. Дорошенко, Огляд укр. історіографії, с. 24; Н. Василенко, Очерки по історії Зап. Руси и України, 439; О. Оглоблін, цит. праця с. 182; С. Єфремов Історія укр. письменства, с. 245.

(Поперше ми маємо в літопису попередження подій; літописець під якимнебудь роком, оповідаючи про ту чи іншу подію, згадує побічно й подію, що відбулася за пізніших років Цілком зрозуміла річ, що таке попередження подій могло мати місце тільки при пізнішому проти подій писанню літописа.

Вже самий початок літопису „О началѣ войны Хмельницкого“ й „Початокъ и причина войны Хмельницкого“ й наступне оповідання про ті утиски взагалі, що терпіли козаки, й зокрема, як привід до повстання, одібрання панами фольварків, при якому „натрапили на чоловѣка одного, у которого отняли пасѣку, которая всей землѣ Полской начинила бѣди“ . . ¹⁾), може свідчити, що це місце могло бути записано тільки тоді, коли вповні з'ясувався весь розмах подій Хмельниччини й значіння їх для України й Польщі. Під тим же 1648 р., оповідаючи про відступ кн. Я. Вишневецького з Лівобережжя в зв'язку з розвитком там повстання, Самовидець каже, що Я. Вишневецький „мусѣлъ утѣкати и уступовати з України, зъ городовъ своихъ, з княгиною и з сином Михайломъ,²⁾ которой напотомъ королемъ польскимъ zostалъ билъ“³⁾; королем же Польщі М. Вишневецького обрано пізніш, 1669 р.⁴⁾ Під тим же 1648 р. маємо в літопису й таке оповідання, в якому теж є попередження подій: „Того жъ року саранча барзо великая по усей Украинѣ была и барзо шкоди великіе починила, збожя поз'едала и трави, же не било где сѣна косити; а зима барзо великая была и не было чимъ статку кормити. Тая саранча зазимовала на Украинѣ, з которой знову икри на весну другая уродилася, и такъ великую дорожнечу учинила“⁵⁾. Під 1650 р. літописець, оповідаючи про похід козаків і татар на Молдавію, каже, що господар В. Лупул „учинил сватство з Хмельницкимъ—дочку свою за сина Хмельницкого приобыцалъ дати, що напотомъ и учинилъ“⁶⁾, а шлюб Т. Хмельницкого на доньці В. Лупула—Розанді мав місце 1653 р.⁷⁾ 1656 р. в літопису маємо звістку, що „господаря волоского Василя Лупула взято до Царигорода, и тамъ zostалъ у вязеню у Едикулѣ п померлъ тамо“⁸⁾, але ж В. Лупул помер 1661 р.⁹⁾ Під 1664 р. літописець оповідає, що гетьман Правобережний П. Тетеря „удалъ до короля его милости отца метрополиту Тукалского и своего швагра Хмельницкого, бывшего гетмана, такъже и Гуляницкого, боячися гетманства стратити; которыхъ король казалъ побрати и на заточеніе послати до Малборку, мѣста в Прусах, где роковъ два сидѣли у вязеню“¹⁰⁾; й тут ми маємо попередження подій. Під тим же 1664 р. єсть в літопису оповідання в зв'язку з кінцем гетьманства Тетері про його скарби, „що запровадилъ Тетера в Полщу и тамъ, тоє панове фортелемъ вибрали у него, же пришелъ до великого убозства и утѣкати

¹⁾ Літописъ Самовидца, 3 і д.

²⁾ Ствердження звістки Самовидця про втечу Я. Вишневецького, Лневникъ Богуслава Базимира Машкевича, с. 421-422; А Лазаревскій, Лубенщина и князь Вишневецькіе, Київ Стар. 1896, № 3, с. 348 і д.; М. Грушевський, Історія Укр.—Руси VIII, 2 с. 193-194; що син Я. Вишневецького — Михайло, пізніший король Польщі, вже був тоді на світі—див. I. Przyborowski, Rok narodzenia króla Michała Wiśniowieckiego, Kwart. hist. Rosz. IX, 485-486.

³⁾ Літописъ Самовидца, 12.

⁴⁾ Т. Когзон. Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. II, 215 і д.; пор. Г. Карпов, Начало ист. дѣят. В. Хмельницкаго, 234.

⁵⁾ Літописъ Самовидца, 17. Ствердження звісток літопису про сарану 1649 р. див Акты ЮЗР. III, № 290, с. 370, № 292, с. 375, № 301, с. 405, дод № 67, с. 69, №№ 79-80 с. 109 і д.; VIII, дод. № 32, с. 306, 310-311, 317, № 33 с. 321; А. Grabowski. Ojsz Spom. II, 58. J. Jerlisz, Latopisiec, I, 113.

⁶⁾ Літописъ Самовидца, 23-24.

⁷⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України—Руси, IX, I, с. 473 і д.

⁸⁾ Літописъ Самовидца, 47.

⁹⁾ А. Яцимирскій, Славянскія рукописи Нямецкаго монастыря въ Румыніи, с. 90; М. Грушевський, цит. праця, с. 597. ¹⁰⁾ Літописъ Самовидца, 84.

мустьль до Волохъ⁴⁾); події, що позбавили П. Тетерю майна й примусили його до втечі в Молдавію, мали місце пізніш, 1670 р.⁵⁾. Під 1667 р. маємо в літопису оповідання про повстання С. Разіна, при чому літописець каже, що „тогожь часу нѣякийсь Стенка Разинъ з Дону поднялся с козаками своевольными и пойшолъ на Хвалинское море и тамъ прибралъ много своевольъ и по городахъ воеводъ мордовалъ, а людей посполитихъ собѣ приворочалъ, ажъ и Астраханъ узялъ. На которого по-килка кротъ посилали и нѣчого оному радити не могли, же стрелци до него на тую своеволю приставали. Которій през килка лѣтъ тое робилъ, поколя оного зрадо узято, якъ уже повернуль ку Дону, и на Москвѣ оного четвертовано“⁶⁾. Тут і сам літописець ясно в своїйому оповіданні зазначає, що він попереджує події, та й події повстання Разіна закінчилися скаранням його 1671 р.⁴⁾. Під 1668 р., оповідаючи про повстання на Лівобережній Україні проти московських воевод на початку року, літописець каже, що в Гадячі „воеводу з женою узяли в замокъ на годъ“⁵⁾. 1669 р., оповідаючи про бажання Д. Многогрішного захопити гетьманство, літописець, згадавши про загибель Брюховецького, каже, що Многогрішний „на тое не уважаючи, жеби и его тое же споткало, себѣ гетманства жичачій назбиралъ компанѣи“⁶⁾, й далі каже про відповідні заходи Д. Многогрішного. В наведених словах Самовидця не можна не бачити натяку на пізніше скінення Д. Многогрішного з гетьманства, що було 1672 р. Далі, під тим же 1669 р., маємо в літопису звістку, що після Глуховської ради „от того часу Демко гетманъ усе Заднѣпря квалтомъ до себе приворочалъ, турбуючися болше року, покуля всѣ города до него ся прихилили“⁷⁾; в цьому оповіданні також маємо попередження подій. Під 1670 р. в оповіданні про прокльон Д. Многогрішного царгородським патріярхом й зв'язані з цим події, літописець каже, що Многогрішний „пришовши до здорова, не хотѣлъ ся упамятати, що напотомъ онсму нагородилося зле“⁸⁾; в цьому зауваженні літописця треба бачити натяк на трагічний для Многогрішного кінець гетьманства, що був, як вже зазначено вище, 1672 р. 1672 р., оповідаючи про захоплення турками й гетьманом П. Дорошенком Кам'янця-Подільського й про ті вчинки турок, що відбулися в цьому місті, літописець ганьблючи за ці події П. Дорошенка каже: „Не заболѣло его сердце такого безчестія образовъ божіихъ за-для своего нещасливого дочасного (с. т. тимчасового) гетманства“⁹⁾; таке оповідання¹⁰⁾

1) Літопис Самовидця, 85.

2) Древнехранилище Централархива РСФСР (Москва). Архив Министерства Иностранных Дел, Дела Греческие 7178 г. № 75, л. 5 (покази московського послання до Царгороду Христофорова; в наступних покликах на справи Древнехранилища РСФСР. буду означувати його фонд і відділ, без поклику на Древнехранилище); С. Соловьевъ, Исторія Россіи кн. III, 414; A. Grabowski, Ojcz. Spominki II, 325; A. Helcel, Listy Jana Sobieskiego i innych znakomitich osób, с. 198; W. Lipinski, S. M. Krzyczewski, 318; пор. Zródła do poselstwa Gninskiego, 269, 252-253; Т. Корзон, оп. cit, II, 387-388.

3) Літопис Самовидця, 97.

4) Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи, т. I, № 504, с. 867; Н. Костомаровъ, Бунтъ Стеньки Разина, 496-497; С. Соловьевъ, Исторія Россіи, III, 324.

5) Літопис Самовидця, 98.

6) Літопис Самовидця, 102.

7) Літопис Самовидця, 103.

8) Літопис Самовидця, 109.

9) Літопис Самовидця, 115.

10) Правда, може виникти питання в зв'язку з цим про місце літопису 1667 р., де згадується „тая сторона боку Днѣпра, которая при Дорошенку зостаєть“ (с. 93)—чи не писано це місце до кінця гетьманства Петра Дорошенка (1676 р.). Але ж треба зауважити, що по-перше це місце літопису, як зазначено вище (с. 27), треба вважати поповсаним; по-друге ж Самовидець пише про минуле в теперішньому часі дієслора і в тих роках свого твору, що безумовно, писалися довгого часу після подій, напр. 1649 р пише: „О Рождествѣ Христовомъ присилаєть король его милость пословъ своихъ великихъ... до гетмана Хмельницкого и усего войска“ (с. 17), або 1657 р., що „тые голоса призывають молодого Хмельницкого и просятъ оного, жебы тотъ урядъ справовалъ“ (с. 49).

могло бути написане безумовно тільки після кінця цього дочасного гетьманства П. Дорошенка, що мало місце 1676 р. Звати ж гетьманство П. Дорошенка тимчасовим 1672 р., коли становище цього гетьмана в зв'язку з дуже активною допомогою турок, коли Дорошенко й його прихильники могли будувати цілком реальні наміри, щоб одірвати від Москви й Лівобережжя, літописець, звичайно, не міг.)

Такі данні щодо попередження літописцем подій маємо в літопису Самовидця.

Крім того, маємо в цьому літопису ще й інші дані, що дають змогу встановити час написання літопису взагалі, а першої його частини зокрема—це друга категорія попереджень, а саме деякі непевні, переважно хронологічні звістки. Ми маємо в літопису чимало непевних хронологічних звісток; автор занотовує свої відомості про події під певним роком, тоді як ці події мали місце в наступному, або навіть і в пізніших роках. Розглянемо ці непевні хронологічні звістки¹⁾.

Під 1649 р. в літопису вміщено оповідання про повернення з полону польських гетьманів: коронного й польного—М. Потоцького й М. Калиновського²⁾, тоді як ці гетьмани повернулися з полону в березні 1650 р. 1651 р. в літопису вміщено оповідання про масову еміграцію української людності після Білоцерківського трактату за межі України в Московщину³⁾, але ж ця подія мала місце під весну 1652 р. Так само під тим же 1652 р. в літопису маємо оповідання про різанину в Липовому й скарання в зв'язку з цим миргородського полковника М. Гладкого⁴⁾, але ж ця подія трапилася 1652 р., на початку березня н. ст. Року 1654 в літопису маємо оповідання, що того року московський уряд випустив мідні копійки, але ж це було року 1656; так само оповідає літописець, що війна шведів проти Польщі розпочалася 1654 р.⁵⁾, тоді як початок цієї війни мав місце 1655 р. Під 1657 р. в літопису Гр. Лесницький зветься суддею (генеральним)⁶⁾, тоді ж як цю посаду він займав пізніш, 1661-1662 р. р., а 1657 р. Лесницький був лише миргородським полковником. Переяславську раду, що мала місце в лютому 1658 р., літописець також записує під 1657 р.?). Також в зв'язку з цією радою в Переяславі Самовидець зве представника московського уряду на цій раді Б. Хитрово боярином, тоді як Хитрово тоді мав чин окольничого, а боярином він став пізніш, 1667 р. Під 1658 р. в літопису керманіч московського війська на Україні кн. Г. Ромодановський зветься боярином⁸⁾, тоді як він тоді був лише окольничим, а боярство Ромодановський одержав пізніш, щось 1664-1665 р. р. Захоплення Польщею Вяльни й Могилева з під влади Москви в літопису занотовано під 1660 р.⁹⁾, тоді як це мало місце 1661 р. Під 1664 р. в літопису оповідається про відмовлення П. Тетері від гетьманства¹⁰⁾, але ж було це 1665 р. Під тим же 1664 р. Самовидець каже в оповіданні про посилку І. Брюховецьким військових відділів на Правобережжя, що на чолі їх був Гамалієнко¹¹⁾, адже ж Гамалія був на чолі відділів Брюховецького 1665 р., в поході на Корсунь. Під 1665 р. в літопису оповідається, що після

1) Доказів непевности цих хронологічних помилок я тут наводити не буду, бо всі ці помилки розбираються й доводяться в тих розділах праці, що їх присвячено критичному розгляду оповідань Самовидця.

2) Літопись Самовидця, 23.

3) Літопись Самовидця, 29.

4) Літопись Самовидця, 29-30.

5) Літопись Самовидця, 38.

6) Літопись Самовидця, 50.

7) Літопись Самовидця, 53.

8) Літопись Самовидця, 55.

9) Літопись Самовидця, 62.

10) Літопись Самовидця, 84-85.

11) Тамож, 85.

захоплення Брацлава гетьманом П. Дорошенком старшина, що трималася брацлавського полковника Дрозда, перейшла з Правобережжя на Лівобережжя, де гетьман І. Брюховецький дав їм мешкання за Десною¹⁾; тимчасом як старшина, що підтримувала Дрозда й перейшла потім на Лівобережжя, одержала становище за Десною на протязі 1666-1667 рр. Під 1667 роком, оповідаючи про забиття запорожцями царського посланця Ладиженського, літописець під тим же роком оповідає, що цар запорожцям цей вчинок пробачив²⁾, тоді ж як цар пробачив запорожцям забиття Ладиженського пізній, 1670 р. В тому ж таки 1667 р. в літопису Я. Собіський зветься коронним гетьманом³⁾; тимчасом Я. Собіський 1667 р. займав посаду польного гетьмана; коронним же гетьманом він став року 1668. 1674 р. в літопису зветься кн. Дм Вишневецький коронним гетьманом, а С. Яблоновський польним гетьманом⁴⁾; тимчасом ці посади згадані керманічі польського війська посіли 1676 р., а 1674 р. кн. Д. Вишневецький посідав посаду польного гетьмана. Це остання хронологічна помилка, що має характер попередження подій, яку я знайшов у літопису Самовидця⁵⁾.)

Правда, може виникнути ще питання, чи не маємо ми попередження подій в літопису Самовидця в оповіданні 1681 р., коли Самовідець оповідає, що „того ж року его царское величество монастырь Свинскій под Брянскомъ привернулъ до монастыра Печерского киевского“⁶⁾, тоді як літопис Києво-Печерської лаври відносить цю подію на 1682 р.⁷⁾, а в пізнішій грамоті Петра І Печерській лаврі від 16 жовтня 1720 р. знаходимо, що „сыскано жъ и выписано изъ Докладной Выписки за скръпкою Думного нашего дьяка Емельяна Украинцева 7100 (1682) году“, що цар Федор дав Печерській лаврі цей монастир⁸⁾. Але ж ми маємо безперечні дані, що Свинський монастир дано Печерській лаврі 10 березня 1681 р.⁹⁾. Що ж до наведених свідощів лаврського літопису й грамоти Петра І, треба сказати, що джерел і часу складання цього літопису ми не знаємо, а у грамоті Петра І напевно можна вбачати описку копіюста, бо цю грамоту ми маємо в копії; автентичні ж грамоти лаври згоріли 1718 р.¹⁰⁾.

1) Літопис Самовидця, 90.

2) Літопис Самовидця, 94.

3) Літопис Самовидця, 94.

4) Літопис Самовидця, 126.

5) Тут я не наводжу тих хронологічних помилок, коли літописець відносить події, що мали місце на початку якого небудь року, на рік попередній; напр., облогу І Бихова литовцями в літопису знаходимо під 1654 р., тимчасом як вона мала місце на початку 1655 р., або смерть Чарнецького, що трапилася на початку 1665 р., в літопису вміщено під 1664 р. й ін. Як доказ хронологічних помилок—попередження подій, я цих випадків не навожу тому, що це могло трапитись і тому, що літописець закінчував свій літопис напочатку наступного року тоді, коли писав його за роками, як про це буде далі.

6) Літопис Самовидця, 152.

7) Києво-Печерська Лавра въ ея прошломъ и настоящемъ состояніи, додатокъ, Київ. Старина 1886, № 11, с. 507

8) Е. Волховитиновъ, Описание Киево-Печерской Лавры, дод. № 27, с. 281.

9) Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Малоросс. 1680 г. № 31, лл. 128-135 (чернетка царської грамоти від 10 березня 1681 р. Печерській лаврі на Брянський Свинський монастир); в грудні того ж 1681 р. в одписці Л. Неплюєва цареві маємо, що в грудні Неплюєву в Сівську подали чолобитну „Печерского и города Брянска Нова Печерского Свинского монастыря архимандритъ Инокентей Гизель з братією“; цю чолобитну подав Неплюєву „Брянского Ново Печерского монастыря намѣстникъ Иоанъ“ (Моск. Арх. Мин. Юстици, Приказный стол. столб. № 1284, лл. 1-2); маємо і спис цієї чолобитної в справі звільнення монастыря від податків за біглих салдат; в ній царю „бють челом богомольцы твои Киево-Печерского и города Брянска Нова Печерского Свинского монастыря архимандритъ Инокѣнтѣй Гизель з братією“ (там же, лл. 3-4); пор. П. Строевъ, Списки іерарховъ и настоятелей монастырей Россійскія церкви, с. 907; Доп. къ Актамъ Истор. X, № 19, с. 51, 54; К. Харламповичъ, Малороссійское вліяніе, I, 302.

10) Е. Волховитиновъ, цит. праця, прилож. № 27, с. 274; С. Голубевъ, Отзывъ о сочиненіи М. И. Лилеева, Изъ исторіи раскола на Вѣткѣ и въ Стародубѣ XVII-XVIII в.в., Отчетъ о четвертомъ присужденіи преміи Г. О. Карпова, Чтенія въ Общ. Ист. и Древностей Россійскихъ 1898, II, отд. IV, с. 13.

(Якщо ми в одній частині літопису маємо попередження подій літописцем, що може свідчити, що літопис писався вже досить довгий час після цих подій, — єсть в літопису й такі моменти, що в тих випадках, де можливо було б зробити попередження подій, літописець цього не робить. Це може свідчити про те, що запис оповідань у таких випадках відбувався або рівнобіжно подіям, або дуже скоро опісля них.

Року 1660 в літопису знаходимо оповідання про розгром війська московського боярина В. Шереметева польсько-татарським військом під Чудновом; автор літопису каже, що „Шеремета зо всѣмъ войскомъ взято в неволю до Криму“¹⁾. Про те ж, який час В. Шереметев був у Криму в полоні, літописець не каже, бо в той час, як він писав історичну частину свого літопису, Шереметев був ще в Криму, в полоні. Якщо б Самовидець писав свою працю після 1681 р., коли було викуплено з полону В. Шереметева²⁾, він напевно б згадав під 1660 р. про термін полону Шереметева, подібно тому, як це роблять дехто з тих козацьких літописців, що писали свої праці після цього повернення Шереметева з полону. Так Гр. Грабянка під 1660 р., в оповіданні про кінець Чудновської кампанії, каже про Шереметева: „Тако не лѣтъ єсть прежде побѣди побѣднія вѣнци соплѣтати, ибо же первѣе хвалящееся Короля Полского въ плѣнѣ отвести и въ Краковѣ самъ отсѣсти, сей и воинство и самого себѣ погубивши, болѣе неже на двадесять лѣтъ в Крымскую отведесе неволю“³⁾. Величко, що теж писав свою працю у XVIII в., також відмічає, що Шереметев „за свое вишписаное излишество воесильнія помощи Божія лишившійся, зосталъ отъ них (поляків і татар. М. П.) преконаній и вконецъ побѣженній... Поляками взятъ, и рукамы бѣсурманскимъ ханскимъ отосланъ, и въ неволѣ Крымской, по свѣдѣтельству Лѣтописца Козацкого сорокъ (припис. на стор. 22 года; въ 1662 году выкупленъ) лѣтъ неисходно знайдовался“⁴⁾.

Вважати, що Самовидець, знаючи термін полону Шереметева, не занотував його до своєї праці, трудно, бо він, подібно Грабянці і Величку, також іронізує й моралізує над попередніми хвастощами і пізнішою невдачею Шереметева, занотуюючи в літопису, що „Шереметъ не уступалъ оборонною рукою и що мѣлъ короля полского, взявши Варшаву, провадити в Киевъ в неволю, як собѣ тоє обѣцалъ, того не доказавши, самъ о згоду просилъ и чинилъ примиря“⁵⁾.

Під 1669 р. Самовидець оповідає, що „Хмельниченко Юрасъ з Уманя уходилъ, але оного бѣлагородскіє татарє поймали и из собою запровадили до Бѣла города, а оттуля, за причиною гетмана Дорошенка, до Царигорода запровадженъ и тамъ зосталъ у неволѣ царской в Едикулѣ“⁶⁾. Коли б літописець писав це місце до свого твору після визволення Юр. Хмельницького з Едикуля, ц. т. після 1677 р., він би, безумовно, зазначив одночасно й термін ув'язнення Юрася в Туреччині, подібно тому, як він під 1664 р. занотував термін ув'язнення його в Мальборгові. Під 1672 роком Самовидець приділяє багато місця захопленню турками у поляків Кам'янця Подільського⁷⁾, й нічого не каже про термін володіння туркама цим містом; коли б Самовидець писав свій твір після повернення Кам'янця назад від Туреччини до Польщі, ц. т. після 1699 р., він би напевно під 1672 р. відмітив й це. Під 1674 р. оповідає Самови-

1) Лѣтопись Самовидца, 63.

2) Подробиці викуплення 1681 р. В. Шереметева з полону див. А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ кн. VIII с. 454 і д.

3) Лѣтопись Григорія Грабянки, 174.

4) Лѣтопись Самойла Величка, т. II, с. 14-15.

5) Лѣтопись Самовидца, 63.

6) Лѣтопись Самовидца, 107.

7) Лѣтопись Самовидца, 114.

дець, що Г. Дорошенка в Лїсянці захоплено козацько-московським військом й узято „в неволю на Москву“¹⁾, про повернення ж його з Московщини, з неволі, що трапилося 1677 р., як про це під цим же 1677 р. оповідає й сам Самовидець²⁾, він тут нічого не каже. Це теж може свідчити, що це оповідання про захоплення в полон Г. Дорошенка писано до 1677 року. 1676 р. Самовидець оповідає про те, що П. Дорошенко „уступилъ з Чигирина на мешкання... которому дано мешкання у мѣстѣ Сосницѣ“, а під 1677 р. Самовидець оповідає, що П. Дорошенка одіслано з України до Москви³⁾. Якщо б літописець писав своє оповідання про переїзд П. Дорошенка з Чигирину до Сосниці вже після від'їзду його до Московщини, він би в оповіданні про цей переїзд П. Дорошенка до Сосниці згадав би його пізнішу долю. Також року 1676 у Самовидця записано після попереднього ж оповідання про здачу П. Дорошенка І. Самойловичеві й Москві, що „от того часу Москва стала у Чигиринѣ, по указу его царского величества“; це місце, безумовно, писано до захоплення Чигирину турками 1678 р., бо інакше ми б мали відповідне зауваження у вищеведеному оповіданні 1676 року. 1676 р., Самовидець оповідає про суд над стародубським полковником П. Рославцем і ніженським протопопом С. Адамовичем, а тільки під 1677 р. оповідає про кінець цієї справи — заслання Адамовича й Рославця⁴⁾; цілком зрозуміло, що ці оповідання записані рівнобіжно подіям, інакше ми б тут мали попередження подій. Так само, оповівши про заслання С. Адамовича під 1677 р., літописець не каже тут нічого про смерть Адамовича в Сибірі, що мала місце і листопада 1686 р.⁵⁾, про що б він напевно подав, коли б писав своє оповідання про заслання Адамовича після його смерті⁶⁾. Під 1682 р. Самовидець записує, що „от того часу особливій господарь сталъ над Україною“, а 1683 р. оповідає, що цей господар був захоплений у полон поляками⁷⁾; це теж свідчить, що ці оповідання писалися рівнобіжно подіям, бо інакше напевно в оповіданні 1682 р. було б попередження подій. Під 1684 р. Самовидець оповідає про окупацію І. Самойловичем від Польщі земель по Сожу, а 1686 р. оповідає про повернення цих земель назад до Польщі⁸⁾, при чому в оповіданні 1684 р. про ці події немає ніякого попередження події 1686 р., що теж свідчить про те, що це оповідання 1684 р. записане літописцем рівнобіжно події. 1695 р. Самовидець оповідає про невдалий перший похід війська царя Петра під Озів, а 1696 р. про другий похід туди ж й захоплення царевим військом Озова⁹⁾, але ж в оповіданні 1695 р. нема попередження про це взяття Озова року 1696. Так само під 1695 р. оповідає Самовидець про зруйнування військом І. Мазепи й Б. Шереметева Казикерменя, а року 1697 й 1698 оповідає про будування таму кріплень й осадження там козацько-московської залози¹⁰⁾,

1) Лѣтопись Самовидца, 121. Ствердження звістки Самовидця про одіслання Г. Дорошенка до Москви, Дворцовые Разряды, III, 1140-1141, 1164.

2) Лѣтопись Самовидца, 133; ствердження звістки Самовидця про одіслання Г. Дорошенка 1677 р. в ув'язнення з Московщини на Україну — Акты ЮЗР. XIII, № 16, с. 71 і д., № 17, с. 76, № 19, с. 30, № 30, с. 128, 131, 134, № 57, с. 325.

3) Лѣтопись Самовидца, 130, 133. Ствердження звістки Самовидця про переїзд П. Дорошенка з Чигирина до Сосниці — Акты ЮЗР. XII, № 211 с. 795, № 212 с. 797, № 213 с. 810 і д.; про життя П. Дорошенка в Сосниці див. Ю. Виноградський, Марія Дорошиха, с. 32 і д.; ствердження звістки Самовидця про відвезення П. Дорошенка до Москви — Акты ЮЗР. XIII № 8 с. 30 — 31, № 14 с. 58.

4) Лѣтопись Самовидца, 132 і д.

5) Моск. Арх. Минист. Юстиции, Книги Малорос. Приказа № 64 л. 494 (справа про тестамент Адамовича).

6) Про смерть Адамовича на Україні повинно було бути відомо, бо деякі свої речі він завіщав одіслати в Ніжен матці й дружині.

7) Лѣтопись Самовидца, 156, 160.

8) Лѣтопись Самовидца, 162, 165.

9) Лѣтопись Самовидца, 186, 183 і д.

10) Лѣтопись Самовидца, 186, 193, 195.

при чому в оповіданні 1695 р. попередження подій 1697 й 1698 р. немає. Ці випадки можуть також свідчити про писання за ці роки літопису рівнобіжно подіям. Так само 1696 р. Самовидець оповідає про смерть польського короля Я. Собієського й про заколоті, що сталися в Польщі з виборами нового короля¹⁾, а 1697 р. літописець оповідає про обрання королем в Польщі Августа Саксонського²⁾, причому й тут в оповіданні 1695 р. ми не маємо попередження події 1696 р., що також свідчить про те, що це оповідання занотовано в літопис рівнобіжно подіям. Також 1697 й 1698 р. Самовидець оповідає, як зазначено вище, про укріплення Мазепою й Долгоруковим Казикерменя, а не згадує про зруйнування його потім 1701 р., згідно угоди Москви з турками³⁾, про що літописець напевно попередив би, коли б писав оповідання про ці події 1697,-1698 р.р. після 1701 р.)

Крім того, в літопису помітно виступають в тій його частині, яку можна назвати історичною, досить часті хронологічні помилки; автор відносить значну подію не на рік, коли вона відбулася, а на наступний рік.

Так, напр., літописець відносить складення Гадяцького трактату на 1659 р.⁴⁾, тоді як ця подія мала місце 1658 р.; поразку й захоплення в полон Гонсівського Долгоруким літописець містить під 1659 р.⁵⁾, тоді як ця подія трапилася 1658 р. Вихід Г. Косагова з московським військом з Запоріжжя літописець містить під 1667 р.⁶⁾, тимчасом як ця подія трапилася 1666 р.; також і суд над патріархом Ніконом у літопису віднесено до подій 1667 р.⁷⁾, тоді як і ця подія відбулася того ж 1666 р. Раду в Новгород-Сіверську занотовано в літопису під 1669 р.,⁸⁾ а вона була 1668 р.

Ці моменти в літопису також свідчать, хоч і побічно, що та частина літопису, в якій містяться ці роки, писана літописцем деякий час після подій, — інакше він не міг би помилитися щодо року таких досить значних подій.

Так само треба звернути увагу й на ставлення Самовидця до деякого з історичних діячів, про яких він оповідає в своєму творі.

Так ми маємо низку видатних українських діячів, що до них Самовидець ставиться в своєму творі дуже суворо, як от напр., гетьмани: І. Виговський, П. Дорошенко, Д. Многогрішний, І. Самойлович, почасти П. Тетеря. Але ж своє суворе ставлення до них він висловлює різно. До Виговського Самовидець ставиться суворо в першому ж оповіданні про посідання ним гетьманства; так само ставиться він суворо до П. Дорошенка, до Д. Многогрішного — знову таки починаючи з оповідань про перші кроки їх гетьманства. На протязі оповідання про гетьманство Тетері він не раз висловлює своє незадоволення його діяльністю. Навпаки ж про І. Самойловича Самовидець, оповідаючи про діяльність цього гетьмана, не каже нічого негативного; після ж того, як Самойловича 1687 р. скинуто з уряду, Самовидець дає надзвичайно різку й суворо характеристику діяльності й особи так самого Самойловича, як і його синів; тут Самовидець пригадує й ставить на догану Самойловичу й такі вчинки, як те, що він „прошлой війни за своєю незчливістю Чигиринь утра-

¹⁾ Літопись Самовидця, 191; ствердження звістки Самовидця про смерть Я. Собієського й завірюху в зв'язку з цим в Польщі — I. Szujski, Dzieje Polski, IV, 128; A. Walewski, Dzieje bezkorolewia po skonie Jana III, t. I, 8, 18, d. d.

²⁾ Літопись Самовидця, 195.

³⁾ Н. Костомаровъ, Мазепа, 479.

⁴⁾ Літопись Самовидця, 58-59.

⁵⁾ Літопись Самовидця, 59.

⁶⁾ Літопись Самовидця, 93.

⁷⁾ Літопись Самовидця, 96-97.

⁸⁾ Літопись Самовидця, 102.

тилъ и людей военихъ много запропастилъ, которыхъ мало жаловалъ“¹⁾, що звичайно було ж доцільніше вмістити в літопис під тим роком, що в ньому відбулися ці події — 1678.

Про що може свідчити таке ставлення літописця до цих історичних діячів? На мій погляд, це може свідчити про те, що Самовидець писав негативно про всіх цих діячів уже тоді, коли вони зішли з історичної арени і взагалі вже не могли пошкодити літописцеві, хоч би так чи інакше їм і стала відома характеристика їх у творі Самовидця. А як негативне ставлення Самовидця до І. Виговського, П. Дорошенка, Д. Многогрішного, почасти П. Тетері, маємо в літопису з самого початку їхнього гетьманства — треба визнати, що ту частину літопису, де вміщено оповідання про початок їхнього гетьманства, писано Самовидцем тоді, коли ці діячі вже зішли з історичної арени. Отже, оповідання 1657 й наступних років про І. Виговського літописець міг почати писати не раніш 1664 р., про П. Тетерю не раніш 1665 р., про Д. Многогрішного не раніш 1672 р., про П. Дорошенка не раніш осені 1676 р., — ц. т. років, коли ці діячі зішли зовсім, або з історичної арени, або й життєвого шляху. До І. Самойловича негативне ставлення ми бачимо у літопису тільки після скінення Самойловича з гетьманства. Це свідчить, що події гетьманської діяльності Самойловича Самовидець писав рівнобіжно подіям; коли ж про початок гетьманства Дорошенка 1665 р., як говорилося вище, літописець писав не раніш осені 1676 р., треба визнати, що про події частини гетьманства Самойловича Самовидець писав деякий час, як вони відбулися, а другу частину, починаючи не раніш кінця 1676 р., писав рівнобіжно подіям.

Маємо також в літопису Самовидця, в першій його частині, часте вживання виразу „на тотъ часъ“²⁾ й подібні йому, що свідчить, що ці звістки записувалися літописцем деякий час опісля.

Крім того, про те, що літопис Самовидця в значній його частині писано не рівнобіжно подіям, а деякий час опісля них — видно й з характеру оповідань літопису й навіть з форми оповідань кожної частини літопису.

В першій частині літопису — частині, що її писано деякий час після подій, оповідання подано зв'язано й послідовно, з вказівками на їх причинове співвідношення; при тому ж маємо на початку й розподіл оповідань як би на окремі розділи („О началъ войны Хмельницкого“ й інш.); до того ж літописець у цій першій частині свого твору звертає увагу на події головні й важливіші, а події другорядні він переважно залишає на боці. Для прикладу наведу схему оповідань декількох років. В оповіданні 1649 р. літописець спочатку дає звістку про Переяславську комісію, потім про похід козацького війська під Збараж, облогу цього міста, Зборовську битву й Зборовський трактат, погром війська Кричевського на литовському фронті, сарану й дорожнечу хліба й солі на Україні, приїзд А. Киселя до Києва, викуп коронного й польського гетьманів з татарської неволі³⁾. Оповідання 1666 р. містять послідовно: повернення Брюховецького з Москви, приїзд московських воєвод на Україну й їх діяльність, прихід калмиків на Україну, Переяславський бунт, розгром війська Маховського гетьманом П. Дорошенком і татарами⁴⁾. Оповідання 1676 р. містять послідовно: кінець гетьманства П. Дорошенка, війну турок і татар проти поляків, смерть царя Олексія й початок царювання царя Федора, взяття Соловецького монастиря й справу про розкол, справу пол-

1) Про це відношення Самовидця до цих діячів докладніш нижче в розділі VI.

2) Напр. с. 7, 13, 72, 101.

3) Літопись Самовидця, 17 і д.

4) Літопись Самовидця, 90 і д.

Ковника П. Рославця й протопопа С. Адамовича, гетьманство О. Гоголя на Поліссі¹⁾.

Після 1676 р. такого розташування оповідань в літопису ми вже не зустрічаємо, як не зустрічаємо й оповідань виключно про значні події.

Крім того, до 1676 р. щорічні оповідання літопису Самовидця відзначаються ще й тим, що кожен рік літописець розпочинає обов'язково оповіданням про якусь значну подію й ніколи оповіданням про подію незначну, подію другорядну. Наведу тут для прикладу початкові оповідання цих років. 1648 р. розпочинається оповіданням про Жовтводську й Корсунську битви, 1649 р. — оповіданням про Переяславську комісію, 1650 р. — про похід Б. Хмельницького на Молдавію, 1651 р. — Берестецьку кампанію, 1652 р. — про Батозьку битву, 1653 р. — Жванецьку кампанію, 1654 р. — Переяславську кампанію, 1655 р. — Дрижипольську битву, 1656 р. — облогу Риги, 1657 р. — похід А. Ждановича, 1658 р. — союз гетьмана І. Виговського з Кримом, 1659 р. — облогу Конотопа, 1660 р. — Борисівську комісію, 1661 р. — відступ поляків з Лівобережжя (найзначніша подія цього, небагатого на зовнішні події року), 1662 р. — розгром татар Ромодановським, 1663 р. — про Чорну раду в Ніжені, 1664 р. — похід Я. Казимира, 1665 р. — похід відділів І. Брюховецького під Білу-Церкву, 1666 р. — повернення Брюховецького з Москви й приїзд московських воевод на Україну, 1667 р. — рухи на Запоріжжі, 1668 р. — повстання проти Москви на Лівобережжі, 1669 р. — рада в Новгородсіверському, 1670 р. — українські резиденти в Туреччині й подорож Р. Ракушки до Царгороду, 1671 р. — арешт Шумлянського гетьманом П. Дорошенком, 1672 р. — бої під Тростянцем, 1673 р. — про битву під Хотиним, 1674 р. — похід лівобережних і московських відділів під Чигирин, 1675 р. — про дрібну війну Я. Собіського проти Дорошенка й зимівлю Собіського в Брацлаві, 1676 р. — кінець гетьманства П. Дорошенка.)

В тих же випадках, коли літописець занотував дрібну подію, що мала місце на початку року, — він відносив її на кінець попереднього року, хоч іноді саме оповідання ясно свідчило, що ця подія належить до наступного року. Так, напр., 1651 р. маємо в літопису, що на початку осені відбулася Білоцерківська угода козаків з поляками, а далі маємо, під цим же роком, що, у зв'язку з бунтами людности проти цієї угоди, жовніри польські „на самое Воскресеніє людей вирубали. У миргородському полку“... Правда, з наведених початкових оповідань кожного року до 1676 р. включно, здається, що початкові оповідання 1658 р. (союз І. Виговського з Кримом), 1660 р. (Борисівська комісія), 1665 р. (похід відділів І. Брюховецького під Білу-Церкву), 1670 р. (резиденти П. Дорошенка в Туреччині й подорож Р. Ракушки до Царгороду), 1675 р. (перебування Я. Собіського в Брацлаві й зв'язані з цим події) з'являються оповіданнями не досить важливими в порівнянні з іншими подіями тих же років. Але ж треба взяти на увагу, що ці події, як це буде видно з наступних розділів, зв'язані з життям і діяльністю самого автора літопису й тому були особисто для нього подіями важливими.)

На різницю з вищенаведеними даними цієї першої частини літопису Самовидця друга частина його, починаючи з 1677 р., має зовсім протилежні особливості.

Друга частина літопису Самовидця, починаючи 1677 р., має характер уривчастих, нічим не зв'язаних між собою звісток, заміток про різні події; розповідна форма зустрічається рідко, хіба в окремих епізодах. Події в літопису містяться не тільки важливі, але дуже багато маємо подій другорядних. Оповідання розташовані не за внутрішнім їх зв'язком, а виключно в хронологічному порядку, що надає цій частині твору Самовид-

¹⁾ Літопись Самовидца, 129 і д.

ція цілковитий характер літопису, що писався рівнобіжно подіям¹⁾. Рік починається дуже часто з оповідань дрібних. Для прикладу наведу розташовання оповідань за декілька років.)

Так 1677 р. розпочинається оповіданням про сувору зиму, далі йде оповідання про одвезення П. Дорошенка з України на Московщину, про засудження С. Адамовича й інших осіб, причетних до нього, опис пожежі в Стародубі, потім йде оповідання про відсилку Адамовича й Рославця до Москви, за ним звістка про рух під Чигирин Ю. Хмельницького з турками й татарами, потім звістка про обурення люду в Стародубі на попа Якова, далі події війни під Чигирином, нарешті привезення до Стародубу майна Печерського монастиря. 1686 р. звістки йдуть в такому порядку: повернення митрополита Четвертинського з Москви на Україну, згода царів з королем польським, сніг на весні, робаки на нивах, шкоди від орди під Києвом, повернення Польщі, згідно складеної угоди, Україною земель по Сожу, похід Я. Собіського до Кам'янця - Подільського, чому він „присяги на згоду царському величеству не викональ“, змівля московських відділів нижче Січі, присяга Я. Собіського московським послам. 1695 р. звістки в літопису йдуть в такій послідовності: напад татарської орди на місцевості біля Львова, наказ царя Петра заслати війська під Озів, а гетьманові І. Мазепі Б. Шереметеву з військом йти під Казикермень, перехід війська Мазепи й Шереметева через Дніпро, напад татар на Хвастовщину, облога й взяття Казикерменю й інших міст біля нього відділами Мазепи й Шереметева, невдала облога військом царя Петра Озову.

В цій другій частині літопису, починаючи з 1677 р., ми вже не зустрічаємо такого попередження подій, яке ми знаходимо в першій частині літопису. Не зустрічаємо ми тут і хронологічних помилок, щоб літописець якунебудь подію, що мала місце певного року, відносив на рік попередній, як це ми часто зустрічали в першій частині літопису. Не зустрічаємо ми також в цій другій частині літопису й суворого ставлення до тих українських і московських діячів, що ще в той час не зішли з історичної арени.

Навпаки, ми бачимо тут в літопису Самовидця такі моменти, коли автор під якимсь роком заносить звістку про подію попереднього року. Так, напр., під 1693 р. літописець оповідає, що „турецькое войско прошлого лѣта великую шкоду отнесло от цесаря христьянского“. Як видно, це мало місце тому, що про це літописцеві стало відомо з часом, вже 1693 року, після того, як він закінчив свою працю над оповіданням 1692 р.; записати ж цю подію він вважав потрібним, а тому й занотував її в оповіданнях наступного року.

Що ж до ставлення Самовидця до подій, що може свідчити про писання другої частини його праці рівнобіжно подіям, тут дуже характерним являється оповідання літописця про події бунту стрільців на Московщині 1682 р. Це оповідання про повстання стрільців розпадається в літопису на дві частини, між якими втілено оповідання про події на Правобережній Україні. У першій частині звістки про повстання стрільців Самовидець оповідає про цю подію без одвертої ворожості до стрільців; він навіть оповідає, що Наришкини царевича Івана „почали бити души“, що було приводом для виступу стрільців. В другій же частині, писаній, як видно, вже після придушення руху стрільців і скарання Хованських, Самовидець кваліфікує рухи стрільців як „бунти“, каже про „стрелцовъ своевольныхъ“, жалкує, що „онимъ зразу допущено своеволь“, каже про „промисль о оной своеволь“ й з задоволенням закінчує оповідання цього 1682 р. звісткою, що „итакъ тіе бунти ускоромились великіе на

¹⁾ Пор. О. Левицький, Опытъ изслѣдованія, с. 30 і д.

Москвѣ“. Такий характер оповідання, безумовно, звідчить про записування цих звісток рівнобіжно подіям.)

Такі дані ми маємо в літопису Самовидця для вирішення питання про час написання цього твору.

Тепер треба ще розглянути питання, коли саме писав, певніш, коли літописець закінчував оповідання кожного року другої частини свого твору.

Вище я доводив, що другу частину літопису Самовидця автор цього твору писав рівнобіжно подіям. Але ж це не значить, що опісля події літописець завжди зараз же занотовував її до свого твору; в багатьох випадках минав деякий час, правда, не досить довгий, покіль Самовидець занотовував звістку до свого твору. Про це може свідчити сам літопис. Так, напр., 1687 р. літописець одним оповіданням дає звістки про скинення Самойловича, про бунти в різних місцевостях України, обрання Мазепи гетьманом, кару бунтівників, але ж все це, особливо справи бунтів, відбулися не зразу, а тяглися деякий час.

Так само виникає питання, коли Самовидець закінчував кожен рік оповідань свого твору. Тут треба визнати, що, пишучи свій твір рівнобіжно подіям, занотовуючи події до свого твору деякий час, хоч і незначний, після того, як вони відбулися, літописець мусив часто, в тому випадкові, коли він описував у своєму літопису події останніх, або, певніш, останнього місяця якого-небудь року, закінчувати літопис на початку наступного року.

Доказом цього можуть бути деякі місця самого літопису Самовидця. Так, напр., 1680 р., описуючи комету, що появилася в середині грудня¹⁾, літописець малює „столпъ страшне великій“.., що „през три ночи триваль, а напотомъ на многіе ночи на заходѣ слонца являлся“; це оповідання вже само собою може свідчити, що воно записано деякий час після події; притому ж в діярії сучасника цих подій Дмитрія Ростовського маємо, що комету цю було відко й за водохреща 1681 р.²⁾ Під 1686 р., оповідаючи про похід московського війська з Косаговым за Пороги³⁾, Самовидець про них каже, що Косагов з військом „тамъ зимовали“, що, звичайно, можна занотувати до літопису не раніш січня 1687 р. 1690 р., оповівши про сарану, що з'явилася на Україні в серпні того року, каже, що сарана „на Украинѣ коло Нѣжина и Чернѣгова и на сѣвери коло Стародуба зазимовала“⁴⁾, що могло бути занотовано до літопису деякий, хоч короткий час, після подій. Під 1701 р. літописець занотує повернення на Україну козацьких відділів нак. гетьмана Д. Апостола, тоді як це було на початку 1702 року.

Все, це може свідчити, що ті роки літопису, в яких Самовидець оповідає про події останніх, певніш, останнього місяця року, він закінчував на початку року, наступного за цим роком.

1) Літопись Самовидца, 151; певність звістки про те, що того року була в грудні комета, стверджує діярій Дмитрія Ростовського (И. Шляпкинь, Св. Дмитрій Ростовскій и его время, 1651 — 1709 г., дополн. с. 7; пор. Списокъ съ статейнаго списка великого государя его царского величества посланниковъ: стольника и полковника и наместника переяславского Василия Михайловича сына Тяпкина, дьяка Никиты Зотова, Записки Одесскаго Общества Истории и Древностей, т. II, отд. 2 и 3, с. 644).

2) И. Шляпкинь, цит. праця, с. 7.

3) Літопись Самовидца, 165; ствердження цієї звістки — Д. Эварницкій, Источники для истории запорожскихъ козаковъ, т. I, № 13 с. 43, № 14 с. 45 і д., № 15 с. 56 і д., № 18 с. 64 і д.; Памятники дипломатическихъ сношений, VII, 21 і д., 177.

4) Літопись Самовидца, 179.

(Підведемо тепер підсумки всього вищесказаного про час написання літопису Самовидця.

I. До 1676 р. включно ми маємо в оповіданнях літопису дуже часто попередження подій; починаючи з 1677 р. такого попередження подій ми в літопису Самовидця не зустрічаємо.

II. До 1676 р. включно ми маємо в літопису дуже часті хронологічні помилки, моменти, коли під якимнебудь роком оповідається про події, що мали місце наступних років; з 1677 р. таких помилок, таких моментів в літопису не знаходимо.

III. В одній частині літопису (1648—1679 р.р.) ми зустрічаємо хронологічні помилки в оповіданнях, коли під якимнебудь роком оповідається про подію, що мала місце раніш. У другій частині (1677—1702 р.р.) цього не трапляється.

IV. В оповіданнях 1647—1676 р.р. спостерігаємо суворе ставлення літописця до видатних історичних діячів України, починаючи з початку їх діяльності, за часи, коли ці діячі ще не зійшли з історичної арени; в оповіданнях 1677—1702 р.р. таких випадків уже немає.

V. В одній частині літопису (1648—1676 р.р.) ми зустрічаємо часто в оповіданні про поточні події вираз „на тот час“ і подібні йому; в другій частині (1677—1702 р.р.) ми цього не знаходимо.

VI. В одній частині літопису (1648—1676 р.р.) сповідання йдуть послідовно в причинному внутрішньому зв'язку; в другій частині (1677—1702 р.р.) оповідання мають характер уривчастих звісток, за хронологічним порядком, розташованих без внутрішнього зв'язку.

VII. В оповіданнях першої частини (1648—1676 р.р.) містяться переважно події важливі й зокрема кожен рік розпочинається оповіданням про видатну подію; в частині другій літопису (1677—1702 р.р.) ми маємо також досить оповідань і про події другорядні, рік починається і з оповідань дрібних, другорядних.

VIII. В другій частині літопису (1677—1702 р.р.) ми зустрічаємо випадки, коли літописець оповідає в подіях якогонебудь року про події минулого року.

Ці дані й дають нам підставу зробити такі остаточні висновки про час написання літопису Самовидця:

I. Літопис Самовидця складається з двох частин: 1) частини історичної, що охоплює 1648—1676 р.р.,—частини, що її літописець писав деякий час після подій, й 2) частини другої, що охоплює 1677—1702 р.р.,—частини, що її літописець писав рівнобіжно подіям, закінчуючи часто писання подій певного року на початку наступного року.

II. Рік, з якого в літопису оповідання літописець записував рівнобіжно подіям, є 1677 рік.

IV. Місце написання літопису Самовидця

В самому літописі Самовидця, як він дійшов до нас, ми не маємо точних безпосередніх вказівок на те, де саме писано цього літопису. Ми не маємо в творі Самовидця такої безпосередньої вказівки на місце написання його, як напр. у праці Величка, де зазначено з початку, що її написано „в селѣ Жукахъ“. Отже, щоб установити місце написання літопису Самовидця — треба проаналізувати його і в цьому напрямкові так, як це робилося при встановленні часу написання цього твору.

Дослідники, що торкалися питання про місце написання літопису Самовидця, зробили в цьому питанні й деякі висновки. О. Бодяньський в виданні 1846 р., після оповідання літопису під 1655 р. про погребіння наказного гетьмана І. Золотаренка в Корсуні, зробив примітку, в якій зазначив, що „весь этотъ разказъ о погребеніи наказнаго гетмана, Ивана Золотаренка, показываеѣтъ, что сочинитель нашей лѣтописи былъ родомъ чуть ли не изъ Корсуна, или же его полка“¹⁾. М. Максимович, розглядаючи літопис Самовидця, назвав автора його „Заднѣпровскимъ козакомъ“²⁾. Коли в цих словах обох дослідників треба бачити думку не тільки про місце походження автора літопису, але й про місце написання твору, треба зробити висновок, що ці обидва дослідники вважали місцем написання літопису правий бік Дніпра, Україну Правобережну³⁾. О. Левицький в своїй монографії про літопис Самовидця, не погоджується, що Правобережжя—місце написання літопису, й доводить, що місцем написання літопису була Україна Лівобережна, зокрема Чернігівщина, точніш, та її північна частина, що звалася Сіверщина, навіть Стародуб. Аргументи цього свого висновку О. Левицький подає такі. Поперше, він каже, що події Лівобережжя описано Самовидцем докладніш і більш, аніж події Правобережжя. Крім того, в літопису є вирази, коли Самовидець зве Правобережжя „тою стороною“ й подібними виразами, Лівобережжя — „сей бокъ“. Поряд з іншими й подібними виразами на доказ О. Левицький наводить низку виразів літопису, а саме: звістки про взяття 1648 р. повстанцями замків і міст Правобережжя, похід козацько-московського війська 1662 р., перебування 1667 року Правобережжя під регіментом П. Дорошенка, умови Андрусівського трактату, руїну Правобережжя 1675 р., відмовлення Польщі 1686 р. від Лівобережжя, спустошення 1687 р. татарами місцевости біля Києва, похід орди 1688 р. на Правобережжя, протиставлення 1690 р. Лівобережжя Правобережжю, напад орди 1692 р. на Лівобережжя, перехід 1695 р. козацько-московського війська на правий бік Дніпра, залишення гетьманом Мазепою 1697 р. охорони на лівому боці Дніпра. Крім того, козків Лівобережжя й їх гетьмана Самовидець зве часто: „наши войска“, „нашъ гетманъ“ або просто „наши“ (поклик на с.с. 145, 173, 177, 183, 185, 193, 205, але без наведення цитат). Крім того, найбільшими топографічними подробицями відрізняються оповідання літопису про події, що мали місце в межах Сіверщини й Чернігівщини, як Конотопське „чудо“ (с. 39), облога Конотопа (с.с. 56-58), похід Яна Казимира 1664 р. (с.с. 80-83). При тому ж єсть в літопису багато звісток про дрібні події Сіверщини, що могли цікавити лише міс-

¹⁾ Лѣтопись Самовидца, изд. 1846 г., с. 107 пр. 35.

²⁾ М. Максимовичъ, Собр. сочин. I, 398, 403, 660.

³⁾ Пор. О. Левицькій, Опытъ изслѣдов., с. 23.

цеву людину, як пожежі в Стародубі 1677 й 1690 р.р., випадок із стародубським попом Яковом 1677 р., перевіз майна Печерського монастиря до Стародубу 1677 р., зима того року, смерть стародубського полковника С. Самойловича 1685 р., сарапа 1690 р. В оповіданні 1662 р Самовидець зве південну частину Лівобережжя „тая“ (с. 70).

Що ж до того, що в літопису бракує слів сіверського говору, а навпаки, є ознаки правобережні, й того, що літописець зве Лівобережжя в своїй творі „Зади́бря“—О. Левицький причини цього бачив у тому, що літописець не походив з Сіверщини, а переселився сюди з Правобережжя, де він народився¹⁾. Цей висновок О. Левицького запанував у нашій історіографії, й його приймають такі дослідники, як О. Огоновський, В. Іконніков, М. Лилеев, М. Возняк, Д. Дорошенко, М. Грушевський, Д. Багалій²⁾.

При розв'язанні питання про місце написання літопису його не можна розглядати тільки з того погляду, як це робили дослідники, починаючи з О. Левицького, де писано літопис Самовидця. Такий розгляд цього питання мав би рацію тільки тоді, коли б увесь літопис або писано одночасно, деякий час описі подій, або коли б увесь літопис писано рівнобіжно подіям. Зважаючи на те, що, як доводилось вище, першу частину літопису писано рівнобіжно подіям і зважаючи те, що, як буде доводитись у наступному розділі, за джерела для першої частини літопису авторові його були переважно спогади й уривчасті записи³⁾,—я вважаю що рівнобіжно й одночасно з вирішенням питання про місце написання літопису Самовидця треба вирішати, що стосується особливо першої частини літопису,—частини, писаної деякий час описі подій, питання, де перебував автор літопису за певних років.

Сам літопис Самовидця дає відповідь, при внутрішній його аналізі, про місце написання цього твору, а також місце перебуванням його автора.

Розглянемо спочатку ті місця літопису, що можуть дати матеріяли для відповіді, на якому боці Дніпра писано літопис. В оповіданні про події революції цього 1648 р.,—Самовидець, подавши звістки про захоплення повстанцями низки місцевостей і міст Лівобережної України, каже: „Также и напотомъ — той сторонѣ Днѣпра, ажъ по самий Днѣстръ, тое жъ ся стало спустошенія замкомъ, костеломъ и дворомъ шляхецикомъ, жидовскимъ, урядомъ мѣскимъ и шляхтѣ, ксіонзомъ“⁴⁾. Під 1667 р. в літопису згадується „тая сторона боку Днѣпра, которая при Дорошенку зостаецъ“⁵⁾. 1675 р., оповідаючи про переселення люду з Брацлава й інших міст Правобережжя на Лівобережжя, Самовидець закінчує: „Итакъ тая Украина стала пуста“⁶⁾. 1688 р. Самовидець оповідає, що татари „на Украину не входили, тилко на томъ боку Днѣпра на Волиню шкodu по-

1) О. Левицький, цит. праця, с. 23 і д. 51 і д.

2) О. Огоновський, цит. праця, I, 374; В. Іконніковъ, цит. праця с. 1562; М. Лилеевъ, Изъ начальной истории раскола въ Стародубѣ, Киев. Стар. 1889 р № 8 с. 392; його ж. Изъ начальной истории раскола на Вѣткѣ и въ Стародубѣ XVII - XVIII в.в., с. 23; М. Возняк, цит. праця, 382; Проф. Д. Дорошенко, Огляд укр. історіографії, 24; М. Грушевський, Історія, VIII, 2 с. 205; Акад. Д. Багалій, Нарис укр. історіографії, в. II, 5-6, 12.

3) Розглядати питання про джерела літопису Самовидця раніш, ніж про час і місце написання цього твору, я не вважав можливим, бо тільки після вирішення питання про час і місце написання літопису можна певніш і ґрунтовніш розбрати питання й про джерела літопису. Тому, маючи це на увазі, я й поставив розділ, присвячений питанню про джерела літопису, після розділу, присвяченого вирішенню питання про час і місце написання літопису Самовидця.

4) Літописъ Самовидца, 13.

5) Літописъ Самовидца, 93.

6) Літописъ Самовидца, 127.

чинили“¹⁾. 1695 р. Самовидець сповідає, як відділи І. Мазепи й Б. Шереметєва „переправились на тотъ бокъ Днѣпра“²⁾. Так каже Самовидець про Україну Правобережну.

Що ж до України Лівобережної, він висловлюється інакше. 1662 р. літописець оповідаючи про рух відділів кн. Г. Ромодановського по лівому боці Дніпра, каже, що „князь Ромодановскій сямъ бокомъ Днѣпра ишолъ унизъ и тамъ же противко Бужина сталъ над Круковомъ“³⁾. 1686 р., оповідаючи про угоду між Москвою й Польщею, Самовидець каже, що Я. Собіський присяг „на томъ, же южъ Смоленска и Києва и сегобочной України не упоминатися вѣчними часи“⁴⁾. 1692 р., оповідаючи про напад татар на Лівобережжя, Самовидець каже, що татари „зближили ко Днепру и, подшавши на сей бокъ Днѣпра, коло Домонтова и коло Бубнова села пограбували“⁵⁾. 1697 р., оповідаючи про похід І. Мазепи й кн. Долгорукого до Тавані й Казикерменю, Самовидець каже, що ці керманчі козацько-московських відділів біля Кодаку „войска перебравши, часть осытавили на заставѣ, при полковнику миргородскомъ, Данилу Апостолу на семъ боку Днѣпра отъ татаръ, которіє в поготовности зоставали; а самъ гетманъ с иншими полками, переправивши Днѣбрь у Кодака, унизъ Днѣпра пойшолъ“⁶⁾.

Коли Самовидцеві за ходом оповідань свого твору доводиться говорити одночасно про обидва боки Дніпра, тут ми теж маємо вирази, дуже характерні для встановлення місця написання його твору.

1667 р., оповідаючи про Андрусівський трактат між Москвою й Польщею, Самовидець, наводячи різні факти цього трактату, каже, що „козацтво, которое зостаєть на томъ боку Днѣпра, якъ Чигиринъ, Черкаси, то повинни слухати короля его милости; а которое зостаєть на семъ боку Днѣпра, то повинно слухати его царского величества“⁷⁾. 1687 р., оповідаючи про напад татар під час Кримського походу на місцевости біля Києва, Самовидець каже про татар, що „они поганцѣ не тилко за Києвомъ тотъ бокъ спустошили, але и на семъ боку- Днѣпра немало по селахъ людей в неволіє побрали и инихъ постинали“⁸⁾. 1690 р., оповідаючи про сарану й її рух, Самовидець каже про неї, що „тая, що ишла на Кієвъ, то пойшла в Польшу ку Шліонску и по за Днѣстромъ и тамъ на Волиню коло Гродня и Берестя Литовского; а иная тутъ на Украинѣ коло Нѣжина и Чернѣгова и на Сѣвери коло Стародуба зазимовала“⁹⁾.

1) Лѣтопись Самовидца, 174; ствердження цієї звістки—Р. G o r d o n, Tagebuch, II, 214; Н. Устряловъ, Исторія царствования Петра Великаго, I, 214; пор. Акты З Р. т. V, № 183 с. 219.

2) Лѣтопись Самовидца, 185.

3) Лѣтопись Самовидца, 61, 69

4) Лѣтопись Самовидца, 165-166.

5) Лѣтопись Самовидца, 181; ствердження цієї звістки Самовидця про рух татар і пограбування ними зазначених місцевостей—Акты З Р. V, № 230 с. 251-252, № 231 с. 252; Источники Эварницкаго I, 424; Список съ статейнаго списка подьячего Василя Айтемирава, Записки Одесскаго Общ. Ист. Древн. т. XVIII, отд. II, 9-10; Источники Малороссійской Исторіи, ч. II, с. 17.

6) Лѣтопись Самовидца, 192-193.

7) Лѣтопись Самовидца, 95-96.

8) Лѣтопись Самовидца, 173; ствердження цієї звістки Самовидця про напад татар—Моск. Архив Минист. Иностран. Дел, Дела Крымские 1687 г. № 2 (виписка з листа кійвського полковника Г. Карлова до гетьмана І. Самойловича від 7 липня, що 5 липня татари перейшли Дніпро й напали на с. Комарівку й інші села); побічним же ствердженням звістки Самовидця може бути те, що під час другого Кримського походу 1689 р. на Україні залишено військовий заслон проти татар (Н. Устряловъ, цит. праця, I, прил. IX, 381-382; Памятники Дипл. Снош. VII, 419-420, X, 1381; пор. Собрание Гос. Гр. и Договоровъ IV, № 199 с. 604, 609; Полное Собр. Законовъ, III, № 1343 с. 24, 28.

9) Лѣтопись Самовидца, 179; загальне (без подробиць) ствердження звістки

Крім того, треба відзначити також, що коли Самовидець згадує про козаків і гетьманів Лівобережної України, він дуже часто вживає для них назву „наши“¹⁾, тоді як для Правобережжя таких виразів ми не зустрічаємо. Зокрема в оповіданні 1662 р. Самовидець зве південну частину Лівобережжя, на протилежність північній частині, „тая уся Україна“²⁾.

Все це може свідчити, що літопис Самовидця писано на лівому боці Дніпра, в Лівобережній Україні.

Тепер, перш, ніж вирішити де, в якому місці, писано весь літопис Самовидця, я вважаю потрібним розглянути й вирішити питання: в якій місцевості України й в які роки перебував Самовидець. Аналіза літопису дає змогу вирішити й це питання.

Літопис Самовидця, щодо місця перебування його автора, поділяється на декілька окремих частин.

Першу частину літопису складають оповідання від початку літопису й до 1668 р. При розгляді оповідань цієї частини літопису ми бачимо, що, хоч літописець оповідає й про події загально-українські, але ж багато уваги він тут уділяє подіям, що стосуються до Лівобережної України, зокрема до північної її частини, до Чернігівщини й особливо до тієї частини останньої, що належить до території Ніжена й Ніженщини, або ж близької до останньої. Так, 1648 р., оповідаючи про релігійні утиски православля на Україні, Самовидець так не забував виділити зокрема Чернігів, зазначаючи уніяцьких архимандритів у цьому місті, як виділяв й захоплення повстанцями шляхти в Ніжені, Чернігові, Стародубі, Гомелі й опанування цих міст повстанцями³⁾. В тому ж 1648 р. літописець оповідає досить докладно про подію, зв'язану з Лівобережжям і Ніженом, — похід ніженського полку під Кодак і здобуття цієї фортеці. Самовидець каже: „Того жъ року, по розказанню гетмана Хмелницкого, полкъ нѣженскій ходилъ доставати Кодака, и идучи ку Днѣпру, чинилъ великіє кривди людемъ. Где люди, розумѣючи онихъ за войско литовское, и якобы то они идуть на оборону Кодака, а не доставати, и несподѣвано напавши, нѣкоторые сотни погромили в Рашевцѣ за Комишнимъ. Але зась скупившись тотъ полкъ у Максимовцѣ над Днѣпромъ, тоє войско розбили, же мало которій ихъ увойшолъ, и переправивши Днѣпръ, потягнули под Кодак, которій держачи в осадѣ презъ килка недѣль, онимъ докучали, ажъ мусѣли ся здати. И такъ усѣхъ жолнеровъ с Кодаку спровадили в цѣлости до Чигирина, и тамъ чигиринцѣ онихъ пожаковали, а коменданта узали за сторожу“⁴⁾. . . 1651 р. Самовидець зупиняється досить докладно на військових акціях на литовському фронті, де головну ролю

Самовидця про сарану 1690 р. ми маємо в низці джерел, напр.: Р. Gordon, II, 317, 319; Діарій Дмитрія Ростовського, Древняя Россійская Вивліюенка, XVII, 32; у Шляпкина; 8; И Желябужскій, Дневныя Записки, Русскій Архивъ 1910, III, 16; Матеріали для історії Воронежской і сосьднихъ губерній, изд. де Пуле. кн. I, 428-429; I. Крипякевич, Саранка на Україні в XI-XVIII століттях, Вісник Природознавства 1928 № 3-4 с. 186 і д.; пор. Памятники Дипл. Снош, VII, 690, 701, 739; Велічко III, с. 87; Черниговская лѣтопись, с. 89; у т. зв. Ніженському літопису (про нього М. Сперанскій, Описаніє рукописей Вібліотеки Историко-Филологическаго Института кн. Безбородко въ г. Нѣжинѣ, с. 75 і д.) маємо, що „року 1690, августа 5, сарана ишла колодою“ (Рукописний відділ Вібліотеки Ніженського Інституту Народньої Освіти № 34 л. 148).

¹⁾ Напр., Лѣтопись Самовидца, 69, 145, 173, 177, 179, 183, 184, 185, 187, 190, 193, 195, 205. ²⁾ Лѣтопись Самовидца, 70.

³⁾ Лѣтопись Самовидца, 11, 13; ствердження звістки Самовидця про опанування повстанцями 1648 р. Чернігів, Ніжена, Стародуба, Гомеля — Акты Москов. Госуд., II, № 350 с. 225; Акты ЮЗР III, № 222, с. 233, № 226 с. 235-236, № 227 с. 236, № 229 с. 237, № 230 с. 240; Pamiętniki Albruchta Stanisława Radziwiłła, II, 298; M. Baliński, Pamiętniki Historyczne, 19-29; M. Грушевський, Історія VIII, 3 с. 32 і д.

⁴⁾ Лѣтопись Самовидца, 16-17. Щож до певности цієї звістки, мушу зазна-

в подіях з боку козаків відігравали полки чернігівський та ніженський. Відмічає також Самовидець під 1651 р. і розташування польських відділів на Лівобережжі¹⁾, не згадуючи, що польські відділи були розташовані й на Правобережжі²⁾. 1652 р. в зв'язку з подіями, що мали місце після погрому поляків під Батогом, Самовидець оповідає про т. зв. Конотопське „чудо“. „Тоей осени того жь року чудъ немалій стался в Конотопѣ мѣстѣ у замку.— Бѣ по отходѣ жолнѣрства, албо еще от першого року тоей войны, зостался былъ урядникъ Сосновскій, з женою, которій мѣлѣ пятеро дѣтей своихъ з женою своєю с'плодженнихъ и мешкалъ в томъ замку конотопскомъ до сего часу. Якъ Калиновского знесено на Батозѣ, заразъ и тут на Заднѣпру старость много позабывано, где и того старосту в томъ же замку конотопскомъ тая своеволя убыла з женою и з детми, особъ четверо, и тамъ же в томъ замку конотопскомъ в колодязѣ всѣхъ вкидано. Которое то забойство сталося о святой Тройцѣ на томъ тижню. А тотъ колодязъ былъ глубокой сажней коло десяти, ежели не болше. И так тіе тѣла побитихъ зоставали в томъ колодязѣ в водѣ ажъ до Воздвиженія Чесного Креста, и в той часъ незнатъ откуля узялася вода и тотъ колодязъ выполнила и усѣ тѣла тіе наверхъ вынесла, и якъ оніе с тоей води побрано, знову вода уступила на свое мѣсце в'низъ в колодязъ, при очахъ многихъ людей. А тіе тѣла в цѣлости зоставали. Которіе - то тѣла жители конотопскіе тамъ же не подалеку того ж колодязя, викопавши яму, поховали“³⁾. Також 1652 р. оповідає Самовидець, що „того жь часу и року изъ Сѣвери, то есть изъ Стародубова, Почепова, Мглина, Дрокова, жолнѣровъ выгнало посполство сами тихъ городовъ, много оныхъ погромивши“⁴⁾. Крім того, оповідаючи того ж 1652 р. про морову пошестъ на Україні, Самовидець каже, що „того жь року барзо приморки великіе были в Корсуню и по инихъ городахъ в тихъ повѣтахъ, также и на Заднѣпру в Переясловлю и в пригородкахъ его,

чити, що я знайшов дуже мало даних для перевірки цього оповідання Самовидця, яке дехто з дослідників приймає цілком (напр. F. Rawita - Gawroński, B. Chmielnicki, I, 219 - 220). Про події здобуття Кодаку ми маємо мало даних, можливо тому, що цей невеликий епізод заслонено великими подіями революції 1648 р. Про події зв'язані з облогою й здобуттям 1648 р. козаками Кодаку див. Жерела до історії України - Русі, т. VI, с. 67, 119; Акты ЮЗР. III № 232 с. 242; S. Oświecim, Dyariusz, 211; M. Dubiecki, Kudał twierdza kresowa i jej okolice, 134 d.d. (Грунтознавча рецензія на цю працю Дубецького—Н. М., Київ Старина 1890 № 10); С. Томашівський, Межи Пиллявцями і Заостьем (містяться як передмова до т. VI Жерел) с. 95; М. Грушевський, Історія Хмельниччини списана Силуаном Мужилівським в лютому 1649 р., Україна 1914, II, 38; його ж. Історія... VIII. 3 с. 26, 31; A. Czółowski, Kudał, przyczynki do założenia i upadku twierdzy, 179 d.d. З усіх цих джерел і студій видно, що Кодак обложено козаками й здобуто восени, в кінці вересня с. ст. М. Костомаров, використовуючи оповідання Самовидця про події, зв'язані з облогою й здобуттям Кодаку, каже, що його здобуто на початку революції 1648 р. (Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницький, с. 197; цю помилку Костомарова зазначив і М. Дубецький, цит. праця с. 132). Про жакування залогів Кодака й затримання коменданта його й Чигирині маємо докладно в реляції двох офіцерів кодацької залогі (А. Czółowski, цит. праця, с. 182).

¹⁾ Лѣтопись Самовидца, 26, 28, 29.

²⁾ S. Oświecim, Dyariusz, 376 - 377, 397.

³⁾ Лѣтопись Самовидца, 32-33; ніяких інших даних про цю мітичну подію не маємо — в'домо тільки, що 1646 р. в Конотопі був старостою Станіслав Сосновський (Моск. Арх. Мин. Юст., Белгород стол. столб. № 203 л.л. 543 - 544, 550 - 553 — дані про переписку його з путивельським воеводою Львовим, да 1648 р. в травні маємо про С. Сосновського, як підстаросту в Новгород - Сіверському (Акты ЮЗР. III, № 185 с. 191 і д.).

⁴⁾ Лѣтопись Самовидца, 33; побічне ствердження цієї звістки Самовидця (бо прямих даних нема) маємо в тому, що в вересні 1652 р. в Стародубі й Почепі бачимо козацьку владу й козаків звідтіс висилається в похід проти поляків (Акты Моск. Гос. II № 476, с. 296, пор. № 510 с. 315, 326; Акты ЮЗР. III, № 337 с. 492, 493, VIII доп. № 38 с. 364 і д.; що на початку 1652 р. поляки були в Почепі — О б о з р ъ н і е Р у м я н ц е в с к о й О п и с и, III, 613 - 614.

в Носовцѣ, Прилуцѣ, опрочъ Нѣжина,—много вимерло людей, же пусти zostали дворѣ“¹⁾. 1653 р. Самовидецъ оповідає досить докладно про подіі, що особливо стосуються до Лівобережжя, переважно північного, зазначаючи, що під час війни з поляками Б. Хмельницький „рушилъ противко короля, зоставивши часть вейска под Чернѣговомъ, то есть полкъ нѣжинскій, переясловской, чернѣговскій противко войска литовского, которое зоставало обозомъ под Речицою, придавши козакамъ килка мурзъ орди Ивановъ Золотаренковъ, шурина своему, которій полковникомъ нѣжинскимъ зоставаль“²⁾. Про подіі ж на правобережному фронті Самовидецъ цього року оповідає досить коротко й плутано, як про це буде далі. В опису подій 1654 р. Самовидецъ багато уваги уділяє подіям, зв'язаним теж переважно з північним Лівобережжям, зокрема з походом на Білу Русь відділів І. Золотаренка³⁾. Подіям Правобережжя Самовидецъ в оповіданнях цього року уділяє мало місця. Так він тільки коротко згадує про те, що Б. Хмельницький стояв з козаками й московськими відділами під Хвастовом⁴⁾, а про похід Хмельницького під Бердичів, а з під Бердичева на Корсунь і Чигирин⁵⁾ Самовидецъ нічого не каже. 1655 р. Самовидецъ теж уділяє головну увагу подіям, що стосуються до північного Лівобережжя—акціям козацького війська на Білій Русі й зв'язаним з ними подіям⁶⁾, а з подій же на Правобережжі він навіть не згадує про таку видатну подію, як розгром військом Б. Хмельницького й московськими відділами польського війська під Гродком⁷⁾.

1659 р. літописець теж уділяє дуже багато уваги північному Лівобережжю—далеко більше, ніж іншій Україні. Не кажучи вже про такі загально-українські події, як облога Конотопа й Конопотський бій, Самовидецъ зупиняється на таких подробицях, що стосуються переважно до Ніженщини, як напр. похід Г. Ромодановського під Борзну, спалення й зруйнування цього міста⁸⁾, а також повстання в Ніжені проти відділів

¹⁾ Лѣтопись Самовидца, 32; ствердження цієї звістки про пошесть того року на Правобережжі й Лівобережжі, Акты Моск. Госуд. II № 468 с. 290, № 488 с. 301, № 492 с. 303, № 493 с. 304; М. Грушевський, Історія ІХ, I, с. 471-472; що ж до звістки Самовидця, що в Ніжені пошести не було, побічне ствердження цього бачимо в тому, що восени 1652 р. в Брянську були відомості, що з-за пошести, що була в Києві, митрополит Сильвестр з Києва поїхав до Ніжену, але його до Ніжену не впустили (Моск. Арх. Мин Юст., Приказный стол, столб. 203 л. 87, 90).

²⁾ Лѣтопись Самовидца, 34; ствердження звістки Самовидця про склад козацьких полків на литовському фронті й місце перебування литовського війська — Акты ЮЗР. X, № 3 с. 39-40, № 4 с. 156, 174; Архивъ ЮЗР. III, ч. IV № 277 с. 773; Акты М. Гос. II № 537 с. 332, № 538 с. 333, 334, № 541 с. 337. Що ж до того, що І. Золотаренко був на чолі козацького війська на литовському фронті, як це здається з оповідання Самовидця, даних, що протирічили б цій звістці, я не знайшов. Поскільки ж ми маємо листа І. Виговського до І. Золотаренка від листопада 1653 р. (Акты ЮЗР. X № 4 с. 163), щоб Золотаренко з обережністю стояв на кордоні, а також маємо звістки, що зібрав посланець В. Бутурліна — Портомоїв, що проти Литви стоять три козацьких полки й татари, яких закликав І. Золотаренко (Акты ЮЗР. X № 4 с. 174) — це може бути побічним свідченням, що І. Золотаренко був на чолі козацького війська на литовському фронті.

³⁾ Лѣтопись Самовидца, 37, 38; про ці походи див. О. Терлецький, Козаки на Білій Русі 1654-1656 рр. Зап. Наук. Тов. Шевч. т. XIV.

⁴⁾ Лѣтопись Самовидца, 38-39; ствердження цієї звістки — Акты ЮЗР. X, № 1 с. 12-13, 30, № 2 с. 44 і д. 53 і д., 76, № 15 с. 689, № 16 с. 714, XIV № 2 с. 67 і д., № 3 с. 75 і д.; Акты ЗР. V № 38 с. 92; Жерела XII, № 397 с. 326, № 399 с. 328, № 401 с. 330; А. Grabowski, Ojcz. Spominki, I, 120

⁵⁾ Акты ЮЗР. XIV № 2 с. 71, № 4 с. 93.

⁶⁾ Лѣтопись Самовидца, 40 і д.
⁷⁾ Краткая лѣтопись, Памятники К. Ком. I. 3 с. 193; Акты М. Гос. II № 782 с. 477, № 795 с. 483; Акты ЮЗР. XIV № 40 с. 880-881; Історія о невинномъ заточеніи... Матвѣева, с. 45; Дополненіе къ тому III Дворцовыхъ Разрядовъ, 18; Л. Kubala, Wojna moskiewska, 300 d.d

⁸⁾ Лѣтопись Самовидца, 56-57; ствердження цієї звістки Самовидця — Моск. Арх. Мин. Юст., Приказный стол, ст. № 308 л. 452, 454-457 (одиски О. Трубедького цареві); Акты ЮЗР. IV № 115 с. 234 і д., V № 11 с. 19, 20, VII № 9 с. 293, XV № 10 с. 418, 420-421.

І. Виговського й зв'язані з цим події¹⁾); тут треба зазначити, що, хоч це повстання проти Виговського відбувалось одночасно і в інших містах Лівобережжя, як Чернігів, Переяслав, але ж Самовидець дає особливо докладне оповідання про повстання в Ніжені, даючи такі подробиці, що повстання відбулося „в небитности Гуляницького полковника, котрій на тотъ час отехал былъ до Корсунь“, що в Ніжені тоді „сторожи не было жолнѣрской у брамахъ“, що в Ніжені „за годину всѣхъ жолнѣровъ выбили“. 1660 р. оповідання Самовидця зв'язані переважно з Лівобережжям і зокрема з північною його частиною. Хоч Самовидець оповідає й про події Правобережжя, зв'язані з Чудновською кампанією, але ж дає про них досить плутані звістки; про таку ж видатну подію Правобережжя, як Корсунська рада восени 1660 р.²⁾, Самовидець зовсім не згадує. Близькість літописця на кінці 1660 р. до Ніжена видно з того, що він згадує про похід відділів Ю. Хмельницького, на чолі з Гуляницьким, на Лівобережжя й окупацію ним Лівобережжя за винятком трьох полків³⁾, але ж зовсім не споминає, що одночасно з цим був похід другої частини відділів Ю. Хмельницького, на чолі з П. Дорошенком на Лівобережжя, але в напрямку на Зінків і Олешню⁴⁾.

Події з 1661 р. до 1668 р. описані в літопису Самовидця найдокладніше знову таки в тій частині, що стосується про Лівобережню Україну, зокрема Ніженщину. Подій же Правобережної України Самовидець торкається досить коротко. Тут я не буду наводити докладно всіх тих місць літопису Самовидця за часи 1661-1668 р.р., що свідчать про виключну увагу літописця до подій Лівобережжя, бо це видно дуже яскраво при самому навіть поверховому студіюванні оповідань літопису за ці роки, що свідчать про близькість автора літопису до Ніжена й Ніженщини. 1662 р. Самовидець зазначає в поході з Ромодановським ніженський полк, про події в Батурині⁵⁾. 1664 р. Самовидець відмічає таку незначну, на порівняння з іншими бурхливими подіями того часу, подробицю, як розподіл ніженського полку на три полки⁶⁾. 1664 р. Самовидець наводить таку незначну подробицю, як те, що в Ніжені, під час походу війська Яна-Казимира, були полки ніженський і зінківський⁷⁾, тоді як докладного складу залоги інших міст ми в літопису не знаходимо. 1668 р. Самовидець виділяє в своїому оповіданні наступ кн. Ромодановського на Ніжен⁸⁾; про похід того ж Ромодановського під Чернігів⁹⁾, що мало дуже велике значіння для тодішньої ситуації на Лівобережній Україні, Самовидець зовсім не згадує.

Другу частину літопису Самовидця складають оповідання 1669-1675 р.р. Ця друга частина літопису Самовидця носить зовсім інший характер, щодо місцевости, з якою був зв'язаний автор літопису за цих років, про які йде річ у літопису. Тут ми вже не бачимо такого зв'язку літописця з Лівобережною Україною, як це ми бачили в першій частині літопису. Навпаки, ми тут бачимо дуже помітно, що літописець за роки 1669-1675 був тісно зв'язаний з Україною Правобережною.

1) Літопись Самовидця, 59-60.

2) Памятники К. Ком. IV, 3 № 9 с. 31 і д.

3) Літопись Самовидця, 63.

4) Памятники К. Ком. IV, 3 № 15 с. 76; Акты М. Гос. III № 254 с. 258 і д., № 286 с. 288, № 326 с. 310, № 329 с. 312, № 337 с. 317, № 340 с. 316-318.

5) Літопись Самовидця, 65, 71.

6) Літопись Самовидця, 76.

7) Літопись Самовидця, 80

8) Літопись Самовидця, 100-101.

9) Акты ЮЗР. VII № 34 с. 88; Полн. Собр. Законовъ, I № 439 с. 716. Досить цікаво відзначити, що, ставлячись дуже неприхильно до П. Дорошенка, про що далі, Самовидець не каже нічого про його видатну участь в придушенні повстання Поповича в Павлочі 1663 р. (Памятники Кіев. Ком. IV, 3 № 71 с. 329-330); це могло бути тому, що Самовидець в ці часи мешкав на Лівобережжі й не знав про це.

1669 р. літопис Самовидця містить оповідання про події Правобережної України — боротьбу П. Дорошенка проти Суховія й Ханенка. Подіям же Лівобережжя уділено цього року мало місця. 1670 р. присвячений виключно подіям Правобережжя. 1672 р. Самовидець теж оповідає переважно про події Правобережжя. 1673 р. містить оповідання війни Хотинської, що мала значіння переважно для Правобережжя. 1674 й 1675 рр. Самовидець оповідає теж переважно про події Правобережжя. Зв'язку ж Самовидця за ці часи з Ніженом ми зовсім в оповіданнях цих років не бачимо.

Переходовим роком між перебуванням Самовидця на Правобережній і Лівобережній Україні являється рік 1675. Це видно з того, що оповідання цього року в літопису містять мало звісток і про події Лівобережжя, й про події Правобережжя й сусідніх йому місцевостей. Так з подій літописець під цим роком зовсім не оповідає нічого про похід турок і татар на Польщу й таку видатну подію, як розгром їх Я. Собіським під Львовом¹⁾. Як видно літописець не мав своєчасно про це докладних звісток, а тому й не занотував цього до свого твору, тоді як в інших випадках він відмічає акції татар і турок проти Польщі.

Третю частину літопису складають оповідання 1676-1702 рр. Тут ми маємо в літопису оповідання, що стосуються до України, переважно до України Лівобережної. Оповідання ж, що стосуються до України Правобережної, маємо в літопису, за ці роки тільки в незначній кількості. Це видно з простого читання тексту. Досить сказати, що навіть така значна подія Правобережжя, як колонізація його, зв'язана з діяльністю Палія й інших осіб, зовсім не згадана в літопису.

А як за цих років, що входять до складу третьої частини літопису Самовидця, писано й самого літопису (з 1677 р., як це доведено вище) — досить важливо встановити, з якою місцевістю в ці роки був зв'язаний автор літопису Самовидця, — бо ж ця місцевість і треба вважати місцем написання літопису Самовидця. Аналіз оповідань літопису дає відповідь на це важливе питання. Починаючи з оповідань 1676 р. й особливо з 1677 р. ми бачимо в літопису, що автор його уділяє багато уваги подіям, часто дуже дрібним, зв'язаним з Сіверщиною й зокрема з містом Стародубом. Так 1676 р. Самовидець каже, що московські розкольникі „многі виходили на Україну на мешкання ку Сьверу“²⁾. 1677 р. Самовидець, оповідаючи про сувору зиму того року додає, що „людемъ на Сьверу не тилки сѣна, але и соломъ по хатахъ не ставало“³⁾. Оповідаючи ж дуже докладно про пожежу того ж року в Стародубі, Самовидець дає такі подробиці, як „того жъ року, мѣсяца мая сегонадцять дня, в четвертокъ, в обѣдной годниѣ, по службѣ божой в полгодни можеть, занялася церковь Рождества Христова, стоячая в ринку, близко коморъ крамнихъ, в Стародубѣ“⁴⁾. Оповідає потім Самовидець, що „августа 13 дня в Стародубѣ народъ обурився на священника Якова, того, которого Рославецъ полковникъ побилъ и за него проклятво прошлого року было,

1) A. Heisel, III, 261 dd.; F. Dupont, Pamiętnik 64-65; J. Hammer, XI, 404 s.s. D. Zubrzycki, Kronika miasta Lwowa, 443 dd.; K. Szajnocha, Zwycięstwo Jana Sobieskiego nad Turkami i Tatarami w r. 1675 pod Lwowem. Bibl. Warsz. 1856, IV, 1 d.d.; A. Czochowski, Wojna polsko-turecka 1675 r., Kw. hist., R. VIII, 593 dd.; K. Górski, W sprawie wojny polsko-tureckiej. Kw. hist., R. IX, 247 dd.; T. Korzon, Dzieje wojen., II, 466; I. Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches, V, 77-78; N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches, IV, 151.

2) Літопис Самовидця, 132; ствердження цієї звістки, М. Лилеевъ, Новые материалы для истории раскола на Вѣткѣ и Стародубѣ XVII-XVIII вв., № 7 с. 60, пор. № 30, 40; також, М. Лилеевъ, Изъ истории раскола на Вѣткѣ и въ Стародубѣ XVII-XVIII вв., с. 24 і д.; пор. А. Лазаревскій, Полкъ Стародубскій, 180

3) Літопис Самовидця, 133.

4) Літопис Самовидця, 134 і д.

и того священника, виволокши з олтора, по службѣ божой, сродзе были и на смерть забили бы, ежели бы не оборонилъ полковникъ наказній з своими припавши козаками“¹⁾). Відмічає також Самовидець, що „того жъ року было достатковъ Печерского монастыра припроваджено до Стародуба, при которомъ скарбу отецъ Ясинскій з инними приѣхалъ“²⁾. 1681 р. Самовидець записує, що „того жъ року юня 21 громъ запаливъ церковь великую у Стародубѣ Рождества Пречистой Богородици, и уся згорѣла“³⁾. 1684 р. Самовидець в зв'язку з окупацією І. Самойловичем частини польських земель, зазначає, що ці землі „привернули до Стародуба“⁴⁾, тоді як частину цих земель привернено й до чернігівського полку. Так само 1686 р. Самовидець відмічає й повернення цих земель до Литви, зазначаючи, що „отдано волость тую коло Сожа знову до Литви, чие било, що били козаки захали до полку стародубовского“⁵⁾. 1685 р. Самовидець містить звістку, що „того жъ року синъ гетьманскій Симеонъ померлъ юня 7, на Сошествіе святого Духа, в лѣтехъ молодихъ, але розуму старого, четвертого року своего полковництва стародубовского“⁶⁾,—подія, що стосується виключно до Стародубу, бо в інших випадках літописець не відмічає смерті полковників. Вважати, що це Самовидець хотів тільки відзначити нещасну подію в родині гетьмана Самойловича, не можна, бо, коли б Самовидець бажав тільки це зробити, він би безумовно відзначив і смерть доньки І. Самойловича, що була замужем за київським воеводою Ф. Шереметевим і померла в березні того ж 1685 р.⁷⁾ 1690 р. Самовидець також відзначає, що „того жъ року септеврия 14, на Воздвиженіе чесного креста, у Стародубѣ запалень дворъ некоторого москвитина, с которого и церковь барзо коштовная святого Николая згорѣла и звоница з звонами коштовними и дворовъ не мало; а церковь бяла уся малюваная и желѣзомъ бѣлимъ покрита“⁸⁾. 1701 р. Самовидець оповідає про похід гетьмана І. Мазепи з козацькими полками в похід згідно царського наказу, проти шведів в напрямку на Могилев і повернення Мазепи з частиною полків, згідно царського указу, назад, й додає, що „полкъ стародубовскій з Могилева назад вернулся“⁹⁾; про

1) Лѣтопись Самовидца, 136-137.

2) Лѣтопись Самовидца, 139; даннх, що стверджували або нищили б рішуче цю звістку Самовидця, я не знайшов; побічне ж ствердження її бачимо в тому, що В. Ясинський після ректорства в Києво-Могилянській Академії був в часи 1673-1680 рр. в лаврі проповідником (Варлаамъ Ясинскій, митрополитъ Київскій, Литовскія Епархіальныя Вѣдомости 1881 № 41 с. 344-345).

3) Лѣтопись Самовидца, 152.

4) Лѣтоп. Самовидца, 162

5) Лѣтопись Самовидца, 165; ствердження цієї звістки—Полн Собр. Законовъ, II, № 1183 с. 767; Памятники Диплом. сношеній, VI, 1433 і д., 1446-1447, Н. Василенько, Територія України XVII віку, с. 127.

6) Лѣтопись Самовидца, 163; ствердження цієї звістки про смерть С. Самойловича (7 червня 1685 р. було в неділю, на тройлау, Н Горбачевскій, цит. пр. 7, 68)—Акты ЗР. V, № 155, с. 185; Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Малорос. 1685 г. № 11 (лист В. Голіціна до І. Самойловича); P. Gordon, Tagebuch, II, 94.

7) P. Gordon, Tagebuch, II, 69.

8) Лѣтопись Самовидца, 179; побічне ствердження цієї звістки маємо в тому, що в Стародубі пізніш в Николаївській церкві знайдено мідну дощечку з надписом: „Основася церковь сія въ честь и память иже во святыхъ отца нашего Николая, архієпископа Мир-ликійск чудотворца,—при святительствѣ господина Лазаря Барановича, архієпископа черниговскаго, стараніємъ и коштомъ пана Михаила Андреевича Миклашевскаго, полковника стародубовскаго з товариствомъ и панами мѣщанами и положены мощи св. м. Сергія, року 1691 м. іюня 28 д.“ (Филаретъ, Историко-Статистическое описаніе Черниговской епархіи кн. VII, с. 5)

9) Лѣтопись Самовидца, 203 Ствердження оповідань Самовидця про цей похід Мазепи—Моск. Архив Минист. Юстици, Книги Малорос. Прик. № 83 лл. 612-614 (указ царя Мазепі від 13 травня 1701 р.), л.л. 847-850 (лист Мазепи до Ф. Головіна від 20 липня 1701 р. про повернення з під Могилеву, згідно царського наказу); Матеріали по исторіи Малоросіи, в. I, Письма къ Ивану Петровичу Забѣль и его

інші ж полки козацькі Самовидець в даному місці свого твору нічого не каже. Такі дані ми маємо в літопису Самовидця, щодо місця написання цього твору.

Тепер, щоб закінчити розгляд питання про місце написання літопису Самовидця, я вважаю потрібним зупинитися ще на одному моменті, щільно зв'язаному з питанням про місце написання твору Самовидця, — моменті, що приваблював до себе дослідників літопису Самовидця, але моменті, остаточно ще невирішеному.

Дослідники літопису Самовидця звертали увагу на те, що Самовидець в своїй творі вживає дуже часто, пристосовуючи до Лівобережної України, назву „Заднѣпрѣ“. Дослідники літопису Самовидця й з'ясували вживання автором літопису цього виразу різно.

О. Левицький вважав, що в літопису Самовидця тому Лівобережжя зветься „Заднѣпрѣ“, що автор цього твору був походженням з Правобережжя, а потім переселився на Лівобережжя, й назва для Лівобережжя— „Заднѣпрѣ“—це „название, вполне естественное въ языкѣ правобережнаго человека и совершенно неумѣстное въ устахъ жителя лѣвой стороны Днѣпра“, на думку Левицького „могло быть употребляемо только вслѣдствіе долговременной привычки, усвоенной на прежней его родинѣ“¹). Такого погляду тримався й акад. Багалій²). В. Романовський вважає, що „Заднѣпрѣ“—це, перш за все географічна назва в устах урядовців перших літ Хмельниччини. Для Богдана Хмельницького, для Золотаренка лівобічні полки—Задніпрянські, бо для польської влади „Zadnieprze“ географічно містилося за Дніпром Потроху цей термін увійшов у практику урядування і коли ніхто з дослідників (О. Левицький, Багалій, Іконников) не перечить тому, що Самовидець був за канцеляриста генеральної військової канцелярії, то зрозуміло, що для нього Лівобережжя теж стало Задніпрям. Кажемо ж ми (або нещодавно говорили): південно-західний край, забуваючи, що Правобічна Україна відносно мешканців її лежить зовсім не на південному заході. Подібно було й для Самовидця, не дурно ж він вживає назви не тільки Задніпрѣ, а і „Задесення“³). Проф. О. Оглоблін каже, що Самовидець до Лівобережжя „вживає назви „Заднѣпрѣ“, і ми чуємо, що тут не лише стара, ще від польських часів урядова назва (Zadnieprze), а ще й натяє на те, що автор був оддалік цього „Заднѣпрѣ“: бо він каже про „старшину заднѣпрскую“ (тоб-то лівобережну), „писаря войска заднѣпрского“, гетмана заднѣпрянского. Всі ці назви безперечно правобережного походження“⁴). Такі основні погляди, що існують у історіографії, про вживання Самовидцем до Лівобережної України назви „Заднѣпрѣ“.

На мій же погляд, згадані дослідники в своїх твердженнях помиляються. Дійсно, в своїх оповіданнях про події Самовидець вживає назву

вдовѣ, № 42 с. 45; Письма и бумаги Петра Великого, т. I, № 375 с. 450; С. Соловьевъ, Исторія... III, 1260. Щож до участі стародубського полка в цьому поході, треба сказати, що в складі тої частини війська, що Мазепа послав тодіж проти шведів, цього полку не було (Кн. Малорос. Прик. № 83 л. 853—розпис цього війська), так що треба вважати, що стародубський полк повернувся з Мазепою з-під Могилева. Що цей полк мав брати участь в поході Мазепи, свідчить тестамент Ів. Тимошенка, товариша полку стародубського від 4 липня 1701 року, що його писано „при виборѣ моемъ теперъ в походъ военный, на службу Царскую противко шведа“ (Черниговскія Губ. Вѣдомости 1854 № 5 ч. неоф. с 32-33)

¹) О. Левицький, Опытъ изслѣдованія..., 27.

²) Акад. Д. Багалій, цит. праця, 6.

³) В. Романовський, Хто був „Самовидець“?, с. 62-63.

⁴) Проф. О. Оглоблін, До питання про автора Літопису Самовидця, 186.

„Заднѣпря“ й близькі їй по відношенню до Лівобережної України¹⁾, й тільки в одному випадкові ми зустрічаємо в літопису Самовидця місце, де назва „Заднѣпря“ вживається до України Правобережної²⁾). Таке вживання Самовидцем назви- „Заднѣпря“ до Лівобережжя з'ясовується, на мій погляд, тим, що ця назва вживалася для Лівобережної України самими мешканцями Лівобережжя, притому в документах, що й писалися на самому Лівобережжі. Докази цьому ми знаходимо в низці джерел тих часів. Так, напр., у листі миргородського полковника М. Гладкого до царя Олексія від квітня 1649 р. з Миргорода маємо: „Божією милостію, великому государю царю и великому князю Алексію Михайловичю, всея Русіи самодержцу (титул), твоему царскому величеству, отъ меня Матвѣя Гладченка, полковника всего Заднѣпрѣя над козаками войска Запорожского в Миргородѣ мѣшкалочего, челобитный поклон“³⁾... Полтавський полковник М. Пушкар у листі з Полтави від 19 січня 1658 р. до М. Стрижжи й інших козацьких послів писав, що „мурзы Крымскіе четыре съ ордами на насъ уготовались, на все Заднѣпріе“⁴⁾). Переяславський полковник Т. Цицюра в листі до Ю. Хмельницького від 4 вересня 1659 р. з Переяслава писав: „Дивуюся тому не по малу, а не тылко я съ своимъ полкомъ, але і іншіе полки, которые всѣ на семь боку Днѣпра до мене пристали и все Заднѣпре тому ся дивуютъ“⁵⁾... В листі ніженського протопопа С. Адамовича від 2 листопада 1666 р. з Ніжена до еп. Методія, після оповідання про напад орди на Лівобережжя й захоплення нею там ясирю, маємо приписку: „При отпускѣ сего посланца, пришла вѣдомость, что орда великая вновь на сю сторону Днѣпра переправилась въ Черкасахъ; невѣдомо на которой край ударить. Ясырь выбрали по человеку со всякого мѣста сего Заднѣпровского“⁶⁾... В листі ніженського мешканця П. Константинова від 14 січня 1669 р. з Ніжена маємо про правобережного й лівобережного гетьманів: „Дорошенко безвредно в Чигиринѣ, а нашъ, яко добрый стражъ, своего прилежно остерегаетъ Заднѣпря“⁷⁾). В актах бориспольського міського уряду в справі про вбивство 1669 р. довбиша з полку Дмитрашки Райчи В. Крученком читаємо: „Теди так оный вишвспомненный збойца добровольне сам до того своего злого дѣла сознаючися признал и повѣдал же, мешкаючи с тамтого бока, под Мотовиловою час немалый, отишел був на мешкання под Кремянецъ, а потом вернувшись от тамтож пришов на Заднѣпря до Броваров; а мешкаючи там ездил до Киева в потребе своей“⁸⁾... В т. зв. „Ніженському“ літопису, що його писано в XVIII в. в Ніжені, маємо під 1663 р. запис: „того ж года Казимѣр крол польский воевал Заднѣпре аж до Глухова, а с под Глухова ледво в малом самъ втек в Польшу от тих же козаковъ заднѣпранскихъ“, а під 1698 р. маємо: „Сего ж года, 1698, по Заднѣпру к Московщинѣ в Гетманщинѣ не было врожаю на всякъ хлѣбъ-сирѣчь голодный годъ“⁹⁾). Ці дані можуть свідчити, що назва „Заднѣпря“ для Лівобережжя вживалася, хоч і рідко, в XVII-XVIII вв. й на самому Лівобережжі й зокрема в Ніжені.

1) Літопись Самовидца, 12, 19, 28, 29, 30, 31, 33, 63, 64, 103, 106, 107, 109, 113, 116, 121, 127, 128, 130, 147, 181.

2) Літопись Самовидца, 68

3) Акты ЮЗР. VIII дод. № 20 с. 290.

4) Акты ЮЗР. IV № 52, с. 88.

5) Акты ЮЗР. VII № 99 с. 309.

6) Акты ЮЗР. VI № 57 с. 158.

7) Акты ЮЗР. VIII № 4. с. 9.

8) Мѣстечко Борисполе въ XVII вѣкѣ. Акты мѣйскаго уряда 1612-1699 г.г. № III. с. 78.

9) Рукописный Відділ Бібліотеки Ніженського Інституту Народної Освіти, № 34 лл. 147, 148.

Підсумовуючи зараз все вищевказане, ми можемо зробити такі висновки про місце написання літопису Самовидця

I. Літопис Самовидця писано на Лівобережній Україні, в північній її частині, в Сіверщині, зокрема в місцевості, близькій до Стародубу, коли не в самому Стародубі, бо видно з літопису, що автор його в часи 1676-1702 р.р. був тісно зв'язаний з цією місцевістю й напевно мешкав у самому Стародубі.

II. Що ж до того, з якими місцевостями зв'язаний був автор літопису Самовидця за попередніх часів, мусимо вважати, що за часи 1648-1668 р.р. автор літопису Самовидця був зв'язаний з Лівобережною Україною, зокрема з Чернігівщиною й особливо з Ніженом і Ніженщиною. В часи ж 1669-1675 р.р. автор літопису Самовидця був зв'язаний з Україною Правобережною¹⁾.

¹⁾ О. Оглоблін припускає, що 1675 р. Самовидець не був на Правобережжі. Ґрунтується він в цій думці на тому, що 1675 р. Самовидець каже про Правобережжя, що „тая Украина стала пуста“ (О. Оглоблін, лит. праця, 186); на мій же погляд, цей вираз Самовидця не свідчить переконливо за перебування його 1675 р. на Лівобережжі, бо, писавши свій твір з 1677 р. на Лівобережжі, Самовидець цілком натурально вживав в оповіданні про події 1675 р. для Правобережної України назву „тая Украина“.

V. Джерела літопису Самовидця

Розглянувши час і місце написання літопису Самовидця, мусимо розглянути й наступне питання, що логічно викликається попередніми питаннями — питання про джерела, що з них автор літопису Самовидця брав свої відомості.

Літопис, що студіям над ним присвячено цю монографію, одержав за своїх часів від П. Куліша назву літописа „Самовидця“, що з нею він ввійшов тоді ж до історіографії й яку назву він має і в наші часи. Отже, по-перше, й повстає перед нами питання: очевидцем („Самовидцем“) яких подій був автор літопису Самовидця?

Це питання приваблювало до себе не тільки дослідників цього літопису, а також і багатьох істориків, що використовували літопис Самовидця в своїх історичних працях; завдяки цьому ми й маємо досить докладну літературу в цьому важливому питанні. Тут я наведу в хронологічному порядку оповідання тих подій літопису Самовидця, в яких дослідники вважали автора літопису за свідка, навіть за учасника їх, і зазначимо, якої думки про участь в них, або присутність, додержувалися різні дослідники.

Під 1652 р. в літопису вміщено оповідання про т. зв. конотопське „чудо“; в цьому оповіданні О. Левицький бачив „первый по времени рассказ, обличающий въ авторѣ очевидца“, одно з тих оповідань літопису, що „носять несомнѣнный характеръ юношескихъ воспоминаній“¹⁾. Ак. Д. Багалій в данному оповіданні Самовидця не бачить „ясної вказівки авторової на те, що він був там“²⁾. 1654 р. в літопису маємо оповідання про облогу й взяття військом царя Олексія Смоленська. О. Левицький вважав, що в цьому випадкові ми маємо „рассказъ, какъ бы указывающий на личное участие лѣтописца в событіяхъ“; ґрунтується О. Левицький в цьому твердженні на тому, що в оповіданні про взяття Смоленську Самовидець, оповідаючи про освящення мурів цього міста каже, що „по которыхъ (мурах) самъ его царское величество ходилъ при томъ посвященію“, — така подробиця, на думку О. Левицького, й зафіксувалася в пам'яті очевидця цієї події³⁾. Цей погляд О. Левицького поділяють В. Іконников й Д. Дорошенко, тоді як академік Д. Багалій й в цьому оповіданні Самовидця не бачить ясної вказівки на присутність там автора⁴⁾. 1655 р. в літопису Самовидця міститься оповідання про події похорону І. Золотаренка в Корсуні. З цього оповідання всі дослідники бачать присутність автора літопису на самому похороні⁵⁾. 1656 р. у Самовидця маємо оповідання про похід московського війська проти шведів й зокрема про події облоги Риги відділами царя Олексія. О. Левицький зазначив про це оповідання, що „по подробностямъ рассказа оказывается несомнѣннымъ, что лѣтописецъ былъ очевидцемъ военныхъ дѣйствій“; зокрема О. Левицький

¹⁾ О. Левицький, Опытъ изслѣдованія... , 41.

²⁾ Акад. Д. Багалій, Нарис укр. історіографії, в. II, 10-11.

³⁾ О. Левицький, цит. праця, 41-42; пор. М. Грушевський, Історія, VIII, 2, с. 205.

⁴⁾ В. Іконниковъ, Опытъ рус. історіографіи, т. II, кн. 2, с. 1563; Проф. Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, 24; Акад. Д. Багалій, цит. праця, с. 10-11.

⁵⁾ М. Максимовичъ, Собр. сочин., I, 459; О. Левицький, цит. праця, 42-43; М. Грушевський, Історія, VIII, 2, с. 205; ак. Д. Багалій, цит. праця, 11; О. Глоблін, До питання про автора Літопису Самовидця, 183.

спірається на тому місці літопису, де літописець, кажучи про велику кількість царського війська, додає „на которыхъ я своими очима смотрѣлъ“; при цьому О. Левицький думає, що під Ригою Самовидець міг бути в складі козацького поселства¹⁾. Цей погляд О. Левицького приймають з дослідників В. Іконників, Д. Дорошенко, О. Оглоблін, а акад. Д. Багалій з цим поглядом О. Левицького не погоджується, кажучи, що як міг Самовидець бути під Ригою, коли там не було українських козаків, а думку О. Левицького про козацьке поселство під Ригою Д. Багалій вважає лише безґрунтовною гіпотезою, що її треба відкинути²⁾. 1657 р. в літопису Самовидця маємо оповідання про раду в Чигирині в серпні. О. Левицький вважає, що Самовидець був свідком подій цієї ради, — оповідання Самовидця про неї О. Левицький зве „настоящимъ протоколомъ“³⁾. Погляди О. Левицького про присутність Самовидця на цій раді в Чигирині приймають В. Іконників, Д. Дорошенко; О. Оглоблін присутність Самовидця на цій раді приймає, хоч додає, що на це „певних доводів у нас бракує“; Д. Багалій же каже, що Самовидець не оповідає нічого про свою присутність при цій події⁴⁾. 1658 р. в Самовидця вміщено оповідання про події з'їзду гетьмана І. Виговського з Карамбеем. Грунтуючись на подробицях цього оповідання, як ми маємо в літопису Самовидця, О. Левицький вважає, що „літописець присутствовав здѣсь в свитѣ гетмана“; цього погляду додержуються й інші дослідники, як то В. Романовський, О. Оглоблін, тоді як Д. Багалій, вважаючи, що Самовидець був військовий канцелярист, думає, що він міг мати дані про цей з'їзд І. Виговського з Карамбеем з інших джерел⁵⁾. Про низку подій гетьманства І. Виговського, як то: походи І. Виговського проти М. Пушкаря, Г. Ромодановського й під Конотоп О. Левицький вважає, що ці події описано в літопису „тономъ очевидця“; такого погляду додержується й В. Іконников⁶⁾. 1660 р. у Самовидця міститься оповідання про комісію в Борисові. Грунтуючись на виразі літописця, що на цю комісію „и насѣ козаковъ затыгано и билнемо“, й на участі козаків в цій комісії, як про це свідчать дані про цю комісію, О. Левицький вважає, що Самовидець був присутній і на цій комісії; на таку думку приставали й інші дослідники, як то: М. Костомаров, В. Іконников, Д. Дорошенко, Д. Багалій-О. Оглоблін⁷⁾. 1662 р. ми маємо у Самовидця оповідання про події походу козацького лівобережного й московського війська проти Ю. Хмельницького. Грунтуючись на подробицях цього оповідання й на таких виразах Самовидця, як „гонилисмо“, „сталисмо“, О. Левицький вважає, що Самовидець брав участь і в цих подіях, перебуваючи у складі лівобережного козацького війська; цю думку поділяють також: В. Іконников, О. Оглоблін, Д. Багалій не погоджується цілком з думкою О. Левицького, але й не відкидає її, не бачучи так для того, як і для іншого висновку категоричних даних⁸⁾. 1663 р. у Самовидця вміщено дуже докладний й картинний

1) О. Левицький, цит. праця, 43 - 45.

2) В. Іконниковъ, цит. праця, 1563; Д. Дорошенко, цит. праця, 24; О. Оглоблін, цит. праця, 183; Д. Багалій, цит. праця, 11.

3) О. Левицький, цит. праця, 46.

4) В. Іконниковъ, цит. праця, 1563; Д. Дорошенко, цит. праця, 24; О. Оглоблін, цит. праця, 185; Д. Багалій, цит. праця, 11.

5) О. Левицький, цит. пр. 47; В. Романовський, цит. пр., 64 - 65; О. Оглоблін, тамж., 185; Д. Багалій, цит. пр., 11 - 12.

6) О. Левицький, цит. праця, 47; В. Іконниковъ, цит. праця, 1563; пор. О. Оглоблін, цит. праця, 185.

7) О. Левицький, цит. праця, 47 - 49; Н. Костомаровъ, Мазепа, 381 - 382; В. Іконниковъ, цит. праця, 1563; Д. Дорошенко цит. праця, 24; М. Возняк, цит. праця, 383; Д. Багалій, цит. праця, 12; О. Оглоблін, цит. праця, 183.

8) О. Левицький, цит. праця 48 - 49; В. Іконниковъ, цит. праця, 1563; О. Оглоблін, цит. праця, 183; Д. Багалій, цит. праця, 12.

ойсь відомої „Чорної Ради“ в Ніжені. І з цього оповідання О. Левицький, ґрунтуючись, головним чином, на такому виразі Самовидця, як „несталість наших людей“, визнає присутність Самовидця на цій раді; цього ж погляду додержується й академік Д. Багалій. Г. Карпов же вважає, що Самовидець не був присутній на цій раді, але не дає для цього свого твердження ніяких ґрунтованих підстав¹⁾. 1665 р. в літопису Самовидця вміщено оповідання про бої відділів І. Брюховецького з відділами С. Яблонівського під Білою Церквою. Ґрунтуючись на подробицях цього оповідання й виразі літописця „м'ялимо потребу“, О. Левицький й в цій події вбачав участь Самовидця; з ним погоджуються В. Іконников, О. Оглоблін, тоді як Д. Багалій ставиться скептично до цього висновку, вважаючи, що нема певних даних, на яких він би міг базуватися.²⁾ 1669 р у Самовидця єсть оповідання про раду в Новгород-Сіверському, де було обрано гетьманом Д. Многогрішного. О. Левицький, ґрунтуючись на подробицях і на тоні цього оповідання, вважає, що Самовидець був присутній на цій раді; цього ж погляду додержуються В. Іконников, Ф. Уманець і Д. Дорошенко, тоді як О. Оглоблін бачить в цьому оповіданні неповну біографічну звістку, а Д. Багалій ставиться скептично до висновку О. Левицького, не знаходячи для нього ніяких певних підстав³⁾. В подіях другого Чигиринського походу 1678 р. теж, на думку О. Левицького, Самовидець брав участь, докази чого „можно найти в каждой строкѣ лѣтописнаго расказа объ этихъ событіяхъ“, тоді як, на думку акад. Д. Багалія, автор літопису міг мати відомості й з інших джерел, напр., з якогонебудь щоденника цього походу⁴⁾. Події першого Кримського походу 1687 р. й події другого Кримського походу 1689 р. теж, на думку О. Левицького, описано в літопису Самовидця тоном очевидця, але ж акад. Д. Багалій і В. Романовський гадають, що підстав для цього висновку бракує, притому ж В. Романовський зазначає, що граматичні вербальні форми в цих оповіданнях, як-то — „ночовали“, „ишли“ свідчать, що події відбувалися без участі оповідача, бо там, де Самовидець брав участь в подіях, у літопису сказано: „билисмо“, „утонилисмо“ й інш.⁵⁾

Крім того, про деякі з оповідань Самовидця дослідники гадають, що неможливо встановити, чи був Самовидець очевидцем цих подій чи ні. До таких оповідань дослідники відносять звістки Самовидця про похід під Кодак 1648 р.⁶⁾, події скинення Д. Многогрішного з гетьманства 1672 р.⁷⁾ й події під Нарвою 1700 р.⁸⁾

Такі погляди на те, свідком яких подій був автор літопису Самовидця, існують в історіографії.

Розглянімо ж тепер питання, свідком яких подій був автор цього; літопису. Виразно про те, що свідком події був він сам, Самовидець

1) О. Левицький, Очеркѣ внутренней исторіи Малороссіи, 85, 87; його ж, Опытъ изслѣдованія, 50; Д. Багалій, цит. праця, 12; пор. О. Оглоблін, цит. праця, 186 Г. Карповъ, Меєодій Филимоновичъ, епископъ Метиславскій и Оршанскій, блюститель Кіевской Митрополіи (1661-1668 года), Православное Обозрѣніе, 1875, № 4, с. 673.

2) О. Левицький, цит. пр., 50-51; В. Иконниковъ, цит. пр., 1564; О. Оглоблін, цит. пр. 183; Д. Багалій, цит. пр., 12

3) О. Левицький, тамож, 51; В. Иконниковъ, тамож, 1564; Ф. Уманецъ, Гетманъ Мазепа, 40-50; Д. Дорошенко, тамож, 24; О. Оглоблін, тамож, 186; Д. Багалій, тамож, 12.

4) О. Левицький, тамож, 53; Д. Багалій, тамож, 12

5) О. Левицький, тамож, 53 і д.; Д. Багалій, тамож, 12-13; В. Романовський цит. пр., 71.

6) О. Оглоблін, тамож, 184.

7) О. Левицький, тамож, 51; В. Иконниковъ, тамож, 1564; Д. Багалій ставиться скептично до думки, що Самовидець був свідком цієї події (Д. Багалій, тамож, 12), а О. Оглоблін вважає, що Самовидець записав це оповідання з чужих слів, можливо зі слів учасника цих подій—стародубського полковника П. Рославця (О. Оглоблін, тамож, 187).

8) О. Левицький, тамож, 55.

в своєму творі каже тільки в двох місцях: I) в оповіданні про події при похороні І. Золотаренка в Корсуні, де Самовидець каже, що він „самъ тамъ былъ и набралемъся страху немалого“ й каже далі, оповідаючи про причини пожежі церкви на тому погребінні, що „скарбниця загорѣлася з неосторожности витрикуша, же тамъ свѣчки клавъ на полицѣ, незагасивши добре, и с того занялася, бо я самъ на тоє смотрѣлъ в той скарбницѣ, якъ еще огонь не разширился былъ“¹⁾ й II) в оповіданні про облогу московським військом Риги 1656 р., даючи звістку про велику кількість цього війська, Самовидець додає: „на которых я своима очима смотрѣлъ“²⁾.

Крім того, виходячи з висновку що автором літопису Самовидця був Р. Ракушка-Романовський, як це доводиться нижче (в розділі VII), мусимо вважати, що Самовидець був свідком і учасником з'їзду Карамбея з Виговським 1658 р., посольства від Ніжена до Москви 1659 р., Борисівської комісії 1660 р., розподілу ніженського полку на три полки 1663 р., пересправ козацької старшини того ж року з д'яком Башмаковим у Батурині й посольства від Тукальського до царгородського патріярха 1670 року.

Інші оповідання літопису не дають нам певних підстав, що автор був свідком чи учасником тих подій, що він їх описує. Біографія же Р. Ракушки, як її можна дати на підставі відомих мені джерел і праць, теж залишає дуже багато темних місць у життєпису цього видатного діяча Руїни, як це видно з дальшого VII розділу, де подано біографію Р. Ракушки. Тому і встановлення особи автора літопису Самовидця теж не дає багато можливостей для з'ясування того, свідком і учасником яких подій був автор літопису Самовидця.

Тепер розглянімо, які інші джерела були для автора літопису Самовидця. Й в цьому питанні у нас існує література, правда, не дуже велика. О. Левицький, ґрунтуючись на фактичних і хронологічних подобицях у літопису, вважає, що Самовидець від початку Хмельниччини вів замітки про події, на підставі яких пізніш, близько 1672 р., редагував свій літопис; такого погляду додержується й Д. Дорошенко³⁾. Д. Багалій припускає, що Самовидець вів коротенькі записи, або користувався чужими короткими записами⁴⁾. М. Грушевський визнає, що у Самовидця не помітно користування писаними джерелами Хмельниччини⁵⁾.

Крім цих джерел звісток, що стосуються переважно першої частини літопису, всі дослідники визнають за джерела звісток Самовидця, для обох частин його твору, ще й власні спогади й джерела стороннього походження, напр. від учасників різних подій й інш⁶⁾. Вище я зазначив ті оповідання Самовидця, в яких ми маємо безумовно ознаки того, що автор цього літопису був свідком, або й учасником подій.

Крім цього, існували й інші джерела звісток. Вирішаючи питання про ці інші джерела звісток Самовидця, ми почуваємося в дуже скрутному становищі. Певних, ґрунтовних даних для вирішення цього питання ми маємо дуже мало й тому, звичайно, й ті висновки, що я їх маю зробити в вирішенні цього питання, мають переважно характер гіпотези.

Як було зазначено вище, літопис Самовидця складається з двох частин: першої, що охоплює події від початку літопису до 1676 р. включно, — частини, писаної деякий час опісля подій, й другої частини, що містить оповідання від 1677 р. й до кінця літопису, — частини, писаної рівнобіжно подіям.

1) Літопись Самовидца, 42 і д.; пор. М. Грушевський, Історія, VIII, 2, с. 205; моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 42.

2) Літопись Самовидца, 45.

3) О. Левицький, тамож, 31; Д. Дорошенко, тамож, 24.

4) Акад. Д. Багалій, тамож, 7. 5) М. Грушевський, Історія, VIII, 2, с. 205.

6) Пор. В. Романовський, тамож, 63; О. Оглоблін, тамож, 187.

На питання про джерела першої частини літопису Самовидця мушу зазначити, що нема ніяких даних, що Самовидець мав для цієї частини свого твору попередні систематичні записи. Низка хронологічних помилок про важливі події, напр. про рік Гадацького трактату, або про рік суду над патр. Никоном, можуть свідчити, що літописець не вів систематичних коротких попередніх записів. Ці ж дані можуть також свідчити, що Самовидець не користувався для цієї першої частини свого твору й іншими сучасними подіям реєстриками й кронічками.

З того ж, що ми маємо в першій частині літопису таке вірне дрібне оповідання, як звістку під 1654 р., що „того жь року слонце барзе мѣнилось у середу у спасовку першої недели“¹⁾, тут я вважаю, що таку звістку Самовидець, коли не зберіг у власних споминах, міг взяти з якогонебудь запису в церкви, на книжці чи що. Більше ж я не маю ніяких підстав вважати, що Самовидець мав для першої частини свого твору свої чи чужі записи.

У всіх інших випадках треба вважати, що Самовидець за джерела своїх звісток мав для першої частини свого твору свої спомини.

Звідкіль же наш Самовидець міг мати такі широкі джерела для своїх споминів? Це питання треба розглядати для першої частини літопису відповідно до тих даних, що маємо про місцеперебування Самовидця за певних років. Як зазначено вище, часи до 1668 р. включно Самовидець був зв'язаний з Ніженом. Тут він і мав змогу мати відомості про різні події, що потім збереглися в його пам'яті й стали за джерело для його твору.

Ніжен за часів революції Б. Хмельницького став полковим центром для ніженського полку, територія якого довгий час, аж до розподілу його на три полки року 1663, була дуже велика, але й після цього розподілу все ж таки Ніженський полк займав значну територію²⁾. У подіях Хмельниччини і наступних років Ніженщина й ніженський полк відіграв не абияку роль.

Зазначу тут головні події за часи 1648—1668 р.р., що в них Ніженщина й ніженський полк відіграли досить значну роль. Не кажучи про участь ніженського полку в подіях перших двох років Хмельниччини (1648-1649), ніженський полк відіграв виключну роль в здобутті Кодаку. 1651—1653 р.р. ніженський полк брав участь у боротьбі проти литовців, 1654-1655 р.р. ніженський полк брав участь у походах на Білій Русі. 1657—1659 р.р. ніженський полк і Ніженщина відіграють значну роль в тій загостреній класовій боротьбі, що точилася на Україні між Пушкарівцями й прихильниками Виговського, а згодом 1659 р. і в боротьбі проти угруповання І. Виговського; до того пам'ятаймо, що Ніженщина була тереном, де точилася переважно й боротьба проти Москви, проти московського наступу на Україну. За часи 1660—1663 р.р. від Чудновської кампанії й до Чорної Ради включно Ніжен і Ніженщина відіграють значну роль так у подіях боротьби проти Юрія Хмельницького й його спільників — поляків і татар, як і в тій загостреній класовій і партійній боротьбі, що точилася на Лівобережжі між „значними“ й черню, а також у боротьбі „значних“ проти московської колоніальної політики на Україні. Події походу польського короля Яна Казимира 1663-1664 р.р. теж у значній мірі відбулися на території Ніженщини. У подіях наступної війни

¹⁾ Літопись Самовидца, 39; певність цієї звістки стверджує й тогочасне джерело (А. Grabowski, Ojcz. Spominki, I, 114); бажаючи перевірити цю звістку Самовидця, я 1925 р. запитав обсерваторію московського державного університету і в серпні 1925 р. одержав від завідувача цієї обсерваторії проф. Блажка повідомлення, що в 1654 р. 12 серпня н. ст. було затемнення сонця, що його було видно на Україні (пор. моя студія, До питання про певн. відом. літопису Самовидця, 29-30).

²⁾ А. Лазаревскій, Полкъ Нѣжинскій, 1 і д.

Лівобережжя й Москви проти Польщі й Правобережжя Ніженщина, певніш ніженський полк (як військова одиниця), відіграли значну роль. В Ніжені мало місце й повстання проти Москви 1668 р. У цих подіях Самовидець міг брати й безпосередню участь.

Крім того треба, ще пам'ятати, що в зв'язку з такою ролюю Ніженщини взагалі й Ніжена зокрема в подіях тих часів багато осіб, так чи інакше тісно зв'язаних з Ніженом, відіграли значну роль в подіях тих бурхливих часів, були видатними діячами свого часу.

Низка ніженських полковників була на ті часи діячами всеукраїнського масштабу. Назову П. Шумейка, Івана й Василя Золотаренків, родичів Б. Хмельницького, що з них перший відіграв видатну роль в подіях 1652—1655 р.р., а другий в подіях 1659—1663 р.р., Г. Гуляницького одного з видатніших представників старшинської, антимосковської партії на Україні й одного з видатніших стратегів тодішнього козацького війська, або М. Гвинтовку, що відіграв значну роль в подіях, зв'язаних з іменем І. Брюховецького.

Крім того, ще низка ніженців висунулася на чільне місце за тих бурхливих часів. З Ніженом зв'язана діяльність такого видатного діяча тодішньої України, як відомий протопоп Максим, згодом єпископ Методій Филимонович; за цих же часів розпочинає свою діяльність на Ніженщині протопоп С. Адамович. Видатну роль в тодішніх українських подіях відіграв й ніженський вїйт О. Цурковський. Сам автор літопису Самовидця — Р. Ракушка-Романовський, що був тісно зв'язаний в Ніженом, в ці ж часи, особливо з року 1663, відігравав значну роль в подіях на Україні.

Таким чином, завдяки, з одного боку, видатній ролі Ніженщини й Ніжена в тодішніх подіях за часи 1648—1668 р.р., а з другого боку завдяки тому, що низка ніженців відігравала значну роль в тодішніх українських подіях, на Ніженщині й в Ніжені завжди було досить відомостей про важливі події тих часів.

Крім того, треба ще пам'ятати, що Ніжен був за ті часи ще й важливим торговельним містом України, що в ньому була жвава торгівля так своїми, як і закордонними товарами. Через Ніжен проходив і торговельний шлях того часу на північ і на південь. Отже в Ніжені бував часто проїздом в різних справах чужий люд, а так само і ніженці бували в різноманітних справах по різних місцевостях. Все це сприялося до того, що в Ніжені могли бути новини про різні події не тільки на Україні, але й за межами її.

Всі вищенаведені дані й допомагали тому, що у Самовидця були відомості про різні події тих часів, що й було, кажучи фігурально, за джерело для його твору.

Встановити, звідкіля саме Самовидець мав відомості про певні події, що було за джерело його звісток за цей період, дуже трудно, навіть можна сказати, неможливо за тих даних, що є в моєму розпорядженні, але ж для деяких з оповідань літопису Самовидця можна зробити припущення, що саме було джерелом цих оповідань.

1648 р. в літопису Самовидця вміщено оповідання про корсунський бій Б. Хмельницького з поляками. Треба вважати, що за головне джерело для цього оповідання Самовидець мав оповідання двох пахолків польського корон. гетьмана М. Потоцького, а також ніженських міщан, що возили припаси до табору Потоцького. Ці пахолки й міщани прибули після корсунського бою в Ніжен 27 травня й в Ніжені оповідали про події корсунського бою. Оповідання цих пахолків і міщан дуже збігається з оповіданням Самовидця.

У Самовидця сказано про корсунський бій : „гетьманове, переправивши рѣку Рось у Корсуню и надпустошивши мѣста¹⁾, поминавали Корсунь. Которихъ заразъ настигнувши Хмелницькій за Корсуномъ учинилъ потребу, где гетманове оборонною рукою уступовали, беручися в поля ку Росавѣ. А припало онимъ ити промежу лѣсами в милѣ от Корсуня, где Хмелницькій казавъ запровадити пѣхоту козаковъ корсунскихъ в тѣ лѣски, которіе шляхъ перекопали и тамъ позасѣдали, не допускаючи переходу табуровѣ лядскому²⁾. А Хмелницькій с тилу и около з войсками и ордами наступивши, оное войско розгромилъ з допущенія Бозекого, где гетмановѣ обоихъ — великого коронного и полного в неволю взято и усе войско вигублено, же мало хто з того погрому увойшслъ“. В оповіданні міщан і пахолків маємо : „какъ де гетманъ Николай Потоцкій, да Калиновскій да Синявскій пошли съ польскими ратними людьми пзъ города Корсуня и отошли верстѣ съ 10, и будутъ въ тѣсномъ мѣстѣ межъ лѣсовъ, и въ тѣхъ де мѣстѣхъ встрѣтили Хмѣльницкій съ козаки и съ татары мая въ 15 д., и былъ де у нихъ в ту пору межъ себя боі небольшой. И мая жъ де подъ 16 день, въ ночи, умысля Хмѣльницкій съ козаками и татаровя межъ лѣсовъ на проходѣхъ въ тѣсныхъ мѣстѣхъ выкопали рвы большіе тое жъ ночи, и на тѣхъ де мѣстѣхъ во рвахъ и въ лѣсахъ по обѣ стороны дороги напередъ завели пѣхоту запорожскихъ козаковѣ. И мая де въ 16 д. съ утра рано у гетмана у Николая Потоцкого и у Калиновского, и у Синявского съ татары и съ козаки былъ боі, и татаровя де и козаки, умысля, поманивъ небольшими людьми, будто отъ тѣхъ польскихъ ратныхъ людей побѣжали, и за тѣми де за татары и за козаки гетманъ Потоцкій со своимъ войскомъ пошли за ними, и какъ будутъ в тѣхъ тѣсныхъ мѣстѣхъ межъ лѣсовъ, а козаки де и татаровя большими людьми зашли позади гетмана и польскихъ ратныхъ людей со всѣхъ сторонъ и гетмана де и польскихъ ратныхъ людей татаровя и козаки въ тѣхъ тѣсныхъ мѣстахъ и изо рвовъ пѣхота всѣхъ побили и въ полонъ поимали“³⁾.

Крім того, про таку подробицю цієї події (а почасти й про інші моменти цього бою), як то участь у засаді козаків корсунського полку, міг Самовидець довідатися і від Івана Золотаренка, що був у корсунським полку⁴⁾.

Часи 1669 — 1675 р.р. Самовидець був зв'язаний, як говорилося вище, з Правобережною Україною. Тут він теж мав відсмості про різні тогочасні події, що й збереглися в його пам'яті. Докладних же даних про джерела звісток Самовидця за ці часи ми не маємо. Навіть ті біографічні відомості, що ми маємо про автора літопису Самовидця — Р. Ракушку, майже не дають нам змоги встановити, в яких подіях він брав участь, свідком яких подій він був, де і в які часи він перебував. Винятком в цьому відношенні являється лише подорож Ракушки 1670 р. до Царгороду й зв'язані з нею події.

Перейдімо тепер до розгляду питання про джерела звісток Самовидця в другій частині його твору, частині, — що її написано з 1677 р., рівнобіж-

¹⁾ Ствердження цієї звістки Самовидця про спустошення міст — Акты Моск. Госуд. П., № 347, с. 222 - 223; Жерела VI, 109; Michałow., № 11, с. 21.

²⁾ Ствердження цієї звістки Самовидця про ці покопані рови. — Michałow., №№ 10, 11, 18; Жерела VI, 109; Рamięтники о Конієспольских. 424; S. Twardowski. Wojna Domowa. 10; A. Grabowski, Ojcz. Spominki, I, 138; Краткая літопись, Пам. К. Ком., 1, 3, с. 174; Дневникъ Б. Машкевича, 418 - 419 М. Костомаров 1872 р. під час свого перебування в Корсуні бачив сліди цього рову (Автобіографія Н. Й. Костомарова, под ред. В. Котельникова, с. 398 - 399).

³⁾ Літопись Самовидця, 10; Акты Моск. Государства, II, № 436, с. 221.

⁴⁾ Реестра всего войска Запорожскаго послѣ Зборовского договора, с. 79; ствердження або заперечення цієї звістки Самовидця про ролю корсунського полку в цьому бою я не знайшов.

но подіям. За ці часи Самовидець мешкав, як говорилося вище, в Сівєрщині, навіть точніш у Стародубі. Мешкаючи тут, він і міг мати відомості про різні події. Тут джерелом для відомостей про військові події могли бути для нього оповідання козаків стародубського полку, в складі якого були й сини Ракушки, й інші його родичі, й близькі йому особи. Стародубський полк брав участь у низці походів тих часів. Так, наприклад, у поході 1677 р. під Чигирин брали участь і козаки стародубського полку¹⁾; так само й в другому Чигиринському поході був стародубський полк, причому під час військових акцій цього походу загинув і стародубський полковник Ф. Мовчан²⁾. 1679 р. стародубський полк мав бути в поході під Києвом³⁾. 1687 р. стародубський полк брав участь у Кримському поході⁴⁾; 1692 р. в поході проти Петрика брав участь і стародубський полк⁵⁾. 1695 р. стародубський полк був під Казикерменом⁶⁾, а 1697 р. в Тавані після відступу звідтіль І. Мазепи були на залозі й частини стародубського полку⁷⁾. В списку тих відділів, що були з І. Обидовським в поході 1700 р., теж записано: „Наказный полковникъ стародубовский, мает товариства войскового тысячу з лишкомъ“⁸⁾. Під Старим Виховим 1702 р. були відділи й стародубського полку⁹⁾. Полковниками в Стародубі бували за тих часів й особи близькі до центральної управи України, як напр. гетьманські сини — Семен і Яков Самойловичи. Це також сприяло тому, що в деяких колах Стародуба бували досить докладні відомості, що їх одержувано з гетьманської столиці — Батурина.

Крім того, як джерело звісток для Самовидця, могли бути різні вісті про події, що були в Стародубі. Річ в тому, що Стародуб з другої половини XVII в. був важливим торговельним містом України. В Стародубі був головний ринок збуту виробів місцевої промисловости: воску, меду, хутра й ін. Частина цих виробів з Стародуба йшла за кордон. В свою чергу з-за кордону до Стародуба ввозилися різні товари¹⁰⁾. Всі ці торговельні зносини також сприяли, звичайно, тому, що в Стародубі були відомості й про різні події так на Україні, як і за кордоном.

Крім того, треба ще пам'ятати, що Стародуб за тих часів, коли там мешкав Самовидець, був містом близьким до кордону. Використовував цю близькість Стародуба до кордону й український уряд для того, щоб мати відомості про те, що діється в інших країнах. Так, наприклад, 1695 р. в кінці грудня І. Мазепа писав до Москви царям: „Есть в державѣ королевского величества на границахъ литовскихъ, не далече отъ Стародуба человекъ одинъ нѣмецкой породы, который ради убожества своего прежде сего къ бывшимъ полковникамъ и самому бывшему гетману извыкъ было прѣзжать и тамошняа заграничныя приносить вѣдомости; также и при моемъ гетманствѣ прибѣжалъ въ Стародубъ и какъ

¹⁾ Матеріали для біографіи Стародубського полковника Тимофея Алексѣвича, Труды Черниговской Губернской Ученой Архивной Коммисіи, в. XII, ч I, №№ 45-46, с. 107 і. д.

²⁾ P. Gordon, Tagebuch, I, 533; Акты ЮЗР. XIII № 163 с. 619; Дополненіє къ Акт. Историческимъ, XI, № 4. с. 169; Источники Малороссійской Исторіи I, 278-278; А. Лазаревскій, Полкъ Стародубскій, с. 19-20; його ж, Полкъ Прилуцкій, с. 12.

³⁾ М. Возняк, Три документи до історії Руїни, Україна 1914, III, 77.

⁴⁾ Собраніє Гос. Гр. и Договоровъ, IV, № 187, с. 553, 559.

⁵⁾ Акты ЗР. V, № 240, с. 258.

⁶⁾ Д. Багал'їй, Рецензія на книгу А. Лазаревскаго: Описаніє Старой Малороссіи, Томъ первый, Полкъ Стародубскій, с. 154.

⁷⁾ Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Малороссійские 1698 г., № 11, (виписка в доклад); Д. Багал'їй, тамож, 154.

⁸⁾ Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел. Малор. Подлин. Грамоты, №№ 1265/1288.

⁹⁾ Моск. Арх. Мин. Юстици, Книги Малорос. Приказа, № 86, л.л. 297, 336, 496, 497, 560. (різна переписка з приводу цих подій)

¹⁰⁾ А. Лазаревскій, Полкъ Стародубскій, 113-114.

полковнику стародубському, такъ вѣдомости и мнѣ заграничныя отчасти доносить“¹⁾).

Звичайно, все це допомагало тому, що Самовидець, мешкаючи в Стародубі, був досить гарно поінформований про події, що стосувалися, так до життя на Україні, як і до життя за межами її.

Підводячи тепер підсумки всього вищесказаного про джерела звісток літопису Самовидця, можемо зробити такі висновки:

I. Самовидець, складаючи свій твір, не користувався писаними джерелами (чужими хронічками, діяріюшами й інш.), як й попередніми своїми записами; можна припустити тільки користування Самовидця попередніми церковними записами про явища природи.

II. Головним джерелом для першої частини літопису Самовидця були спомини автора його про події, що їх він був свідком, чи учасником, або чув про них від інших осіб.

III. Для другої частини його твору за джерело для Самовидця були його особисті спостереження й звістки, що він їх мав від інших осіб.

IV. Багатству й різноманітності і особистих спостережень Самовидця й звісток, що він мав від інших осіб, допомагало те, що Самовидець більшу частину свого життя мешкав у таких значних центрах України, як Ніжен і Стародуб, де він і сам брав участь у подіях свого часу, й мав стосунки з видатними діячами своєї доби.

V. Встановити так для першої, як і для другої частини літопису Самовидця, свідком і учасником яких подій був автор цього твору, і про які події він мав лише звістки з інших джерел, дуже важко, за винятком деяких дуже нечисленних оповідань літопису.

¹⁾ Істочники Эварницкаго, I, 556.

VI. Погляди автора літопису Самовидця, його симпатії й антипатії

Літопис Самовидця містить оповідання про події революції торговельного капіталу XVII в., відомої під назвою Хмельниччини, й наступних за нею років. Це були бурхливі події, що мали велике значіння не тільки для України, але й для всієї Східньої Європи. При тому ж автор цього літопису Самовидця був українець, сучасник подій, що в деяких з них брав і безпосередню участь.

Все це при студіюванні літопису Самовидця й ставить дуже важливу й цікаву проблему: які ж були погляди автора літопису Самовидця, які були його симпатії й антипатії. Кажучи конкретніш, ми повинні виявити, як ставиться Самовидець до історичного процесу в цілому, які його погляди на причини й хід історичних подій взагалі, як він дивиться зокрема на ті історичні події, що їх описано в його творі, до якої з клас належали симпатії Самовидця в тій запеклій класовій боротьбі, що точилася тоді на терені України, як ставився Самовидець до тих держав, що з ними Україна тих часів була в стосунках, і як, відповідно цьому, ставиться Самовидець до окремих політичних діячів, згаданих у його творі.

Спочатку розглянемо, як дивився Самовидець на розвиток історичного процесу, на причини різних подій.

О. Левицький в своїому досліді над літописом Самовидця зазначив, що, не дивлячись на релігійність літописця, що так яскраво видка в його творі, його погляди вільні від фаталізму, що часто зустрічається у релігійних істориків; навпаки ж, каже О. Левицький, в оповіданні про події Самовидець дбає встановити і природні причини й приводи й тільки, коли оповідання йде про випадкові події з характером „внезапности“, як то: пожежа і інш., у Самовидця трапляються замітки як то: „знать же особливий гнівъ божій былъ“ й подібні¹⁾. Д. Багалій відмічає також, що Самовидець пояснює неохоче надприродними причинами історичні події, й каже, що коли де Самовидець і з'ясовує причини подій гнівом божимто це є „звичайний погляд тогочасних письменників на причини суспільних катаклізмів“. Так само відмічали дослідники, йдучі за висновками О. Левицького, що Самовидець був людиною релігійною, але без релігійної нетерпимости, релігійного фанатизму²⁾.

Дійсно, розглядаючи літопис Самовидця, не можна не погодитися з поглядами дослідників в цьому питанні. Оповідаючи про історичні події, Самовидець скрізь для з'ясування їх шукає природних, натуральних причин. Місць у літопису, що свідчили б про це, маємо дуже багато. Для прикладу досить прочитати перші сторінки літопису, де Самовидець оповідає про „Початок и причина войны Хмельницкого“,—місце, що дослідники використовують або як зразок мови Самовидця³⁾, або ж як погляд сучасника на причину революції Хмельницького⁴⁾.

¹⁾ О. Левицький, цит. праця, 70-71.

²⁾ Д. Багалій, Нарис укр. історіографії, II, 14; М. Возняк цит. пр., 384; Д. Дорошенко. Огляд укр. історіографії 24

³⁾ Напр С. Єфремов, Історія укр. письменства, I, 246-247; акад. Д. Багалій, тамож, 23-24.

⁴⁾ Напр. М. Грушевський, Історія, VIII, 2, с 79 і д.; В. Сухино-Хоменко, Одніні й банкрутство українського націоналізму, 30-31.

Але ж літописець був людиною свого часу, людиною релігійною й тому, шукаючи для з'ясування історичних подій натуральних причин, Самовидець одночасно з цим віддає дань помилковим поглядам свого часу, надаючи велику, а дуже часто й виключну, роль значінню особи в історії. Досить тільки розглянути докладно Самовидцеві оповідання, щоб переконатися в цьому. Так, напр., він вважає, що Б. Хмельницький на початку 1649 р. не захотів дійти до згоди з Польщею¹⁾, або ж взаємини уряду П. Дорошенка з Туреччиною Самовидець з'ясовує не економічно-соціальними умовами, що відповідали інтересам певної класи, а бажанням П. Дорошенка затримати в своїх руках гетьманство²⁾. Дуже часто також відбиваються в творі Самовидця релігійність і зв'язані з нею забобони. Так, Самовидець дуже часто, оповідаючи про події й навіть з'ясовуючи їх натуральні причини, додає, що трапилося так завдяки божому втручання. Оповівши 1648 р. про розгром польських гетьманів під Корсунем козаками й татарами, тому, що гетьманів оточено козацько-татарським військом, Самовидець каже, що Б. Хмельницький погромив поляків „з допущенія Бозского“. Оповівши з початку літопису про натуральні причини революції 1648 р., Самовидець в оповіданні про хід подій революції 1648 р. каже, що „Господь Богъ за грѣхи навидѣлъ землю такою тяжкою войною у отняль оной господаря“³⁾; подібних місць в літопису, де Самовидець, оповідаючи про події, додає, що це була хоч кара божа, або поміч божа, маємо досить⁴⁾.

Мало того, як людина релігійна, Самовидець вірить і визнає й такі речі як чарівництво. Так, даючи опис калмиків, літописець каже, що калмики „чарами бавятся“⁵⁾. Цим Самовидець віддавав дань своєму віку, коли дуже була поширена віра в чарівництво. Зупинячись тут докладно на вірі людности України того часу в чарівництво, я не вважаю потрібним, бо це вже гарно розглянуто в низці праць, до яких надсилаю охочих ознайомитися з цим питанням⁶⁾.

Маючи це на увазі, цілком зрозуміло, що Самовидець своїми релігійними поглядами й зв'язаною з ними вірою в чарівництво, віддавав дань своєму часові.

Поруч же з цією релігійністю Самовидця треба відмітити, що він далекий від релігійного фанатизму й ворог релігійної нетерпимости. Так, оповідаючи про добровільне піддання Угорщини туркам, Самовидець відмічає, що це трапилося тому, що цесарці хотіли відвернути угорців від материнської віри, при чому в оповіданні Самовидець як би осуджує за це цесаря, кажучи, що це зроблено „за подущеніємъ езуитовъ“⁷⁾. Так само Самовидець висловлює, хоч і в прихованій формі, догану за зруйнування Соловецького монастиря з-за релігійної нетерпимости; оповівши після звістки про зруйнування монастиря й причини релігійних розходжень розкольників з панівною церквою, він додає: „а за тоє тотъ монастырь сплюндровано, которій на увесь свѣтъ славній, и святихъ чудотворнихъ мѣлъ у собѣ; и за тіє новіє рѣчи многихъ черцовъ, поповъ и свѣцкогo стану людей у земли Московской помордовано, же того не хотѣли приймати, але на старомъ держалися, якъ перед тимъ было“⁸⁾.

1) Літопись Самовидця, 18.

2) Літопись Самовидця, 114.

3) Тамож, 10, 16.

4) Тамож. 109. 114. 131, 134, 138, 147, 155, 157, 180. 5) Тамож. 88.

6) Напр., В. Антонович, Колдовство; О. Левицкій, Очерки народної жизни въ Малороссіи во второй половинѣ XVII ст. Київ. Старина 1901, № 12, с. 424; Н. Новомбергскій, Колдовство въ Московской Руси XVII в., с. 94; Д. Кравцов, Брюховецький і відьми, Україна, 1927, кн. 5, с. 5; К. Штепа, Про характер переслідування відьом у старій Україні (тут подано й літературу, щодо цього питання), с. 64 і д.

7) Літопись Самовидця, 158; О. Левицкій, Опытъ изслѣдованія, 70.

8) Літопись Самовидця, 131 - 132; акад. Д. Багалій, тамож, 19.

Тепер, перш ніж перейти до симпатій і антипатій Самовидця, я коротко зупинюся ще на одній рисі Самовидцевих поглядів, тій рисі, що є наслідок не революційного, а реформистського класового стану Самовидця, рисі, що її відмітив і Д. Багалій — це те, що Самовидець обстоював лад прати свавільства¹⁾. Приклади цього ми зустрічаємо в Самовидця дуже часто. Так, наприклад, 1652 р. він відмічає, що Сосновських в Конотопі забила „сваволя“²⁾. 1664 р. він обурюється, що С. Маховський розстріляв І. Виговського „недбаючи, же воеводою былъ“³⁾. 1691 р. Самовидець обурюється з того, що в Білграді цесарці „сваволю великую почали чинити над жонами тамошних жителей“⁴⁾. Обурюється Самовидець з того, що 1682 р. на Москві стрільцям „зразу допущено своеволъ“⁵⁾.

Одночасно, в залежності від цього ж класового стану, випадки придурення сваволі Самовидець відмічає з задоволенням. Так 1663 р. він відмічає, що після погрому значних „заказъ сталъ жеби юже привомъ доходилъ, хто на кого якую кривду мѣтъ“⁶⁾, а 1687 р. відмічає, що бунтарів „имано, вѣшано, стинано и мордовано, яко злочинцовъ“, й що Мазепа наказав, щоб „тую свояволю унимали, а тихъ бунтовщиковъ карали, а ежели кому якая кривда от кого есть, жеби правомъ доходили, а сами своихъ кривдъ не мстилися“⁷⁾. Щоб юридично виправдати повстання козаків і Б. Хмельницького 1648 р. проти Польщі, Самовидець містить у своєму творі мітичне оповідання про королівські привілеї й захоплення їх Б. Хмельницьким у Барабаша⁸⁾, завдяки чому ми маємо у Самовидця з Хмельниччини не бунт, а рух з дозволу короля.

Перейдемо тепер до розгляду симпатій і антипатій автора літопису Самовидця, що являється питанням дуже й дуже актуальним і важливим. Раніш вважалося, що літописи являються творами, що фотграфічно, об'єктивно малюють події. Потім цей погляд став мінятися і на літописи стали дехто з дослідників дивитися, як на твори суб'єктивні. Так, напр., про т. зв. Початковий літопис, в якому раніш бачили твір дуже об'єктивний, ще В. Ключевський висловився, що „летописцы того времени не были бесстрастными и даже безпристрастными наблюдателями совершавшихся событий, как мы склонны их представлять себе: у каждого из них были свои местные политические интересы, свои династические и областные сочувствия и антипатии“⁹⁾. А. Шахматов також зазначив: „Изъ позднѣйшихъ лѣтописныхъ сводовъ XII и XIII в.в. можемъ составить представление о томъ, какъ пристрастно они освѣщали современныя событія: рукою лѣтописца управлялъ въ большинствѣ случаевъ не высокій идеалъ далекаго отъ жизни и мірскої суеты благочестиваго отшельника, умѣющаго дать правдивую оцѣнку событіямъ, розвертывающимся вокругъ него, и лицамъ, руководящимъ такими событіями, — оцѣнку релігійознаго мыслителя, чающаго водворенія Царства Божія въ земельніе юдоли, — рукою лѣтописца управляли политическія страсти и мірскіе интересы; если лѣтописецъ былъ монахомъ, то тѣмъ большую свободу давалъ онъ своей пристрастной оцѣнкѣ, когда она совпадала съ интересами родной обители и чернеческаго стада, ее населявшаго“¹⁰⁾.

¹⁾ Ак. Д. Багалій, Нарис укр. історіографії, II, 14

²⁾ Лѣтопись Самовидца, 33.

³⁾ Лѣтопись Самовидца, 84.

⁴⁾ Тамож, 180

⁵⁾ Тамож, 157.

⁶⁾ Тамож, 77.

⁷⁾ Тамож, 169, 171.

⁸⁾ Тамож, 6.

⁹⁾ В. Ключевский, Курсъ русской истории, ч. I, с. 110.

¹⁰⁾ А. Шахматовъ, Повѣсть временныхъ лѣтъ, т. I, Вводная часть. Текстъ. При мѣчанія, стор. XVI.

М. Покровський каже цілком вірно про цей літопис, що „рукою літописця управляли класові інтереси“¹⁾.

Коли такі, цілком вірні, погляди існують про авторів Початкового літопису, — тим важливішими будуть погляди автора літопису Самовидця. За наших часів все більш і більш в світовому масштаб набуває собі adeptів безумовно вірне марксівецьке положення, влучно формульоване акад. М. Покровським, що „всякое историческое произведение, прежде всего, образчик известной идеологии“, яку він визначає як „отражение действительности в умах людей сквозь призму их интересов, главным образом, интересов классовых“²⁾.

Маючи це на увазі, ми й мусимо з цього погляду підійти до літопису Самовидця. Коли в Початковому літописі, творі, що складався особами, що не були безпосередніми учасниками подій, а стояли часто досить далеко від них, дослідники цілком слушно знаходять суб'єктивізм, відбиток класових інтересів, тим більш ми мусимо мати всі ці риси в літопису Самовидця, в творі, що його писав не тільки сучасник, а навіть і самовидець, і безпосередній учасник багатьох тих подій, що він їх описує в своєму творі, самовидець і учасник, що сам був активним діячем своєї класи, своєї партії. При тому ж треба пам'ятати, що Самовидець і жив за дуже бурхливих й важливих часів й описував в своєму творі ці ж бурхливі й важливі часи. Це були часи важливі й бурхливі не тільки для життя України, але й для усїєї Східної Європи. Кінемо тільки короткий погляд на те, які важливі й складні події відбулися за цих часів. На ці часи припадає рух Туреччини на Східню й навіть на Західню Європу, що вищого шаблю досяг XVII в. в поході турок на Відень 1683 р., після чого й почався знов занепад Турецької держави, проти якої ведуть вперту боротьбу й cesарці, й поляки, й венеціянці, й Москва. На ці часи припадає зріст і потім (з 1648 р.) швидкий занепад Польщі. На ці часи припадає зміцнення Московщини й посилення її руху на північ і на південь. Для України ж ці часи несуть майже цілком самостійне державне життя, з наміром поширення за межі етнографічної України (на Білу Русь, на Молдавію), а потім розподіл між сусідніми державами, невдалі спроби об'єднатися в одну країну, „Руїну“ Правобережжя й потім початок колонізації його, а для Лівобережжя важку руку московського торговельного капіталу. Також не мало змін відбулося і в економічно-соціальних взаєминах України. Кінець, як здавалося, великого землеволодіння й магнатської диктатури на Україні, перемога дрібного землеволодіння, знищення кріпацтва, зріст міст, а далі знов зріст великого землеволодіння, поновлення кріпацтва, диктатура козацької старщини, нового панства, що мала особливо яскраві форми на Лівобережжі, де більшу частину свого життя пробув Самовидець. А скільки видатних діячів, що залишили за собою блискучу або прикру пам'ять в історії, провадили свою діяльність на тлі цих великих історичних подій! Які з ними відбувалися зміни фортуни! Тут проходять низкою й Богдан Хмельницький, І. Виговський, І. Брюховецький, Я. Сомко, Т. Хмельницький, Ю. Хмельницький, П. Тетеря, П. Дорошенко, Д. Многогрішний, І. Сірко, Г. Гуляницький, В. Золотаренко, І. Самойлович, М. Филімонович, І. Мазепа, М. Кричевський, М. Кривонос, І. Богун, Д. Нечай, І. Нечай, С. Адамович, П. Рославець, Й. Тукальський, М. Пушкар, Г. Лесницький, І. Золотаренко, П. Суховий, Т. Носач, М. Небаба й інші з українських діячів; Я. Вишневецький, Я. Собіський, С. Чарнецький, С. Беневський, Ян-Казимір, С. Яблонівський й інші з польського боку; О. Трубецький, Г. Ромодановський, В. Голцін, О. Ордин-Нащокин, А. Матвеев, царі: Олексій, Федір, Петро,

¹⁾ М. Покровський, *Борьба классов и русская историческая литература*, с. 12.

²⁾ М. Покровський, *цит. праця*, с. 8-9.

царівна Софія, а також Никон, В. Шереметев й інші з московського боку; Магомет-Кеприли, Ахмет-Кеприли, Кара-Мустафа, Ібрагим-Шайтан й інші з турецького боку; Іслам-Герай III, Селим-Герай I, Сефер-Кази-Ага й інші з боку татар; Ракочі, Кемени, В. Лупул, Карл-Густав X, Карл XII й ін з боку інших країн. На тлі всього цього й треба простежити симпатії й антипатії Самовидця.

Спочатку я зупинюся коротко на історіографії цього питання.

Г. Карпов зазначив, що в літопису Самовидця можна бачити „личное воззрѣніе автора на события, самостоятельность, извѣстнаго рода пристрастіе“; зазначив Карпов суворе й жорстке ставлення Самовидця до козаків й каже, що „мы ничего не читали болѣе хладнокровно, зло и умно написаннаго объ ихъ подвигахъ, когда они сдѣлались хозяевами на Украинѣ“¹⁾ О. Левицький в своїй праці про літопис Самовидця уділив досить уваги симпатіям і антипатіям автора цього літопису. Він зазначив, що в літопису Самовидця ми маємо: „безыскусственное воспроизведение событий, по своей объективности невольно напоминающее фотографическое отображение предмета“. Відмічаючи об'єктивізм Самовидця, Левицький каже, що „немного можна указать исторических трудовъ стараго времени, которые отличались бы такимъ чисто эпическимъ объективизмомъ какъ лѣтопись Самовидца“. О. Левицький зазначив, що у Самовидця нема бурхливого незадоволення проти польсько-шляхетського стану, що літописець висловлювався тільки проти утисків реєстрових козаків поляками, а тяжке становище посполства перед Хмельниччиною його не хвилювало; ненормальним же він вважав у становищі посполства те, що пани експлуатували його не безпосередньо, а через старостів, орендарів, як про це каже літописець, з'ясовуючи причини Хмельниччини, й тому Самовидець в Хмельниччині схильний бачити лише низку жорстоких вчинків свавольної черни, а війни Хмельницького він вважав карою божею за гріхи всіх. Грунтуючись на оповіданнях Самовидця й зокрема про Хмельничину, про утиски значних, наруги над трупами, грабування козаками міст, пияцтво козаків 1651 р. (поклик на стор. 13, 14, 15, 16, 20, 22, 26), О. Левицький каже, що у Самовидця нема симпатій до козаків, а іноді видка й неприхильність до них за грабунки не тільки чужих, але й своїх. Відзначив Левицький неприхильність Самовидця до злиття посполства з реєстровим козацтвом й неприхильність Самовидця до запоріжців. Відзначив також Левицький співчуття Самовидця панам, шляхті й взагалі „значним“, коли їх утискало „гультайство“. Грунтується в цих твердженнях О. Левицький на оповіданні Самовидця про рух міщан в козаки 1649 р., з приводу чого Самовидець каже, що „такъ дияволъ учинилъ себѣ смѣхъ зъ людей статечныхъ!“. Неприхильність Самовидця до запоріжців О. Левицький бачив в тому, що в боротьбі 1663 р. симпатії Самовидця на боці городовиків, а не запоріжців й що про останніх Самовидець часто дає відозву „як людахъ своевольныхъ“. Зазначив Левицький також шляхетсько-роялістичні тенденції Самовидця щодо польського короля; потім, після приєднання України до Москви, ці роялістичні тенденції Самовидець переніс на московського царя. Грунтується в цьому О. Левицький на відозві Самовидця про смерть короля Володислава IV, на незадоволенні Самовидця тим, що на початку 1649 р. Б. Хмельницький не мирився з королем польським, на похвалі Самовидцем Б. Хмельницького, за те, що він 1649 р не дозволив, щоб Ян-Казимір понав у полон до татар. Роялізл Самовидця до Москви видко, на думку О. Левицького, в титулуванні московського царя: „его царское величество“ „его царское пресвѣтлое величество, всея Росіи самодержецъ“ й в звістці про радість люду України з приводу приєднання до Москви й в докорах

¹⁾ Г. Карповъ, Начало истор. дѣят. Б. Хмельницкаго, 333-234.

запоріжцям за порушення царської ласки. Що ж до політичних важливих подій того часу, тут, як каже Левицький, Самовидець не висловлює своїх поглядів, що, на думку дослідника, трапилося тому, що Самовидець не цікавився складними політичними подіями, а багато деякі з них були й неприступні для його розуміння, бо інакше тяжко з'ясувати, чому Самовидець байдуже оповідає про такі важливі для України події, як Гадяцький трактат, Андрусівська угода, руїна Правобережжя. Дивно, на думку О. Левицького, що Самовидець не висловлює своїх поглядів на такі питання, що хвилювали його сучасників, як московські введи на Україні, самоврядування на Україні, підлеглість української церкви московському патріархові. В галузі міжнародних взаємин одмічає О. Левицький у Самовидця неприхильність до магометанських народів. Це видно, на думку О. Левицького, з неприхильності Самовидця до союзу України з ними, як напр. за Б. Хмельницького 1650 й 1651 р.р., або П. Дорошенка, з задоволення Самовидця від розгромів турок іншими державами, в відозві Самовидця, що хан „радъ бы усѣхъ христіанъ в нѣвець обернути“. Що ж до ставлення Самовидця до окремих політичних діячів, тут О. Левицький відзначає у Самовидця „отсутствіе опредѣленнаго руководящаго начала: приговоры літописца основаны на различныхъ соображеніяхъ — политическихъ, нравственныхъ, религиозныхъ“. Відмічає О. Левицький, що Самовидець „необыкновенно скупъ на похвалы“. Хвалить Самовидець, за О. Левицьким, тільки двох тодішніх політичних діячів: Я. Сомка й І. Сірка — обох за військову хоробрість: Сомка, що він, „не щадячи здоровья своего, добрымъ приводцею войска былъ“, а Сірка Самовидець титулує „ватагъ силній“. Б. Хмельницькому Самовидець не відводить жодного рядка похвали, а догани зустрічаються; так, Самовидець докоряє Б. Хмельницькому, що він не робив згоди з королем й хвалить Хмельницького за те, що під Зборовом не допустив „жеби мѣлъ достати монарха христіанскій в руки и в неволю бѣсурманскую“. Про інших діячів Самовидець або не дає ніякої оцінки, або дає негативну оцінку. І. Виговському Самовидець докоряє за хитрощі, лукавство, дружбу з татарами й невдячність до пам'яті старого Хмельницького. В. Золотаренка Самовидець зве „простаком“, про М. Филімоновича дає відозву, як про людину жадну й продажну. Неприхильно ставиться Самовидець і до І. Брюховецького, а особливо не любить Самовидець П. Дорошенка, докоряючи йому союз з татарами й турками, зокрема події 1672 р. в зв'язку з взяттям Кам'янця турками, але нічого не висловлює про Ю. Хмельницького, що був знаряддям (під час свого останнього гетьманства) в руках турок. Докоряє Самовидець Д. Многогрішному й І. Самойловичу — першому за властолюбіє, за зраду Брюховецького й Дорошенка й за те, що він ні в що поставив прокльон царгородського патріарха, а Самойловичу за гордість, великі побори, зажерливість її за „утрату Чигирина“. До Мазепи Самовидець ставиться без догани, а навіть „будто съ нѣкоторою расположенностью“. На закінчення характеристики симпатій й антипатій Самовидця, О. Левицький відмічає гарну відозву Самовидця про царя Федора за його прихильність до українського народу.¹⁾ Такі погляди О. Левицького на симпатії й антипатії автора літопису Самовидця. Я навмисне зупинився докладно на цих твердженнях, бо вони лягли, головним чином, в підвалину тверджень і інших дослідників про симпатії й антипатії автора літопису Самовидця. Об'єктивізм Самовидця визнають М. Костомаров, В. Антонович, М. Возняк, С. Єфремов, Д. Багалій, В. Романовський²⁾. М. Возняк вважає дивним, що Самовидець не висловлює свого

¹⁾ О. Левицький, Опытъ изслѣдованія, 4, 34-35, 64 і д.

²⁾ Н. Костомаровъ, Гетманство Юрія Хмельницкаго, 96; М. Возняк, цит. пр. 381-382; С. Єфремов, 245, 246; ак. Д. Багалій, цит. пр., 16, 22; В. Романовскій, цит. пр., 60.

погляду на низку видатних подій на Україні¹⁾. Про скупість Самовидця на похвали відмічає і В. Іконників²⁾. Відмічали дослідники, як-то: В. Іконників, М. Возняк, Д. Дорошенко, Я. Гординський симпатії Самовидця до реєстрових, городових козаків³⁾. О. Огоновський, М. Возняк, Н. Василенко, Д. Дорошенко, Д. Багалій, О. Дорошкевич, В. Коряк відмічають шляхетські симпатії Самовидця, а В. Іконников і Д. Дорошенко відмічають ще й старшинські симпатії його; бачив у Самовидці представника інтересів старшини й В. Пархоменко⁴⁾. Дослідники, як В. Іконников, М. Возняк, Я. Гординський, Д. Багалій також додержуються погляду, що Самовидець ставився з незадоволенням проти руху черни в козаки й вважав, що чернь на мала утисків від панів, а лише від орендарів і польських уповноважених; В. Іконников й особливо Д. Багалій відмічають ще неприхильність Самовидця й до простого козацтва, особливо до гультайства, й неприхильне ставлення Самовидця до розбишацтва й насильства⁵⁾. Неприхильність Самовидця до запоріжців визнають В. Іконников, Д. Дорошенко, С. Єфремов, Д. Багалій, Я. Гординський⁶⁾. Роялізм Самовидця щодо польського короля, а потім перенесення цього роялістичного почуття на московського царя визнають В. Іконников, Д. Дорошенко, С. Єфремов, М. Возняк, Д. Багалій, Я. Гординський, а О. Оглоблін відмічає, що Самовидець щиро відданий московській орієнтації й „навіть підкреслює в своєму творі цю прихильність“; Д. Багалій відмічає прихильність Самовидця й до московської держави, а В. Іконников відмічає, що Самовидець неворожий Москві⁷⁾. Визнавали, дослідники як В. Іконников, М. Возняк, Д. Багалій, О. Оглоблін, В. Романовський, неприхильність Самовидця до турок і татар⁸⁾. Про прихильне ставлення Самовидця до Я. Сомка зазначають В. Іконников, М. Возняк, Д. Дорошенко, Д. Багалій, О. Оглоблін, а В. Романовський зазначає, що Самовидець спочатку був неприхильний Сомкові, (в оповіданні 1661 р. каже „Сомко гетьманом не новался, лубо радою необраній былъ“), а потім став прихильним⁹⁾. Симпатію Самовидця до І. Сірка відзначають В. Іконников, Д. Дорошенко, Д. Багалій¹⁰⁾. Що ж до ставлення Самовидця до Б. Хмельницького В. Іконников тримається погляду, що у Самовидця немає похвали Б. Хмельницькому, а є догана за пиху; Я. Гординський вважає, що в данному питанні Самовидець стриманий в похвалах; О. Оглоблін відмічає, що Самовидець хвалить Б. Хмельницького за замирення з королем

1) М. Возняк, тамож, 384.

2) В. Іконниковъ, тамож, 1567.

3) В. Іконниковъ, тамож, 1566; М. Возняк, тамож, 383; Д. Дорошенко-Огляд укр. історіографії, 24; Я. Гординський „Милость Божія“ укр. драма з 1728 р. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 148, с. 2.

4) О. Огоновскій, цит. праця, 1, 373; М. Возняк, тамож, 383; Н. Василенко, Очерки по історії Зап. Русі п України, 439; Д. Дорошенко, тамож, 24; Д. Багалій, тамож, 14-15; О. Дорошкевич, Підручник історії укр. літератури, с. 49; В. Коряк, Нарис історії укр. літератури, с. 171; В. Іконниковъ, тамож, 1564; В. Пархоменко, До питання про політику гетьмана Самойловича, с. 225.

5) В. Іконниковъ, тамож, 1566; М. Возняк, тамож, 383; Я. Гординський, тамож, ЗНТШ. т. 146, с. 2; асад. Д. Багалій, тамож, 9, 13, 14.

6) В. Іконниковъ, тамож, 1566-1567; Д. Дорошенко, тамож, 24; С. Єфремов, тамож, 245; ак. Д. Багалій, тамож, 15-16; Я. Гординський, тамож, 2.

7) В. Іконниковъ, тамож, 1566, 1568; Д. Дорошенко, тамож, 24; С. Єфремов, тамож, 245; М. Возняк, тамож, 384; Д. Багалій, тамож, 15-16, 19; Я. Гординський, тамож, с. 2; О. Оглоблін, тамож, 196.

8) В. Іконниковъ, тамож, 1567; М. Возняк, тамож, 384; Д. Багалій, тамож, 15, 16, 17; О. Оглоблін, тамож, 189-190; В. Романовський, тамож, 67-68.

9) В. Іконниковъ, тамож, 1567; М. Возняк, тамож, 387; Д. Дорошенко, тамож, 24; Д. Багалій, тамож, 18; О. Оглоблін, тамож, 185; В. Романовський, тамож, 66.

10) В. Іконниковъ, тамож, 1567; Д. Дорошенко, тамож, 24; Д. Багалій, тамож, 18.

під Зборовом; Д. Багалій вважає, що в даному випадкові Самовидець висловлюється про вчинок Хмельницького об'єктивно; Д. Багалій, торкаючись ставлення Самовидця до Б. Хмельницького, зазначає, що хоч Самовидець і не висловлює власного погляду на Б. Хмельницького, „ані прихильности, ані неприхильности, хоч свою прихильність виявляє в тім, що звертає найбільшу увагу саме на події цих часів“. Крім того, каже Д. Багалій, що хоч Самовидець і висловлює свій докір Б. Хмельницькому за те, що він на початку 1649 р. не ввійшов у згоду з королем польським через свою пиху й зайтрєння, що в ньому розвинули чужоземні послї, але „тут літописець обвинувачує більш послів, аніж самого Богдана Хмельницького“¹⁾. Неприхильність Самовидця до І. Виговського відзначають В. Іконников і Д. Багалій²⁾; неприхильне ж ставлення Самовидця до В. Золотаренка відзначає В. Іконников і О. Оглоблін³⁾; так само відзначає неприхильне ставлення Самовидця до М. Филимовича й В. Іконников⁴⁾. Неприхильність Самовидця до І. Брюховецького визнають: В. Іконников, Д. Дорошенко, Д. Багалій, причому останній відмічає, що Самовидець обурюється й із тиранського замордування І. Брюховецького⁵⁾. Вороже ставлення Самовидця до П. Дорошенка визнають В. Іконников, Д. Дорошенко, Д. Багалій⁶⁾; так само відмічають вороже ставлення Самовидця до Д. Многогрішного В. Іконников й Д. Багалій⁷⁾. Відзначають вороже ставлення Самовидця до І. Самойловича такі дослідники, як В. Іконников, Д. Дорошенко, Д. Багалій, О. Оглоблін⁸⁾. Що ж до ставлення Самовидця до І. Мазепи — В. Іконников й Д. Багалій вважають, що Самовидець ставиться до Мазепи скоріш прихильно, а Д. Дорошенко й О. Оглоблін визнають гарне ставлення Самовидця до І. Мазепи, причому останні дослідники в своїй твердженні ґрунтуються на відозві про Мазепу, що він „роду шляхетского, повѣту бѣлоцерковского, старожитной шляхти украинной и у войску значной“⁹⁾. Симпатії Самовидця до царя Федора визнають В. Іконников і Д. Багалій¹⁰⁾.

Такі існують в історіографії думки щодо симпатій й антипатій Самовидця, думки, що залежать, як зазначено й вище, від поглядів в цьому питанні О. Левицького.

Поруч же з цими думками існують ще в історіографії про симпатії й антипатії Самовидця погляди, що не залежать від поглядів в цьому питанні О. Левицького. Так Д. Багалій каже, що Самовидець „спочуває Україні й кохає її. Особливу увагу в своїм літописові присвячує він повстанню Богдана Хмельницького, що визволило Україну від визискувачів — поляків та жидів“. Відмічає Д. Багалій й прихильне ставлення Самовидця до патріярха Никона, ґрунтуючись на оповіданні літопису про суд над цим патріярхом. Що ж до того, що Самовидець не висловлює свого погляду на важливі події свого часу, це, на думку Д. Багалія, сталося не тому, що Самовидець був мало освічений, або не цікавився

1) В. Іконниковъ, тамож, 1567; Я. Гординський, тамож, 2; О. Оглоблін, тамож, 189; Д. Багалій, тамож, 15, 18-19.

2) В. Іконниковъ, тамож, 1567; Д. Багалій, тамож, 18.

3) В. Іконниковъ, тамож, 1567; О. Оглоблін, тамож, 185-186.

4) В. Іконниковъ, тамож, 1567.

5) В. Іконниковъ, тамож, 1567; Д. Дорошенко, тамож, 24; Д. Багалій, тамож, 17-18.

6) В. Іконниковъ, тамож, 1567; Д. Дорошенко, тамож, 24; Д. Багалій, тамож, 17-18; пор. О. Оглоблін, тамож, 190.

7) В. Іконниковъ, тамож, 1567; Д. Багалій, тамож, 18.

8) В. Іконниковъ, тамож, 1564; Д. Дорошенко, тамож, 24; Д. Багалій, тамож, 18; О. Оглоблін, тамож, 191-192.

9) В. Іконниковъ, тамож, 1564; Д. Багалій, тамож, 18; Д. Дорошенко, тамож, 24; О. Оглоблін, тамож, 191.

10) В. Іконниковъ, тамож, 1567; Д. Багалій, тамож, 19; пор. О. Оглоблін, тамож, 189.

цими подіями, а тому, що він хотів бути не істориком, а літописцем й „окрім того, він, можлива річ, утримувавсь од цього через цензурні умови свого часу. Він жив і писав свого літописа у страшні й небезпечні для України часи Петрові, й дарма що не готував він його до друку, але все ж таки мусів бути обережний, особливо коли дожив до зради Мазепиної й до утисків, що вона була викликала“. Відзначив ще ак. Д. Багалій, що Самовидець ніде не виявляє, як він ставиться до тяжкого становища козаків, коли їх побити вороги, як, напр., під Берестечком; відзначив ще ак. Д. Багалій, що Самовидець оповідає об'єктивно про причини повстання на Україні проти воевод¹⁾. О. Оглоблін зазначає незадоволення Самовидця революційними подіями Хмельниччини й з'ясовує це тим, що шляхта козацького реестру й значне козацтво не вважали нормальним становищем 1648 — 1652 р. р., а потім, з часом і політичні й особисті випадки дальшого розвитку подій викликали у Самовидця критичне й навіть вороже ставлення до революції 1648 р.²⁾ В. Мякотін зазначив, що Самовидець „не особливо расположенный къ козакамъ³⁾. Акад. М. Грушевський характеризує Самовидця, як „репрезентанта козацького панства“, а проф. П. Клименко вважає, що Самовидець є „ідеологічний виразник промислово-торговельного козацтва“⁴⁾. В студії „До питання про певність відом. літ. Самовидця“ я висловлював про симпатії й антипатії Самовидця погляди, що девчому не збігаються з загальнопанівними думками в цьому питанні; так, я висловився, що Самовидець український патріот, ворог Москви, що Сіркові Самовидець неприхильний⁵⁾. Не зупиняюсь тут докладно на цих моїх раніш висловлених поглядах, бо буду їх доводити далі докладніш при розгляді симпатій і антипатій Самовидця.

Перше, ніж розглядати симпатії й антипатії Самовидця, треба розв'язати питання, чи мали для Самовидця значіння умови часу при складанні ним свого літопису, певніш, чи міг він вільно висловлюватися в своєму творі чи ні, чи залежав він від цензурних, звичайно в тодішньому розумінні, умов свого часу.

На це питання відповідь дає так сам літопис Самовидця, як і близькі йому по часу складання інші т. зв. „козацькі“ літописи й твори подібного роду. Треба сказати, що такі твори, як праці Самовидця, Грабянки, Величка писано тоді, коли вже московський торговельний капітал став на Україні — Гетьманщині твердою ногою й давав почувати себе майже у всіх галузях життя тодішньої України. Спроби тих шарів українського суспільства, що їм була шкідлива політика московського торговельного капіталу, реагувати проти цього утиску, кінчалися кожен раз невдачею й суворими карами проти „зрадників“. Тому, звичайно, трудно думати, щоб „літописці“ й взагалі письменники висловлювали тоді в своїх творах одверто свої думки, свої погляди, якщо останні були не на користь Москві. Так само, небезпечно було висловлювати свої погляди, коли вони були чим небудь ворожі й тодішньому українському уряду, зокрема гетьманату. Це дарма, що подібні твори, як літописи, не готувалися до друку. Не бажані для вищої влади місця, хоч і рукописного твору, могли стати відомими так чи інакше і пошкодити своєму авторові. Тому при студіюванні творів того часу треба не завжди вірити їх поверховому росій-

1) Акад. Д. Багалій, тамож, 8, 14, 16-17, 19.

2) О. Оглоблін, тамож, 188-189.

3) В. Мякотинъ, Очерки соціальної історії України въ XVII—XVIII в.в., т. I, вып. I, с. 11.

4) Акад. М. Грушевський, В тридцяті роковини Куліша, Україна, 1927, 1-2, с. 19; Проф. П. Клименко, Місто й територія на Україні за Гетьманщини, 316.

5) Моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 61 і д.

ському патріотизму й монархізму й взагалі симпатіям і антипатіям, а студіювати їх докладніше перш, аніж робити висновки про симпатії й антипатії авторів цих творів.

Візьмемо для порівняння такі твори, як „літописи“ Грабянки, С. Величка. Грабянка, що в своїому творі виявляв до Росії таку показову лояльність, що Г. Карпов зазначив, що Грабянка оповідає „безь всякой вражды къ великой Россіи, а напротивъ видна постоянная благодарность къ защитникамъ единовѣрнымъ и единоплеменнымъ“¹⁾, був не дуже то прихильний до Москви. Так, він вкладає в уста П. Дорошенку цілий трактат про права України, в якому Дорошенко закидає Брюховецькому, „чего ради онъ на вѣчное себѣ проклятіе народъ свободній, не давно отъ лядского плѣненія, з многопролитіемъ крове, дерзновеніемъ и мужествомъ свободившійся, добровольнѣ же Москвѣ поддавшійся, ради тягчайшого еще порабощенія, попустилъ воеводамъ по всѣхъ градахъ быти, и дани отъ всякой душѣ и со всѣхъ маестностей, такожде пошлини со всѣхъ промысловъ взимати, и на воеводѣ всѣмъ людямъ работати, до нихъ же ни гетманъ, ни полковники, ни всѣ начальницѣ козацкіе не имѣють въ волностяхъ ихъ никакого дѣла, зане же и прежнихъ вѣковъ народу нашему російскому того не бывало...“²⁾—місце, що його царська цензура ХІХ в. викинула з видання літопису. Так само С. Величко вкладає думки й погляди опозиційного Москві панства свого часу або в написані самим ним універсали, буцім-то Б. Хмельницького, або в промову ним видуманого секретаря Б. Хмельницького—С. Зорки, радіє (між рядків) невдачам Москви³⁾. Навіть у пізнішому творі, відомій „Історії Русовъ“, що її писано на початку ХІХ в.⁴⁾, ми також зустрічаємо відгомін цього—низку місць, де автор проводить „контрабандним“ шляхом думки тої класи, ідеологом якої він був, в тих випадках, коли ці погляди були ворожі офіційним поглядам царату, вкладаючи ці думки в промови різних осіб в своїому творі⁵⁾.

У Самовидцевому літописі ми також бачимо вплив того, що за Д. Багалієм, можна назвати цензурними умовами часу⁶⁾. Так, напр., Самовидець нічого не каже прикрого проти гетьмана І. Самойловича аж до 1687 р.—року скинення Самойловича з гетьманства, після чого він дає негативну характеристику Самойловичові, докоряючи йому, між іншим, що він „за своєю незичливістю Чигиринъ утратилъ“, хоч за останнє було б цілком умісно докорити в оповіданні 1678 р., року утрати Чигириня. Так само і в оповіданні 1682 р. Самовидець виявляє велику обережність. Оповідання його про повстання стрільців у Москві писано, як це зазначено вище, не одночасно, а в різні часи. І в першій частині оповідання, що його писано до скарання Хованських і притушення цього повстання, повстання стрільців описано Самовидцем досить об'єктивно, скоріш з виправданням їх повстання. Друга ж частина оповідання, що її писано після придушення повстання стрільців, написана у ворожих стрільцям виразах. Так саме

1) Г. Карповъ, Критическій обзоръ, 56.

2) А. Лазаревскій, Опушенная въ печати страница изъ літописи Грабянки, с. 71 і д.

3) Про це докладніш моя студія, Псевдо-діяриущ Самійла Зорки, 185 і д.

4) М. Яворський, Сучасні течії серед української історіографії, с. 196; його ж, Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке, с. 426; А. Єршов, До питання про час написання „Історії Русовъ“, а почасти й про автора її, 286 і д.

5) А. Грушевскій, Къ характеристикѣмъ взглядовъ „Історії Русовъ“, с. 402; Д. Дорошенко, „Історія Русовъ“ як памятка української політичної думки другої половини ХVІІІ століття, с. 191.

6) Акад. Д. Багалій, тамож, 17; визнаючи в цілому вірність цього погляду про цензурні умови часу, коли писано літопис Самовидця, мушу визнати помилковим зокрема твердження Д. Багалія з приводу цих цензурних умов часу, що Самовидець писав свій твір „у страшні й небезпечні для України часи Петрові“; бо сам же акад. Д. Багалій каже, що літопис Самовидець почав писати рік за роком з 1672 р. (с. 7). Страшні ж часи Петра І почались з 1689 р., року скинення царевни Софії.

ніде в описах повстань і кар стрільців 1682, 1689, 1698 й 1699 р.р. Самовидець не згадує імення царевни Софії, дарма що офіційні джерела того часу, особливо 1698 р., звали Софію духозбудницею цього руху стрільців¹⁾. Причину цього можна бачити тільки в тому, що Софія померла 3 липня 1704 року²⁾, ц. т. після смерти й самого Самовидця. Звичайно, писати за її позитивно Самовидець в часи Петра I не міг, це було йому небезпечно. Докорити ж Софії в літопису було теж небезпечно, покіль вона була хоч і ув'язнена, але жива, бо Петро I міг позбавитися життя, так чи інакше, і тоді напевне на чолі влади знов могла би стати Софія.

Так саме ми зустрічаємо у Самовидця дуже обережні вислови про діячів України, а частоти й Московщини, що ще відіграють активну роль в подіях. Звичайно, це стосується, головним чином, до другої частини Самовидцевого твору, частини, що її писано різнобіжно подіям. В першій же частині, частині історичній, Самовидець дає часто суворий при суд різним історичним подіям й діячам і в оповіданні про початок їхньої діяльності, що, звичайно, з'ясовується тим, що першу частину літопису писано деякий час опісля подій, коли вже з'ясувався не тільки їхній хід, а часто й кінець, а діячі часто — густо вже й скінчили свою політичну роль.

Все це приводить мене до висновку, що Самовидець при писанні свого твору залежав від цензурних, в тодішніх умовах, обставин й тому треба, розв'язуючи питання про його симпатії й антипатії, дуже уважно студіювати його твір і дбати про те, щоб, так би мовити, читати думки Самовидця між рядків його твору.

Перейдімо тепер до розгляду симпатій й антипатій Самовидця³⁾.

Самовидець був ідеологом певної класи, певної партії тої класи, до якої він належав. З такого погляду й треба підійти до розгляду симпатій й антипатій Самовидця.

Який же був стрижень тодішніх класових відносин на Україні? Революція Хмельниччини була революцією торговельного капіталу взагалі, революцією дрібного козацького й шляхетського землеволодіння проти великого магнатського землеволодіння зокрема, революцією покріпаченого селянства проти визиску з боку державців, революцією проти магнатської диктатури у всіх майже галузях життя тодішньої України⁴⁾. Різні шари українського суспільства, що взяли участь у цьому революційному рухові, бажали досягти певної мети. За короткий час велике магнатське землеволодіння, магнатська диктатура були знищені на Україні й торговельний капітал України встиг збудувати навіть і українську державу, що мала поширюватися і за межі етнографічної України. Надалі в процесі розвитку подій постала в економічно-соціальних взаєминах України проблема — в якому напрямкові будуть розвиватися економічно-соціальні відносини на Україні: 1) чи в напрямкові, що був корисний козацькій старшині — в напрямкові утворення великого землеволодіння, поновлення кріпацтва, при чому великими землевласниками мала стати козацька старшина, й, як наслідок цього, гегемонія її й в інших галузях життя тодішньої України; 2) чи в іншому напрямкові — напрямкові збереження status quo перших часів Хмельниччини: дрібного землеволодіння, пану-

1) Акты Арх. Экспедиции, IV, № 317, с. 468-469; Древняя Российская Вивіоенка, изд. 2, XV, с. 364; Полное Собрание Законовъ Рос. Имперіи, III, № 1648, с. 483-484.

2) Н. Устряловъ, Исторія царств. Петра Великаго IV ч 2, прил. II, с. 313-314; Н. Аристовъ, Московскія смуты въ правленіи Софії Алексѣевны, с. 158.

3) З'ясування ж причин симпатій й антипатій Самовидця подано далі в розділі VII, зв'язку з встановленням особи автора літопису.

4) Пор. М. Покровскій, Русская история, II, 168 і д.; В. Сухино-Хоменко, Одміни і банкрутство українського націоналізму, с. 28 і д.; його ж, На марксистському історичному фронті, Вільшовик України, 1929, № 17-18, с. 47 і д.

вання низів тодішнього українського суспільства, вільного розвитку торговельного капіталу взагалі, міст зокрема. Ці економічно-соціальні проблеми ставили ще й іншу проблему: на яку сусідню країну має спиратись чи, то певна кляса, чи то певна партія для здійснення своїх клясових постулатів, бо вже перші роки революції показали, що без орієнтації на певну сусідню державу жодна кляса, жодна партія не може здійснити своїх плянів. Та і сусідні країни показали ясно, що в тих чи в інших формах вони бажають мати Україну в сфері свого впливу.

І от з погляду вищевказаних двох моментів (економічно-соціальних відносин на Україні й взаємин України з сусідніми країнами що, звичайно, базувалися на цих соціально-економічних підвалинах) ми й можемо розглядати тодішні відносини на Україні й, звичайно, симпатії й антипатії Самовидця, як ідеолога певної кляси, певної партії тодішньої людности України.

Крім цих двох моментів, при розгляді симпатій й антипатій Самовидця треба ще мати на увазі й особисті моменти життя автора літопису, що теж повинні відбитися на його симпатіях і антипатіях; звичайно ці особисті моменти в житті автора літопису не відрізняються від клясових симпатій його.

Ці клясові, партійні й особисті моменти, маючи економічно-соціальні підстави, тісно переплетаются між собою в симпатіях Самовидця й дають цільну моністичну фізіономію автора літопису.

Одною з причин, що викликала написання літопису Самовидця, було бажання зберегти пам'ять про козацькі події й виправдати клясові козацькі домагання й козацьку диктатуру, ц. т. виправдати ідеологічно козацьку старшину, що, як говорилося вище, ховала свої клясові інтереси за інтересами козацтва (останнє не було одноманітною масою), або всієї України.

Як ідеолог козацької старшини, що тримала тоді в своїх руках диктатуру на Україні, Самовидець виступає в своїому літописі як український патріот, що симпатизує Україні. Ця прихильність Самовидця до України, цей український патріотизм Самовидця виявляється в різних формах. Він не виявляється взагалі в гучному вихвалюванні України, як це ми маємо напр. в близькому Самовидцеві за часом творі С. Величка, або Грабянки, або в пізнійшій „Історії Русовь“. Виявлення козацького патріотизму у Самовидця є своєрідне. Так, описуючи перемоги козаків, Самовидець в своїому творі відмічає і дрібні перемоги козаків, часто збільшуючи їх, особливо в оповіданні про події, що мали в цілому невдалі наслідки для України. Коли ж Самовидець сповідає про поразки козаків, він оповідає про них коротко, вказує часто невірні причини цих поразок, зменшує розміри поразок, або малює поразки як перемоги. Іноді ж Самовидець зовсім замовчує значні поразки козаків, про які він, звичайно, не міг не знати, бо вони були дуже значні й важливі своїми наслідками. Торкаючись взагалі України, Самовидець дбає про те, щоб піднести її значіння й вагу й дати в корисному для України світлі її політику¹⁾.

Наведу приклади цього. Хмельниччина являється, за Самовидцем, не бунтом, а повстанням з дозволу короля, як це я зазначив вище; для доведення цього Самовидець старанно підкреслює мітичне оповідання про королівські привілеї козакам у Барабаша й захоплення їх Б. Хмельницьким. Описуючи перемоги Б. Хмельницького, Самовидець відзначає велику здобичу козаків, велику кількість полонених (напр., описи корсунської й пилявецької перемоги). Оповідуючи про облогу московським військом козаків у Конотопі 1659 р, Самовидець каже, що О. Трубецький облягав Конотоп „розними способами достаючи — такъ приступами части-

¹⁾ Пор. моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, с. 61-62.

ми, яко подкопами и кгранатами великими, промисль чинячи, а на остатокъ хотячи коло города ровъ засипати, валъ перед собою войско гнало, у ровъ землю сипячи; але тую землю облеженци вилазками в город Конотопъ носичи, и с того собъ валъ приболшовали; в которыхъ то приступахъ бояринъ князь Трубецкій много людей потратиль“¹⁾). Коли ми, читаючи цього описа, будемо ще пам'ятати про цензурні умсви від Москви для літописця, про що я казав вище, ясно видко, як Самовидецъ, хоч і в трохи прикритій формі, але пишасться діяльністю обложених у Конотопі козаків. Оповідючи про події походу литовців на Україну 1651 р., Самовидецъ відмічає радісно таку невелику подію цього походу, що Я. Радивил „притягнул под Чернѣговъ, але юже тамъ нѣчого не вскуравши назадъ повернуль на Любечъ“²⁾; так само 1659 р. відмічає Самовидецъ, що з-під Ніжена кн. Г. Ромодановський мусив відступити, „ничого не вскуравши“, або що, перед боем під Конотопом козаки „языка взяли, а людъ московскій не досталъ языка“³⁾). Оповідючи про поразку козаків під Берестечком, Самовидецъ відмічає, по-перше, що Хмельницький й козаки „дали бой слушній войску королевскому“, а причину невдачі Самовидецъ вбачає в тому, що „Ханъ Кримскій почалъ з королемъ его милостю щось згодного, и учинили потребу еще, и заразъ ханъ з ордами уступиль, зоставивши самихъ козаків“. Про остаточний же розгром козацького табору, що мав місце після облоги, Самовидецъ лише каже, що військо, „зьявшися, просто пойшли черезъ переправи Икву и Пляшову, зоставивши и гармати; на которыхъ переправахъ много козацтва погнуло. А такъ тое військо без табору увойшло на Украину“⁴⁾). Оповідючи 1649 р. про розгром М. Кричевського Радивилом, Самовидецъ каже тільки, що „того ж року войско литовское под Загалямъ и Хвойниками разбили полкъ киевскій з Кричевскимъ“⁵⁾), тимчасом це була дуже велика поразка не одного київського полку, а великого козацького війська. Оповідючи про розгром 1651 р. війська Небаби литовцями, Самовидецъ як причину цього розгрому вказує не те, що литовське військо було міцніше, а в тому, що козаки пиячили, що ними керував М. Небаба, мало здатний для цього⁶⁾). Описуючи події, зв'язані з т.з. Білоцерківським трактатом 1651 р., Самовидецъ каже, що коли коронне й литовське військо, під час військових акцій під Білою Церквою наступило на козаків „гетманъ Хмельницкій собою не звонтпиль: далъ добрій бой обомъ тимъ войскамъ коронному и литовському, же оныхъ много пало, и от козаків трудность великую о воду мѣли, а от орди о живность за-для коней. Итакъ з собою стоячи през недель двѣ почали до згоди приходити... Итакъ на той згодѣ гетманове коронніе вымогли тое на Хмельницкомъ, же позволивъ войску коронному в Браславлю на Забожю, а части другой войска стати на Заднѣпру в полку нѣжинскомъ и чернѣговскомъ и в Вишневичинѣ, а войску литовскому у Стародубовщинѣ. Итакъ тую згуду принявши, войска розишлися; а що до иншихъ пактовъ, на Зборовськихъ пунктахъ стало; тилко то новая, що войско стало в-тихъ городахъ, где козацтво“⁷⁾). Як бачимо, в цьому оповіданні Самовидецъ зовсім невірною проти дійсности малює ці тяжкі для України події. В оповіданні про події Дрижи-

1) Лѣтопись Самовидца, с. 56.

2) Лѣтопись Самовидца, с. 27; ствердження цієї звістки, Акты ЮЗР. III, № 328 с. 474; Я. Смирновъ, Рисунки Кіева 1651 г. по копіямъ конца XVIII вѣка, с. 270-271; М. Грушевський, Історія, IX, I с. 332 і д.

3) Лѣтопись Самовидца, с. 57.

4) Лѣтопись Самовидца, 24 і д.; цю тенденцію Самовидця мало оповідати про поразки козаків зазначив Д. Дорошенко (Д. Дорошенко, Козацкія могили подъ Берестечкомъ, с. 66).

5) Лѣтопись Самовидца, с. 22

6) Лѣтопись Самовидца, 26-27.

7) Тамож, 27-28.

пільського бою війська українського й московського проти поляків і татар у 1655 р. Самовидець каже, що „войско козацкое в купу не зійшлося, и орда недопустила скупитися, осадивши гетмана Хмельницького в полях; и такъ наступовало жолнѣрство на Хмельницького, же трупом жолнѣрскимъ козаки отаборились, бо не тилко в день, але и у ночи бились рукопашъ. Аже в таборъ козацкій и московскій драгунѣя уломилася была, которихъ не так стрѣлбою якъ оглоблями з саней били, и многихъ побили, з которыхъ мало хто увойшоль. Що видячи Хмельницькій, же такъ великая налога през дней трц, казалъ табору рупати, и просто на обоз коронній ити, роспорядивши гарматы и пѣхоту. Що видячи, жолнѣрове мусѣли уступовати назадъ, такъ же и орда, бо много татар пропало, за которими гетманъ Хмельницькій з войсками ишоль втропи, и їх прогнавши, в Уманѣ сталъ“¹⁾. У цьому оповіданні Самовидець не тільки малює яскравими фарбами мужність козацького війська й Хмельницького, чого вони в дійсності й заслуговують, але й так оповідає про ці події, що в читача складається вражіння, що Дрижишільський бій закінчився цілковитою перемогою козаків і розгромом польсько-татарського війська. В дійсності ж, хоч козацьке військо, завдяки своїй мужності й гарному керівництву, врятувалося само й врятувало московське військо від розгрому й пробилося збройною рукою через польсько-татарське військо, але ж цей бій в цілому був невдалий для України — наслідком його була руїна від татар Брацлавщини. Про взяття Москвою й козаками Озова 1696 р. Самовидець каже, що „за позволеніємъ (божнімъ) узяли городъ Азовъ, а найболше за отвагою козаковъ, которіе, сами охоту узявши, отважившись, опановали вежу, которая усего города боронила, и из тоей вежѣ козаки разили турковъ в городъ, же не могли себѣ боронити, которіе мусѣли просити милосердие и здали город“²⁾. При цьому треба зазначити, що Самовидець тут каже взагалі про козаків, не згадуючи, що в цій події брали участь, крім українських козаків, і донські.

Низку ж невдалих для козаків подій Самовидець зовсім замовчує, як говорилося вище. 1649 р. Самовидець не каже нічого про розгром литовцями війська І. Голоти.³⁾ 1651 р. Самовидець не каже нічого про розгром польськими відділами війська Д. Нечая й про загибель у бою цього видатного діяча Хмельниччини⁴⁾. Зовсім не каже Самовидець у своєму творі нічого про те тяжке становище, що трапилося козацькому війську (а вкупі з ним і московським відділам) під Єзерною від наступу татарського війська у 1655 р.⁵⁾ Походи козацькі проти турок і татар 1697 й 1698 р.р. літописець описує як успішні, дарма що ці походи не дали того, чого від них сподівалися. Підносячи Україну, Самовидець каже, що 1654 р. від царя в справі приєднання України прибув боярин В. Бутурлін „из иними бояри и многими столниками и дворянами“⁶⁾, тоді ж як з бояр у цьому поселстві був один В. Бутурлін. Так само 1656 р. Само-

¹⁾ Лѣтописъ Самовидца, 39-40.

²⁾ Там же, 190.

³⁾ Про цей розгром І. Голоти, Памятники К. Ком. I, 3 № 87 с. 358; Акты ЮЗР. III, дод. № 69 с. 71; Michałow. №128 с. 416; A. Grabowski, Ojcz. Spominki, II, 58; Pamiętniki A. Radziwiłła, II, 378; W. Lipinski, S. M. Krzyczewski, 425; Я. Смирновъ, Рисунки Кіева, 243; сучасна цим подіям пісня, зложена С Гадомським — див. М. Возняк, Битва під Загалем у сучасній польській пісні. ЗНТШ т. 147 с. 161 і д.

⁴⁾ Про це, Памятники К. Ком. I, 3 с. 183; A. Grabowski Ojcz. Spom. II, 69; S. Oświęcim. 261 і д. Michałow. №№ 210, 223; K. Górski, O działniach wojska Rzeczypospolitej, Bibl. Warsz. 1887, т. 2. с. 216; М. Грушевський, Історія, IX, I с. 179 і д.

⁵⁾ Про це — Архивъ ЮЗР. III, 6 №№ 33, 36; Історія о невинномъ заточеніи Матвѣева, 45-46; Памятники К. Ком. I, 3 с. 193, III, 3 №№ 37-38 Русская Историческая Библиотека, XXXIV, с. 81; L. Kubala, Wojna moskiewska с. 322 і д.

⁶⁾ Лѣтописъ Самовидца, 35.

видець відмічає, що на Виленській комісії „козацькі послове ст Хмельницького тамъже были“, й мовчить, що ці послы не були допущені до участі в пересправах на комісії¹).

Що ж до того, як літописець описує такі важливі для України події, як Гадяцький трактат 1658 р, або Андрусівський трактат 1667 р, або підлеглість української церкви московському патріархові, треба сказати, що про ці події Самовидець оповідає в покійній епічній формі, без якого б то не було тлумачення цих подій, або характеристики їх, що й дало привід О. Левицькому, як сказано вище, припускати, що Самовидець мало цікавився складними політичними питаннями й що багато які з них були йому незрозумілі. З цим поглядом погодитися неможна. Неможна припустити, щоб людина, що вживала заходів з'ясувати й освітлити причини подій того часу, з'ясовуючи і відмічаючи навіть причини подій, що мали місце за межами України (напр. розкол на Московщині, війну турок з цесарцями), не була зацікавлена такими важливими для України подіями, як Гадяцький трактат, або Андрусівська угода, або підлеглість української церкви московському патріархові. Тут треба приєднатися цілком до погляду Д. Багалія, що в данному випадкові ми маємо діло з цензурними умовами часу. Літописець не хотів висловити думки про ці події й тому дотримувався про них в оповіданні покійно-байдужого тону. Висловити свою справжню думку про ці події він не міг, бо це було йому небезпечно. Самі же ці події були або шкідливі для тих кол українського суспільства, до яких належав Самовидець, як Андрусівський трактат, що по суті був порушенням усіх умов України з Москвою й показував, що Москва дивиться на Україну, як на свою звичайну провінцію, або підлеглість української церкви московському патріархові, що було одним із заходів колоніальної політики московського торговельного капіталу на Україні. Звичайно, цим подіям Самовидець міг би дати тільки негативне освітлення. Така ж подія, як Гадяцький трактат, була здійсненням клясових вимог верхів тодішнього суспільства України, що до них належав Самовидець, але здійсненням на шкоду Москві. Висловити свою позитивну оцінку цій події Самовидець теж не міг, бо це, при підлеглості України Москві, було йому небезпечно. Навіть пізніш, уже після смерті Самовидця, у 1707 р. козацька старшина, що була не задоволена політикою Росії, у Києві, у генерального обозного Ломиковського читала ці пакти²). Тому Самовидець і пише таким покійним, рівноважним тоном про ці події, прикриваючи цим наче покірним об'єктивізмом своє вороже ставлення до них. Про Гадяцький трактат Самовидець каже, що І. Виговський „тамъ же под Гадячомъ докончиль згоди з королемъ его милостію на томъ постановивши, же самъ воеводою киевскимъ былъ, а с каждого полку козаковъ по килка сотъ до шляхетства мѣли быть приняти; также шляхта вся и козаки трехъ воеводствъ: киевского, черниговского, браславского, в Киевѣ усѣ суды и справи имѣли отпраовати, не ездячи до Люблина, а нѣ тежъ до Варшави на сеймъ, що и привилеями южъ иствержено было“³). Про Андрусівський трактат Самовидець під 1667 р. оповідає, що „того жъ року комиссія скончилася в Красномъ под Смоленскомъ, с которой комисіи якъ на Москвѣ освѣдчено от его царского величества, усему народу при соборной церквѣ и присланъ былъ Евстратій Антиповичъ такъ з писмом тоей постановленной комисіи до гетмана, Брюховецького“. Про зміст же Андрусівського трактату Самовидець тут не каже нічого певного, як він каже в інших випадках про ухвали інших

¹) Там о ж, 46; про це недопущення козацьких послів до участі в праці з'їзду, Рукопись Бростовського, Сборникъ Муханова, с. 529, 531; Акты ЮЗР. III № 369 с. 555-556, дод № 46 с. 383, VI № 61 с. 247.

²) Н. Василенко, Конституція Филиппа Орлика, с. 159.

³) Літопись Самовидця, 58-59.

трактатов. Про зміст же Андрусівського трактату, в пунктах, щодо України, Самовидець оповідає тільки як про чутки, що „аже от того часу тая была пошла пословица, же Києва уступити мѣють ляхом, такъ же забраніе рѣчи въ костеляхъ лядскихъ — срѣбро, аппарати и книгѣ и инніе рѣчѣ, где хто що познаеть, то тое отбирати на Украинѣ; знову зась козацтво, которое зостаеть на томъ боку Днѣпра, якъ Чигиринѣ, Черкаси, то повинни слухати короля его милости; а которое зостаеть на семъ боку Днѣпра, то повинно слухати его царского величества; а котора би сторона спротивилася, то зобополне оную зносити“¹⁾. Дуже, звичайно, характерно, що Самовидець зміст цього трактату в пунктах, щодо України, дає за чутками, дарма, що він писав про це в своєму творі довгий час після цих подій, коли вже зміст Андрусівського трактату був відомий, й постанови його провадилися в життя. Про підлеглість української церкви московському патріархові Самовидець тільки каже під 1685 р., що „того жъ року Гедсона, князя Четвертенского, епископа Луцького, на метрополію киевскую обрано“, а потім, під 1686 р. оповідає, що „на початку того року, по Богоявлені, тотъ метрополитъ Четвертенскій, приехавши з Москви, поехалъ з Батурина до святой Софії до Києва“²⁾.

Що такий байдужий, об'єктивний тон являється прикриттям задоволення, або незадоволення автора, що йому його не можна з тих чи інших умов висловити одверто, наведу для порівняння місце з іншого, сучасного Самовидцеві, українського джерела того часу. 1692 р. чернігівський архієпископ Л. Баранович послав до Москви елецького архімандрита Феодосія для посвячення там в єпископи до Чернігова, але Феодосій досяг там того, що його висвячено на архієпископи до Чернігова, не дивлячись на те, що чернігівський архієпископ Л. Баранович був ще живий³⁾. І ось як записує це до свого діарія Д. Ростовський під 1692 р.: „Сентября 13, Высокопреподобнѣйшій Отець Феодосій Углицкій, Архимандритъ Елецкій Черниговскій, освященъ въ Москвѣ въ Архієпископи на престоль Черниговскій, живу сущу настоящему Архієпископу Черниговскому Лазарю Барановичу“. Про смерть Л. Барановича в цьому ж діаріюші читаємо під 1693 р.: „Сент. 3, преставилсѣ Преосвященнній Архієпископъ Черниговскій Лазаръ Барановичъ, великій столпъ церковнній“, а про смерть того ж Феодосія Углицького під 1696 р. маємо у цьому ж діарію: „Февр. 5, Преосвященнній Архієпископъ Черниговскій, Феодосій Углицкій, преставилсѣ“⁴⁾. З цих наведених витягів видно, що автор діаріюша ставить неприхильно до Ф. Углицького й прихильно до Л. Барановича.

В опису події 1660 р, зв'язаних з Чуднівською кампанією, Самовидець виправдує те українське військо, що перейшло з табору В. Шереметева до табору Ю. Хмельницького й поляків. Він каже, що після того, як Ю. Хмельницький з'єднався з Польщею й з'явився в польському війську, що облягало Шереметева, українські козаки з війська останнього, „видячи гетмана своего з войсками, почали волно от Шеремета отступати, и самъ старшій Цюцюра зо всѣми козаками отступилъ Шеремета жъ и до войска гетмана своего Хмельницкого зо всѣми козаками прихилилсѣ“⁵⁾.

В опису причин повстання України проти Москви 1668 р. Самовидець виправдує за це Україну, зазначивши, що „посланцѣ гетмана Брюховецкого частіе на Москвѣ бывали в кривдахъ от воеводѣ, зостаючихъ по городахъ, от которихъ люде поносили, на що жадного респонсу не одерживали, а найбільше якъ былъ подписокъ с канцеллярїи, Мокрїевичъ и

¹⁾ Там же, 95-96.

²⁾ Літопис Самовидца, 163; моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 63-64.

³⁾ В. Дубровский, Жизнь и дѣла Феодосія Углицького (Полоникого) с. 4-5.

⁴⁾ Древняя Россійская Вивліоєнка, XVII, 40-41.

⁵⁾ Літопис Самовидца, 63.

Кашпуровичъ, тіе дали знати, же козаки юже нѣ за що, и яко би ляхомъ вскорѣ Украину отдадутъ“¹⁾). Так само підкреслює Самовидецъ, що воєводи московські на Україні „подачку наложили от всякого чоловіка такъ ремесника,²⁾ якъ тожъ и найубогшого“³⁾, тоді як вони „юже отвикли были давати подачокъ“⁴⁾).

(Розглянемо тепер симпатії й антипатії Самовидця до різних верств людности України.

Самовидецъ у своїому творі виступає як ідеологі прихильник козацької старшини, причому ця прихильність належить найбільш тим шарам козацтва та людей „значних“, що в тодішніх джерелах часто звуться козаками „старинними“, взагалі тодішнім верхам суспільства України. Козакі ж запорожські його прихильністю не користуються, навпаки він ставиться до них вороже. Неприхильно висловлюється Самовидецъ дуже часто й про рядове реєстрове козацтво, що цілком зрозуміло, бо реєстрове козацтво не було одноманітною масою. Так само вороже ставиться Самовидецъ і до поспільства, до черні, а також і до міщан. Зокрема вороже ставиться Самовидецъ до руху поспільства й міщанства в козаки, до влиття їх в козацтво. Що ж до ставлення Самовидця до духовенства, то він, не висловлюючи так одверто своєї неприхильности до духовенства, як до запорожців або поспільства, все ж таки до духовенства, зокрема нижчого, ставиться не дуже прихильно, я б сказав, звисока. Прихильність же Самовидця помітна тільки до духовенства з значних. Що ж до ставлення Самовидця до шляхти, треба сказати, що він, ставлячи взагалі неприхильно до великої шляхти-магнатів, про дрібну шляхту в своїому творі зокрема симпатій чи антипатій ясно не висловлює. Видко, що він розуміє дрібну шляхту під „значними“, змішуючи її з козаками „старинними“, що цілком зрозуміло, коли ми будемо пам'ятати про тодішнє „покозачення“ дрібної шляхти й „попляхетчення“ козацтва, певніші верхів козацтва, козацької старшини.

Розглянемо тепер ті головніші місця літопису, що свідчать про ці симпатії й антипатії Самовидця.

Наведу по-перше з'ясування Самовидцем причин революції 1648 р. — місце, що в ньому дуже яскраво відбиваються ці симпатії й антипатії автора.) Про причини революції 1648 р. Самовидецъ каже так: „Початокъ и причина войны Хмельницкого есть едино от ляховъ на православіе гоненіе и козакомъ отягощеніе; тогда бо снымъ не хотячи, чого не звикли были, панщини робити, на службу замковую обернено, которыхъ з листами и в городъ до хандоженія коней старостове держали, в дворахъ грубу то есть печи палити, псовъ хандожити, дворъ зъмѣтати и до иншихъ несносныхъ дѣлъ приставляли. Знову зась, которіе зоставали козаками реєстровими, а над ними полковникове шляхта панове, от гетмана коронного насиланіе были, которіе бъ о ихъ волностяхъ бинамнѣи не дбаючи, але, яко могучи, оныхъ смиряли, легче поважаючи; плату, которая постановлена была на козаки от короля его милости и Речи посполитой по

1) Лѣтопись Самовидца, 96.

2) Ствердження цього — В. Эйнгорнъ, О вновь найденныхъ малороссійскихъ переписныхъ книгахъ, Чтенія въ Общ. Ист. и Древностей, 1895, II, 35; Н. Костомаровъ, Руина, 72 і д.; А. Лазаревскій, Малороссійскія переписныя книги 1666 г., Чтенія въ Общ. Нестора Лѣтописца, кн. XIII, с 37 і д

3) Лѣтопись Самовидца, 91; ствердження цього див. напр.: „города Батурина мѣщанинъ убогій человекъ Степанъ Григорьевъ, у него два сына Ивашка да Васка, живеть въ чужой избѣ, положено на него денежного оброку три алтына двѣ денги, а по малороссійски полузолото“, (В Эйнгорнъ, тамож с. 36), або у М. Костомарова (Н. Костомаровъ, Руина 72-78), де вказано переписувати в ці податкові книги бобилів і маємо накладені податки на бобилів (також Н. Оглоблинъ, „Кіевскій столъ“ Разряднаго Приказа, Кіев. Стар. 1886 № 11 с. 544).

4) Лѣтопись Самовидца, 94.

золотихъ тридцять на рокъ, тое на себѣ отбѣрали, з сотниками дѣлячися; бо сотниковъ не козаки оббырали и наставляли, але полковники кого хотѣли з своєї руки, жебы онимъ зичливими были. Такъ же полковникове козаковъ до всякой домової незвичайної роботи пристановляли; в поля засѣ пойшовши, любо якій козакъ достане у татаръ коня доброго, того отоймуть; з Запорожжя през поля дікіе з рарогомъ, яструбомъ, орломъ, албо з хортомъ козака бѣдного шлетъ в городи, кому подарокъ шлючи, якому пановѣ, не жалуючи козака, хоча й бы згинулъ, якъ не трудно от татаръ. Знову засѣ, хоча й бы якого язика татарского поймали козаки, то з язикомъ татарскимъ, на кого ласкав полковникъ, якого жолнѣра своего высилаетъ до гетмана коронного, а козацкую отвагу потлумляють. В городахъ засѣ от жидовъ тая была кривда, же неволно козаковъ в дому своемъ жадного напитку на потребу свою держати, не тилко меду, горѣлки, пива, але и браги. Которіе засѣ на рибу хожували козаки за Пороги, то на Кодаку на комиссара рибу десятую отбѣрали, а полковникомъ особливо треба дати и сотникамъ, и асауловѣ, и писаревѣ,—ажъ до великого убозства козацтво прийшло. А болше шести тысячей неповинно козаков бити; хочай и синъ козацкій, тую жъ панщину мусяль робити и плату давати. Тое над козаками было. Над посполствомъ засѣ, любо во всемъ жили обфито в збожах, в бидлахъ, в пасѣкахъ, але однакъ, чего не звикла была Украина терпѣти, вимислв великіе были от старостовъ и от намѣсниковъ, и жидовъ, бо сами державци на Украинѣ не мѣшкали, тилко урядъ держали, и такъ о кривдахъ людей посполитихъ мало знали, албо любо и знали, тєлко заслѣплени будучи подарками от старость и жидовъ арандарей, же того не могли узнати, же ихъ саломъ по ихъ же шкурѣ и мажуть: з ихъ подданныхъ выдравши, онимъ дарують, що и самому пану волно бы узяти у своего подданного, и не такъ бы жаловаль подданій его. А то леда шевлюга, леда жидъ богатится, по килко цуговъ коней справляеть, вимішляючи чинши великіе, поволовщини, дудн, оси пѣ, мѣрочки сухіе, з жорновъ плату и инное, отнимання фолварковъ,—що натрафили на чоловѣка одного, у которого отняли пасѣку, которая всей землѣ Полской начинала бѣди, а тимъ способомъ¹⁾, і далі оповідає справу Б. Хмельницького з Суботовим. Тільки потім, після оповідання про початок повстання Б. Хмельницького, про розгром польського війська під Жовтими Водами й Корсунем, Самовилець повертається до релігійних причин революції й каже: „у вѣри руской помѣшка великая была от унѣятъ и ксендзовъ, бо уже не тилко унѣя у Литвѣ, на Волинѣ, але и на Украинѣ почала гору брати. В Чернѣговѣ архимандритовѣ унѣятскіе одинъ по другому зоставали; по инших городахъ церкви православніе запечатовали. До чоґо помошниками онимъ шляхта, урядъ и ксіондзи били, бо уже на Украинѣ шо городокъ, то костель былъ. А в Кієвѣ теж утискъ немалій церквамъ Божіимъ старожитнимъ чинили, такъ воевода кієвскій Тишкевичъ на тотъ часъ будучій, яко тежъ іезуити, домѣнѣкани, бернадини и иншіе закони наездами правими метрополиту утєскуючи и науки школь забороняючи, згола старорускую православную христіанскую вѣру собѣ прекладаючи не розную от погань; бо лѣпшєе пошанованне лєяда жидищевѣ спросному било, анѣжели найлѣпшому христіяниновѣ русиновѣ. А найгоршее насмѣвѣско и утиски терпѣль на родъ рускій от тихъ, которіи з руской вѣри прийняли римскую вѣру“²⁾.

Ще оповідання Самовидця³⁾ дуже характерне для встановлення його симпатій до певних шарів українського суспільства. Поставивши спочатку

¹⁾ Лѣтопись Самовидца, 3 і д.

²⁾ Лѣтопись Самовидца, 11.

³⁾ Про це оповідання Самовидця, як джерело про причини Хмельниччини див. М. Грушевський, Історія..., VIII, 2 с. 79 і д.; В. Сухиню - Хоменко, Одміни й банкрутство укр. націоналізму, 30 і д.

віру, як головну причину революції, Самовидець далі про неї не оповідає, а всю свою увагу зосереджує на тих утисках, що їх терпіли козаки, причому розглядає утиски найбільш найпривілейованійшій частині козацтва — козакам реєстровим¹⁾. Тут у цьому оповіданні Самовидця ми ясно бачимо симпатії його до реєстрового козацтва, що в ті часи, перед Хмельниччиною, від тих широких змагань, що їх висунуло козацтво в першій чверті XVII в., коли козацтво при П. Сагайдачному вело навіть зносини з іншими країнами не тільки без згоди свого вищого сюзерена — Польщі, а навіть проти її інтересів, коли козацтво від тої військової сили, з якою мусли рахуватися не тільки панівні коза польсько-литовської держави, а навіть і сусідні країни — козацтво перед революцією 1648 р. було зведено, завдяки ординації 1638 р., до невеликого шоститисячного реєстру, без права обирати собі вищу старшину, й було в цілковитій підлеглих польському коронному гетьману²⁾. Тяжкого становища Запорізьких козаків, що в ньому вони перебували після 1638 р., Самовидець серед цих причин революції не згадує, дарма що йому була відома напр. залога від польського уряду в Січі, про що Самовидець й згадує в оповіданні про втечу Б. Хмельницького на Низ, коли каже, що він „на Запорозжу zostати не могъ, задля залогі, которая на тотъ часъ с полковниками лядскими посполу з жолнѣрами зоставала“³⁾. В підневільному становищі поспільства Самовидець теж не бачить нічого важкого, — негативним він вважає тільки те, що пани не самі експлуатували своїх підданих посполитих, а через старост і орендарів; самий же факт експлуатації посполитих обурення Самовидця не викликає, — йому прикріше, приміром, одібрання у козаків десятої риби⁴⁾.

Симпатія до цих козацьких „значних“, верхів тодішнього суспільства України, являється у Самовидця в співчутті їхньому тяжкому становищу. Так, описуючи розвиток революції 1648 р., що не збігався з намірами верхів реєстровиків, Самовидець каже, що „на тотъ часъ туга великая людемъ всякого стану значнимъ била и наруганья от посполитихъ людей, а найбільше от гуляйства то есть от броварниковъ, вынниковъ, могилниковъ, будниковъ, наймитовъ, пастуховъ, же любо бы який чоловікъ значній, и не хотѣлъ привязоватися до того козацкого войска, тилко мусѣлъ за-для позбита того насмѣвиска и нестерпимихъ бѣдъ в побояхъ, напояхъ и кормахъ незвычайнихъ, и тіи мусѣли у войско приставати до того козацтва“⁵⁾. Пам'ятаймо, що тут під козацтвом Самовидець розуміє не реєстровиків, а ті загони, що утворилися з української людности за перших же часів після знищення польського війська на Україні, після Жовтих Вод і Кореуня, як про це видно з попереднього оповідання Самовидця про розвій повстання. Так самов оповіданні про події відомої ніженської „Чорної Ради“ 1663 р., Самовидець, оповівши про настановлення

¹⁾ Звістки Самовидця про тяжке становище реєстрових козаків перед Хмельниччиною стверджується низкою сучасних свідочств, напр Місч а ł о w. № 40 с. 74 і д.; П а м я т н и к и К. К о м. I, з № 2 (скарга козаків, про автентичність її М. Грушевський, Історія .. VIII, 2 с. 81); докладно про це становище реєстрових козаків — М. Грушевський, тамжс. с. 131 і д. Що ж до звістки Самовидця про відібрання у козаків десятої риби в джерелах, крім загального натяку на це в північному листі Петрика (Істочники Эварникаго I, 422), я не знайшов даних. П Кулиш у XIX в. записав у Суботові переказа, що Б. Хмельницкий, прибувши на Запоріжжя, знайшов там жовнірів, що відбирали від козаків „десяту рибу“ (іі. Кулишъ, Записки о Южной Руси, т. I с. 275; П. Кулѣшъ, Украинскія народныя преданія, кн. I. Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Рос 1893, I, отд. 2 с. 5).

²⁾ Як дошкуляла козацтву ця ординація 1638 р видно, з того, що 1659 р. козацькі послі, що їх прислано на варшавський сойм в справі Гадацького трактату, ставили вимогу „zniesienie constituciei 1638 przeciwko wojsku Zaporozskiemu у skrypt ad archiwum danu aby był skasowany“ (П а м я т н и к и К. К о м. III, з № 92 с. 337).

³⁾ Лѣтопись Самовидца, 6-7.

⁴⁾ Пор. О. Левицькій, Опытъ изслѣдованія, 65.

⁵⁾ Лѣтопись Самовидца, 13.

І. Брюховецьким після ради полковників з запоріжців, додає: „При котро́мь настановливанню полковниковъ много козаковъ значнихъ чернь позабавала, которое забойство три дня тривало. Хочай якого значного козака забили или человекъ, то тоє в жартъ повернено. А старшина козаки значніє, яко змогучи, крилися, где хто моглъ, жупани кармазиновіє на сермяги миняли“; каже далі Самовидецъ, що козаки, що були приставлені до нових полковників з запоріжців „з млиновъ сами розмъри брали и куди хотѣли, оборочали, людемъ зась незносную кривду чинили, а звлаща значнимъ; бо били межи ними, которій служилъ у якого человекъ значного, то юже свое зомцовали на господаряхъ, ежели которого часу за який проступок побиялъ, албо злаялъ, якъ всяково в дворѣ бываеъ“.

Далі ж, оповівши про кару й заслання низки осіб з козацької старшини, прихильників Я. Сомка, Самовидецъ каже: „а которіє позостали, то на пѣхоту запорожекую давали жупани. Барзо притуга великая на людей значнихъ была“¹⁾. Такому прихильному ставленню Самовидця до „значних“ козаків не протирічать ті місця його твору, де він вказує негативні риси козацтва, як, напр., під 1665 р. він згадує втечу козаків під час бою, або, що 1678 р. в Чигирині козаки легковажили турок, що мало прикрі наслідки для захисту цього міста від турок²⁾. У цих і подібних випадках треба пам'ятати, що Самовидецъ має на увазі в першу чергу рядову козацьку масу, а не верхи козацтва. До козацької ж маси він ставився часто негативно по-перше тому, що в ті часи ця маса поповнювалася часто з несимпатичного Самсвидцеві поспільства, по-друге ж, козацька маса часто виступала й проти політики й намірів „значних“ і шкодила цим останнім, напр., перехід козацької маси на бік І. Брюховецького й Запоріжжя 1663 р. Крім того, будемо пам'ятати, що перехід козацької маси від І. Брюховецького на бік П. Дорошенка у 1668 р. мав негативні наслідки й для особистого життя автора літопису, про що буде в наступному розділі.

Поруч з таким прихильним ставленням Самовидця до „значних“ козаків ми маємо в Самовидця вороже ставлення до поспільства і до Запоріжжя, причому часто він, поруч з ними, негативно ставиться й до рядового козацтва. Так, напр., як я зазначив вище, Самовидецъ зовсім не каже нічого про тяжке становище Запоріжжя перед Хмельниччиною. Потім в оповіданні про Андрусівський трактат він не каже про становище Запоріжжя за цим трактатом, виявляючи цим цілковиту байдужість до Запоріжжя. Мало того, Самовидецъ висловлює й одверте незадоволення Запоріжжям. Під 1662 р. Самовидецъ записує, що „запорожцѣ не зовѣмъ добримъ на старшину городовую жичуть, якъ то у оных звичай давній“.

1667 р. в оповіданні про події відступу московських відділів з Січі Запорозької Самовидецъ зауважує, що запорожці „люде своевольніє“, а потім під тим же роком, оповідаючи про забиття запорожцями татарського посланця, а також царського посланця Ладженського, Самовидецъ каже, що всі запорожці були за це забиття—дарма, що з даних про ці події, які мусили бути відомі й автору літопису, як людині близькій тодішньому гетьманові І. Брюховецькому, на Запоріжжі не було одностайности в цьому питанні. В звязку з цією подією, Самовидецъ докоряє запоріжцям, що вони „на сваволю почали знову заробляти, запомнѣвши такъ великую ласку царскую ку себѣ, же онимъ слалъ соболями, сукнами, грошми, борошномъ; которое ихъ злоє дѣло без карности минулося“. Під 1668 р., оповідаючи про небажання запоріжців приставати до П. Дорошенка й про зносини Запоріжжя з ханом кримським, що порадив їм мати окремого собі гетьмана, Самовидецъ каже про цього гетьмана: „Аже на тотъ часъ

¹⁾ Літопись Самовидца, 76 і д.

²⁾ Тамож, с. 88, 144.

такого проб'їглца не било на тотъ урядъ гетманства“¹⁾. Навіть не симпатизуючи взагалі Московщині, як про це наводиться далі, Самовидець під 1701 р. все таки занотує до свого твору, що запорізьке військо, що пішло на поміч цареві проти шведів, „кривду чинило и московскимъ людемъ“²⁾. З особливим незадоволенням відмічає Самовидець під 1667 р. що „на Запорожже волю ити в козацтво такъ козаковъ, яко теж и мешчанину: тамъ того не постерегають“³⁾.

Ця неприхильність Самовидця до вливання інших нижчих шарів людности в козацтво дуже яскраво відбивається в його творі⁴⁾. Оповідвши про розгром польського війська під Корсунем 1648 р., Самовидець каже далі: „И такъ народъ посполитій на Украинѣ, послышавши о знесенню войскъ короннихъ и гетмановъ, заразъ почали ся купити в полки не толко тіе, которіе козаками бывали, але кто инѣгди козацтва не зналъ“⁵⁾. Вище я навів цитату з Самовидця про його незадоволення з приводу утисків нижчими колами українського суспільства (броварниками, винниками, могильниками й т. ін.) „значних“ під час розвитку подій першого року Хмельниччини. В оповіданні про події 1649 р., походу української людности проти польського війська, Самовидець каже: „Такъ усе, що живо, поднялося въ козацтво, же заледво знайшолъ в якомъ селѣ такого челоувѣка, жеби не мѣлъ албо самъ, албо синъ до войска ити; а ежели самъ нездужалъ, то слугу паробка посилавъ. А иніе килко ихъ было всѣ ишли з двора, тилко одного зоставали, же трудно было о наймыта. А то усе дѣялося задля того, же прошлого року збагатилися шарпаниною добръ шляхецкихъ и жидовскихъ и иныхъ людей, бываючихъ на преложенствѣ, же наветъ где в городахъ были и права Майдейбурскіе—и присягіе бурмистрове, и райцы свои уряды покидали, и борода голили, до того войска ишли; бо тіе себѣ зневагу держали, котирій бы з бородою неголеною у войску был. Такъ дияволъ учинилъ себѣ смѣхъ з людей стачечнихъ!“⁶⁾. В оповіданні про події 1684 р. Самовидець занотує, що „на початку року в Немеровѣ, зобравшись людъ посполитій, козаками менуючися, бо межі ними и козаки были“⁷⁾; в оповіданні 1657 р. про чигиринську раду Самовидець відмічає „з посполитыхъ козаковъ“; 1651 р. відмічає він тих „которіе в тих городахъ меновалися козаками“⁸⁾. Ці короткі зауваження свідчать, що Самовидець завжди розрізняв „природних“, „старинних“ козаків від тих, що попали до козацтва з інших шарів. Вище я навів цитату з Самовидця, що в Запоріжжі можливо йти в козаки й міщанину, чим Самовидець висловлює своє незадоволення. Незадоволення Самовидця тим, що нижчі шари суспільства України прагнуть в козацтво, прагнуть стати вище свого стану, виливається і в засудженні Самовидцем молодих ремісників „которіе себѣ голови голили по-польську, чуприну пускаючи на верхъ голови“⁹⁾, ц. т. й зовнішне тяглися до вищого панівного стану.

1) Лѣтопись Самовидца, 71, 93, 94, 101. 2) Лѣтопись Самовидца, 204.

3) Лѣтопись Самовидца, с. 94.

4) Пор. О. Левицкій, Опытъ изслѣдованія, 66.

5) Лѣтопись Самовидца, 12.

6) Лѣтопись Самовидца, с. 20; ствердження цієї звістки Самовидця про рух української людности до війська—Акты ЮЗР. III, № 258 с. 322, № 265 с. 331, дод. № 56 с. 58, VIII, дод. № 22 с. 295, № 25 с. 297; Архивъ ЮЗР. III, т. IV с. 295; Michałow. №№ 115, 119, 150; A. Grabowski, Ocz. Spominiki, II, 37; про участь міщан в революції 1648-1649 р.р., де брали видатну участь і вїйти, як напр., паволоцький вїйт І. Кучевич-Миньковський (про його діяльність за цих часів див. И. Каманинъ, Участіе южно-русскаго населенія въ возстаніи Богдана Хмельницкаго, с. 41 і д., 101; W. Lipiński, S. M. Kzuzczewski, 243-244; його ж, Україна на переломі, 165) є надзвичайно багато в Архиві ЮЗР. ч. III, т. IV, а також у вищевказаній статті І. Каманіна.

7) Лѣтопись Самовидца, 160.

8) Лѣтопись Самовидца, 49, 25-26.

9) Лѣтопись Самовидца, 15.

Так само в низці місць свого твору висловлює Самовидець свою неприхильність до черні, відзначаючи неслухняність цієї черні козацькій старшині. Так, в оповіданні про події битви перед Берестечком 1651 р., Самовидець оповідає, що обложені відділи українського війська, бачучи, що „и въ далшій часъ не мѣли бы помочи,—такъ южене дбаючи и приказанія старшихъ своихъ, знявшия, просто поїшли черезъ переправи Икву и Пляшову, зоставивши и гармати“¹⁾. 1652 р. Самовидець відмічає, що в Конотопі Сосновських забила „тая сваволя“²⁾, або що 1668 р. „го-лота тиранско забили и замордовали Брюховецкого на полѣ и много людей значнихъ козаковъ и запорожцовъ позабивали“³⁾. Навіть під 1655 р. Самовидець причину відступу козацьких відділів з Білої Русі вказує в тому, що „збунтовалося козацтво—на своихъ старшихъ чернь повстала была хотячи старшину побити; але старшина, скупившіся, многихъ с чернѣ вистинали: бо чернь, напавши на вози купецкіе з горѣлками, оныхъ рабуючи, позапивалися, на которыхъ напавши, старшина вистинали, а приводцовъ повѣшали“⁴⁾, дарма що ніякого бунту в дійсності там не було й причини відступу козаків з Білої Русі були зовсім інші, аніж каже Самовидець.

Покійним і епічним тоном оповідає Самовидець про рухи черні на чолі з М. Пушкарем проти І. Виговського й „значних“⁵⁾. Можливо, що він би висловив і своє незадоволення цими рухами, як це зробив пізніш С. Величко, що характеризував Пушкаревих дейнеків, що „которий то полкъ мало в себѣ имѣлъ товариства з добримъ христіянскимъ сумленіемъ, и оружіемъ до войны приличнимъ, но тилко з рогатинами, косами и кіями и из сердцами до убійства и разграбленія имѣний людскихъ готовими“⁶⁾; аджеж Самовидцеві, що сам в свої часи активно підтримував І. Виговського, як про це далі, було це небезпечно з-за умов часу.

Неприхильне ставлення Самовидця до черні можна бачити й в тому, що він ані словом у своєму творі не згадує про діяльність Максима Кривоноса, відомого проводиря черні в подіях 1648 р. Не знати ж про М. Кривоноса й його діяльність Самовидець, звичайно, не міг, бо про Кривоноса й в народній пам'яті зберігся славний побідний марш Хмельниччини: „Гей, не дивуйте, добрії люде“...

Що ж до ставлення Самовидця до духовенства, треба сказати, що симпатії його на боці духовенства з „значних“, як про це можна думати на підставі характеристики Самовидцем І. Самойловича, перед яким „священници, хочай який значний, мусѣлъ стояти непокритою головою“⁷⁾. До рядового ж духовенства Самовидець ставився звисока. Тому ж І. Самойловичеві, що його зве Самовидець поповичем, він закидає гордощі, що мав Самойлович й його сини, „не помишляючи на подлостъ своего рожая“⁸⁾. Коли ж Самовидець у своєму творі закидає людності Стародуба, що там „духовнихъ не за що мѣли, хлюбячися оздобю церквей божіихъ, отказуючи, же „нам не трудно о поповъ и священниковъ“, любо наминали, не слухали, але отъ таковихъ, которіе ихъ за зброднѣ до покути приводили, з гнѣвомъ отходили и по своихъ воляхъ собѣ духовнихъ шукали, не жалкуючи за грѣхи“⁹⁾, тут треба бачити особисті мотиви Самовидця, що мешкав тоді у Стародубі попом, а також і нелюбов його до

1) Лѣтопись Самовидца, 26.

2) Лѣтопись Самовидца, 33.

3) Лѣтопись Самовидца, 100.

4) Лѣтопись Самовидца, 41.

5) Лѣтопись Самовидца, 52 і д.

6) С. Величко, Сказаніе о войнѣ козацкой з Поляками, I, 180.

7) Лѣтопись Самовидца, 169.

8) Тамож, 170.

9) Тамож, 135.

поспільства взагалі. Подібні ж мотиви особистої ворожнечи до І. Самойловича й його синів маємо і в догані Самовидця Самойловичу за нешанування духовенства взагалі й горде поводження з останнім¹⁾.

На закінчення розгляду симпатій Самовидця до України взагалі і до різних шарів української людности зокрема зупинимось на одному місці оповідання Самовидця, що його невірнo, на мій погляд, тлумачать дослідники. Самовидець оповідає під 1648 р., що в момент розвитку революції на Україні, після Пилявецького бою, повстанці „костелъ зась римекіє пустошили, склепи с трунами откоповали, мертвихъ тѣла з гробовъ викидали и обдирали и в томъ одѣню ходили“²⁾. Це оповідання О. Левицький розглядає, як доказ незадоволення Самовидця поведінкою козацьких відділів під час Хмельниччини³⁾, а автор статті „Очеркъ исторіи Украины“, приймаючи це оповідання Самовидця, додає, що „и для тогдашняго жестокаго времени мечь козаковъ была слишкомъ сурова“⁴⁾. Адже ж про цей факт наруги над трупами, факт, що ми зустрічаємо й в інших країнах, навіть з боку уряду, так в давні часи⁵⁾, як і за життя Самовидця, напр., наругу в Англії над трупами О. Кромвеля, Айртона, Прайда, Бродшо⁶⁾, Петра I над трупом І. Милославського⁷⁾, поляків партії Ю. Любомірського в битві під Монтвами над трупами своїх ворогів⁸⁾,— треба пам'ятати, що в даному місці Самовидець ці вчинки закидає несимпатичній йому черні, а не верхам козацтва.)

Розглянемо тепер симпатії й антипатії Самовидця до окремих діячів України.

Треба сказати, що Самовидець мало кому з діячів України одверто висловлює свої симпатії; його симпатії містяться в літопису в більш-менш прихованій формі, часто бувають видні тільки в порівнянні з загальним тоном оповідання всього літопису.

Б. Хмельницькому, найвидатнішому діячеві тої доби, Самовидець майже не висловлює одверто великої прихильности, але ж прихильне ставлення Самовидця до Б. Хмельницького видно поміж рядків його літопису⁹⁾. Так уже на початку оповідання про повстання Б. Хмельницького Самовидець каже про останнього, що він був „козакъ росторопній в дѣлахъ козацкихъ военнихъ и у писме бѣглій“¹⁰⁾. В дальшому Самовидець не раз підкреслює в своєму творі військові здібності й твердість старого Хмельницького. Кажучи, що козацьке військо було під Пилявцями спочатку в скрутному становищі, він додає, що „в чомъ нѣчого не вонтпиль Хмельницкій, бо послалъ по орду“¹¹⁾. В описі подій бою під Берестечком Самовидець каже, що „гетманъ Хмельницкій першой неделѣ

¹⁾ Тамож, 169-170.

²⁾ Тамож, 16-17; ствердження звістки Самовидця про викинення трупів мерців під час революції—див. Архивъ ЮЗР. III ч. IV, № 62 с. 139, № 101 с. 256, № 110 с. 246, № 158 с. 373; Жерела IV, 36, 86, VI, 185, 188. Памятники К. Ком. I, 3 № 66 с. 319; Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, с. 4, I. Jerlicz, I, 97 (останнє джерело дуже тенденційне).

³⁾ О. Левицький, Опытъ изслѣдованія, 70.

⁴⁾ Лохвицькій Историческій Сборникъ, с. 175-176.

⁵⁾ Aristotelis, Πολιτεία Ἀθηναίων, 1.

⁶⁾ А. Каррель, Исторія контръ-революції въ Англії, с. 72-73; S. Gardiner, A Student's History of England, 582; E. Lavisse—A. Rambaud, Histoire Générale, VI, 71.

⁷⁾ P. Gordon, Tagebuch, III, 93; Записки Желябужскаго, Рус. Архивъ, 1910, III, с. 57; Н. Устряловъ, Исторія царствованія Петра Великаго, III прилож. XI с. 637, С. Соловьевъ, Исторія Россіи, кн. III, 1168.

⁸⁾ A. Helcel, I № 69 с. 74.

⁹⁾ Моя студія, До питання про певність від. літ. Самовидця, 66.

¹⁰⁾ Літописъ Самовидца, 6.

¹¹⁾ Тамож, 14.

петрова посту дали бой слухній войску королевському“¹⁾. Також в опису подій Білоцерківських Самовидець, оповідаючи про похід литовського й коронного війська на Україну, каже: „Але еднакъ гетманъ Хмелницкій собою не звонтпиль: даль добрій бой обомъ тмъ войскамъ коронному и литовскому, же оныхъ много пало“²⁾. Про Дрижипільський бій Самовидець каже, що орда й поляки оточили козацькі й московські відділи й „що видячи Хмелницкій, же такъ великая налога през. дней три, казалъ табору рушати, и просто на обоз коронній ити, распорядивши гармати и пѣхоту. Що видячи, жолнѣрове мусѣли уступовати назадъ, такъ же и орда, бо много и татаръ пропало“, й малює цей бій як перемогу Хмельницького³⁾, дарма, що в дійсності це було не так, як я зазначавав вище.

Так само з прихильности до Б. Хмельницького (як і з патріотизму, як про це було вище) Самовидець у своєму творі нічого не каже про те скрутне становище, в якому був Б. Хмельницький 1655 р. під Єзерною.

Оповідючи 1649 р., що, після переговорів з королевською комісією на чолі з А. Киселем про згоду, Б. Хмельницький „слушнои згоди с монархою полскимъ, якъ з паномъ своимъ, не чиниль“ й, давши згоду Киселю замиритись, „заразъ высилаетъ своихъ пословъ в Крымъ, витягаючи хана зо всѣми ордами в нашу землю“, Самовидець відносить це на рахунок чужоземних послів, „що до болшого заятрення и пихи гетмана Хмелницкого побужали“⁴⁾. Так само 1653 р., оповідаючи про події Жванецької кампанії й переговори Б. Хмельницького з Москвою, Самовидець каже, що хан під Жванцем „почал ся схиляти до згоди з королемъ и Речу Посполитою. О чомъ Хмелницкій постерегши, висилаетъ посла своего, Григорія Гуляницкого, до его царского величества, с'тараючись о приязнь“⁵⁾; в цьому оповіданні Самовидець як би виправдує Б. Хмельницького, що він тільки тоді розпочав зносини з Москвою після Жванця, коли зневірився остаточно в союзі з ханом. В дійсності ж пересправи Б. Хмельницького з Москвою про злуку розпочалися ще до Жванця. В оповіданні про бій під Зборовом Самовидець хвалить Б. Хмельницького, що він „того не зичиль, жеби мѣль ся достати монарха християнскій в руки и неволю басурманскую“ й тому розпочав переговори з королем⁶⁾. Так само в оповіданні про Зборовський трактат Самовидець, щоб піднести пошану від короля Б. Хмельницькому, каже, що коли Богдан їздив до короля, за нього взято „заставу пановъ значнихъ“, що в короля Хмельницького „шановано, ударовано и другого дня отпущено до войска“⁷⁾, дарма що за Б. Хмельницького в дійсності взято одногo тільки закладня й від короля Хмельницький повернувся того ж дня, як і поїхав.)

Посилку Б. Хмельницьким козацького війська з А. Ждановичем на допомогу Ракочому й шведам проти Польщі Самовидець описує цілком епічно, об'єктивним тоном, не висловлюючи за цю посилку ані похвали, ані догани Б. Хмельницькому⁸⁾. Це оповідання Самовидця, на мій погляд, є доказ його прихильного ставлення до Б. Хмельницького. Ця акція Ждановича була проведена Б. Хмельницьким, не тільки без відому Москви, але й всупереч її інтересам, і була скерована проти Москви, була явним доказом розриву Б. Хмельницького з Москвою. Хвалити за це Б. Хмель-

¹⁾ Тамож, 24.

²⁾ Тамож, 27.

³⁾ Тамож, 40.

⁴⁾ Лѣтопись Самовидца, 18.

⁵⁾ Тамож, 34.

⁶⁾ Тамож, 22, пор. О. Левицкій, Опытъ изслѣдованія, 68. Незрозуміло, чому ак. Д. Багалій вважає це місце Самовидця об'єктивним (Д. Багалій, Нар. укр. історіографія, II, 15).

⁷⁾ Лѣтопись Самовидца, 22.

⁸⁾ Тамож, 47.

ницького в своєму творі Самовидець, звичайно за умовами часу, не міг, а те, що він все-таки про це в своєму творі не минув сказати без догани Б. Хмельницькому — є доказ прихильного ставлення до Б. Хмельницького.

Виправдуючи юридично Богдана Хмельницького за піднесення повстання 1648 р., Самовидець підкреслює незаконне забрання у Б. Хмельницького Суботова Чаплинським, а також, як я це зазначив вище, Самовидець оповідає про королевські мітичні привілеї козакам і захоплення їх Хмельницьким у Барабаша для ознайомлення з ним козаків. Звідси і рух Хмельницького за Самовидцем — це рух з дозволу короля.

(Маємо тільки в літопису Самовидця деякі місця, що можуть здаватися докором автора, його Б. Хмельницькому. Це звістка 1648 р., що Хмельницький „жону собі поняль куму Чаплинскую, маючую мужа живого“¹⁾, оповідання 1650 р. про похід Хмельницького з татарами до Молдавії²⁾ й 1651 р. про скарання М. Гладкого не за бунт проти поляків, що було офіційною причиною його кари, а тому, що „тая причина болшая: же онъ ишоль од Берестечка з войском, Гладкий гетманомъ отзывался и такъ на оногo причини Хмельницький шукаль; аже тая причина стала о заводъ з жолнѣрами, казалъ оногo стратити“³⁾). Аджеж, розглядаючи це, треба пам'ятати, що шлюб взагалі при живому чоловікові річ, за церковними законами, негативна; на кумі ж шлюб карається церковними законами⁴⁾, і в цьому погляді на шлюб з Чаплинською, ми маємо дань духовній професії автора літопису в часи писання твору. Про похід на Молдавію треба сказати, що тут взагалі Самовидець проти союзу з татарами, яких він не любив й проти якого союзу був взагалі, як про це буде далі. В оповіданні ж про скарання Гладкого тяжко сказати й при поверховому читанні цього місця, кому тут більш докоряє Самовидець — чи Хмельницькому, чи Гладкому, що останній у тяжкі часи відступу від Берестечка шукав собі гетьманства, розколюючи цим військо, якому треба було бути одностайним в ці тяжкі для України часи⁵⁾. На мій же погляд, в цьому оповіданні про скарання Гладкого Самовидець виправдує Хмельницького за скарання Гладкого. Скарання Б. Хмельницьким Гладкого, людини, що й за Самовидцем повстала проти жовнірів за утиски ними української людности, є річ негативна для Хмельницького, гетьмана України. Тому Самовидець і виправдує Хмельницького за кару Гладкого, кажучи, що ця кара була не за повстання проти жовнірів, а за шукання Гладким гетьманства після Берестечка, за утворення розбрату поміж військом в тяжкий для України момент, в дальшому Самовидець каже, що після кари Гладкого Б. Хмельницький „послалъ до хана в Кримъ, жеби поспѣшалъ до оногo на зъношення жолнѣрства, которіе ся его приязнь убезпечили“⁶⁾; й це місце теж виправдує побічно Б. Хмельницького за скарання Гладкого. Що Самовидець своїм оповіданням про скарання Гладкого бажав виправдати Б. Хмельницького за цю подію, може свідчить й те, що Самовидець каже тільки про скарання одного Гладкого, а про скарання інших осіб, що теж одночасно з цим мало місце⁷⁾, Самовидець нічого не каже.

(Прихильно ставиться Самовидець й до Івана Золотаренка. Описуючи в своєму творі докладно події походу козаків під проводом І. Золота-

¹⁾ Літопись Самовидца, 16.

²⁾ Тамож, 23. ³⁾ Тамож, 29-30.

⁴⁾ Номоканонъ при большомъ требникѣ, п. 53, 302, 211.

⁵⁾ Про опозицію М. Гладкого Б. Хмельницькому див. моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 21-22; М. Грушевський, Історія, IX, I, с. 13, 153, 420.

⁶⁾ Літопись Самовидца, 30.

⁷⁾ М. Грушевський, Історія IX, I, с. 419 і д.

рѣнка на Білій Русі, Самовидець не оповідає зовсім про те, що І. Золотаренко не користався під час цих подій симпатіями козацтва; так у московських колах були звістки, одержані від козаків Золотаренка, що „Золотаренка де козаки не любять“ й що козаки з його війська „разошлись многіе, не любя Золотаренка“. Не згадує Самовидець у своєму творі, що І. Золотаренко під час цих акцій на Білій Русі „напився п'янь, убилъ до смерти судью войскового Силуяна Мужиловского“, що теж викликало незадоволення козацтва¹⁾. Все оповідання Самовидця про події похорону І. Золотаренка в Корсуні²⁾ теж може служити доказом прихильности його до І. Золотаренка.)

Про цю пожежу Самовидець оповідає від 1655 р. так: „О томъ засѣ тѣлѣ албо трупѣ того Івана Золотаренка взмѣнку положу, що ся стало на погребѣ оного; напишу, бо и сам тамъ былъ и набралемъся страху немалого. Бо тоє тѣло зоставало през увесь постъ филиповъ в Нѣжинѣ в церкви, и на остатномъ тижню попроважено оное до Корсуна, где перед святы припровадивши, поставили в церкви святого Николая за мѣстомъ, не ховаючи, але межі святы з триумфомъ хочачи оное провадити оттоля в городъ до церкви Рождества Христова, збудованной от того жъ Золотаренка. И такъ в самій день Рождества Христова в той церкви святого Николая, где тоє тѣло лежало на катафалку прибранномъ, священники нѣжинскіе с протопопоу своимъ Максимомъ и ігуменомъ і діаконами двома, — усѣхъ девять персонъ — зоставивши храмъ Рождества Христова такъ хвалебній, и пошли соборомъ отпраовати службу Божую до святого Николая, где тоє тѣло лежало. На котрій то соборъ и дивовиско, а не такъ задля набоженства, множество народа зобралося, и по іншихъ церквахъ выслушавши набоженства в тую церковь натислося; а церковь великая была завѣянная, а тилко одни двери мѣла, а служба Божая забавна з музикою спѣвана отпраовалася. Где юже скончивши божественную службу, якъ юже „буди імя Господне“ спѣвано, ігуменъ нѣжинскій Діонисій, хочачи іти давати дару, ведлугъ звичаю чернечого хочачи узяти на голову подкапокъ, котрій зоставалъ у скарбниці албо коморці, которая была прибудована у олтарѣ на правомъ боці, маючи собѣ и склеплен'я з олтара, — и такъ, отчинивши двери, обачить, же стѣна загорѣлася, и заразъ ставши на царскихъ вратахъ священникъ тоєй же церкви крикнетъ на народъ: „про Богъ! церковь горить!“. И такъ тотъ народъ потиснулься до дверей и двери затлумили, же нѣхто не моглъ самъ выйти з церкви, ажъ каждого вытягали. А тая скарбница загорѣлася з неосторожности витрикуша, же тамъ свѣчки клавъ на полицѣ, не загасивши добре, и с того занялася, бо я самъ на тоє смотрѣлъ в той скарбницѣ, якъ еще огонь не разширилься былъ. Але знать, же особливій гнѣвъ Божій былъ, же в скоромъ часѣ от такъ малои рѣчи уся церковь занялася и у единомъ квадрансѣ згорѣла, же людѣ не моглъ выйти, але згорѣло людей живыхъ чотириста и тридцять з наддачею в той церквѣ, и священниковъ два браты рожонихъ, во всѣхъ аппаратахъ, як служили, которые аппарата коштвали на килка тысячей. И такъ, вмѣсто радостного праздника, мало хто знайполъся в томъ мѣстѣ, жеби не плакалъ своихъ приятелей, такъ в скоромъ часѣ срокою смертією погибшихъ: хто отца, хто матки, хто сина, брата, сестри, дочки. Хто можетъ выповѣсти такій жалъ, якъ тамъ сталъся за малій час, же усе мѣсто смердѣло от того трупу паленого“.

Інша, звичайно, річ, чи був сам літописець чи ні при цих подіях, бо даних перевірити його оповідання я не знайшов. Міг Самовидець з-за прихильности до І. Золотаренка занотувати до твору, що він був на цій

1) Акты ЮЗР. XIV, № 12, с. 469.

2) Літопись Самовидца, 42 і д.

пожежі, хоч він і не був там. Для нас має вагу докладність, як і подоробиці цього оповідання. Чому дійсно Самовидець в даному місці свого оповідання так рішуче старанно двічі підкреслює свою присутність на цих подіях? Це одно з тих двох оповідань на протязі всього свого твору, де Самовидець каже, що він „самъ тамъ былъ“, або „я самъ на тоє смотрѣлъ“. Причину цього можна бачити тільки в прихильності Самовидця до І. Золотаренка. Дане місце літопису, що входить до першої частини літопису, Самовидець писав деякий час після подій. В ці часи вже встигли утворитися різні фантастичні легенди про події цього похорону, що буцім то труп Золотаренка піднявся в труні й кричав тричі „утикайте“, після чого загорілася церква; впливу цих легенд не уник і історик XIX - XX в.в. Л. Кубаля¹). Коли ми маємо ці легенди в писаних джерелах тої доби — треба ж вважати за безумовне, що подібні ним перекази ходили і в суспільстві й були відомі Самовидцеві. Цим же докладним оповіданням про причини цієї пожежі, рішучим і категоричним підтвердженням своєї присутності там („А тая скарбниця (з якої розпочалася пожежа. М. П.) загорѣлася з неосторожности витрикуша, же тамъ свѣчки клавъ на полицѣ, не загасивши добре, и с того занялася, бо я самъ на тоє смотрѣлъ в той скарбницѣ, якъ еще огонь не разширилъся былъ“) Самовидець хотів на майбутнє розвіяти ці легенди, що склалися в зв'язку з цими подіями, дати справжню картину причини й ходу пожежі, ствердивши це, як доведено, оповіданням про свою присутність на цих подіях й всім цим реабілітувати пам'ять І. Золотаренка²).

(Маємо дані прихильного ставлення Самовидця й до відомого діяча міжгетьманства 1660—1663 р.р., нак. гетьмана Я. Сомка³). Так, 1660 р. Самовидець відзначає про Сомка, що він, після Чуднова „одержался щире при его царскому величеству, любо жалнѣрове войскомъ с козаками и татаре, при Гуляницкомъ на Заднѣпрѣ пришовши, докучали“⁴). В оповіданні про події 1662 р. Самовидець відмічає, що Сомко, „не щадячи здоровья своего, ишолъ з войскомъ и добримъ приводцею былъ“, й там же зазначає, що після розгрому війська Ю. Хмельницького під Каневом Сомко провадив свої військові акції без війська московського й В. Золотаренка й „по Заднѣпру немалую узявъши здобичъ, в цѣлости повернулъ ку домомъ“, тоді як Г. Ромодановський й В. Золотаренко в наслідок своїх військових акцій, без відділів Сомка, зазнали поразки й мусили повернутися з Правобережжя⁵). Відмічає Самовидець не раз, що доноси на Сомка про зраду його цареві не відповідали дійсності⁶). Щож до звістки Самовидця під 1661 р., що „Сомко гетьманомъ меновался, любо радою необраній былъ“, що в ній В. Романовський вбачає попередню неприхильність Самовидця до Сомка⁷), я вважаю цю думку помилковою. На мій погляд, ми тут маємо звичайне оповідання Самовидця про події. Зміна у ставленні до окремої особи могла б відбитися в тій частині твору, що писано її рік за роком. Ця ж вищенаведена звістка міститься в тій частині літопису, що писалася деякий час після подій, як історія. Ця звістка була потрібна Самовидцеві для з'ясування дальших оповідань в його творі, оповідань міжгетьманства й рад 1662-1663 р.р.)

¹ J. Jerlicz, I, 179; Лѣтописъ Юзефовича, Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Россіи, с. 167-168; А. Лазаревскій, Полкъ Нѣжинскій, 4, Л. Kubala, Szkice historyczne, II, 321.

² Пор. моя студія, До питання про певність відом. літопису Самовидця, 42-43.

³ О. Левицкій, Опытъ изслѣдованія, 71; моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 68.

⁴ Лѣтописъ Самовидца, 63.

⁵ Лѣтописъ Самовидца, 68-69.

⁶ Тамож, 65, 77.

⁷ Тамож, 64; В. Романовський, Кто був „Самовидецъ“, с. 66.

Можна відзначити прихильне ставлення Самовидця й до І. Богуня, військові здібності й популярність якого відзначив Самовидець в оповіданні від 1664 р., кажучи, що Г. Гуляницькому й С. Чарнецькому „поздавалася уся Україна, бо ишоль Богунъ наказнимъ гетьманомъ с козаками, которому ся здавали города и заразь з нимъ до войска ишли“¹⁾).

Щож до ставлення Самовидця до І Брюховецького, треба зазначити, що в цьому випадкові ми маємо діло з дуже й дуже прихованими симпатіями Самовидця до цього діяча. Ці симпатії так приховані, що дослідники навіть вважають, що Самовидець ставився вороже до І. Брюховецького²⁾, тоді як в дійсності ставлення Самовидця до Брюховецького прихильне³⁾.

Ставлення Самовидця до Брюховецького треба поділити на два періоди: 1) до обрання Брюховецького гетьманом на Чорній Раді в Ніжені 1663 р. й 2) від Чорної Ради 1663 р. до смерті Брюховецького.

В першому періоді, що охоплює оповідання літопису 1662 - 1663 р.р., що містить звістки й про боротьбу між „значними“, на чолі з Сомком, і В. Золотаренком, проти Запоріжжя й черні, на чолі з І. Брюховецьким, симпатії Самовидця лежать на боці Сомка, й тому ми зустрічаємо в оповіданні про події й такі місця, що виявляють наче б то неприхильне ставлення Самовидця до Брюховецького. Так, в оповіданні про підготовку Чорної Ради 1663 р. Самовидець каже, що „фортелювъ заживаеът Брюховецькій и докучаеът его царскому величеству о той радѣ просячи“, що Методія Филімоновича „Бруховецькій запобѣгль подарунками и обетницами розними“⁴⁾, чим і притяг на свій бік; в оповіданні ж про події, що ними закінчилася Чорна Рада, Самовидець каже, що Брюховецький послав до царя у Москву посланців, „дякуючи за урядъ гетьманства, же одержалъ и на Сомка з его полковниками, которіе сидять в нѣжинскомъ замку, нѣкоторіе рѣчи змисливши об их незичливости ку царскому величеству, чего и не было“⁵⁾.

У другому же періоді ми бачимо у Самовидця прихильне ставлення до Брюховецького, ставлення, що помітно між рядків Самовидцевого твору. Так, 1664 р., оповідаючи про відступ короля Яна - Казимира з Лівобережжя, Самовидець каже, що „з великою шкодою уступилъ король з України, болшой колотнѣ начинавши, бо тіе города трудность мѣли великую, которіе королевѣ поздалися били, где много старшини Бруховецькій потратилъ“⁶⁾. В оповіданні про страту цієї старшини Брюховецьким Самовидець винуватить в цьому не Брюховецького, а короля, що своїм наступом і відступом з України був причиною цієї страти, що король був виноватець цієї „колотни“. Оповідаючи 1665 р. про подорож Брюховецького до Москви, Самовидець каже, що там ушановано гетьмана й полковників — гетьманові дано боярство, а полковникам — дворянство, а також Брюховецькому стверджено гетьманство. „тилко писаря войскового взято на Сѣбѣрь, маючи на него ранкоръ“⁷⁾; аджеж заслання ген.

¹⁾ Лѣтопись Самовидца, 80; що Богун був наказним гетьманом в цьому поході — Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгородский стол, столб. № 559, л. 140 — 141, (одписки П. Скуратова, покази бравців); В. Герасимчук, Смерть Івана Виговського, 209; Pamiętnik Jana Władysława Roszobuta Odlanickiego, 81.

²⁾ О Левицькій, Опытъ изслѣдованія, 72.

³⁾ Пор. моя студія, До питання про певн. відом. лѣтоп. Самовидця, 67 - 68.

⁴⁾ Лѣтопись Самовидца, 72 - 73. ⁵⁾ Тамож, 77.

⁶⁾ Тамож, 83; інших відомостей про це я не знайшов.

⁷⁾ Лѣтопись Самовидца, 89; ствердження звістки Самовидця про надання Брюховецькому боярства, а полковникам — дворянства й ствердження Брюховецькому гетьманства, див. Дворцовые Разряды, III, 595; Дневальные Записки Приказа Тайныхъ Дѣлъ с. 199; Источники Малорос. Исторія I, 177, Полн. Собѣр. Законовъ, I, №№ 375, 381; Выходы Государей царей и вел. князей Михаила Федоровича, Алексѣя Михайловича, Федора Алексѣевича, 450; Собраніе Госуд. Грамотъ и Договоровъ, IV, № 48, с. 167 і д.; Акты ЮЗР. VI, № 1, с. 15.

писаря З. Шійкевича було не тільки з-за незадоволення на нього Москви, але й з-за доносу на Шійкевича козацької старшини й самого Брюховецького, так що мовчання Самовидця про участь в цій події Брюховецького досить показове; я його вважаю за доказ прихильності Самовидця до останнього. Оповідючи про це перебування Брюховецького в Москві, Самовидець каже про гетьмана, що тамъ „жону йому дано роду значного“¹⁾, не кажучи, якого саме роду й кого саме. Не знати, на кому одружено Брюховецького в Москві, Самовидець, при його близькості до тих подій, звичайно не міг. Причину, чому він не дає в даному випадкові точної звістки, а тільки обмежується загальним виразом „роду значного“ я вбачаю в тому, що Самовидець хотів і відмітити, що Брюховецького одружено на особі значного роду, й одночасно, щоб не знизити Брюховецького, Самовидець не каже, на кому саме одружено Брюховецького на Москві. Річ в тому, що Брюховецького на Москві одружено не з донькою князя Долгорукова, як про це думали С. Соловйов, М. Костомаров,²⁾ Г. Карпов, О. Барсуков, В. Ейнгорн, П. Матвієв, Д. Кравцов, В. Юркевич³⁾, або не з донькою боярина Ф. Шереметева, як каже Д. Бантшиш-Каменський⁴⁾, а одружено Брюховецького тільки з падчерицею князя Долгорукого — Дарією Олфіровоною Ісканською, особою роду невисокого, як це видно з надрукованого В. Модзалевським документа⁴⁾, що його я розглядав і перевіряв підчас праці в Москві в Древнехранилищі Центрархіву Р.С.Ф.С.Р.

(Ще яскравіше видно симпатії Самовидця до Брюховецького в опису повстання останнього проти Москви, де Самовидець дбає як би виправдати Брюховецького за це повстання. Так, описуючи 1667 р. умову Андрусівську, Самовидець каже, що за цією умовою правий бік Дніпра мав бути під владою Польщі, лівий бік під владою Москви, „а котора би сторона спротивилася, то зобополне оную зносити“, тоді як останнього пункта в Андрусівському трактаті нема. Оповідає далі Самовидець, що „посланцѣ гетмана Брюховецького частіе на Москвѣ бивали в кривдахѣ от воеводѣ, зостаючихъ по городахѣ, которихъ люде поносили, на що жадного респонсу не одержовалъ“, дарма, що мало місце і розслідування Москвою скарг на воевод на Україні⁵⁾. Також каже Самовидець, що коли на Москві „быль подписокъ с канцелярїи Мокрїевичъ и Капшуровичъ, тіе дали знати, же козаки юже нѣ за що, и яко би ляхомъ вскорѣ Украину отдадутъ“. Коли ж після цього на Україні стало відомо, що туди має прибути боярин від царя з військом, „барзо Брюховецкій собою и уся

¹⁾ Лѣтопись Самовидца, 89.

²⁾ С. Соловьевъ, Історія Росції, III, 146; Н. Костомаровъ, Руїна, 58; Г. Карповъ, Мееодій Филимоновичъ, Прав. Обзорїніе, 1875, № 6, с. 250; А. Барсуковъ, Родъ Шереметьевыхъ, VI, 343-344; В. Эйнгорнъ, Очерки, 307, 310; П. Матвѣевъ, Москва и Малороссія въ управление Ордина-Нащокина Малороссійскимъ Приказомъ, Рус. Архивъ 1901, I, с. 233; Д. Кравцов, Брюховецкій й відьми, Україна 1927, кн. 5, с. 4; В. Юркевич, Військовий перепис 1666 р., Україна 1928, кн. 3, с. 27.

³⁾ Д. Бантшиш-Каменскій, Історія Малої Росції, 259.

⁴⁾ В. Модзалевскій, Браць гетмана Брюховецького, Труды Черниг. Губ. Уч. Арх. Комиссїи в. XI, с. 178-179; Акты ЮЗР. IX, № 126, с. 598 і д. Дійсно, в тих пересправах, що їх вів 1665 р. Брюховецькій з кн. Долгоруким про посаг майбутньої дружини Брюховецького (Акты ЮЗР. VI, № 1, с. 10 і д.), на яких пересправах ґрунтуються дослідники, як на доказі шлюбу Брюховецького з донькою кн. Долгорукого, нема, що ця майбутня дружина гетьмана рідна донька цього князя. В. Модзалевскій у вищеназваній замітці цілком вірно зауважує, що тяжко припустити, щоб боярин Долгорукий згодився віддати рідну доньку, хоч і за боярина і гетьмана, але за особу невідомого походження. Від себе додаю до цього, що ще більш неможливо, щоб полковник В. Дворецький, особа нижча по службовому становищу, ніж Брюховецький, відважився, знаючи московські погляди, вести пересправи про шлюб свого сина з рідною сестрою дружини Брюховецького (Акты ЮЗР. VI, № 1, с. 15), як ще остання була б рідною донькою кн. Долгорукого; на сестрі ж падчериці кн. Долгорукого Дворецький міг надіятися одружити свого сина.

⁵⁾ Про підкреслення Самовидцем тяготи люду України від воевод було вище, с. 90.

старшина стривожили, того ся боячи, жеби не отдало України королеви“¹⁾. Як видко з наведених цитат, Самовидець весь час у свойому оповіданні про причини повстання Брюховецького проти Москви доводить, що Брюховецький мав підстави це робити: Україну загрожують віддати королеві, скарги на кривди людности від воевод не мають жодних наслідків. Далі ж Самовидець доводить, що цей намір піднести повстання й відкременитися від Москви не був тільки думкою самого Брюховецького. До цього „фортелемъ своимъ Дорошенко подхожоваль Бруховецкому, маючи собѣ способного и помочного метрополиту, которій през чернца Пивского намѣсника, Якубенка, онаго такъ писмами, як и словесно, обещуючи Бруховецкому цале уступити гетманства, тилко же би вкупѣ зоставало козацтво; чому повѣривши, Бруховецкій гетманъ далъ ся намовити и почаль брати ненависть на Москву“²⁾ Й саме повстання Брюховецький розпочав 1668 р. не раніш, аніж „на початку року того, о Богоявленіи з'ехалися усѣ полковники в Гадячое, и гетманъ Бруховецкій учинилъ раду с полковниками, судьями и усею старшиною, и поприягли себѣ, же юже конечно отступити от его царского величества и по орду слати и воеводъ и москву з городовъ отсилати албо з ними битися, ежели би не уступали з городовъ; на що усе доброволне позволили усѣ обще“³⁾. Коли ж Самовидець зве далі повстання Брюховецького „тоє непотребное дѣло“, в чому дослідник, як, напр., О. Левицький, бачить неприхильність і до Брюховецького й до самої справи повстання⁴⁾, — я бачу в даному місці літопису, що так не зв'яжеться з попередніми думками Самовидця про причини цього повстання, тільки вираз *ad usum delphini*, з-за умов часу, коли писано літопис. Не можна було тоді ані жодним словом не осудити це повстання, що так зіпсувало всі плани Москві на Україні.

Нарешті, покінчуючи з характеристикою ставлення Самовидця до Брюховецького, розглянемо оповідання його про смерть Брюховецького. Самовидець каже, що після того, як козаки Брюховецького піднесли бунт проти нього, дожакували його табор, — „самого Бруховецкого узявши, до Дорошенка припроводили, которого Дорошенко позволивъ забити голотѣ. Итакъ голота тиранске забили и замордовали Бруховецкого на полѣ и много людей значнихъ козаковъ и запорожцовъ позабивали“⁵⁾. Більш Самовидець нічого про це не каже и не висловлює свого ставлення до смерті Брюховецького.

¹⁾ Лїтопись Самовидца, 96.

²⁾ Лїтопись Самовидца, 97; ствердження звістки Самовидця про ці зносини П. Дорошенка й Тукальського з Брюховецьким й обіцянні йому гетьманства й на правому боці, що було тільки тактичним ходом з боку Дорошенка й Тукальського, див. Акти ЮЗР. VII, № 34, с. 92-93. № 11, с. 30; про роллю ж в цих пересправах ченця пивского намісника Якубенка певних даних я не знайшов; побічне ствердження цієї звістки Самовидця можна бачити в тому, що Брюховецький 8 жовтня 1667 р. дав універсала пивському ігумену Туру на оселення городищ і слобід пивського монастиря (Акти ЮЗР. VI, № 69, с. 231-232; пор. В. Эйнгорнъ, Очерки, 439; П. Матвѣевъ, Москва и Малороссія, 132). ³⁾ Лїтопись Самовидца, 98.

⁴⁾ О. Левицький, Опыт изслѣдованія, 68.

⁵⁾ Лїтопись Самовидца, 99-100; ствердження цих звісток про бунт у війську Брюховецького й забиття його, Акти ЮЗР. VII, № 34, с. 93. Про тиранське забиття Брюховецького див. Акти ЮЗР. VII, № 94 с. 93; пор. VIII, № 16, с. 57. Московський воевода Є. Огарев, що бачив труп Брюховецького показував опісля, що „онъ де Евсей в ту же пору ево (труп Брюховецького) смотрѣль и видѣль сво, что он весь изсѣчен и тайной уд отрѣзан и положенъ ему в ротъ“ (Моск. Арх. Мин. Юстици, Книги Малоросс. Приказа, № 1, л. 521). Дивною, звичайно, буде звістка, що маємо в записах відомого М. Чайковського, що його мати була Бруховецькою кошового атамана І. Брюховецького, що після 44.переможних походів на Крим, Молдавію, Московщину, Польщу помер від гніва й горя, що мусив повернутися від Перекопу, взявши тільки три міста, біля 30 сел, а також 3 тисяч ясирю (Записки Михаила Чайковскаго (Садыкъ-Паша), Київ: Стар. 1891, № 1, с. 45-46).

(Інші ж так звані „козацькі“ літописці ще й моралізують з приводу цього. Так, напр., Г. Грабянка, оповівши про смерть Брюховецького, додає: „Такъ Богъ отмстивъ на Брюховецькому неповинную кровь Сомкову и прочихъ Полковниковъ и знатного товариства, ихъ же онъ, наступаючи на гетманство и за своего уже гетмановання, множество погубивши, чини ихъ и имѣнія голотѣ Запорожской роздаде“¹⁾). Так само и С. Величко, після оповідання про забиття Брюховецького, каже: „И такъ взаимне отмѣрилося подобно ему Брюховецькому, же за проліянія кровѣ Сомковой и Оникіевой (яко о томъ на початку гетманства Брюховецького описалось), мусѣлъ свою отъ своихъ людей кровь проліяты и жизни сея лишитися“²⁾).

Також в „Краткомъ Описаніи Малороссіи“ читаємо з приводу смерти Брюховецького: „Такъ Богъ отмстивъ клятвopеступленіе его и неповинную кровь многихъ, которыхъ онъ, наступаючи на гетманство и опосля погубивъ, чини ихъ и пожитки голотѣ запорожской роздалъ и на нихъ уповалъ“³⁾).

Цей брак з боку Самовидцевого коментарій й моралізування з приводу забиття Брюховецького може ще й тому свідчити за прихильність Самовидця до останнього, що, описуючи кінець гетьманства осіб, що він їм не симпатизував, як от, приміром, Д. Многогрішного, П. Дорошенка, І. Самойловича — Самовидець ще й моралізує з приводу їхнього падіння. (Треба ще відмітити, що Самовидець, що ставиться взагалі вороже до нижчих кол суспільства й докоряє, напр., попсвичові Самойловичу, що не пам'ятає „на подлостъ своего рожаю“, не тільки не докоряє Брюховецькому низьке його походження, а навіть і не згадує про це. Тимчасом сучасники, що належали тоді до ворогів Брюховецького, відмічали досить низьке походження Івана Брюховецького. Так, напр., відомий Яким Сомко зазначавав про Брюховецького, „что онъ полуляхъ, былъ ляхомъ да крестился; а въ войску онъ не служивалъ и козакомъ не бывалъ, а служилъ онъ у гетмана Богдана Хмельницкого, и приказано ему было во дворѣ, а въ войну его съ собою никуда не ималъ“⁴⁾). Г. Дорошенко відмічав, що Брюховецький „не природный украинской козакъ“, а П. Дорошенко відзначив, що Брюховецький „человѣченко худой и непородной козакъ“⁵⁾). Не відзначив Самовидець, що козаки й до походу П. Дорошенка 1668 р. на Лівобережжя, неприхильно ставилися до І. Брюховецького. Так, напр., 1666 р. московський посланець на Україну І. Леонтьев зазначив: „Да мнѣ же Іонъ сказывалъ воевода Федоръ Протасевъ: поговариваютъ де козаки въ войскѣ про гетмана: што де за гетманъ, что запершись сидитъ въ городѣ, что в лукошкѣ? Хорошо бы де шоль и былъ въ войскѣ и всякой бы де промыселъ чинилъ надъ государевыми неприятели, а то де толко за гетманомъ и дѣла что вѣдми зжетъ“⁶⁾). Самовидець же тільки під 1668 р., оповідаючи про похід П. Дорошенка на Лівобережжя, каже, що „козаки засъ, застаючіе подъ рейментомъ гетмана Брюховецького, почали свою приязнь отмѣняти и до Дорошенка посилати, жеби, з Чигирина вийшовши, за Днѣпръ переправовался, обещаючи сея онго за гетмана приняти“⁷⁾).

Прихильно ставиться Самовидець і до митрополита Тукальського. Ця прихильність Самовидця до Тукальського виявляється, по-перше,

¹⁾ Лѣтопись Григорія Грабянки, 198.

²⁾ Лѣтопись Самоила Величка, II, 164.

³⁾ Краткое Описаніе Малороссіи, 269. ⁴⁾ Акты ЮЗР. VII, № 121, с. 359.

⁵⁾ Акты ЮЗР. VI, № 71, с. 251, VII, № 11, с. 80. ⁶⁾ Акты ЮЗР. VI, № 50, с. 146.

⁷⁾ Лѣтопись Самовидца, 99; що ж до звістки Самовидця під 1665 р. про бунт у війську Брюховецького (с. 88), яку можна вважати за звістку про незадоволення козаків Брюховецьким — я припускаю, що ця звістка 1665 р. Самовидець вмістив, щоб виправдати відступ Брюховецького з-під Білої-Церкви.

в тому, що він, оповідаючи про те, що після смерті Д. Балабана кандидатами на київську митрополію був Тукальський, якого підтримувало духовенство й шляхта, й А. Виницький, якого підтримував гетьман Тетеря, Самовидець іменує Тукальського, як „отца Тукальського“, й як би співчуває йому в арешті¹⁾, тоді як А. Виницького отцем не зве. Оповідючи 1671 р. про арешт П. Дорошенком єпископа Й. Шумлянського й привіз його до Чигирина, Самовидець підкреслює, що Шумлянського Дорошенко відпустив з Чигирина „за старанієм отца метрополита“; з'єднуючи цю звістку з оповіданням Самовидця, що Шумлянського арештовано у Могилеві „з великою жалостію усього народу, на тот чась у Могилевѣ“²⁾, можна тому в відозві Самовидця про роллю Тукальського в визволенні Шумлянського вбачати прихильне ставлення Самовидця до Тукальського. Найбільш же можна вбачати прихильне ставлення Самовидця до Тукальського в тому, що Самовидець, докоряючи не один раз у своєму творі П. Дорошенкові за його політику щодо Туреччини и татар, за союз з ними, не згадує про роллю Тукальського в цій політиці. Добре відомо й зараз з дослідів над відносинами тих часів, добре було відомо й широким масам української людности в ті часи, що Тукальський був головний діяч партії П. Дорошенка так в її орієнтації на Туреччину, як і у всій політиці Дорошенка. Так, напр., в реляції Шумлянського 1671 р. маємо, що Тукальського духом живе гетьман П. Дорошенко й уся Україна³⁾. 1672 р. були чути, в зв'язку з прибуттям турок на Правобережжя, що П. Дорошенко казав Тукальському: „господине и пастырю, за твоимъ благословеніємъ, всѣ люди и мы пойдемъ в тяжкую неволю“⁴⁾. Все це дає мені підстави вважати, що Самовидець ставився прихильно до Й. Тукальського.)

Ставився прихильно Самовидець і до М. Ханенка, причому й тут симпатії його досить приховані. Так, Самовидець зовсім не докоряє Ханенкові про його союз з ордою в боротьбі 1669 р. проти П. Дорошенка, дарма, що на протязі всього свого твору Самовидець ставиться неприхильно до союзу України з татарами. Не каже зовсім Самовидець про угоду М. Ханенка 1670 р. з Польщею, т. зв. Острожську Комісію, що була великою уступкою з боку прихильників Ханенка й його самого Польщі, особливо в порівнянні з тими умовами, що ставив останній П. Дорошенко⁵⁾. Так само мовчить Самовидець й про низку досить негативних моментів в діяльності Ханенка, що можна з'ясувати тільки його прихильністю до останнього. Так, Самовидець не каже в своєму творі, що Ханенко не мав впливу у людности України й навіть у своїх козаків, так що, напр., 1671 р. прохав у Я. Собієського декілька корогв війська для безпечности⁶⁾ й що козаки ставилися вороже до Ханенка⁷⁾; не каже Самовидець, що 1671 р. Ханенка підтримував один брацлавський полк, від якого він був і обраний гетьманом, проти якого обрання від одного тільки полку був й Я. Собієський⁸⁾; не каже Самовидець, що 1671 р. Ханенко згодився на захоплення хитрошами поляками Брацлава⁹⁾. Про погром П. Дорошенком і татарами 1672 р. війська Ханенка і Лужицького Самовидець каже тільки, що вони зі шкодою уступили, тоді як в дійсності вони зазнали великої поразки. Так само залишення Ханенком

1) Лѣтопись Самовидца, 84. 2) Лѣтопись Самовидца, 110.

3) Acta historica..., II № 284, с. 330.

4) Акты ЮЗР. IX № 180 с. 970-971

5) Н. Костомаровъ, Руна, 164 і д.

6) Acta historica... II, № 323 с. 700. № 328 с. 713; A. Grabowski, Ojcz. Spom., II, 336, 343, 151

7) Pamietniki Filippa Duponta, 22.

8) Acta historica..., II, № 326 с. 709, № 328 с. 712; A. Grabowski, ibid., II, 339, 342.

9) Acta historica, II, № 323, с. 700; A. Grabowski, Ojcz. Spom., II, 336.

сторони поляків і перехід його на бік Москви Самовидець з'ясовує тим, що Ханенко берігся панів, тоді як про те ще безпосереднім приводом до розриву Ханенка з Польщею була його сварка з Я. Пивом - Запільським й вбивство останнього з - за якоїсь полонянки. Всі ці мовчанки Самовидця про події, що їх більшість він мусив знати, бо в ті часи, коли відбувалися ці події, він мешкав на Правобережжі, навіть у Брацлаві, невірне оповідання про різні події, що були кінцем кінцем на користь М. Ханенкові, й дають мені підстави додержуватися погляду, що Самовидець ставився прихильно до М. Ханенка.

Ставиться Самовидець прихильно у своєму творі й до Семена Самойловича, стародубського полковника¹⁾. Ця прихильність виявляється не тільки в тому, що Самовидець, оповідаючи 1679 р. про спустошення, що зазнало Правобережжя від відділів С. Самойловича й згін ним люду з правого боку Дніпра на лівий (про це міг Самовидець не висловлювати свої думки й за небезпеки для себе, бо тоді, як це писалося, Самойловичи були у влади), але й в тому, що 1685 р., оповідаючи про смерть С. Самойловича, він додав, що останній помер „в лѣтѣхъ молодихъ, але розуму старого“²⁾. Давати таку характеристику С. Самойловичу Самовидця, коли б він не був прихильний С. Самойловичеві, ніщо не примушувало; він міг би не давати ніякої характеристики йому, як не давав характеристики І. Самойловичу й його діяльності до самого скінчення його з уряду. Ця позитивна оцінка Самовидцем С. Самойловича особливо характерна в порівнянні з негативним ставленням його до інших Самойловичів.

Прихильно ставиться Самовидець й до ніженського полковника І. Обидовського. Це можна бачити з оповідання літопису під 1701 р.³⁾, де маємо: „Того жъ часу войска запорожского з Сѣчи на килка тисячей, по указу царскомъ, пошло до Пскова, и полкъ гадяцкій увесь⁴⁾, а компанія и сердюки тамъ зимовали⁵⁾, а полки отпущени до городовъ⁶⁾, по смерти небожчика Обидовского полковника нѣжинского, которій тамъ своєю смертію умерлъ⁷⁾ в лѣтѣхъ молодыхъ“⁸⁾; в цьому виразі про передчасну смерть Обидовського („в лѣтѣхъ молодыхъ“) видно симпатію Самовидця до Обидовського.

Прихильно ставиться Самовидець і до І. Мазепи⁹⁾. Уже описуючи 1687 р. обрання Мазепи гетьманом, Самовидець каже, що військо „наста-

¹⁾ Пор. моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 72.

²⁾ Лѣтопись Самовидца, 163.

³⁾ Лѣтопись Самовидца, 202.

⁴⁾ Ствердження цієї звістки про похід запорожців і гадяцького полку до Пскова, Моск. Архив Мин. Юстиции, Новгородский стол, столб № 250 л. л. 277-267; Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Малоросійские 1701 г. № 20, № 41; Арх. Мин. Юстиции, Книги Малорос. Приказа № 83 л. л. 262-265, л. л. 822-823 (різномовітне листування й інші джерела про цей похід)

⁵⁾ Ствердження цієї звістки — Моск. Арх. Мин. Юстиции, Новгородский стол столб. № 250 л. л. 251-254, 277-278, Книги Малорос. Приказа № 83, л. л. 822-823, Книга № 86 л. л. 164 (різні документи в цій справі)

⁶⁾ Ствердження цієї звістки, Источники Малоросійской Исторіи, II, 29; Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Малорос. 1701 г. № 20; Моск. Арх. Мин. Юстиции, Книги Малорос. Приказа № 83 л. л. 399-400, л. л. 268-269 (різні документи в цій справі).

⁷⁾ Моск. Архив Мин. Юстиции, Новгородский стол, столб. № 250 л. 269, Книги Малорос. Приказа № 83 л. 155 (одиски Б. Шереметева цареві від січня-лютого 1701 р, що І. Обидовський помер 31 січня 1701 р.); пор. Источники Малорос. Исторіи, II, 36 і д.; М. Максимовичъ, Собр сочиненій, I, 739.

⁸⁾ Що Обидовський був „во младыхъ лѣтѣхъ“, є в листі Мазепи цареві від травня 1698 р. в зв'язку з обранням Обидовського полковником до Ніжена (Моск. Архив Мин. Юстиции, Книги Малорос. Приказа № 79, л. 373); пор. А. Лазаревскій, Полкъ Нѣжинскій, 12.

⁹⁾ Пор. О. Левицкій, Опыт изслѣдованія, 73; моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 72-73.

новило гетманомъ асаулу войскового, Івана Мазепу, роду шляхетского, повѣту бѣлоцерковского, старожитной шляхти украинской и у войску значной¹⁾.

Про саме ж обрання Мазепи гетьманом Самовидецъ каже, що після скінення І. Самойловича „старшина козацкая, видячи, же в небитности гетмана своеволя по городахъ почала ся розширяти, просили боярина Галѣцина, жеби войску позвѣсвилъ волними голосами обрати собѣ гетмана, на що дозволилъ бояринъ радѣ бити“²⁾. Цим Самовидецъ як би виправдує швидке обрання гетьмана в поході. При цьому треба взяти на увагу, що не могли в степу, на Коломаку старшини знати так скоро про сваволю в містах, бо Самойловича скінено з гетьманства 23 липня, а 25-липня вже обрано Мазепу за гетьмана—термін дуже короткий, щоб відомості з Коломаку до міст України викликали такі бунти й стало про це відомо на Коломаку. І в дальших оповіданнях літопису теж бачимо прихильне ставлення Самовидця до Мазепи. Так, 1694 р. Самовидецъ не каже нічого про невдалий похід у степ полків гадяцького, полтавського, пішого Кожуховського й комонної кампанії Ростовського³⁾, про що не минув згадати ворожій Мазепі С. Величко, назвавши його побіжно „валечній невѣстухъ и махіявелъ гетманъ Мазепа“⁴⁾. 1696 р. Самовидецъ, оповідаючи про зимовий напад татар на Україну, каже, що „гетманъ нашъ запорожскій, Іван Мазепа, не допускаючи далѣй онимъ неприятелемъ распостиратися и пустошити Украины, скупивши войска свои, вийшоль противко нихъ на Прилуку, на Лохвицу“⁵⁾... Також в тому ж 1696 р. Самовидецъ відмічає, що, повертаючись з походу, „поехалъ гетманъ и засталъ его царское величество в Рибномъ, и тамъ поклонъ свой отдалъ, где ласкавого цара на себе и на усе войско имѣлъ и такая великая милость его царского величества была, же изволилъ своею битностию у господѣ у гетмана гуляти и обѣдати и през цалий день гетмановѣ Івану Мазепѣ з собою сидѣти, напотомъ з ласкою отпустилъ на Украину“⁶⁾. Таке ставлення Самовидця до Мазепи, при тому з перших часів Мазепиною гетьманства, треба особливо пам'ятати, маючи на увазі, що гетман Мазепа за тих часів не мав великої популярности на Україні. Так, 1688 р. були чутки про кандидатуру в гетьмани П. Левенця⁷⁾, як видко кандидата від нижчих кол українського суспільства⁸⁾, пізніш, перед повстанням Петрика, проти Мазепи виник рух у колах старшини,

1) Лѣтопись Самовидца, 171; ствердження звістки Самовидця про обрання Мазепи, генер. осаула—гетьманом і його походження — Источники Малорос. Истории, II, 307 і д.; Полн. Собр. Законовъ II № 1254 с. 869, № 1258 с. 816; Собр. Гос. Грамотъ и Договоровъ IV № 187 с. 546, № 188 с. 567 і д.; Древняя Рос. Вивліоекка XVII 357-358; Моск. Арх. Мин. Юст, Севский стол, столб. № 415 л 84-85 (одписка В. Голіцина); А. Лазаревскій, Замятки о Мазепѣ, Київ. Стар. 1898 № 3 с. 461, № 4 с. 152; P. Gordon, Tagebuch, II. 189 ff.

2) Лѣтопись Самовидца, 171.

3) Источники Эварницкаго I, 539 і д.

4) Лѣтопись Самойла Величка III, 342-243

5) Лѣтопись Самовидца, 187; ствердження звістки Самовидця про цей рух І. Мазепи, додаток № 20, Акты ЗР. V №№ 265, 266, 267, 268; Письмо Гетмана Мазепы къ государямъ царямъ Івану и Петру Алексѣевичамъ (з Лохвицы 31 січня 1696 р.), Чтения въ Общ. Ист. и Др. Россійскихъ, годъ третій № 5 с. 160.

6) Лѣтопись Самовидца, 191; про перебування Мазепи у Петра в Рибному (але без будьких подробиць) еспомини — Моск. Арх. Мин. Юстици, Книги Малорос. Приказа № 78 л. 25 (спомин у пізнійшій грамоті Петра, що 1 вересня 1696 р. Мазепа був в Рибному у Петра); Н. Устряловъ, Исторія царствования Петра Великаго, II, 297; пор. Источники Эварницкаго, I, 607, 608, 941; P. Gordon, Tagebuch, III, 65.

7) Археографическій сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси т. VII, № 122 с. 154.

8) Ще за І. Самойловича Д. Гуджол, Ф. Жученко, П. Гердик й інш. скаржилися гетьманові, що П. Левенець „на ихъ здоровья похвалки чинить, самихъ безчестать, перестаетъ з виновниками и броварниками и из ихъ слугами“. (В. Мякотинъ, Очерки соціальной исторіи Украины въ XVII-XVIII в. в. т I, в Іс. 107).

що висувала в гетьмани В. Кочубея¹⁾. Потім, на самому початку XVIII в. (я навмисне беру приклади з часів сучасних Самовидцеві) московський подорожник під Лук'янов, записав про своє перебування в Батурині відносно Мазени, що „гетманъ онъ есть стрѣльцами — та и крѣпокъ, а то бы его хохлы давно уходили, да стрѣльцовъ боятса“²⁾.

Що ж до ставлення до Й. Шумлянського, про арешт якого П. Дорошенком Самовидець 1671 р. відмічає, що Шумлянського „взято в Могилевѣ, з великою жалостію усею народу, зостаючого на тот часъ у Могилевѣ, звлаща под часъ ярмарку богоявленского“³⁾, — тяжко встановити, чи маємо ми тут діло з симпатією Самовидця до Шумлянського, чи антипатією Самовидця до П. Дорошенка, якому Самовидець цією фразою про арешт особи, що панувалася людям, хотів докорити.)

Перейдімо тепер до розгляду питання про негативне ставлення Самовидця до низки українських діячів того часу.

(Неприхильно ставиться Самовидець до М. Небаби, чернігівського полковника. Оповідючи 1651 р. про кампанію на литовському фронті, Самовидець каже, що у війську, що на чолі його був Небаба, „зоставали безпечно, болшей бавячися пьянствомъ, а нѣжели осторожностію, розумѣючи, же уже незвитяжними zostали“; коли ж козакам стало відомо про рух литовського війська, „старшій козацкій Небаба, полковникъ чернѣговскій, порвавшись несправне, скочилъ противко тому войску справному, которого заразъ тое войско литовское зломило, и много козаковъ порубали, и того самого Небабу, неуважного полковника, тамъ же стято“⁴⁾). При цьому Самовидець не каже, що сам Небаба боронився мужньо, коли йому зняли праву руку, боронився лівою рукою покіль його забито⁵⁾.

Негативно ставиться в своїому творі Самовидець до І. Виговського⁶⁾. Самовидець закидає І. Виговському невдячність пам'яті старого Хмельницького Богдана⁷⁾, „запомнѣлъ того скоро Выговскій же старій Хмельницкій, з неволѣ сного от татаръ визволивши⁸⁾, такимъ паномъ учинилъ⁹⁾, а не тилко его самого, але и усѣхъ покровныхъ его збогатилъ“¹⁰⁾. Саме обрання І. Виговського гетьманом описано Самовидцем, як хитрий трюк. Тут ми маємо, що Юр. Хмельницького він підмовив відмовитися уряду, що виборча рада тривала три дні, причому першого дня на раду пускали лише зичливих І. Виговському, а для решти зачинено двір, що рада нерешті ухвалила, щоб Ю. Хмельницький залишався гетьманом під доглядом І. Виговського й інш., щоб булаву й бунчук Виговський одер-

¹⁾ Про це докладно — Проф. О. Оглоблін, Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року, с. 720 і д.

²⁾ Путешествіе въ Святую землю священника Лукьянова, Русскій Архивъ 1863, I, 35; про час цієї подорожі Лук'янова див М. Максимовичъ, Собр. сочиненій, I, 537-538; К. Харламовичъ, Малороссійское вліяніе, I, 345.

³⁾ Лѣтопись Самовидца, 110.

⁴⁾ Лѣтопись Самовидца, 26-27.

⁵⁾ S. Oswiecim, Dyariusz, 348-349.

⁶⁾ Пор. О. Левицкій, Опытъ изслѣдованія, 71-72; мої студії, До питання про певність відомост. літоп. Самовидця, 66-67, До історії Руїни, 19 і д.

⁷⁾ Лѣтопись Самовидца, 51-52.

⁸⁾ Що Виговського Б. Хмельницький викупив під Жовтими Водами у татар „за jednę kobyłę“, оповідає сам Виговський 1649 р. під Збаражем Яницькому (Michałow, № 150 с. 453); це оповідання Яницького маємо в дуже прихильному Виговському тоні, що підтверджує, що Виговський дійсно казав про це Яницькому. Величко занотував у своїому творі, що він чув від старих людей, що Хмельницький Виговського у татар „за одну вименял шкалу“ (С. Величко, Сказаніе... I, 167); про полон Виговського у татар також — Volumina Legum, IV, 302.

⁹⁾ W. Lipiński, S. M. Krzyszewski, 307, 308; його ж, Україна на переломі 157-158.

¹⁰⁾ Напр, маєтки Виговських — Акты ЮЗР. XV № 1.

жував від Ю. Хмельницького лише на час походу, коли й мав право підписуватись: „Іванъ Виговскій, па тотъ час гетманъ войска запорожского“, що, одержавши раз булаву й бунчук, Виговський вже їх не повернув Ю. Хмельницькому¹⁾),—події, що зовсім не мали місця. Плямуючи ж так у цьому оповіданні І. Виговського, Самовидець не каже зовсім про те, що Виговський на корсунській раді того ж 1657 р. відмовлявся гетьманства, але козацтво знов ствердило його на цьому уряді²⁾). Про раду в Переяславі 1658 р. Самовидець каже, що на цій раді Виговський московського представника Хитрово „такъ словами лестивими, яко и подарунками уконтентовавши, до того повернуль, же оному гетманство подтвердилъ в Переясловлю, любо на тоє войско и не позволяло“, чого не було в дійсності; малює цю раду Самовидець як тріумф І. Виговського³⁾), дарма, що ця рада була не тріумфом, а поразкою Виговського, уступками його Москві. Бажаючи в своїому творі показати І. Виговського, як діяча, що в своїй політиці спирався на наймане військо, Самовидець каже, що Виговський посилав проти Пушкаря „корогви затыговые“⁴⁾), тоді як проти Пушкаря ходили й козаки на чолі з І. Богуном. Оповідючи про союз Виговського 1658 р. з татарами, Самовидець каже, що Виговський з Карамбеем „потаемне от усѣхъ полковниковъ постановили—противко кого тую войну мали поднести“ й що „полковники не знали о томъ, жебы онъ (Виговський М. П.) мѣлъ от его царского величества оторватися“⁵⁾), чого в дійсності не було, бо Виговський провадив свою політику, спираючись на певні кола старшини. Виставляє Самовидець Виговського як прихильника Польщі. Так, він оповідає, що ще після смерті Б. Хмельницького в звязку з перебуванням на Україні польського посланця С. Беневського „заразъ тому Бѣневскому усю зичливість свою открылъ Выговскій: и якимъ способомъ мѣеть оторватися от царского величества, а знову згду брати з королемъ полскимъ, и чого жадаеть от короля и Речи Посполитой“⁶⁾). 1659 р., оповідаючи про кінець гетьманства І. Виговського, Самовидець каже, що Виговський мусив „уходити в Польцу, до которого козаки посилали по гармати и знаки войсковые, що онимъ одни постѣввалъ, а другіе з собою попровадилъ в Польцу, которому надано Баръ и иніе города в Польщи“⁷⁾). Треба на це зауважити, що зовсім не зрозуміло, звідкіль Самовидець або хто інший міг знати про таємні розмови Виговського з Беневським, хоч би вони й мали місце. Щож до надання Виговському Бара й інших міст, треба сказати, що ці міста Виговський одержав ще за часів свого гетьманування. Після ж скинення з гетьманства Виговський не втік до Польщі, а провадив взмкку 1659-1660 р. р. жваву військову діяльність проти Ю. Хмельницького й проти Москви. Да при тому ж Виговський зовсім не був таким прихильником орієнтації на Польщу, як його намагається виставити Самовидець. Виговський визнавав орієнтацію на Польщу тільки „постільки-досільки“. Він був проти безумовної орієнтації України на Польщу, а тільки на певних умовах, що забезпечували б інтереси репрезентованої ім партії. Виговський та частина старшини, представником якої він був, у своїй політиці, хоч і трималися в певні часи орієнтації на Польщу, але були проти того, щоб цілком йти на зустріч всім вимогам Польщі. Вони знали, що така поступливість Польщі приведе до поновлення маґ-

1) Лѣтопись Самовидца, 48 і д.

2) Акты ЮЗР. IV № 26 с. 35-35, № 35 с. 43-44, VII № 79 с. 229; В. Герасимчук, Виговщина і Гадяцький трактат, с. 24 і д.

3) Лѣтопись Самовидца, 52-53.

4) Тамож, 52.

5) Тамож, 53-54.

6) Лѣтопись Самовидца, 51.

7) Тамож, 60-61.

Нагаської диктатури на Україні, проти чого, звичайно, була й козацька старшина взагалі й та дрібна шляхта, що влилася в її кола. Діяльність його після позбавлення гетьманського уряду є тому яскравий приклад. Недаром після Чуднівської кампанії польські панівні кола так боялися повернення Виговського на гетьманство¹⁾.

Правда, в оповіданні про смерть І. Виговського 1664 р. Самовидець каже, що Виговського „Маховський полковникъ казалъ ростриляти, недбаючи же воеводою былъ“²⁾; в цьому можна вбачати наче б то прихильне ставлення Самовидця до Виговського, але ж тут треба вбачати, на мій погляд, негативне ставлення літописця до самоуправства Маховського, що, займаючи посаду полковника, розстріляв сенатора і воеводу І. Виговського.)

Неприхильно ставиться Самовидець і до відомого діяча 1659-1660 р.р., переяславського полковника Т. Цицюри. В оповіданні про діяльність Т. Цицюри в справі повстання проти І. Виговського 1659 р. Самовидець каже, що Цицюра розпочав цю справу „хотячи себѣ гетманства“³⁾, ц. т. з'ясовує його діяльність виключно мотивами егоїстичними

Негативно ставиться Самовидець і до Васюти Золотаренка. В оповіданні про події 1662 р. Самовидець зазначає, що М. Филимонович і В. Золотаренко в доносі цареві „описали Сомка гетмана, же конечно по орду послаєть, хотячи измѣнити, що была неправда“, при чому ця ворожнеча В. Золотаренка до Сомка була тому, що він „собѣ гетманства хотѣлъ и не слухалъ Сомка гетмана“⁴⁾, ц. т. мотив егоїстичний. В тому ж 1662 р. після описання погрому війська Юрася Хмельницького під Каневом, коли козаки хотіли обрати гетьманом Сомка, Методій Филимонович і В. Золотаренко, не бажаючи цього, „упросили князя Ромодановського жебы найскорѣй ишолъ под Черкаси, не ожидаючи Якима Сомка гетмана, которій на радощахъ гулялъ с козаками“⁵⁾, завдяки чому й не відбулося тоді обрання Сомка гетьманом. Оповідаючи далі про боротьбу за гетьманство на Лівобережній Україні 1662 р., Самовидець дає докладне негативне оповідання про ролі В. Золотаренка в цих подіях, виставляючи його в смішних фарбах. Наведу це характерне оповідання цілком. „Полковникъ нѣжинскій Васюта, будучи уведений обетницею гетманства от запорожцовъ, которіе приеждючи з Запорожа и видячи хтивость от его того уряду и з-с опуканнямъ его подводячи за-для узяття подарковъ, же якоби его войско на Запорожу хотять гетманомъ насътановити. А онъ, яко простаць, а маючися добре, не жалуючи кожного даровалъ, а Сомка гетмана яко могучи удавалъ и на Москву описовалъ, за которимъ его уданнямъ оба зостали у великомъ подозрѣнїю и неласце на Москвѣ. Аже видячи полковникъ нѣжинскій, же Бруховецькій, вишовши з Запорожжа, жадной карти до оного не пишеть, отзиваючися з якою приязню, умислилъ былъ самъ ехати до Гадячого, и забравши товариство значное в Батуринъ, и тамъ хотѣлъ тихъ людей вигубити, которіе оного от злого отводили, жеби не удавалъ Сомка и межи собою гетмана настановили и тое оному персвадовали, же запорожць не зовсѣмъ добримъ на старшину городовую жичуть, якъ то у оныхъ звичай давній. Аже по волѣ его не сталося, бо пѣхота, которую онъ на тое былъ в Батуринъ впровадилъ и наустивъ, Богъ сердца отвернулъ от невиннихъ людей, же на него самого повстали и за малимъ его не убили, же заледво тое ускромилї; и із Батурина послалъ подарунки до князя Ромода-

1) Памятники Киев. Ком. IV, з. № 9 с. 32 і д.

2) Лѣтопись Самовидца 84.

3) Лѣтопись Самовидца, 59; бажання Цицюри гетьманства стверджується тим, що він призначив полковником до Чигирина Павла Кременчужського (Акты ЮЗР. XV № 11. с. 439).

4) Лѣтопись Самовидца, 65.

5) Там же, 68.

Ніовського, жеби руку єго держалъ, такъ же и ввѣвдуючіся о томъ, ежели запорожци что будутъ о томъ мовити, жебы оному гетманомъ бути. Аже посланцѣ zostали князя Ромодановеского у Зѣнковѣ, где и запорожци на тотъ часъ у князя были, которій подарокъ оного в смѣхъ князь принялъ, яко тотъ человекъ, же и своего много мѣтеъ. А запорожцѣ зась подпивши, свой замисль явне відкрили, же и на усю старшину городовую великіе похвалки онихъ вибити, а найболшей на Сомка и Васюту, полковника нѣжинского; которіе посланцѣ, повернувши, оному ознаймили, же порожня оному надѣя на князя и на запорожцовъ, же зле мислять, не тилко гетманомъ быти, але и о здоровю єго и худобѣ совѣтують¹⁾. И в тотъ час почалъ старатися о приязнь з гетманомъ Сомкомъ, которую учинивши и, зазвавши полковниковъ и сотниковъ и козаковъ значнихъ до Ичнѣ, присягу виконали в церквѣ ринковой на гетманство Якимовѣ Сомковѣ, и тотъ же Васюта присягалъ и иннихъ примушалъ, але юже не в часъ, бо зопсовавши, не скоро поправити, що удавалъ Сомка змѣнникомъ и незичливимъ царскому величеству, то и самъ в томъ zostавалъ тоею присягою“²⁾. Тут В. Золотаренко виступає в досить негативному освiтленні: й обдурений „простака“, що не слухає доцільних порад, йде, але невдачно, на загублення цих радників, й своєю діяльністю тільки зіпсував справу, що її й сам радий поправити, але вже пізно.)

Негативно ставиться Самовидець і до П. Тетері. В оповіданні під 1664 р. Самовидець каже, що Тетеря при обранні митрополита тримав руку Антонія Винницького, тоді як духовенство й шляхта тримали сторону Й. Тукальського, що його обрано митрополитом, „але перемогль гетманъ Тетера, бо удалъ до короля єго милости отца митрополиту Тукальського и свого швагра Хмельницького, бившого гетмана, такъже и Гуляницького, боячися гетманства стратити; которихъ король казалъ побрати и на заточеніе послати до Малборку, мѣста в Прусахъ“³⁾. Так само, оповідаючи під 1667 р. про випущення з ув'язнення Тукальського, Ю. Хмельницького й Гуляницького, Самовидець каже, що вони мусили потім втікати на Україну, бо їх „знову хотѣли побрати и потратити за поводомъ Тетеринимъ“⁴⁾; відзначив також Самовидець в оповіданні 1664 р. про Тетерю, що „уся Украина противко пему бунтується“⁵⁾.

Неприхильно ставиться Самовидець і до Децика, відмічаючи в оповіданні 1665 р., що „того жъ лѣта гултай нѣякійсь Децик усе Полѣся спустошилъ, але и того в Нѣжинѣ взято до вязеня и загинувъ“⁶⁾, але ж треба відзначити, що Децик був овруцький полковник, був ув'язнений й засланий не за спустошення Полісся, а за те, що робив змову проти гетьмана І. Брюховецького.

Неприхильно ставиться Самовидець у своєму творі й до відомого П. Дорошенка⁷⁾. В оповіданні про початок гетьманства П. Дорошенка Самовидець, оповідаючи про похід гетьмана Опари з козаками й татарами, каже, що „Дорошенко которій перше былъ асауломъ при гетману Тетерѣ“⁸⁾, тут же будучи и при Опарѣ, старался о гетманство и солтана переєдналъ; которого руку солтанъ з ордою держучи, призвавши Опару

1) Даних, що стверджували б або нищили це оповідання Самовидця, я не знайшов; тодішній стан річей робить це оповідання правдоподібним, але ж користуватися, звичайно, ним треба з обережністю.

2) Лѣтопись Самовидца, 70 і д.

3) Тамож, 82.

4) Тамож, 95.

5) Тамож, 84.

6) Тамож, 89.

7) О. Левіцькій, Опыт изслѣдованія, 72-73; моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 70.

8) Що П. Дорошенко був при Тетері генеральним асаулом — Памятники Кієв. Ком. IV, з № 71 с. 329; W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, 305; T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego, I, 495.

до себе з старшиною, казав Опару взяти, а Дорошенке дав гетьманомъ козацкимъ“¹⁾). Також і в оповіданні 1666 р. Самовидець підкреслює ставлення орди до Дорошенка, „которого орда барзо слухала, поневажъ оного и гетьманомъ поставила“²⁾). Відмічаючи цей зв'язок Дорошенка в посіданні гетьманства з татарами, Самовидець зазначає також не раз, що Дорошенко боявся стратити гетьманства й тому впливав різних відповідних заходів. Так, в оповіданні, 1672 р. Самовидець каже, що Дорошенко слав до турок „жалуючи гетьманства утратити“³⁾). 1674 р. Самовидець також відмічає, що Дорошенко не поїхав до Переяслава, „жалуючи утратити гетьманства“⁴⁾). 1675 р. відмічає Самовидець що Дорошенкові „жаль было гетьманства полжити“⁵⁾). Так само й здався 1676 р. Москві Дорошенко за Самовидцем „варуючи свого здоров'я“⁶⁾). В дійсності ж кінець політичної діяльності Дорошенка відбувся завдяки краху політики партії, що висунула його на гетьмани. В боягузстві й бажанні зберегти гетьманство й життя якою б то не було ціною не можна обвинувачувати П. Дорошенка — цієї хибі йому бракувало. Відмічає Самовидець, як це цитувалося вище, що Брюховецького до повстання проти Москви „фортелемъ своимъ Дорошенко подхожоваль“, а також, що 1668 р. Брюховецький в своїй політиці „не зразумѣль фортелю Дорошенкового“⁷⁾). Так само й 1678 р., Самовидець відмічає хитрощі Дорошенкові, відзначаючи, що в зносинах з І. Самойловичем і Москвою „Дорошенко, манячи, до лѣта просилъ жеби рада отложена была, а тутъ старался о посылки собѣ“⁸⁾). В оповіданні 1675 р. Самовидець відмічає, що Дорошенко, хоч і послав до Москви посланців своїх, а потім послав і санджаки туди ж з тестем, „толко ж в томъ мало правди было, бо постарому посилалъ до Турчина и до хана о помочъ тое лѣто“⁹⁾). Відмічає Самовидець під 1671 р., що після того, як Дорошенко за проханням Тукальського відпустив затриманого ним Й. Шумлянського, він „заразъ втроси и орду пустилъ за нимъ, же мало в неволю не впалъ“, причому арештовано Шумлянського „з великою жалостью усего народу“ в Могилеві¹⁰⁾).

Цим Самовидець підкреслює між іншим лукавство П. Дорошенка, тоді як в дійсності Дорошенко, відпускаючи Шумлянського, радив йому скоріш поспішати їхати, щоб орда його не захопила.

Так само зазначає Самовидець у своїй творі, що Дорошенко в своїй політиці, щодо Туреччини, здійснюючи плани свої і своїх Дорадників, обдурював люд. Так, в оповіданні про події 1669 р. Самовидець каже, що коли на заклик Дорошенка до нього прибув чаус з Туреччини, „на которого приездъ збираетъ раду Дорошенко в Корсуню усѣхъ полковниковъ и старшину, в которой радѣ усѣ кричали, не хочачи подданными бити Турчиновѣ, але онъ тимъ вѣмирался, же тилко на хана и султановѣ з жалобою посилалъ, же не хотять ему помогати, але еще на него з запорожцами встаетъ, и так згоду прямую з цѣсаромъ турецкимъ принялъ. И такъ в той радѣ, подишовши козаковѣ, яко простихъ людей, и из позволеніемъ усей тоей ради, принялъ того чауса, посла турецкого, и що хотѣлъ, тое з нимъ трактовалъ. И постановивши все, судю своего

1) Лѣтопись Самовидца, 88-89, ствердження цього — Акты ЮЗР. V № 141 с. 308, пор. VI № 15 с. 60.

2) Лѣтопись Самовидца, 92.

3) Тамож, 114; ствердження цієї звістки Самовидця про прохання Дорошенком в ті часи помочи у турок — Акты ЮЗР. XI № 111 с. 365; В. Эйнгорнъ, Очерки, 877.

4) Лѣтопись Самовидца, 122.

5) Тамож, 128.

6) Лѣтопись Самовидца, 129.

7) Тамож, 97, 99.

8) Тамож, 122.

9) Тамож, 128.

10) Тамож, 110.

Бѣлогруда, послал на певное о саджаки, о чомъ чернь не знала, о которихъ онъ мало дбаль, маючи при собѣ пѣхоти килка тисячъ и коммонника компанѣи немало“¹⁾. В оповіданні про події 1672 р., події, зв'язані з захопленням турками Кам'янця Подільського, Самовидець каже, що у Кам'янці турками „образи божіе, беручи з костеловъ и церквей, по улицахъ мощено, по болотахъ, по которихъ Турчинъ в'ехалъ в Камянець и его подданій незбожній Дорошенко гетманъ. Не заболѣло его сердце такого безчестія образовъ божіихъ за - для своего нещасливого дочасного гетманства!“²⁾. Так само відмічає Самовидець 1674 р. й грабунки Дорошенком і його відділами людності. Так, Самовидець відмічає, що на Правобережжі „инніе города поздавалися Дорошенковъ, которихъ барзо зодралъ, плату даючи татарамъ“; у людності ж тих міст на Україні, що їх турки передали Дорошенкові, „тое, що турки не добрали, где що в в'хованняхъ было, то тое от него посланніе отбирали и до него отсилали, а онъ тимъ платилъ той своевольной пѣхотѣ, которая при нему держалася; также застаючая пѣхота от него в Паволочи великіе розбой по гостинцяхъ чинила и многихъ значнихъ киянъ позабивали купцовъ“³⁾. Відзначає Самовидець під 1675 р., що Дорошенко мав собі опір тільки „самою пѣхотою своевольною, которую при собѣ держалъ тисячъ пултори“⁴⁾. В оповіданні про облогу й захоплення турками Умані 1674 р. Самовидець підкреслює, що уманці, „хотячи получитьи милосердія, послухавши Дорошенка и его посланцовъ, — полковникъ з старшиною и чолнѣйшими козаками поѣхалъ кланятися Турчиновъ, и тамъ усѣхъ тихъ козаков в неволю узято, и оставался Умань безъ старшини“⁵⁾; цим оповіданням Самовидець підкреслює негативну роль Дорошенка в цих подіях. З певним задоволенням відмічає Самовидець під 1675 р., що, коли Дорошенко посилав за поміччю до орди, „орда оного не слухала. Также и до Турчина посилалъ, але п тотъ за свою зневагу, же отдалъ санжаки, розгнѣваній, оному помочи не далъ“⁶⁾.

Висловлюючи так свою неприхильність до П. Дорошенка, Самовидець не мінує, щоб не заплямувати в своїму творі й родинне життя П. Дорошенка. В оповіданні 1668 р. про відступ П. Дорошенка з Лівобережжя на Правобережжя, після того, як Дорошенко став гетьманом обох боків Дніпра, Самовидець каже, що Дорошенко зробив це тому, „же оному з двора зайшло непотѣшное, же жона оному скочила черезъ плоть з молодшимъ“⁷⁾; в дійсності ж причиною відступу Дорошенка на Правобережжя були вісті про наступ поляків на Правобережжя. Самовидець цим своїм оповіданням дбав одночасно й про те, щоб заплямувати в своїй творі родинне життя Дорошенка й одночасно закинути йому, що він свої родинні справи ставив вище загально-державних, загально-українських, — почувши про нелади в домівці, залишив військові акції, похід, де якого довго ладився, в найважливіший момент й рушив додому.

Висловлюючи так у своїй творі неприхильність до П. Дорошенка, Самовидець не відзначає тих моментів з життя й діяльності П. Дорошенка, що їх би він відмітив, як би ставився до нього прихильно. Так, не відмічає ніде Самовидець, що П. Дорошенко був людиною козацького роду й великих військових здібностей. Недаром же сучасники відмічали, що П. Дорошенко „козак старой и поля знаеть“⁸⁾. Вже після здачі П. До-

1) Лѣтопись Самовидца, 103 - 104.

2) Лѣтопись Самовидца, 115.

3) Лѣтопись Самовидца, 126.

4) Тамож, 182.

5) Тамож, 123.

6) Тамож, 128.

7) Лѣтопись Самовидца, 100.

8) Акты ЮЗР. VIII № 18 с. 71.

рошенка Москві, царській посланець В. Тяпкін доносить до Москви з Варшави, що на Дорошенка „много Поляки изъ зависти и съ-сердца на него клеветуютъ, желая, чтобъ онъ пропалъ; боятся его, потому, что онъ воинъ премудрый ѿ промышленникъ великій въ войсковыхъ поступкахъ, всѣ ихъ польскія франтовскія штуки не только знаетъ, но и видѣлъ. Король, сенаторы, гетманы и все войско про него говорятъ, что нѣтъ такого премудрого война не только во всей Украинѣ, но и въ цѣлой Польшѣ“¹⁾). Останнє дуже цікаве, коли будемо пам'ятати, що в Польщі був тоді королем герой Хотіна, видатний полководець свого часу — Ян Собіський. Не відмічає ніде Самовидець і тої популярності, що в свої часи мав П. Дорошенко серед людности України²⁾). Недаром ж 1671 р. Й. Шумлянський після своєї подорожі з Чигирина, куди його примусом взято П. Дорошенком, відмітив, що П. Дорошенко „iust in summo populi amore“, хоч Шумлянський й скаржився люду під час подорожі до Чигирина й назад на затримання його П. Дорошенком, але „złego o nim nie słyszał słowa“³⁾).

Треба вважати, що неприхильно ставився Самовидець і до Суховія. Так, принаймні, в оповіданні про пересправи 1668 р. Запоріжжя з ханом, де, між іншим, йшла справа й про окремого гетьмана на Запоріжжі, Самовидець каже: „Аже на тотъ часъ такого пробѣгльца не било на тотъ урядъ гетманства и такъ, будучи писаремъ Суховѣнко на Запорожжю и самъ листи писавши, и в поселствѣ до хана пойшовъ, которого вдячне принявши ханъ, и учинивши згоду, далъ султановъ з ордами которій вишоль“⁴⁾). Як видно з цього, Самовидець і бачить у Суховія такого „пробѣгльца“, що підходить до посади гетьмана на Запоріжжі).

(Дуже неприхильно ставиться Самовидець і до Д. Многогрішного⁵⁾). Відмічає Самовидець ролю Д. Многогрішного в загибелі І. Брюховецького. Під 1668 р. Самовидець зазначає, що в складі тих осіб, що з Лівобережжя закликали П. Дорошенка прибути туди, щоб заняти місце Брюховецького, був й „Демко Многогрішній“. Причину ж, чому П. Дорошенко зробив Д. Многогрішного наказним гетьманом на Лівобережжі, Самовидець бачить в тому, „же онъ найпершею отступилъ от Брюховецкого, зрадивши его“⁶⁾). Посідання Д. Многогрішним гетьманства на раді в Новгород-Сіверському Самовидець дає в дуже негативному для Многогрішного вигляді, — вигляді, що наближується до оповідання його ж про раду в Чигирині 1657 р., раду, що на ній обрано гетьманом І. Виговського. Самовидець про ці події в Новгород-Сіверському оповідає, що Д. Многогрішній „себѣ гетманства жичачій, — назбиралъ компанїи з литви, ляховъ и иннихъ не мало, жеби оному зичливими били, и избравши всю старшину заднѣпрскую до Новгородка, и приказалъ онимъ, жеби собѣ цалого гетмана настановили, несподѣвалючися на оборону гетмана Дорошенка. Що старшина, будучи у дворѣ зачинени, которихъ било омаль, а при Многогрішномъ немало его компанїи и боялися, що болше мовити, але пошовши гуртомъ, просили его Многогрішного, жеби онъ надъ ними гетманомъ былъ, чего онъ отмовлявся, як старая дѣвка хорошого жениха; бо того самъ потребовалъ и позволился на тое; которому и присягу виконали на

1) С. Соловьевъ, Исторія Россіи, III, 847.

2) Напр. Акты ЮЗР. VIII № 10 с. 27, № 18 с. 62, 71.

3) Acta historica, II, № 284 с. 631.

4) Лѣтопись Самовидца, 101; що Суховій був писарем на Запоріжжі — Акты ЮЗР. VI № 62 с. 207 VII № 34 с. 93; ствердження звістки Самовидця про участь Суховія в посольстві до Криму й досягнення ним угоди з ханом — Акты ЮЗР. VII № 47 с. 135.

5) Пор. О. Левицкій, Опыт исследования, *73; моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 52 і д.

6) Лѣтопись Самовидца, 52 і д.

послушенство¹⁾). При цьому треба зауважити, що ніякого такого примусу над старшиною на цій раді з боку Многогрішного не було. Відмічає також Самовидець під 1669 р., що „Демко гетманъ усе Заднѣпря квалтомъ до себе приворочалъ“²⁾). Особливо ж неприхильне ставлення Самовидця до Д. Многогрішного виявляється в оповіданні про прокльон останнього патріархом царгородським і про кінець гетьманства Многогрішного.

Оповідючи 1670 р. про подорож протопопа Р. Ракушки до Царгороду, Самовидець каже, що „тотъ же посланій протопопа brasлавскій вивезлъ соборную клятву от святѣйшого патріархи на заднѣрянского гетмана Демяна Многогрішного, которій в пиху вознесшихся, легце себѣ тое поважилъ, еже ся срожачи, але зараз оного Господь Богъ скаралъ, же спадши з ганку, шию былъ зломаль, же часть немалій не моглъ говорити, що, прийшовши до здоровья, не хотѣлъ ся упамтати, що напотомъ оному нагородилось зле“³⁾). Також, оповідаючи 1672 р. про кінець Д. Многогрішного, Самовидець закінчує: „И такъ скончилось гетманство Многогрішного, которій собѣ клятву соборную святѣйшого патріархи нѣ во что поважаючи, совѣмъ в нѣвець пойшолъ“. При цьому треба зазначити, що в дійсності Д. Многогрішний прокльон патріарха зовсім не „легце себѣ тое поважилъ“, а навпаки цей прокльон дуже турбував Д. Многогрішного й він вживав заходів, щоб позбавитися його й нарешті досяг того, що патріарх зняв свій прокльон з Многогрішного й дав йому благословенну грамоту. 1672 р., оповідаючи про кінець гетьманства Д. Многогрішного, Самовидець каже, що „того гетмана, на Москву припровадивши, давали на питку, то есть катовѣ до рукъ пробовати; а як проважено в городъ, то многіе стрѣчи были и на оного плівали“⁴⁾, тоді як про катування одночасно з Дем'яном М. Гвинтовки⁵⁾ Самовидець не каже нічого; при тому ж нема жодних даних і про те, що при зустрічі Д. Многогрішного на Москві на нього люди плювали.)

Треба вважати за неприхильне ставлення Самовидця й до О. Гоголя, бо під 1674 р., в зв'язку з подіями Переяславської ради, Самовидець зазначає, що на Переяславській раді підтверджено гетьманство І. Самойловичеві на обох боках Дніпра „ажъ по самий Днѣстръ, тилко над Днѣстромъ Гоголь, не хотячи полковництва утратити, держался при руцѣ Дорошенковой“⁶⁾). В цьому оповіданні Самовидець підкреслює, що у Гоголя над усім стояли особисті егоїстичні мотиви. При тому ж треба зазначити, що Гоголь брав участь і на Переяславській раді, де обрано І. Самойловича гетьманом і Правобережної України.)

Вороже ставився Самовидець і до ніженського протопопа Семена Адамовича. В оповіданні 1677 р. Самовидець каже: „Того жъ часу тотъ протопопа нѣжинскій, которій билъ у великой чести на Москвѣ, Симеонъ, которого и воевода слуховаль, до такого прийшолъ безчестія, бо, ведлугъ обортницѣ своей и наказанного суду духовного, не захотѣлъ

1) Лѣтопись Самовидца, 102.

2) Тамож, 103.

3) Лѣтопись Самовидца, 109; ствердження звістки Самовидця про хорість Д. Многогрішного в наслідок падіння його з ганку — Моск. Арх. Мин. Юст., Книги Малорос. Приказа № 9 л. 480 (з грамоти царя козацькій старшині від 8 січня 1671 р., що Д. Многогрішний повідомив царя, що він „ниже предже прилучаемъ с крыльца упал и здравіе себѣ повредилъ“), кн. № 10 л. 103 (одписка цареві ніженського воеводи І. Ржевського від 6 грудня 1670 р. про хорість Д. Многогрішного), Приказный ст., столб. № 424, л. 1-3 (одписка М. Колупаєва з Батурина від січня 1671 р. про хорість гетьмана); Акты ЮЗР. IX № 80 с. 321 і д.; В. Эйнгоритъ, Очерки, 730; пор. Acta historica, II № 287 с. 636.

4) Лѣтопись Самовидца, 113; ствердження звістки Самовидця про катування Д. Многогрішного на Москві — Акты ЮЗР. IX № 147 с. 777 і д.

5) Акты ЮЗР. IX № 147 с. 779 і д.

6) Лѣтопись Самовидца, 122.

востати черцемъ, жалуючи жони остатися“¹⁾, й далі оповідає про ув'язнення Адамовича. Це оповідання, згадка про „безчестія“, порушення „обѣтницѣ своей“, свідчать про неприхильне ставлення Самовидця до С. Адамовича.

(Ставився вороже Самовидець й до І. Самойловича, а також і до синів його: Григорія і Якова²⁾).

- У поглядах Самовидця на І. Самойловича треба розрізнити два періоди, відповідно тому, що частина звісток літопису про гетьманування Самойловича писалася з 1677 р., рівнобіжно подіям. Тому до падіння Самойловича 1687 р. було Самовидцеві, звичайно, небезпечно писати в своєму творі негативно про І. Самойловича. Зі скіненням же Самойловича з гетьманства й засланням, його ця перешкода, звичайно, відпадала.

Відповідно цьому в літопису Самовидця до падіння І. Самойловича 1687 р. ми не знайдемо одвертого негативного ставлення Самовидця до І. Самойловича, Знайдемо ми тільки де-не-де натяки на незадоволення Самовидця з І. Самойловичем, причому ці натяки перемішано з прихованим незадоволенням автора літопису й до Москви.

В оповіданні 1672 р. Самовидець тільки побіжно згадує походження Самойловича, кажучи, що „того жъ лѣта заднѣпряне... учинили раду у Козацькой Дубровѣ и тамъ настановили гетманомъ Івана Самуйловича, поповича с Красного, у постѣ святыхъ апостолъ Петра и Павла“³⁾. В оповіданні про похід турок 1674 р. на Правобережжя Самовидець каже, що низка міст Правобережної України тоді були „полни людей, сподѣвающихся посліжковъ от его царского величества и от гетмана Самойловича, будучихъ убезпеченими писмами, же посліжки великіе идуть“⁴⁾, як би докоряючи цим, що допомога не була надіслана. Також 1678 р. в оповіданні про події Чигиринського походу Самовидець оповідає про опанування козацько-московським військом гори й розгрому там турецьких відділів й додає: „И турки пострахъ великій узяли; але же войско не пущено за турками, комоникъ турецкій оглядѣвшия, знову отвернулъ, и такъ ажъ до самого табору войско козацкое и московское гнали, рубаючи“⁵⁾. Потім у наслідок переможних боїв військо козацьке й московське підійшло під Чигирин, „гдѣ стояли тиждень надаремне, жадного

1) Лѣтопись Самовидца, 134; ствердження цих звісток Самовидця про попередню діяльність Адамовича й відмовлення його стати ченцем, Акты ЮЗР. XIII № 15 с. 60, 62, 67; Мотыжинській Архивъ, № 65, с. 118; В. Эйнгорнъ, Очерки, 133 і д.; що Адамович не хотів стати ченцем, аби не розлучатися з дружиною, я знайшов лише у Самовидця.

2) Пор. О. Левицькій, тамож, 73; моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 71-72.

3) Лѣтопись Самовидца, 116; ствердження цього оповідання Самовидця - Собр. Госуд. Грам. и Договоровъ, IV, № 80, с. 267; Акты ЮЗР. IX, № 176, с. 902 і д. № 177, с. 912, № 178, с. 945, XI, № 1, с. 1-2; Источники Малорос. Истории, I, 237 і д.; Н. Горбачевскій, Археогр. Календарь, 7, 44. 1665 р. бачимо І. Самойловича сотником у Красному (Акты ЮЗР. V, № 103, с. 239, 244). Що Самойлович був поповичем, Ф. Уманець, Гетманъ Мазепа, 53 (витаг з синодика Петропавловського монастиря); А. Лазаревскій, Замѣчанія на историческія монографіи Д. П. Миллера о малороссійскомъ дворянствѣ и о статутныхъ судахъ, с. 14. Як попович Самойлович зберігся й в пам'яті люду (напр., Генеральное слѣдствие о маенностяхъ Черниговск полка, 2. 15). Під цим Красним, де Самойлович був сотником, треба розуміти Красний Колядин, що був сотеним центром (А. Лазаревскій, Полкъ Прилуцькій, 235 і д.; його ж, Замѣтки о Мазепѣ, Киев. Стар., 1893, № 3, с. 476), але який тоді звався іноді просто Красним (напр., Собр. Госуд. Грам. и Догов., IV, № 80, с. 270), чому В. Модзалевскій зве Самойловича красноколядинським сотником (В. Модзалевскій, Малорос. Родословникъ, IV, 477) Красне ж не було сотеним центром (А. Лазаревскій, Полкъ Нѣжинскій, с. 282 і д.). Опис місцевості Козачої-Дуброви, де була ця рада, див. Н. Костомаровъ, Козачья Дуброва, иначе Козачья Слобода или Козачье, Русская Старина, 1832' № 1, с. 1 і д.

4) Лѣтопись Самовидца, 123.

5) Тамож, 143.

промыслу не чинячи¹⁾, чому турки й продовжували успішну облогу Чигирин. Також в оповіданні про події походу козацько-московського війська до Києва Самовидець оповідає, що військо Самойловича й московське, стоячи під Києвом, „жадныхъ под'ездовъ не отпраовали нѣкуда черезъ усе лѣто“²⁾, чим Самовидець підкреслює військову нездібність не тільки московських керманців, але й І. Самойловича. Тимчасом в дійсності з-під Києва військові під'їзди посилено. Також, оповідаючи про напад татар під Киев опісля відходу козацько-московського війська з під цього міста того ж 1679 р., Самовидець додає, що татари „у цѣлости увойшли, бо жадной погонѣ за ними не было, и языка не узяли, хто тую шкоду учинилъ под так великимъ войскомъ“³⁾, тоді як татари під час цього нападу під Киев зазнали й значних страт від козацьких відділів. В оповіданні 1687 р. Самовидець вже отверто висловлює своє неприхильне ставлення до І. Самойловича і до його синів. Оповівши про рух козацько-московського війська назад під час Кримського походу, Самовидець каже, що „старшина козацкая — обозний, асаулъ и писаръ войсковий и инне преложение, видячи неприятели гетманский у войску и кривди козацкіе, же великіе драчи и утисненія арендами, написали челобитную до ихъ царскихъ величествъ, выписавши усѣ кривди свои и людскіе и зневагу, якую мѣли от синовъ гетманскихъ, которыхъ по-становлялъ полковниками, и подали Василию Василиевичу Галѣцину, просячи позволения переменить гетмана“⁴⁾. З задоволенням описує Самовидець арешт І. Самойловича й його сина Якова, коли їх передано Москві. „И зараз сторожа московская, усадивши на простіе колеса московскіе, а сына гетманского Якова на коницу худую охляпъ безъ сѣдла, и провадили до московского табору до боярина, и тамъ узяли за сторожу крѣпкую“⁵⁾.)

(Дає Самовидець після оповідання про кінець гетьманства І. Самойловича й характеристику останнього. Цю характеристику завдяки її стильності й ваги для характеристики ставлення Самовидця до І. Самойловича, я наведу цілком. Самовидець каже про Самойловича: „Той же поповичъ

1) Лѣтопись Самовидца, 144; ствердження цього, Акты ЮЗР. XIII, № 151 652, № 154, с. 673, 678, № 156, с. 682; *Żródła do poselstwa Gninskięgo*, 371 d. d.; P. Gordon, II, 512, 551. Ствердження звістки, що турки використали момент і потіснили своїх переможців, Акты ЮЗР. XIII, № 154, с. 673; P. Gordon, Tagebuch, II, 549.

2) Лѣтопись Самовидца, 148.

3) Тамож, 149.

4) Лѣтопись Самовидца, 168; ствердження цієї звістки Самовидця, — Собр. Госуд. Грамотъ и Договоровъ, IV, № 186, с. 542-543, № 188, с. 565 і д.; Полн. Собр. Законовъ, II, № 1254, с. 867, № 1258, с. 790; Моск. Архив Мнн. Юстици, Севский стол, столб. № 415, л. л. 3-4 (одписка В. Голіціна); Древн. Рос. Вивліоенка, XVII, 384; P. Gordon, Tagebuch, II, 180 і д.; текст цієї чолобитної: Севский стол, ст. № 415 л. л. 6—32 (московський переклад); Источники Малорос. Исторіи, I, 297 і д. В цих „Источниках“ на цьому документі нема підпису Мазепи в складі осіб, що підписали цю чолобитну, чому М. Костомаров і не зазначає І. Мазепи в складі тих осіб козацької старшини, що підписали цю чолобитну (Н. Костомаровъ, Руина, 360); в списку ж Сівського столу підпис Мазепи на чолобитній маємо. М. Устряловъ, що користувався цією чолобитною в оригіналі, вказує й підпис Мазепи на цій чолобитній (Н. Устряловъ, Исторія царствва Петра Великаго, I, 308).

5) Лѣтопись Самовидца, 168; ствердження звістки Самовидця про арешт Самойловича — Моск. Архив Мнн. Юстици, Севский стол, столб. № 415, л. 54, Белгородский ст, столб. № 1275, л. 640 (одписка В. Голіціна від 24 липня); Древн. Росс. Вѣвліоенка XVII, 386 і д.; Собр. Госуд. Грам. и Договоровъ, IV, № 187, с. 566; P. Gordon, II, 186 і д. Оповідання Гордона про привіз Івана й Якова Самойловичів до В. Голіціна майже літералано збігається з оповіданням Самовидця. У Гордона маємо: „Der Hetman wurde unmittelbar darauf in einem schlechten Wagen und sein Sohn auf ein kleines elendes Pferd gesetzt und so brachte man sie unter starken Bedeckung von Strelzen nach grossen Lager“ (s. 186).

з'разу барзо покорнимъ и до людей ласкавимъ билъ, але якъ южъ розбогатѣль, барзо гордий сталъ не тлько на козаковъ, але и на станъ духовний. Прийшовши до него старшина козацкая, мусѣли стояти, нѣхто не сидѣль, и до двора жеби не йшолъ з жадною палицею; также и духовенство священници, хочай якнй значний, мусѣль стояти непокрытою головою. А у церквѣ нѣгди не йшолъ дари брати, але священникъ до него пошоваль, также и сини его чинили; и ежели где — колвекъ виездиль, любо на полювання, жеби негди священника не побачиль, — то собѣ за нещастя мѣль. А будучи самъ поповичъ, из великою помною ездиль: без карети и за мѣсто не поѣхаль, а нѣ самъ, а нѣ синове его, и у войску усе в каретѣ, — такъ великую пиху мѣли, которая в жадномъ сенатору не живеть. А здпрства вшелякими способами вимышляли такъ самъ гетманъ, якъ и синове его, зостаючи полковниками: аренди, стацѣ великіе, затыговаль людей кормленіемъ, — барзо на людей трудность великая била от великихъ вимисловъ, — не моглъ насититися скарбами. И щось противко монарховъ нашихъ московскихъ хотѣль почати, бо и в походѣ с тими великими войсками на Крымъ незичливість его постережена, же не йшолъ просто на Крымъ, але по степахъ блудиль, и повѣдають, же з умислу казалъ степъ палити своимъ зичливымъ, жеби тимъ отмовитися, же неможна до Крыму ити за для конского корму. Такъ же и прошлой войны за своєю незичливістю Чигиринъ утратиль и людей военныхъ много запропастиль, которихъ мало жаловаль; а то для — того, жебы его панство з синами ширилося, которіе не полковниками, але паннами називался, о жадной южъ перемѣнѣ панства своего не мишляючи, — а то надѣю маючи на людъ грошовий затыговий и на великіе скарби зобраніе; бо южъ козака собѣ городского, такъ посполитихъ, яко и значнихъ, нѣзачо важили и в двори не пускали, маючи у дворахъ своихъ на килка мѣсцахъ сторожу сердюцкую, которимъ плачовали роковой юригелтъ. А священникъ и в килка дний не моглъ ся до двора упросити, хочай яка пилная потреба. Ово з'гола усѣхъ людей нѣзачо мѣли, не помншляючи на подлость свого рожаю, же Господь Богъ тимъ барзо ображенъ бываеть, хто в пиху подносится; и за тое скарани зостали, же перше от чести всякой отдалени и якъ якіе злочинцѣ з безчестіемъ на Москву гело попроважено, а напотомъ от жонъ розлучени, а маетности и скарби, которіе многіе били, усе отобрано, в которихъ мѣсто великое убозство, вмѣсто роскоши — срогая неволя, вмѣсто каретъ дорогихъ и возниковъ — простой возокъ, телѣжка московская с подводникомъ, вмѣсто слугъ наряднихъ — сторожа стрелцовъ, вмѣсто музики позитивовъ — плачъ щоденний и нареканя на свое глушьство пихи, вмѣсто усѣхъ роскошей панскихъ — вѣчная неволя¹⁾.

Ця характеристика Самовидцем Самойловича стала за підставу не тільки т. зв. „козацкихъ“ літописів, як літопис Лизогуба²⁾, а почасти й С. Величка³⁾, але й низка дослідників, як напр., Д. Бантиш-Каменський, С. Соловійов, М. Костомаров, В. Вовк-Карачевський, Д. Іловайський,

¹⁾ Літопис Самовидця, 169 і д.

²⁾ Сборникъ літописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, 33-34; П. Клепатскій, Літописецъ Якова Лизогуба (відбитка з II т. Записок Камянень-Подільського Університету, с. 4.). В Антонович (Передмова до видання літописів 1888 р. с. VI) й О. Гермайзе (Руїна і Дорошенко с. 81) помилково вважають, що ця характеристика Самойловича, що ми її маємо в Лизогубівському літопису, є твір самого автору цього літопису, тоді як ця характеристика має за першоджерело літопис Самовидця

³⁾ Вираз віршу, що його маємо у Величка на скинення Самойловича і що напевно є твір самого Величка (Літописъ Самоила Величка, III, 15-17): „Эй Иване, поповичу Гетмане! Чому ти такъ пустявъ себе въ недбанье! Ой бувъ еси зпершу добримъ паномъ./ Потомъ еси зосталъ гордимъ всѣмъ станомъ“, дуже нагадує вираз Самовидця: „Той же поповичъ з'разу барзо покорнимъ и до людей ласкавимъ билъ, але якъ южъ розбогатѣль, барзо гордий сталъ не тлько на козаковъ, але й на станъ духовний“.

Ф. Уманець, О. Лазаревський, Н. Мірза - Авакянц, М. Слабченко, Л. Окиншевич, В. Пархоменко¹⁾ приймають цілком або частково цю характеристику. Оповідючи нарешті про заслання І. Самойловича й його сина Якова, про скарання на смерть Г. Самойловича й про конфіскацію їхнього майна, Самовидець закінчує: „А жона бившого гетмана отослана до Седнева на мешкання убого, а приятели ихъ в безчестю zostали и в ненависти от людей“²⁾.)

(Розглянімо тепер ставлення Самовидця до відомого І. Сірка. В оповіданні Самовидця від 1680 р. маємо звітку, що „на Запорозжю кошовій Іванъ Сърко, ватагъ силній, померъ“³⁾). Ця звітка й дала привід О. Левицькому, а за ним і іншим дослідникам вважати, що Самовидець, прихильно ставився до І. Сірка⁴⁾. На мій же погляд, у даному місці літопису Самовидця особливої похвали І. Сірку нема — тут Самовидець тільки відзначає, що Сірко був „ватагъ силній“. Коли б Самовидець ставився прихильно до Сірка, він міг би одмітити не раз хоч військові здібності Сірка, одного з видатніших військових діячів України за ті часи, похвалити його вдалі походи. При цьому треба пам'ятати, що Сірко розвивав свою військову діяльність по більшості проти турок і татар, до яких Самовидець ставився взагалі вороже, як про це буде нижче. Отже у Самовидця було більше підстав похвалити Сірка, як що б він ставився до нього прихильно. Навпаки ж, ми ніде не зустрічаємо у Самовидця похвали І. Сіркові. Скрізь Самовидець оповідає про діяльність Сірка об'єктивним, покійним тоном. Думати, що тут ми маємо діло з т. зв. цензурними умовами часу, бо Сірко був у ворожих відносинах з Самойловичем⁵⁾, а оповідання про Сірка закінчуються у Самовидця ще за гетьманства Самойловича, неможливо. Річ в тому, що в одному місці літопису, в оповіданні 1668 р. про рух П. Дорошенка на Лівобережжя, в зв'язку з акцією Брюховецького, Самовидець каже, що в складі прихильників Дорошенка на Лівобережжі, що закликали Дорошенка прибути туди й скинути Брюховецького, був „и Сърко“⁶⁾, ставлячи його поруч з Д. Многогрішним.

¹⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Історія, 558; С. Соловьевъ, Історія Росіи, III, 1007 - 1008; Н. Костомаровъ, Руїна, 357 - 358, 365; В. Волкъ-Карачевскій, Борьба Польши съ козачествомъ, 242; Д. Иловайскій, Ист. Росіи, V, 550 - 551; Ф. Уманецъ, Гетманъ Мазепа, 55 і д.; А. Лазаревскій, Замѣтки о Мазепѣ, Киев. Старина, 1898, № 3, с. 474; Н. Мірза - Авакянц, З побуту української старшини кінця XVII віку, с. 21 - 22; М. Слабченко, Організація хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны, т. IV, с. 208; Л. Окиншевич, Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII - XVIII в.в., с. 106; В. Пархоменко, До питання про політику гетьмана Самойловича, 225.

²⁾ Літопис Самовидця, 172.

³⁾ Тамож, 160; ствердження цієї звітки літопису — Моск. Архив Мин. Иностранн. Дѣл, Малорос. Подлинные Грамоты № 379 (Лист кошового І. Стягайла від 9 серпня 1680 р. до полковника й голови московських стрільців В. Перхурова, що 1 серпня помер І. Сірко); С. Соловьевъ, Історія, III, 856 - 858.

⁴⁾ О. Левицькій, Опытъ изслѣдованія, 71.

⁵⁾ Напр. Акты ЮЗР XI, № 110, с. 360, XII, № 9, с. 33, № 31, с. 89 і д., № 47, с. 139, № 93, с. 270 і д., № 96 с. 280, XIII, № 83 с. 330 - 331.

⁶⁾ Літопис Самовидця, 99; про ці зносни Сірка з Дорошенком даних, що з певністю стверджували б цю звітку, я не знайшов. Сірко в ті часи перебував полковником на Слобожанщині, де й брав участь в повстанні проти Москви (Д. Багал'їй, Очерки изъ исторіи колонізаціи і быта степной окраины Московского государства, 473, і, ді; Д. Багал'їй і Д. Миллеръ, Історія гор. Харькова, т. I с. 79 і д.; Д. Багал'їй, Історія Слободської України, с. 79; В. Данилевич, Нові дані до біографіи Івана Сірка, 143 і д. Побічним ствердженням звітки Самовидця про ці зносни Сірка з П. Дорошенком може бути те, що після загибтя Брюховецького, ми бачимо Сірка полковником ніженським (дода т. № 11), як видно, на місце заботого одночасно з Брюховецьким ніженського полковника Сохи (Л. Окиншевич, Генеральна рада на Україні — Гетьманщині XVII - XVIII в.в., дод. № 9, с. 419). До речі, ні О. Лазаревський, ні В. Мясотін не зазначають у складі ніженських полковників ні Сохи, ні Сірка (А. Лазаревскій, Полкъ Нѣжинскій, 3 і д. В. Мясотинъ, Реценз. на книгу А. М. Лазаревскаго, Описание Старой Малороссіи, т. II,

Пам'ятаючи ж прихильне ставлення Самовидця до Брюховецького й вороже ставлення його до Д. Многогрішного, мусимо визнати, що згадане місце літопису свідчить про неприхильне ставлення Самовидця до І. Сірка¹⁾.

Не досить ясним залишається ставлення Самовидця до таких українських діячів, як висуванець певної партії українського торговельного капіталу М. Филимонович, або Ю. Хмельницький й С. Палій.

М. Филимоновичеві Самовидець в деяких місцях свого твору докоряє. Так, в оповіданнях 1662 р. про боротьбу Сомка й В. Золотаренка за гетьманство Самовидець обвинувачує М. Филимоновича, разом з В. Золотаренком, в невірному доносі цареві на Сомка й в заходах, щоб після каневського бою не відбулася рада для обрання гетьмана, де обрано б Якіма Сомка. Тут у Самовидця, поруч з В. Золотаренком, виступає й „єпископъ Мефодій“²⁾. Також в оповіданні про події 1663 р. Самовидець каже, що Филимоновича Брюховецький на свій бік перетяг „подарунками и обѣтницами розними, яко то люде звикли дарами уводитися“³⁾.

Такі місця літопису наче б то свідчать за неприхильне ставлення Самовидця до М. Филимоновича⁴⁾. Адже ж, коли візьмемо на увагу, що Самовидець не згадує зовсім про посвячення Методія архіреєм у Москві, про участь Методія у суді над Никоном, якому Самовидець симпатизує, про ролю Методія в повстанні І. Брюховецького, про заслання Методія до Москви—моменти, де Самовидець так чи інакше зміг виявити своє неприхильне ставлення до М. Филимоновича,—мусимо вважати, що Самовидець в цілому не ставився вороже до цього діяча. Можна вважати ще, що Самовидець тому не висловився прихильно до М. Филимоновича, що цензурні умови часу не дозволяли зробити це, бо М. Филимонович з 1668 р. був в'язнем на Москві. Ворожому висловленню проти М. Филимоновича Самовидцеві, як що він неприхильно ставився до цього діяча, могло перешкодити те, що в ті часи, коли Самовидець писав у своїому творі про М. Филимоновича, на Україні вважали, що політична роля останнього ще не скінчилася. Не дивлячись на те, що Методій з кінця 1668 р. перебував на Москві в'язнем, але ж і 1675 р. були чутки, що М. Филимоновича не тільки випустять з Москви, але й наставлений він буде київським митрополитом. Коли ж М. Филимонович помер на Москві коло 1690 р.,⁵⁾ оповідання Самовидця про Методія (1659-1663 р.р.) вже було давно закінчене.

Не висловлює Самовидець ясно своєї думки й про таких діячів як Ю. Хмельницький та С. Палій. Так, Самовидець не докоряє Ю. Хмельницькому ані скинення чернецтва, ані союзу зтурками й татарами, що досить характерно для Самовидця⁶⁾.

Також ніде Самовидець так не хвалить С. Палія за колонізацію Правобережжя, як не підкреслює й військових здібностей його.

Так ставиться Самовидець в своїому творі до України, до класу українського суспільства, до окремих українських діячів того часу, коли писано літопис, коли жив автор його.)

с. 42). Правда, в листі І. Самойловича 1675 р. згадується про Дорошенкове „до измѣны Брюховецкой учиненное братство съ Съркомъ“ (А кты Ю З Р. XII, № 96, с. 280), але, не кажучи вже про неясність цього місця, особливо довіряти Самойловичеві, ворожому Сіркові, не доводиться.

¹⁾ Пор. моя студія, До питання про певність певність відомостей літопису Самовидця. 70-71.

²⁾ Літопис Самовидця, 65, 68; докладніш цитовано це місце вище с.110.

³⁾ Літопис Самовидця, 73.

⁴⁾ Пор. О. Левицькій, лит. праця, 72.

⁵⁾ В. Эйнгорнъ, Очерки, 564 і д.

⁶⁾ Пор. О. Левицькій, цит. праця, 73.

(Перейдімо тепер до розгляду симпатій й антипатій Самовидця щодо інших країн, до різних шарів їх людности й до їх діячів.

Розглянемо спочатку ставлення Самовидця до Польщі й шарів її суспільства й її діячів.

Треба зазначити, що до Польщі й поляків¹⁾ в цілому ми у Самовидця не знайдемо такого яскраво виявленого ставлення, як ми маємо у нього ставлення, напр., до Москви, Туреччини, Криму. Ми маємо у Самовидця щодо Польщі виявлене ставлення тільки до окремих шарів польського суспільства й до окремих діячів.

Прихильно ставиться Самовидець — речник „статочних“, до королівської влади в Польщі взагалі²⁾. Це видно з того, що Самовидець хвалить Б. Хмельницького за те, що він під Зборовом не припустив, щоб король попав у полон до татар³⁾. 1657 р. Самовидець з певним задоволенням відмічає, що в зв'язку з рухом короля польського проти шведів і угорців, різні відділи польського війська, „которые при шведу юже zostавали и при королю венгерскомъ и на царской границѣ,— все тоє до купи з'горнулося, до своего короля“⁴⁾. Прихильне ставлення Самовидця до королівської влади виявляється і в тому, що він висловлює незадоволення вчинками проти короля. Так, він висловлює незадоволення, що 1649 р. взимку Богдан Хмельницький не склав цілковитої угоди з королем польським⁵⁾. Не раз він підкреслює своє незадоволення вчинками польських панів, скерованими проти королівської влади, як про це буде докладніше нижче⁶⁾.

Ставлячися в цілому прихильно до королівської влади в Польщі, одначасно Самовидець ставиться прихильно й до декого з окремих польських королів. Так, Самовидець ставиться прихильно до Володислава IV. 1648 р. Самовидець каже про смерть Володислава, що „Господь Богъ за грѣхи навидѣлъ землю такою тяжкою войною и отнялъ оной господара, то-єсть короля щасливого Владислава“⁷⁾.

З'ясувати ставлення Самовидця до інших польських королів того часу тяжко. Оповідає він про них епічно, відмічаючи тільки, що М. Вишневецького отруєно⁸⁾, так що тяжко зробити висновок, що кривиться за цим епічним оповіданням — чи прихильне чи неприхильне ставлення.

З польських діячів тих часів прихильно ставиться Самовидець до Адама Киселя⁹⁾. В оповіданні 1649 й 1652 р. р. Самовидець відносить А. Киселя до „пановъ благочестивыхъ“ зве його „благочестивий панъ“¹⁰⁾. В оповіданні 1651 р. відмічає Самовидець тільки ту шкоду, що її поніс від татар А. Кисіль¹¹⁾, а що з Киселем пограбовано й інших комісарів, цього Самовидець не згадує.

Поруч з прихильним ставленням Самовидця до королівської влади в Польщі ми бачимо в його творі й неприхильне ставлення до польських панів. В розгляді причин Хмельниччини Самовидець докоряє панам поль-

1) Під Польщею й поляками в цілому я розумію Польсько-Литовську державу й її людність.

2) О. Левицькій, цит. праця, 66-67.

3) Лѣтопись Самовидца, 22; про це докладніше вище с. 97.

4) Лѣтопись Самовидца, 48.

5) Тамож, докладніше про це вище с. 97.

6) Про титулування Самовидцем польського короля „его милость“ нижче—в розгляді ставлення Самовидця до Москви.

7) Лѣтопись Самовидца, 16.

8) Тамож, 117.

9) А. Киселя, що походженням належав до українців, я відношу до діячів Польщі тому, що він своєю діяльністю й офіційним становищем належав до панівних кол Польсько-Литовської держави.

10) Лѣтопись Самовидца, 17, 23, 31.

11) Тамож, 28

ським, що „сами державци на Украинѣ не мешкали, тилко урядъ держали, и такъ о кривдахъ людей посполитихъ мало знали, albo любо и знали, толко заслѣплени будучи подарками от старостъ и жидовъ арандарей же того не могли узнати, же ихъ саломъ по ихъ же шкурѣ и мажутъ: з ихъ подданныхъ выдравши, онимъ даруютъ, що и самому пану волно бы узяти у своего подданного, и не такъ бы жаловалъ подданный его“¹⁾. 1648 р. відмічає Самовидецъ про розгром польського війська: „И такъ не могли панове сенаторове тому запобѣгти згодою, але що порвалися войною, но собѣ понесли“²⁾. 1685 р. Самовидецъ підкреслює, що невдача поляків у війні з турками трапилася тому, що „королю не позволили сенаторове до войска ити, и затимъ порадку у войску ихъ не било, и войско погнуло“³⁾. 1702 р., оповідаючи про захоплення шведами Варшави⁴⁾, Самовидецъ дали додає: „А тоє усе стало за незичливістю сенаторей полскихъ к королю своему Августу, за поводом Сапѣги и инихъ сенаторей полскихъ, хотячи короля Августа з королевства согнати“⁵⁾.)

Поруч з цим неприхильним ставленням Самовидця до польських панів, зокрема за їх діяльність на Україні перед Хмельниччиною, ставиться Самовидецъ неприхильно й до євреїв. Так, у з'ясуванні причини Хмельниччини, Самовидецъ згадує, що „от жидовъ тая была кривда, же не волно козаковъ в дому своемъ жадного напитку на потребу свою держати, не тилко меду, горѣлки, пива але й браги“. Згадуючи вищенаведене засліплення державців „от старостъ и жидовъ арандарей“, Самовидецъ далі обурюється тим, що „а то леда шевлюга, леда жидъ богатится, по килка цуговъ коней справляеть, вимишляючи чинши великіє, поволовщини, дуди, осипъ, мѣрочки сухіє, з жорновъ плату и инное, отнимання фолварковъ“. В дальшому опису подій 1648 р. Самовидецъ обурюється проти того, що від католицького духовенства „лѣпшое пошановання ляда жилицевъ спросному било, анѣжели найлѣпшому християниновъ русиновъ“⁶⁾. Видко докір Самовидця євреям і в тому, що під час Хмельниччини „многіє на тотъ часъ з жидовъ, боячися смерти, християнскую вѣру прийняли“⁷⁾; але зась знову, часъ угледѣвши, до Польци поутѣкавши, жидами позоставали, ажъ рѣдко которій додержалъ вѣри християнскої“⁸⁾. (Неприхильно ставиться Самовидецъ і до польських католицьких монахів. В оповіданні про причини Хмельниччини він закидає, що „іезуити, домѣнѣзане, бердадини и иншіє закони наездами правили метрополиту утескуючи и науки школъ забороняючи, згола старорускую православную християнскую вѣру собѣ прекладаючи не розную от погань; бо лѣпшое пошанованне ляда жилицевъ спросному било, анѣжели найлѣпшому християниновъ русиновъ“⁹⁾.)

1) Лѣтопись Самовидца, 5.

2) Тамож, 16.

3) Тамож, 163.

4) Тамож, 206, ствердження цієї звістки—Н. Устряловъ, цит. праця, IV, I, 342; I. Szujski, Dzieje Polski, IV, 182; T. Korzon, Dzieje wojen, III, с. 183; Chr von Sargau, Die Feldzüge Karls XII, 91, W. Koponczyński, Polska a Szwecja od pokoju Oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej, 37.

5) Лѣтопись Самовидца, 206-207.

6) Лѣтопись Самовидца, 4, 5, 11.

7) Ствердження цього—Акты ЮЗР. VIII дол. №9 с. 282, №33 с. 231; Michałow. № 150 с. 458; пор. Павелъ Алепскій. Путешествіє Антиохійскаго патріарха Макарія, Чтенія въ Общ. Ист и Древн. Россійскихъ 1897, IV, 84. Окrestився в ці часи, аби врятувати своє життя, і євреї, родоначальник відомої потім української фамілії Герциків (Источники Малорос. Исторіи, II, 146; А. Лазаревскій, Очерки малорос. фамілій, Герцики, Рус. Архивъ 1875, I, 448).

8) Лѣтопись Самовидца, 13.

9) Тамож, 11.

Ставиться неприхильно Самовидець і до польських жовнірів за їх утиски людности. Так, в оповіданні 1651 р. Самовидець каже, що жовніри польські, „стоячи на Украинѣ на зимовлѣ, кривду, албо бѣду людемъ чинили, ведлугъ своего звичаю жолнѣрського, такъ вѣ обтяженю з'дирствомъ, яко тежъ і по части тихъ людей, що в козацтвѣ zostавали, и о смерть приправовали“¹⁾. Оповідуючи про похід того ж 1652 р. польського війська з Лівобережжя на Правобережжя, Самовидець каже, що ці відділи йшли, „немаліе кривди чинячи людемъ“²⁾.

З окремих діячів польських неприхильно ставиться Самовидець до короля Августа; йому Самовидець докоряє, хоч і в прихованій формі, що він не вчв особистої участі в поході 1701 р. проти шведів. Оповідши про розгром війська Августа і московського війська Репніна на р. Двині й опанування шведами тих міст, що були раніш захоплені Августом, а також Митави й Бирж, Самовидець каже: „Бо самъ король полскій не билъ у войску, а король шведскій самъ былъ“³⁾.

Ставиться Самовидець неприхильно й до київського воеводи Тишкевича, якого він залічує до тих осіб, що перед Хмельниччиною робили утиски православної вірі й освіті⁴⁾.

Ставиться неприхильно Самовидець і до С. Маховського, закидаючи йому, що він 1664 р. І. Виговського „казаль ростиляти, не дбаючи, же воеводою былъ“⁵⁾.

Можна вважати неприхильним ставлення Самовидця й до гетьмана С. Яблоновського, про якого Самовидець 1685 р. каже, що в наслідок невдалого походу Яблоновського татари на Волині „много людей побрали, поьобно, за позволеніємъ гетьмана коронного: бо безпечно орда ходила, а жолнѣрѣ нѣгде онихъ не громили“⁶⁾.

Перейдемо тепер до розгляду ставлення Самовидця до Московщини.

В історіографії у нас панує думка, що її кинув О. Левицький, що Самовидець ставився до Москви й до московського царя прихильно⁷⁾. При цьому дослідники ґрунтуються на тому, що після з'єднання України

1) Лѣтопись Самовидца, 30.

2) Там же, 31; ствердження звістки Самовидця про рух цього війська під Батог, куди воно не встигло прибути своєчасно, — Архивъ ЮЗ. Россіи, ч. III, т. IV, № 267, с. 746; Michałow. № 246, с. 637.

3) Лѣтопись Самовидца, 203; ствердження цих звісток про успіхи шведів, J. Szujski, IV, 177; Ch. Saganow, Die Feldzüge Karls XII 66 і д.; Журнал или подневная записка блаженныя и вѣчно достойныя памяти Государя Императора Петра Великаго съ 1698 года даже до заключенія Нейштатскаго мира, ч. I, с. 31 і д.; Записки Желябужскаго, 84; Н. Устряловъ цит. праця, IV ч. I, 97 і д., 165-166, ч. II, дод. № 2 с. 191-192, 200-201; С. Соловьевъ Исторія, III 1255-1256 З тексту Самовидцевого трудно встановити, чи розуміє він, що все московське військо Репніна в бою на р. Двині погромлено шведами чи ні, бо в цьому бою брали участь тільки 4 полки війська Репніна, а сам він з рештою війська участі в бою не брав (Н. Устряловъ, цит. праця, IV, I, 106; С. Соловьевъ, цит. праця III, 1256).

4) Лѣтопись Самовидца, 11; ствердження звістки Самовидця про релігійний фанатизм Тишкевича (про нього О. Левицький каже: „извѣстный своею фанатическою нетерпимостью“) — стверджує, між іншим, і сутичка його з відомим соцініанном Ю. Немиричем Коли, після призначення Немирича живітським підкоморієм, йому треба було, згідно положення, присягти, і коли у Немирича один з присутніх на житомирському сеймику, де повинен був він присягти, спитав, як він, будши соцініанном, стане присягати за звичайною формулою во имя св. тройци, — Немирич буцім-то, сказав, що, для досягнення своєї мети, він згоден поклястися не тільки тройкою, але хоч і четверкою Коли це стало відомо Тишкевичу він зараз опротестував цей вчинок Немирича і записав його в соймикові акти (О. Левицький, Социніанство въ Польшѣ и Юго-Западн. Руси, Киев Стар. 1882 № 6 с. 409).

5) Лѣтопись Самовидца, 84.

6) Лѣтопись Самовидца, 163; ствердження звістки Самовидця про невдачу походу Яблоновського й лядоку від татар на Волині, Дополнение къ Актамъ Историческимъ XII № 30 с. 302; P. Gogdon, Tagebuch, II, 113 і д.; J. Szujski, Dzieje Polski, IV, 97-98; T. Kozzon, Dzieje wojen, III, 23.

7) Про це вище с. 78 і д.

з Москвою Самовидець зве московського царя „его царское величество“, або „его царское пресвѣтлое величество всея Росіи самодержець“; про приєднання України до Москви Самовидець каже, що „весь народъ по усей Украинѣ з охотою тое учинилъ, и немалая радость межи народомъ стала“; докоряє Самовидець запорожцям за свавільні вчинки проти царя, що їм слав різні подарунки, а вигнання московських воевод при Брюховецькому Самовидець кваліфікує, як „непотребное дѣло“. Тільки я, в студії „До питання про певність відомостей літопису Самовидця й автора літопису“, висловив в загальних рисах погляд, що Самовидець ставився до Москви в цілому неприхильно.

Розглядаючи в цілому ставлення Самовидця до Москви, до різних шарів московського суспільства й до окремих діячів Московщини, мусимо визнати, що не тільки до Москви в цілому, але й до яких би то не було шарів московського суспільства прихильно Самовидець не ставиться. Ставиться Самовидець прихильно тільки до окремих московських діячів.

З тих московських осіб, до яких ставиться прихильно Самовидець, назову, по-перше, царя Федора. Самовидець 1682 р. зазначає¹⁾, що „государь царь московскій и всея Росіи Теодоръ Алексѣевичъ померъ з жалемъ усею християнства в молодихъ лѣтахъ²⁾, котрій великую любовъ до нашего народу мѣлъ, бо и набоженства на Москвѣ нашимъ напѣвомъ по церквахъ и по монастыряхъ отпраповати приказалъ“³⁾, и одержу московскую отмѣнено, але по-нашому носити дозволилъ“⁴⁾.

Прихильно ставився Самовидець й до патріарха Никона. В оповіданні 1667 р. Самовидець, оповідаючи про суд над Никоном, скинення його з патріархів і заслання, каже: „Але жадной ереси на патріарху не показалось, тилко з ненавести тое учинили бояре“⁵⁾.

Ставився прихильно Самовидець і до І. Ржевського, що займав на Україні різні посади, а в часи облоги Чигирина турками 1678 р. керував захистом цього міста. Під 1678 р., оповідаючи про цю облогу Чигирина, Самовидець каже, що в Чигирині „убито гранатомъ воеводу околничного Івана Івановича Ржевского, человѣка военного и справного“⁶⁾.

Деяке прихильне ставлення можна замітити у Самовидця й до Г. Ромодановського, Ю. Долгорукова з сином і царевича Касимовського. В оповіданні про повстання стрільців у Москві 1682 р. Самовидець каже, що там багато значних персон „помордовано, и царевича Касимовського четверовано, Долгорукого князя з синомъ, князя Ромодановского с синомъ, которіе вожами славными были у войскахъ московскихъ“⁷⁾. Але ж з цього місця Самовидцевого оповідання трудно встановити, чи маємо ми тут прихильне ставлення автора літопису до вищеперерахованих осіб чи догану в скритій формі свавільству стрільців.)

1) Літопись Самовидца, 152.

2) Родився Федор 30 травня 1661 р. (Выходы государей, 357), що й стверджує цю звістку Самовидець.

3) Так, напр., на похоронах патріарха Никона 26 серпня 1681 р. сам цар Федор, йдучи за гробом Никона, співав „съ клирики своими стихирю 6 гласа Кіевскимъ согласіемъ: Днесь благодать Святого Духа на събра“ (І. Ш у ш е р и н ъ. Извѣстіе о рожденіи и воспитаніи и о житіи святѣйшаго Никона патріарха московскаго и всея Росіи, с. 107). Інша, звичайно, річ, чи співав сам Федір на погребінні чи це тільки записує в свою працю прихильний Никонові Шушера, але, що на похороні співалося кійвським напівом, це свідомство сучасника стверджує цілком. Шушерін писав свою працю між 1681-1686 р. (Предисловіе VII). Що цар Федор любив українських півчих — К. Х а р л а м п о в и ч ъ, Малорос. впливіе, I, 323-324.

4) Ствердження цього — Dyariusz Zaboystwa tyranskiego senatorow moskiewskich, Старина и новизна, кн. IV, с. 385; Сильвестра Медвѣдева Созерцаніе краткое лѣтъ 7190, 91 и 92, въ нихъ же что сдѣяся во гражданствѣ, Чт. въ Общ. Истор. и Древн. Рос. 1894, IV, отд. II, 34 (міститься це „Созерцаніе“ і в праці І. Козловського. Сильвестр Медвѣдевъ; я користувався списком видрукованим в „Чтеніяхъ“); С. Соловьевъ, III, 886. 5) Літопись Самовидца, 97. 6) Тамож, 154. 7) Тамож, 144.

Поруч з цими нечисленними випадками прихильного ставлення Самовидця до окремих діячів Московщини ми бачимо в його творі дуже неприхильне ставлення, так до Московщини взагалі, як і до окремих діячів її зокрема.

Правда, це неприхильне ставлення Самовидця до Москви взагалі й до московських діячів зокрема ми не зустрінемо у Самовидці в такій одвертій формі, як, напр., бачимо в нього неприхильне ставлення до окремих країн, як Крим, або окремих українських діячів, як Д. Многогрішний, або П. Дорошенко. Висловлювати своє неприхильне ставлення до Москви й до окремих московських діячів було в ті часи для Самовидця дуже небезпечно — за це можна було зазнати катування, скарання на смерть, або ж заслання на Московщину, про що картинно висловився в ті часи М. Филимонович: „А въ Малоросійскихъ де краехъ люди такоу вы, что де имъ легче смерть принять, нежели ихъ къ Москвѣ отсылать“¹⁾. Тому Самовидець своє неприхильне ставлення до Москви й її діячів висловлює в прикритій, обережній формі, так що, при читанні його твору, й може утворитися вражіння про московські симпатії Самовидця, як це й було з низкою дослідників.

Форми для висловлення свого неприхильного ставлення до Москви Самовидець вибирає різні, але всіх їх можна звести до трьох основних форм.

Так, по-перше, Самовидець у своєму оповіданні не замовчує, а підкреслює невдалі акції Москви, для відтінення чого іноді збільшує кількість московського війська; поруч з цим Самовидець відмічає й нерозпорядність московських керманів. При цьому треба відзначити, що тут ми часто зустрічаємо дорікання Москві, з'єднані з докорами й тим українським діячам, що до них Самовидець ставився неприхильно.

Так, в оповіданні про події походу московського війська проти Швеції 1656 р. Самовидець відзначає про взяття царським військом Кукунавза, що „сила закону не знаєть“. Кількість же царського війська під час невдалої для Москви облоги Риги Самовидець дає 700 тисяч, тоді як в дійсності його було там близько 120 тисяч. Особливо характерним являється в данному випадкові, що Самовидець, аби зробити більш вірогідною цю непевну звістку про ці 700 тисяч, додає, що він на них „своима очима смотрѣлъ“, що дуже характерно для Самовидця, що уникає казати про свою присутність при подіях і робить в цьому відношенні виняток лише для симпатичного йому І. Золотаренка (оповідання про погреб останнього 1655 р.) й в данному випадкові. При цьому Самовидець додає, що під час відступу царського війська „много людей московскихъ з голоду и зима померло“²⁾. В оповіданні про події 1659 р. Самовидець описує облогу Трубецьким Конотопу в таких тонах, що ясно свідчать, що симпатії Самовидця на боці обложених, а не Москви; при цьому Самовидець відзначає, що під час невдалої облоги Конотопу „бояринъ князь Трубецькій много людей потратилъ“³⁾. В цьому оповіданні не можна не бачити насмішки Самовидця, що велике царське військо, більш ста тисяч, не могло взяти міста, що його боронило незначне козацьке військо. В описі походу війська кн. Ромодановського під Ніжен того ж року Самовидець підкреслює, що Ромодановський з царськими відділами ходив за козацьким і татарським військом під Лосиновку, „але нічого не вскуравши, назад вернулся под Конотопъ“⁴⁾.

1) Акты ЮЗР. VI № 39 с. 99.

2) Лѣтописъ Самовидца, 55-46.

3) Тамож, 56, цитату про облогу Конотопу див. вище с. 85-86.

4) Лѣтописъ Самовидца, 57.

В оповіданні про події 1663 р., що їх зв'язано з повстанням Поповича в Павлоліч проти П. Тетері й поляків, Самовидець відзначає, що Поповичеві „не дано помочи с Києва“¹⁾, ц. т. від тамтешнього московського вояводи. В оповіданні 1674 р. Самовидець відмічає, що людність міст Правобережжя збігалась у міста „сподіваючихся посилокъ от его царского величества и от гетмана Самойловича, будучихъ убезпеченихъ писмамц, же послілки великіе идуть“, алеж цієї допомоги міста не одержали й були поруйновані турками. Що ж до московського війська й відділів І. Самойловича перед наступом татар і П. Дорошенка—їх „войско, которое першей переправливалось килка недель, то одного дня и ночи усе Днѣпръ переправили“²⁾. В оповіданні про події чигиринської кампанії 1678 р. Самовидець підкреслює, як я зазначив вище, що після однієї поразки турок московськими й козацькими відділами „войско не пущено за турками“, що й дало змогу туркам перелаштуватися й завдати страт Москві й козакам. Відмічає також Самовидець, що під Чигирином московське військо тиждень нічого не робило для допомоги обложеному місту, в наслідок чого турки й взяли місто³⁾. При взятті ж цього міста турками „на замку немало полегло Москви, якъ уступили, бо сторожи не спровожала старшина с квартиръ и тихъ бѣднихъ погубили“⁴⁾. В опису походу Москві й козаків під Київ 1679 р. Самовидець каже, що царського війська було „на по два кротъ сто тисячей“, причому ані Москва, ані козаки „жаднихъ под'ездовъ не отправовали нѣкуда через усе лѣто“. Коли ж після відступу головних московських і козацьких відділів з-під Києва туди зробили напад татари, вони Москві й козакам зробили „не малую шкоду“, порубавши й набравши їх „немало“ й утікли „у цѣлости“ завдяки тому, що „жадной погонѣ за ними не било, и язика не узяли, хто тую шкоду учинилъ под так великимъ войскомъ“⁵⁾. Тимчасом, московського війська було менш, як сто тисяч, під'їзди наїужні послано, й татари під Києвом під час нападу зазнали і значних страт. Розвій свавільства стрільців у Москві 1682 р., на думку Самовидця, трапився тому, „поневажъ онимъ зразу допущено своеволѣ“⁶⁾. В оповіданні 1689 р. про похід московського й козацького війська на Крим Самовидець відмічає, що, після приходу московсько-козацького війська під Перекоп, „не достаючи Перекопу, хочай войско охоче било до приступу, але бояринъ назад рушилъ з войсками, з нарекан'емъ усего войска“⁷⁾.

Виявляється, по-друге, негативне ставлення Самовидця до Москви також і в тому, що він у своєму творі не замовчує, а підкреслює негативні вчинки Москви, причому іноді дає звістки й про такі негативні вчинки, що їх в дійсності не було, не пропускає випадку так чи інакше докорити Москві. Так, уже підкреслення не один раз Самовидцем щирого ставлення Я. Сомка до царя й Москви, що виявлялося й в тому, що Сомко провадив військову діяльність „не падаючи здоровя“, за що, нарешті, й одержав не нагороду, а, навпаки, був страчений „за позволенієм его царского величества“,—є вже скритим докором Москві, що вона не вміє цінити своїх вірних слуг. 1665 р. Самовидець відмічає, що на Москві під час перебування там І. Брюховецького „писара войскового (ц. т. Зах.

1) Тамож, 78.

2) Тамож, 123 і д.

3) Тамож, 143-144, пор. вище с. 116-117.

4) Лѣтопись Самовидця, 145

5) Лѣтопись Самовидця, 148-149.

6) Тамож, 157.

7) Тамож, 177; ствердження звістки Самовидця про цей відступ—Я. Устряловъ І, дод. IX с, 377 і д.; також лист Гордона до Ерроля, тамож, с. 309 і д.; Іамятники Дипл. Сношеній, VII, 416, X, 1378; Полное Собр. Законовъ, III, № 1340 с. 19; Сборникъ Муханова, № 169 с. 235; Акты Арх. Эксп. IV, № 300 с. 449.

Шійкевича) взято на Сѣбѣрь, маючи на него ранкорь¹⁾. Оповідання про це заслання людини тільки за підозріння до Сибіру є вже докір. При цьому слід ще пам'ятати, що в засланні Шійкевича брали участь і сам Брюховецький й інша старшина українська, про що Самовидець у своїй оповіданні мовчить. Вище, в розгляді патріотизму Самовидця й ставлення його до І. Брюховецького, я наводив, як Самовидець підкреслює, що на скарги Брюховецького до Москви „в кривдах от воеводъ, застаючихъ по городахъ... жадного респонсу не одержоваль“, й виправдує повстання України проти Москви²⁾. В оповіданні 1667 р. про рух С. Разіна на Московщині Самовидець оповідає, що цього року Разін підніс повстання на Дону, робив походи на Хвалинське море, мордував по містах царських воєвод й приворочав до себе поспільство, взяв навіть Астрахань; військо ж, що надсилалося проти нього, не могло йому нічого зробити, бо стрільці переходили на бік Разіна й ця його діяльність тривала декілька років³⁾. Ці оповідання являються скритим докором державному апарату Москви за те, що вона не могла справитись з цим повстанцем. Нарешті, Самовидець про Разіна додає, що „оного зрадою узято“ після повернення на Дін і потім на Москві четвертовано⁴⁾. При цьому Самовидець не згадує про розгром Разіна під Симбирськом, що на Україні музло бути відомим й тому, що українські козаки ходили в похід проти С. Разіна⁵⁾. В оповіданні про події 1674 р. Самовидець підкреслює, що при відступі московського й козацького війська з правого боку Дніпра на лівій керманч московського війська кн. Г. Ромодановський „Черкаси запалити князь розказаль, и такъ усе вѣгорѣло, нѣчого не zostало в Черкасахъ“⁶⁾. Неможана не бачити догани Самовидця Москві і в оповіданні його під 1676 р. про події в Соловецькому монастирі й про утиски старообрядців. Самовидець каже, що „узято монастирь Соловецкій і черцовъ вистинали люди ратниі его царского величества... а за такую вину же не позволили ся принять новопостановленнихъ рѣчей на соборѣ московскомъ при битности двохъ патриарховъ, александрійского и антиохійского: першая речъ — же „Духа святого“ не мовити у „вѣрую“; другая — жеби не мовити: „Господи Іисусе Сине Божій, помилуй мя“, але такъ мовити: „Господи Іисусе Христе, помилуй мя“, а „Сина“ остъвляти, и ин-

1) Лѣтопись Самовидца, 89. В Москві З. Шійкевича не любили, вважаючи його діячем антимосковської орієнтації на Україні (Записки Отдѣлення Русской и Славянской Археологической Рускаго Археологическаго Общества т. II с. 711; Акты ЮЗР. V № 142 с. 369; В. Эйнгорнъ, Очерки, 316-317).

2) Лѣтопись Самовидца, 96; див. вище с. 102-103.

3) Ствердження цих звісток Самовидця — С. Соловьевъ, Исторія, III, 293 і д.

4) Ствердження звістки Самовидця про скарання С. Разіна в Москві — С. Соловьевъ, III, 324; Полное Собрание Законовъ I, № 504 с. 867. Що ж до того, як Разін попав до рук Москви, тут неможливо встановити остаточно, чи він був захоплений зрадою, як каже Самовидець, чи ні. В одній звістці говориться, що донські козаки, які були проти Разіна, погромили його відділи й захопили Стеньку в полон (Акты Археогр. ф. Экспедиції IV, № 183 с. 234 — царська грамота на Вологду про захоплення Разіна). Вказі ж про Разіна говориться, що він „Апрѣля въ 14 день... на Дону связанъ ужемъ желѣзнымъ отъ Донскихъ козаковъ, которые обратились отъ злѣбъ своихъ и, по своему челобитію, и прошенію получили отъ Господа Бога милость, и отъ Него Великого Государя отпущение винъ ихъ, и начали служить, Ему Великому Государю, вѣрно, чего Онъ отъ нихъ не помышлялъ“ (Полн. Собр. Законовъ, I, № 503, с. 864), ц. т. був виданий своїми підлеглими (пор. Н. Костомаровъ, Бунтъ Стеньки Разіна, 494); на мій погляд, певніш буде звістка, що Стеньку видали свої козаки, а не був він захоплений збройною рукою, бо звістку про захоплення Разіна збройно ми маємо від 15 травня 1671 р., а про видачу його своїми козаками маємо звістку від січня 1672 р. — звістку вірнішу, бо пізніш більш були відомі подробиці взяття Разіна: при тому ж і самого Стеньку привезено до Москви вже після висилки вищевказаної грамоти на Вологду, 2 червня 1671 р. (А. Арх. Эксп. IV, № 185 с. 237).

5) Акты ЮЗР. IX № 65 с. 266, № 68 с. 278 і д.; В. Эйнгорнъ, Очерки, 726.

6) Лѣтопись Самовидца, 125-126.

шіє рѣчи новіє, которіє подруковано у книжцѣ, названній „Жезль“. І за тое тотъ монастирь спліондровано, которій на увесь свѣтъ славній, и святыхъ чудотворнихъ мѣлъ у собѣ; и за тіє новіє рѣчи многихъ черцовъ, поповъ и свѣцкаго стану людей у земли Московскої помордовано, же того не хотѣли приймати, але на старомъ держалися, ягъ перед тимъ было. И многіє виходили на Украину на мешкання ку Сѣверу, позоставивши набитки свої, а иннихъ и у силку позасилано“¹⁾. В оповіданні 1678 р. про подоріж до Москви послів від Польсько-Литовської держави Самовидецъ каже, що на Москві цих послів „зразу принято з честю, але подарковъ королевськихъ не принято, а напотомъ и самихъ задержано и мало чести онимъ отдавано, ажъ знову до своїхъ городовъ по скарбѣ слати мусѣли за живность“²⁾. Це оповідання підкреслює прикре поводження з послами на Московщині, що протирічить прийнятому в міжнароднихъ відносинахъ етикету. При цьому треба додати, що в дійсності таке поводження з цими посланцями в даному випадкові не мало місця. В оповіданні 1687 р. про скарання Москвою в Сівську на смерть Г. Самойловича, Самовидецъ підкреслює ту жорстокість, з якою проведено це скарання, коли Г. Самойловичу „по многихъ спиткахъ, голову отяжи, рубаючи разовъ три за-для болшой муки, и такъ безчестно загребено без похорону, бо не дано и священника, жеби его висповѣдати“³⁾. При цьому треба зауважити, що катування, що їх терпів Г. Самойлович, не було суворе по тим часам. Це оповідання особливо характерне для Самовидця, що, як наведено вище, ставився вороже й до І. Самойловича й його синів: Григорія й Якова.

Крім того, неприхильне ставлення Самовидця до Москви виявляється по-третє в тому, що Самовидецъ не висловлює свого погляду на події політики Москви на Україні, а оповідає про них епічно, а також мовчить про такі московські події, що про них інші українські літописці й сучасники занотовували в своїх творах.

Так, Самовидецъ, як це я зазначив і вище в розгляді українського патріотизму його, цілком епічно й зовні наче б то об'єктивно оповідає про Андрусівський трактат 1667 р. й про підлеглість української церкви московському патріярхові 1685 р.⁴⁾ В дальшому Самовидецъ не відмічає про смерть 1690 р. московського патріярха Іоакима й обрання того ж року патріярхом Адріана⁵⁾, про що маємо й у Чернігівському літопису, у Дмитрія Ростовського й навіть у неприхильного до Москви С. Величка⁶⁾ Так само, Самовидецъ не оповідає про смерть 1700 р. московського патріярха Адріана⁷⁾, про що маємо у Чернігівському літопису й в Дмитрія Ростовського⁸⁾. Не відмічає у своєму творі Самовидецъ і смерти московського царя Івана 1696 р.⁹⁾, про яку подію відмітив у своєму діярії Дмитрій Ростовський¹⁰⁾.

¹⁾ Тамож, 131-132. ²⁾ Літопись Самовидця, 142.

³⁾ Тамож, 173. Оповідання Самовидця, що Г. Самойловичеві тричі рубано голову, приймають Ф. Уманецъ й О. Лазаревський (Ф. Уманецъ, Гетманъ Мазепа, 76; А. Лазаревський, Замѣтки о Мазепѣ, Київ. Стар. 1898 № 6 с. 407-407). Джерел, що стверджували б, або нищили звістку Самовидця про ці подробиці скарання й похорону Г. Самойловича, я не знайшов. У відписці Л. Неплюєва з Сівська про це ми маємо тільки, що Г. Самойлович „кажнень смертю, отсѣчена голова поляръ въ 11 числѣ вынешнего 196 года“ (Моск. Арх. Мин. Юст., Севский стол. столб. № 415 л. л. 204-205).

⁴⁾ Докладніш про це вище. с. 88-89.

⁵⁾ Дворцовые Разряды IV, 539-540 і д; Дополненія къ Акт. Историческимъ XII № 65 с. 358 і д; Полн. Собр. Закон. III № 1331 с. 70 і д.

⁶⁾ Черниговская літопись, 89; Древняя Россійская Вивліоенка, XVII 31, 32; И. Шляпкинъ, пгт. праця, прил. I, 8; С. Величко, III, 85.

⁷⁾ Дворцовые Разряды IV, 1156.

⁸⁾ Черниговская літопись, 91; И. Шляпкинъ, цит. праця, 10.

⁹⁾ Дворцовые Разряды IV, 920; Полн. Собр. Закон. III, № 1536 с. 220; Собр. Гос. Грамотъ и Договоровъ IV № 221 с. 650.¹⁰⁾ И. Шляпкинъ, тамож, 9.

Такі форми, що їх вживає Самовидець для висловлення свого негати-
вного ставлення до Московщини¹⁾.

Коли ж Самовидець зве московського царя „его царское величество“ або „его царское пресвѣтлое величество, всея Росіи самодержецъ“, що дослідни-
ки, як О. Левицький й інші, вважають за один з доказів прихильного став-
лення Самовидця до Московщини, про це треба зауважити, що в цих
усіх випадках ми бачимо з боку Самовидця тільки вживання звичайного
титулування, подібно тому як він і після 1654 р., після приєднання
України до Москви, титулує дуже часто польського короля „его милость“,
як він звав його й до 1654 р.²⁾. Що титулування московського царя ти-
тулами, подібними тим, що ми маємо у Самовидця, не є доказ прихиль-
ного ставлення його до Московщини й до царя, наведу деякі приклади.

К. Поклонський, вже після того, як порвав з Москвою й став на бік
Польщі, в листі до І. Золотаренка, схилиючи останнього теж порвати
з Москвою, згадує відносно „царя его милости“³⁾. В статтях, що їх по-
дав П. Дорошенко Польщі 1671 р., титулується „его милостью“ й цар
московський й король польський⁴⁾. В універсалі Ю. Хмельницького від
3 липня 1677 р. до людности Чигирина й до козацької й московської за-
логи в цьому місті з пропозицією скоритися йому й туркам маємо вирази:
„его царского пресвѣтлого величества“, „его царскому пресвѣтлому ве-
личеству“⁵⁾. Також у листі від 23 липня 1678 року до І. Самойловича
й козаків з закликом одірватися від Москви й приєднатися до нього,
Ю. Хмельницький згадує, що „Украина каковымъ способомъ за отцовъ
нашихъ стала подъ обороною прежде наяснѣйшей Порты Отаманской, не-
жели царского пресвѣтлого величества московского“⁶⁾.

Що ж до того, що Самовидець з приводу злуки України з Москвою
1654 р. зазначає, в супереч дійсности, про присягу цареві московському,
„що по усей Украинѣ увесь народъ з охотою тое учинилъ“ й що від
цієї злуки „немалая радость межи народомъ стала“, що, до речі, не від-
повідає дійсности, а також про те, що Самовидець вигнання московських
воевод з України за Брюховецького кваліфікує як „непотребное дѣло“,—
треба, на мій погляд, ці вирази Самовидця кваліфікувати як вирази *ad usum delphini* з-за умов часу писання літопису. Докір же Самовидця запо-
розжам за порушення царської ласки свідчить не про позитивне ставлення
Самовидця до Москви, а про негативне ставлення його до запоріжців.

Ставлячись в цілому неприхильно до Москви, ставиться Самовидець
неприхильно й до московських бояр і до окремих московських діячів,
причому й тут це неприхильне ставлення його прикрито досить вміло
відповідними виразами. Так, боярам Самовидець закидає в справі патрі-
ярха Никона, що „жадной ереси на патрнярху не показалось, тилко з не-
нависти тое учинили бояре“⁷⁾.

Неприхильно ставиться Самовидець і до царя Петра І. Це неприхиль-
не ставлення Самовидця до Петра І я вбачаю в тому, що, коли до 1697 р.
Самовидець оповідає про Петра І досить покійно й без догани, починаючи

1) Крім того, треба ще відзначити, що в оповіданні 1687 р., торкаючися посилки мос-
ковських посланців до Г. Косагова, Самовидець зве їх як „москалей“ (Літопись Са-
мовидця, 172), що теж треба вважати за доказ неприхильного ставлення його до Мос-
кви. Слово „москаль“ в ті часи, як видно, вважалося образою; принаймні, 1672 р. Д. Мно-
гогрішний, розсердившись на Г. Неїлова, „бранилъ и называлъ его москалемъ“ (Акты
ЮЗР. IX № 128 с. 643).

2) Літопись Самовидця, 6, 17, 18, 21, 22, 24, 25, 36, 53, 58, 79, 84, 96, 111,
114, 146.

3) Акты ЮЗР. XIV № 17. с. 542.

4) А. Grabowski, Ojez. Spominki, II, 306-309.

5) Акты ЮЗР. XIII № 65 с. 252 і д.

6) Акты ЮЗР. XIII № 152 с. 659-660.

7) Літопись Самовидця, 97.

з 1697 р. він дуже підкреслює в своєму оповіданні досить суворі моменти в скаранні осіб, зв'язаних з різними заговорами проти Петра I. Так, в оповіданні про змову Циклера Самовидець так оповідає про скарання змовців: „голови имъ поутинано и на поляхъ на мурованомъ столбѣ повѣшано на лобномъ мѣстѣ, и труповъ ихъ не дано ховати—тамъ же лежали, над которими сторожа била“. Також у оповіданні 1698-1699 р.р. Самовидець каже про кари стрільців, що їх „по усѣхъ улицахъ и по дорогахъ повѣшено, которихъ не казано ховати“¹⁾. В інших випадках опису смертних кар Самовидець не оповідає про жорстокі подробиці, за винятком опису скарання Г. Самойловича. Далі, в оповіданні про кару стрільців Самовидець каже, що „такий гнѣвъ билъ на ихъ царский, же килкомъ самъ головы постиналт“²⁾. Цей незначний штрих в оповіданні Самовидця, на мій погляд, яскраво свідчить про негативне ставлення його до Петра I. Що ми маємо в цій коротенькій звістці? Ми маємо, що сам цар власноручно карав осіб, що їх присуджено до смертної кари, ц. т. сам цар виконував обов'язки ката. На Україні в ті часи на катів погляд був дуже й дуже негативний. Не дивлячись на те, що посада ката була досить корисною, охочих посідати її, в зв'язку з негативним поглядом людства на цю професію, було дуже мало, завдяки чому часто було неможливо виконати й смертного вирока. На тлі цього мали місце й цікаві епізоди. Напр., 1703 р., магістрат м. Чорткова, не маючи свого ката, мусив звернутися до кам'янецького магістрату з проханням відпустити тимчасово свого ката до Чорткова для здійснення судового вироку. Кам'янецький магістрат згодився на це, але з умовою, щоб бурмістр і лавник з Чорткова, що прибули в справі ката до Кам'янця, залишилися в Кам'янці, як закладні, до повернення ката з Чорткова. Також міщани Баворова 1707 р. дали розписку кам'янецькому магістрату, що вони валишаться в Кам'янці, покіль туди повернеться з Баворова кам'янецький кат, що його взято тимчасово для здійснення вироку. Катам в ті часи церква забороняла вхід до церкви й таїнства; одному кату на Полтавщині, щоб одержати змогу ходити до церкви й брати таїнства, довелося звертатися до самого митрополита. В судових актах тих часів кати виступають тільки під нарицательними іменами „кат“, „мистр“, „оправца“; рідко їх звать особистими іменами, але й то зовсім без прізвищ і без зазначення стану, що, на думку О. Левицького (з нею не можна не погодитися), свідчить, що катів набирали тоді з самих нижчих шарів суспільства³⁾. Пізніш складачі т. зв. „Правъ, по которимъ судится малороссійській народъ“ виступили з апологією катів, і зазначили: хоч „катъ, или палачъ, хотя званіе на себѣ поносное и ненависное имѣеть, которое обще в народѣ обносится мерзостно“... але „всему обществу человеческому, потребенъ естъ“ чому „всякому человеку во омерзѣнии его имѣть не надлежитъ, и священный чинъ сообщения съ вѣрными, входа церковнаго и причастія Божественныхъ таинъ возбранять ему не долженъ“⁴⁾.

¹⁾ Тамож, 191-192, 197.

²⁾ Лѣтопись Самовидца, 198. Що ж до певности цього факта власноручної страти Петром I декількох стрільців, про що маємо звістки й в інших джерелах, то треба признати вірним погляд Брикнера. який каже, що „вопросъ о самоличномъ собственоручномъ участіи Петра въ казняхъ долженъ оставаться открытымъ. Гварієнтъ и Корбъ разсказывали объ этомъ, не какъ очевидцы, а по слухамъ. В запискахъ Желябужскаго, Гордона и прочихъ современниковъ не говоряться объ этомъ“ (А. Брикнеръ, Исторія Петра Великаго, 286); С. Соловйовъ, засновуючись на Корбу й Гварієнті, визнавав власноручні кари Петром стрільців (С. Соловьевъ, III, 1192), а М. Устряловъ цього не визнавав. (Н. Устряловъ, Исторія царствования Петра Великаго III, 407).

³⁾ О. Левицкій, Взглядъ на ремесло палача въ старой Малороссіи, Киев. Старина, 1899, № 12, с. 390 і д.

⁴⁾ Права, по которимъ судится малороссійській народъ, изд. под ред. проф. А. Князковскаго, Киевскіе Университ. Извѣстія, 1877, № 4, с. 753; О. Левицкій, цит. пр., 397-398.

Коли ж на Україні в ті часи кат був своєрідним парієм, оповідання Самовидця про власноручне карання Петром I злочинців можна розглядати тільки як доказ його неприхильного ставлення до Петра I. Коли б Самовидець ставився до нього прихильно, або навіть байдуже, він міг би цієї звістки, хоч і чув її, не занотувувати до свого твору.

Видко неприхильне ставлення Самовидця до Петра I і в оповіданні про події кампанії 1700 р. проти Швеції, облоги Нарви. Тут Самовидець, оповівши, що шведи стали наступати в напрямкові на Нарву, додає про Петра I: „А царское величество на тотъ часъ с подь Ругодева з окоповъ виехаль до Новагорода Великого в понедѣлокъ“¹⁾. Це оповідання про втечу Петра I з армії напередодні рішучого бою, що свідчить про його тодішню лякливність, як не намагався він потім виправдати себе за цю втечу й як не дбають виправдати Петра I за цю втечу з армії на передодні рішучого бою зі шведами такі дослідники, як М. Устрялов, С. Соловйов, В. Ключевський²⁾, — є доказ неприхильного ставлення Самовидця до Петра I; ніщо не вимагало від Самовидця занотувувати цю звістку до свого твору, крім цього неприхильного ставлення.

Негативно ставивсь Самовидець і до В. Шереметева. В оповіданні про похід 1660 р., оповівши про невдалі для Шереметева бої з польсько-татарським військом, він додає, що „Шереметь не уступаль оборонною рукою и що мѣль короля полского, взявши Варшаву, провадити в Киевъ в неволю, як собѣ тое обѣцаль, того не доказавши, самъ о згоду просиль и чиниль примиря, обещаючися з'вести войско с Киева“³⁾. В цьому оповіданні ми бачимо й догану Шереметеву, що не відступав оборонною рукою й насмішку над його попередньою похвальбою.

Видко ще неприхильне ставлення Самовидця й до В. Голіцина, якому Самовидець 1689 р. докоряє, що він не взяв Перекопу, „хочай войско охочо било до приступу“⁴⁾, причому тут можна бачити ще й догану Москві взагалі за таке невміле ведіння війни, за нерозпорядність.

Розглянімо тепер ставлення Самовидця до інших країн і їх людности, що про них він згадує в своїому творі.

Тут ми мусимо відзначити, поперше, прихильне ставлення Самовидця до Молдавії; їй він співчуває в нападі на неї козаків і татар

¹⁾ Лѣтопись Самовидца, 200. Петро I поїхав з-під Нарви в ніч з 17 на 18 листопада (Журналъ или поденная записка, I, 18; С. Соловьевъ, III, 1245-1246), а 18 листопада був понеділок (Н. Горбачевскій, цит. пр., 7, 30), що й стверджує звістку Самовидця.

²⁾ Журналъ, 19; Н. Устряловъ, IV, I, с. 33-34; С. Соловьевъ, III, 1245-1246. В. Ключевскій, Курсъ рус. истор., IV, 66. Досить цікаво, що й Устряловъ і Соловйов на доказ того, що Петро не з лякливости залишив військо під Нарвою, приводять аргумент, що Петро в тяжкі minuti виявляв рідку хоробрість (Азов, Гангут, Полтава), але ж не наводять у даному місці відомого їм випадку, коли Петро проявив раніш лякливність, втікаючи 1689 р. в серпні з Преображенського до Троїцького монастиря, після того, як він одержав звістку про змову проти нього з боку царевни Софії. Тут, як відомо, Петро I втік так швидко з Преображенського (хоч там і були вірні йому військові відділи), що втік без одягу до ближчого лісу, куди йому й принесено одяг (С. Соловьевъ, III, 1071; Н. Устряловъ, II, 58-59).

³⁾ Лѣтопись Самовидца, 63; ствердження звістки Самовидця про заду В. Шереметева й його згоду вивести московське військо з Києва, — А. Grabowski, Ojez. Sprotinki, I, 162-163; Акты ЮЗР. V, № 21, с. 39-40; Акты Моск. Государства, III, № 245, с. 250-251; Памятники Киев. Ком., IV, 3, № 7, с. 26-27; А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, V, 426 і д. Що ж до хвастоців В. Шереметева перед походом, про що маємо і у Величка (С. Величко II, 13) і у Коховського (V. Koshowski, Annalium Poloniae, Clmacter II, 460), М. Костомаровъ припускає, що подібний факт мав місце (Н. Костомаровъ, Гетманство Юр. Хмельницького, 115), а В. Герасимчук гадає, що підставу для цих чуток дала різка зміна фортуни В. Шереметева (В. Герасимчук, Чуднівська кампанія, 7). Дійсний же стан річей тут встановити при тих даних, що я мав в своїому розпорядженні, а вважаю за неможливе.

⁴⁾ Лѣтопись Самовидца, 177.

1650 р., а також в оповіданні 1673 р. відмічає тяжке становище „значний волохъ“ від тих кривд, що їм чинили татари¹⁾.

Щож до ставлення Самовидця до австрійців і венеціян, тут треба відзначити, що Самовидець у своєму творі досить часто відмічає ті поразки, що австрійці й венеціани задавали Турецькій державі, й радіє з них²⁾. Але ж трудно це все вважати за доказ прихильного ставлення Самовидця до цих країн. Це могло ще бути викликаним й неприхильним ставленням Самовидця до турок і татар, про що буде далі. Треба ще відзначити, що 1683 р. Самовидець відмічає релігійні утиски від німецького цесаря угорцям „за допущеніємъ езуитовъ“, а 1691 р. відзначає Самовидець і негарне поводження цесарського війська з людностю Білграду³⁾. Таким чином, точно встановити ставлення Самовидця до цих країн і до їх людности трудно. Треба тільки вважати за неприхильне ставлення Самовидця до езуїтів Австрії.

Так само трудно встановити й ставлення Самовидця до Швеції. Оповідання його 1656 р. про війну Москви з шведами складено, як це наводилося вище, в тонах, прихильних Швеції й ворожих Москві. 1701 р. Самовидець теж підкреслює, як наводилося вище, особисту присутність шведського короля у війську й відсутність у війську польського короля. Але ж трудно сказати, чи маємо ми в цих випадках прихильне ставлення Самовидця до Швеції й до Карла XII, чи тільки неприхильне ставлення Самовидця до Москви й польського короля Августа.

Що ж до ставлення Самовидця до турок і татар, тут ми можемо вважати за безсумнівне, що Самовидець ставився до них дуже й дуже негативно. Низка місць його твору може свідчити за це негативне ставлення Самовидця. Так, Самовидець висловлюється проти союзу християнських держав з мусульманськими, напр., він про союз Б. Хмельницького з ханом каже, що „нестатечная приязнь вовку з бараномъ, такъ християниновъ з бесурмениномъ“⁴⁾. Участь хана, що, за Самовидцем, є „неприятель вѣри християнской“, та кримських татар у війнах на Україні Самовидець тлумачить як походи „на спустошення християнства“, щоб цим „усѣхъ християнъ в нѣвецъ обернути“⁵⁾. Ставлячись негативно до турок і татар, Самовидець дуже часто висловлює своє задоволення з тих поразок, що їх одержували турки й татари, з'ясовуючи їх часто поміччю божою.⁶⁾ З такого негативного ставлення Самовидця до турок і татар маємо в його творі й такі непохвальні епітети на адресу турок, татар і їх керманців, як „поганинъ“, що рушив в поход „своими поганскими силами“, або „поганцѣ“, що нападають на люд, що частина європейських держав гуртується дати „отпоръ поганину Турчиновъ“⁷⁾.

Такі дані дає нам літопис Самовидця щодо поглядів симпатій і антипатій автора його.

Підсумовуючи розглянені в попередніх рядках дані, щодо поглядів, симпатій та антипатій автора літопису Самовидця⁸⁾, мусимо зробити такі висновки в цьому питанні.

І. В погляді на розвиток історичного процесу, на причини подій, Самовидець, далекий від фаталізму, скрізь дбає встановити природні при-

¹⁾ Тамож, 23, 110.

²⁾ Тамож, 158 і д., 180.

³⁾ Літопись Самовидца, 158, 180-181.

⁴⁾ Тамож, 24.

⁵⁾ Літопись Самовидца, 18, 34.

⁶⁾ Напр., тамож 138, 145, 159, 180, 190, 194.

⁷⁾ Тамож, 123, 173, 148.

⁸⁾ Тлумачення ж причин поглядів, симпатій, та антипатій Самовидця див. далі в розд. VII.

чини подій, але ж такий тверезий погляд на розвиток історичного процесу не перешкодив тому, що у творі Самовидця відбилися релігійні забобони його часу, в чому відто відбиток культурного рівня суспільства його часів; надає також Самовидець, віддаючи дань поглядам свого часу, велике значіння ролі особи в історії.

II. Про симпатії й антипатії Самовидця треба відзначити, що літопис Самовидця являється твором не об'єктивним, як це вважають дослідники, а твором дуже й дуже суб'єктивним, наскрізь просякненим класовими, й на ґрунті їх й особистими симпатіями автора його. Завдяки ж умовам часу, коли писано літопис, не завжди було безпечно висловлювати одверто свої симпатії й антипатії в творі. Тому дуже часто симпатії й антипатії Самовидця ми знаходимо в його творі в дуже прихованому вигляді.

III. До України Самовидець ставиться як патріот вершків козацької України. Що ж до симпатій Самовидця до різних шарів українського суспільства, — він прихильно ставиться до верхів тодішнього українського суспільства, до значних, до козацької старшини. До рядового козацтва запорожців, посільства й міщанства Самовидець ставиться неприхильно. На духовенство ж, зокрема на духовенство нижче, Самовидець у своєму творі дивиться згорі.

Що ж до ставлення Самовидця до окремих українських діячів того часу, то прихильно ставиться Самовидець до таких осіб: Б. Хмельницького, Івана Золотаренка, Я. Сомка, І. Богуна, І. Брюховецького, Й. Тукальського, М. Ханенка, Семена Самойловича, І. Обидовського, І. Мазепи.

Неприхильно ставиться Самовидець з українських діячів того часу до таких осіб: М. Небаби, І. Виговського, Т. Цицюри, Василя Золотаренка, П. Тетері, Децика, П. Дорошенка, П. Суховія, Дем'яна Многогрішного, О. Гоголя, С. Адамовича, І. Самойловича й його синів Григорія та Якова, І. Сірка.

Неясне ставлення Самовидця з українських діячів до таких осіб: М. Филімоновича, Юрія Хмельницького й почасти до С. Палія.

IV. По відношенню до Польщі Самовидець являється прихильником твердої королівської влади.

З діячів Польщі того часу прихильно ставиться Самовидець до короля Володислава IV й до А. Киселя.

Неприхильно ставиться Самовидець до польських панів, до євреїв, до католицьких манахів.

З окремих діячів Польщі Самовидець ставиться неприхильно до таких осіб: короля Августа, Я. Типшкевіча, С. Маховського, С. Яблоновського.

V. Що ж до Московщини, то Самовидець ставиться прихильно тільки до окремих діячів її: царя Федора, патріярха Никона, І. Ржевського.

Неприхильно ставиться Самовидець до Москви взагалі, до московського боярства зокрема, й до тих діячів Московщини, як цар Петро I, В. Шереметев й В. Голіцин.

VI. До Молдавії Самовидець ставиться прихильно, зокрема до „значних“ цієї країни.

До Венеції, Австрії й Швеції й їх діячів ставлення Самовидця встановити тяжко.

VII. До Туреччини й Криму, їхніх діячів і людности ставлення Самовидця являється негативним.

VII. Автор літопису Самовидця. Біографія Романа Ракушки - Романовського. Докази його авторства

Відомий дослідник козацьких літописів М. Максимович вважав, що Самовидець належав до козаків¹⁾, не зазначаючи, на підставі яких даних він дійшов до цього висновку. Так само й М. Костомаров теж вважав, що літопис Самовидця писано „человѣкомъ козацкаго званія“²⁾, також не обґрунтовуючи свого твердження. До козаків відносив Самовидця, також без доказів, й К. Заклинський³⁾. Г. Карпов, не погоджуючись з М. Костомаровим про належність Самовидця до козаків, вважав, що „до симпатіямъ автора лѣтописца скорѣй можно предположить, что онъ былъ духовное лицо или горожанинъ“⁴⁾. П. Кулиш тримався погляду, що Самовидець був попом. Так, в листі до О. Кистяківського від 15 січня 1877 р. він пише: „Писаль я, что нашель еще одну лѣтопись, но это другой Самовидецъ. Я предлагаю припечатать ее къ Самовидцу. Писана она в Хмелевѣ, тоже, должно быть, попомъ“⁵⁾. О. Левицький вважав спочатку, що Самовидець не належав до партії значних, бо в нього не тільки не видно співчуття до цієї партії, а до декого з представників цієї партії, як, напр., Виговського, в нього видно й неприхильність; О. Левицький вважав, що Самовидець „скорѣе представляєть обыкновенный типъ козака того времени“⁶⁾. Потім у своїй праці „Опытъ изслѣдованія о лѣтописи Самовидца“ О. Левицький змінив свою думку про належність Самовидця до козаків, висунув новий погляд про належність Самовидця до тої православної шляхти, що пристала до руху Хмельницького⁷⁾. Підстави для цього свого висновку О. Левицький вбачав, аналізуючи літопис, по-перше, в прихильності Самовидця до долі шляхти, панів і взагалі „значних“, яких нищила й грабувала чернь, „гультайство“. Висловлюючи таке твердження про належність Самовидця до шляхецького стану, О. Левицький одночасно виступає й проти поглядів про належність Самовидця до інших станів тодішнього українського суспільства. Що Самовидець не належав до духовенства, на думку О. Левицького, видно з того, що тон літопису не церковний, що в авторі не помітно релігійної виключності, що стиль літопису простий, далекий від схолястичної вигадливості й що мова літопису близька до народної. Близкість Самовидця до політичних подій, участь його в походах і посольствах, обізнання з тим, що робилося в державних сферах України — свідчать, на думку О. Левицького, що Самовидець не належав і до міщан, бо вищенаведені моменти не відповідають життю й сфері діяльності міщан. Що Самовидець не належав й до козаків, О. Левицький вбачав в тому, що в літопису нема бойових подробиць в такій формі, що вказу-

¹⁾ М. Максимовичъ. Собр. сочин. I, 398, 459, 462, 465, 660.

²⁾ Н. Костомаровъ, Гетманство Юрія Хмельницкаго, 96.

³⁾ К. Заклинский, Рускіи лѣтописи и лѣтописці XVII ст., Зоря (Львов) 1880 ч. 6 с. 86.

⁴⁾ Г. Карповъ, Начало истор. дѣят. Б. Хмельницкаго, 233

⁵⁾ Письма П. А. Кулиша къ А. О. Кистяковскому, Кіев. Стар. 1903 № 4 с. 10.

⁶⁾ О. Левицькій, Очеркъ внутренней исторіи Малороссіи, 85.

⁷⁾ О. Левицькій, Опытъ изслѣдованія, 36 і д.

вали б в авторі його воїна-фахівця, що в літопису нема звісток про ролю самого Самовидця в цих військових акціях; що тон Самовидця про військові акції покійний і безсторонній їй, нарешті, що в Самовидця не видко симпатій до козаків, захоплення їхніми вдачами, а, навпаки, в багатьох випадках видка неприхильність Самовидця до козаків, як в оповіданнях про їх грабунки, пияцтво й ін.

Цей погляд О. Левицького про належність Самовидця до шляхти зробив великий вплив на історіографію. Низка дослідників якто: О. Огоновський, В. Іконников, М. Возняк, С. Єфремов, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Л. Окиншевич, В. Липинський належать до прихильників цього погляду О. Левицького¹⁾.

Акад. Д. Багалій вважав, що Самовидець належав до козацтва. Ствердження цього він вбачав в тому, що в оповіданні Самовидця про Борисівську комісію 1660 р. маємо в літопису, що на цю комісію „и насъ, козаковъ, затыгано“ й що в оповіданні 1662 р. Самовидець згадує, що він разом з козаками брав участь і в січі; при цьому Д. Багалій, беручи на увагу всі вислови Самовидця з докором козакам за їх свавільства, бачить в цьому доказ належності Самовидця не до звичайного козацтва, а до вищих шарів його — до козацької старшини²⁾. Акад. М. Грушевський вбачав у Самовидці покозаченого міщанина³⁾, але доказів цьому не наводив.

Такі існують головні погляди на належність Самовидця до певного стану українського суспільства. Я ж тримаюся погляду, що Самовидець належав до стану козацького, але, як свідчать його симпатії до значних і незадоволення вчинками нижчого козацтва, — до „значних“ козаків.

У попередньому розділі, розглядаючи симпатії й антипатії Самовидця, я наводив приклади прихильного ставлення Самовидця до козаків, його особливу симпатію до верхів козацтва⁴⁾, й тому тут я не буду наводити знову тих прикладів. Зазначу тільки, що оце постійне незадоволення Самовидця тим, що в козаки вливається люд і з інших станів українського суспільства й підкреслення в розділі причин Хмельниччини переважно утисків, що їх терпіло козацтво, — особливо, на мій погляд, доводять козацьке походження Самовидця⁵⁾.

Поруч з цим треба відзначити в певні часи й близькість Самовидця до кол і інтересів духовних шарів суспільства. Так, ми маємо в Самовидця чимало зауважень і про справи церковні, напр., 1664 р. про боротьбу за київську митрополію, 1667 р. про суд над патріярхом Никоном, 1669 р. про долю східних патріярхів, 1676 р. про зруйнування Соловецького монастиря з за релігійних розходжень, 1681 р. про Свинський і Трубочевський монастирі, 1690 року про смерть митрополита Г. Четвертинського

¹⁾ О. Огоновський, цит. праця, I, 373; В. Іконниковъ, цит. праця, т. II кн. 2 с. 1563; Н. Василенко, Очерки по исторіи Зап. Руси и Украины, 439; М. Возняк, Історія укр. літератури, т. III, 2 ч. с. 382-383; С. Єфремов, цит. праця, т. I, 245; Д. Дорошенко, Огляд укр. історіографії, 24; І. Крип'якевич, Мемуари українців XVI-XVIII ст., Стара Україна 1924, IX-X, 128; Л. Окиншевич, Рец.: ак Д. Багалій, Нарис укр. історіографії, Червоний Шлях 1925 № 9 с. 221; W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, 167.

²⁾ Акад. Д. Багалій, Нарис укр. історіографії, II, 8 і д. Вислов Самовидця 1660 р. про Борисівську комісію приймає за Д. Багалієм за доказ належності Самовидця до козаків і В. Романовський (В. Романовський, Хто був Самовидець?, с. 63).

³⁾ М. Грушевський, В тридцять роковини Куліша, 35.

⁴⁾ Про це вище с. 90 і д.

⁵⁾ Що ж до погляду акад. Д. Багалія про належність Самовидця до козаків, цілком погоджуючись з ним в цьому питанні, з деякими з його аргументів я погодитись не можу. Аргументи акад. Д. Багалія, що Самовидець відносив себе до козаків, кажучи, що „и нас козаков затыгано“, або що Самовидець брав участь в січі, — ще не свідчать за належність Самовидця до козаків. Коли шляхтич ввійшов у козацьке військо, він і звався козаком і брав участь в військових акціях, як козак.

й обрання на його місце В. Ясинського¹⁾. Поруч же з цим ми бачимо у Самовидця й моралізування з релігійним відтінком. Так, 1655 р., оповідаючи про погребіння І. Золотаренка, Самовидець відмічає, що велика кількість люду зібралася до церкви „на соборъ и дивовиско, а не такъ за для набоженства“²⁾. В оповіданні про пожежу в Стародубі 1677 р. Самовидець дає цілу філіпіку з приводу морального стану цього міста. Тому, що ця філіпіка Самовидця дуже характерна для духовних поглядів Самовидця, я наведу її тут цілком. Про цю пожежу в Стародубі Самовидець оповідає так: „Того жъ року, мѣсяца мая сегонадцять дня, в четвертокъ, в обѣдной годинѣ, по службѣ божой в полгодини можетъ, занялася церковь Рождества Христова, стоячая в ринку, близко коморъ крамнихъ, в Стародубѣ, от которого запалевня церквы, не вѣдати якимъ способом, подобно, з неопатрности паламаровой, а особливо гнѣвъ божій за безаконія наша, — такъ великое будовання церквей божіихъ чотирохъ, стоячихъ у самомъ городѣ, зо всею оздобою ихъ, которая на всю Украину славна была в малісванню образовъ, в иннихъ достаткахъ, так тежъ великостію звоновъ, — зовсѣмъ погорѣло, яко тежъ и в будинкахъ дворовъ зо всѣми немалъ маетностями такъ срокогъ вигорѣло усе мѣсто, же жадная не тилко хата не зостала, але а нѣ башта, наветь и саміе вали погорѣли, нѣчого не зоставивши, а за мѣстомъ на килко сотъ подимя погорѣло. Такъ страшній пожаръ билъ за скараннямъ боскимъ! Бо в томъ мѣстѣ всчалася ненависть перщая: полковникъ проти гетмана, священники межъ собою, осмъ на двохъ немалъ цалій рокъ турбувались; межъ козаками и посполитими свары, позвы, а знову зась корчмы, шинки не малъ в каждомъ дворѣ, а при шинкахъ безпености и частіе забойства, а за вшечечность жадной карности не чинено, але тое в жарти оборочано, любо яка явная курва, пятики без удержання, набоженства оспалость; бо духовнихъ нѣ за що не мѣли, хлюбячися оздобаю церквей божіихъ, отказаючи, же „намъ не трудно о поповъ и священниковъ“; любо напоминали, не слухали, але от тамовихъ, которіе ихъ за збродвъ до покути приводили, з гнѣвомъ отходили и по своїхъ воляхъ собѣ духовнихъ шукали, не жалуючи за грѣхи. Итакъ Господь Богъ, не терпячи тихъ злостей, отнялъ тую оздобу того мѣста, то естъ церкви божіей, в которихъ щоденная служба отправовалася, также и тую фортецію, которая на усѣ стороны славная была, наветь же и гармати погорѣли. Тилко ж еще щось милосердія своего Господь Богъ задержалъ, же не до останку згубилъ: же зостала скарбница в цѣлости, в которой немалая купа бочокъ с порохами; бо зарягуй Боже, ежели би ся тое было заняло, у мурованомъ склепу, то немало би народу людей вибило и вигубило. Еднакъ же народъ жадной злости своей не признавалъ и грѣховъ, але усе на священниковъ складалъ, а найпервій, тая церковь загорѣлася святого Николая, в которой проклятіе читано пастирское при службѣ божой и свѣчки гашено на проклятіе Шубоу, священникомъ чернігвскимъ, зосланнымъ от архиепископа, и от тоей церкви усе мѣсто вѣгорѣло“ (с. 134—136).

¹⁾ Ствердження цієї звістки Самовидця (Лѣтописъ Самовидца, 178) про смерть Г. Четвертинського й обрання В. Ясинського й подорож його до Москви — Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Малороссийские 1690 г. № 46, де містяться між іншими також документи: 1) розрядна виписка, що 23 квітня одержано листа І. Мазепи про смерть Г. Четвертинського, 2) копія акта про обрання митрополитом В. Ясинського „по вознесеніи господнемъ первого и второго дня іюня“ (у Самовидця „перед святею Троицею на томъ тижню“, а тройця бума 1690 р. 6 червня, — Н. Горбачевскій, цит. пр., 7, 70), 3) відписка з Києва М. Ромодановського царям про від'їзд В. Ясинського до Москви; Арх. ЮЗР ч. I. т. 5 № 87 с. 305-306; Діарій Дмитрія Ростовського, Др. Росс. Вивліюєнка XVII, 32; у Шляпкина, 8. Звісток Самовидця про церковні події, зв'язані з Стародубом, я тут не згадую, бо занотування їх до літопису може бути з'ясовано ще й перебуванням автора літопису в Стародубі.

²⁾ Лѣтописъ Самовидца, 42.

Того ж 1677 р. оповідаючи, що С. Адамович відмовився, в супереч своїй попередній обіцянці, стати ченцем, Самовидець вважає, що цим Адамович дійшов до „безчестія“¹⁾). В оповіданні 1678 р., зазначивши, що в зв'язку з походом проти турок „разослалъ архієпископъ чернігвскій, Лазаръ Барановичъ, свои универсали по усей Украинѣ, жеби народъ заховивалъ три дни постъ в тиждю, то есть понедѣлокъ, середу и пятницу, а нѣ исти, а нѣ пити“²⁾), Самовидець додає, що „на тоє мало дбали“³⁾). Докоряє Самовидець Самойловичеві й негарне поводження останнього з духовенством⁴⁾). За доказ, правда, другорядний, близькості Самовидця до кол духовних може бути й те, що він обізнаний з книжкою суто церковних потреб, як „Жезлъ Правленія“ С. Полоцького⁵⁾), що вийшла тоді 1666-1667 р. з друку⁶⁾).

Ці данні можуть, на мій погляд, свідчити про зв'язки Самовидця з колами духовними⁷⁾).

На закінчення питання про належність Самовидця до певного стану наведу мої міркування, чому Самовидець не міг належати до міщан, хоч і покозачених, як це вважали дехто з дослідників. Вище я наводив приклади того, як неприхильно ставиться Самовидець до вливання в шари козацтва людности інших станів. І ось виявлення незадоволення Самовидця, що на Запоріжжі вільно йти в козаки „и мещанину“, або насмішка його над рухом міщан та їхніх урядовців до козацького війська, в чому Самовидець бачить як „диявол учинилъ себѣ смѣхъ з людей стаченихъ“⁸⁾), можуть бути першорядним доказом того, що Самовидець не належав до міщанства.

Поруч же з цим доказом неналежності Самовидця до міщан маємо ще й другорядний доказ цього в самому ж літописі Самовидця — Самовидець надзвичайно мало уділяє уваги в своєму творі міщанству й його інтересам.

Так, напр., Самовидець не згадує зовсім про такий момент в історії міщанства, як подорож представників міщан, разом з І. Брюховецьким, до Москви 1665 р. р., кажучи тільки, що І. Брюховецький рушив до Москви „самъ з полковниками и инною старшиною“⁹⁾); не знати ж про цю подорож міщанських представників до Москви Самовидець не міг, бо з Брюховецьким були в Москві представники від низки міст Лівобережжя, в тому числі й від таких великих міст, як Чернігів, Переяслав, або Ніжен¹⁰⁾), а в останньому за тих часів мешкав і Самовидець.

Далі, перш, аніж перейти до розгляду питання про те, хто саме був Самовидець, я вважаю ще потрібним розглянути питання, що існує в історіографії, про службовий стан Самовидця.

¹⁾ Лѣтопись Самовидца, 134.

²⁾ Ствердження цього — Акты ЗР. V, № 105 с. 143-144; пор. В. Резанов, Драма українська, I, Старовинний театр український, в. V, с. 49-50.

³⁾ Лѣтопись Самовидца, 141-142.

⁴⁾ Про це вище с. 118.

⁵⁾ Лѣтопись Самовидца, 131-132.

⁶⁾ И. Татарскій, Сямеонъ Полоцкій, с. 80-81; К. Харламовичъ, Малороссійское вліяніе, I, 385.

⁷⁾ О. Оглоблін, визнаючи цілком вірно зв'язки Самовидця з духовними колами, помилково вважає, що тільки з 1669 або 1670 р. р. Самовидець уділяє певну увагу церковним справам (Проф. О. Оглоблін, До питання про автора Літопису Самовидця, 189-190); адже ж з наведених вище прикладів видно, що Самовидець уділяв увагу справам церковним і до 1669 р.

⁸⁾ Лѣтопись Самовидца, 94, 20.

⁹⁾ Лѣтопись Самовидца, 89.

¹⁰⁾ Моск. Архив Минист. Иностран. Дел, Дела Малоросс. 1665 г. № 68 л. л. 50, 186 (справа про перебування І. Брюховецького в Москві); Источники Малороссійской

О. Левицький висловив думку, що Самовидець займав посаду канцеляриста в гетьманській канцелярії. Для цього свого висновку О. Левицький находив такі аргументи, аналізуючи оповідання самого літопису Самовидця. Самовидець був 1656 р. в царському таборі під Ригою, а 1660 р. був в складі козацького посольства на Борисівській комісії. Крім цього, на думку О. Левицького, оповідання літопису свідчать, що Самовидець був постійно близький до гетьманського двору (І. Виговського, Ю. Хмельницького, Я. Сомка, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича), не дивлячись на те, що резиденції гетьманського уряду були тоді в різних містах України. За канцелярську посаду Самовидця свідчать, на думку О. Левицького, також і спогади Самовидця в його творі про царські укази, відписки гетьманів до Москви, про посольства польські, московські, кримські, турецькі. Крім того, посада канцеляриста гетьманської канцелярії давала не тільки літературні звички й вміння володіти пером, а також і змогу довідуватися своєчасно й точно про події так в своїй країні, як і в країнах інших. Згадки ж про участь Самовидця в військових походах не протирічать, на думку О. Левицького, тому, що Самовидець займав посаду канцеляриста, бо й канцелярія була з козаками в поході. При цьому О. Левицький також вважає, що й під час мешкання в Стародубі Самовидець не залишав і служби в військовій канцелярії¹⁾.

Ця думка О. Левицького про посідання Самовидцем посади канцеляриста гетьманської канцелярії мала вплив на історіографію й низка дослідників, як, напр., О. Огоновський, П. Житецький, В. Іконников, М. Возняк, С. Єфремов, Д. Дорошенко, Д. Багалій, М. Андрусяк цілком або частково приймають її²⁾. Акад. М. Грушевський припускав, що Самовидець міг належати й до нижчої полкової ієрархії³⁾.

Але ж я не можу прийняти цієї думки дослідників про належність Самовидця до канцеляристів гетьманської канцелярії⁴⁾, бо ми маємо в літопису Самовидця дані, що свідчать, що автор його не належав до службовців гетьманської канцелярії.

Так, Самовидець про низку важливих подій, що про них, безумовно, було відомо в гетьманській канцелярії, оповідає або неповно, або невірно, або ж зовсім мовчить про них. Це особливо характерно, щодо подій з другої частини літопису Самовидця, що її писано рівнобіжно подіям, а не через деякий час після них, як в першій частині літопису, чому літописець міг з часом і забути або дати не зовсім вірні звістки про них.

Тут я й наведу декілька прикладів з літопису Самовидця для ствердження цієї моєї думки. Так, 1677 р. Самовидець каже, що до Москви

Исторіи, I, 149, 152-153; В. Эйнгорнъ, Очерки, 305; твердження ж проф. П. Клименка, що, покликаючись на вищенаведену архівну справу про перебування І. Брюховецького в Москві, зазначив, що представники Ніжена й Переяслава не були з Брюховецьким в Москві (Проф. П. Клименко, Місто й територія, 313-314), свідчить лише про невміле, поверхове знайомство проф. Клименка з працею в архівах й про цілковите незнайомство з друкованими джерелами й працями про ці події (докладніш про це, Україна 1927, кн. 5 с. 165-166), — момент що взагалі зустрічається, на жаль, в працях проф. Клименка (пор. Україна 1928 кн. 6 с. 159 і д.).

¹⁾ О. Левицький, Опыт изслѣдованія, 39-40, 52-53, 57 і д.

²⁾ О. Огоновскій, цит. праця, I, 373; П. Житецький, Энеида И. П. Котляревскаго, Кіев. Старина 1899 № 12 с. 278; В. Иконниковъ, цит. праця, 1563 і д.; М. Возняк, цит. праця, с. 383; С. Єфремов, цит. праця, с. 245; Д. Дорошенко, цит. праця, с. 24; Д. Багалій, цит. праця, с. 9 і д.; М. Андрусяк, До питання про авторство Літопису Самовидця, 194.

³⁾ М. Грушевський, Історія, VIII, 2 с. 205.

⁴⁾ Проф. О. Оглоблін також не погоджувався з належністю Самовидця до канцеляристів, зокрема до одночасового життя Самовидця в Стародубі й служби його в військовій канцелярії. О. Оглоблін, не погоджуючись з думкою про належність Самовидця до військової канцелярії, засновував це, головним чином, на тому, що звістки про події він міг мати не через свою службу в канцелярії, а через стосунки з різними особами (Проф. О. Оглоблін, цит. праця, с. 187).

відправлено С. Адамовича, П. Рославця й інших козаків, тоді як до Москви послано тільки П. Рославця й С. Адамовича. Того ж року, за Самовидцем, І. Самойлович і Г. Ромодановський прибули з військом до Дніпра 23 серпня, тоді як це мало місце 24 й 25 серпня. Також 1677 р., за Самовидцем, після відступу турок від Чигирина козацькі й московські частини полагодили укріплення цього міста, чого в дійсності не було. Під 1678 р. Самовидець оповідає, що турки прибули під Чигирин 10 липня, тоді як ця подія мала місце 9 липня. Цю вірну дату (9 липня), до речі, маємо і в листі І. Самойловича цареві, в листі, що проходив, безумовно, й через гетьманську канцелярію. Так само, 1678 р. Самовидець дає невірні дати й смерті керівника залоги Чигирина І. Ржевського й взяття Чигирина турками. В опису походу Ю. Хмельницького й татар 1679 р. на Лівобережжя Самовидець не знає вірно, як далеко заходили татари.

В оповіданні про події 1679 р., зв'язані з походом С. Самойловича на Правобережжя, Самовидець дає невірний порядок походу війська С. Самойловича, тоді як в листах І. Самойловича цареві й в показах військових канцеляристів на Москві ми маємо справжній стан річей. Також в оповіданні про події літніх військових акцій того ж року Самовидець дає непевні звістки так про склад керманічів московського війська на Україні, як і про події на Запорозжжі, а також і про час відходу козацького й московського війська з-під Києва — дарма, що про ці події переписка гетьманського уряду з Москвою провадилася. 1680 р. Самовидець не знає наслідків набігу татар під Київ. Так само, 1682 р. Самовидець дає неточну дату смерті царя Федора¹⁾, дарма, що про це повинно було точно відомо й при гетьманському дворі, куди приїздив після смерті царя Федора спеціальний посланець московського уряду І. Желябузький²⁾. 1687 р. Самовидець дає невірні відомості про долю майна І. Самойловича, дарма, що останнє розподілялося в Батурині, в резиденції тодішнього гетьмана І. Мазепи. 1688 р. Самовидець оповідає невірно, що під Очаковом козаки взяли один посад, тоді як в дійсності їх взято два, про що гетьман І. Мазепа й повідомив листом царів. 1689 р. Самовидець вказує невірну дату руху І. Мазепи в похід з Батурину на Крим, дає невірні звістки про склад козацької старшини, що була з І. Мазепою на Москві. При цьому треба зазначити, що Самовидець містить невірну звістку про долю В. Голіцина й Л. Неплюєва в зв'язку з подіями того року на Москві. За Самовидцем вищевказаних осіб страчено³⁾, тоді як в дійсності їх тільки заслано. Остання невірна звістка Самовидця не могла б попасти до його твору, коли б Самовидець був канцеляристом. Річ в тому, що Мазепа 1689 р. їздив до Москви з дуже великою кількістю осіб, що його супроводили в цій подорожі, причому в складі їх було й сім канцеляристів⁴⁾. До Москви І. Мазепа прибув 25 липня⁵⁾, на прийомі у царя Петра у Троєцькій лаврі був 10 вересня⁶⁾, 13 вересня тамож він був у царя Петра І на прощальній аудієнції⁷⁾; царського ж указу про заслання В. Го-

¹⁾ Лѣтопись Самовидца, 136, 137, 138, 142, 144, 147, 148-149, 152.

²⁾ Дневныя Записки Желябузькаго, Русскій Архивъ 1910, III, 8; М. Вояк, Три документи до історії Руїни, Україна 1914, III, 78-79.

³⁾ Лѣтопись Самовидца, 173-174, 175, 176, 177-178

⁴⁾ Моск. Архив Мин. Юст., Книги Малорос. Приказа № 57 л.л. 16, 19 (справа про приїзд Мазепи до Москви).

⁵⁾ Моск. Архив Мин. Юст., Книги Малорос. Приказа № 115 л. 289 (виписка 1703 р. про приїзд Мазепи до Москви 1689 р.)

⁶⁾ P. Gordon, Tagebuch, II, 282-283; Сборникъ выписокъ изъ архивныхъ бумагъ о Петрѣ Великомъ т. I, с. 88; Моск. Арх. Мин. Юст., Книги Малорос. Приказа № 115 л. 289.

⁷⁾ P. Gordon, Tagebuch, II, 284; Моск. Арх. Мин. Юст., Книги Малор. Приказа № 57 л.л. 67-71 (справа про приїзд Мазепи до Москви).

ліціна й Л. Неплюєва оголошено 9 вересня¹⁾). Завдяки цьому в тих колах, що супроводили Мазепу в його подорожі, а потім через них і в колах гетьманської канцелярії, безумовно, було відомо про долю й В. Голіціна й Л. Неплюєва. Так само, про похід козаків 1694 р. під Очаків Самовидець невірною каже, що козаки взяли Очаків й що бранців татар прислано до Батурина „сотъ на три“²⁾, тоді як в дійсності їх було прислано 86 чоловік. Так само, Самовидець оповідає, що „того жъ року посла великаго татарского, которий зоставалъ на Москвѣ роковъ три, отпущено у свою землю з честю на Батуринъ“³⁾ Про те ж, що цього посла в його подорожі з Москви до Криму запорожці затримали в Січі на 60 днів, про що І. Мазепа переписувався з царями⁴⁾, у Самовидця нема. Коли б це затримання запорожцями татарського посла було відомо Самовидцеві, він, безумовно, при його неприхильному ставленні до Запоріжжя, занотував би цю звістку до свого літопису. В канцелярії ж гетьманській про цей вчинок запорожців було, безумовно, відомо. В оповіданні 1696 р. Самовидець каже, що козаків під Озів послано 25 тисяч, тоді як їх послано 15 тисяч. 1701 р. Самовидець каже, що московським й козацьким військом було взято Юр'єв, чого не було в дійсності⁵⁾.

Всі ці дані дають мені підставу вважати, що Самовидець не був військовим канцеляристом.

Перейдемо тепер до розгляду питання, хто ж був персонально автор літопису Самовидця.

В цьому питанні ми вже маємо літературу, на якій я й зупинюся спочатку, а потім вже перейду й до самого питання про особу автора літопису Самовидця.

Як я зазначив ще вище, літопис Самовидця став відомий без імені автора його, й назву „Самовидця“ дав цьому літопису П. Куліш. Скоро ж після цього ми маємо спробу встановити, хто був персонально автор цього літопису. Спробу цю зробив П. Я. Сердюков. Ми маємо про це лист П. Куліша до О. Бодяньського від 22 жовтня 1846 р. Куліш пише до О. Бодяньського: „У меня тутъ есть давній мой знакомый и соученикъ, нѣкто Сердюковъ, человекъ неизвѣстный, но великій любитель и знатокъ Украинской исторіи. Онъ то захохотилъ было меня къ критическому разбору нѣкоторыми своими замѣчаніями весьма дѣльными. Когда-жъ я увидѣвъ, что эта работа поглотитъ послѣдніе дни пребывания моего въ Петербургѣ, отложилъ ее, онъ взялся самъ за это дѣло и готовитъ обширную статью, въ которой между прочимъ, на основаніи Симб. Сборника и другихъ источниковъ доказываетъ, что сочинитель Лѣт. Сам. былъ Ракушка, сотникъ, а потомъ протопопъ. Мнѣ кажется, Вамъ лучше всего напечатать ее безъ истолкованія; а я с нимъ поговорю, и можетъ быть

1) P. Gordon, Tagebuch, II, 279; Разыскныя дѣла о Федорѣ Шакловичѣ и его сообщникахъ, т. II. 533 і д., т. III, 1 і д.; Полн. Собр. Закон., III, № 1349 с. 33 і д.

2) Лѣтопись Самовидца, 183-184.

3) Лѣтопись Самовидца, 183. Ствердження цієї звістки, Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Крымские 1691 г. № 3 (справа про перебування цього посла Магмет-Аги, що 12 серпня був на прийомі у царів; в цій справі є лист І. Мазени царям від 21 квітня 1694 р., що цей посол з Москви прибув до Батурина; Списокъ съ статейнаго списка... Василія Айтемирева, Записки Одесскаго Общ. Ист. XVIII, отд 2 с. 1, 8-10, 29 і д.; пор. Памятники Дипломатическихъ Сношеній Крымскаго Ханства, Извѣстія Таврической Учен. Арх. Комиссиі № 12 с. 58; Источники Эварницкаго, I, 542.

4) Звідомлення Айтемирева, Записки Одесскаго Общ. XIX, отд. 2 с. 31; Источники Эварницкаго I, 542.

5) Лѣтопись Самовидца, 188, 205.

онъ согласится напечатать свою статью въ „Чтеніяхъ“. Если согласится, то я напишу Вам, когда именно Вы получите отъ меня его рукопись“¹⁾. Адже ж Сердюков, як видко, не знайшов ще тоді переконливих доказів авторства Ракушки й тому стаття його не побачила друку, а Сердюков продовжував працювати в тому ж напрямку. Минуло десять років від часу, як Куліш писав вищенаведеного листа до Бодяньського й в листі до цього ж О. Бодяньського П. Сердюков писав: „Задумалъ я написать статью о томъ, кѣмъ сочинена Лѣтопись Самовидца и кто былъ авторомъ Исторіи Руссовъ“. Еще давнѣе поиски привели меня къ тому убѣжденію, что первое основаніе такъ называемой Лѣтописи Самовидца положено Романом Ракушкою; тому же лицу, по всей видимости, принадлежить и знаменитое „Слово во время бездождья“, напечатанное теперъ Н. Бѣлозерскимъ в „Южно-русскихъ лѣтописяхъ“, но, по щучьому велѣнью и по Кулѣшову прошенью, ставшее передъ нами въ изуродованном видѣ... Слово это взято изъ „Пчелы“ и если для Васъ не составитъ излишняго труда, то будьте такъ добры, Осипъ Максимовичъ, сообщите мнѣ въ випискѣ, тотъ, очевидно, небольшой пропускъ о голодахъ въ землѣ Израильской, который такъ некстати сдѣланъ въ „Лѣтописяхъ“: указанія на событія земли Израильской могутъ пояснить взглядъ автора, его образъ мыслей и его политическія отношенія къ землѣ малороссійской“. Лист цей Бодяньський одержав 31 травня 1856 р.²⁾ й в відповідь написав (3 червня 1856 р.) Сердюкову листа, де маємо й таку фразу: „Дай Вамъ Богъ охоты и терпѣнія доказать, кто былъ авторомъ лѣтописи Самовидца и Исторіи Руссовъ!“³⁾

Але ж ці спроби П. Сердюкова встановити автора літопису Самовидця, як видко, не були тоді зовсім відомі ширшим колам наукових робітників й дослідники, що торкалися питання про автора літопису Самовидця, вважали його особою невідомою.

Так, Г. Карпов, говорячи про літопис Самовидця, вважав, що „имя автора остается неизвѣстнымъ“, й казав про автора цього твору, „имя котораго неизвѣстно“⁴⁾. О. Левицький, кажучи про „анонимнаго автора лѣтописи Самовидца“, зазначив навіть, що він вважає „совершенно бесплодной всякую попытку разоблачить этотъ таинственный анонимъ“⁵⁾. Потім М. Костомаров у своїй монографії про Мазепу висловив гіпотезу, що автором літопису Самовидця був відомий український діяч XVII в. Ф. Коробка. Базувався в цьому своєму висновку Костомаров на оповіданні Самовидця про Борисівську комісію 1660 р.⁶⁾ Ця гіпотеза Костомарова прихильників собі не знайшла і в дальшому дослідники, базуючись, головним чином, на досліді О. Левицького, вважали літопис Самовидця твором невідомого автора. З прихильників цього погляду назову тут таких видатних дослідників і знавців українських літописів, як В. Іконников, І. Франко, М. Возняк, С. Єфремов, Д. Дорошенко, Н. Василенко, В. Пичета, М. Грушевський, Д. Багалій⁷⁾. М. Возняк розділу своєї вище-

¹⁾ Письма Кулиша къ О. М. Бодяньскому, Киев. Старина 1897 № 10 с. 32.

²⁾ Цей лист Сердюкова знаходиться в Музеї Древностей в Ростові (Ярославському). Ознайомив мене з цим листом, коли я вже виготовував цю працю до друку, Ф. Я. Савченко, якому й приношу за це подяку. Зараз Ф. Я. Савченко видає цей лист в праці „Українські кореспонденти Бодяньського“, т. 1.

³⁾ Труды Черниговскаго Предв. Комитета, 44.

⁴⁾ Г. Карповъ, Начало истор. дѣят. В. Хмельницкаго, 231; його ж, Меодій Филимоновичъ, Прав. Обзорѣне, 1875 № 4 с. 637.

⁵⁾ Пор. О. Левицкій, Опытъ изслѣдованія, 3, 61.

⁶⁾ Н. Костомаровъ, Мазепа, 381-382.

⁷⁾ В. Иконниковъ, цит. праця, с. 1562; І. Франко, Нарис історії укр.-рос. літератури, 74; М. Возняк, цит. праця, с. 381-382; С. Єфремов, цит. праця, с. 245; Д. Дорошенко, Огляд укр. історіографії, 23; Н. Василенко, Очерки по історії Зап. Руси и Украины, 439, Проф. В. Пичета, Введение в русскую историю, с. 88; М. Грушевський, Історія, VII, 2 с. 205; Д. Багалій, Огляд укр. історіографії, II, 8.

вказаної праці, що його присвячено літопису Самовидця, дав заголовок: „Літопис невідомого Самовидця“.

Вищенаведені ж листи П. Куліша до О. Бодяньського (що його видано 1897 р.) й О. Бодяньського до П. Сердюкова, (що його видано 1908 р.), зовсім не звертали на себе уваги дослідників; ніхто про них нічого й не зазначив.

Потім, на протязі 1925 - 1926 р.р. вийшли з друку майже одночасно студії: автора цих рядків, В. Романовського й О. Оглобліна про те, що автором літопису Самовидця являється Роман Ракушка-Романовський¹⁾.

При цьому треба зазначити, що всім цим трьом авторам згадані листи Куліша й Бодяньського були невідомі. В зв'язку з появою студії В. Романовського, О. Дорошкевич оголосив знов друком й лист Куліша до О. Бодяньського, користуючись виданням „Кієвской Старини“²⁾. Згадані студії про авторство Р. Ракушки мали своїм наслідком те, що низка дослідників стали вважати, що автором літопису Самовидця був Р. Ракушка-Романовський. З прихильників цього погляду назову таких дослідників, як І. Крипякевич, О. Гермайзе, Я. Гординський, М. Ткаченко, А. Ершов, К. Харлампович, П. Клименко, О. Дорошкевич, М. Грушевський, Л. Окиншевич, В. Барвинський, В. Фесенко, Д. Дорошенко³⁾.

Треба зазначити, що встановити авторство Р. Ракушки в дуже великій мірі допомогло те, що так я, як і В. Романовський й О. Оглоблін мали дуже докладні студії В. Модзалевського про життя й діяльність Р. Ракушки. Сам В. Модзалевський, як свідчать В. Романовський й М. Ткаченко⁴⁾, казав незадовго до смерті, що він встановив автора літопису Самовидця й мав навіть зачитати про це доповідь, але так і не встиг цього зробити. Чи мав тут В. Модзалевський на оці Р. Ракушку, чи кого іншого, — напевно невідомо, але ж, на мій погляд, можливо цілком погодитися з думкою М. Ткаченка, що та увага, що її присвячував В. Модзалевський особі Р. Ракушки, може свідчити, що В. Модзалевський в Р. Ракушці знайшов автора літопису Самовидця⁵⁾.

1928 р. появилася студія М. Андрусяка, в якій він, не погоджуючись з тим, що Р. Ракушка був автором літопису Самовидця, висловив гіпотезу, що автором цього літопису був І. Биховець⁶⁾.

¹⁾ Автор цих рядків, До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису Романа Ракушку-Романовського; В. Романовський, Хто був „Самовидець?"; О. Оглоблін, До питання про автора Літопису Самовидця.

²⁾ О. Дорошкевич, Лист до Редакції, Україна 1925, кн. 6, с. 191.

³⁾ І. Крипякевич, Нові праці з історії Гетьманщини XVII-XVIII в., Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, т. 144-145, с. 260; О. Гермайзе, Історична література (огляд за 1926 г.), Україна 1927, вн. 3, с. 149-150; його ж, Руїна і Дорошенко, 75-76; Я. Гординський, „Милость Божія“, українська драма в 1728 р., Записки Наук. Тов. ім. Т. Шевченка, т. 146, с. 1-2; М. Ткаченко, З нової історіографії Чернигівщини, Збірник „Чернигів і Північне Лівобережжя“, с. 497-498; А. Ершов, „Літописне пов'єствованіє о Малой Россіи О. Ригельмана“ і „Краткая лѣтопись Малыя Россіи“ видана В. Рубаном, с. 178; К. Харлампович, Рец. Записки Ніжинського Інституту Народньої Освіти, кн. I-VII, Україна, 1928, кн. 4, с. 146; П. Клименко, Місто і територія, 316; О. Дорошкевич, Підручник історії укр. літератури, с. 49; М. Грушевський, Історія, IX, I, 97, 285, 308, 332, 471, 481; Л. Окиншевич, Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVI-XVIII ст., с. 276, 278, 291, 229, 368, 410; В. Барвинський, Історіографія й джерелознавство в УСРР за р.р. 1917-1927, 22; В. Фесенко, Ніжинщина в новітній історіографії, с. 99; D. Doroschenko, Die Entwicklung der Geschichtsforschung in der Sowjetukraine in den letzten Jahren, 52.

⁴⁾ В. Романовський, цит. праця, 62; М. Ткаченко, цит. пр., 497-498; Ю. С. Виноградський казав мені 1928 р., що В. Модзалевський в свої часи казав також і йому, що він встановив автора літопису Самовидця, але точно ймення йому не сказав.

⁵⁾ Вислови О. Гермайзе, що про авторство Р. Ракушки догадувався, крім В. Модзалевського, ще й П. Куліш (О. Гермайзе, Руїна і Дорошенко, 75-76; також пор. Україна 1928, кн. 4, с. 149) є, на мій погляд, *larsus calami*, а не обґрунтована думка.

⁶⁾ М. Андрусяк, До питання про авторство Літопису Самовидця, с. 189 і д. Докази

Потім А. Ершов в рецензії на студії мою, В. Романовського, О. Оглобіна й М. Андрусяка¹⁾ навів за мою вказівкою й вищевказаний витяг з листа О. Бодяньського до П. Сердюкова (з цим листом я ознайомився лише 1928 р., працюючи над цією історіографією про літопис Самовидця).

Така існує історіографія, щодо особи автора літопису Самовидця.

Я ж, додержуючись попереднього мого погляду, що автором літопису Самовидця був Р. Ракушка-Романовський, тут вважаю потрібним розглянути це питання ще раз, так завдяки тому, що в процесі роботи над літописом Самовидця я знайшов ще деякі нові докази авторства Р. Ракушки, як і тому, що, як свідчить студія М. Андрусяка, ще єсть деякі сумніви у дослідників про авторство Р. Ракушки.

Для того ж, щоб краще довести авторство Р. Ракушки, я вважаю спочатку потрібним розглянути біографію Романа Ракушки-Романовського.

Роман Ониськович Ракушка-Романовський був видатний діяч України XVII в. Завдяки цьому, його постать привабила до себе увагу відомого дослідника Гетьманщини В. Л. Модзалевського, що й дав студії про життя й діяльність Р. Ракушки.

1913 р. появилася студія В. Модзалевського „Романъ Ракушка, одинъ изъ дѣятелей Руины“²⁾. В цій студії В. Модзалевський, притягнувши чимало так друкваного, як і архівного матеріалу, а також і відповідних праць, дав, на підставі їх, розвідку про життя й діяльність Р. Ракушки. В кінці студії В. Модзалевський видрукував декілька архівних документів. Потім в своїй праці „Малоросійській Родословникъ“, в томі четвертому, торкаючись фамилії Ракушок-Романовських, В. Модзалевський уділив досить уваги й особі Р. Ракушки³⁾. Цими дослідками над життям і діяльністю Р. Ракушки В. Модзалевський не закінчив своєї праці в цьому напрямкові, а продовжував її й далі, використовуючи ще нові матеріали. В наслідок цього появилася в 1919—1923 р.р. студія В. Модзалевського „Перший військовий відскарбій (1663—1669) Роман Ракушка (Нарис його життя та діяльності“⁴⁾. В цій студії В. Модзалевський дав ще більше, в порівнянні з попереднім, даних про життя й діяльність Р. Ракушки.

Це ті досліди В. Модзалевського, щодо особи й діяльності Р. Ракушки. Не дивлячись на те, що в них маємо досить матеріалів до життя й діяльності Р. Ракушки, я вважаю потрібним також подати нижче огляд життя й діяльності Р. Ракушки. Потрібним я вважаю це тому, що поперше, на мій погляд, у Модзалевського дано не зовсім вірно оцінку політичної фізіономії Ракушки, зокрема його політичної ролі за гетьманства І. Брюховецького, по-друге ж, я знайшов так і в друкваних матеріалах, як і в архівних справах, деякі важливі й цікаві дані до життя й діяльності Р. Ракушки, що їх не використано в студіях В. Модзалевського. Все це й примушує мене далі подати біографію Р. Ракушки⁵⁾, щоб тим легше було довести, що він був автором літопису Самовидця.

М. Костомарова й інших, що встановлювали певну особу автора літопису Самовидця, докладно розбирається нижче.

¹⁾ Україна, 1929, кн. 7, с. 145.

²⁾ Груды Черн. Губ. Архивн. Комис, в. X, с. 17 і д.

³⁾ В. Модзалевській, Малоросійській Родословникъ, т. IV, с. 247-248.

⁴⁾ Записки Історично-Філологічного Відділу УАН, кн. I, с. 18, і д., кн. II-III, с. 29 і д.

⁵⁾ Цю біографію Ракушки, але трохи скорочену, я в осени 1929 р. здав до друку до видань ВУАН, як другий розділ праці „Українські діячі XVII в.“. Друкується вона в „Записках Істор.-Філол. Відділу“. В біографії Ракушки, що я подаю далі, я зміг подати нові, невідомі мені раніш, відомості про Ракушку.

Про час народження Романа Ракушки ми певних даних не маємо. З того ж, що пізніш, 1701 р., в кінці свого життя, Р. Ракушка пише свого теста-мента в роках „подейшлихъ близко осмидесять“, треба вважати цілком вірним погляд Б. Модзалевського, що народився Р. Ракушка десь коло 1623—1625 р.р.¹⁾

— Про місце його народження певних даних ми також не маємо. В своїму тестаменті Р. Ракушка каже тільки, що батько його, прийшовши до Ніжена на слободу, „лозу рубавъ и березя и тамъ ся будоваль“. А як Ніжен став заселюватися коло 1620—1624 р.р.²⁾, коли приблизно народився й Р. Ракушка, нема нічого неможливого, що він і народився в Ніжені³⁾. Звідкіль прийшов до Ніжена на слободу батько Р. Ракушки—Онисько Ракушка, ми також напевно не знаємо. Зважаючи на те, що в реєстрах 1649 р. в полку уманському, в сотні романовській єсть козак „Данило Ракуша“⁴⁾, яким прізвищем („Ракуша“) звався іноді й Р. Ракушка, а також, беручи на увагу, що Р. Ракушка звався ще й Романовським й потім, після своєї еміграції на Правобережжя, оселився в близькому від Романовки Брацлаві, упевняємося, що нема нічого неможливого і в тому, що батько його прибув до Ніжена з Правобережжя, з Уманщини, коли не з самої Романовки.

Так само не можемо ми з певністю встановити, до якого з станів тодішнього суспільства України належав Р. Ракушка за своїм походженням. Правда, пізніш, 1693 р., син Р. Ракушки—Іван зветься „урождоной панъ Іван Романовский“⁴⁾, а сам Р. Ракушка 1655 р. й 1665 р. уживав герба на печатці;⁵⁾ що начебто може бути аргументом за походження Ракушки з шляхетства. Але ж ці вищенаведені моменти не можуть бути переконливим аргументом за шляхетське походження Р. Ракушки. Ми маємо за часів Хмельниччини, що полковник чернігівський М. Небаба, що не належав до шляхетства, а його сучасник Рудавський зве Небабу людиною темного походження („homo sine nomine, sine tribu“⁷⁾), вживав на своїй печатці герба⁸⁾. При тому ж Р. Ракушка 1655 р. вживав на печатці герба : хрест на щиті й дві літери Р. Р., а 1665 р. на гербі Ракушки був рак на літери Р. Р.⁹⁾, що свідчить, що в ці часи Ракушка виробляв собі герба й, значить, не був раніш шляхтичем, не належав до певного шляхетського гербу. Що ж до титулування сина Р. Ракушки „урождоной“, мусимо зауважити, що це також не свідчить за шляхетське походження Ракушок. В листі М. Вишневецького 1670 р. до Д. Многогрішного останній зветься „урожденний“¹⁰⁾, дарма, що йому докорялося сучасниками, що він „мужичий син“. А з того, що Р. Ракушка в своїй діяльності, як про це є нижче, додержувався політики „значного“ козацтва, треба вважати за можливе, що він й за походженням належав до цього ж козацтва.

Роман Ракушка виступає перед нами в документах переважно з прізвищем „Ракушка“, але ж часто ми маємо це прізвище дуже попсоганим. Так, зустрічаємо ми, напр., Р. Ракушку, як „Романъ Роскущенко“¹¹⁾, й „Ро-

1) В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, I, 19.

2) А. Лазаревський, Полкъ Нѣжинскій, 51; моя студія, Надання м. Ніжину Магдебурзького права у 1625 році, с. 301.

3) Пор. В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, I, 19.

4) Реєстра всего войска Запорожскаго, 151.

5) Актовая книга Стародубскаго городского уряда 1693 года, с. 84.

6) В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, I, 23—24.

7) L. Rudawski, Historiarum Poloniae, 32.

8) Акты ЮЗР. III дод. № 85 с. 120.

9) В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, I, 23—24; останній герб довго вживався й потім до кінця XVIII в в роді Ракушок-Романовських.

10) Акты ЮЗР. IX № 72 с. 293.

11) Реєстра всего войска Запорожскаго, 321.

мань Рѣкушченка¹⁾, й „Роман Ракущина“²⁾ або „Роман Рокущина“³⁾, й „Роман Рокушко“⁴⁾, й „Роман Ракуша“⁵⁾. Звуть його джерела як „Рамана Ракошку“, або „Романа Рокушина“⁶⁾. Зустрічаємося ми з ним як з „Романом Ракушиным“⁷⁾. Та й сам Ракушка підписався на одному документі „Рекушка“, що В. Модзалевський вважає доказом того, що він вважав прізвище „Ракушка“ образливим для себе й бажав його змінити⁸⁾. Треба ще вважати, що в багатьох з наведених випадків, ми маємо діло із попсованим прізвищем Ракушки⁹⁾. Крім прізвища „Ракушка“ (з різними відмінами) виступає перед нами Р. Ракушка ще й з прізвищем „Романовський“, або як „Ракушка-Романовський“. Чому й коли він став вживати цього прізвища, напевно встановити неможливо. У всякому разі вже 1654 р. ми бачимо вживання Ракушкою прізвища „Романовський“¹⁰⁾. Так само невідомо, чи був в якому родинному зв'язку Р. Ракушка з Василем Романовським, мешканцем Ніжена в 50 р. р. XVII в.¹¹⁾ чи ні.

Вперше зустрічаємо Р. Ракушку в козацьких реєстрах 1649 р., де він виступає в першій полковій сотні ніженського полку, як козак „Роман Роскущенко“¹²⁾; в цьому прізвищі й О. Лазаревський й В. Модзалевський цілком вірно бачать Р. Ракушку¹³⁾. Ця належність Р. Ракушки до першої полкової сотні ніженського полку, в склад якої входили визначніші представники козацтва Ніжена, що потім відігравали значну роль в історії ніженського полку, свідчить, що Р. Ракушка вже в ті часи виділявся своїми здібностями, хоч й не був поважного віку. Скоро вже за часи Хмельниччини Р. Ракушка починає відігравати помітну роль в адміністрації ніженського полку. Ми зустрічаємо Р. Ракушку 1654 й 1655 р.р. діячем в галузі фінансової управи полку. Тут Ракушка титулується „ревизоромъ скарбу войскового“ й „дозорцей скарбу войскового в полку Нѣжинском“ й керує переважно млинарськими справами

1) Акты ЮЗР. VII № 121 с. 369.

2) Дневальныя Записки Приказа Тайныхъ Дѣлъ, 36.

3) Труды Чернигов. Предв. Комитета, 117.

4) Додаток № 14.

5) Переписка Нѣжинскаго воеводи Ивана Ивановича Ржевскаго съ Московскимъ Правительствомъ 1665 - 1667 г., с. 32, 42.

6) Акты ЮЗР. XV, № 10 с. 443, 446.

7) М. Грушевський, Історія, IX, 2 с. 1264.

8) Модзалевський, цит. праця, Записки, I, 23, II - III, 45 - 46.

9) А. Кримський, розбираючи давні імена на ша, значив, покликаючись на залежного від Самовидія Рігельмана, що в XVII в. „жилъ в Брацлавъ протопопъ Ракуша, — имя напоминающее летописное имя Ракоша (поклик на Іпатський літопис, 341 й Соловйова, вид. 1869, II, 230). а если ударение на „ра“, то и совпадающее съ нимъ“. При цьому А. Кримський додає, що „імя Ракуша“, впрочем, не характерно и можетъ быть исключено изъ нашего списка“ (А. Кримській, Филологія и Погодинская гипотеза, Київ, Старина 1898 № 9 с. 240 і д.).

10) В. Модзалевський, Роман Ракушка, Труды Черн. Губ. Арх. Ком. в. X, 48 - 49; його ж, Перший підскарбій, Записки, I, 23. Вживання 1654 р. Р. Ракушкою прізвища „Романовський“ протирічить виразу М. Костомарова, що Ракушка 1670 р. явився до Царгороду „подъ именемъ Романовскаго“, й виразу В. Ейнгорна, що 1670 р. до Царгороду прибув Ракушка, „называвшійся уже Романовскимъ“ (Н. Костомаровъ, Руина, 163; В. Эйнгорнъ, Очерки, 696); з цих виразів складається вражіння, що Ракушка став зватися Романовським тільки коло 1670 р., що в дійсності мало місце й раніш.

11) Напр. Обзорніе Румянцевской Описи, вып. II, с. 180 - 181; А. Л-ій, Отвертки изъ Нѣжинскихъ Магистратскихъ книгъ 1657 - 1674 годов, Черн. Губ. Вѣдомости 1887 № 51 с. 4; В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки I, 23.

12) Реєстра всего войска Запорожскаго, 321.

13) А. Лазаревський, Полкъ Нѣжинскій, 81; В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, I, 19. Крім того, у малопевного Г. Грабянки в списі козацьких полків і полковників за В. Хмельницького маємо: „Городъ Сосница, а в немъ Полковникъ Леонтій Рукашка“ (Літописъ Григорія Грабянки, 267); в цьому Рукашці М. Максимович бачив Ракушку, зазначивши, що в Сосниці такого полковника не було (М. Максимовичъ, Собр. соч., I, 228).

полку¹⁾). В вересні (від 7 й до 14 ст. ст.) 1656 р. бачимо Ракушку, ніженського полковника (видко наказного) в таборі царя під Ригю, куди його посилав І. Нечай з Білої Русі для пересправ²⁾). Як довго був Ракушка при війську Нечая, невідомо, як невідомо, до якого часу він посідав посаду ніженського полковника, але вже в травні 1657 р. ми бачимо його тільки козаком і мешканцем м. Ніжена, без посідання уряду³⁾). Що ж до причин, чому Р. Ракушку бачимо 1657 р. лише козаком, встановити я не міг.

Деякий час після цього я не знаходив відомостей про життя й діяльність Р. Ракушки.

Тим часом на Україні розвивалися події, що в основному зводилися до загострення класової боротьби поміж „можнейшими“ й чернью й до бажання „можнейших“ відірватися від Москви, бо ж політика останньої зводилась до перетворення України в колонію через своє прагнення до Чорного моря і в роз'ятренні класових суперечок на Україні між „можнейшими“ й низами українського суспільства, що й хотів використати московський торговельний капітал для своїх колоніальних прагнень. Коли опозиція низів українського суспільства, (що не були одноманітною масою) політиці „можнейших“, (що теж не уявляли одноманітної маси) набула значних розмірів і повстання низів української людности під приводом полтавського полковника М. Пушкаря набуло загрозливих форм, тодішній гетьман України І. Виговський, що репрезентував класові інтереси верхів українського козацтва-старшини і міщан, бажаючи притушити небезпечний для них рух Пушкаря, звернувся за допомогою до колишнього союзника України — до Криму. Крим охоче пристав на пропозицію І. Виговського про поновлення колишнього союзу, й весною 1658 р. відбувся біля Чигирина з'їзд гетьмана І. Виговського й козацької старшини з представником Криму — Карамбеєм. На цьому з'їзді поновлено союз України з Кримом. У літописі Самовидця ми маємо, що, після з'їзду І. Виговського з Карамбеем, для приведення до присяги про союз татарських мурз і орди, що були на Цибульнику, І. Виговський послав ніженських сотників Р. Ракушку й Л. Бута, і при них Карамбей, мурзи й орда виконали присягу „на братерство“⁴⁾). Інших джерел для перевірки цієї звістки літопису Самовидця, автором якого був Р. Ракушка, я не знайшов. Побічним же ствердженням цього оповідання Самовидця може бути те, що в складі тих українських полковників, що присягали Карамбею під час цих подій, був і полковник ніженський⁵⁾, — отже з ним міг бути й Р. Ракушка. Крім того, що Р. Ракушка й Л. Бут були активними діячами політики І. Виговського, може свідчити побічно й те, що 1659 р. Ракушка займав високу посаду полкового судді, як про це буде далі, а Л. Бута ми 1659 р. зустрічаємо полковником у Глухові⁶⁾).

Про життя й діяльність Р. Ракушки за часи від цього союзу І. Виговського з Кримом і до осені 1659 р. ніяких даних я не знайшов. Зустрічаємо ми Р. Ракушку вже восени 1659 р. За ці часи, між весною 1658 р. й осінню 1659 р. на Україні відбулися значні події. Після приду-

¹⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, I, 19 і д; пор. йогож, Романь Ракушка, одинь изъ дѣятелей Руины, 18-19.

²⁾ М. Грушевський, Історія, IX, 2 с. 1264-1265. (на підставі Моск. Арх. Мин. Юст., столб. Малор. Прик. № 5831/20, справа про це посольство Р. Ракушки).

³⁾ В. Модзалевський, Перш. підск., Записки, I, 25.

⁴⁾ Літопись Самовидца, 54.

⁵⁾ Акты ЮЗР. XV № 6 с. 271; пор. № 2 с. 78. Л. Кубаля в оповіданні про ці події союзу І. Виговського з Кримом (джерел свого оповідання автор не вказує, але помітна залежність його оповідання від Самовидця) вказує, що Карамбей після з'їзду з Виговським повернувся до свого табору з двома полковниками, що мали відібрати від татар присягу (L. Kubala, Wojny dunskie, 100).

⁶⁾ Акты Моск. Государства, II, № 1138 с. 666-667.

шення руху низів суспільства, що на чолі його стояв М. Пушкар, і Виговський, значне козацтво й верхівка міщанства розпочали ще активніше провадити свою клясову політику так до зовнішніх, як і до внутрішніх сторін життя України. Наслідком цієї політики був відомий Гадяцький трактат 1658 р., що являється яскравим пам'ятником клясових вимог верхів українського міщанства й козацтва й одвертої боротьби України проти Москви. Здавалося після цього Гадяцького трактату й після розгрому московського війська під Конотопом 1659 р., що становище І. Виговського, що репрезентував ці кола значних, зміцнилося. Але ж на Україні стала складатися ситуація така, що привела до скасування Гадяцького трактату. Серед значних розпочався розкол. Велика, більша частина їх була незадоволена політикою І. Виговського й його партії. В тих поступках, що І. Виговський зробив Польщі, певніш, польському магнатству, вони бачили порушення своїх клясових інтересів. Окремі впливові представники значних ворогували з Виговським з-за особистих мотивів. Поспільство ж, рядове міщанство й рядове козацтво бачили в Гадяцькому трактаті й політиці Виговського зверхність Польщі над Україною й через це ще більше погіршення свого економічно-соціального становища¹⁾. Все це й привело восени 1659 р. до повстання на Лівобережжі й Правобережжі проти І. Виговського й його партії й до скинення Виговського з гетьманства.

Одним з міст України, де виникло повстання проти І. Виговського, був Ніжен і тут ми й зустрічаємо знов Р. Ракушку. В Ніжені відбулося повстання проти І. Виговського, залогу останнього в цьому місті перебито й до Ніжена, згідно прохання представників цього міста, прибули уповноважені від керманича московським військом на Україні кн. О. Трубецького для приведення людности Ніжена до присяги, а потім і військо Трубецького рушило на Україну, щоб знов приєднати Україну до Москви.

Серед керманичів руху проти Виговського на Лівобережжі не було єдності в питанні політики до Москви. Коли Т. Цицюра, що керував повстанням проти І. Виговського на Лівобережжі, в Переяславщині, був прихильник політики безумовної покірності до Москви²⁾, такої ж політики тримався і відомий ніженський протопоп М. Филимонович³⁾. В Ніжені ж були прихильники злуки з Московією, але на певних умовах, що забезпечили б клясові інтереси певної групи „значних“. До цієї групи належав і В. Золотаренко, що знов став після повстання в Ніжені проти Виговського полковником ніженським. Ця партія виявила свої постуляти під час присяги цареві в Ніжені. В документі про цю присягу маємо оповідання московського представника, що „какъ де онъ Иван в Нѣжинѣ приводилъ к вѣре полковника Василья Золотаренка и черкас и мѣщан и он де Василей ему Ивану говорилъ, чтоб ему Ивану присягать имъ и онъ де Иван ему Золотаренку сказалъ, что в Московскомъ государстве того не повелось, что против присяги присягу чинить и ему де и такова образа учинить не мочно. Да в то же время прилучился черкашенин, а сказался, что он околничому Ивану Офонасьевичу Гаврилеву крестникъ и он де имъ сказал тож, что тово в московскомъ государстве не повелось что против присяги присягу чинить, и он де Василей после того и учоль присягать“⁴⁾. Видко, В. Золотаренко тут вимагав, подібно як це робили

¹⁾ Пор. В. Герасимчук, Виговський і Юрій Хмельницький. 17 і д.

²⁾ Докладніш про це моя студія, Українські діячі XVII в. І. Тиміш Цицюра, с. 89 і д.

³⁾ В. Эйнгорнъ, Очерки, 134 і д.

⁴⁾ Моск. Арх. Мин. Юст., Малорос. Приказ, столб. № 5843/32 л. 126. Цей листок знаходиться в стовбці без зв'язку з іншими листками й являється, як видко, уривком з звітництва московського представника, що приводив людноість Ніжена до присяги ца-

Б. Хмельницький й козацька старшина в Переяславі 1654 р., присягті московського представника за царя про збереження певних пільг, важливих для певних шарів козацтва.

Нарешті політика Т. Цицюри й М. Филимоновича щодо Москви запанувала на Лівобережжі й лівобережні керманічі повстання проти І. Виговського послали своїх посланців до Москви; мету цього посольства московські дипломати визначали вірно, як посольство „в винах своїх бити челомъ“¹⁾). До складу цього посольства входив від ніженського полку і Р. Ракушка²⁾), що займав тоді вже посаду полкового судді³⁾). Посольство це рушило до Москви 16 вересня 1659 р. й 4 жовтня того ж року було під Москвою, а 9 жовтня посланців цар „жаловал к руке“. Потім посланцям були й царські дарунки, при чому Р. Ракушка, дарма що займав тоді посаду полкового судді, але одержав „3 пары соболей, по 5 рублевъ, сукно одинецъ, денегъ 10 рублевъ“, тоді як посланці чернігівського полку одержали по „40 соболевъ, 30 рублевъ, отласъ, сукно лундыш, денегъ 20 рублевъ“, дарма що вони займали посади тільки сотників, ц. т. були на нижчій посаді, ніж Р. Ракушка. Також і сотники прилуцького полку одержали дарунки рівні з Ракушкою. Цілком правий В. Модзалевський, що вбачає в цьому не випадковість, бо ж відома суворість московського етикету того часу, а навмисний вчинок, що його викликала колишня близькість Ракушки до І. Виговського⁴⁾).

Коли наступного 1660 р. розпочалася т. зв. Борисівська комісія, що на ній велися пересправи між Москвою й Польщею про угоду, до складу козацького посольства, що було на цій комісії, входив і „Роман Ракушка сотник Нѣжинский“⁵⁾). На чолі ж козацького посольства стояли Ф. Коробка, В. Золотаренко й К. Матюта⁶⁾). Ми маємо за ці часи лист до Р. Ракушки від М. Филимоновича. В цьому листі останній пише, щоб козацькі представники не довіряли полякам й береглися лядської хитрощі⁷⁾). Те, що Филимонович звертався з цим листом не до В. Золотаренка, тодішнього ніженського полковника, а до сотника Р. Ракушки, свідчить, на думку В. Модзалевського, що Ракушка був в очах Филимоновича видатнішою фігурою, ніж Золотаренко⁸⁾). О. Оглоблін, спираючись на цього листа, каже про козацьке посольство на Борисівську комісію: „Чильне місце в цим посольстві належало В. Золотаренкові. Але нема жадного сумніву, що справжнім головою його був Ракушка“⁹⁾). Проте треба зауважити, що ми маємо в справах Борисівської комісії й листи М. Филимоновича до В. Золотаренка¹⁰⁾). Справжнім же фактичним головою цього українського посольства був, на мій погляд, видатний дипломат України

реві. Хто ж був цей „Іван“, що приводив люд Ніжева до присяги цареві, напевно встановити неможливо. Це був або Іван Жидовинов, або Іван Зубов, що були при присязі ніженців цареві (Акты ЮЗР. IV № 115, с. 248).

1) Труды Черн. Предв. Комитета, 117.

2) Про це посольство див. Акты ЮЗР. XV № 11 с. 443 і д; Дневальныя Записки Приказа Тайныхъ Делъ, 36² ці дані стверджують звітську Самовидця про посольство до царя з Ніжена (Лѣтопись Самовидца, 60)

3) Про час утворення на Україні уряду полкового судді — М. Василенко, З історії устрою Гетьманщини, Записки Наукового Тов. ім. Шевченка, т. 108 с. 108-109; його ж, З приводу заміток д. М. Е. Слабченка, тамож, т. 116 с. 82-83; М. Е. Слабченко, Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи, с. 86 і д; його ж, Ще до історії устрою Гетьманщини, Записки НТШ. т. 116 с. 73-74.

4) В. Модзалевський й, Першій підскарбій, Записки I, 27.

5) Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Польские 1660 г. № 5-6, ст. I, друга половина (справа про Борисівську комісію).

6) Памятники Кіев. Ком. IV, з № 124 с. 420.

7) Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Польские 1660 г. № 5/6 ст. I, друга половина; С. Соловьевъ, Історія Россії, III, -80.

8) В. Модзалевський, Першій підскарбій, Записки I, 29.

9) Проф. О. Оглоблін, До питання про автора літопису Самовидця, 193.

10) Пор. В. Эйнгорнъ, Очерки, 153.

того часу — Ф. Коробка, як про це маємо натяк в пізнішому листі І. Мазепи до царя Петра I 1699 р.¹⁾

Від часів, близьких до цієї комісії, маємо прохання В. Золотаренка цареві за Р. Ракушку, щоб цар пожалував „сотника Романа в Нїжинскомъ полку, въ Новгородскомъ повѣте, селомъ Кистеръ з млынками и инымы приналежностями, а в немъ крестиянскихъ двѣровъ, опрочъ козаковъ, со сто“. Одночасно з Ракушкою В. Золотаренко прохав й за подібні пожалування осаулові Л. Буту й глуховському сотнику П. Уманцеві²⁾. Як видно, Ракушка не був задоволений й Кистера не одержав³⁾. Про Л. Бута ж ми маємо відомості, що він ті села, що для нього прохав В. Золотаренко у царя, одержав⁴⁾.

Тимчасом події боротьби Москви з Польщею за Україну розвивалися швидким темпом і вели до нового вибуху війни. Треба пам'ятати, що широкі кола „значних“, особливо на Правобережжі, були незадоволені наслідками Переяславської ради 1659 р., на якій ухвалено нові статті злуки України з Московією, бо ці статті дуже обмежували права й пільги „значних“. Це незадоволення й дало свої негативні наслідки для Москви під час т. зв. Чуднівської кампанії 1660 р. В наслідок цієї кампанії козацьке військо на чолі з гетьманом Ю. Хмельницьким, що брало участь у кампанії на Правобережжі, склало під Слободищем угоду з поляками про злуку України з Польщею, а московське військо, на чолі з Шереметевим, зазнало великого розгрому і мусило здатися полякам і татарам.⁵⁾ Частина ж козацького війська знаходилася під час цієї кампанії на лівовеському фронті, при чому до складу цього війська входив і ніженський полк зі своїм полковником В. Золотаренком⁶⁾. Р. Ракушка ж був в ці часи в Ніжені наказним полковником. Ми маємо листа, що його писав до ніженського наказного полковника Я. Сомко з Переяслава від 19 жовтня 1660 р.; в цьому листі Я. Сомко повідомляв про злуку Ю. Хмельницького з поляками й татарами⁷⁾. Коли на Лівобережжі довідалися про злуку Ю. Хмельницького з Польщею, московські воеводи, що були в Чернігові й Ніжені, аби вдержати людність цих міст у вірності цареві, вирішили вжити й заходу ідеологічного, — привести людність цих міст до присяги на вірність цареві. Людність Чернігова цареві присягла⁸⁾. В Ніжені ж справа не обійшлася без суперечок. В описі справ „Тайнаго Приказа“ міститься відписка тодішнього ніженського воеводи кн. С. Шаховського, де є „про наказного полковника про Романа Ракушку съ войтами, и з бурмистры і со всею старшиною: бес полковникова-де вѣдома великому государю креста целовать не хотятъ“⁹⁾. М. Филимонович в листі до царя від 29 жовтня 1660 р. з Ніжена, виправдуючи Ракушку за цей вчинок,

¹⁾ Источники Эварницкаго, I, 798.

²⁾ Памятники Киев. Ком. III, 3 № 127 с. 425-426. Характерність цього документу для процесу зросту великого землеволодіння на Україні в ті часи відзначив акад. М. Покровський (М. Покровский (М. Покровский, Русская история с древнейших времен, т. II, с. 211).

³⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, I, 28.

⁴⁾ Акты ЮЗР. V № 11, с. 22.

⁵⁾ Про цю кампанію — Н. Костомаровъ, Гетманство Ю. Хмельницкаго, 117 і д.; С. Соловьевъ, Исторія, III, 84 і д.; А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ V, 306 і д.; А. Байовъ, Курсъ исторіи русскаго военнаго искусства в. I, с. 149 і д. (тут міститься огляд подій виключно з боку стратегічного); В. Герасимчук, Чуднівська кампанія, 8 і д.; Т. Kozon, Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. I, 53 d.d.; його ж, Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, t. II, 355 d.d.; L. Kubala, Woyny dunskie, 390 d.d.

⁶⁾ Акты ЮЗР. V № 14, с. 28; Акты А. Эксп. IV № 119 с. 165; Акты Моск. Госуд. III, № 148 с. 134; Памятники Киев. Ком IV, 3 № 6 с. 21-22; A. Grabowski, Ojcz. Spominki, I, 166, Volumina Legum, IV, 358.

⁷⁾ Акты Моск. Государства III № 212 с. 192-193

⁸⁾ Акты Историческіе IV № 152 с. 299-300; Труды Черниговскаго Предв Комитета, 66-67.

⁹⁾ Русская Историческая Библиотека, т XXI с. 938.

писав: „Здѣшніи полковник наказный Романовський видится же держится и мѣщан всѣх збирал и со всѣго уѣзду Нѣжинского всѣ берутся крѣпко при его царскомъ величествѣ; Богъ ж вѣсть что вперед будет. И хотѣли есмо, чтоб крестъ целовали, але вперед послали к полковнику Василью Золотаренку, спрашиваючися с нимъ, что он думает“¹⁾ Яка була роля Р. Ракушки в цих подіях, при тих матеріялах, що є в мойому розпорядженні, встановити трудно. Видко ж, що скоро Ракушка став твердо на боці тих кол українського суспільства, що вважали за краще триматися до часу Москви. Ми маємо царську грамоту до Ракушки від 2 листопада 1660 р., що містить похвалу Ракушці за вірність цареві²⁾. На початку грудня того ж 1660 р. Р. Ракушка в чині наказного полковника ніженського полку їздив за дорученням В. Золотаренка до Сум, до керманіча московських військових відділів кн. Гр. Ромодановського з проханням прибути до Ніжена для допомоги на випадок нападу поляків, татар і тих козаків, що трималися Ю. Хмельницького³⁾.

В дальшому події на Лівобережжі розгорталися двома напрямками: 1) боротьба тих полків, що трималися Москви, за допомогою останньої проти полків, що трималися Польщі й гетьмана Ю. Хмельницького, а згодом і П. Тетері, що прагнули підбити собі всю Україну, й 2) внутрішньої загостреної класової боротьби й боротьби угруповань, що мала своїм зовнішнім виразом боротьбу за гетьманську булаву на Лівобережжі. Спочатку боротьба йшла між двома великими економічними центрами Лівобережжя — Ніженом і Переяславом, що кожний з них мав на меті зробити гетьманом свого кандидата: Ніжен — В. Золотаренка, а Переяслав — Я. Сомка. Перемога того чи іншого кандидата мала повести до того, що відповідне місто стало б і політичним центром на Україні, що сприяло б й економічним інтересам даного міста.

Згодом же боротьба пішла вже як продовження тої запеклої загостреної класової боротьби між „значними“ й нижчими колами українського суспільства, що була за часи Пушкарівщини. Нижчі експloatовані кола українського суспільства, маючи своїм проводирем Запоріжжя, висунули кандидатом на гетьмани І. Брюховецького. Бачучи небезпеку своїм класовим інтересам, майже всі угруповання „значних“ примірилися між собою, погодилися на кандидатурі Я. Сомка й виступили єдиним спільним фронтом проти своїх класових ворогів. Цю загострену класову боротьбу на Україні використовувала для своєї колоніальної політики на Україні Москва, проводячи для цього відповідну демагогічну агітацію. Москва вважала, що Брюховецький та його прихильники будуть поступливіші, аніж Сомко і значні, що були проти обмеження Москвою їхніх класових привілеїв і перешкождали руху московського торговельного капіталу до Чорного моря. Запоріжжя й Москва, відповідними заходами, як каже акад. М. Покровський „под видом демократичной „черной“ ради подготавливали... просто погром старшины козацкими низами“⁴⁾. Наближалася відома „Чорна“ рада 1663 р.

Під час цих подій від 1661 р. до Чорної ради 1663 р. ми зустрічаємо й Р. Ракушку в партії „значних“ в ніженському угрупованні. В березні 1662 р. Р. Ракушка, що займав тоді посаду сотника в ніженському полку, поїхав до Москви разом з сотником Г. Горкушею, як посланці в справі переговорів про обрання гетьмана⁵⁾. В травні того ж 1662 р. Ракушка

¹⁾ Моск. Арх. Мин. Юст. Малорос. Приказ столб. № 5871/60 л. 3-6.

²⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, I, 31, II-III, 47.

³⁾ Акты Моск. Государства, III № 248 с. 252, № 249 с. 255; Р. Модзалевський, цит. пр., Записки, I, 29 і д.

⁴⁾ М. Покровський, Русская история, II, 208.

⁵⁾ Синбирскій Сборникъ, Родословная роспись рода Книжнихъ, с. 67; Акты Историческіе IV № 167 с. 322. У Л. Окиншевича в дод. № 4 до праці - Генеральна

і Горкуша поверталися з Москви на Україну. Від часу їхньої цієї подорожі зберігся уривок цікавого документу¹⁾. 26 травня 1662 р. в Москві одержано відписку сівського воеводи. Початку й кінця її в архівній справі бракує, а маємо ми її в такому змісті: . . . „квы в черкаские города Переясловские и Нежинские посланцы Григорей Горкуша да Григорей Ракушка да Романовской (?) с товарищи, и ныне тебѣ, великому государю, вѣдомо учинилось, что тѣ посланцы везут с собою из московских городов многой полон, да с ними ж ѣдет изменникъ Шкловской мещанин, волосом бѣлокурь, ростом высокъ; да тѣ ж посланцы везут с Москвы твоево государева боярина Семена Лукьяновича Стрешнева человѣка быховца слесаря Росника, ростом средней, волосом темнорус; да тѣ жъ, государь, посланцы, ѣдучи дорогою, многих людей грабят и лошеди отымають. И какъ, государь, тѣ посланцы в Сѣвскъ приѣдут, и нам бы, холопам твоим у них пересмотрить(?); да будет государь, какие лишние люди обѣявятца у них мужики и робята и жонки и девки, и нам, холопам твоимъ, велѣтъ тѣхъ всех лишних людей у них взять, и измѣнника Шкловского мещанина и твоего государева боярина Семена Лукьяновича Стрешнева слѣсаря велѣтъ намъ, холопам твоим, у них против примѣтъ взять же и держать в Сѣвску до твоего великого государя указу за пристава; а то бы намъ, холопам твоим, имъ говорить, что они посланцы учинили не гораздо, что п. с собою с Москвы само. . . ль“. На жаль, інших даних в цій справі я не знайшов. 15 травня 1662 р. Р. Ракушка повернувся з Москви до Ніжена. В відписці ніженського воеводи кн. С. Шаховського до царя; що її одержано на Москві 23 травня 1662 р., кн. Шаховський повідомляв, що Р. Ракушка оповідав йому про вісті, що він чув їх дорогою з Москви в Глухові про Т. Цицюру, про перебування його в Хвастові й Переяславі²⁾. 1663 р. в Ніжені був царський посланець на Україні Ф. Лодиженський. Коли 4 лютого Лодиженський був у ніженського полковника В. Золотаренка, між тою полковою старшиною, що була тоді у В. Золотаренка, був і „сотникъ Нѣжинской Романъ Рѣкушченка“³⁾.

Скоро ж після цього відбулися події, що здавалося повинні б мати негативні наслідки для Р. Ракушки, як прихильника партії „значних“ взагалі й В. Золотаренка зокрема. Тимчасом, ці події не тільки не мали негативних наслідків для Ракушки, а навпаки, — вони зробили його на деякий час одною з головніших осіб державного апарату України. В червні 1663 р. в Ніжені відбулася відома „Чорна Рада“, що дала гетьманство І. Брюховецькому й позбавила влади, а згодом майна й життя, віднішим представникам „значних“. Головніші проводирі „значних“, як Я. Сомко, В. Золотаренко, О. Силіч й ін., були скарані в вересні 1663 р. на смерть, інші ж були заслані до далекого Сибіру, а майно їх конфісковано.

Як же відбилися ці зміни на особі Р. Ракушки?

Здавалося, що перемога Брюховецького повинна була коштувати коли не життя, то, принаймні, кар'єри Р. Ракушці. В дійсності ми бачимо, інше. Р. Ракушку скоро після Чорної Ради ми бачимо одною з осіб ближчих до Брюховецького, при чому він посідає уряд генерального підскарб'я. Яким чином Ракушка досяг цього, напевно встановити я не міг — для цього бракує даних. В. Модзалевський вважає, що Р. Ракушка або заздалегідь і своєчасно залишив В. Золотаренка й розпочав зносини з І. Брюховецьким на Україні — Гетьманщині XVII-XVIII ст., с. 414, видруковано, як видко, через друкарську помилку, в записці В. Дворецького, що вищевказане посольство відбулося „через Горкушу Романовського“, чим злито дві особи в одну.

¹⁾ Моск. Арх. Мин. Юст., Малорос. Приказ, столб. № 5860/49, л. 4 5

²⁾ Моск. Арх. Мин. Юст., Сибирский Приказ, столб. № 6657, 612, л. л. 24.

³⁾ Акты ЮЗР. VII № 121 с. 369.

ховецьким, або ж Ракушку врятував від помсти Брюховецького М. Филімонович чи хтось інший¹⁾). Мені здається вірнішим перше припущення В. Модзалевського, що Р. Ракушка заздалегідь ввійшов у зносини з І. Брюховецьким і взагалі був йому чимсь корисний перед Чорною Радою 1663 р. Як би це не мало місця, захист М. Филімоновича або когось іншого міг би тільки врятувати Ракушку від помсти Брюховецького, але не зробити, зараз після Чорної Ради, Р. Ракушку, особу близьку до Золотаренка й кол. Я. Сомка, — близьким до І. Брюховецького й дати Ракушці важливу посаду в державному апараті України.

Перш, аніж розглядати життя й діяльність Р. Ракушки за часи гетьманства І. Брюховецького, я вважаю за потрібне в загальних рисах характеризувати політику І. Брюховецького й його прибічників, на яких він спирався²⁾).

І. Брюховецький і його прибічники в часи боротьби перед „Чорною Радою“ проклямували себе, як прихильників і оборонців інтересів нижчих кол суспільства проти експлоатації їх „значними“. У ставленні ж до Москви вони виставляли себе, як найвірніших підданців цареві, погоджуючись заздалегідь на різні поступки Москві в галузі втручання останньої в внутрішні справи України. Тому Москва так і підтримувала їх для здійснення своєї колоніальної політики щодо України.

Після Чорної Ради становище скоро змінилося. Змінилася й внутрішня й зовнішня політика Брюховецького й його прибічників. У внутрішній політиці, як цілком вірно каже про це акад. М. Покровський, перераховуючи заходи І. Брюховецького й його прибічників, що „новая старшина, полковники „из гультайства запорожского“... из „голоты“ ставши начальниками, прежде всего стремились материально использовать возможно скорее доставшуюся им — бог весть, надолго ли? — власть“³⁾). Дарма, що видатніші представники „значних“ зазнали тої чи іншої карі в наслідок „Чорної Ради“ 1663 р. Багато з цим значних, як от, приміром, П. Забіла або Р. Ракушка, почати В. Дворецький, пристали до Брюховецького й його старшини, злились з ними й утворили нові шари „значних“, що продовжували економічну й соціальну політику своїх попередників. Процес утворення великого землеволодіння на Україні, процес поновлення кріпацтва на Україні, що розпочався ще з перших кроків революції 1648 р., дарма, що вона була скерована й проти великого землеволодіння, а широкі кола селянства виступали в ній також і проти кріпацтва, продовжував розвиватися швидким темпом на Лівобережжі й після „Чорної Ради“ 1663 р. за гетьманства І. Брюховецького⁴⁾).

Коли І. Брюховецький й його прибічники в економічній та соціальній політиці продовжували політику „значних“, так само і в ставленні до Москви І. Брюховецький та його прибічники продовжують політику своїх попередників — „значних“, — політику, що цілком натурально виходить з економічної та соціальної їхньої природи. Коли при Брюховецькому ми бачимо дуже невелике угруповання, на чолі з В. Дворецьким, угруповання, що тримається політики поступок Москві, вся політика Брюховецького й його прибічників скерована проти втручання Москви у внутрішні справи України.

Виявилося це вже на перших кроках гетьманства І. Брюховецького. Наведу деякі приклади цього. Восени 1663 р. на Україну прибув мос-

¹⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, I, 31. В. Романовський припускає, що Ракушку, крім захисту М. Филімоновича, врятувала від помсти Брюховецького й колишня близькість до Москви (В. Романовський, цит. пр., 66), але ж особливо близький до Москви Ракушка, як свідчить його життєпис, до цього не був.

²⁾ Ширше я маю зупинитися на цьому питанні в праці „Українські діячі XVII в.“

³⁾ М. Покровський, Русская история, II, 208 - 209.

⁴⁾ Пор. М. Яворський, Нарис історії України, ч. 2, с. 124.

ковський посланець дяк Д. Башмаков. Підчас його перебування в Батурині, де був гетьман І. Брюховецький і козацька старшина, з великими зусиллями Башмакову пощастило добитися від гетьмана й старшини згоди на збір податків з української людности до царської казни¹⁾, та й то тут ще не малу ролю відіграв, на мій погляд, наступ польського короля Яна Казимира на Лівобережжя, в зв'язку з яким Брюховецькому була дуже потрібна поміч Москви. В дальшому, не кажучи вже про часті суперечки І. Брюховецького з керманічами московського війська на Україні, 1665 р. в червні з Києва воевода князь М. Львів доносив цареві, що він посилав до Мотовиловки, щоб представники люду звідтіль їхали до Києва „для приводу в в'єре“ цареві, але „писал из Мотовиловки сотник Грицко Половецъ к киевскому полковнику к Василью Дворецкому, что гетман Иван Брюховецкой мотовилковским мѣщаном в Киев жь к в'єрѣ їхать не велѣл. А Василей Дворецкой тот листъ отдал ему окольничему, и знатно - де, что мотовиловцы в Киев к присяге не бывали по гетманскому веленью“²⁾ Коли опісля, в зв'язку з невдачею військових акцій Брюховецького на Правобережжі й незадоволенням ним серед мас української людности, Брюховецький й мусив поїхати 1665 р. до Москви, він і тут не зразу згодився на збір прибутків на Україні до царської казни, питання про що мало велику вагу в справі політики Москви на Україні. 11 вересня 1665 р. прибув Брюховецький до Москви, 15 вересня розпочалася його пересправа з боярином П. Салтиковим, ще 20 вересня гетьман настоював, що „денежного собору с Малороссійскихъ жителей брать отнюдь не мочно; да и заводить того нынѣ ненадобно“³⁾, й тільки 11 жовтня Брюховецький подав статті, в одній з яких було й про збір податків з міщан і селян до царської казни⁴⁾. Потім, тільки внутрішня й зовнішня небезпека примушувала І. Брюховецького та його прихильників триматися Москви до самого 1668 р., коли Андрусівський трактат привів до рішучого розриву Брюховецького з Московією, як про це буде нижче.

На підставі цього, я вважаю, що й політика І. Брюховецького до Москви не була політикою сервілізму, як це вважають майже всі дослідники цього періоду української й російської історії, а була продовженням політики „значних“, І. Виговського й інші. Можна сказати, що від того сервілізму, що ми бачили у Брюховецького до Москви за часи до „Чорної Ради“ 1663 р., після ради залишилося лише вживання в своїй титулі виразу „в'єрного войска гетман“...⁵⁾, або вживання виразу в листах до царя „в'єрний холопъ и найнищій подножекъ пресвѣтлого престола“⁶⁾.

Розглянімо тепер життя й діяльність Р. Ракушки за часи гетьманства І. Брюховецького; цей період треба вважати найближчим часом у житті Ракушки.

Після „Чорної Ради“ 1663 р. І. Брюховецький доручив Р. Ракушці керувати фінансами України, призначивши його на посаду генерального

1) Книги Разрядныя, II, 981 і д.; Эйнгорнъ, Очерки, 258 і д.; моя рецензія на: Проф. П. Климєнко, Місто і територія на Україні за Гетьманщини, Україна, 1927, кн. 5, с. 164.

2) Додаток № 9.

3) Акты ЮЗР. VI, № 1, с. 19.

4) Источники Малорос-Исторіи, I, 142 і д.; В. Эйнгорнъ, Очерки, 304 і д. Україна, 1927, кн. 5, с. 164. Суспільство України не знало ходу цих пересправ у Москві, й тому потім ми маємо у т. зв. „Вивіді прав України“, що його писано коло 1712 - 1713 рр., з приводу московських статтів І. Брюховецького, що „громадянство досі не знає, чи Брюховецького примушено до цього негідного кроку погрозами чи чемнішими способами (Пилип Орлик, Вивід прав України, видав Ілько Борщак, с. 69 - 10).

5) Пор. М. Слабченко, Центральныя учреждения Украины XVII - XVIII ст., с. 37.

6) Напр., див. моя студія, До історії Руїни, дод. I, с. 29.

підскарбія¹⁾; на цій посаді Ракушка виявив таку енергійну діяльність у справі впорядкування фінансів України²⁾, що М. Слабченко характеризує його: „знаменитый в истории украинской финансовой организации Р. Ракушка“³⁾.

Тяжко сказати, коли саме Р. Ракушка став генеральним підскарбієм України. В. Модзалевський вважає, що ще на початку серпня 1663 р. Ракушка займав посаду ніженського сотника новоміського; при цьому він ґрунтується на листі Р. Ракушки до Л. Барановича від 6 серпня 1663 р.; в цьому листі Ракушка підписується як „сотник Нїжинский Новомїський“⁴⁾. Крім цього, треба ще додати, що ще в жовтні 1663 р. воввода К. Хлопов писав до Москви, що „6 октября писалъ гетману Нїжинской сотникъ Романъ Ракушка“...⁵⁾, що наче б то стверджує думки В. Модзалевського. Але ж поруч з цим маємо й деякі дані, що свідчать що Ракушка посів посаду генерального підскарбія скоро ж після „Чорної Ради“ 1663 р. Так, в статті „Нїжинский мужеский монастырь“ маємо, що в листі Ракушки цьому монастиреві від 3 (?) червня 1663 р. є підпис: „Романъ Ракуша, Сотникъ Новомлинскій (?), дозорець скарбу войскового Запорожского“, а в універсалі І. Брюховецького цьому ж монастиреві від 3 серпня 1663 р. маємо, що Брюховецький ствердив „лысть пана Романа Ракуши, дозорца скорбу войскового“⁶⁾; в першому з цих документів (що, як видно, є копія), ми маємо попсовану дату 3 червня, й „Новомлинскій“ замість „Новомескій“. Також і в універсалі П. Рославця маємо про розпорядження, що їх зробив „его мил. п. Романъ Ракушка, подскарбій в. зап. енералній“ при перетворенні стародубського полку в окремих полк. Універсал датовано 2 липня 1663 р.⁷⁾. Треба вважати, що спочатку Р. Ракушка об'єднував посаду сотника ніженського новоміського з посадою генерального підскарбія.

Після того, як Брюховецький став гетьманом, він розподілив ніженський полк на три полки. Виконати цю справу він і доручив Р. Ракушці. Ракушка це доручення виконав і ще 1663 р. поділив ніженський полк на три

¹⁾ Про посаду генерального підскарбія головні вказівки в літературі: А. Лазаревскій, Обзорніе Румянцевской Описи, II, 175; В. Модзалевскій, Актовія книги Полтавского городского уряда XVII вѣка, вып. I, с. 43; його ж. До історії млинського права Гетьманщини, Записки Укр. Наук. Товариства, кн. XIII, 50; його ж. Перший підскарбій, Записки, I, 34; І. Крип'якевич, Український державний скарб за Богдана Хмельницького, с. 101; М. Слабченко, Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны, т. IV, 263; Л. Окиншевич, Генеральна старшина на Лівобер. Україні, 123.

²⁾ Про цю діяльність Ракушки див. В. Модзалевський, цит. праця, Записки, I, 33 і д.

³⁾ М. Слабченко, цит. праця, с. 169.

⁴⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, I, 38-39, II-III, 48.

⁵⁾ В. Эйнгорнь, Очерки, 273.

⁶⁾ Нїжинский мужеский монастырь, Черниговскія Епархіальныя Извѣстія 1861 г. № 6. Привавленія, с. 320-321; на жаль, я не мав змоги ознайомитися з цими документами в оригіналі

⁷⁾ А. Лазаревскій, Полкъ Стародубскій, 13. Тут О. Лазаревскій наводить цього документа за копією початку XVIII в. В цій копії документ датовано 2 липня 1661 р., але ж О. Лазаревскій вважає, що дату 1661 р. ми маємо в цьому документі завдяки опіці, замість 1663 р. В Модзалевський відносить цього листа на 1664 р., ґрунтуючись на тому, що в цьому листі йде річ про розподіл полку ніженського на три полки, як факти, а що цього за декілька днів не можна зробити; по-друге, Ракушка в цьому документі зветься підскарбієм, тоді як Модзалевський ґрунтуючись на вищезгаданому листі Ракушки до Л. Барановича, каже, що Ракушка був 1663 р. в липні сотником. Крім того, Модзалевський стверджує свою думку ще й тим, що в цьому універсалі Рославця є про розпорядження, що він їх одержав від гетьмана „в Гадячомъ“, тоді як після Чорної Ради Брюховецький рушив до Переяслава (В. Модзалевскій, Перший підскарбій, Записки, I, 32). Я ж тримаюсь думки О. Лазаревського, бо вже до 6 серпня 1663 р., як видно з того листа Ракушки до Л. Барановича, що на нього спирається В. Модзалевський, розподіл полку ніженського на три полки закінчено. Титулування Ракушки в листі до Л. Барановича сотником не перешкоджає тому, що він сполучав посаду сотника й з посадою гене-

полки: ніженський, стародубський та сосницький¹⁾). Після цього Брюховецький доручив Ракушці доглядати ці полки. Коли ж Ракушка намірився їхати до полку стародубського, після того, як він дав відповідні розпорядження про млини полку сосницького, він одержав на початку серпня 1663 р. листа від гетьмана, щоб доглядав ще полків: киевського, прилуцького, лубенського й полтавського. Про це нове поручення Ракушка писав до Л. Барановича, що воно „барзо мене стривожило, же под сей час непослушанства не моглем сих трох полков спорядити, а то еше болшей придали турбаціе, о чом зараз побегу сам до его милости пана гетьмана, просячи, жеби того тяжару уменьшил“²⁾). У мойому розпорядженні нема даних, щоб встановити, що робив Ракушка до осені 1663 р., коли до Батурина прибув царський посланець дяк Д. Башмаков. Маю тільки, що на початку жовтня 1663 р. Ракушка повідомляв Брюховецького, що „сказываль де ему Ракушкѣ Дивногородского монастыря старецъ Игнатъ: былъ де онъ августа въ 31 день во Львовѣ и во Львовѣ церковь Пречистые Богородицы у христіанъ отняли и учинили въ ней униатскую церковь и въ монастыряхъ де благочестивыхъ многіе опа-саются, чтобъ не учинили насильно унию“³⁾).

В листопаді 1663 р. Р. Ракушка, як „войсковою подскарбей“, прийняв „животы“ Я. Сомка й його прихильників, що їх покарано на смерть або заслано⁴⁾): Під час перебування Д. Башмакова, 21 листопада 1663 р. Ракушку приведено до присяги цареві, бо після ніженської ради він цареві, як і де хто з іншої старшини, не присягли. Одночасно з цим Ракушка одержав і соболів як царського жалування „пара въ пятнатцать рублевъ, двѣ пары по два рубля пара“⁵⁾). На тих же статтях (Батуринських), що були ухвалені між Брюховецьким, козацькою старшиною та Башмаковим, маємо і підпис Р. Ракушки: „Я, Дозорца Скарба Войсковаго, Романъ Ракушка, подписалъ своею рукою“⁶⁾). Одноразово підписався Ракушка й замість генерального судді Ю. Незамая⁷⁾

Після цього на протязі гетьманства І. Брюховецького ми в тих дже-релах, що дійшли до нас, часто зустрічаємося з Ракушкою. Зустрічається

рального підскарбія. Вираз універсалу Рославця про розпорядження, що він одержав від Брюховецького „в Гадячомъ“, тоді як Брюховецький після „Чорної Ради“ 1663 р. рушив до Переяславу е, напевно, опискою, в документі, що зберігся в пізнішій копії. Та й Брюховецький влітку 1664 р. був на Правобережжі в зв'язку з військовими акціями, що точилися там.

1) О. Лазаревський, а за ним і В. Модзалевський, вважають, що це були полки: ніженський, стародубський та глухівський, при чому ґрунтуються на тому, що за Актами ЮЗР., V. с. 193 в глуховському полку полковником був В. Черкашеница (А. Лазаревській Полкъ Стародубський, 13, Полкъ Нѣжинский, 7-8; В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, I, 32). Я ж вважаю, що це були полки: ніженський, стародубський та сосницький й наведу такі докази цьому: по-перше, в листі Ракушки до Л. Барановича, що його вміщено у Модзалевського (В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, II-III, 48), маємо, що Брюховецький нагадав Ракушці „аби м тих трох полков доглядав: Нѣжинського, Сосницького і Стародубовского“, й далі маємо про „полкъ Сосницький“. Восени 1663 р. в Батурині при Брюховецькому були між іншими полковниками й полковники: ніженський — М. Гвинтовка, стародубський — І. Плотник і сосницький — Я. Скidan; ніякого ж глухівського полковника там не було (Книги Разрядныя, II, 981, 999, 1030). Що ж до звістки Актів, де вказано глухівським полковником В. Черкашеницу, ця звістка відноситься до серпня 1664 р.

2) В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки I, 33-39, II-III, 48.

3) В. Эйнгорнъ, Очерки, 273

4) Книги Разрядныя, II, 991, 993; В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, I, 33.

5) Книги Разрядныя, II, 1003, 1029; В. Модзалевський, цит. праця, Записки, I, 33.

6) Источники Малоросс. Исторіи, I, 132; Собр. Госуд. Грамотъ и Договоровъ, IV, № 43, с. 153; Полн. Собр. Законовъ, I, № 368, с. 605.

7) Источники Малоросс. Исторіи, I, 131; В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, I, 31.

він нам, як військовий підскарбій, що відає фінансами України й, зокрема, справою млинарською. Тут ми маємо дуже гарно змальовану В. Модзалевським діяльність Р. Ракушки в цій галузі за ці часи¹⁾. Ракушці доводилося, головним чином, регулювати справу будування млинів, рудень, збирання з них податків до державного скарбу, причому після того, як з 1666 р. на Україні збільшилася кількість московських воевод, що почали втручатися в податкові справи, становище Ракушки стало досить тяжке в зв'язку з цим втручанням воевод і в сферу його діяльності. Як військовий підскарбій, Ракушка не мешкав постійно на одному місці, а часто їздив по різних місцевостях України, але ж треба думати, що найчастіш Ракушка мешкав в Ніжені, де він виконував 1665 р. (невідомо тільки, як довго) й обов'язки наказного полковника ніженського²⁾. 1665 р. гетьман Брюховецький з козацькою старшиною й представниками міст поїхав до Москви. Р. Ракушка в цій подорожі гетьмана не супроводив. В. Модзалевський припускає, що Брюховецький не взяв Ракушку з собою до Москви, щоб мати на Україні вірну собі людину³⁾. На мій же погляд, Брюховецький не взяв з собою Ракушку тому, що на Москві ставилися до нього не дуже то прихильно за його попередню антимосковську орієнтацію, а можливо, що вбачали й в ці часи в Ракушці видатного діяча антимосковської орієнтації. Переконає мене в цій думці те, що в наслідок цієї подорожі Брюховецького не тільки сам гетьман, але й низка осіб козацької старшини отримали в Москві дворянство й маєтки. Ракушка ж нічого цього не одержав, хоч і належав до генеральної старшини. При цьому треба пам'ятати, що дворянство й маєтки одержали й такі особи з козацької старшини, як Д. Ермоленко, полковник перяславський і наказний гетьман, або чернігівський полковник Д. Многогрішний⁴⁾, що не були з Брюховецьким на Москві.

Під час перебування Брюховецького на Москві, Ракушка інформував його про стан річей на Україні й прохав його повертатися на Україну в зв'язку з різними несприятливими чутками про Брюховецького⁵⁾. Поруч же з цим Ракушка повідомляв київського воеводу П. Шереметева про різні військові вісті⁶⁾. Маємо листа й Р. Ракушки до М. Гвинтовки від 5 листопада 1665 р. В цьому листі Ракушка повідомляє Гвинтовку про напад мешканців слободи Вязовської на семенівських козаків під час рубання дров⁷⁾. Веде Ракушка в ці часи переписку з нак. гетьманом Д. Ермоленком і М. Филимоновичем в справах, що стосуються тодішніх щоденних українських потреб⁸⁾.

За часи після повернення Брюховецького з Москви й до повстання на Лівобережній Україні проти Москви, про життя Ракушки дані я знайшов мало⁹⁾. В опису справ ніженських воевод маємо під 1714 р. запис про „дбля Романа Ракушки с стрельцомъ Борисова приказу Глѣбова с Більюшкою Кириловимъ в кражѣ“¹⁰⁾, але про зміст цієї справи я докладних даних не знайшов. Коли влітку 1666 р. московський посланець

¹⁾ В. Модзалевський, тамож, 40 і д.

²⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, II - III, 29.

³⁾ В. Модзалевський, цит. праця, Записки, II - III, 29.

⁴⁾ Акты ЮЗР. VI, № 1, с. 15.

⁵⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, II - III, 29 і д.

⁶⁾ Напр. Москов. Архив Мин. Юстиции, Приказный стол, столб. № 978, л. л. 138 - 143, 240 - 245 (відписки П. Шереметева про вісті, що він одержав від Р. Ракушки).

⁷⁾ Акты ЮЗР. VI, № 10, с. 51.

⁸⁾ Акты ЮЗР. VI, № 2, с. 36 - 37, №№ 17 - 18, с. 61 і д.; В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, II - III, 30 - 31.

⁹⁾ Я тут не розумію даних про діяльність Ракушки, як генерального підскарбія, про що говорилося вище.

¹⁰⁾ Москов. Архив Мин. Юстиции, Книги Малоросс. Приказа № 124, л. 116. На жаль, через те, що хронологія в цій книзі ведеться без місяців, важко сказати, чи ця справа була 1665 чи 1666 року.

на Україну, дяк Є. Фролов, виїжджав від гетьмана І. Брюховецького з Гадяча, гетьман скаржився Фролову, що люд в Переяславі незадоволений на його, гетьмана. Брюховецький прохав Фролова розвідати про це від переяславського воеводи Г. Вердеревського й, „їдучи изъ Кіева, вѣдомо учинить изъ Нѣжина ему боярину й гетману черезъ войскового подскарбія Романа Ракушку; а Романъ де великому государю вѣренъ и ему послушень“. Коли Фролов в Переяславі увірився, що там між людом існує „шатость“ проти гетьмана й Москви, він „приѣхалъ изъ Кіева въ Нѣжинъ, тоє Переясловскихъ казаковъ шатость объявилъ войсковому подскарбію Роману Ракушкѣ“, згідно з попереднім проханням І. Брюховецького. Фролов прохав Ракушку повідомити про це гетьмана, „и Романъ Ракушка къ боярину и гетману о томъ писалъ съ Путивльскимъ казакомъ съ Ивашкомъ Мосолитиновымъ, которого посылалъ къ боярину и гетману дякъ Евстратъ Фроловъ“¹⁾. Влітку того ж 1666 р. Ракушка повідомляв київського воеводу П. Шереметева про появлення відділів татар на Правобережжі й шкоду від них людності²⁾.

З кінця 1667 р. — початку 1668 р. розпочались на Україні події, що мали значні наслідки для Ракушки й поклали кінець його службовій кар'єрі — на Лівобережжі розпочалося повстання проти Москви.

Андрусівська угода Москви з Польщею 1667 р. викликала велике незадоволення не тільки серед козацької старшини й верхів міщанства на Україні, але й серед мас козацтва й поспільства. Віддача Правобережжя Польщі, майбутня передача їй же Києва, чутки, що згодом Лівобережжя одійде до Польщі, — все це хвилювало й старшину, й козацтво, й поспільство. Старшина й козацтво бачили в цьому шкоду тим своїм класовим привілеєм, що їх вони придбали за часи Хмельниччини й наступних за нею років. Поспільство боялося ще більшого погіршення свого, й без того тяжкого, становища. До цього приєднувалося ще й часто-густо негарне поводження московських воявод на Україні з людностю. Все це вело да вибуху повстання на Україні проти Москви. Гетьман Іван Брюховецький, не бачучи, що він вже стратив симпатії майже всіх шарів суспільства України, став на чолі повстання, маючи надію на допомогу Туреччини, Криму й Правобережної України, де гетьманом був П. Дорошенко, що мав в ті часи дуже велику популярність майже між усіма шарами людності України. До Брюховецького приєднався й колишній великий прихильник Москви — М. Филімонович, що був незадоволений Андрусівським трактатом і мав ще особисті мотиви незадоволення проти Москви.

Але ж це повстання закінчилося далеко інакше, аніж думали ті, що стояли на чолі його. В процесі повстання виявилось, що І. Брюховецький стратив цілком популярність і симпатії у всіх колах українського суспільства, за винятком хіба Запоріжжя, й був забитий людностю. П. Дорошенкові, що був обраний гетьманом України обох боків Дніпра, теж не довелося довго тримати це гетьманство в своїх руках. В зв'язку з звітками про наступ польських відділів на Правобережжя, Дорошенко мусив залишити Лівобережжя й повернутися на правий бік Дніпра. Після, в зв'язку з виступом проти Дорошенка Запоріжжя на чолі з Суховієм, що встип притягти на свій бік і спілника Дорошенкового — Крим, ті кола, що на їх спирався Дорошенко, мусили відмовитися на деякий час від думки об'єднати Україну. Покіл ж це діялося на Правобережжі — на Лівобережжі, зокрема в північній його частині, відбувалися інші події. Незадоволення поспільства, міщанства й рядового козацтва проти верхівки козацтва, що зразу

1) А ж ты Ю З Р. VI, № 41, с. 101-102.

2) Москов. Архив Мин. Юстиции, Белгородский стол, столб. № 588 л. 328 (одписка П. Шереметева)

показало під час подій повстання проти Москви, що його клясові інтереси суперечать інтересам поспільства, міщанства й рядового козацтва, неодержання Лівобережжям помочі від Дорошенка, тоді як московське військо сунуло на Лівобережжя, економічні зв'язки Лівобережжя з Москвою, — все це привело до того, що вже в кінці 1668 й початку 1669 р., менш ніж через рік після вибуху повстання на Лівобережжі проти Москви, Лівобічна Україна знов з'єдналася з Москвою, правда, на умовах корисніших для верхів козацтва, аніж „Московські статті“ Брюховецького 1665 р.

Яку ж відіграв роллю Р. Ракушка в цих подіях і як на його особистому житті відбилася повстання на Лівобережжі проти Москви й наступні, зв'язані з цим події? Хоч відомостей про участь Ракушки в подіях повстання проти Москви на Лівобережжі я знайшов дуже небагато, але й на підставі їх можна встановити, що ролля Р. Ракушки, як особи близької до І. Брюховецького, була досить значною. Відомий ніженський протопін С. Адамович показував восени 1668 р. в Москві про підготовку повстання проти Москви в Ніжені так: „И въ то жъ время, при бытности Василья Тяпкина въ Нѣжинѣ, епископъ Мееодій выдавалъ дочь свою замужъ за племянника Брюховецкогo; и на ту свадьбу звали Нѣжинского воеводу и началныхъ людей, для того, чтобъ ихъ тутъ взять и отослать къ Брюховецкому; и воевода де, по его протопоповѣ осторожности на тое свадьбу не пошелъ. И видя де то, Романовской да писар войсковой Феско Михайловъ писали къ Брюховецкому, что Нѣжинского воеводу и ратныхъ людей взять безъ крови не мочно“¹⁾. Епископ М. Филимонович після заарештування його показував, що „изъ мятности взялъ его Черниговской полковникъ Многогрѣшной съ дѣтми и с чернцами и съ животами в Черниговъ за то, что онъ писалъ листы и посылалъ съ Нѣжинскимъ протопопомъ Симіономъ къ полковнику Черниговскому, чтобъ онъ былъ подъ государевою высокодержавною рукою, а отъ бунтовъ бы и отъ кровопролитія отсталъ, и онъ его протопопа съ тѣми его писмы отдалъ, сковавъ, въ Нѣжинѣ къ Романовскому и козакамъ Запорожскимъ“²⁾. В відомому листі М. Филимоновича до Брюховецького з закликом до руху проти Москви також читаємо між іншим: „Панъ Романовскій, разумью, что тебѣ пространнѣ опишетъ, о чьемъ мы говорили, а я свою мысль тебѣ объявляю, что мнѣ своя отчизна мила“³⁾. В квітні 1668 р. козацькі бранці, що їх захоплено в полон московськими відділами під Почепом, оповідали, що в складі тих осіб, що „про измѣну вѣдали съ Ивашкомъ Брюховецкимъ“, був і „Нѣжинской писаръ Романовской“⁴⁾; —

¹⁾ Акты ЮЗР. VII, № 34, с. 90.

²⁾ Акты ЮЗР. VII, № 31, с. 77; Источники Малорос. Исторіи, I, 199.

³⁾ Акты ЮЗР. VII № 29, с. 63-64; Источ. Малор. Исторіи, I, 197. В. Эйнгорн вважає цей лист М. Филимоновича до І. Брюховецького фальсифікатом П. Дорошенка і Й. Тукальського, ворогів М. Филимоновича. Грун ується в цьому В. Эйнгорн на тому, що цього листа Дорошенко доставив Москві в копії, а оригіналу не доставив, хоч і обіцяв. Що ж до того, що С. Адамович знав зміст цього листа, В. Эйнгорн каже, що Адамович мав відомості від Тукальського (В. Эйнгорнъ, Очерки, 437-438, пор., с. 489, 559, 560) С. Соловйовъ, Г. Карповъ, М. Костомаровъ вважали цього листа автентичним, правда, без докладних обґрунтовань (С. Соловьевъ, Исторія, III, 356-357; Г. Карповъ, Мееодій Филимоновичъ, Прав. Обзорніе 1875, № 11, с. 494; Н. Костомаровъ, Руина, 107). На мій погляд, цей лист являється автентичним, бо С. Адамович 28 жовтня, до одержання копії листа Мееодія в Москві, переказав в Москві вірно зміст цього листа й заявив, що з змістом листа ознайомив його сам гетьман Брюховецький (Акты ЮЗР. VII, № 34, с. 96). При цьому треба зазначити, що ці покази Адамовича в Москві являються в прихильному М. Филимоновичеві напрямку. Причину ж, чому П. Дорошенко не надіслав оригіналу листа до Москви, я вбачаю в тому, що в копії ми маємо не весь лист, а лише витяг з нього. До цього мене доводить і те, що в копії ми не маємо дат і місця написання. В листі ж, напевно, були такі місця, що з ними Дорошенко не хотів знайомити Москву, напр, спогад ще про деяких осіб, крім Ракушки. Ракушка ж був настільки близький Брюховецькому, що згадка про нього в цьому листі, ще більше пошкодити йому вже не могла.

⁴⁾ В. Эйнгорнъ, Очерки, 453.

Чутки дуже характерні для участі Ракушки в цьому повстанні. 1669 р. 25 січня посланці Д. Многогрішного на Москві, генеральний обозний П. Забіла й його товариші, оповідали на запитання про участь в акції Брюховецького єпископа М. Филимоновича й С. Адамовича так: „то де они подлинно вѣдають, что де вся дума была у гетмана Брюховецкого съ епископомъ Меодіемъ, да съ нѣжинскимъ протопопомъ, да съ Романовскимъ, и подлинно про замысли гетманскіе и про епископли вѣдаеть Романовскій“¹⁾. Пізніш, 1670 р., Д. Многогрішний писав цареві, що „Романовскій попъ, которой к нынешнему кровопролитію и к войне бывшей былъ всему началомъ“²⁾. Також 1669 р. в Москві ніженський мешканець П. Константинов скаржився, що, в зв'язку з вірністю його цареві в часи повстання Брюховецького, млин П. Константинова в с. Оленовці „разорилъ Романовской“³⁾. Звичайно, деяким з цих свідочтв, як от свідочтву Д. Многогрішного, або П. Забіли, або ж бранців, особливо довіряти не доводиться, але ж, беручи на увагу постійну антимосковську політику Р. Ракушки, його близькість до Брюховецького, еміграцію з Лівобережжя,— мусимо вважати, що роля Ракушки в повстанні Брюховецького була значною.

Скоро після краху Брюховецького ми бачимо Р. Ракушку на Правобережній Україні в Брацлаві. Коли ж саме Ракушка залишив Лівобережжя й переселився на Правобережжя? В. Модзалевський вважає, що Р. Ракушка й при гетьмані Д. Многогрішному виконував деякий час обов'язки генерального підскарбія й переселився з Лівобережжя на Правобережжя тільки після остаточного обрання Д. Многогрішного на гетьмана в березні 1669 р., після чого в зв'язку з приєднанням Лівобережжя до Москви гостро повстало питання про участь Р. Ракушки в акції І. Брюховецького. Ґрунтується в цьому своєму твердженні В. Модзалевський так на тому, що Ракушка був повинен подати новому гетьманові справоздання про свою діяльність, здати майно і весь військовий скарб, для чого потрібен час, як і на тому, що в документі, писаному в кінці січня 1669 р. Ракушка зветься „его милостію паномъ підскарбіемъ войсковимъ“⁴⁾. Цей погляд В. Модзалевського, що Ракушка був військовим підскарбіем деякий час і при Многогрішному, приймають Л. Окиншевич і Р. Романовський⁵⁾.

Точно встановити час переселення Ракушки на Правобережжя за тих даних, що єсть в мойому розпорядженні, неможливо. Пізніш, 1670 р., Д. Многогрішний писав цареві, що „когда уже аз по изволенію Божию к Вам великому Государю нашему со всѣм малороссійским народомъ добывал челомъ и просил отеческия милости, чтоб нас вѣрных под сею высокодержавную и крѣпкую руку изволилъ принять, яко же по милости божіей тако избыється и он Романовскій, какъ провѣдал о том, тотчас на ту сторону Днепра, бѣгая и унося свое здоровье, зашол“⁶⁾. Як бачимо з цього, дата втечі Ракушки на Правобережжя була десь восени — початку зими 1668 р., коли розпочалися зносини Многогрішного з Москвою. Що ж до поклику В. Модзалевського на акт від січня 1669 р., де Ракушка зветься військовим підскарбіем, в цьому акті ми маємо про Ракушку вираз, що М. Радощкевич 1669 р. 30 січня в ратуші чернігівській „признал, ижъ он в року прошлом тысяча шестьсотъ шестдесят пятом

1) Акты ЮЗР. VIII, № 14, с. 51.

2) Моск. Архив Мин. Иностран. Дел, Дела Малороссийские 1670 г., № 33.

3) Моск. Архив Мин. Юстиции, Книги Малоросс. Приказа, № 1, л. 382, 390.

4) В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, II-III, 33-34; документ, на який покликається В. Модзалевський, видруков. в кінці його студії, с. 55-56.

5) Л. Окиншевич, Генеральна старшина на Лівоб. Україні XVII-XVIII в. с. 133; В. Романовський, Хто був Самовидець? с. 67; пор. О. Оглоблін, цит. пр., 194.

6) Моск. Архив Мин. Иностран. Дел, Дела Малоросс. 1670 г. № 33.

своім коштом власним и своєю копою и працюю, за универсалом его милости пана подскарбего войскового Романа Ракушки упатривъши мѣсце способное в тракте Любецком въ положенію Недапчыком на рецѣ Ворзнь рудню посполу з Медведем Шыманом, рудником, „збудовал“. В цьому актї ми маемо лише спогад, що Ракушка був ген. підскарбіем 1665 р., а не 1669 р.¹⁾

Під час цих подій, зв'язаних з переселенням Ракушки з Лївобережжя на Правобережжя, він перетерпів і матеріальні збитки. З майна Ракушки, що знаходилося в Погарі, захоплено, коли вірити самому Ракушці, між іншим і „чотиреста осмачекъ хлѣба, шесть котловъ великихъ, четыре коня, полтора ста свиней, двѣ сабли оправныхъ позолоченихъ, пятьсотъ золотыхъ денегъ“²⁾. Ракушка обвинувачував Д. Многогрішного в захопленні цього майна, а Д. Многогрішний звертав вину на охоче військо, як про це буде далі. Ракушка перейшов на Правобережжя, як він писав пізніш Многогрішному, з-за переслідувань останнього³⁾. Що були за причини цих переслідувань і в чому ці переслідування полягали, я не міг установити. Крім цих переслідувань, відіграла напевно значну, коли не виключну, роль в еміграції Ракушки на Правобережжя ще й близькість Ракушки до І. Брюховецького й постійна його антимосковська політика.

Після переходу Ракушки на Правобережжя ми бачимо його в Брацлаві протопопом. В ті часи було явищем дуже частим, що урядові особи ставали попами й взагалі переходили до духовного стану. Так, майже одночасно з Ракушкою, став попом канцелярист Л. Кашпурович⁴⁾; пізніш з генеральних суддів став архімандритом М. Вуяхевич⁵⁾. Причини того, чому Ракушка став попом, я напевно встановити не міг. В. Романовський вважає, що Ракушка став на Правобережжі попом тому, що не хотів служити П. Дорошенкові з-за ворожнечі проти турок і татар й взагалі з-за того, що йому була неприємна політика П. Дорошенка⁶⁾, але ж цей погляд не має під собою ніяких ґрунтовних підстав. Скоріш треба припустити, що особиста близькість Ракушки до І. Брюховецького закрила йому шлях до кар'єри у Дорошенка.

На Правобережжі Ракушка, займаючи посаду протопопа в Брацлаві, скоро бере активну участь в події, що наробила деякий час клопоту і Д. Многогрішному, і Москві. В ті часи у Львові йшла боротьба за єпископію між двома претендентами на неї. Після смерті єпископа Арс. Желиборського 1667 р., частина шляхти й братство львівське обрали єпископом Єр. Свистельницького. В цій боротьбі, що велася звичайними тоді засобами між цими двома кандидатами, що встигли висвятитися в єпископи, причому Шумлянського висвятили два „запрещенные“ митрополити⁷⁾, митрополит київський Тукальський, а також П. Дорошенко тримали сторону Шумлянського. Щоб підтримати Й. Шумлянського,

¹⁾ Пор. моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця. 50-51.

²⁾ Додаток № 14; С. Солов'єв, Історія, III, 413.

³⁾ Додаток № 14.

⁴⁾ В. Мякотинь, Очерки соціальної історії України в XVII-XVIII в. т. I в. 2 с. 39-40, в. 3 с. 19.

⁵⁾ Проф. О. Оглоблін, До історії Руїни, 206-207. Про вступ з військових урядів в попи в XVII-XVIII ст. див. А. Лазаревскій, Очерки изъ быта Малороссіи XVIII в. Приходское духовенство, Русск. Архивъ 1871 № 11 с. 1884-1885; В. Мякотинь, цит. пр. I, 3 с. 19-20.

⁶⁾ В. Романовський, цит. пр., 67.

⁷⁾ Про цю боротьбу за львівську єпископію див. Миронь, Іосифъ Шумлянскій, послѣдній православный єпископъ Львовскій и его метрика, Киев. Старина 1891 № 6 с. 340 і д.; А. Петрушевичъ, Іосифъ Шумлянскій, первый Львовскій униатскій єпископъ, с. 119 і д.; D. Żubrzycki, Kronika miasta Lwowa, 416 dd.; I. Szaganiewicz, Patryarchat Wschodni, 31 d. d.

Тукальський і Дорошенко послали до царгородського патріарха Методія Романа Ракушку та якогось гречанина Яна (як видно, товмача), щоб вони виклопотали у патріарха „благословеніє“ Шумлянському на львівську єпископію. Методій спочатку відмовився це зробити; тоді Ракушка і Ян їздили до султана й привезли наказ від каймакана Кара - Мустафи, щоб патріарх задовольнив прохання цих посланців. Після відмовлення Методія це зробити, Ракушка й Ян знов їздили до султана й привезли вже від нього наказ задовольнити прохання посланців Тукальського, й патріарх мусив це зробити й ствердив львівську єпископію за Шумлянським. Так принаймні оповідав 1670 р. патріарх Методій московському посланцеві Христофорову¹⁾, що їздив потім до патріарха в справі прокляну на Многогрішного. Чи так була справа, чи ні, чи раз їздив Ракушка до султана, чи двічі, ми інших даних, крім свідоцтв зацікавлених в цьому осіб (Методія й Ракушки в його творі), не маємо. У всякому разі Методій ствердив львівську єпископію за Й. Шумлянським в дипломі²⁾.

Поруч з цією справою Ракушка занявся в Царгороді й особистою справою. Втрата майна в Погарі, що її зазнав Ракушка 1668 р., а також бажання помститися Д. Многогрішному, не давали, як видно, покою Ракушці й він, щоб повернути своє майно, а одночасно й помститися Многогрішному, використав свою подорож до Царгороду. В Царгороді Р. Ракушка поскаржився патріархові Методію на шкоду, що він переніс від Д. Многогрішного, і одержав від патріарха неблагословенну грамоту на гетьмана Многогрішного. Зміст цієї грамоти такий: „Методій, Божією милостію архієпископъ Новаго Рима, великій патріархъ. Честный отецъ Роман, протопопъ Бряславскій, извѣстилъ насъ, что, во время войны и смятенія, межъ людьми Демко Игнатенко овладѣлъ домомъ онаго іерея и пограбилъ имѣніе его — чотыреста осмачекъ хлѣба, шесть котловъ великихъ, чотыре коня, полтараста свиней, двѣ сабли оправныхъ, позолоченныхъ, пятьсотъ золотыхъ денегъ, а самого его изгналъ. Если Демко Игнатенко отдасть протопопу все, что взялъ, в цѣлости, безъ отговорокъ, по доброй волѣ, то будетъ благословенъ; а если не захочетъ отдать, то да будетъ отлученъ отъ Бога, проклятъ и не прощенъ, мертвый да не рассыплется никогда, до уреченного суда; камни, дрова, желѣзо да истлѣютъ и рассыплются и земля разсыдется, онъ же никогда. И пожретъ его земля, яко Давана и Авирона; гроза Божія верху главы его, имѣніе его и труды его да будутъ прокляты и да не узритъ счастья никогда. Имѣніе его вѣтромъ да поидетъ, напоследокъ же и самъ да обратится ни во что; да познаетъ самъ, яко не съ нимъ Богъ, и Св. Ангелъ Божій на страшномъ судѣ не при немъ, отлученъ отъ Церкви Христовой, чтобъ его къ церкви никто не припускалъ, и дабы его не благословилъ и не кадилъ, дара Божія не давалъ, и у трапезы никто съ нимъ не ѣлъ и не пилъ, и не сидѣлъ съ нимъ, и здоровья не сказывалъ, и когда умретъ, чтобъ его тѣло никто не хоронилъ подъ тяжкою нашою клятвою архипастырскою и отлученіемъ отъ церкви того іерея, который его похоронить, будетъ на немъ проклятіе Св. 318 богоносныхъ отцовъ Никейского Собора, доколѣ не отдасть всѣхъ вещей взятыхъ у отца господина Романа“³⁾.

¹⁾ Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Греческіе 7178 г. № 75 л. 8-12 (звідомлення Христофорова); за цією справою маємо про це і у Соловйова (С. Соловьѣвъ, Історія, III, 414-415); у звідомленні Христофорова, а за ним і у Соловйова, Йосип Шумлянський зветься помилково латинцем Симеоном, а Євстафій (Бремія) Свистельницький — Йосифом (пор. В. Модзалевський, цит. пр., Записки II-III, 37), що, як цілком слушно зауважив М. Андрусак, являється наслідком того що Христофоров поплутав імення (М. Андрусак, До питання про авторство Літопису Самовидця, 192).

²⁾ I. Szaganiewicz, Patryarchat Wschodni, 36-37.

³⁾ С. Соловьѣвъ, Історія, III, 413. Копія цієї грамоти знаходиться в Дрєвнєхранилищі Центрархіву РСФСР, Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Малоросс. 1670 г. № 33. Датована грамота в цій копії 8 квітня 1670 р.; підписи на ній: Методія патріарха, Вартоломея

Засіб вжиття прокльону для покарання тої чи іншої особи в ті часи досить не рідко вживався в православній церкві. Так, напр., 1655 р. в Тобольську архієпископ Семен дяка І. Струну „прокляль і от церкви Божий отлучилъ и священником в дом ево со святынею и со всякими потребами приходить и от него никакова приношения в церковь принимать не велелъ¹⁾. 1667 р. патріарх александрійський та антиохійський наклали прокльон на гетьмана І. Брюховецького за пограбування ним майна К. Мигалевського²⁾. Одночасно з прокльоном патріархом Методієм на Д. Многогрішного, цей же патріарх дав прокльонну грамоту й на попа „Иякова Острицког“, що не повернув боргу архідіякону патріарха³⁾.

Щож до того, чи в цьому випадкові з неблагословенною грамотою патр. Методія Ракушка вживав заходи без відому П. Дорошенка й Й. Тукальського, чи з відому них, про це ми напевно сказати не можемо за браком даних. Покладатися на слова патр. Методія, як він казав потім московському посланцеві Христофорові, що це була особиста справа Ракушки й що патріарх не знав навіть, що це річ йде про гетьмана, особливо не доводиться, бо ми маємо тут діло з свідченнями зацікавленої в цьому особи. Так само безпідставними будуть й думки дослідників, що намагалися з'ясувати причини цього прокльону. Так напр., М. Максимович вважав, що П. Дорошенко випрохав у патр. Методія прокльон на Многогрішного за зраду йому останнього. Д. Іловайський вважав, що прокльон Многогрішного мав місце в зв'язку з видібанням останнім маєтків у духовенства, а В. Ейнгорн вважав, що Ракушка був виклопотав цей прокльон за дорученням Тукальського⁴⁾.

Після повернення з Царгороду Ракушка надіслав з Канева копію цієї прокльонної грамоти Д. Многогрішному й листа від 8 червня. В цьому листі Ракушка перераховував Многогрішному ті утиски й збитки, що поніс від нього, повідомляв про своє перебування в Царгороді й одержання виценаведеної грамоти від патріарха. Ракушка пропонував Многогрішному, щоб той повернув йому майно. Тоді Ракушка обіцяв надіслати гетьманові й саму неблагословенну грамоту. „А буде вельможность твоя не похочешь, буду бити челом господину отцу митрополиту и пастырю моему, чтоб в церкви оглашено здѣ, а потом чтоб послано к преосвященному архиепископу Черниговскому, чтоб и тамо в церкви огласили“, продовжує далі Ракушка в цьому листі. Далі ж, після загрози Многогрішному страшним судом, Ракушка в кінці листа додає: „премного молю, изволь мое мне отдати, а я должен буду за тебя Господа Бога молити“⁵⁾. Цей лист і копія грамоти наробили багато клопоту гетьману Многогрішному. На захист Многогрішного виступив і чернігівський архієпископ Л. Баранович. 12 липня до Москви прибув виряджений туди від Д. Многогрішного й Л. Барановича ніженський протопоп С. Адамович з листами від останніх, з копіями неблагословенної грамоти й листа Р. Ракушки до Многогрішного. Повідомляючи царя про справу з цим прокльоном, Д. Многогрішний писав, що він майна Ракушки не грабував, що

ієраклійського митрополита, Феофіла, нікомідійського митрополита, Митрофана, коринтського митрополита, „и прочие“.

¹⁾ В. Никольский, Сибирская ссылка протопопа Аввакума, с. 147.

²⁾ Источники Малоросс. Исторіи, I, 178 і д.; Архивъ ЮЗР. ч. I т. 5 с. 127; Г. Карповъ, Мееодій Филимоновичъ, Прав. Обзоръніе 1875 № 11 с. 481; В. Эйнгорнъ, Очерки, 405-406.

³⁾ Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Малоросс. 1670 г. № 33. (справа про перебування С. Адамовича в Москві в зв'язку з цим прокльоном патр. Методія); Письма Преосвященнаго Лазаря Барановича, с. 126-127; В. Эйнгорнъ, Очерки, 697; моя студія. До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 54.

⁴⁾ М. Максимовичъ, Собр. сочин. I, 744; Д. Иловайскій, Исторія Россіи, V, 261; В. Эйнгорнъ, Очерки, 696.

⁵⁾ Додаток № 14.

це зробило охотницьке військо, й прохав помочі царя, щоб звільнитися від „прокляття безвинного“. Л. Баранович теж надіслав цареві листа подібного ж змісту¹⁾. В Москві поставилися дуже уважно до прохання Многогрішного. До патріярха Методія в цій справі з прокльоном надіслано окремого посланця—Христофорова, про що було зараз же повідомлено Многогрішного в окремій царській грамоті²⁾.

Царський посланець К. Христофоров, що його послано до патріярха Методія в справі цього прокльону, одержав наказ про подорож 9 серпня 1670 р. й прибув в жовтні того ж року до Царгороду, а 24 жовтня був після вечерні у патріярха Методія. Патріярх оповів Христофору про посольство Ракушки в зв'язку з вищевказаними справами львівського церковного життя. В справі ж прокльону на Многогрішного патріярх Методій сказав, що він не знав, що Демко Ігнатенко, на якого він дав, за проханням Ракушки, неблагословенну грамоту, є гетьман Д. Многогрішний. На прохання Христофорова зняти прокльон з Многогрішного й дати йому благословенну грамоту, Методій довго відмовлявся, кажучи, що, як Многогрішний стане похвалитися цією благословенною грамотою й це стане відомо П. Дорошенкові, останній може поскаржитися султанові, а від цього може бути лихо патріярху. Нарешті, після довгих клопіт, Христофоров досяг того, що патр. Методій видав йому благословенний лист гетьманові Д. Многогрішному. Після цього Христофоров 23 грудня 1670 р. рушив з Царгороду до Московщини. Під час цієї подорожі назад Христофоров був у Батурині у Многогрішного й об'явив там гетьманові про цю прощальну грамоту, „и гетман де тому обрадовался“ й прохав, щоб йому з Москви надіслали цю грамоту 1671 р. 20 березня Христофоров уже був у Москві в Посельському Приказі, де й дав звідомлення про свою подорож³⁾. Грамота ж патріярха Методія була надіслана Многогрішному⁴⁾. В цій грамоті маємо: „Понеже славнѣйши меж бояр господин Демьян сынъ Игнатъевъ от нѣкогого священника именем Романа обвинен был яко убытокъ нѣкий и неправду протерпѣвшаго отлучению былъ подтвержденъ и отриную от Церкви образомъ нѣкимъ подтворительным,—сие есть по преложеной жалобе того священника во исправлення того убытка напрасно предложеннаго. Ныне же истязавши о вещи бывшей известихомся и удоволихомся свидѣльствы неложными—безвинна его суца и свободна тое жалобы сотворенней священникомъ“, й далі йдуть звичайні в подібних документах благословення⁵⁾. Так Ракушці не вдалося не тільки повернути своє майно, але й помститися своєму ворогові Д. Многогрішному.

Після цього випадку між Ракушкою й Многогрішним відомостей про життя й діяльність Ракушки я за деякий час не знаходив.

Зустрічається Ракушка тільки з 1676 р. й притому вже не на Правобережжі, а на Лівобережній Україні, в Стародубі. Коли після смерти царя Олексія на початку 1676 р. люд на Україні приводили до присяги новому цареві Федору, на запису присяги люду в Стародубі маємо від 24 лютого 1676 р. підпис: „Роман Онисимов Ракушка Протопопа Браславский Священник Свято-Никольский Стародубовский рукою“⁶⁾.

¹⁾ Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Малоросс. 1670 г. № 33.

²⁾ Письма Лазаря Барановича, 125 і д.

³⁾ Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Греческие 7178 г. № 75 (звідомлення Христофорова); пор С. Соловьевъ, Исторія, III, 414 і д.; В. Эйнгорнъ, Очерки, 696 і д.; В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, II-III, 36 і д.

⁴⁾ В. Эйнгорнъ, Очерки, 719.

⁵⁾ Додаток № 15; в цьому додаткові її видано з книг Малор. Приказу № 9 л. 641-642. Копія цієї грамоти майже без відмін є ще в Приказному столі, столб. № 424 л. л. 323-325.

⁶⁾ Моск. Архив Мин. Юстиции, Книги Малоросс. Приказу № 42 л. 340; пор В. Модзалевський, цит. пр., Записки, II-III, 39.

Коли саме Ракушка залишив Правобережжя й повернувся на Лівобережжя, я напевно встановити за тих даних, що єсть у мойому розпорядженні, не міг. В. Модзалевський припускає, що цей переїзд Ракушки мав місце після скинення ворога Ракушчиного, Д. Многогрішного, з гетьманського уряду й заслання до Сибіру¹⁾. О. Оглоблін вважає, що переселення Ракушки з Правобережжя на Лівобережжя мало місце 1675 р. після спалення польським військом Брацлава, причому припускає, що, після цієї руїни Брацлава, Ракушка мешкав деякий час на Правобережжі, можливо в Чигирині²⁾. На мій погляд, Ракушка переселився на Лівобережжя коло 1675 р., але не пізніш кінця цього року. Доказом, правда побічним, цього може бути те, що Брацлав зруйновано 1675 р.³⁾, а в лютому 1676 р. Ракушка підписується в Стародубі не тільки священником стародубським, але й протопопом брацлавським, тоді як в дальшому він пишеться лише священником стародубським. Видко, підпис Ракушки протопопом брацлавським мав місце після недавнього переселення його звідтіля. Припущення ж проф. О. Оглобліна про життя Ракушки після руїни Брацлаву деякий час на Правобережжі являється не більш як гіпотезою й то не досить тривкою, за браком певних підстав.

Так само я не маю в свойому розпорядженні даних, як Р. Ракушка, переселившись на Лівобережжя з Правобережжя, не тільки уник кари за свою попередню близькість до І. Брюховецького й участь у повстанні проти Москви 1668 р., але й одержав парафію в багатому Стародубі.

Про життя Р. Ракушки в Стародубі даних я знайшов небагато. Поперше, ми маємо деякі дуже куці відомості про Ракушку за часи 1676 р. в зв'язку з тими подіями, що мали тоді місце в Стародубі: акція стародубського полковника П. Рославця проти гетьмана І. Самойловича, ворожнеча між духовенством Стародуба й інтердикт Л. Барановича на Стародуб. В листі дружини стародубського полковника П. Рославця до свого чоловіка від серпня 1676 р. маємо, між іншими звітками про події в Стародубовщині, й таку: „А про отца Романовского и про отца Самойла вѣсно у насъ єсть подлинно, что отпущены были из Чернигова и паки возвращены с пути, и, говорят, были имъ до сее разпрывы в Нѣжин“⁴⁾. Також в листі до Петра Рославця від його кума⁵⁾ від серпня тогож 1676 р. маємо між іншими справами й таку звістку про це ж: „Романовского и Самойла, дву попов, господинъ гетманъ, возвращающихся назад от господина его милости из Чернигова, у Печенег догнав его, отцев, слуга, с великою тягостию их назад в Чернигов возвратил, и хотят их держать доколе тебя Господь Богъ с чѣмъ добрымъ обявить, или со злым“⁶⁾. На підставі цих уривчатих даних, звичайно, трудно встановити роль Ракушки у всіх цих подіях, але ж з відомостів, що Ракушка й далі мешкав у Стародубі й набував собі майно, в тому числі й за універсалом І. Самойловича, видко, що всі ці події для Ракушки негативних наслідків не мали.

Трохи більше збереглося даних про господарчу діяльність Р. Ракушки за життя його в Стародубі. В Стародубі Ракушка купив двора у Оксани, дружини Ничипора Кигалки; потім він придбав у І. Берла хутір тамож у Стародубі та хутір у с. Яремині. Крім того, Ракушка

¹⁾ В. Модзалевський, тамож.

²⁾ Проф. О. Оглоблін, До питання про автора Літопису Самовидця, 195.

³⁾ Акты ЮЗР. XII № 97 с. 283.

⁴⁾ В. Модзалевській, Матеріали для біографіи Стародубського полковника Тимоєя Алексѣвича, Труды Черниговской Губ. Ученой Архивной Комиссии, в. XII, ч. I, № 33 с. 86.

⁵⁾ Як видко з документів, що містяться в цьому ж виданні, цей кум Рославця й автор цього листа є піп Киселевич. (В. Модзалевській, Матеріали, № 33 с. 84-85.)

⁶⁾ В. Модзалевській, Матеріали для біогр. Стародубського полков. Т. Алексѣвича № 36 с. 92.

придбав ще собі сіножать у Спаському, а також у тому Яреміні у козака Бориса двір з полями і сіножатями й двір з нивами й сіножатями від козака М. Симоненка. Гетьман І. Самойлович надав Ракушці в полковій стародубській сотні невелике село Новоселки, при чому для цього це село було одібрано від стародубського магістрату. В жовтні 1687 р. гетьман І. Мазепа ствердив Ракушці володіння цим селом „до ласки нашої“. Мав ще Ракушка власність і на Ніженщині: „кгрунт зас Нїжинський, двориска и поля и лїсы в Бобрику и сїножатї Трушонце и за Кошелевкою сїножат з лїсом и поле пахотное“, а також „комори... стоячие в ринку крамном, противко церкви святого Николая“. ¹⁾

1701 р. 17 травня Р. Ракушка, маючи віком близько 80 років і готуючись до смерті, склав свого тестаменту. В цьому тестаменті він розпорядився всім своїм нерухомим і рухомим майном. Найбільшу частину майна одержав молодший син Р. Ракушки — Костянтин, бо старших за нього братів батько виділив раніш ²⁾. В подробиці розподілу Ракушкою його майна я тут входить не буду, бо це вже докладно розібрано В. Модзалевським ³⁾. Сам же тестамент Ракушки являється типовим для подібних документів того часу ⁴⁾. Наведу тільки одно місце з тестаменту Ракушки, місце відмітне для характеристики складача його — Ракушки. В своїому тестаменті Ракушка відзначив про свою онуку Меланію, доньку його небіжчика сина Якова, що вона „южъ не маєт жадного вступу до моеї худобы, бо и такъ много матка оной з мужем своим побравши коней, бидла, грошя потратили попали, да и священство не мало мене коштувало, а матка оной з скрынї, отмикавши, краденним способом побрала“.

29 вересня 1701 р. Ракушка продав слугі майстратовому С. Матвійовичу „мїстечко дворовое волное, з будинками“, що він одержав від просвірни Марї „за сороковуст души ее отправоаний“. Заявку про цей продаж робив уряду від імені Ракушки його вікарій Ф. Іванович, що, як цілком слушно вважає В. Модзалевський, очевидно, мало місце за хорістю Ракушки ⁵⁾. Ракушка зустрічається ще в лютому 1703 р. ⁶⁾, після чого він більше вже не зустрічається як живий, з чого В. Модзалевський робив слушний висновок, що близько цього часу Ракушка помер ⁷⁾.

Де поховано Р. Ракушку, ми напевно не знаємо. З того ж, що він у своїому тестаменті заповідав, що: „тїло мое грїшне землы, з которой взято, поховано маєт быти в той же церкви святого Николая на лївомь боцї пред образомъ святой Тройцы христьянским способом священническим“, мусимо з певністю припустити, що цей заповіт Ракушки й виконано. Рід Ракушок-Романовських існував ще й в ХІХ в., покіль угас ⁸⁾.

Оце й всі ті відомості, що я зміг зібрати про життя й діяльність Романа Ониськовича Ракушки-Романовського. Ці відомості, хоч і досить місцями куці й уривчаті, дають все ж таки змогу зробити, хоч і в загальних рисах, характеристику цього видатного діяча України ХVІІ в.

¹⁾ А. Лазаревскій и Н. Константиновичъ, Обзорїне Румянцевской Описи, в. III с. 529; Филаретъ, Истор.-статист. описаніе Черн. епархіи, VII, 5; Український Архів, I, 197, 444-445; В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, II-III, 39-40, 56-57.

²⁾ А. Лазаревскій, Обзор. Румянц. Описи I, 175 і д.; В. Модзалевський, цит. пр., Записки, II-III, 56 і д.

³⁾ В. Модзалевський, тамож с. 42-43.

⁴⁾ Пор. А. Лазаревскій, Замїтки объ украинской старинї. I. Духовниці, Черниг. Губ. Вїдомости 1857 № 19, ч. неоф. с. 159 і д.; В. Модзалевський, цит. пр., с. 41-42.

⁵⁾ В. Модзалевський, тамож с. 43-44, 58-59.

⁶⁾ В. Модзалевський, тамож с. 44 (на жаль, без зазначення джерела).

⁷⁾ В. Модзалевський, тамож с. 44.

⁸⁾ Про рід Ракушок-Романовських див. В. Модзалевскій, Малороссійскій Родословникъ, IV, 247 і д.

Спочатку я розгляну, до якої класи, до якого угруповання цієї класи належав Р. Ракушка. Р. Ракушка належав до тих шарів „значного“ реєстрового козацтва, що, вкупі з частиною дрібною покозаченою шляхти, взяло активну участь в революції 1648 р., революції, що її викликано розвитком торговельного капіталізму на Україні й що прийняла форму козацької революції¹⁾. Ці вищевказані шари українського суспільства, беручи участь в цій революції й блокуючись то з тими, то з іншими колами українського суспільства, в залежності від ситуації часу, мали на меті захист тільки своїх класових інтересів. Їх ідеалом було обмеження влади магнатів, міцна королівська влада, що підтримувала б лад, корисний для розвитку економічних і соціальних потреб верхів козацтва і покозаченої шляхти. Інтереси ж поспільства, рядового козацтва й міщанства були цим шарам байдужі. В поспільстві вони бачили своїх майбутніх підданих.

Тимчасом, діалектика історичного процесу змінила програму „значних“ щодо використання королівської влади в своїх класових інтересах.

З одного боку, маса поспільства й міщанства стихійно піднялася проти панів і зробила неможливим припинення революційного руху в межах, потрібних верхам козацтва; з другого боку, після смерті короля Володислава ІV, на якого особливо особливо покладали надію верхи козацтва, польське магнатство, роблячи опір революції на Україні, робить королівську владу цілковитим знаряддям своїх класових інтересів, відпихаючи від королівської влади дрібну українську шляхту й верхи козацтва.

Тоді це „значне“ козацтво вкупі з верхами міщанства скеровує свою діяльність на утворення з України майже самостійної держави, що була б тільки в васальній підлеглості до одної з сусідніх країн, для допомоги Україні боротися проти претензій Польщі на Україну. Такими заходами „значне“ козацтво й верхівка міщанства гадали найкраще захистити свої класові інтереси.

В наслідок такої політики Україна 1654 р. стає в васальну залежність від Москви, торговельний капітал якої прагне зробити з України свою колонію. Для нього Москва використовує ті класові суперечки, що розгорілися на Україні в ті часи між козацькою старшиною, козацтвом, поспільством і міщанством, що теж, в свою чергу, не були одноманітною масою. Козацька старшина прагне посісти місце великих землевласників на Україні, поновити кріпацтво на користь собі; поспільство, спираючись на Січ й інші кола української людности, проти цього бореться, й в цій боротьбі його підтримує Москва.

„Значне“ козацтво й верхи міщанства на чолі з І. Виговським відриваються від Москви, приєднуються до Польщі на умові т. зв. Гадацького трактату. Коли ж виявилось, що І. Виговський з його партією веде політику, що не відповідає інтересам більшості „значного“ козацтва — останнє усуває І. Виговського від влади. Одночасно з цим рухом козацтва проти політики І. Виговського й його угруповання, поспільство й міщанство Лівобережжя повстають проти соціального ладу, що його репрезентує Виговський, й тримають орієнтацію на Москву. Верхи козацтва не можуть цей рух зневажати. Україна попадає знов під протекцію Москви, але вже на досить обмежених, в порівнянні з попередніми, умовах. Чуднівська кампанія веде до відриву Правобережжя від Москви й приєднання до Польщі. Лівобережжя ж тримається Москви. На Лівобережжі йде запекла боротьба між „значними“ й „черню“. „Значні“ прагнуть до зміцнення великого землеволодіння й кріпацтва й ведуть діяльність проти втручання Москви в справи України. Чернь, на чолі з Запоріжжям і І. Брюховецьким,

¹⁾ Пор. В. Сухино-Хоменко, Одміни і банкрутство українського націоналізму с. 28 і д.

веде боротьбу проти економічної й соціальної політики „значних“ і схиляється до обмеження прав України на користь Москви. Серед значних існує два угруповання, що в своїй підвалині мають економічну конкуренцію двох найрозвиненіших лівобережних торговельних центрів: Ніжена, репрезентованого В. Золотаренком, й Переяслава, що його репрезентує Яким Сомко. Під загрозою наступу Запоріжжя, черні й Москви „значні“ об'єднуються, але терплять поразку на „Чорній Раді“ 1663 р. в Ніжені.

Після „Чорної Ради“ частина цих „значних“, що або уникла розгрому, або ще заздалегідь пристала до Брюховецького, перемішавшись з частиною оточуючих Брюховецького верхів „черні“, дають новий напрям політиці Брюховецького Останній, спираючись на це нове угруповання, різко міняє свою попередню політику й приймає щодо черні та Москви політику „значних“: йде зріст великого землеволодіння, зріст кріпацтва, утиски міст, опозиція Москві. Невдачі в війні з Польщею примушують Брюховецького поступитися перед Москвою й прийняти воевод, діяльність яких на Україні приводить до повстання проти них.

На Правобережжі тим часом діяльність П. Дорошенка, що теж репрезентував інтереси „значних“ козаків й верхів міщанства, приводить майже до цілковитої самостійності Правобережної України; справа стоїть за об'єднання всієї України. В процесі цього об'єднання Брюховецький гине, найближчі йому особи або гинуть, або мусять одійти зовсім від політичної діяльності; решта ж його угруповання приєднується до П. Дорошенка. Коли виявилось, що Дорошенко не може з'єднати України — Лівобережжя мусять приєднатися до Москви, Правобережжя ж, у наслідок довгої боротьби й зовнішньої й внутрішньої, зазнає цілковитої руїни. На Лівобережжі знов продовжують зростати велике землеволодіння й кріпацтво. Міць великих землевласників, козацької старшини зростає. Вона вже бореться за обмеження прав гетьманів на користь собі й готується до рішучої боротьби з Москвою й до об'єднання з Правобережжям, що за ці часи починає знову залюднюватися. Москва ж вживає заходів для перетворення України на свою колонію й для утворення з неї плацдарма для свого руху на південь.

Як політичний діяч, Ракушка й проявляв себе весь час особою, що твердо тримається раз наміченої лінії, що відповідає інтересам того угруповання, до якого він належав. Коли ж він і робив які ухили від цієї лінії (напр., іноді показна прихильність до Москви, — це були поступки тактовні, але не принципові).

Як державний діяч, Ракушка виявив себе гарним організатором і адміністратором.

Як людина, Ракушка виступає перед нами людиною розумною, енергійною, що гарно розбирається в ситуації часу; виступає Ракушка перед нами й як людина мстлива, хитра, що не зупиняється ні перед чим для досягнення своєї мети й не забуває образ. Досить пригадати його боротьбу проти Д. Многогрішного, або докори покійному синові й невістці в своєму тестаменті. Виступає перед нами Ракушка й як гарний господар свого особистого майна.

Можна сказати, що Ракушка був одною з яскравих фігур того часу, часу розвитку торговельного капіталізму на Україні, що висував на арену історичного життя подібних йому діячів¹⁾.

Перейдімо тепер до розгляду даних, що свідчать за те, що Роман Ракушка - Романовський був автором літопису Самовидця.

¹⁾ Пор. В. Модзалевській, Романъ Ракушка, одинъ изъ дѣятелей „Руины“, с. 47-48; його ж, Перший підскарбій, Записки, II - III, 44 - 45; моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 75 і д.

За цей висновок свідчить ряд даних.

Поперше, зупинимося на тих даних, що зв'язані з місцеперебуванням Р. Ракушки в різні часи. Як зазначає вище, аналіза літопису Самовидця свідчить, що автор його не мешкав постійно на одному й тому ж місці, а декілька разів змінював своє місцеперебування.

До 1668 р. літописець, як це показує аналіза його твору, перебував на Лівобережній Україні, в північній її частині, на Чернігівщині, причому був особливо зв'язаний з територією Ніженщини й зокрема Ніжена. Часи ж 1669-1675 р.р. літописець мешкав на Україні Правобережній. Роки 1676-1702 літописець знов мешкав на Лівобережній Україні, в Сіверщині, причому був особливо зв'язаний з Стародубом. Рік 1675 являється переходовим між другою й третьою частинами літопису, щодо місця перебування його автора¹⁾.

Ці дані цілком збігаються з місцем перебування Р. Ракушки, бо, як видно з його біографії, Р. Ракушка приблизно до кінця 1668 р. мешкав на Лівобережній Україні, на Ніженщині, зокрема в Ніжені. Потім, після невдачі повстання проти Москви, що на чолі його стояв І. Брюховецький, Ракушка емігрував з Лівобережжя на Правобережжя, де й мешкав приблизно до кінця 1675 р. Після цього він переселився знов на Лівобережжя, де оселився на Сіверщині, в Стародубі, й мешкав там до своєї смерті. Як бачимо, цей збіг місцеперебування Самовидця з місцеперебуванням Р. Ракушки являється досить показовим для встановлення особи автора літопису Самовидця²⁾.

Аналіза літопису Самовидця доводить, що його писано на Лівобережній Україні, зокрема в Сіверщині, в Стародубі, з 1677 р.³⁾ Цей момент також збігається з перебуванням Р. Ракушки в Стародубі, де він мешкав приблизно з кінця 1675 р. й до самого кінця свого життя.

Доказом написання Р. Ракушкою літопису Самовидця являються симпатії й антипатії автора цього літопису, що збігаються з обставинами життя Р. Ракушки.

Автор літопису Самовидця виступає при аналізі його твору, як український патріот, ідеолог вершків козацтва, тої його частини, що відома під назвою „значні“. Одночасно з цим, на тлі цих попередніх моментів, виступає перед нами неприхильне ставлення Самовидця до низів козацтва, зокрема до Запоріжжя, а також неприхильне ставлення до поспільства, черні, до міщан. Щодо духовенства, тут Самовидець, ставлячись з висока до нього взагалі, прихильно ставиться лише до духовенства з значних⁴⁾.

Роман Ракушка своїм походженням й становищем в суспільстві належав до козацтва, до вершків його, до козацтва „значного“. В своїй діяльності Ракушка захищав весь час класові інтереси цього „значного“ козацтва, з усіма наслідками, що з цього виходили. В певний же період свого життя Ракушка став попом й перебував ним до самої своєї смерті. Як бачимо, й цей момент літопису збігається з загальним напрямком симпатій Ракушки⁵⁾.

Ставлення Самовидця до окремих українських діячів також свідчить, що Р. Ракушка був автором літопису Самовидця.

Як наведено вище, прихильно ставиться Самовидець з українських діячів до Б. Хмельницького, І. Золотаренка, Й. Тукальського, Я. Сомка,

1) Про це докладніш вище, с. 54 і д.

2) Пор. моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 38 і д; В. Романовський, Хто був Самовидець?, 61 і д; Проф. О. Оглоблін, До питання про автора Літопису Самовидця, 192 і д.

3) Про це докладніш вище, с. 60 і д.

4) Про це докладніш вище, с. 85 і д.

5) Пор. В. Романовський, цит. праця, 63-64.

І. Богуна, І. Брюховецького, М. Ханенка, С. Самойловича, І. Мазепи, І. Обидовського¹⁾).

Прихильне ставлення Самовидця до Б. Хмельницького, Я. Сомка, І. Богуна можна з'ясувати тими ж класовими симпатіями його, про які говорилося вище, бо ці діячі були яскравими виразниками класових постулатів „значного“ козацтва, що, звичайно, відповідає й класовій фізіології Р. Ракушки²⁾).

Прихильне ж ставлення Самовидця до І. Золотаренка, Й. Тукальського, І. Брюховецького, С. Самойловича й І. Мазепи може бути з'ясованим, крім класового моменту, що також відігравав, звичайно, важливу роль у прихильному ставленні Самовидця до цих осіб, ще й особистими моментами, що з'ясовуються авторством Р. Ракушки.

При І. Золотаренкові ми бачимо Р. Ракушку, не дивлячись на його молодість, на видатній фінансовій посаді в ніженському полку³⁾, що, звичайно, мусило відбитися й на його ставленні до І. Золотаренка й тому особливо прихильне ставлення Самовидця до І. Золотаренка треба з'ясувати тим, що Ракушка був автором цього літопису.

Після еміграції Р. Ракушки з Лівобережжя на Правобережжя він там, не дивлячись на свою попередню близькість до І. Брюховецького, одержав паравію в значному полковому місті Брацлаві. Крім того, потім 1670 р. Й. Тукальський вживає Р. Ракушку для такої важливої справи, як посольство до Царгороду до патріярха, причому Ракушка використав цю подорож і для своєї особистої мети — помети Д. Многогрішному⁴⁾. Ці моменти, звичайно, й з'ясовують прихильне ставлення Самовидця до Тукальського тим, що Ракушка був автором літопису Самовидця.

Після „Чорної Ради“ Р. Ракушка, що належав до цієї ради до угруповання „значних“, що на чолі його стояв Я. Сомко, не тільки не потерпів від цього, але й заняв після цієї ради відповідальну посаду у І. Брюховецького, найвищу, що він займав за всю свою службову кар'єру. Мало того, Ракушка був дуже близький й до самого гетьмана Брюховецького на протязі всього гетьманства останнього⁵⁾. Ця близькість Ракушки до Брюховецького й позитивний вплив останнього на службову кар'єру Ракушки й з'ясовують прихильне ставлення Самовидця до Брюховецького авторством Р. Ракушки.

Гарно ставився до сина Р. Ракушки — Івана полковник стародубський С. Самойлович. 11 листопада 1682 р. С. Самойлович дав синові Романа Ракушки — Івану універсала на слободку, „прозиваємую Будище Дробішевского“. 26 лютого 1683 р. С. Самойлович дав дозвіл І. Романовському „на сиромъ кореню, на рѣчцѣ Воронусѣ, под слободкою, прозиваєною Будище Бердишевское, греблю заняти и на ней млинъ ку вспартю домовому своему построить“. 12 травня 1683 р. І. Романовський волею того ж С. Самойловича одержав від мглинського городского уряду дозвіл взяти у свою власність „займѣще, прозиваємое Есимонтовское, над речкою Воронухою і Олшаною лежачое“. 1685 р. С. Самойлович ствердив за І. Романовським „слободку Будище Дробышовское й займище Ясимонтовское, стоячое отъ рѣчки Воронусы подъ березовый мостъ вверху рѣчки Олшанки, для разробленія поля и устроєнія подворку“⁶⁾ Беручи це на увагу, мусимо визнати як підставу прихильного ставлення Самовидця до

1) Про це вище, с. 96 і д.

2) Про це вище, с. 166-167.

3) Про це вище, с. 145-146.

4) Про це вище, с. 160 і д.

5) Про це вище с. 150 і д.

6) В. Модзалевскій, Малорос. Родословникъ IV, 248-249; А. Лазаревскій, Польскъ Стародубскій, 339.

С. Самойловича, при неприхильному його ставленні до роду Самойловичів, — авторством Р. Ракушки.

Прихильно ставився до Ракушок і наступник І. Самойловича на гетьманство на Лівобережжі — І. Мазепа. Скоро після посідання гетьманського уряду І. Мазепа 21 жовтня 1687 р. ствердив самому Р. Ракушці всюдіння с. Новоселками¹⁾. Синові Р. Ракушки, — Івану Мазепа в жовтні 1687 р. ствердив „село Слободку, именуемую Будище Дробишевское“²⁾. Потім, до 1693 р. Мазепа дав універсала І. Романовському на с. Костеничи, мглинської сотні³⁾. Цікаво відзначити, що, вже після смерті Романа Ракушки, онук його Григорій одержав 1706 р. від Мазепа с. Курй-ловку⁴⁾, що О. Лазаревський з'ясовує якоюсь протекцією, бо Г. Ракушка в ті часи не посідав ніякого уряду⁵⁾. Все це може свідчити за гарне ставлення І. Мазепа до Ракушок з причин, що нам, на жаль, добре невідомі. Беручи й це на увагу, мусимо визнати, що й прихильне ставлення Самовидця до Мазепа з'ясовується авторством Р. Ракушки.

Прихильне відношення Самовидця до І. Обидовського можна з'ясувати тим, що Обидовський був небожем Мазепа.

Прихильне ставлення Самовидця до М. Ханенка брак матеріалів, що знаходяться в моєму розпорядженні, не дає змоги ані висвітлити, ані з'ясувати. Напевно ми тут маємо діло з якимись особистими моментами з життя Самовидця - Ракушки.

Неприхильно ставиться Самовидець в своєму творі до таких українських діячів, як М. Небаба, І. Виговський, Т. Цицюра, В. Золотаренко, П. Тетеря, Децик, П. Суховій, Д. Многогрішний, О. Гоголь, С. Адамович, І. Самойлович, І. Сірко⁶⁾.

Неприхильне ставлення Самовидця до назки цих діячів треба з'ясувати мотивами суто класовими й належністю Самовидця до певного угруповання, а також на тлі цього й мотивами особистими. Так, неприхильне ставлення Самовидця до І. Виговського й П. Тетері можна з'ясувати тим, що політика цих осіб не відповідала інтересам певної групи „значних“. Життєпис Ракушки як раз і свідчить, що він й належав до того угруповання „значних“, що спочатку підтримувало групу І. Виговського, а потім поставилося вороже до нього. П. Тетеря провадив за свого гетьманства політику сервілізму до польських панів, а проти неї були й ті кола „значних“, що до них належав і Р. Ракушка.

Неприхильне ставлення Самовидця до Т. Цицюри з'ясовується тим, що Цицюра в своїй політиці, щодо Москви, провадив послідовно напрямок сервілізму, погоджувався на злуку України з Московією 1659 р. без яких би не було попередніх умов. Р. Ракушка ж належав до антимосковської орієнтації на Лівобережжі, й тому політика Цицюри була йому не доподоби.

Неприхильне ставлення Самовидця до Суховія з'ясовується ворожим ставленням Самовидця взагалі до Запоріжжя, висуванцем якого й був Суховій, що теж відповідає класовим поглядам Р. Ракушки.

Неприхильно ставився Самовидець і до Децика. Це неприхильне ставлення його також з'ясовується тим, що Ракушка був автором літо-

¹⁾ Український Архів, I, 32, 197, 386, 444-445; В. Модзалевскій, Малор. Родословник IV, 248; його ж, Перший підскарбій, Записки II-III, 40.

²⁾ Чернігівський Історичний Архів, Архив Черниг. Дворян. Собрания № 5161 л. 15; Український Архів, I, 343; В. Модзалевскій, Малорос. Родословник IV, 249.

³⁾ Український Архів, I, 46, 341, 393; В. Модзалевскій, Малорос. Родословник IV, 249.

⁴⁾ А. Лазаревскій, Обзорніе Румянцевской описи, II, 177; його ж, Польє Нѣжинскій, 81; В. Модзалевскій, Малорос. Родословник, IV, 251.

⁵⁾ А. Лазаревскій, Польє Нѣжинскій, 81.

⁶⁾ Про це вище с. 108 і д.

пису Самовидця. Річ в тому, що Децик 1665 р. організовував на Україні повстання проти Брюховецького, щоб скинути останнього з гетьманського уряду. Про це ми маємо в листі Децика до брацлавського полковника Дрозда¹⁾.

Неприхильне ставлення Самовидця до П. Дорошенка з'ясується тим, що діяльність П. Дорошенка привела до падіння й смерті І. Брюховецького, а, в зв'язку з цим, і до кінця урядової кар'єри Р. Ракушки. Крім того, в зв'язку з діяльністю П. Дорошенка Брацлав зазнав руїни, що примусило Ракушку знов міняти місце перебування.

Можливою участю О. Гоголя в цій руїні Брацлава 1675 р.,²⁾ а також тим, що цей діяч часто тримався угруповання П. Дорошенка, можна з'ясувати й вороже ставлення Самовидця до цього діяча.

Особливо неприхильно ставиться Самовидець в своєму творі до Д. Многогрішного. Це неприхильне ставлення цілком з'ясується тим, що автором літопису Самовидця був Р. Ракушка, а він дуже ворогував на Д. Многогрішного³⁾. Особливо доводить авторство Ракушки в даному випадкові те, що Самовидець в своєму творі старанно підкреслює епізод з прокльonom Многогрішного царгородським патріархом. Цей епізод особливо вражіння на сучасників не зробив, та мабуть і не був відомий широким колам української людности. Самовидець не каже нічого про те, що цей прокльон був знятий з Д. Многогрішного тим самим царгородським патріархом, що видав був раніш цю прокльонну грамоту. Каже Самовидець у своєму творі, що через те Д. Многогрішний пострадав потім, що „легче себѣ тоє поважилъ“ й „не хотѣлъ ся упомятати“, що він „собѣ клятву соборную святѣйшого патриархи нѣ во что поважаючи, совсѣмъ в нѣвѣць пойшоль“, тоді як Д. Многогрішний дуже турбував цей прокльон патріарха. Ні в що поставив Д. Многогрішний клятву патріарха хіба на погляд однієї особи на Україні — Р. Ракушки (та може близьких йому осіб), бо не тільки не повернув Ракушці майна, а заявив, що він його не брав й, замість того, щоб позбутися прокльону патріарха поверненням майна Ракушці, Д. Многогрішний позбувся прокльону патріарха іншим шляхом, що йшов у розріз з інтересами Р. Ракушки. Досить цікаво, що Самовидець, оповідаючи про цей прокльон, не каже, що за причини його викликали, тоді як цей прокльон був викликаний, як видно з прокльонної грамоти, конфіскацією Д. Многогрішним майна Р. Ракушки. Спомин Самовидцем про дійсну причину цього прокльону підорвав би все його оповідання про цей прокльон, чому Самовидець навмисне і замовчав причину цього прокльону. Отже, цей епізод з прокльonom Д. Многогрішного й взагалі негативне ставлення Самовидця до цього гетьмана являється доказом того, що Р. Ракушка був автором літопису Самовидця⁴⁾.

Неприхильно ставиться Самовидець і до І. Сірка. Це неприхильне ставлення з'ясується з одного боку тим, що Сірко був проводирем Запоріжжя, клясові інтереси якого розходилися з клясовими інтересами „значних“, діячем й ідеологом яких був Р. Ракушка. Крім того, Сірко в певні моменти підтримував П. Дорошенка, якому він був і кумом⁵⁾, а Ракушка мав причини бути незадоволеним Дорошенком. Сірко брав

¹⁾ Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Малорос. 1665 г. № 63; також Л. Окнишевич, Генеральна Рада на Україні—Гетьманщині XVII-XVIII ст., дод. № 7 с. 417-418.

²⁾ Акты ЮЗР. XII № 83 с. 243-244.

³⁾ Про це вище с. 160 і д.

⁴⁾ Пор моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 52 і д; В. Романовський, цит. праця, 61, 68 і д; Проф. О. Оглоблін, цит. праця, 194-195.

⁵⁾ Акты ЮЗР. XI № 110 с. 355.

участь в скиненні Брюховецького з гетьманства¹⁾, що мало негативні наслідки для Р. Ракушки.

Все це може також бути доказом, що Р. Ракушка був автором літопису Самовидця.

Неприхильне ставлення Самовидця до В. Золотаренка може з'ясуватися лише якимись особистими, невідомими нам, на жаль, причинами, а в Ракушки могли бути такі причини. Цілком можна погодитися з проф. О. Оглобліним²⁾, що це міг бути той випадок, про який оповідає Самовидець 1662 р., що В. Золотаренко хотів вигубити тих значних з полку ніженського, що відхилили його від Запоріжжя на бік Сомка³⁾.

Неприхильне ставлення Самовидця до І. Самойловича треба з'ясувати не тільки тим, що Самойлович гордо поводився з значними, а також був проти зросту маєтків духовенства⁴⁾ й взагалі проти втручання духовенства в державні справи, тоді як Р. Ракушка належав до „значних“ і був попом, а ще й якоюсь особистою образою. Вираз Самовидця, що перед Самойловичем мусили стояти з непокритою головою й попи „хочай який значний“, — дуже скидається на якусь особисту образу Самойловичем Самовидця, що цілком відповідає тому, що Ракушка належав до „значних“ і був попом⁵⁾. Крім того, Ракушка, при його антимосковській орієнтації, мусив бути й проти підлеглості української церкви московському патріархові, а І. Самойлович відіграв в цій підлеглості української церкви московському патріарху значну, корисну Москві ролю⁶⁾.

Неприхильне ставлення Самовидця до С. Адамовича можна з'ясувати тим, що останній в часи акції Брюховецького тримався московської орієнтації, а потім, в зв'язку з вищевказаним прокльоном Д. Многогрішного, С. Адамович брав жваву участь в тому, щоб цього прокльону було скоріш знято⁷⁾. Тому авторство Ракушки й з'ясовує неприхильне ставлення Самовидця до С. Адамовича.

Що ж до неприхильного ставлення Самовидця до М. Небаби, для з'ясування цього докладних даних я не маю. Небаба був низького походження⁸⁾, й тому Самовидець — ідеолог „значних“ і міг ставитись до нього вороже, що відповідає й поглядам і симпатіям Р. Ракушки.

Так само ставлення Самовидця до інших країн, до їхньої людности й окремих діячів також стверджує авторство Р. Ракушки.

Вище зазначено, що Самовидець ставився неприхильно до польських панів, євреїв і польського духовенства⁹⁾. Таке ставлення Самовидця також можна з'ясувати авторством Ракушки, що належав, і за походженням, і за діяльністю до того „значного“ козацтва, що взяло участь в революції 1648 р., — революції, скерованій проти вищевказаних кол польського суспільства, вони ж бо стояли на перешкоді економічному зросту „значного“ козацтва.

Цією ж належністю Ракушки до „значних“ з'ясовується й прихильне ставлення Самовидця до короля Володислава IV, що вважався прихильником цих шарів козацтва, навіть й на перших кроках Хмельниччини. Неприхильне ставлення Самовидця до короля Августа з'ясовується тим, що останній був спільником ворожого „значним“ царя Петра I.

Прихильне ставлення Самовидця до А. Киселя з'ясовується тим, що Кисіль був з мотивів економічних і соціальних одним з захисників право-

¹⁾ Про це вище с. 119 - 120.

²⁾ Проф. О. Оглоблін, цит. пр., 185 - 186.

³⁾ Лїтопись Самовидца, 71.

⁴⁾ В. Эйнгорнъ, Очерки, 962 і д. 1011 і д., 1022 і д.

⁵⁾ Пор проф. О. Оглоблін, цит. пр. 191.

⁶⁾ К. Харламповичъ, Малорос. вліяніє, I, 215 і д.

⁷⁾ В. Эйнгорнъ, Очерки, 463 і д., 699 і д.

⁸⁾ Про це вище, с. 144.

⁹⁾ Про це вище, с. 121 і д.

славної релігії від наступу католицизму й унії, а Р. Ракушка був не малий час свого життя попом.

Належність Р. Ракушки до „значного“ козацтва, до того угруповання його, що боролося проти наступу московського торговельного капіталу на Україну, й москофобська лінія Р. Ракушки на протязі його діяльності¹⁾ з'ясовують, чому ми маємо в літопису Самовидця таке неприхильне ставлення автора його до Москви, до боярства й до таких діячів, як Петро І, В. Шереметев, В. Голіцин, що провадили на Україні політику московського торговельного капіталу²⁾. Крім того, Ракушка мав і особисті мотиви бути незадоволеним Москвою, як то: образа в дарунках 1659 р., або недержання 1660 р. маєтку, про що клопотав за нього В. Золотаренко, або те, що 1665 р. Ракушка не одержав від Москви ані маєтків, ані дьоряництва, що одержала інша вища козацька лівобережна старшина, або особисті непорозуміння у Р. Ракушки з московськими воеводами³⁾. Ці моменти також можуть служити доказом за авторство Р. Ракушки.

Прихильне ж ставлення Самовидця до царя Федора, або до патріярха Никона з'ясовується гарним ставленням цих діячів до деяких близьких Ракушці українських справ, зокрема до справ церковних⁴⁾, і цілком погоджується з тим, що Р. Ракушка був автором літопису Самовидця.

Гарне ставлення Самовидця до І. Ржевського може бути з'ясовано по-перше тим, що Ржевський за часи свого перебування в Ніжені воеводою (в ті часи, як там мешкав і Ракушка), залишив там гарне враження. Недарма 1672 р. С. Адамович писав А. Матвієву про воеводу до Ніжена: „Бога ради, воеводу намъ въ Нѣжинъ посылайте добра челоуѣка. Степанъ Ивановичъ Хрущовъ не по Нѣжину воевода; дайте нам такова, какъ Иванъ Ивановичъ (с. т. Ржевський, М. П.), и послѣдній бы съ нимъ нынѣ за великого государя радѣ умрети“⁵⁾. Раніш представники ніженського магістрату скаржилися в Москві на київського воеводу П. Шереметева й одночасно хвалили І. Ржевського й прохали, щоб його залишили в Ніжені, бо він „челоуѣкъ добрый и живеть съ ними Бога бояся, никакихъ бѣдъ воровства и розоренья не допускаючи“⁶⁾. Крім того, й сам Р. Ракушка писав 1665 р. про Ржевського до І. Брюховецького: „О нашемъ новомъ воеводѣ о Иване Ивановичѣ извѣщаю, что исперва починаеть хорошо жить“⁷⁾. Це прихильне, ставлення Самовидця до І. Ржевського може бути також доказом того, що Р. Ракушка був автором літопису Самовидця.

Вороже ставлення Самовидця до Туреччини й Криму з'ясовується тим, що в часи, коли Самовидець писав свій твір, події попередніх часів показали, що надії „значних“ на Туреччину й Крим не оправдалися й, крім шкоди, нічого для них не принесли. З другого боку і Ракушка також мав особисті мотиви для ворожнечі проти турок і татар. 1668 р. Туреччина не дала реальної допомоги І. Брюховецькому в його боротьбі проти Московщини. Татари ж кримські, хоч і з'явилися на допомогу Брюховецькому проти Москви, але ж в рішучий мент не підтримали Брюховецького проти П. Дорошенка, що мало наслідком для Брюховецького смерть, а для близького йому Р. Ракушки кінець політичної кар'єри на

1) Про це вище, с. 146 і д.

2) Неприхильне ставлення Самовидця до Петра І особливо помітно з часу Озівських походів, коли виявився напрямок політики Петра І на досягнення берегів Чорного моря, що мусило відбитися шкідливо на інтересах „значних“.

3) В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, I, 49-50.

4) Про гарне ставлення Никона до України — К. Харламовичъ, Малоросс. вліяніе I, 264 і д.

5) Акты ЮЗР. XI, № 33, с. 84.

6) В. Эйнгорнъ, Очерки, 493-499.

7) В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, II-III, 29.

Лівобережжі, а згодом втрату майна й еміграцію на Правобережжя. Таким чином, і цей момент в літопису Самовидця може бути підтвердженням авторства Р. Ракушки.

За докази авторства Р. Ракушки можуть бути ще духовні симпатії Самовидця. Вище я наводив, що ми маємо в літопису Самовидця низку моментів, де виявляються духовні погляди й симпатії автора його¹⁾. Це цілком погоджується з тим, що Р. Ракушка був автором цього твору²⁾, бо значну частину свого життя Ракушка перебував попом у Брацлаві, а потім, до кінця свого життя, в Стародубі³⁾.

Крім того, маємо ми в літопису Самовидця ще низку моментів, що можуть бути підтвердженням того, що Р. Ракушка був автором цього твору.

1670 р. Самовидець містить оповідання про подорож Р. Ракушки до Царгороду в таких виразах: „Того жь року посилалъ метрополита киевскій Іосифъ Тукалскій посланца своего Романа Ракушу, протопопу браславского, до святѣйшого патріярхи в Царигородъ о потверженя сакри на метрополію киевськую, а то для-того, же и епископъ премислскій, Антоній Винѣдскій озивался метрополитою киевскимъ, и жеби одинъ хто з нихъ былъ метрополитомъ, а не два метрополити чого нѣколи перед тим не бивало; которого посланного святѣйшій патріярха Мефтодій не хотѣлъ принять без вѣдомости цесарской, итакъ ажъ мусѣлъ ехати до Солуня ку цесаревѣ, от которого привезлъ писмо, такъ же и отъ визира до святѣйшого патріярхи, же позволено принять, и такъ принять и соборнѣ позволено и потвержено метрополію Іосифу Тукалскому, а жеби нѣхто иншій не отзивался метрополитомъ и архиепископомъ киевскимъ“...⁴⁾ й далі оповідає про прокльон патріярхом Д. Многогрішного.

Тимчасом, справа з цією подорожжю Р. Ракушки до Царгороду була інакшою, аніж про це маємо у Самовидця. Їздив Ракушка не від Тукальського в справі підтвердження сакри на київську митрополію І. Тукальському, бо це ствердження останній одержав ще 1668 р., а від П. Дорошенка й Тукальського в справі І. Шумлянського. Хто міг знати на Україні про такі подробиці посольства Ракушки, як його подорож до султана, й кому було корисно перекручувати факти подій? Кому було корисно замовчувати участь П. Дорошенка в зв'язку з особою Ракушки? На мій погляд, лише Р. Ракушці-Романовському. Тільки Ракушці було важно внести до свого твору оповідання про таку незначну подію, як свій подорож до Царгороду; це особливо важливо було внести йому, бо з цим оповіданням був зв'язаний й прокльон патріярхом Методієм особистого ворога Р. Ракушки — Дем'яна Многогрішного. Оповісти тільки про цей прокльон було в літопису неможливо, бо тоді б довелося й з'ясувати, завдяки чому трапився цей прокльон. Оповісти про дійсну причину подорожі Ракушки до Царгороду сам Ракушка в своїй творі не міг, бо це було б заплямуванням в літопису своєї особи оповіданням про участь у справі І. Шумлянського й примусом, при допомозі „невірного“ султана над православним патріярхом. Тому Ракушка — Самовидець й дає в своїй творі невірне оповідання про мету й хід свого посольства, а потім побічно, але з великим натиском, дає й звістку про прокльон патріярхом ворога Ракушки — Д. Многогрішного⁵⁾.

Крім того в літопису Самовидця ми зустрічаємо спогади з козацьких сотників персонально лише про Романа Ракушку, Левка Бута 1658 р.

¹⁾ Про це вище, с. 135 і д.

²⁾ Пор. моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 59 і д.; В. Романовський, пит. праця, 71; Проф. О. Оглоблін, цит. праця, 189.

³⁾ Про це вище, с. 160 і д.

⁴⁾ Літопис Самовидця, 108 - 109.

⁵⁾ Пор. моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 52 і д.

й Івана Ракушку-Романовського 1687 р.¹⁾), причому Л. Бут згадується поруч з Ракушкою. Так само в оповіданні 1696 р. Самовидець каже, що за татарами Мазепа послав Д. Горленка й І. Романовського²⁾). Коли ж І. Романовський, що займав тоді посаду сотника млинського³⁾), й брав участь в цій події, роля його, звичайно, була другорядною. Кому, крім Ракушки, було важливо занести до свого твору сотників Ракушок, тоді як про інших сотників він не згадує⁴⁾).

Може служити за доказ авторства Р. Ракушки й те, що літопис Самовидця розпочинається 1648 р. і кінчається 1702 р., тоді як Р. Ракушка 1648 р. брав уже, напевно, участь у подіях, а помер не пізніш 1703 р.⁵⁾).

Коли ж у Самовидця не маємо нічого про діяльність Р. Ракушки, як генерального підскарбія за часи І. Брюховецького, що наче б то протирічить бажанню Ракушки — Самовидця зберегти про себе спогади в своїому творі, — причину цього мовчання я вбачаю в тому, що, оновідаючи про діяльність Ракушки, як підскарбія за часи І. Брюховецького, Самовидець мусив би зв'язати це з діяльністю Брюховецького, як гетьмана й похвалити його чи докорити йому за його діяльність в справі державного господарства України. Докорити Брюховецькому, а одночасово й собі, Самовидець — Ракушка, звичайно, не хотів, а хвалити Брюховецького він з-за умов часу писання літопису в своїому творі також не міг. Діяльність же Ракушки — підскарбія була такого характеру, що торкнутися її тільки в двох — трьох словах, як про інші зовнішні події, зв'язані з Ракушками, в літопису не можливо.

За близькість же і зацікавленість Самовидця фінансовими справами свідчить оповідання його про розмір і систему московських податків на Україні за московських воевод, тоді як взагалі Самовидець мало оповідає про внутрішній устрій Гетьманщини⁶⁾). Крім того, в Самовидцевому творі маємо в оповіданні 1663 р., в опису подій після Чорної Ради, що побічники І. Брюховецького між іншими кривдами людності й „з млиновъ сами розміри брали, и куда хотѣли, оборочали“⁷⁾), момент, що дуже цікавий для Ракушки, що, як видно з його біографії, багато працював над впровадженням млинарської справи. Таким чином і ці вищенаведені моменти теж свідчать за авторство Р. Ракушки.

За авторство Р. Ракушки в справі написання літопису Самовидця переконують і джерела звісток Самовидця. Так, звістки Самовидця про походи козаків на Білу-Русь 1654-1655 р.р. цілком погоджуються з авторством Р. Ракушки, бо Р. Ракушка був тоді козаком ніженського полку й мешканцем Ніжена, а тому міг і сам бути в деяких з цих походів, а також мати про ці походи звістки від козаків ніженського полку⁸⁾). Спомин Самовидця під 1656 р. про перебування його під Ригою збігається з перебуванням тамож Р. Ракушки⁹⁾). Навіть те, що Самовидець дає непевні дати початку й кінця облоги царським військом Риги 1656 р., як про це буде далі в розборі оповідань 1656 р., й одночасно дає низку докладних подробиць про цю облогу, збігається з авторством Ракушки, бо Ракушка, як зазначене вище (с. 146) був під Ригою лише тиждень і притому деякий час після початку облоги, але задовго до кінця її. Тому, звичайно, він не знав напевно терміну початку й кінця цієї облоги.

1) Літопис Самовидця, 54, 172.

2) Тамож, 187.

3) В. Модзалевській, Малорос. Родословникъ, IV, 248.

4) Пор. моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 37.

5) Пор. моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 58; В. Романовський, цит. праця, 72; Проф. О. Оглоблін, цит. праця, 188, 196.

6) В. Романовський, цит. праця, 67.

7) Літопис Самовидця, 77-78.

8) Пор. В. Романовський, тамож, 64.

9) Про це вище с. 146.

Під 1660 р. Самовидець, оповідаючи про Борисівську комісію, де були й козаки українські, дає про неї і зв'язані з нею події низку докладних певних звісток: про початок комісії на початку року¹⁾, про присутність козаків на цій комісії²⁾, про розгром кн. Хованським литовських відділів³⁾, про перебування польських комісарів в Менську⁴⁾, про розгром Чарнецьким війська кн. Хованського⁵⁾, відступ царських комісарів з Борисова⁶⁾, що й залишився обложеним⁷⁾. Джерело цих звісток може бути зв'язане з участю Р. Ракушки в цій комісії⁸⁾, що в дійсності й було⁹⁾.

Велика обізнаність Самовидця в подіях Руїни, зокрема в тих подіях, що точилися на Лівобережній Україні 1657-1668 р.р., а також близькість Самовидця до В. Золотаренка, а згодом і до І. Брюховецького, що було для літописця за джерело звісток, теж зв'язується тим, що Р. Ракушка був автором літопису Самовидця¹⁰⁾.

Оповідання Самовидця про подорож Ракушки до Царгороду 1670 р., про цю незначну подію, також може служити доказом, що джерелом звісток Самовидця про цю подію було авторство Р. Ракушки.

Навіть те, що літопис Самовидця являється твором анонімним, є доказ авторства Р. Ракушки, бо йому потрібно було вжити в своєму літопису аноніма, щоб виправдати себе й помститися своїм ворогам, як про це буде нижче.

Участь сина Ракушки — Івана в походах і подіях за ті часи, як Самовидець мешкав у Стародубі, також може, правда побічно, стверджувати авторство Романа Ракушки¹¹⁾.

За доказ того, що Ракушка був автором літопису Самовидця, правда, за доказ побічний, другорядний може бути така риса в характері Самовидця, схожа на рису в характері Р. Ракушки, як злопам'ятність.

Так, напр., Самовидець, що писав свій твір вже після падіння й заслання Д. Многогрішного, а також після смерті Ів. Виговського, ставить надзвичайно вороже в своєму творі до цих діячів, особливо до Д. Многогрішного. Також і Р. Ракушка в своєму тестаменті, якого він писав, готуючись до смерті, не забував докорити своєю pokojному синові, а також своїй невістці, не може забути шкоди, що він потерпів від них¹²⁾, дарма, що його тестамент просякнений церковними традиціями, відповідно духовній посаді автора. Хоч в Ракушчиному тестаменті й маємо низку фраз показної побожності, але докір синові й невістці поруч з цим

1) Московські представники на комісію послані 22 січня (Доп. кь III тому Дворц. Розр., 211-212).

2) Козацькі представники на цій комісії були на чолі з В. Золотаренком, Ф. Коробкою і Ф. Матюкою і послані на комісію в лютому (Акты ЮЗР. V, №№ 6, 9; Памятники Бiev. Ком., III, 3, № 124, с. 420-421).

3) С. Соловьевъ, III, 78-79; L. Kubala, Wojny dunskie, 356-357; пор. Акты Моск. Госуд. III, № 52, с. 57, № 55, с. 61, № 58, с. 64-65.

4) Акты Моск. Гос. III, № 57 с. 63, № 112, с. 108; L. Kubala, ibid., 367-368; комісари польські були ще в Менську 19 червня, а петрівка 1660 р. розпочалася 18 червня; (Горбачевский, 7, 74); про цю Борисівську комісію див. С. Соловьевъ, III, 79 і д.; L. Kubala, ibid., 358-359.

5) Акты Моск. Государства, III, № 108, с. 104; Собрание писемъ царя Ал. Мих., с. 65; С. Соловьевъ, III, 81; L. Kubala, ibid., 362 d. d.; T. Kozlop, Dzieje wojen, II, 358-359.

6) Акты Моск. Государства, III, № 108, с. 106, № 104, с. 109; С. Соловьевъ, Исторія, III, 81.

7) Акты ЮЗР. V, № 14, с. 28; Акты Моск. Государства III, № 135, с. 124.

8) Пор. В. Романовський, цит. праця, 65.

9) Про це вище с. 148-149.

10) Пор. моя студія, До питання про певність відом літопису Самовидця, 49 і д.; В. Романовський, цит. праця, 61.

11) Пор. моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 59; В. Романовський, цит. праця, 61, 71; Проф. Оглоблін, цит. праця, 195.

12) Про це вище, с. 165.

являється дуже показовим для характеристики Р. Ракушки й цілком збігається з злопам'ятним характером Самовидця.

Крім того, доказом, правда доказом побічним, авторства Р. Ракушки може бути й те, що існував список Грабянчиного літопису, де в оповіданню під 1652 р. про т. зв. „конотопське чудо“ була приписка, що „Романовскій написа сіє“. Цей список літопису Грабянки мав в своєму розпорядженні вищезгаданий П. Сердюков. В листі його до О. Бодяньського від 27 липня 1847 р. є й така звістка: „Что касается до лѣтописей Плиски, Грабянки и Рогольскаго, то въ Петербургѣ онѣ есть навѣрное, но теперь доискаться ихъ я никакъ не могу по своимъ обстоятельствамъ. Мнѣ даже кажется, что усиленный трудъ при поискахъ за ними не вознаградится ихъ содержаниемъ: едва-ли, послѣ Самовидца, Велички и Туманскаго, могутъ онѣ заключать въ себѣ что нибудь особенно интересное. Выписки, сдѣланныя Маркевичемъ изъ лѣтописи Плиски в V томѣ Исторіи Малороссіи на стр. 20, 21, 28-29, и 37 почти отъ слова до слова схожи съ параллельными мѣстами въ Лѣтописцѣ Малыя Россіи (стр. 48-49, 49, 46-47 и 52-53 и 68), который изданъ Туманскимъ (с. т. виданню Грабянки 1793 р. М. П.): отличіе самое легкое, въ двухъ трехъ частицахъ и нѣсколькихъ окончаніяхъ, которыя естественно можно отнести къ произволу переписчика. Разговоръ Хана съ Хмельницкимъ (у Маркевича стр. 52) внесенъ и въ Лѣтописецъ Туманскаго; только языкъ разговора значительно поновленъ въ Лѣтописцѣ. У меня есть цѣлая тетрадь выписокъ изъ Конисскаго, Бантышъ-Каменскаго, Симоновскаго, Самовидца и Грабянки: пять или шесть отрывковъ изъ лѣтописи послѣдняго находятся также в Лѣтописцѣ Малыя Россіи, — с тою единственною разницею, что здѣсь языкъ ихъ, какъ и вездѣ въ этомъ Лѣтописцѣ, гораздо свѣжѣе. Впрочемъ, извѣстія о паволочкомъ Поповичѣ, о которомъ Грабянка распространяется съ такимъ участіемъ, нѣтъ у Туманскаго; и про конотопскій колодець упомянуто мелькомъ, безъ приписки: „судья Романовскій написа сіє“¹⁾. Як видно, якимсь чином звістка про авторство Р. Ракушки була відома й потрапила й до цього списку²⁾.

Перейдімо тепер до розгляду думок М. Костомарова й М. Андрусяка про автора літопису Самовидця.

М. Костомаров в характеристиці джерел і праць, що він використав для своєї монографії про І. Мазепу, торкаючись літопису Самовидця, про автора його висловився так: „Что касается до загадочной личности Самовидца, то есть вѣроятіе предполагать, что авторомъ этой лѣтописи былъ Ѳедоръ Коробка. Это выводится вотъ изъ чего. Лѣтописецъ, упоминаемая подъ 1660 годомъ о бывшей въ Борисовѣ комиссіи, сообщаетъ, что онъ былъ тамъ съ козаками: „Въ Борисовѣ на початку року починается комиссія, на которую и насъ козаковъ зятагано, и было смо“ (поклик на с. 61 літопису). Но изъ дѣлъ этой комиссіи мы узнаемъ, что тамъ были: нѣжинскій полковникъ Золотаренко, Ѳедоръ Коробка, Романъ Ракушка и 53 козака (поклик на „Исторію“ Соловйова). А такъ какъ о Васи́ліи Золотаренкѣ и Романѣ Ракушкѣ (поклик на літопис Самовидця, с. 108), тотъ же лѣтописецъ въ другихъ мѣстахъ своєї лѣтописи говорить въ третьемъ лицѣ, то и дѣлається вѣроятнимъ, что находившійся на Борисовской комиссіи авторъ Лѣтописи Самовидца былъ Ѳедоръ Коробка,

¹⁾ Цей лист знаходиться в Музеї Древностей в Ростові (Ярославському) в рукописах Бодяньського. Ознайомив мене з цим листом в оригіналі Ф. Я. Савченко. Зараз Ф. Я. Савченко видає друком цей лист в праці „Українські кореспонденти Бодяньського“ т. I.

²⁾ Що під цим суддею Романовським треба вважати Романа Ракушку що, як зазначено вище посідав в свої часи й посаду судді (вище стор. 148), а не сина його Івана, що деякий час у XVIII в. теж був полковим суддею (В. Модзалевскій, Малоросійській Родословникъ, I, 248), доказують, крім духовних й інш. симпатій Самовидця, ще й спомини його про своє перебування 1656 р. під Ригою.

если, разумеется, не допускать, что автором Летописи Самовидца могъ быть кто-нибудь не изъ трехъ чиновныхъ, а изъ пятидесяти трехъ простыхъ рядовыхъ козаковъ, сопровождавшихъ посольство. Последнее едва ли вѣроятно¹⁾.

Проти авторства Ф. Коробки, не дивлячись вже на те, що попередні докази авторства Р. Ракушки являються доказом, що Ф. Коробка не був автором літопису Самовидця, можна дати ще такі дані. Поперше, місця життя Ф. Коробки не збігаються з місцями життя Самовидця. Наведу коротко головніші факти життя Коробки²⁾. Ф. Коробка був одним з ближчих до Б. Хмельницького діячів і посадив іноді посаду наказного гетьмана³⁾, або обозного⁴⁾. Місцем життя Коробки був Чигирин⁵⁾. Після смерті Б. Хмельницького ми бачимо Ф. Коробку весь час на Правобережжі при наступниках Б. Хмельницького, до П. Дорошенка включно⁶⁾. Останній спогад, що я знайшов про Ф. Коробку, належить до 1670 р.⁷⁾ після чого я про нього вже більше звісток не зустрічав. Тимчасом про Самовидця, як це доводилося вище, ми можемо встановити, що він до 1668 р. мешкав на Лівобережжі, в Ніжені й брав навіть участь в лівобережних подіях. Крім того, треба ще взяти на увагу, що Коробка дуже часто виступав в ролі дипломата. Так, напр., 1657 р. Б. Хмельницький послав Ф. Коробку до Москви⁸⁾, а потім до Тураччини⁹⁾, був Ф. Коробка 1657 р. й посланцем від українського уряду до Швеції¹⁰⁾; 1661 р. Ю. Хмельницький послав Коробку посланцем до польського короля¹¹⁾, а 1669 р. П. Дорошенко послав Коробку до Москви¹²⁾. Дуже дивним являється, щоб Коробка, якщо він був автором літопису Самовидця, не згадав, хоч побічно, про одне з цих посольств у своїому творі. До того ж, треба пам'ятати, що Самовидець 1648-1668 р. р. описує переважно події Лівобережжя, а про Правобережжя дає, в порівнянні з Лівобережжям, дуже мало звісток. Коробка ж мешкав у ці часи на Правобережжі й, коли б він був автором літопису Самовидця, звичайно, він би давав в своїх оповіданнях перевагу відомішим йому подіям Правобережжя. Беручи все це на увагу, я вважаю гіпотезу М. Костомарова, що Ф. Коробка був автором літопису Самовидця, — гіпотезою безпідставною¹³⁾.

Студія М. Андрусяка розподіляється на дві частини: в частині першій він робить спробу спростувати мій висновок, що автором літопису Самовидця був Р. Ракушка — Романовський, а в другій частині М. Андрусяк висовує гіпотезу про можливість особу автора літопису Самовидця.

1) Н. Костомаровъ, Мазепа, 381-382.

2) Ф. Коробці, видатному діячеві Хмельниччини й Руїни, я маю присвятити окремий розділ в праці „Українські діячі XVII в.“, а тут подам тільки головніші факти його життя.

3) A. Czolowski, Kudak, przyczynki do założenia i upadku twerdzy, 182.

4) Акты ЮЗР. VIII № 33 с. 344, 356; A. Grabowski, Ojez. Spom., I, 139

5) Напр. Моск. Арх. Мин. Юст., Малоросс. Приказ, столб. № 5816/5 л. л. 152-154 (лист Ф. Коробки, чигиринського полковника, на Вольное до воеводи Ф. Арсеньева від 18 липня 1649 р.); Реестр всего войска Запорожскаго, 1-2; Акты ЮЗР. VI № 13 с. 54; Актовья Книги Полтавского городского уряда XVII вѣка, в. I № 2 с. 4.

6) Акты ЮЗР. IV № 79 с. 149, 164, Памятникъ Кіев, Ком. III, з № 124 с. 420, № 128 с. 426; T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego, I, 495; W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, 305.

7) В. Модзалевскій, Малоросс. Родословникъ IV, 546.

8) Моск. Архив Мин. Юстиции, Малоросс. Приказ, ст. № 5832/21; В. Эйнгорнъ, Очерки, 89, 99 і. д.

9) Акты ЮЗР. IV № 15 с. 25

10) Акты ЮЗР. IV № 44 с. 67, VII № 76 с. 207, 212.

11) Памятники Кіев. Ком. IV, з № 27 с. 120, № 29 с. 131, № 38 с. 177.

12) Акты ЮЗР. VIII № 107 с. 267, IX № 7 с. 37, 39, № 90 с. 377.

13) Пор. моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 45 і. д.

Спочатку М. Андрусяк розглядає те місце моєї студії, де я говорю, що звістка Самовидця 1654 р. про те, що козакам прислали царську платню, свідчить, що Самовидець був тоді у війську І. Золотаренка на Білій Русі, бо лише військо Золотаренка одержало тоді царську платню, а інше козацьке військо царської платні 1654 р. не одержало М. Андрусяк, проаналізувавши це місце Самовидцевого твору, доводить, що Самовидець каже про надіслання царського утримання війську Богдана Хмельницького, що стояло тоді під Хвастовом, а не про роздачу царської платні війську І. Золотаренка. Звідси М. Андрусяк робить висновок, що Самовидець був тоді не на Білій Русі, а при боці гетмана Б. Хмельницького у Хвастові. Хоч Самовидець багато оповідає 1654-1655 р. р. про акції на Білій Русі, але ж не згадує й про акції Б. Хмельницького на Україні. Не погоджується М. Андрусяк і з моїм твердженням, що Самовидець докладно оповідає про акції на Білій Русі 1654-1655 р.р. Беручи те місце моєї студії, де я кажу, що Самовидець-Ракушка з за особистих мотивів вказує невірну причину відступу казаків з Білої Русі 1655 р., М. Андрусяк з цим не погоджується й вважає, що „більше одначе правдоподібності матиме таке вияснення замовчання цього факту, що Самовидець знав про козацький похід на Білу Русь тільки з оповідання“¹⁾. Далі М. Андрусяк розбирає те місце моєї студії, де я доводжу, на підставі оповідання Самовидця 1670 р. про подорож Р. Ракушки до Царгороду, що Ракушка був автором літопису Самовидця. М. Андрусяк доводить, що Ракушка їздив до Царгороду не в справі ствердження київської митрополії Й. Тукальському, як про це маємо в літопису Самовидця, а в справі ствердження львівської єпископії Й. Шумлянському, й зазначає, що, „наколиб автором літопису був Ракушка, був би вірно представив ціль свого посольства до патріярха“. В моїй студії з приводу цього зазначено, що Самовидець-Ракушка в цьому оповіданні навмисне перекрутив факти, бо залишити в своїй літописі оповідання про дійсну мету і хід цього посольства, та ще в зв'язку з своїм іменням, йому було не варто, бо сама справа з Шумлянським була досить негативна з боку православних поглядів Ракушки. До того ж, щоб одержати від патріярха задоволення бажань Тукальського й Дорошенка, він мусив навіть вжити примусу над патріярхом, прохаючи султана й візиря вплинути на патріярха. Про цей примус над патріярхом у Самовидця лише зазначено, що патріярх не бажав приймати Ракушки „без вѣдомости цесарской“; тут Ракушка навмисне перекрутив факти, щоб не показати свого неприємного вчинку до патріярха. Крім того, можливо, що це посольство Ракушки було в зв'язку з близькістю Ракушки до Тукальського й Дорошенка, але потім Самовидець ставився вороже до Дорошенка, й тому не бажав згадувати про ці свої вчинки²⁾. Проти цього М. Андрусяк зазначає, що „літописець, хоч не зовсім ясно, то все таки не мовчить про сам примус Ракушки над патріярхом при допомозі султанської протекції. Нема отже сумніву, щоб колиб Самовидець знав докладно про ціль посольства Ракушки з певністю подавби це“. Негативною ж з боку православного світогляду Самовидця справа посольства Ракушки, на думку М. Андрусяка, не могла бути тому, що, хоч Шумлянського й обвинувачували у схильності до унії Виницький й його прихильники, але загал православних, для яких авторитетом був не Виницький, а Тукальський, не вважали Шумлянського за прихильного до унії. Оповідання Самовидця 1671 р. про арешт П. Дорошенком Й. Шумлянського, на думку М. Андрусяка, „зовсім не свідчить про те, щоб Самовидцеві справа благословенства

¹⁾ Моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 40; М. Андрусяк, До питання про авторство Літопису Самовидця, 190-191.

²⁾ Моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 52 і д.

патріярха для Шумлянського була негативною, та щоб він знав про попередні заходи Тукальського й Дорошенка за Шумлянського у патріярха.¹⁾

Далі М. Андрусяк переходить до питання про особу автора літопису Самовидця. Зазначивши, що не можливо заперечувати, що Самовидець був близько зв'язаний з Чернігівщиною, головним чином, з околицями Ніжена й Стародуба, й стояв якійсь час близько до державного проводу, що наче б то промовляє за авторство Ракушки, М. Андрусяк, каже, що це „не може ще вирішити в тім напрямі питання“, бо можна знайти багато ніженців, що займали уряди при гетьманах. Таким ніженцем, автором Самовидцевого літопису міг бути, на думку М. Андрусяка, Іван Биховець, про якого С. Величко каже, що він „при тогочасних чигринських гетьманах б'в канцеляристом, і тамо тоть Хмельницького д'яній діаріуш (ц. т. діарій С. Зорки) переписалъ билъ себѣ“. Потім, зазначає М. Андрусяк, цей І. Биховець був канцеляристом при гетьманах Многогрішному й Самойловичу й купував собі маєтки на Чернігівщині. Така гіпотеза, на думку М. Андрусяка, вимагає ще дослідів над біографією І. Биховця, щоб провести порівняння його біографії з біографією Самовидця²⁾.

Такий, в головному, зміст студії М. Андрусяка, але ж з поглядами й висновками автора її погодитись неможна. Дійсно, оповідання Самовидця про надсилку царської платні козакам не свідчить переконливо за те, що тут йде мова про надсилку грошей саме до того козацького війська, що було на Білій Русі. Це оповідання можна з рівними підставами застосувати так до того козацького війська, що було на Білій Русі, як і до війська, що стояло під Хвастовом, або ж певніш до всього козацького війська, в цілому. Просте ж читання оповідань Самовидця за 1654-1655 р. р. переконує, що Самовидець докладніше оповідає про події походів козаків на Білій Русі, аніж про події походів війська Б. Хмельницького, про що в літопису дуже мало звісток. Що ж до думки М. Андрусяка, що Самовидець був при Б. Хмельницькому 1654-1655 р. р. й що замовчування ним такого факту, як дійсна причина відступу козаків з Білої Русі є наслідки того, що Самовидець знав про козацький похід на Білій Русі лише з оповідань, то з цією думкою також погодитись неможна. Коли б Самовидець був 1654-1655 р. р. на боці Б. Хмельницького, він би, звичайно, знав й дійсну причину відступу козаків з Білої Русі, а при бажанні міг би занотувати це й у свій твір. Якщо Самовидець, міг знати про таку подію, як надіслання грошей від царя до козацького війська під Хвастов, що знало не все військо, а лише козацька старшина, бо гроші під Хвастовом козакам не роздали³⁾, Самовидець, безумовно знав би й про дійсну причину відходу козаків 1655 р. з Білої Русі. З приводу цього відступу провадилося слідство особливою комісією в складі козацьких і московських представників⁴⁾, про що міг знати Самовидець, коли б він був при Б. Хмельницькому, тим більш, що діяльність цієї комісії не була прихована ніякою таємницею. Ясна річ, що ми й в даному випадкові маємо діло з навмисною помилкою Самовидця, що відповідає авторству Р. Ракушки. Навіть те, що Самовидець 1654-1655 р. р. міг бувати й при боці Б. Хмельницького, теж не протирічить авторству Р. Ракушки, бо останній, посідаючи посаду по фінансовій частині ніженського полку, бував в ці часи й не на фронті, а в Ніжені⁵⁾, міг у фінансових справах ніженського полку бувати й у Б. Хмельницького.

1) М. Андрусяк, цит. праця, 191 і д.

2) М. Андрусяк, цит. праця, 194.

3) Акты ЮЗР. X № 15 с; 693 і д.; В. Мякотинъ, Очерки соціальной исторіи Украины въ XVII-XVIII в. в, т. I в. I, 40-41.

4) Акты ЮЗР. III № № 351-352 с. 519 і д.

5) В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки, I, 23-24, II-III, 45-46.

Також не можна визнати вірним й аргументи М. Андрусяка проти авторства Р. Ракушки в зв'язку з оповіданням Самовидця про посольство Ракушки 1670 р. до Царгороду. Як й зазначив вище¹⁾, Ракушка не міг подати в своєму творі дійсної причини своєї подорожі до Царгороду як і ходу подій її, щоб не заплямувати себе в своєму творі. Він же клопотав про визнання єпископом Шумлянського, що його висвячено неправильно; притому ж, Ракушка мусив користуватися допомогою представників турецької влади (в якому обсязі — встановити напевно неможливо). Коли ж би все це Р. Ракушка вніс до свого твору, він би, безумовно, заплямував себе, а він же писав не „Исповедь“, а твір, де, між іншим, мав вигородити себе й заплямувати своїх ворогів. Коли б Самовидець-Ракушка вмістив до свого твору справжні причини й хід своєї подорожі до Царгороду, це б виглядало в його літопису приблизно так: 1670 р. Р. Ракушка їздив від П. Дорошенка й Й. Тукальського до Царгороду до патріарха. Причина його подорожі була така. У Львові боролися за єпископію Свистельницький і Шумлянський; останнього висвятили в єпископи два „запращенні“ митрополити. Дорошенко й Тукальський послали Р. Ракушку до патріарха, щоб останній ствердив на єпископії у Львові Шумлянського. Патріарх на це не згоджувався й Ракушка їздив до султана, а він наказав патріархові задовольнити прохання Тукальського й П. Дорошенка, що патріарх і мусив зробити. Крім того, Ракушка привіз і прокльон від патріарха на Д. Многогрішного за пограбування майна у Р. Ракушки. Але ж Многогрішний не тільки відмовився повернути майно Ракушці, зазначивши, що він його не брав, але й виклопотав собі у того ж патріарха Методія благословенну грамоту.

Звичайно, оповідання такого змісту не тільки б заплямувало Ракушку перед нащадками, але й підірвало б довір'я й до його оповідання про прокльон патріархом Д. Многогрішного. Читач літопису міг би з певними підставами вважати, що й прокльон цей був наслідком не провини Многогрішного, а якоїсь інтриги, й що дав цей прокльон патріарх, можливо, під таким же примусом султана, як і благословіння Шумлянському. Звичайно, Ракушка таке оповідання до свого твору не міг занотувати ні в якому разі.

Щож до твердження М. Андрусяка, що Самовидець каже, хоч і не зовсім ясно, про примус Ракушки над патріархом, що протирічить авторству Р. Ракушки, з цим поглядом теж не можна погодитись. Самовидець — Ракушка навмісне, на мій погляд, вніс до свого твору звістку, що патріарх лише не бажав його прийняти без відому султана; про його примус над останнім на Україні могли бути інші відомості, хоч би завдяки тому, що Христофоров був у патріарха, й останній наскаржився йому на Ракушку, на його заходи у султана щодо патріарха. Через Христофорова це стало відомим на Москві, що не мала ніякої радії тримати це в тайні. Також Христофоров під час подорожі з Царгороду до Москви був у Батурині у Д. Многогрішного й, напевно, й гетьманові про все це оповідав. Д. Многогрішний й близькі йому особи теж ні мали радії затаювати про такий характер акції Ракушки. Тому чутки про примус Ракушки над патріархом, незалежно від того, чи мав він місце чи ні, могли ширитись і дійти до Ракушки, особливо після повернення його на Лівобережжя. Щоб спростувати ці чутки на майбутнє, Ракушка в своєму творі, що почав писати вже де-кілька років після 1672 р., з 1677 р., й зазначив, що патріарх лише не приймав його без відому султана. Крім того, коли б хто інший та ще особливо особа, що мешкала на Лівобережжі при дворі гетьмана, як напр., канцелярист, а не Ракушка, писав літопис Самовидця, ми, напевно, мали б в цьому оповіданні про подорож Р. Ракушки до Царгороду

1) Про це вище с. 171, 174.

звістку про ці дві подорожі Ракушки до султанського двору, а не одну, як маємо у Самовидця,—бо про дві подорожі патріярх казав Христофорову, й від останнього ця звістка й мусила поширитися на Лівобережжі.

Оповідання ж Самовидця про примус П. Дорошенка 1671 р. над Й. Шумлянським не свідчить, як вважає М. Андрусяк, про те, що Самовидцеві справа благословіння Шумлянського патріярхом була негативною, й що він знав про попередні заходи Тукальського й П. Дорошенка за Шумлянського у патріярха, а свідчить, переважно, про негативне ставлення Самовидця до П. Дорошенка, на що у Р. Ракушки було досить даних, як це стверджують вищенаведені факти з біографії його.

Неможливо також погодитись і з гіпотезою М. Андрусяка, що автором літопису Самовидця був І. Биховець. Про службу І. Биховця у правобережних гетьманів ми маємо згадку лише у С. Величка, а це йому було потрібно для того, щоб зв'язати з І. Биховцем мітичний діяруш мітичного ж С. Зорки¹⁾. Розшуки мої в невидрукованих матеріялах не дали мені ніяких звісток про службу І. Биховця в правобережних гетьманів. Зміг я тільки встановити, що 1669, 1670, 1671 р.р. І. Биховець мешкав на Лівобережжі²⁾, тоді як Самовидець в ці часи мешкав, безумовно, на Правобережжі. Крім того, всі ті аргументи, що я навів, що Самовидець не був канцеляристом³⁾,—являються аргументами й проти авторства І. Биховця, або якого іншого канцеляриста гетьманської канцелярії.

Все це й дає мені підстави вважати погляди М. Андрусяка невірними й залишитися при висновку, що автором літопису Самовидця був Роман Ракушка - Романовський.

Тепер розглянімо питання, чому літопис Самовидця є твір анонімний, без позначення особи автора його в самому творі.

О. Левицький вважає, що неможливо встановити, чи літопис Самовидця вийшов без імення з рук самого автора, чи вказівки про особу автора розгублені пізнішими переписувачами літопису⁴⁾. Акад. Д. Багалій думає, що Самовидець писав свій твір в страшні часи Петра I (можливо, коли дожив до акції Мазепи), й тому, можливо, через цензурні умови часу й не залишив у своєму творі свого імення⁵⁾. В. Романовський вважає, що „прихильність Самовидця до Сомка не давала йому змоги писати докладно про свою участь в подіях того часу і проставити своє ім'я на літопису. Подібна ситуація утворилася для автора і за часів Брюховецького. Тому він не веде оповідання від першої особи і не називає себе, бо пише літопис вже після 1672 року, коли близькість його до скомпромітованих осіб могла б йому зашкодити. Для Ракушки найбільш було резонів вжити аноніма“⁶⁾.

Я ж гадаю, що Ракушка не залишив у своєму творі свого імення по-перше тому, що тоді йому довелося б виправдувати себе від таких негативних вчинків, як напр., перехід від Сомка до Брюховецького, або інцидент з прокляном Д. Многогрішного; ведучи ж літопис анонімно, Ракушка одні факти замовчує, інші перекручує й цим виправдує себе. Крім того, Ракушка мав своїм твором помститися своїм ворогам, а в таких випадках краще вживати аноніма, щоб читачі не могли вбачати неприхильного ставлення літописця до певних осіб в мотивах особистих чи

1) Про це докладніш, моя студія, Псевдо-діяруш Самійла Зорки, с. 161 і д.

2) Тамож, с. 165.

3) Про це вище, с. 138 і д.

4) О. Левицький, Опыт изслѣдованія, 32.

5) Акад. Д. Багалій, Нарис української історіографії, в II, 17.

6) В. Романовський, Хто був Самовидець?, 61.

групових. З цього боку, анонімом у своєму творі Ракушка досяг своєї мети: й зараз в історичних працях вживають Самовидцеві характеристики І. Самойловича, Д. Многогрішного, В. Золотаренка, або приймають непевні оповідання Самовидця про події, що їх дав Самовидець з мотивів ворожнечі, напр, обрання І. Виговського гетьманом в Чигирині, зраду жінки П. Дорошенка й інші¹⁾.

Крім того, Самовидець - Ракушка для помсти своїм ворогам давав у своєму творі невірні оповідання про них (напр., про події обрання Виговського гетьманом в Чигирині 1657 р.). В випадкові, коли б ця його брехня була відкрита, це б заплямувало його особу. Ракушка ж у своєму творі, як це зазначено вище, вживав заходів, щоб виставити свою особу в гарному освітленні Цей момент також примушував Р. Ракушку додержуватися у творі аноніма.

З аргументом ж ак. Д. Багалія, що Самовидець не залишив свого імення в творі з умов часу, погодитися важко, бо, як я казав вище, неприхильне ставлення Самовидця до Москви, що могло б йому пошкодити, вміло приховано в Самовидця.

Також неможливо прийняти й думки В. Романовського, що Ракушка не залишив нам імення в своєму творі з-за колишньої близькості до Сомка й Брюховецького, бо ця близькість після 1672 р., коли писався літопис, могла б йому пошкодити. Річ в тому, що Ракушка писав свого твору на Лівобережжі після 1676 р., жив він в Стародубі, і не інкогніто, а отверто, а колишня близькість його до Сомка й Брюховецького була всім відома²⁾.

Підводячи тепер підсумки попереднього про особу автора літопису Самовидця, можемо зробити такі висновки:

І. Автор літопису Самовидця належав до „значного“ козацтва, але мав зв'язок і з колами духовними.

II. Автором літопису Самовидця був Роман Ониськович Ракушка — Романовський, видатний діяч „Руїни“. Головнішими доказами цього являються: а) збіг місцеперебування Самовидця й місця написання цього твору з місцеперебуванням Ракушки, б) подібність симпатій, антипатій Самовидця з симпатіями й антипатіями Р. Ракушки, в) особисті моменти життя Р. Ракушки пояснюють відповідні місця літопису Самовидця, г) джерела звісток Р. Ракушки про події з'ясовують джерела звісток Самовидця, д) час, що охоплює оповідання літопису Самовидця, відповідає в головному часу життя Р. Ракушки, е) схожа риса в характері Самовидця й характері Ракушки — мстивість.

III. Причини, чому літопис Самовидця твір анонімний, полягають в тому, що автор його, Ракушка, бажав у своєму творі виправдати себе й помститися своїм ворогам, для чого йому форма аноніму була найзручнішою.

1) Пор. моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 74 - 75.

2) Спомин ж в одному зі списків літопису Грабянки про авторство Ракушки (див. вище с. 177) не протирічить навмисному аноніма Самовидця - Ракушки, бо про це авторство могли зберегтися звістки й іншими шляхами, навіть проти бажання Ракушки.

ЧАСТИНА ДРУГА

I. Вступні зауваження

У попередніх розділах, у першій частині, я розібрав, як мені дозволив той матеріал, що був у моєму розпорядженні, загальні моменти, що ми їх маємо в літопису Самовидця.

Тепер я вважаю потрібним розібрати, яку вагу має літопис Самовидця, як джерело історичне. Серед історичних джерел, що до них звертаються дослідники при студіюванні історичних подій XVII-XVIII в. в. з історії України, видатне місце належить козацьким літописам і літописним компіляціям. Ці види історичних джерел української історії мають такі риси, що приваблюють до них дослідників. По-перше, в цих літописах і літописних компіляціях ми дуже часто маємо відомості про такі події, що про них ми немає звісток в інших видах історичних джерел. По-друге, багато подій, що про них містяться звістки і в цих літописах і в літописних компіляціях, і в інших видах історичних джерел — в козацьких літописах і в літописних компіляціях дані з такою докладністю і повнотою, з такими подробицями, яких ми не маємо в інших видах історичних джерел. Крім того, в козацьких літописах і літописних компіляціях оповідання про події дано по більшості компактно, а не розкідано, як буває часто в інших видах історичних джерел; тому часто, коли треба взяти відомості що до якогось окремого факта, дослідники, щоб не розшукувати про це в масі джерел інших видів, звертаються до цих літописів і літописних компіляцій. Оці, перелічені вище моменти в козацьких літописах і літописних компіляціях, і є причина того, що ці види джерел приваблюють до себе дослідників української історії, і тому ми маємо низку моментів у історичних працях, коли дослідники використовують для своїх тверджень і висновків виключно або переважно літописи й літописні компіляції¹⁾.

Коли ж ці моменти в літописах і літописних компіляціях є причина, що приваблює до них дослідників, цілком зрозуміло, що виникає питання, що ж уявляють із себе українські літописи й літописні компіляції XVII-XVIII в.в., як історичні джерела, і що зроблено в цьому напрямку для розробки їх.

Треба зазначити, що тут зроблено надзвичайно мало, дарма що дослідники вважали цю працю потрібною²⁾. Крім праці Г. Карпова „Критическій обзоръ разработки главнѣйшихъ источниковъ, до исторіи Малороссіи относящихся за время: 8 генваря 1654 г.—30 мая 1672“, що вийшла в Москві 1870 р., ми не маємо спеціальної монографії, присвяченої критичному оглядові не тільки всіх козацьких літописів і літописних компіляцій, як історичних джерел, але й розгляду якогось одного окремого козацького літопису. Та й Г. Карпов в своїй вищеназваній праці занявся

¹⁾ Пор. моя студія, До історії Руїни, 12.

²⁾ Напр., М. Максимовичъ, Собр. сочин., I, 470-471; В. Пичета, Введение в рускую историю, 88.

переважно критикою, притому критикою поверховою, лише „Історію Русовъ“, якої звичайно не можна віднести до козацьких літописів і літописних компіляцій, а з козацьких літописів Г. Карпов провів лише частково й поверхово критику звісток літопису Грабянки. Завдяки цьому ми й зараз можемо прикласти до становища критичного вивчення звісток козацьких літописів і літописних компіляцій слова Є. Замисловського, що він їх сказав 1871 р., що критична розробка козацьких літописів „по настоящее время остается еще на той степени первоначальной критики источниковъ, которая ограничивается отдѣльными, разбросанными въ разныхъ изданіяхъ, не сведенными вмѣстѣ болѣе или менѣе вѣрными замѣтками, польованіе которыми крайне затруднено при отсутствіи обстоятельно составленныхъ бібліографическихъ пособій“¹⁾).

Такий стан критичної розробки козацьких літописів і літописних компіляцій і вимагає, в свою чергу, критичного наукового розроблення цього виду джерел української історії.

Особливо ж такої критичної розробки вимагає в першу чергу літопис Самовидця.

Вимагає цього літопис Самовидця, по-перше, тому, що він являється первичним літописом, що послужив, як це зазначено вище, джерелом для інших творів цього роду²⁾. По-друге ж, літопис Самовидця цінувався й цінується дослідниками дуже високо, як вірогідне історичне джерело. Вище я навів низку поглядів різних дослідників про вагу й значіння літопису Самовидця. Там маємо відозви таких істориків, як М. Костомаров, В. Антонович, О. Левицький, В. Вовк-Карачевський, В. Ейнгорн, Н. Василенко, Д. Дорошенко, Є. Замисловський, В. Романовський, що визнавали вагу літопису Самовидця, як джерела історичного. Навіть Г. Карпов, що дуже суворо ставився до козацьких літописів щодо певності їхніх звісток, робив виняток в цьому відношенні для літопису Самовидця³⁾.

Все це й приваблює мене присвятити ці дальші розділи цієї моєї монографії критичному розгляду звісток літопису Самовидця, користуючись для цього виключно матеріалістичною методою й поставивши гаслом досліду „*nemini crede*“, бо в напрямкові критичного студіювання літопису Самовидця маємо в історіографії лише розкидані зауваження окремих авторів, як, напр., М. Максимовича, О. Левицького, В. Ейнгорна, Т. Корзона, М. Грушевського з приводу тої чи іншої непевної звістки Самовидця. Крім того, низку непевних оповідань Самовидця я зазначив у моїх студіях: 1) До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Ромава-Ракушка-Романовського), 2) До історії Руїни й інших.

В дальшому, в другому розділі цієї частини я розгляну звістки Самовидця за р.р. 1648-1676, ц. т. за роки, що їх Р. Ракушка писав за попередніми спогадами, за роки, що являються історичною частиною літопису, а в наступному за ним третьому розділі я розгляну звістки Самовидця за р.р. 1677-1702, ц. т. роки, що в них Ракушка записував звістки рівнобіжно подіям.

1) Е. Замисловскій, Царствование Федора Алексѣевича, ч. I, 193.

2) Про це вище, с. 10.

3) Про це вище, с. 11 і д.

II. Критичний розгляд звісток літопису Самовидця за 1648 - 1676 р.р.

1648 р. Оповідання цього року розподіляються в літопису Самовидця на два розділи: I. Розділ перший, присвячений розгляду причин Хмельниччини й перших кроків її до захоплення Хмельницьким Запоріжжя й союзу з Кримом включно; цей розділ й має назву: „О началъ войны Хмелницкого“. II. Розділ другий, що містить оповідання про події 1648 р., починаючи від наступу війська польських гетманів на Б. Хмельницького; цей розділ має в літопису заголовок: „Война самая“.

В оповіданні причин Хмельниччини Самовидець-Ракушка, описуючи становище поспільства¹⁾, зазначає про посполитих, що вони „жили обфито в збожах, в бидлахъ, в пасѣкахъ, але однакъ, чего незвикала была Украина терпѣти, вимисли великіе были от старостовъ и намѣсниковъ, и жидовъ; бо сами державци на Украинѣ не мешкали, тилко урядъ держали“. У становищі поспільства Самовидець бачить негативного лише те, що пани не сами експлуатували посполитих, а через старост і орендарів²⁾.

Тимчасом, сучасні подіям свідочтва, причому свідочтва осіб, що належали до ворожого українській революції табору, що примушує ставитись з довірям до їх свідочств, свідчать, що становище поспільства на Україні було дуже тяжке. Так, відомий Боплан казав про становище селян на Україні: „Шляхта живе, як в раю, а селяни, як в чистилищі, а як ще селянам трапиться попасти в неволю лихому панові — їх становище гірше від галерних невольників“. Н. Ганновер, неприхильний до революції 1648 р., каже про становище українських селянських мас: „Решта бідного руського народу робила панщину у магнатів і шляхти, а сі обяжали його тяжкою працею, глиною і цеглою і всякою роботою в дому і на полі. Шляхта накладала на нього великі тягарі“. С. Грондський, відзначивши тяжке становище селянства на Україні, зазначає, що „селянські повинності зростали з дня на день“. Навіть офіційний польський історіограф того часу В. Коховський мусив визнати: „Що з українським народом поступали не без певної несправедливости, не можу заперечити. Все залежало від суворої, або м'якої вдачі старост і панів тамошніх“³⁾.

В оповіданні про релігійні причини Хмельниччини Самовидець, зазначає в самому початку свого твору, що „початок и причина войны Хмелницкого есть едино от ляховъ на православіе гоненіе и козакомъ отягощеніе“; потім, правда, занявшись перерахуванням цього „отягощенія козаком“, він зовсім забуває про „на православіе гоненіе“ і тільки далі, оповівши про Корсунську битву, він знов повертається до релігійних причин революції й оповідає⁴⁾, що утиски православію були „от унѣятъ и ксендзовъ“, зу-

¹⁾ Літописня Самовидця, 5.

²⁾ Ствердження звістки Самовидця про тягарі людности України від оренд. Архивъ ЮЗР. ч. III, т. IV, № № 85, 100, 107; Акты ЮЗР. III № 243 с. 278, 289; A. Grabowski, Ojcz. Spominki, I, 141; пор. Источники Малорос. Истории, II, 6.

³⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, VIII, 2 с. 119 і д. (подано витяги з цих джерел).

⁴⁾ Літописня Самовидця, 3, 11.

пинається зокрема на пануванні уніятів в Чернігіві („архимандритове уніятськіє одинъ по другомъ zostавали“) й інших місцях, а також зупиняється на тих утисках, що робив православію київський воевода Тишкевич, а також „іезуити, домніткани, бернадини и инші“... „метрополиту утескуючи и науки школьъ забороняючи“.

Але ж, як видно з дослідження тодішнього релігійного життя України,— становище не було таким, як його малює Самовидець. Релігійна боротьба в 40 р.р. XVII в. йшла переважно в Західній Україні та Білорусії¹⁾ На Подніпров'ї православна церква в ті часи, як каже цілком вірно ак М. Грушевський, „далеко не чула себе безпомічною, або придуленою, і далеко була від якоїсь протрації“²⁾. На Подніпров'ї ж бували тільки окремі „тумульти“, але це не було загальне явище. Навпаки, каже Грушевський, „доба Могили, або правління — Володислава IV, була апогеєм сили і значіння православної церкви в польській державі, епохою великої самопевности, свідомости своєї сили і далекосяжних надій православної єрархії“³⁾.

Таким становищем православної церкви і вищої ієрархії й треба з'ясувати той факт, що вища православна ієрархія, належачи за своїм економічним становищем до магнатства Польсько-Литовської держави, в часи перед революцією й в часи революції тримається ворожого революції табору, як це можна бачити при розгляді подій Хмельниччини. Так, підчас подорожі 1649 р. польських комісарів до Переяславу, митрополит С. Косов і печерський архимандрит І. Тризна приїжджають до комісарів „ad secretum colloquium“, як це маємо в щоденникові цієї подорожі комісарів⁴⁾, а також в листі В. Мясковського, що був у складі комісарів⁵⁾. Цікаво відмітити, що ця таємна розмова мала місце після тої урочистої зустрічі, що її зробили в Києві переможцеві Богдану ті ж Косов і Тризна. В листі комісарів до короля підчас цієї подорожі, Кисіль зве митрополита Косова „зичливим“ собі для проведення своїх політичних планів проти революції⁶⁾. Після Зборовської угоди й Косов і Тризна підтримують гарні стосунки з польським резидентом у Києві — А. Киселем, як це записує близький Тризни Я. Єрлич⁷⁾. Багато шляхти, що попадали в скрутне становище підчас революції, знаходять собі захист у вищій православної ієрархії, як, напр., Єрлич або П. Верещака⁸⁾. Московський посол до Польщі Г. Кунаков доносив своєму урядові чутки (можливо й перебільшені, але ж диму без вогню не буває), що, коли С. Косов хотів поїхати на нараду до поляків, козаки повернули його назад і приставили до нього варту, сказавши; „знай де онъ келью свою, а въ такія дѣла не вступайся“⁹⁾. Підчас кампанії 1651 р., коли литовське війсьсько наступало на Київ, С. Косов умовляє керівника козацького відділу А. Ждановича віддати Київ Радивилу без бою й одночасно шле до Радивиля послів, відмовляючись від будьякої солідарности з козаками, підкреслюючи від імени духовенства, що вони „во всей королевской волѣ

1) М. Грушевський, Історія, VIII, 2 с. 84 і д. Що ж до споминів літописця про існування на Україні домініканців, іезуїтів і бернадінців в Києві — мусімо вважати, що тут літописець тому згадує про це, що дійсно тоді майже по всіх великих містах Лівобережжя, де мешкав літописець — Ракушка, були католицькі монастирі, в тому числі і в Ніжені (Н. М., Лівобережная Украина въ XV-XVII ст., Київ. Старина 1896 № 6 с. 374-377).

2) М. Грушевський, Історія, VIII, 2 с. 88.

3) Там же, с. 112; автор робить цей висновок на підставі великого першорядного матеріалу.

4) Памятники Киев. Ком. I, 3 № 66 с. 315.

5) Michałow., № 100 с. 364.

6) A. Grabowski, Ojcz. Spom. II, 10.

7) J. Jerlicz, Latopisiec, I, 111.

8) Арх. ЮЗР. ч. III, т. IV № 58 с. 127; О. Левницький, Прокіп Верещака, Україна, 1917, I - II с. 2; М. Грушевський, Історія, IX, 1 с. 328, 330.

9) Ажты ЮЗР. III, № 238, с. 249.

бути хотять“ і що „война чинится не по ихъ волѣ“¹⁾). Були на тлі всього цього чутки, що в цій же кампанії 1651 р. поляки гадали скласти угоду з козаками за посередництвом митрополита²⁾). Все це може свідчити, що вища українська ієрархія не терпіла таких утисків, про які каже Самовидець, і вважала для себе кращим лад дореволюційний, ніж революційний. Це й викликало потім відомі слєва козацького полковника Ф. Вешняка на пиру 1649 р. на адресу ксьондзів польських: „у wasi хієжа у паі рорі wsziscі takу synowie“³⁾). Цілком вірно зазначає М. Грушевський, що „Могилін кружок і такі його представники, як Косов, або печерський архимандрит Тризна не дуже надавалися для ролі моральних провідників і протекторів козаччини: вони більш схильні були величати побіди шляхетських героїв над козаками, ніж видважні подвиги козаччини“⁴⁾). Крім того, треба зазначити, що й релігійним осередкам — монастирям дуже часто доводилося скрутно від революції. Так, збереглася звістка, що на самому початку революції повстанці Густинський монастир „розграбовали и чернцов окрутне мордовавши, били, а иних в смерть побили“⁵⁾). Скрутно довелося й монастиреві Мгарському⁶⁾ й іншим⁷⁾). Що ж стосується утисків православлю з боку київського воеводи Тишкевіча, про що ми маємо спогади й підчас переговорів Б. Хмельницького з польськими комісарами на початку 1649 р.⁸⁾, коли Тишкевіч і робив утиски православлю, — їх треба віднести скоріш не за рахунок загальної політики Польщі щодо православля, а за рахунок особистого фанатизму самого Тишкевіча⁹⁾).

Не можна також прийняти цілком, а хіба з певним застереженням, і звістку Самовидця-Ракушки, що перед Хмельниччиною „в Чернѣговѣ унѣятскіє архимандритове одинѣ по другомѣ зоставали“¹⁰⁾). Тимчасом, дані про уніятських архимандритів в Чернігіві, що їх зібрав А. Верзилов, свідчать, що там був лише один уніятський архимандрит — К. Ставровецький (1628 - 1646 р.р.), причому й його уніятство підлягає великому сумніву; наступник же його М. Оранський лише одержав від короля архимандритію, але чернецтва так і не встиг прийняти. Третя ж особа, що її вважають за уніятського архимандрита в Чернігові, — І. Мещеринов; був православний¹¹⁾). Притому ж про І. Мещеринова може ще додати, що до осені 1657 р. він служив у польському війську. У звідомленні І. Желя-

1) Акты ЮЗР. III № 328 с. 472; В. Эйнгорнъ, Очерки, с. 42-43; Я. Смирновъ, Рисунки Кієва въ 1651 г., с. 275, 276; В. Липинський, Україна на переломі, 62; М. Грушевський, Історія, IX, I с. 323.

2) Акты ЮЗР. III № 328 с. 470-471.

3) Памятники Б. К. I, 3 № 66, с. 318. Правда, таке ставлення вищої української православної ієрархії до революції не перешкоджало вищому православному духовенству використовувати цю революцію для збільшення своїх маєтків захопленням їх у католицьких монастирів і у шляхти (напр., Архивъ ЮЗР. ч. III т. 4 с.с. 396, 431, 516, а також №№ 114, 146, 151), подібно тому, як і дехто з польських панів використовували цю революцію для зведення своїх особистих рахунків з сусідами і для захоплення по змові чужих маєтків, що робив і сам А. Кисіль (Архивъ ЮЗР. ч. III, т. 4, № № 31, 113, 134, 137, 155).

4) М. Грушевський, цит. пр. VIII, 3 с. 127; пор. L. Kubala, Wojna moskiewska, с. 59 d.d.

5) А. Лазаревскій, Полкъ Прилуцкій, с. 395; В. Мякотинъ, Очерки соціальної історії України XVII-XVIII в.в. т. I в. I, с. 70-71.

6) Маємо про це заборонні універсали Б. Хмельницького в додатку до студії В. Модзалевського — „Къ характеристикѣ отношений между монахами Мгарскаго монастыря и Лубенскими козаками въ 1649-1661 г.г.“, Киевская Старина 1906 № 4 с. 65-66.

7) Про захоплення козаками маєтків монастирських див. Акты ЮР. V № № 29, 36, 39, 46, 49 (універсали). Участь в лавах революції католицької шляхти теж, звичайно, підтверджує, що мотив релігійний не мав місця в причинах революції 1648 р.

8) Памятники К. Ком. I, 3 № 68 с. 333.

9) Про це вище с. 123.

10) Лѣтопись Самовидца, 11.

11) А. Верзиловъ, Уніятскіє архимандриты въ Черниговѣ, 21 і д.

бузького маємо, що він 15 серпня 1657 р. в Києві довідався, що до Брацького монастиря прибув якийсь чужинець „въ нѣмецкомъ платѣ“. Желябузький викликав цього чужинця, що явився до нього в чернецькому одязі й сказав, що зовуть його Йосип, а в світі він звався Іван Мещеринов, що він служив в польському війську, а два тижні перед цим прибув до Києва, де й став ченцем¹⁾.

В дальшому оповіданні про безпосередні приводи до початку революції Самовидець, оповівши цілком вірно, що Б. Хмельницький був людиною освіченою²⁾, бував у посольствах до короля³⁾, що Чаплинський, чигиринський підстароста, одібрав у Хмельницького Суботов⁴⁾, оповідає далі, що Хмельницький після цього „старался фортелемъ, жебы тотъ привилей, данній от короля его милости на роблення чолновное волное, козаккомъ, достати, що и доказаль: бо маючи в дому своемъ у гостяхъ того Івана Барабаша переясловского и у оного вивѣдавшись о схованню того привелея, упоивши оного, ключъ у пяного узявши, послалъ своего посланця по тотъ привелей, данній от короля его милости Владислава Четвертого которій оному и привѣзлъ его посланецъ“⁵⁾. Цього оповідання Самовидця про штучне захоплення Б. Хмельницьким королівських привілеїв прийняти за оповідання певне не можливо, дарма що воно перейшло в такі твори, як літописи Г. Грабянки, С. Величка, Лизогубівський літопис, Краткое Описание Малороссіи, В. Рубана⁶⁾, й навіть перейшло в народні думи й перекази⁷⁾. Хоч сам Б. Хмельницький на початку свого руху в своїй агітації на Низу й посилався на якісь-то привілеї⁸⁾, але ж, як цілком слушно зазначив акад. М. Грушевський, цих привілеїв у Б. Хмельницького „ніхто не бачив“⁹⁾. При тому ж Б. Хмельницький не посилався на ці привілеї пізнін в пересправах з представниками польського уряду, дарма що поклик на ці привілеї, особливо після смерти Володислава IV, з іменем якого вони були зв'язані, був би для Б. Хмельницького в його пересправах і листуванні аргументом дуже важливим і корисним. Це й примушує мене визнати цю звістку Самовидця помилковою¹⁰⁾.

В дальшому оповіданні про перші кроки Б. Хмельницького після його втечі з України Самовидець дає певні звістки про втечу Хмельниць-

¹⁾ Русская Историческая Библиотека т. VIII, 1268 і д.; про цього Мещерина — Акты ЮЗР. IV № 7 с. 7; В. Эйнгорнъ, Очерки, 103 і д., 112-113; W. Liriński, Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainie, 497.

²⁾ Про те, що Богдан Хмельницький одержав освіту в Ярославі, у єзуїтів — М. Грушевський, Історія, VIII, 2, с. 153-154; І. Крип'якевич, Учитель Богдана Хмельницького, с. 27. До цього може ще додати, як побічне ствердження цього, що 1656 р. царські посланці на з'їзді в Вильні одержали від царського резидента в Варшаві листи. Миж ними серед звістек про польсько-шведську війну маємо й таку характеристику Б. Хмельницького: „А дивно есть то, что Хмельницкій вида, что поляки отправливаютца, а шведов вездѣ побиваютъ, до кор. мил. пишетъ и обещаецца ему служить впротивъ всѣхъ неприятелей его. И каков тотъ человекъ: то Москвѣ, то шведомъ, то полякомъ служить хочет и умѣетъ воровствомъ своимъ поворачиватца какъ вѣтреница на каждой вѣтер. И то не дивно, потому что он с молодости своей таких штукъ у єзуитов научился“ (Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Книги Польского Двора № 88, 1656 г. л. 561).

³⁾ Michałow., № 97, с. 299; М. Грушевський, Історія, VIII, 2, с. 142-143, 156.

⁴⁾ М. Грушевський, тамож, 159-160.

⁵⁾ Лѣтопись Самовидца, 6.

⁶⁾ Лѣтопись Грабянки, 39-40; С. Величко, Сказаніе, I, 16 і д.; Лѣтописецъ или описание краткое, с. 7; Краткое Описание Малороссіи, 219; Браткая Лѣтопись Малыя Россіи, изд. Рубаномъ, 16-17.]

⁷⁾ В. Антоновичъ и М. Драгомановъ, Историческія пѣсни малорос. народа, т. II, в. I, с. 3 і д.; П. Кулѣшъ, Украинскія Нар. Преданія, 2-3; Його ж, Записки о Южной Руси, I, 166 і д.; Н. Костомаровъ, Автобіографія Костомарова, 402.

⁸⁾ Акты Москов. Государства, II, № 357, с. 231; Акты ЮЗР. III, № 206; W. Liriński, S. M. Krzyczewski, 497.

⁹⁾ М. Грушевський, Історія, VIII, 2, с. 164-165, 175.

¹⁰⁾ Про змішання Самовидцем в даному оповіданні осіб Ілляша й Барабаша див. вище с. 25.

кого за Пороги, де він перебував не на Запоріжжі, де була залога від польського уряду, а на Низу, куди до нього купчилося козацтво¹⁾, що Б. Хмельницький послав до Криму послів і склав союз з ханом, який і вислав йому на допомогу Тугай-бея з ордою. Далі ж Самовидець після цього продовжує: „З котрою ордою Хмельницький на Запороже наступилъ, до которого все войско, зостаючєє на Запорожу, пристало и Хмельницкого собѣ за старшого приняли“²⁾. З цього оповідання Самовидця утворюється вражіння, що Б. Хмельницький спочатку склав союз з Кримом, а вже потім опанував Запорізьку Січ.

Дійсний хід подій йшов інакше: спочатку Б. Хмельницький напав на Січ, де стояла залога від польського уряду, й опанував Запоріжжя. Маємо про це в листі Л. Мясковського від 16 лютого 1648 р. Мясковський на підставі звісток, що він мав від козацького комісара, повідомляє, що 4 й 9 лютого Б. Хмельницький зробив напади на Січ і опанував її³⁾.

Б. Машкевич у своєму щоденникові під 15 лютого занотував, що того дня Я. Вишневецький одержав відомості про опанування Січі Б. Хмельницьким⁴⁾. Посланці ж козацькі прибули до Криму з пропозицією союзу на початку березня, як про це повідомляли московські бояри, що мали про це відомості від своїх посланців у Кримі, до А. Киселя⁵⁾.

В оповіданні про військові акції, що мали місце між поляками й Б. Хмельницьким, Самовидець, зазначивши цілком вірно, що польські гетьмани на початку року прибули на Україну для придушення руху Б. Хмельницького⁶⁾, й послали проти нього один відділ водою, а другий з С. Потоцьким і комісаром козацьким сухоходом, при чому від козаків, що брали участь у цьому поході одібрано присягу⁷⁾, далі зазначає, що місцем штабу польських гетьманів були Черкаси⁸⁾. В дійсності ж головний штаб польського війська був у Корсуні, звідкіль ми й маємо лист кор. гетьмана М. Потоцького⁹⁾.

1) Michałow., № 3, с. 6, Памятники Киев. Ком., I, 3, № 2, с. 196 (про автентичність цього джерела, М. Грушевський, Історія, VIII, 2, с. 134). Легендарне ж оповідання, що маємо в П. Будинського (П. Будинський, О Богдані Хмельницькомъ, с. 38-39), у Яворницького (Д. Яворницький, Історія Запорожських козаків, I, с. 103-104; його ж, Запорожжє вь остаткахъ старини и преданіяхъ народа, с. 287-288) і у Равицгавровського (F. Rawita-Gawroński, Bohdan Chmielnicki, I, 160-161), що засновано на Срезневському й Маркевичу про суперечки між Богданом і Ф. Линчаєм на Низу на перших кроках Хмельниччини, розвіяне ак. М. С. Грушевським (М. Грушевський, Одна з легенд Хмельниччини — Хмельницький і Личаївці, с. 510 і д.). І. Франко не признає певним цього оповідання Самовидця про втечу Богдана не в Січ, а на Ліман, але не доводить ніякими певними даними, що це оповідання Самовидця непевне. (І. Франко, Студії над українськими народними піснями, Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 103, с. 29).

2) Лѣтопись Самовидца, 6-7.

3) W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, 497-498: „pan Comissarz... dnia onegdajszego dał znać, iż die 4 praesentis na Siecz, w której pułk Czerkaski... excubias odprawował, zdrajca Chmielnicki nastąpił i żywnosc wszystką porbał i czełny wszystkie zabrał... Tenże oznajmił dnia wscorajszego, iż już ten zdrajca die 9 praesentis tajemne podobno ze wszystkimi kozakami majac porozumienie, apertam intulit hostilitatem i o północy tãmze na Zaporozu we wyżej pomienionych pułkowników na tabor uderzył. Zdrada się wszystkich rejestrowych odkryła, bo sami strzelali na nich; tak iż z chorągwiemi iz bębniemi ledwie do Kryłowa pouchodzili“.

4) Мемуары, относящієся къ исторіи Южной Руси, в. II, 415; пор. М. Грушевський, Історія, VIII, 2, с. 167-168; W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, 366-367.

5) Акты ЮЗР. III, № 172, с. 180; М. Грушевський, Історія, VIII, 2, с. 169-170, 175-176; пор. Акты Моск. Государства, II, 324, с. 201.

6) М. Грушевський, тамож, 180.

7) Памятники Киев. Ком., I, 3, № 176; Акты ЮЗР, III, № 177, с. 185; М. Грушевський, Історія Хмельниччини, списана С. Мужиловським, 36; його ж, Історія, VIII, 2, с. 182-183; W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, 374-375; P. Korzon, Dziejwojen i wojskowosci w Polsce, II, 323.

8) Лѣтопись Самовидца, 7-8.

9) М. Грушевський, тамож, 180-181.

Продовжуючи оповідання про ці військові акції, Самовидець оповідає вірно, що Б. Хмельницький спочатку обложив те польське військо, що йшло суходолом з С. Потоцьким і Шембергом, козацьким комісаром, а вже потім прилучив до свого війська й тих козаків, що пливли водою але піднесли бунт проти своєї старшини й перебили її, й продовжував облогу під Жовтими Водами відділів С. Потоцького¹⁾; каже потім же Самовидець, що реєстрові козаки підчас бунту проти своєї старшини „пїхоту нїмецкую, в чолнахъ будучую, викололи и покидали в Днїпръ“²⁾. В дійсності ж ніякої піхоти німецької не було в тому козацькому війську, що пливло проти Б. Хмельницького водою. Не маємо ми ні про яких німців у цьому війську а ні в згаданому листі Гродзицького, що повідомляв про цей бунт козаків за словами самовидця, а ні в листі Бельгацького, що писав цього листа з табору М. Потоцького й, звичайно мав певні відомості про склад окремих відділів польського війська³⁾. Правда, в листі Гродзицького є, що повстанці забили тих, хто були не козаки, але ж ці забиті були, на мій погляд, ті чужинці, що ними поляки поповнювали козацький реєстр⁴⁾; та при тому ж у Самовидця мова йде про „пїхоту нїмецкую“. Коли б у цьому війську була німецька піхота, що її вибили козаки, тоді б Гродзицький безумовно висловив би в своєму листі жаль сприводу її страти подібно до того, як він жалкував за гибель свого кращого пушкаря, мортири й гранат.

В оповіданні про розгром відділів С. Потоцького під Жовтими Водами після певних звісток, що ці відділи погромили козаки й татари підчас відступу, причому ті козацькі відділи, що були в цьому війську С. Потоцького, перейшли на бік Б. Хмельницького⁵⁾, Самовидець каже, що в цьому розгромі під Княжими Байраками велику роль відіграли рови, що їх покопали козаки⁶⁾. Але ж, не дивлячись на те, що про цей Жовтоводський розгром С. Потоцького збереглося досить джерел, жодне з них не дає звісток про ці рови; це дає мені підставу вважати, що й в даному випадкові ми маємо діло з помилковою звісткою Самовидця - Ракушки.

В оповіданні про кінець С. Потоцького Самовидець каже, що „Хмельницькій оного, не даючи ордї, на Запороже до Сїчи отослалъ, и тамъ

1) Про бунт козаків, що йшли водою — Памятники Киев. Ком., I, 3, № 6, с. 202 (лист Гродзицького, коменданта Кодаку). Опис місцевості, де був цей бунт (Кам'яного Затону) — Л. Падалка, Каменный Затонъ и Бѣлозерское Городище на Днѣпрѣ, Киев. Стар. 1891, № 12. І. Франко (цит. праця, Записки Наук. Т. III, т. 103, с. 19-20) вважає цю звістку Самовидця непевною й каже, що спочатку Богдан прилучив до себе тих козаків, що пливли водою, яку звістку ми маємо у Величка (I, с. 34-35): Але ж звістка Самовидця буде в даному випадку цілком певна. Відомо, що Хмельницький напав на військо С. Потоцького під Жовтими Водами 19/29 квітня (лист Бельгацького — W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, 375). Рапорт про битву під Жовтими Водами у М. Кордуби, — Нові причини до початків Хмельниччини, (Зап. НТШ. т. 144-145, с. 212). М. Потоцький в універсалі від 4 травня н. ст. теж каже, що вже декілька днів триває бій під Жовтими Водами (W. Lipiński, ibid., с. 376); бунт же під Кам'яним Затоном розпочався 4 травня (Пам. К. К., I, 3, № 6). В тому ж листу Бельгацького маємо звістку, що похід війська С. Потоцького (обох його відділів) розпочався 21 квітня н. ст., що підтверджує звістку Самовидця, що цей похід розпочався після великодня, що був 1648 р. 2 квітня (Н. Грушевській, Археографіч. календарь, с. 7, 34). Що ж до звістки Самовидця, що татари перевезли козаків з-під Кам'яного Затону під Жовті Води, певного підтвердження цього я не знайшов, але ж з документа Михайловського (Księga pamiętnicza, № 8) видно, що зносини у реєстрових з татарами якісь то були.

2) Лїтопись Самовидца, 8-9.

3) Про значіння цього листа, як джерела, щодо перших кроків Хмельниччини, М. Грушевській, тамож, с. 183; W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, 376.

4) М. Грушевській, цит. праця, VIII, 2, с. 132; пор. Акты ЮЗР. VI, № 69, с. 126.

5) B. Szajnocha, Dwa lata dziejów naszych, Dzieła, t. t. IX-X, dod. 21. с. 273; Жерела, VI, 108; Памятники К. К., I, 3, № 2, с. 176; М. Грушевській, тамож, с. 183 і д.

6) Лїтопись Самовидца, 11.

от ранъ померъ“¹⁾. І з цією звісткою Самовидця також не можна погодитись. С. Потоцький помер від ран не на Запоріжжі, як про це оповідає Самовидець - Ракушка, а в козацькому таборі, як це свідчать сучасні свідощтва. Так, у листі сучасника, львівського* райци С. Кушевича²⁾, від червня 1648 р. маємо, що поранений С. Потоцький попав у полон до козаків і в їхньому таборі помер³⁾. Цю звістку Кушевич, на мій погляд, одержав від Сенявського, що повернувся з полону від татар, куди він потрапив підчас Корсунської битви, бо зараз же після оповідання про смерть С. Потоцького Кушевич містить звістку про прибуття Сенявського з полону до Львову. Коли хотмиський воевода С. Болховський в червні 1648 р. послав розвідати про події на Україні хотмишця Т. Милкова, останній був і в Чигирині й 23 червня, повернувшись до Хотмиську, повідомляв про кінець С. Потоцького, що козаки „сына де Потоцкаго в полон взяли, и, не доѣхавъ де Запорожжъя, умеръ“⁴⁾. Відгомін чуток про смерть С. Потоцького скоро після бою в полоні ми маємо і в т. зв. „Краткой лѣтописи“, що її писав сучасник події⁵⁾, і в пізніших чутках, що їх зібрав Г. Кунаков.⁶⁾ Про те ж, що С. Потоцький помер на Запоріжжі, маємо лише у І. Ёрлича⁷⁾ і в „Історії“ С. Мужилловського⁸⁾. Адже ж ми не знаємо джерел звістки Ёрлича, який при тому ж являється джерелом дуже непевним. Що ж до „Історії“ С. Мужилловського, мусимо зазначити, що її складено через декілька місяців після подій цих, і тому такі подробиці, як місце смерті С. Потоцького, могли у ній змінитися, подібно тому, як С. Мужилловський зазначив у своєму творі, що Шемберг, комісар козацький, був у тому війську, що пливло водою проти Б. Хмельницького, тоді як Шемберг був в одному війську з С. Потоцьким⁹⁾. Все це й примушує мене визнати звістку Самовидця про місце смерті С. Потоцького помилковою¹⁰⁾.

Оповідає також Самовидець - Ракушка, що польським гетьманам про цей розгром війська С. Потоцького й Шемберга „нѣкоторые с того погрому поутѣкавши, дали знати, же южъ нѣкого послылковати, бо войско до остатку знесено“, тимчасом як з Жовтоводського погрому втік лише один недобиток, що й приніс звістку про цей розгром до польських гетьманів.

Реляція про розгром польських гетьманів, що її писано за днями, під 19 травня н. ст. дає звістку, що в таборі польських гетьманів звістка про розгром війська стала відома „ad niedobitka, który zlamajd uszedł“¹¹⁾. Також і в листі згаданого вище С. Кушевича від 4 червня маємо відгомін цієї звістки, що з війська С. Потоцького до табору польських гетьманів втік лише один недобиток¹²⁾. Це й дає мені підставу вважати, що ми дій-

1) Лѣтопись Самовидца, 9.

2) Про С. Кушевича див., С. Томашівський, Самуил Казімир Кушевич, райца Львівський і його записна книга, Записки Наук. Тов. ім. Т. Шевченка, т. XV.

3) Жерела, VI, 111: „Pan Stephan Potocki syn iego moi Pana Krakowskiego, v Żoltey Wody poimany i postrzelony, w obozie nieprzycielskim dni swoje zakonczył teraz swiezo“.

4) Акты Московскаго Государства, II, № 355, с. 230.

5) Памятники Киев. Ком., I, 3, № 1, с. 176; про цей літопис див. И. Каманинъ, Къ подробностямъ о началѣ войнъ Богдана Хмельницкаго, Киев. Унив. Извѣстія, 1905, № 5.

6) Акты ЮЗР. III, № 243, с. 281.

7) J. Jerlicz, I, 63.

8) М. Грушевський, Історія Хмельниччини, 36; А. Востоковъ, Первыя сношенія Богдана Хмельницкаго съ Москвою Киев. Старина 1887, № 8, с. 722.

9) Памятники Киев. Ком., I, 3, № 6 с, 202; Жерела, VI, 108, 217; Michalów, № 9, с. 17; W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, 375 - 376.

10) Пор. І. Франко, Студії, Записки, т. 103, с. 20; моя студія. До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 6 і д.; Псевдо-діяриш Самійла Зорки, 174.

11) Michalów, № 11, с. 21.

12) Жерела VI, 108; пор. S. Twardowski, Woyna Domowa, 8.

сно маємо справу з втечею одного недобитка, а не з мандрівним мотивом про втечу одного недобитка, який повинен бути *nuntius cladis*, щоб принести звістку про розгром¹⁾.

В оповіданні про Корсунську битву, зазначивши в загальному аспекті досить вірну картину цієї битви²⁾ і, зокрема, відзначивши велику захоплену козаками й татарами здобич³⁾, Самовидець каже, що Корсунська битва мала місце „на томъ тижны по святой Тройци“⁴⁾, тоді як трійця 1648 р. була 21 травня⁵⁾, а битва під Корсунем мала місце 16/26 травня.

Цю дату (16/26 травня), дає вищевказана реляція про розгром польських гетьманів⁶⁾ й лист С. Яскульського до підканцлера Лещинського з Бару від 9 червня н. ст. 1648 р.⁷⁾, а Яскульський сам був у цьому війську польських гетьманів, потрапив у полон, і М. Потоцький надіслав його з полону, між іншим, і для інформації про Корсунський розгром польського війська. Путивельський воевода Н. Плещев доносив до Москви відомости що він їх зібрав від „литовских людей“, що прибули 30 травня до Путивля з Ніжена. Ці „литовські торговые люде“ оповідали, що „мая въ 27 д. приѣжали в Нѣжинъ изъ обозу гетмана Николая Потоцкого пахолки его два человѣка да нѣжинскіе мѣщане, которые возили запасъ къ гетману Потоцкому въ обозъ, и сказывали де тѣ утеклицы Нѣжинскому войту и всѣмъ мѣщаномъ при нихъ“... що „мая де въ 16 д. съ утра рано у гетмана у Николая Потоцкого и у Калиновского, и у Синявского съ татары и съ козаки былъ бой“, і в дальшому дано оповідання про Корсунський розгром польського війська 16 травня 1648 р.⁸⁾ В реляції про Корсунський розгром польського війська, що її склав якийсь шляхтич судомирського повіту на підставі свідчень двох жовнірів — Роговського й Сераківського, що брали участь у Корсунській битві, були поранені й ледве спаслися втечею, також вказано днем Корсунської битви вівторок⁹⁾, а вівторок 1648 р. був 26 травня н. ст.¹⁰⁾ Також і М. Калиновський, польний гетьман польський, що потрапив у полон до козаків і татар в Корсунській битві, в листі до свого сина від 27 травня ст. стилю, з полону, писав, що польське військо загибло у вівторок¹¹⁾. 16/26 травня, як день розгрому поляків, дає й низка інших сучасних звісток, правда без зазначення джерел их; цю дату приймають і дослідники¹²⁾.

1) Так, напр., за Біблією Іову звістки про нещасні пригоди, що трапилися йому, приносять одиночки, що спасалися при цій пригоді (Книга Іова, I гл. ст. 15-17). При розгромі і загибелі Єрмака „единъ токмо утече“ (Лѣтопись Сибирская, с. 57); у Пасека, 1656 р. шведи так погромлені під Тржемешною, що „nie został się jeden który był krolowi o zginieniu tego wojska (wiésc) zaniósł“ (Pamiętniki Jana Paska, 3). В листі Я. Собієвського від 21 листопада 1673 р. до примаса маємо про такий розгром турок-вікачів з під Хотина, що не втік і „nuntius cladis“ (Acta historica, II № 506 с. 1344).

2) М. Грушевський, Історія, VIII, 2, с. 186 і д.; Т. Korzon, Dzieje wojen, II, 323-324; що ж до звістки Самовидця, то будім то поляки, розгромивши казаків, „мѣли панове Украину плюндрувати і болшую часть осажовати людьми нѣмецкими і полскими“, тут, звичайно, Ракушка повторював чутки, що ходили тоді про це на Україні, відгук яких ми маємо в листі Хмельницького до короля після Корсуня (Пам'ятники Кієв. Ком. I 3 № 37 с. 242).

3) М. Грушевський, цит. праця, VIII, 2 с. 190.

4) Лѣтопись Самовидца, 10.

5) Н. Горбачевский, Археографический Календарь, 7, 34.

6) Michałow., № 11 с. 23-24.

7) Michałow., № 18 с. 36 d. d.

8) Акты Московскаго Государства, II № 346, с. 221.

9) М. Кордуба, Нові причинки до початків Хмельниччини. 213 і д.

10) Н. Горбачевский, Археограф Календарь, с. 7. 34

11) Supplementum ad historica Russiae monumenta, № 73 с. 176: „Wtorek zginelo wojsko i my obaw w więzieniu zostaiemy“.

12) Жерела, VI, 109, 117; Pamiętniki o Koniecpolskich, 424; J. Jerlicz, Latopisiec I, 62; Pamiętniki Jemiolowskiego, 3; Pamiętniki Radziwiłła II, 272; L. Kubala, Jerzy Ossolinski, II, 148; М. Грушевський, VIII, 2 с. 189.

Лише в записі подорожі Собіських маємо, що битва під Корсунем мала місце 27 травня н. ст.¹⁾, але ж цю звістку одержано Собіськими 20 червня, далеко від Польщі, за кордоном, без вказівки джерел її, що й могло бути причиною того, що в ній маємо помилку на один день.

В дальшому, поруч з певними звістками про розвиток революції на Україні, при чому особливо тяжко доводилося від повстанців євреям²⁾, тому, що шляхта іноді, аби врятувати себе, видавали повстанцям євреїв, що не рятувало й шляхти від помсти повстанців³⁾, про взяття повстанцями низки міст, в тому числі Стародуба, Чернігова, Гомля⁴⁾, відступу головних сил орди до Криму⁵⁾, Самовидець каже, що „Хмельницькій, скупивши військо, тягнулъ з України к полскимъ городам“ й описує далі Пилявецьку кампанію⁶⁾. З цієї звістки, в зв'язку з контекстом, утворюється вражіння, що Б. Хмельницький після Корсунської перемоги рушив до Пилявець

Тимчасом, Б. Хмельницький після Корсуна рушив до Білої-Церкви, а потім до Чигирина, де й перебував деякий час. У вищезгаданій реляції Яскульського маємо, що Б. Хмельницький прибув під Білу-Церкву 22 травня⁷⁾. Від 8 червня 1648 р. маємо листи Б. Хмельницького з Черкас до царя Олексія й до сівського воеводи З. Леонтьєва⁸⁾. Від 20 червня маємо листи Б. Хмельницького до хотмиського воеводи С. Болоховського з Чигирина⁹⁾. Від 27 червня маємо лист Б. Хмельницького з Чигирина до воеводи брацлавського, ц. т. Адама Киселя¹⁰⁾. В реляції посланця від А. Киселя до Б. Хмельницького — П. Ласка маємо, що він 27 червня прибув до Чигирина, до Б. Хмельницького, а 1 липня Б. Хмельницький відпустив Ласка¹¹⁾. Т. Милков, що прибув з України до Хотмиська 23 червня 1648 р., показував воеводи С. Болоховському, що „былъ де онъ въ литовской сторонѣ въ городѣ Чигиринѣ у козачьа гетмана у Богдана Хмѣльницького“¹²⁾.

В оповіданні про події Пилявецької кампанії Самовидець — Ракушка каже, що над польським військом „гетмановали ксіонже Острожекій Домѣннѣк и панъ Сенута“¹³⁾. Тимчасом, керманічами польського війська в цій кампанії були: Доминик Заславський-Острозький, М. Остророг і О. Конецпольський, що й були призначені керувати польським військом радою, що її зібрав примас М. Лубенський. Про це маємо відомости в універсалі цієї ради від 9 червня 1648 р.¹⁴⁾, що й збиває звістку літопису Самовидця.

В оповіданні про битву під Пилявцями Самовидець, давши вірне оповідання, що козаки розгромили в цьому бою велике польське військо

¹⁾ Acta historica, II № 5 с. 129.

²⁾ Напр., Акты ЮЗР. III № 200 с. 211; Акты Моск. Гос. II № № 349, 354; М Грушевський, Історія, VIII, 3 с. 29 і д.

³⁾ М. Грушевський, тамож, с. 37 і д.

⁴⁾ М. Грушевський, тамож, 32 і д.

⁵⁾ K. Szajnocha, Dwa lata, X dod. № 53 с. 193.

⁶⁾ Лѣтопись Самовидца, 12 і д.

⁷⁾ Michałow., № 18 с. 38

⁸⁾ Акты ЮЗР. III № № 197-198 с. 207-208.

⁹⁾ Акты Москов. Государства II № 355 с. 230.

¹⁰⁾ K. Szajnocha, Dwa lata., X dod. № 50 с. 188 d. d.

¹¹⁾ K. Szajnocha, ibid. dod. № 53 с. 192 d. d.: „Die 27 Juni stanął w Czehrynie u Chmielnickiego ten ojciec Lasko“.

¹²⁾ Акты Моск. Государ. II № 355 с. 230; пор. М. Грушевський, Історія VIII, 3 с. 21.

¹³⁾ Лѣтопись Самовидца, 14.

¹⁴⁾ Supplementum ad historica Russiae monumenta; № 73 с. 119, Архивъ Ю. З. Россіи, ч. III т. IV № 4 с. 14; пор. Жерела VI, 113; М. Грушевський, Історія, VIII, 3 с. 52; Т. Корзон, Dzieje wojen, II, 324.

й взяли велику здобич¹⁾, каже, що перед цим боєм на допомогу козакам „орда притягнула великою потугою“²⁾).

Тимчасом, роля татар у цьому розгромі польського війська під Пилявцями була дуже незначна, головні сили татар прибули до козацького війська вже після розгрому поляків. На початку 1649 р. козацькі полковники дорікали польським комісарам, як записує в своєму щоденникові учасник цієї комісії з польського боку В. Мясковський, людина ворожа до революції Хмельницького, що татар у середу (с. ст. 13/23 вересня — день Пилявецької битви) під Пилявцями було не більш, як три тисячі, і що коли б поляки почекали до п'ятниці, коли прибули головні татарські сили, жоден поляк не втік би з цього розгрому³⁾. Коли б справа під Пилявцями була в цьому питанні інакшою, Мясковський, ворожий до революції, безумовно зазначив би це в своєму діяріюші, але він цього не зробив, що й стверджує вищенаведене свідоцтво козацких полковників про ролю татар у Пилявецькому розгромі поляків. Побічне ствердження звітки про незначну ролю татар у розгромі польського війська під Пилявцями маємо і в реляції папського нунція І. Торреса від 10 жовтня 1648 р. з Варшави; в цій реляції маємо, що татар було п'ять тисяч⁴⁾.

В оповіданні про події, що мали місце після Пилявецької битви, після певних звісток про рух козацького війська на чолі з Хмельницьким під Львів, взяття з цього міста окупу⁵⁾, рух козаків під Замостем, що його тримано в облозі до одержання Б. Хмельницьким листа від новообраного короля Яна-Казимира про перемир'я, й відступ Б. Хмельницького з-під Замостя на Україну⁶⁾, про захоплення під час цих військових акцій козаками низки міст⁷⁾, а татарами під час кампанії 1648 р. великої кількості бранців, в тому числі й українців⁸⁾, Самовидець каже, що Б. Хмельницький з-під Замостя „вернувся на зиму на Україну до Чигирина“. Тимчасом, Б. Хмельницький з-під Замостя рушив не до Чигирина, а до Києва, куди й прибув на кінці грудня ст. ст. 1648 р. й був зустрінений киянами з великою урочистістю⁹⁾.

В зв'язку з кінцем кампанії 1648 р. Самовидець оповідає й про шлюб Б. Хмельницького на Чаплинській. Тут, зазначивши цілком вірно, що Б. Хмельницький „жону собі поняв куму Чаплинскую, маючую мужа живого“, Самовидець ставить цей шлюб в зв'язок з поверненням Б. Хмельницького з-під Замостя до Чигирина¹⁰⁾.

1) Michałow., № 90 с. 205 d. d., № 92 с. 210; Памятники К. Ком. I, з № 58, № 66 с. 329; Сборникъ статей и матеріаловъ по истории Юго-Западной Россіи, в. II, с. 120-121; С. Томашівський, Межи Пилявцями і Замостем, 5; М. Грушевський, Історія, VIII, 3 с. 73 і д.; L. Kubala, J. Ossolinski, II, 285; T. Korzon, Dzieje wojen., II, с. 324.

2) Лѣтопись Самовидца, 14.

3) Памятники Кіев. Ком. I, з № 66 с. 311: „Tatarow nie było wiecey zrazu we środe, tylko 3000. Kiedyby byli do piątku poczekali, ieden by był żywo do Lwowa nie uszedł“.

4) Сборникъ статей и матеріаловъ, в. II, 121.

5) L. Kubala, Szkice historyczne, I-II, w. 5 с. 51 d. d.; С. Томашівський, цит. праця, 21 і д.; М. Грушевський, цит. праця, VIII, 3 с. 82 і д.

6) Памятники Кіев. Ком. I, з № 64 с. 310-311; С. Томашівський, цит. праця, 69 і д.; М. Грушевський, Історія, VIII, 3 с. 95 і д.

7) M. Baliński, Pamiętniki historyczne, 19-20; Pamiętniki Radziwiłła, II, 329

8) Michałow., № 104 с. 397; Акты ЮРЗ. III № 200 с. 211; Акты Москов. Госуд. II № 348; Жерела VI, 116; С. Томашівський, Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р., с. 135.

9) М. Грушевський, Історія VIII, 3 с. 124-125 (на підставі різних джерел, переважно ж щоденника В. Мясковського, що зібрав звістки від киян про цей в'їзд Б. Хмельницького).

10) Лѣтопись Самовидца, 16. Біографічні відомості про Чаплинського див. — И. Каманинъ, О чигиринскомъ подстаростѣ Данилѣ Чаплицкомъ, Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Лѣтописца кн. XI, I с. 28 і д. Каманин, зазначивши, що з кінця 1651 року, слід Д. Чаплинського втрачається й що на посаді ротмістра надвірної коровги Конецпольского,

Тимчасом, Б. Хмельницький взяв собі за дружину жінку Чаплинського ще до повернення з походу з-під Замостя. Відступ з-під Замостя Б. Хмельницький розпочав 14/24 листопада 1648 р., як маємо про це в реляції Я. Смяровського, посланця до козаків від Яна-Казимира під Замостем¹⁾. Чутки ж про шлюб Б. Хмельницького з Чаплинською ми маємо ще до битви під Пилявцями. В листі С. Кушевича з Львова від 22 липня н. ст. 1648 р. маємо звістку про чутку, що в цих днях Б. Хмельницький одружився з якоюсь Чаплинською²⁾. В показах козацького бранця І. Бенбеника, що його захоплено в полон до Пилявецької кампанії, маємо звістку, що Б. Хмельницький після свого весілля, що справив з Чаплинською, мав йти до Прилуки³⁾. В реляції двох офіцерів кодацької залоги про прибуття їх в жовтні 1648 р. до Чигирина вже під 9 жовтня н. ст. маємо про посилку посланця до Чигирина до наказного гетьмана Коробки і до ранієй Hetmanowej⁴⁾; згадується також в цій реляції в зв'язку з цим прибуттям кодацької залоги „sama pani Hetmanowa“ й під 20 жовтня н. ст.⁴⁾, що й свідчить, що ми маємо діло з помилкою Самовидця.

Розглядаючи ж причини цих помилкових звісток Самовидця, мусимо визнати, що трапилися вони з різних причин. Такі помилкові звістки, як напр., про уніятських архимандритів у Чернігові, про марш Б. Хмельницького з-під Замостя й з-під Корсуна трапилися тому, що Самовидець з часом забув дійсний стан річей. Помилкові звістки про втечу небагатых з-під Жовтих Вод, про квартиру польських гетьманів, а також про час захоплення Б. Хмельницьким Січі трапилися тому, що літописець — Ракушка перебував далеко від місця цих подій і тому не мав про них певних відомостей; крім того, щодо непевної звістки про штаб — квартиру польського війська, треба зауважити, що частина польського війська стояла і в Черкасах⁵⁾, що теж могло дати привід для непевної звістки Самовидця. Непевну дату шлюбу Б. Хмельницького з Чаплинською Ракушка тому міг занотувати до свого твору на час після повернення Б. Хмельницького з-під Замостя на Україну, що після цього повернення шлюб цей благословив єрусалимський патріарх⁶⁾. Що ж до непевної звістки Самовидця про німецьку піхоту в тому війську, що пливло водою проти Хмельницького, тут літописець повторив ті чутки, що ходили в ті часи по Україні і зокрема в Ніжені⁷⁾. Через те, що вищезгадані втікачі з-під Корсуна прибігли до Ніжена 27 травня с. ст., після Тройці, — ця дата і збереглася у літописця, що до Корсунського бою, і тому він і датує Корсунський бій після Тройці. Подібними ж причинами треба з'ясувати й непевну звістку літописця про ролю татар у Пилявецькій битві, — тут

яку посаду Чаплинський посідав у перші роки Хмельниччини, 1653 року бачимо іншу особу, вважає, що Чаплинський помер коло 1650-1653 рр. Адаже зустрічаємо Д. Чаплинського в польському війську 1660 р. (P. Gordon, Tagebuch... I, 252, 255-256. Акты ЮЗР. V № 21; А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, V, 432 і д.; С. Соловьевъ, Исторія, III, 88) 1663 р. в одписі цареві Ф. Бутурліна з Путивля маємо, що 17 серпня 1663 р. до Путивля прибув з Польщі, з полону В. Лемешів, який показав, що він попав у полон 1660 р. при розгромі війська В. Шереметева й був він. Лемешів, у полоні у львівському повіті в с. Бородичині, миль 10 від Львова, у пана Данила Чаплинського, звідкіль і втік 1663 р. після Петра, с. т., кінець червня, початок липня (Моск. Архив. Мин. Юстиции, Белгородскій стол, столб. 559 л. 3-5).

1) Памятники Киев Ком. I, 3 № 64 с. 311.

2) Жерела IV № 9 с. 41.

3) Памятники Киев. Ком. I, 3 № 40 с. 264; Michałow., № 49 с. 95: „To też o Chmielnickim powiadała, że po weselu swym, ktore z Czapllickiego żoną sprawił, miał iść do Przyłuki“.

4) A. Czołowski, Kudak, 182.

5) Памятники Киев. Ком. I, 3 № 4 с. 201.

6) Памятники Киев Ком I, 3 № 66 с. 321.

7) Акты Москов. Государства II № 346 с. 221-222.

літописець також повторює чутки, що ходили про це в Ніжені¹⁾, а напевно також і в інших містах України. Відсутністю ж літописця від місця подій, а також і довгим часом, що пройшов від подій до написання літопису, можливо з'ясувати і непевну його звістку, щодо керманців польського війська під Пилявцями. Ця помилка тим легше могла трапитися, що Сенюти були в родстві з Фирлеями²⁾, а один з Фирлеїв у кампанії 1649 р. брав з боку поляків значну участь. Що подібні помилки відносно прізвищ керманців війська можливі й в ближчі часи після подій, свідчить той факт, що 1649 р. Лукаш-лікар, що був у козацькому війську під Збаражем, оповідаючи про події облоги, зазначив, що в складі керманців польського війська в Збаражі був і Домінік Заславський³⁾, чого як раз і не було. Що ж до оповідання літопису про покопані під Княжими Байраками рови, — тут літописець переносить факт, що мав місце під Корсунем, на Жовтководському битву, як це зауважив і ак. М. Грушевський⁴⁾. Що ж до звістки про кінець С. Потоцького — тут ми маємо діло з легендою, що склалася про цю подію; дійсно, йшов С. Потоцький походом на Запоріжжя, гадаючи увійти туди переможцем, але був погромлений і попав у полон, — звідси крок до утворення легенди, що він і помер на Запоріжжі. Крім того, смерть С. Потоцького в самому початку кампанії утворила низку легенд і переказів про цю його смерть⁵⁾. Труп С. Потоцького був доставлений до Запорізької Січі, як це можна встановити з того, що в умові про здачу Кодаку козакам є пакт, що полякам буде виданий труп старости деражинського (ц. т. С. Потоцького⁶⁾). А це, звичайно, було відомо Ракушці, як ніженському козаку, в зв'язку з ролюю ніженського полку в здобуті Кодаку.

В становищі поспільства літописець бачить негативного тільки те, що пани не безпосередньо експлуатували його, а через своїх орендарів і старост, — самий же факт експлуатації селян панами у Ракушки ніякого обурення не викликає. Такий погляд літописця на стан посполітих перед 1648 р. цілком умісний в устах Ракушки, особливо в довгий час після революції 1648 р., коли верхи козацтва, до якого належав і Ракушка, вже й мали своїх кріпаків, і відповідно експлуатували їх, але переважали сами, а не через орендарів, і не бачили нічого негативного в цій експлуатації. Що ж до оповідання літопису про релігійні причини революції — це оповідання з'ясовується тим, що ця революція, як і попередні рухи козацькі, мала своє ідеологічне виправдування в релігійній причині. Ми маємо низку сучасних звісток про те, що революція 1648 р. мала релі-

1) Послані сівськими воеводами для розвідування на Україну розвідники принесли такі звістки. 1 жовтня 1648 р. до Ніжена прибули з війська поранені запорозькі козаци, що оповідали, що спочатку поляки перемагали козаків, так що „Запорожські де козаци с'їли вь табарѣ своемъ вь осадѣ и сидѣли де, государь, отъ Поляковъ казаки вь табарѣ своемъ вь осадѣ, три дни; и на четвертой де день на Поляковъ со стороны пришли татаровья“; далі вони оповідали, що був бій, в якому козаци погромили поляків. Оповідаючи ж про військо, що брало участь у цьому бою, вони казали, що татар було „тысячъ сорокъ“ (Акты ЮЗР. VIII, дод. № 5 с. 277) Можливо, що від цих же козаків мав Ракушка таку невелику подробицю цього бою, якої ми не маємо в інших джерелах, що під втікачами в Константинові обломався міст, якщо тільки Ракушка тут не переносить на Пилявецьку битву того факту, що мав місце під Зборовим (Акты ЮЗР. III № 277 с. 346).

2) О. Левицький, Социніанство вь Польшѣ и Юго-Западной Руси, Киев. Стар. 1882 № 5 с. 219; пор. моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 9.

3) Акты ЮЗР. III, № 277, с. 345.

4) М. Грушевський, Історія, VIII, 2 с. 186; пор. моя студія, До питання про певність відом. літопису Самовидця, с. 6.

5) Напр. Акты ЮЗР. III. № 238 с. 248, № 200 с. 210, № 222 с. 232, Акты Моск. Госуд. II, № 348 с. 223, № 351 с. 226.

6) М. Dubieski, Kudak, 145 d. d.

гійні причини¹⁾. І потім ця боротьба, що велася між Польщею та Україною, мала своїм ідеологічним виправдуванням боротьбу за віру. Богдан Хмельницький, прохаючи допомоги в Москві проти поляків, прикриває це гаслом єдиновір'я. Москва, бажаючи утворити з України колонію й просунутися до Чорного моря, виправдує це боротьбою за віру. І потім ця боротьба проти панівного до 1648 р ладу збергалася в актах уряду й інших джерелах, як боротьба за віру²⁾; цього погляду додержувалися деякі дослідники і в кінці XIX стол.³⁾.

Що ж до оповідання про захоплення Богданом привілеїв у Барабаша, це непевне оповідання збереглося і в народніх думках і в літописах Величка, Грабянки й інших⁴⁾. Звідкіля взяв його Самовидець: чи з народніх дум, чи з переказів, встановити, на мій погляд, неможливо. Що ж до того, чого й Ракушка й інші літописці так тримаються цієї легенди про захоплення привілеїв, тут ми маємо діло зі спробою легалізувати цю революцію пізнішими літописцями, подібно тому, як за своїх часів робив це Богдан Хмельницький⁵⁾. Автори літописів (Самовидець, Величко, Грабянка) у часи складання своїх літописів належали або за походженням або за службовим і маєтковим станом, або за ідеологією до тих кол українського суспільства (старшини), що вже давно перестали бути революційними і нічого так не боялися, як революційних рухів. Так, Самовидець-Ракушка в 1687 р. у своїй літописі з задоволенням відмічає придушення реврхів, що виникли того року. У Величка повстанці Пушкаря — дейнеки, що підіймалися стихійно проти панування багатців, це люди з „сердцами до убійства и разграбленія имѣній людскихъ готовими“⁶⁾. Оповідання ж про захоплення Б. Хмельницьким королевських привілеїв легалізувало цю революцію 1648 року юридично, як рух з дозволу короля, подібно до того, як гасло боротьби за віру й націю — легалізувало цю революцію ідеологічно. Можна бачити тут також і прихильність автора літопису до Богдана, що він не є бунтівник, а виконує тільки волю свого короля⁷⁾.

1649 р. Оповідання про події цього 1649 р. розподілено в літопису Самовидця на два розділи, що мають і окремі заголовки: розділ перший має назву: „На початку року 1649“ і містить оповідання про т. зв. Переяславську комісію, й розділ другий має назву: „Починається війна Збаражская. Року 1649“, і містить оповідання про інші події цього року.

В оповіданні про події Переяславської комісії, поруч з певними звістками, що підчас цієї комісії у Переяславі був посланець угорський⁸⁾ і взагалі про закордонні зносини Б. Хмельницького⁹⁾, про посилку Богданом Хмельницьким, після відрядження польських комісарів, до татар

1) Акты ЮЗР. III, № 201 с. 212, № 205 с. 216, № 215 с. 227, № 219 с. 229-230, № 221 с. 231, № 229 с. 237, VIII дод. № 32 с. 309, № 33 с. 316; Акты Моск. Госуд. I №№ 347, 355; М. Грушевський, Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським Україна 1914, II, с. 36 і д.; М. Грушевський, Історія VIII, 2 с. 116.

2) Акты ЮЗР. IV, № 39 с. 51; Н. В., Памятникъ украинской литературы, конца XVIII вѣка. К. Ст. 1891, I, с. 158; А. Лазаревскій, Изъ исторіи сель и селянь, 3.

3) Напр., Г. Карповъ, Костомаровъ, какъ историкъ Малороссіи, с. 18.

4) Г. Грабянка, с. 39-40; С. Величко I, с. 14 і д.

5) М. Грушевський, Історія, VIII, 2 с. 172-174. Поголоски про співчуття короля козацькому руху були навіть 1653 р. (Акты Моск. Госуд. II, №№ 517, 520), коли вже позиція наступника Володислава — Яна — Казимира виявилася, як ворожа революції.

6) С. Величко, I, с. 328.

7) Пор. моя студія, Псевдо-діяріуш Самійла Зорки, 186.

8) Памятники Кіев. Ком. I, 3 № 66 с. 316

9) Памятники Кіев. Ком. I, 3 № 66 с. 318; М. Грушевський, Історія, VIII 3 с. 135.

в справі спільного дружнього походу проти Польщі¹⁾, Самовидець дає про склад польського посольства на Україну таку звістку: „О Рождествѣ Христовомъ присилаетъ король его милость пословъ своихъ великихъ, то есть князя Четвертеского и пана воеводу киевського Адама Киселя з иншими пановъ благочестивыхъ, в посольстве до гетмана Хмельницкого и усею войска Запорожского“²⁾. З цього оповідання видно, що Самовидець - Ракушка вважає ролю кн. Четвертинського першорядною в цьому посольстві, і що Адам Кисіль був підчас цього посольства воеводою київським.

Тимчасом, роля кн. Четвертинського в цьому посольстві була другою, бо кн. З. Четвертинський займав тоді посаду королівського секретаря. Роля його в цьому посольстві, що свідчить таке джерело, як діярий учасник цього посольства В. Мясковського³⁾, була другою — він виконував лише доручення інших комісарів: А. Киселя, М. Бжозовського, М. Киселя, В. Мясковського, Я. Зелінського, напр., їздив з листами від комісарів до Б. Хмельницького⁴⁾. Не посідав і А. Кисіль підчас цієї Переяславської комісії воеводства київського, а був лише воеводою брацлавським. Брацлавським воеводою зве Киселя за весь час цієї комісії й В. Мясковський в своїй вищезгаданій діярії. Також воеводою брацлавським зве Киселя в зв'язку з цією комісією й сучасник А. Радивил⁵⁾. Як воевода брацлавський, підписується А. Кисіль і на листі до короля з Василькова від 11 лютого 1649 р. й на універсалах з Переяслава від 17 й 24 лютого 1649 р.⁶⁾ В пунктах, що їх подали козаки комісарам у Переяславі підчас цієї комісії, маємо спогад про ті утиски, що їх чинив релігії сучасній київській воевода⁷⁾, ц. т. Тишкевич, а також тут стоїть вимога, щоб київський воевода був православної релігії⁸⁾. Московський посланець до Польщі Г. Кунаков, що був на початку 1649 р. у Варшаві, дає відомість в своїй записці, що „февраля в 26 день вѣдомо королю и паномъ радѣ учинилось, что воевода Киевской Янушъ Тишкевичъ умеръ: и король де того жъ числа послалъ къ Адаму Киселю привилею на воеводство Киевское“⁹⁾. А. Радивил у своїй щоденниковій під березнем (без точної дати) 1649 р. занотує, що А. Кисіль отримав воеводство київське¹⁰⁾, а комісари виїхали з Переяслава 16 лютого ст. ст. 1649 року¹¹⁾.

В оповіданні про приїзд комісарів до Переяслава Самовидець каже, що „задля которихъ приходу зложилъ раду гетманъ Хмельницький в Переясловлю и тамъ по Рождествѣ Христовомъ приехалъ со всѣми полковниками и сотниками и тамъ в Переясловлю на той радѣ отдавали панове

1) Акты ЮЗР. III дод. № 41 с. 44-45, VIII, дод. №№ 16, 17, 22; Michałow., №№ 107, 108.

2) Лѣтопись Самовидца, 17-18.

3) Памятники Киев. Ком. I, 3, № 66, с. 314 і д.; про видання й вагу цього важливого джерела див. М. Грушевський, Історія VIII, 3 с. 124; W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, 200.

4) Памятники Киев. Ком. I, 3 № 66 с. 315; пор. М. Грушевський, тамож VIII, 3 с. 121; моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 9.

5) Pamiętniki Radziwiłła II, 363.

6) A. Grabowski, Ojez. Spominki, II, 12, 13, 14.

7) Памятники Киев. Ком. I, 3 № 68 с. 333; Supplementum ad hist. Russiae monumenta, № 73 с. 189: „Woiewoda Kiiowski aby był narodu Ruskiego y zakonu greckiego, aby nie następował na cerkwie Boże, iako terazniejszy“.

8) Тамож; пор. Памятники К. Ком. I, 3, № 66 с. 325.

9) Акты ЮЗР. III, № 243 с. 296.

10) Pamiętniki Radziwiłła II, 370.

11) Памятники К. Ком. I, 3 № 66 с. 326-327; пор. И. Новицкий, Адамъ Кисель, воевода Киевский, Киев. Старина 1885 № 11 с. 421; моя студія. До питання про певн. відом. літопису Самовидця, 9.

послове королевські при поселстві привилей на волности и булаву, и бунчукъ, короговъ, бубни, знаки войсковіе от короля его милости“¹⁾).

Тимчасом, діяріюш Мясковського свідчить, що клейноди, що їх привезли Б. Хмельницькому комісари, були передані останньому не на раді, а на урочистій церемонії. Тих же ознак, що їх має рада (напр., вибори урядів, наради, ухвали й т. інш.), ця церемонія не мала, а полягала вона лише в тому, що комісари з’явилися на площу в Переяславі, де їх чекав Б. Хмельницький в оточенні полковників та іншої старшини. Кисіль казав промову й передав Б. Хмельницькому гетьманські клейноди від короля, королівські листи й комісарські уповноваження. Б. Хмельницький прийняв це, коротко подякував „ро козацку“ й закликав комісарів до себе до господи²⁾).

Не було тоді в Переяславі при Богдані Хмельницькому не тільки усіх сотників, але й полковників. Коли А. Кисіль, як записує в своєму діярії В. Мясковський, запропонував Б. Хмельницькому розпочати комісію про остаточне замирення з Польщею, останній відповів йому, що зараз війська вкупі нема, полковники й старшина далеко, а без них він не може нічого робити³⁾. Коли б усі полковники були тоді в Переяславі, ворожий до Б. Хмельницького Мясковський безумовно занотував би в своєму діяріюші, що Хмельницький сказав неправду, але цього ми в діяріюші не маємо. Не відповідає дійсності й звістка Самовидця-Ракушки, що під час цієї церемонії (за Самовидцем — ради) комісари передали Б. Хмельницькому від короля булаву, бунчук, бубни, привилей на вольності. В дійсності ж королівські комісари передали Б. Хмельницькому від короля лише булаву й корогву. Про це ми маємо у вищезгаданому діяріюші В. Мясковського, який записує, що А. Кисіль на цій церемонії передав Б. Хмельницькому булаву, а брат Киселя, корогву⁴⁾. Корогва й булава, що їх надіслав король до Б. Хмельницького з комісарами під час цієї комісії, згадується в преліминарних статтях угоди, що її складено Б. Хмельницьким і комісарами в Переяславі⁵⁾. Потім А. Кисіль 1649 р. в листах до Б. Хмельницького нагадував останньому про одержання від короля корогви й булави⁶⁾. Король Ян-Казимір в універсалі до козаків від 7 серпня 1649 р. з-під Зборова згадав надіслання ним Б. Хмельницькому корогви й булави⁷⁾. Та й сам Б. Хмельницький в своєму листі до короля під Зборовом від 15 серпня 1649 р. також згадував про одержання ним від короля корогви й булави; про надіслання Б. Хмельницькому булави й корогви маємо й в листі короля Яна-Казимира до Б. Хмельницького під Зборовом⁸⁾. Відомості про одержання Б. Хмельницьким від короля булави й корогви були поширені на Україні й зберегалися й потім. Так, 20 лютого 1649 р. виходці з кримського полону Н. Носов з товаришами оповідали в Путивлі вєводі М. Плещееву, як цей писав цареві, що коли „они, полоняники, были въ Литовскомъ городѣ Чигиринѣ, и слышали де они отъ козацкаго полковника отъ Семена

1) Лѣтопись Самовидца, 17-18.

2) Памятники Кіев. Ком. I, 3 № 66 с. 317; М. Грушевський, Історія, VIII 3 с. 142-143.

3) Памятники Кіев. Ком. I, 3 № 66 с. 317: „Co się tknie kommissiey, ta się teraz zacząć u odgrawić nie może: woyska w kupie niemasz, pułkownicy, starszyzna daleko; bez nich nie mogę u nie śmien nic uczynić: idzie o zdrowie moie“.

4) Памятники Кіев. Ком. I, 3, № 66 с. 317: „oddał potym sam булавę turkusową, a p. chorągъ Nowogrodzki, rodzony imci p. woiewody, chorągiew czerwoną z орłem біалым u napisem: Joannes Casimirus Rex“.

5) Памятники Кіев. Ком. I, 3, № 60 с. 334.

6) Michałowskiiego J, Księga pamiętnicza № 119 с. 406.

7) Жерела XII № 89 с. 117; Архивъ ЮЗР. ч. III т. IV № 136 с. 312.

8) Michałow, № 143 с. 432; Памятники Кіев. Ком. I, 3 № 92 с. 363; С. Томашивський, Один момент під Зборовом 1649 р. с. 118.

Ганжи, что де, государь, прислалъ къ гетману Хмельницкому король Казимеръ булаву да знамя съ посланцы своими, съ Одамомъ Киселемъ съ товарищи, чтобъ де ево короля, гетманъ и козаки слушали¹⁾. Потім, пізніш, у квітні 1663 р., П. Тетеря в листі до короля Яна-Казіміра згадав надсилку королем через Адама Киселя до Б. Хмельницького 1649 р. булави й корогви²⁾.

Не можна згодитись і з оповіданням літопису про кінець цієї комісії, а саме, що Богдан відпустив комісарів „з честю, обещуючися усе ведлугъ жадане короля его милости учинити, и тоей войны понехати, тилко жеби при стародавнихъ волностяхъ своихъ козацкихъ zostавати“³⁾. Діаріюш Мясковського свідчить нам зовсім про інше — досить сказати, що Богдан не з'явився сам прощатися з комісарами, а вони мусили їхати до нього в двір; не відпустив Богдан при цьому і полонених поляків, як цього добивалися комісари⁴⁾. Не домоглися комісари й мети, з якою їхали на комісію — згоди з козаками не досягнуто; не Хмельницький згодився на постуляти короля, а комісари мусили прийняти козацькі умови перемир'я, аби тільки самим вирватися з Переяслава й затримати Хмельницького на Дніпрі при допомозі перемир'я, яке сами комісари вважали „suspecto et incerto“⁵⁾. Взагалі цю комісію треба вважати невдачною для комісарів — вони не досягли мети, з якою їхали на цю комісію: кінця війни, розірвання союзу України з татарами, введення козацтва в рядки обмежного реєстру, скерування уваги його, замість, внутрішньої війни з Польщею, на зовнішню й відірвання козацтва під поспільства⁶⁾. Вважали цю комісію невдалою для Польщі й комісари, бо в листі, що комісари надіслали королеві підчас своєї подорожі з Переяслава, вони писали, що повертаються з комісії „niesmaczney i niebezpieczney“ і надсилають реляцію „o nieskonczoney kommissiy“⁷⁾. Також невдалою вважали комісію для Польщі й сучасники, як, напр., Кушевич, Єрлич, Твардовський⁸⁾; такою вважають її й дослідники⁹⁾. З літопису утворюється також вражіння, що зносили Богдана з татарами про початок військових акцій проти Польщі почалися з причини, що полягала в чужоземних посланцях, „що до болшого зятрення і пихи гетмана Хмельницького побужали“. Правда, зміни в поведженні Б. Хмельницького, навіть і з особою короля, на порівняння з попереднім, були. Так, напр., під Замостем 1648 р. Хмельницький прийняв листа короля урочисто, а на весні 1649 р. в Чигирині „sine nulla reverentia“ і, навіть, так кинув його через стіл до писаря, що лист впав додолу, про що ми маємо у Смяровського, що був в цих обох випадках в посольстві до Хмельницького¹⁰⁾. Зміну настрою Богдана в справі війни й миру з Польщею треба віднести не за рахунок підвищення міжнароднього значіння України, а за рахунок впливу внутрішніх чинників. Крім впливу на зміну настрою Хмельницького й старшини буржуазних націоналістичних київських кол., — впливу, до речі, дуже незначного, — головну зміну в політиці гетьмана й старшини щодо Польщі відограв настрій мас, настрій черні, цієї головної сили в революції 1648-

1) Русская Историческая Библиотечка, т. ХІХ, № 13 с. 185 і д.

2) Памятники Киев. Ком. IV, 3 № 65 с. 295

3) Літопись Самовидца, 18.

4) Памятники Киев. Ком. I, 3 № 66 с. 323, 326-327.

5) Тамож. с. 325.

6) Тамож. с. 317 і д.

7) Niemcewicz, Zbiór Pamiętników, IV, № 381 d.d.

8) Жерела, VI, 69-70; J. Jerlicz. I, 73-74; S. Twardowskiego, Wojna Domowa, 47.

9) Kubala, J. Ossolinski, II, 276 d.d.; М. Грушевський, Історія VIII 3 с. 156; моя студія, До питання про певність від. літ. Самовидця, 10 і д.

10) Памятники Киев. Ком. I, 3 № 64 с. 310; Michałow., № 119 с. 405.

1649 р.р. Те, що комісари перетерпіли підчас своєї подорожі від черні, дуже яскраво свідчило про настрої мас щодо угоди з Польщею, бо чернь добре розуміла, що угода між Польщею й козаками в ті часи може відбутися тільки за рахунок її — черні Недаром же Кисіль у своїй переписці з Б. Хмельницьким після Переяслава давав низку порад Хмельницькому, як стримати чернь, щоб вона не перешкоджала козацтву скласти угоду з Польщею¹⁾. Ситуація подій складалася така, що і Богдан і верхи козацтва, хоч би і хотіли стримати війну, не мали б у цьому успіху, а це б, напевно, коштувало їм життя. Недаром і сам Кисіль добре розумів, що Хмельницький в своїй діяльності від черні „dependet“²⁾. Що ж до ставлення люду до війни весною й влітку 1649 р., — це розберемо докладніш в наступних рядках цієї монографії.

В оповіданні про події 1649 р., що містяться в другому розділі оповідань Самовидця про події цього року, після певного оповідання про склад війська, що було з Б. Хмельницьким в поході під Збараж³⁾, і про загальний рух людности української до війська, Самовидець - Ракушка каже, що такий загальний рух люду України до війська був тому, що „прошлого року збогатилися шарпаниною добръ шляхецкихъ и жидовскихъ и иныхъ людей, бывающихъ на преложеньствѣ“⁴⁾.

Тимчасом, інший свідок цього войовничого настрою українських кол, притому свідок, що належав до ворожого українській революції табору, завдяки чому його свідoctво в даному випадкові набуває особливої ваги, — вищезгаданий В. Мясковський ще підчас своєї подорожі на Україну на початку 1649 р. зазначив, що причиною войовничого настрою української людности, зокрема поспільства, проти поляків було небажання платити податки, відбувати панщину й бажання позбавитися панів на віки⁵⁾, ц. т. яскраво виявлені економічно - соціальні мотиви.

Далі Самовидець - Ракушка, оповівши вірно про злуку Б. Хмельницького з ханом на початку петрівки⁶⁾, каже, що поляки під Меджибожем, почувши про наступ війська Хмельницького й татар, відступили від цього міста, при чому їх... „орда издогонила, але увойшли до Збаража“⁷⁾. Тимчасом, як свідчать реляції учасників цієї події з польського боку — М. Киселя й Тшепеського⁸⁾, і як це ґрунтовно довів ак. М. Грушевський, розібравши ці події, в тому числі й звістку Самовидця⁹⁾, польське військо відступило від Межибожу, тільки почувши про наступ війська Б. Хмельницького й татар, тоді як останні були ще далеко.

В оповіданні про події облоги козацьким і татарським військом Збаража поруч з такими певними звістками, як звістки, що спочатку під Збараж прийшли на Петра й Павла, ц. т. 29 червня, Б. Хмельницький

1) М. Грушевський, Історія, VIII, 3 с. 161-162.

2) Архивъ ЮЗР. ч. III т. IV, № 66 с. 145.

3) Тлумачення цього місяця литовису Сам. видця, що в ньому дослідники невірно вбачають перелік усіх козацьких полків, що існували тоді на Україні див. моя студія, Псевдо - діяріуш Самійла Зорки, 194-195.

4) Лѣтопись Самовидца, 20.

5) Памят. Киев. Ком. I, 3 № 66 с. 329: „czerni wszystko armie sie, smakujac sobie wolnosć od roboty, podatkw y nie chcąc mieć na wieki panów“.

6) Петрівка 1649 р. розпочалася в кінці травня (Н. Горбачевський, тамож, 7, 18), а Б. Хмельницький об'єднався з ханом в початку червня (Michałow., № 127 с. 415-416; М. Грушевський, Історія, VIII, 3 с. 179). Звістки ж, що їх зібрали послані з Рильську на Україну московські розвідники, що Б. Хмельницький злучився з татарами „перед Петровымъ днемъ и Павла день за пять“, с. т. в кінці червня (Акты ЮЗР. VIII дод. № 30 с. 302), не можуть вважатися певними, бо їх зібрано декілька тижнів після подій в Києві й Павлочі від торговців.

7) Лѣтопись Самовидца, 20

8) W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, 400; A. Grabowski, Ojcz. Spominki, II, 50.

9) М. Грушевський, Історія, VIII, 3 с. 181-182.

й хан з комонником, а вже опісля прибув і козацький табір¹⁾, що польським військом в Збаражі керував Я. Вишневецький²⁾, що в ході облоги поляки мусили „зоставивши окопи, навколо замку и в мѣстѣ тѣсно стати“³⁾, при чому в цій облозі, що тривала до успенія, ц. т. до середини серпня, поляки були в такому скрутному становищі з харчами, що „мусѣли стерво ѣсти, а и того мало било, бо собакъ и кошокъ виели“⁴⁾, Самовидець — Ракушка містить у своєму літопису й звістку, що в Збаражі поляків „войско великое было“⁵⁾.

Тимчасом, за докладним обрахунком, що його перевів ак. М. Грушевський, кількість польського війська в Збаражі була 9-10 тисяч, крім челяді⁶⁾, що, звичайно, являється дуже малою в порівнянні з великою кількістю козацького й татарського війська під Збаражем, що протирічить оповіданню Самовидця — Ракушки.

В оповіданні про події битви під Збаражем, поруч з такими вірними звістками, як звістки про рух польського короля з військом на виручку Збаража з-під Топорова⁷⁾, рух Б. Хмельницького й кримського хана з-під Збаража з комонником назустріч королеві, напад їх на королевське військо під Зборовом в той момент, коли польське військо вже вирушило із Зборова, важкі страти і тяжке становище поляків в перший день бою, про закінчення кампанії в наслідок пересправ, що тяглися „через днѣй два“⁸⁾, Самовидець - Ракушка каже, оповідаючи про рух короля під Зборов, що король стояв під Топоровим, „посполитое рушення скупивши“⁹⁾.

Тимчасом, з королем було не все посполите рушення, як це виходить з оповідання Самовидця, а лише окремі відділи цього війська. Вже після Зборовського трактату король Ян-Казимір видав універсала „Wojewódstwóm wszystkim, które z pospolitem ruszeniem do nas idą, i jeszcze nie doszli“, щоб в зв'язку зі складеною між Польщею з одного боку, й козаками й татарами з другого боку угодою, — це посполите рушення „nazad się do domów waszych powracali“¹⁰⁾. В обвинуваченнях, що виставлялися ворогами Ю. Оссолинського проти останнього 1649 р. за програму кампанію, маємо й обвинувачення, що Оссолинській в кампанії Зборовській був проти збору всього посполитого рушення, тоді як це могло б дати полякам велику силу війська¹¹⁾. На тлі того, що все посполите рушення не брало участі в Зборовській кампанії, ми й маємо такі факти, як записані С. Кушевичем в листі від 17 серпня 1649 р. чутки, що козаки й татари обляжили короля й не допускають до з'єднання з ним відділів

1) Michałow., № 150, с. 448-449; L. Kubala, Szkice hist., I, 77-78; М. Грушевський, Історія, VIII, 3, с. 189.

2) L. Kubala, ibid., 75-76; М. Грушевський, тамож, с. 183.

3) Michałow., № 150, с. 450, 454; Жерела, V, № 13, с. 16; М. Грушевський, тамож, 189; L. Kubala, ibid., 82, 84, 87.

4) Michałow., № 141-142, № 150, с. 461; Historica Russiae monumenta, II, 444; Архивъ Ю.-З Рос., ч. III, т. IV, № 131, с. 287 і д.; Акты ЮЗР. III, № 278, с. 350; що ж до вживання обложеними в їжу собак, щоденник облоги (Michałow., № 150, с. 466) приписує це німцям, що були в польському війську, але ж, звичайно, й становище поляків було в цій облозі таке ж, як і німців. Звістки про це вживання обложеними в Збаражі в їжу пени поширилися на сучасні подіям історичні праці (напр. J. Pastorius, Bellum Scythico-Cosacici, 42), а також і на українські літописи (напр. Хмельницкая лѣтопись, с. 80-90; Черниговская лѣтопись, 78).

5) Лѣтопись Самовидца, 21.

6) М. Грушевський, тамож, с. 186.

7) Жерела, V, № 14, с. 19; Сборникъ статей и матеріаловъ, в. II, 157-158.

8) Michałow., № 145, с. 435 і д.; A. Grabowski, Starożytnosci polskie hist. I, 261 d.d.; Historica Russiae monumenta, II, 440 d.d.; Pamiętniki A. Radziwiłła, II, 381 d. d.; L. Kubala, ibid., 93 d. d., 119 d. d.; Жерела, V, № 14; Акты ЮЗР. III, № 277, с. 346; М. Грушевський, Історія VIII, 3 с. 197 і д.

9) Лѣтопись Самовидца, 21.

10) Michałow., № 147, с. 443

11) Pamiętniki o Koniecpolskich, 427.

посполитого рушення, що тягнуть до головного війська¹⁾, або лист невідомого до вислицького каштеляна 13 вересня 1649 р. з думкою, що одною з причин поразки поляків під Зборовом була відсутність в польському війську всього посполитого рушення²⁾. Все це й свідчить, що під Зборовом в польському війську не було все посполите рушення³⁾.

Не можливо прийняти й звістки Самовидця — Ракушки, що битва під Зборовом була припинена тому, що „гетманъ Хмельницькій того не зичилъ, жеби мѣлъ ся достати монарха християнскій в руки и в неволю бѣсурманскую“⁴⁾.

Дійсний же стан річей був інший. Правда, хоч король польський, розпочинаючи свої зносини про угоду з кримським ханом, і надіслав одночасно листа й до Б. Хмельницького про угоду, — факт, що його старанно замовчувано сучасниками поляками, а також і польською історіографією⁵⁾, але ж мусимо визнати, що під Зборовом Б. Хмельницький склав угоду з поляками під примусом кримського хана й притому угоду зовсім не таку, якої козацтво й особливо верхи його бажали спочатку. Зупинитися тут докладно на цьому я вважаю зайвим, бо цей момент вже дуже докладно й ґрунтовно висвітлено акад. М. Грушевським⁶⁾. Досить тільки порівняти ті умови угоди, що їх бажали спочатку козаки під Зборовом⁷⁾, з тією угодою, що її складено нарешті між поляками й козаками, т. зв. Зборовським трактатом⁸⁾. Маємо ми такі головні відміни між козацькими дезидератами й Зборовським трактатом, як обкреслення козацької території, або введення козацтва в рамки певного реєстру.

Не можна погодитися й зі звісткою Самовидця, що під Зборовом ухвалено про межі України, щоб „не мѣли по самую Случь жолнѣре на Украину бѣвати“⁹⁾, тоді як це був лише один з дезидератів козацтва під Зборовом, що не попав до Зборовського трактату¹⁰⁾.

В оповіданні про перебування Б. Хмельницького у короля після складення Зборовського трактату Самовидець — Ракушка каже, що „по тихъ трактатахъ, узявши заставу пановъ значнихъ у войско, гетманъ Хмельницькій бытностю своєю былъ у короля его милости в Зборовѣ, гдѣ одного шановано, ударовано и другого дня отпущено до войска“¹¹⁾.

Тимчасом, за Б. Хмельницького підчас подорожі до короля дано в заклад одну особу — Любомірського, й повернувся Б. Хмельницький від короля того ж дня, як і поїхав, ц. т. 10/20 серпня. Маємо ми про це в листі А. Мясковського, що був у королівському війську під Зборовом, до королевича Кароля¹²⁾, а також і в записках сучасника А. Радивиля, що

1) Жерела, V, № 14, с. 21

2) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. III, т. IV, № 142, с. 326.

3) L. Kubala, Szkice histor., I, 112; М. Грушевський, Історія, VIII, 3, с. 193.

4) Лѣтопись Самовидца, 22.

5) С. Томашівський, Один момент під Зборовом 1649 р., с. 115 і д.

6) М. Грушевський, тамож, с. 205 і д.

7) М. Грушевський, тамож, с. 210 і д.

8) *Historica Russiae monumenta*, 444; L. Rudawski, 51; J. Jerlicz, *Lato-pisiec*, I, 105; *Собрание Госуд. Грамотъ и Договоровъ*, III, № 137 с. 451 і д.; *Акты ЮЗР*, III, № 303, с. 415-416, X, № 8, с. 455 і д.; *Сборникъ статей и матеріаловъ*, в. 2, с. 72 і д.

9) Лѣтопись Самовидца, 22.

10) М. Грушевський, *Історія*, VIII, 3, с. 214; І. Крип'якевич, *Студії над державою Богдана Хмельницького*, III. IV. *Записки Наук. Тов. ім. Т. Шевченка* т. 144-145, с. 114.

11) Лѣтопись Самовидца, 22.

12) L. Kubala, *Szkice hist.*, I, 122: „W piątek rano i z synem do Króla J. M. przyjeżdżał, ale wprzód pro obside Kozakom дано pana starostę Krakowskiego Lubomirskiego... tego dnia odciągnął z wojskiem“; *pop. Historica Russiae monumenta*, II, 444; М. Грушевський, *Історія*, VIII, 3, с. 218-219. Правда, І. Виговський оповідав опісля московському посланцеві І. Неронову, що за Б. Хмельницького дано декілька закладнів (*Акты ЮЗР*, VIII, дод. № 32, с. 314-317), але ж, на мій погляд, даючи цю звістку поводився тими ж мотивами, що й Самовидець, про мотиви якого нижче.

добре був обізнаний з подіями під Зборовом¹⁾). У наступному оповіданні Самовидця про кінець війни між Україною й Польщею, поруч з такими певними звістками, як оповідання про рух з-під Зборова після угоди — короля до Львова²⁾, а Б. Хмельницького до Збаражу³⁾, про ганебний полон татарами низки українських міст і грабування міст козаками⁴⁾, маємо й звістку, що від Збаражу козаки й татари відступили „днемъ перед Успеніємъ Богородици“⁵⁾).

Тимчасом, Б. Хмельницький рушив з військом від Збаража не 14 серпня ст. ст., як це каже Самовидець, а 15 серпня ст. ст.; того ж дня рушили з-під Збаражу й татари. В однісі путивельських воевод цареві у вересні 1649 р. маємо, що 3 вересня прибув до Путивля з України путивлець П. Літвінов, надісланий з Путивля на Україну до Б. Хмельницького й для розвідування вістей. Літвінов був у Б. Хмельницького під Збаражем і потім, після руху Хмельницького з-під Збаража, був при Хмельницькому за цього руху до 25 серпня. Літвінов між іншими вістями оповідав: „А стоялъ де Черкаской гетманъ Богданъ Хмельницькой и Черкасы и Татаровя надъ городомъ Збаражемъ при немъ Петрѣ только одинъ день, а пошолъ де онъ гетманъ изъ-подъ Барожа августа въ 15 день... А татаръ де онъ отпустилъ отъ себя въ свою землю тово жъ числа августа въ 15 день“⁶⁾).

При цьому треба пам'ятати, що 15 серпня був день релігійного свята й тому мав добре зберегтися в пам'яті Літвінова. 15/25 серпня, як дату руху з-під Збаражу війська Б. Хмельницького й його самого, дає нам і діяріуш обложення Збаража⁷⁾).

Про військові акції 1649 р. на литовському фронті Самовидець оповідає, що „того ж року войско литовское под Загаллямъ и Хвойниками розбили полкъ киевскій з Кричевскимъ“⁸⁾). Тимчасом, Кричевського погромили литовці під Лоевом, як про це маємо, на підставі першорядних даних, у праці В. Липинського на сторінках, присвячених цьому останньому походу Кричевського⁹⁾). Крім того, до складу війська Кричевського входили, крім полку київського, ще й інші полки, як полк овруцький, полк чорнобильський і частина чернігівського полку під проводом С. Подобайла, полк Г. Голоти; про це маємо покази захопленого литовцями в полон підчас цього погрому війська Кричевського, писаря полку овруцького — Я. Неумирецького та інших полонених з цих полків¹⁰⁾).

1) Pamiętniki Radziwiłła, II, 384

2) Michałow., № 146, с. 439 d. d.; D. Zubrzyckiego, Kronika miasta Lwowa, 324; L. Kubala, J. Ossolinski, II, 307.

3) Michałow., № 150 s. 468 d. d.; A. Grabowski, Starożytn., I, 266; М. Грушевський, VIII, 3, с. 213.

4) Pamiętniki Radziwiłła, II, 385; Акты ЮЗР. III, с. 343-344, № 277, с. 347, № 278, с. 350, № 284, с. 358, VIII, дод. № 35, с. 349-350; М. Грушевський, Історія, VIII, 3, с. 221 і д., 239, IX, I, с. 14; М. Яворський, Нарис історії України, ч. 2, с. 96.

5) Лѣтопись Самовидца, 22.

6) Акты ЮЗР. III, № 275, с. 343.

7) Michałow., № 150, с. 470.

8) Лѣтопись Самовидца, 22. І. Каманін в своїй студії про т. зв. „Краткую лѣтопись“, в зв'язку з полковництвом Кричевського, каже, притягуючи дане місце Самовидця, що Реличко зве Кричевського полковником переяславським, Самовидець — київським, а „Краткая лѣтопись“ чигиринським; свідочтво останнього джерела Каманін визнає найпевнішим (И. Каманінъ, Ъъ подробностямъ о началѣ войнъ Хмельницкаго, 2). Адаже ж „Кратк. Лѣт.“ зве Кричевського чигиринським полковником на початку 1648 р., коли він посідав цю посаду, а Самовидець — київським 1649 р., коли Кричевський посідав полковництво київське.

9) W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, 428 d. d., 499 d. d.; М. Грушевський, Історія, VIII, 3, с. 184; В. Ляскоронскій, Гильомъ Лавассеръ де Воплянь и его историко-географическіе труды относительно Южной Россіи, II, 7; його ж, Данне обь атласѣ Воплана XVII в. Чтенія въ Общ. Нест. Лѣтописца, кн. X, 39.

10) W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, 499 d. d.

В оповіданні про події на Україні після Зборовського трактату, після певної звістки про приїзд на Україну польських урядовців, в складі яких був воєвода київський А. Кисіль¹⁾, Самовидець каже про останнього, що він, „якъ благочестивый панъ, в згодѣ з гетманомъ Хмельницькимъ былъ“²⁾. З цим твердженням також не можна не погодитися. А. Кисіль, виконуючи свої обов'язки київського воєводи, хоч і вживав заходів до реалізації Зборовського трактату, але ж вся політика й діяльність Киселя була скерована на захист інтересів тої кляси, інтереси якої були тоді протилежними клясовим інтересам козацької старшини, що її репрезентував Б. Хмельницький, — польських магнатів.

Під тим же 1649 р. оповідає Самовидець — Ракушка, що „по той згодѣ (с. т. Зборовській) викупили обохъ гетмановъ короннихъ, Потоцького и Калиновского, и при нихъ гетманства zostawili“³⁾, тоді як викуп з полону М. Потоцького й М. Калиновського мав місце на 1649 р., а 1650 р. У дезидератах депутатів війська польського від 1 січня 1650 р. маємо про визволення з неволі гетьманів Потоцького й Калиновського⁴⁾. Між питаннями, що мали обмірковуватися на секретній нараді варшавського сойму 2 січня 1650 р., був пункт і про визволення з полону гетьманів⁵⁾. У записках сучасника А. Радивиля, що був гарно поінформований в тодішніх справах, ще під 21 березня 1650 р. маємо запис про М. Потоцького, як в'язня в Криму; під 11 квітня також маємо, що Потоцький повернув з полону, і лише під серпнем того ж року маємо запис, що М. Калиновський вже в Польщі⁶⁾. В листі кримського хана Іслам-Іирея до польського короля від 1 квітня 1650 р. в дописці маємо, що Потоцького вже відпущено з полону⁷⁾. В листуванні литовського підканцлера Сапіги маємо під 8 березня, що Потоцький вже рушив з Криму, а А. Кисіль у своєму звідомленні про березневий з'їзд з Б. Хмельницьким каже, що повернення Потоцького з полону є причина турбот і незадоволення козацтва⁸⁾. Все це свідчить, що гетьмани польські 1649 р. були ще в'язнями в Криму⁹⁾.

Причини ж цих непевних звісток Самовидця різноманітні. Так, щодо помилкових звісток Самовидця — Ракушки про раду в Переяславі в присутності всіх полковників і сотників, на якій буцім то дано від королівських комісарів Б. Хмельницькому клейноди й привілеї, тут Самовидець був, на мій погляд, далеко від цих подій, тому і дав непевні звістки; що ж стосується зокрема надачі Богданові бунчука, мусимо сказати, що Самовидець — Ракушка і в інших місцях свого літопису оповідає, як про знаки гетьманської влади, про булаву й про бунчук¹⁰⁾. Що ж до непев-

1) Акты ЮЗР. VIII. дод. 33, с. 328; М. Кордуба, Венецьке посольство до Хмельницького, с. 13; М. Грушевський, Історія, VIII, 3, с. 235.

2) Лѣтопись Самовидца, 23.

3) Лѣтопись Самовидца, 23.

4) Michałow., № 169, с. 526: „Instancya wniesiona od wojska wszystkiego do JKMcі o eliberacya IchMMPanów Hetmanów, ktora, że jeszcze ad effectum nie przyszła. bo tylko JMPan Krakowski in spe eliberationis przez duchowieństwo [?] zostawał; zaś JMP. Wojewoda Czerniechowski postpositus, za którym reiteramus prośbę, aby według obietnicy JKMcі był jak najprędzej z rąk pogańskich wyjęty“.

5) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. III, т. IV. № 160. с. 380: „Eliberationes p. p. hetmanow, co aequitas ipsa, bo pro Republica ista patientur, et merita illorum et Reipublicae expositulat necessitas; jaki sposób wziąć przed sie?“.

6) Памятники А. Радзиwiłła, II, 409, 412, 424.

7) Michałow., № 176, с. 540: „A żeby przyjacielskie listy nasze były tem milsze, tedy Potockiego za zdrowie głowy Waszej wolnością darowawszy, posyłamy: co za wdzięczne raczcie przyjąć“.

8) М. Грушевський, Історія, IX, I, с. 9-10.

9) Пор. М. Грушевський, Історія, VIII, 3, с. 251, 271; L. Rudawski, 61; J. Jerlicz, I, 114; T. Korzon, Dzieje wojen, II, 330.

10) Напр. Лѣтопись Самовидца, 49-50, 52, 75.

ної звістки літопису про ролю князя Четвертинського в цьому посольстві й назви А. Киселя воеводою київським — ці непевні звістки тому маємо в літопису, що прізвище Четвертинського, як відомої української фамілії, збереглося в пам'яті літописця, і тому перейшло до літопису. Що ж до титулування А. Киселя воеводою київським, цей титул тому зберігся в літописця, що Кисіль потім займав цю посаду, а літопис писався довгий час після цих подій — отже Кисіль і попав у літопис з титулом київського воеводи¹⁾. Як легко могла трапитись подібна помилка, щодо титулування А. Киселя воеводою київським, свідчить те, що в листі П. Тетері до короля в квітні 1663 р. маємо згадку про надання клейнодів Б. Хмельницькому від короля, ц. т. в Переяславі 1649 р., що зробив „sławney ramięci IMPan Kisiel Woiewoda Kiiowski“²⁾.

Навіть такий знавець Хмельниччини, як І. Каманін, у виданому ним у „Архивъ Ю.-Зап. Россіи“ універсалу А. Киселя з Переяслава від 12 лютого 1649 р. дав заглав: „Универсалъ Киевскаго воеводы Адама Киселя“³⁾. Причину ж непевної звістки літопису про кінець цієї комісії, на мій погляд, можна бачити в тому, що широкі кола суспільства, до яких належав тоді й Ракушка, не знали про дійсний стан річей, а вважали, що немає війни тому, що складено угоду⁴⁾. Помилка, що літописець переносить вину поновлення війни на Богдана, що на нього зробили вплив чужоземні послі, трапилась тому, що літописець не хотів показати, що настрої люду, настрої черні, до якої літописець завжди ставився вороже, зробив вплив на діяльність гетьмана Хмельницького. Переносячи ж причину зміни настроїв Хмельницького на рахунок чужоземних послів, літописець цим якби виправдує Хмельницького за його вчинки.

Підкреслюючи, що Хмельницький обіцяв зробити все згідно з бажанням короля, літописець наполягає на слухняність гетьмана королеві, роялізм його, подібно тому, як 1648 р. він підкреслював, що Хмельницький і повстання підняв, аби відстояти права, дані королем козакам. Хронологічні помилки літописця, щодо дня відступу козаків з-під Збаража й року викупу польських гетьманів з полону треба віднести за рахунок того, що з часом літописець забув точні дати цих подій. Крім того, окремі відділи козацького війська могли почати свій відступ від Збаража і не разом з головним військом, а раніш, і, як що Ракушка і був у такому відділі, у нього могла зберегтись ця дата відступу. Непевна звістка про місце поразки Кричевського трапилась тому, що під Загаллям в кампанії 1649 р. був розгромлений з козацьким військом і загинув Ілля Голота⁵⁾. Що ж до непевної звістки літопису про кордони України за Зборовським трактатом, — ця помилка трапилась, на мій погляд, тому, що Ракушці, як мешканцю Лівобережжя, не були напевно відомі кордони Правобережжя за Зборовським трактатом, кордони, що існували до того недовгий час, і були потім змінені наступними подіями. Записуючи ж до свого літопису вищевказані кордони України, Ракушка тільки повторював у даному випадкові ті чутки, що були про це на Україні, і що часто поширювали відносно цих кордонів Хмельницький і старшина, затаюючи від люду України пакт угоди про дійсні кордони⁶⁾. До того й козаки також після

1) Пор. моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 10.

2) Памятники Киев. Ком. IV, 3, № 65, с. 295.

3) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. III, т. IV, № 21, с. 43-44.

4) Пор. моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 12.

5) Michałow, № 128, с. 416; A. Grabowski, Ojez. Spom., II, 59; Pamiętniki Radziwiłła, II, 378; W. Lipiński, op. с. 425. Про Загалля й Хвойники — опис їх місцевости, Słownik Geograficzny królestwa Polskiego, t. I, 320, t. XIV, 278-279.

6) Акты ЮЗР. III, № 274, с. 342, № 275, с. 342, № 277, с. 345, № 278, с. 350; М. Грушевський, Історія, VIII, 3, с. 225; І. Крип'якевич, Студії над державою Б. Хмельницького, III, IV, 115-116.

Зборовського трактату не поспішали залишити ті землі, що мусили їх залишити за угодою¹⁾). Непевну звістку літопису щодо межибозьких подій можна з'ясовувати тим, що вона виникала, як і інші легенди про ці межибозькі події, як то бій Кричевського з Я. Вишневецьким, як це зазначає й ак. М. Грушевський²⁾, в зв'язку з тою панікою, що охопила польське військо під Межибожем, викликаною чутками про наближення козаків і орди. Звістка про згоду Киселя з Хмельницьким внесена до літопису, на мій погляд, завдяки симпатіям Ракушки до Киселя, про що говорилося вище³⁾). Непевну ж звістку про те, що люд рушив до війська 1649 р. за-для грабунку, треба з'ясувати чисто клясовими моментами. Ракушці, як представникові верхів козацтва, звичайно, був неприємний рух всього люду в козацтво — поширення цим того привілейованого становища, що бажало займати козацтво, певніш верхи його, і на інші верстви. Інші ж непевні звістки літопису треба, на мій погляд, з'ясувати виключно патріотизмом автора. Так, вказуючи, що в Збаражі було багато польського війська, літописець цим хоче виправдати козаків, що вони не взяли Збаража, бо інакше вказівка, що в Збаражі польського війська було мало, була, звичайно, якби доганою для козаків, що вони не могли взяти Збаража, маючи, при тому ж, дуже багато війська. Оповідання про те, що з королем було під Зборовом посполіте рушення, має своєю метою збільшити перемогу козаків, так само, як зменшення кількості полків, що були у війську Кричевського, мало метою замовчати або ослабити оповідання про цей надалі для України бій. Припустити ж, що Ракушці було невідомо про ці події, на мій погляд, не можливо, бо участь в цьому поході частини чернігівського полку була, безумовно, відома Ракушці, ніженському козакові, завдяки тому, що ці два полки межували між собою. Непевну звістку літопису, що Богдан Хмельницький припинив бій під Зборовом, щоб врятувати короля від полону татарського, про те, що за Богдана взято декілька закладнів, а не один, а також, що Богдан повернувся від короля тільки другого дня (так його там шановано!), треба з'ясувати симпатіями літописця до Хмельницького, що викликалися почасти й патріотизмом автора до Б. Хмельницького, як героя козацтва.

1650 р. Оповідання літопису Самовидця про події 1650 р. присвячено опису походу українського війська й татар на сусідню Україні Молдавію й зв'язаним з цим походом подіям.

Давши певні звістки в оповіданні про похід козаків і татар на Молдавію, а саме, що козаків було в цьому поході багато⁴⁾, що В. Лупул втік з Яс, що Молдавія була дуже спустошена козаками й татарами⁵⁾, що Б. Хмельницький стояв біля Пруту⁶⁾, що похід цей закінчився угодою між Лупулом, з одного боку, й Хмельницьким і татарами, з другого, причому В. Лупул погодився віддати свою доньку за сина Б. Хмельницького — Тимоша⁷⁾, що Б. Хмельницький повернувся з походу „о Покровѣ“⁸⁾,

1) М. Грушевський, тамож, с. 226.

2) М. Грушевський, Історія, VIII, 3, с. 182.

3) Про це вище, с. 121.

4) Акты ЮЗР. VIII дод. № 33 с. 326.

5) М. Грушевський, Історія, IX, I с. 80 і д.

6) Тамож, 91, 98.

7) Michałow., № 201; Акты ЮЗР. III № 302 с. 409, VIII дод. № 33 с. 326, 328, 345, 352; К. Шайноха, Домна Розанда, Рус. Мысль 1881 № 6 с. 262-263; С. Соловьевъ, Історія, II, 1604; М. Грушевський, Історія, IX, I с. 90 і д.

8) Акты ЮЗР. III № 311, с. 433-434, VIII дод. № 33 с. 342; Памятники Киев. Ком. II, 3 № 8; Архивъ Ю. З. Россіи III ч. IV № 208 с. 518.

à польське військо підчас цього походу на Молдавію стояло під Кам'янцем-Подільським, не розпочинаючи війни з козаками¹⁾, Самовидець каже, що похід на Молдавію робив з козаками „ханъ кримський“, з яким Б. Хмельницький і стояв біля Пруту²⁾.

Тимчасом, на чолі татар підчас цього походу стояв не сам хан, як про це маємо у Самовидця, а Калга, як це свідчать першорядні данні. Про це ми маємо в листі хана Іслам-Гирея до короля Яна-Казимира від початку жовтня 1650 р.³⁾, а також в листі хана до М. Потоцького від того ж часу⁴⁾. В. Унковський, московський посланець, що був восени 1650 р. на Україні, 5 вересня мав в Чигирині розмову з козаком І. Волеваченком, що прибув туди з Молдавії, від Хмельницького. Волеваченко оповідав Унковському про ті пересправи, що він вів підчас цього походу, коли їздив від Б. Хмельницького „къ калгѣ и къ мурзамъ“⁵⁾. Про те, що на чолі татар в цьому поході був Калга, оповідав 18/28 вересня московським посланцям на Україні Протасєву й Богданову й український генеральний писар І. Виговський⁶⁾. Резидент цесаря в Царгороді Ренігер в реляції від 10 жовтня 1650 р. доносив Фердинанду III, що брат хана, що керував нападом татар на Молдавію, виправдується перед султаном в листі за цей напад⁷⁾. Турецький давній історик Наїма-Челяби також зазначає, що на чолі татар в цьому поході на Волощину стояв Калга⁸⁾.

Що ж до того, що похід казаків і татар на Молдавію відбувся, як каже Самовидець - Ракушка: „такъ розумѣю, же за позволеніємъ турчина“ треба зауважити, що похід цей мав місце без дозволу султана, що опісля гнівався за цей похід на козаків⁹⁾.

Непевна звістка Самовидця про участь хана в цьому поході, на мій погляд, трапилася у Ракушки-Самовидця тому, що подібні чутки ходили на Україні, навіть й на Лівобережжі¹⁰⁾. Неясна ж звістка літопису про дозвіл султана відносно нападу на Молдавію з'ясовується тим, що літописець не знав добре тодішніх відносин України з Туреччиною.

1651 р Оповідання цього, 1651 р., містять в собі звістки, що стосуються до подій війни між Україною і Польщею.

Зазначивши цілком вірно, що взимку того року жовніри стали робити українцям зачипки до війни¹¹⁾, Самовидець каже, що Б. Хмельницький, довідавшись про це, „скуплятися полкомъ приказалъ и заразъ по Рождествѣ Христовом, вийшолъ и сталъ самъ в Ставищахъ“. Тимчасом, Б. Хмельницький рушив з Чигирина в похід не раніш другої половини лютого, а не на початку січня, як це треба думати на підставі звістки Самовидця. Від 2 січня 1651 р. маємо лист Б. Хмельницького з Чигирина до воеводи Прозоровського¹²⁾. Від 11 січня 1651 р. з Чигирина маємо грамоту

1) Michałow, № 194, 198; Baliński, Pamiętniki historyczne, 32; Акты ЮЗР. III № 302 с. 409; Памятники Киев. Ком. II, 3 № 5, Жерела XII № 130; С. Томашівський, Матеріали до історії Хмельниччини, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XIV с. 13; М. Грушевський, Історія, IX, I с. 99, 111, 114.

2) Літопись Самовидця, 23-24.

3) Michałow, № 192 с. 573; Жерела, XII № 127 с. 138; М. Грушевський Історія, IX, I с. 82.

4) М. Грушевський, тамож с. 82.

5) Акты ЮЗР. VIII дод № 33, с. 341.

6) М. Грушевський, Історія, IX, I с. 91.

7) Жерела XII № 128 с. 139.

8) В. Смирновъ, Крымское Ханство подъ верховенствомъ Османской Порты, с. 544.

9) М. Грушевський, Історія, IX, I с. 84-85, 132, 214.

10) Акты ЮЗР. VIII дод. № 33 с. 326, 329.

11) М. Грушевський, Історія, IX, I с. 176 і д.

12) Москов. Архив Минист. Иностран. Дел, Малорос. Подлинныя грамоты, № 40.

Б. Хмельницького кївському Братському монастиреві¹⁾. Від 20 лютого 1651 р. маємо лист Б. Хмельницького з Чигирина до А. Кіселя, при чому цей лист зберігся, подібно попередньому універсалу, в оригіналі²⁾.

В оповіданні про битву під Берестечком, давши низку таких певних звісток, як звістки про рух козацько-татарського війська під Берестечко, де вже було польське військо, в складі якого було й посполіте рушення на чолі з королем³⁾, про битву під Берестечком, що скінчилася розгромом козацько-татарського війська, після чого хан втік до Криму, залишивши на Україні біля двадцяти тисяч орди з мурзами⁴⁾, про рух Б. Хмельницького з-під Берестечка на Любар і Паволоч⁵⁾, про нелади в тому козацькому війську, що залишилося обложеном поляками під Берестечком⁶⁾, про розгром цього війська поляками підчас панічної втечі, що мало місце після петрівки⁷⁾, Самовидець вказує, що бій під Берестечком мав місце „першої неделї петрова посту“ й що потім облога козацького табору поляками тяглася „през увесь постъ петровицу“⁸⁾. Тимчасом, петрівка розпочалася 1651 р. з 26 травня ст. ст.⁹⁾, а бій під Берестечком мав місце 18-20 червня ст. ст. (28-30 нов. ст.), чому не могла тягтися й облога козацького табору поляками протягом всієї петрівки¹⁰⁾. Цю дату боїв під Берестечком нам дають такі першорядні дані, як реляція з польського табору¹¹⁾, лист В. Мясковського з польського табору від 1 липня нов. ст.¹²⁾, діяріюш С. Освенціма¹³⁾; цю дату приймають і дослідники, що використовували для цього матеріял першорядних джерел¹⁴⁾.

В дальших звістках про хід кампаній 1651 р., поруч з певними звістками про збір Б. Хмельницьким після Берестецького розгрому війська для продовження боротьби з поляками і про заклик ним на допомогу орди¹⁵⁾, про рух польського війська на чолі з обома гетьманами на Україну, взяття й знищення ними в цьому поході Триліс¹⁶⁾, про залишення Б. Хмельницьким на заслоні проти литовців чернігівського й ніженського полків під приводом чернігівського полковника Небаби¹⁷⁾ й про розгром литовським військом під приводом Я. Радивиля цього військо Небаби, при чому сам Небаба загинув в бою¹⁸⁾, Самовидець каже, що козаки війська

1) Акты ЮЗР. III № 314 с. 444-445; Памятники Кіев. Ком. II, 1 № 22 с. 447-448.

2) І. Крип'якевич, Неопубліковані листи Богдана Хмельницького 1650-1657 р. р., Записки Наук. Тов. ім. Т. Шевченка, т. 149 с. 176-177.

3) Акты ЮЗР. III № 320 с. 454; Памятники Кіев. Ком. I, 3 № 1 с. 185; Michalow., № 214, 233; S. Oswiecim, Dyariusz, 338 d. d..

4) Michalow., № 239 с. 644; Акты ЮЗР. III № 323-325 с. 458-459; М. Грушевський, Історія, IX, I с. 276 і д.

5) Акты ЮЗР. III № 328, с. 470; М. Грушевський, тамож, с. 308.

6) A. Grabowski, Ojcz. Spom., II, 79; Oswiecim, 352; Акты ЮЗР. III № 329 с. 479; М. Грушевський, Історія, IX, I с. 292 і д.

7) A. Grabowski, Storożyt., I, 327 d. d.; Oswiecim, 352 d. d.; Акты ЮЗР. III № 329 с. 479; М. Грушевський, Історія, IX, I с. 296 і д.

8) Лѣтопись Само видца, 24 і д.

9) Н. Горбачевский, цит. праця, 7, 28.

10) Пор. моя студія. До питання про певність відом. літоп. Самовидця, 12-13.

11) A. Grabowski, Staroż., I, 272 d. d.

12) Michalow., № 238a, с. 640.

13) S. Oswiecim, 334 d. d.

14) М. Грушевський, Історія, IX, I с. 284 і д.; K. Górski, O działaniach wojska koronnego, Bibl. Warsz. 1888, III, 31 d. d.; L. Kubala, Szkice histor., I, 177-178; T. Korzoc, Dzieje wojen, II, 335 d. d.

15) Акты ЮЗР. III № 328 с. 461, 470, 473-474; М. Грушевський, Історія, IX, I с. 309 і д.

16) Акты ЮЗР. III № 328 с. 471; Памятники Кіев. Ком. II, 3 № 15 с. 596-597; М. Грушевський, Історія, IX, I с. 334 і д.; A. Grabowski, Staroż., I, 287-288, 329, 332

17) A. Grabowski, Ojcz. Spom., II, 72, Акты ЮЗР. III № 320 с. 455, пор. № 328 с. 472; М. Грушевський, Історія, IX, I с. 224.

18) S. Oswiecim, 348-349; A. Grabowski, Staroż., I, 317-318; Я. Смирновъ Гисунки Кіева, 269-270; М. Грушевський, Історія, IX, I с. 321-322.

Небаби „зоставали безпечно, болшей бавячися пянствомъ, а нѣжели осто-
рожною, разумѣючи, же юже незвитяжними zostали“, і зокрема обвину-
вачує в цій поразці Небабу „неуважного полковника“¹⁾. Таку причину поразки
козаків і характеристику Небаби приймає низка дослідників, як напр.
М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, Ф. Равіта-Гавронський, як
звістку певну²⁾, тоді як погодиться з цією звісткою Самовидця не можна³⁾.
Нам невідомі ніякі дані, що свідчили б, що казаки війська Небаби займа-
лися на литовському фронті пияцтвом; проте нам відомо, що козацьке
військо на цьому фронті під приводом Небаби провадило жваву активну
військову діяльність. Робили казаки напад на Гомель⁴⁾, частини козацькі
робили напад на Рославль⁵⁾, в гірлі Сожа будувались козацькі укріп-
лення проти литовців⁶⁾. При тому ж, як треба вважати на підставі сучас-
них джерел, перемога литовців була наслідком більшої міцності литов-
ського війська, а також і видатних військових здібностей Радиви́ла⁷⁾. Та
й керманіч козацького війська М. Небаба, полковник чернігівський, був
одним з кращих козацьких полковників за часи Хмельниччини й виділявся
своїми військовими здібностями серед тодішньої козацької старшини. Так,
шведський дипломат І. Майер, що був 1651 р. на Україні й збирав різні
відомості про Україну, козаків і Б. Хмельницького, зве Небабу одним
з кращих козацьких полковників Б. Хмельницького („Niebaba des Chmiel-
nicki besten Obristen“⁸⁾). Польський сучасник С. Освенцім також каже
в своєму щоденникові, що Б. Хмельницький доручив керівництво на
литовському фронті Небабі, старинному й гарному жовнірові („gząd nad
niemi zleciwzy Nebabie, starunpemu i dobrzemu żołnierowi“⁹⁾); про це сві-
доцтво Освенціма треба зазначити, що Освенцім, як видно з його діарія,
мав відомості про козацьких керманічів, як, напр., про М. Нестеренка, або
Джалалія¹⁰⁾. При тому ж трудно припустити, щоб Б. Хмельницький, що
вмів підібрати гарних військових керманічів, як це свідчить вся його
діяльність, доручив керівництво на такому відповідальному фронті, як
литовський, де казаки за попередньої кампанії зазнали значних поразок
від литовців і де був погромлений і загинув такий видатний полководець,
як київський полковник С. Кричевський, нездатному до цього військовому
проводиреві. Ще в березні 1651 р. Б. Хмельницький казав посланцеві
Радиви́ла — Мисловському: „Скажи пану гетьману своїмому — нехай нас
не наступає, бо мир з Литвою маємо. Нехай нас не зачіпає, бо лихо
буде — маю я зараз другого Кричевського — і мало не ліпшого“¹¹⁾.

В оповіданнях про наступні події того року, поруч з такими певними
звістками, як звістки про невдачу Радиви́ла під Чернігівом¹²⁾, захоплення
литовцями Любечу, де вони й були потім в обложенні від козаків до
кінця кампанії¹³⁾, захоплення литовцями Києва, втечу звідтіль великої

1) Лѣтописъ Самовидца, 26-27.

2) М. Максимовичъ, Собр. сочин. I, 743; Н. Костомаровъ, Богданъ Хмель-
ницькій, 440; П. Кулишъ, Отпаденіє Малороссіи отъ Польши, III, 306; F. Rawita-
Gawroński, В. Chmielnicki, II, 179.

3) Пор. моя студія, До питання про певність відом. літоп. Самовидця, 13-14.

4) М. Грушевський, Історія, IX, I с. 225 і д.

5) S. Oswięcim, 317-320; Baliński, Pamiętniki, 39; Архивъ Ю-З. Россіи
ч. III т. IV № 269 с. 668; М. Грушевський, Історія, IX, I с. 270-271.

6) Я. Смирновъ, Рисунки Києва, 269.

7) Я. Смирновъ, тамож, 269; М. Грушевський, Історія, IX, I с. 321-322.

8) Архивъ Ю-З. Россіи ч. III т. VI № 8 с. 55.

9) S. Oswięcim, 280.

10) S. Oswięcim, 211, 344.

11) W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, 430; М. Грушевський, Історія, IX, I с. 213.

12) Акты ЮЗР. III № 328; Я. Смирновъ, Рисунки Києва, 270-271; М. Грушев-
ський, Історія, IX, I с. 322 і д.

13) A. Grabowski, Staroż, I, 349; Я. Смирновъ, цит. праця, 271, 300, 305, 312;
М. Грушевський, Історія, IX, I с. 334.

кількості людности, пожежу й руїну міста¹⁾, Самовидець каже, що підчас цієї окупації литовцями Києва „метрополита киевській Силгвєстръ Коссовъ не уступоваль з катедри, але заставаль при церкві святой Софїи. Такъ же и архимандрита печерській Іосифъ Тризна з братією зоставали у монастиру печерскомъ, любо великую шкоду и небезпечность здоровья мѣли“²⁾.

Тимчасом, вся попередня діяльність і С. Косова й І. Тризни щодо революції 1648 р., як про це казалось вище³⁾, а також і ті звістки, що ми маємо про цю окупацію литовцями Києва, протирічать вищенаведеної звістці Самовидця про скрутне становище й Косова й Тризни. Треба зокрема відзначити, що у Ёрлича, що був людиною близькою до Тризни⁴⁾, ми не маємо нічого про утиски останнього литовцями, а Ёрлич, що був тоді в Києві, в Печерському монастирі, напевно відзначив би це в своєму творі⁵⁾.

Далі маємо у Самовидця, поруч з певною звісткою про рух литовців з Києва на злуку з коронним військом⁶⁾ і звістку, що „войско литовское протягнуло под Бѣлую Церковъ, где, скупившись з войском короннымъ, наступили на Хмельницкого гетмана“⁷⁾, тоді як злука литовського й коронного війська мала місце не під Білою-Церквою, а під Германовкою, як це свідчить діяріюш походу польського війська⁸⁾.

В оповіданні про події під Білою-Церквою Самовидець каже, що там Б. Хмельницький „далъ добрій бой обомъ тимъ войскамъ коронному и литовскому, же оных много пало“⁹⁾, з чого утворюється вражіння, що бій був переможний для козаків. Тимчасом, ті відомості, що ми маємо й в реляції М. Потоцького королеві з-під Білої-Церкви¹⁰⁾, і в діярії С. Освенціма¹¹⁾, а також почасти і наступний мирний настрій Б. Хмельницького й козацької старшини свідчать, що ці бої були скоріш переможними для польсько-литовського війська¹²⁾.

В дальшому, оповівши цілком вірно, що під Білою-Церквою польсько-литовське військо терпіло велику нужу з-за браку води, харчів, паші для коней¹³⁾, що пересправи про угоду між козаками й поляками тяглися близько двох тижнів¹⁴⁾ і закінчилися угодою, після якої Б. Хмельницький, взявши за себе заставу, був у польському таборі¹⁵⁾, Самовидець каже,

1) А. Grabowski, Staroż., I, 292, 339, 340; J. Jerlicz, I, 125; Акты ЮЗР. III № 328 с. 473; Источники Малорос. Исторіи, I, 37; Акты ЗР. V № 30; Я. Смирновъ, цит. праця, 282-283, 287 і д.; М. Грушевський Історія, IX, I с. 324 і д.

2) Лѣтопись Самовидца, 27.

3) Про це докладніше вище, с. 188-189.

4) Підпис Ёрлича маємо на акті обрання Тризни архимандритом (Архивъ Ю-З. Россіи, ч. П т. I № 27 с. 341). В листопаді 1649 р. Тризна делегував Ёрлича до Житомиру на сойм делегатом від всього капітулу (J. Jerlicz, I, 194).

5) Я. Смирнов, Рисунок Києва, 287; моя студія, До питання про певність відом. літоп. Самовидця, 15 і д.

6) А. Grabowski, Staroż., I, 295 d. d.

7) Лѣтопись Самовидца, 27.

8) А. Grabowski, Staroż., I, 297: „13 Sept. Stawamy pod Hermanowką a wojsko litewskie w ćwierci mili albo i bliżej od nas stawa. Salvę z dział bito, na samem rozświaciu, od obudwu wojsk po trzykroć, z wielką radością, serec rycerskich a postrachem nieprzyjaciela gdyż przy kozackich posłach wojska się łączyły“.

9) Лѣтопись Самовидца, 27.

10) М. Грушевський, Історія, IX, I с. 359.

11) S. Oswięcim, 371-372.

12) Пор. Я. Смирновъ, Рисунок Києва, 306; М. Грушевський, Історія, IX, I с. 358 і д.; моя студія, До питання про певність відомостей літоп. Самовидця, 18-19.

13) Архивъ Ю-З. Россіи ч. III т. IV № 246 с. 624, № 259 с. 689, 696; Oswięcim, 375; А. Grabowski, Staroż., I, 314, 352; J. Jerlicz, I, 129; S. Twardowski, Wojna Domowa, II, 67; М. Грушевський, Історія, IX, I, 369.

14) S. Oswięcim, 370 d. d.

15) S. Oswięcim, 372-373; А. Grabowski, Staroż., I, 312-313; М. Грушевський, Історія, IX, I с. 361 і д.

що підчас цих пересправ А. Кисіль, що брав видатну участь в пересправах „великую шкоду понесли от татар, бо оного пожаковано“¹⁾). Адже ж, крім Киселя, пограбовано й інших комісарів, Гонсівського й Глібовича, при чому в цьому пограбованні комісарів брали участь не тільки татари, але й козаки. Маємо ми про це свідчення так в обозовому діярії польського війська, як і в діярії С. Освенціма²⁾).

Не можна погодитися і з звісткою Самовидця про зміст Білоцерківського трактату. Самовидець каже, що „на той згодъ гетманове коронніе вимогли тое на Хмелницкомъ, же позволивъ войску коронному в Брацлавлю на Забожю, а части другой войска стати на Заднѣпру в полку нѣжинскомъ и черніговскомъ и в Вишневичинѣ, а войску литовскому у Стародубовщинѣ... а що до іншихъ пактовъ, на Зборовскихъ пунктахъ стало; тилко то новая, що войско стало в тихъ городахъ, где козацтво“³⁾).

Тимчасом, навіть поверхове порівняння Білоцерківського трактату⁴⁾ з трактатом Зборовським свідчить, що різниця межі ними полягала не тільки в тих рисах, що вказує Самовидець - Ракушка, а Білоцерківський трактат мав низку нових рис на порівнянні з трактатом Зборовським, до того рис шкідливих для людности України⁵⁾. Так, напр., кількість казацького війська в реєстрі зменшено з сорока тисяч на двадцять тисяч; польське військо отримало право стояти в чернігівському й брацлавському воеводствах, а козаки не мали права мешкати в мастках шляхти по воеводствах: київському, брацлавському, чернігівському. Козаки мусили розірвати дружбу з ордою кримською. Не маємо в Білоцерківському трактаті згадки про такі моменти, що були в трактаті Зборовському, як про те, що уряди у воеводствах київському, чернігівському й брацлавському повинні одержувати особи православної віри, про права козаків щодо торгівлі горілкою, пивом і медом, про місце київського митрополита в сенаті.

Про дату закінчення цієї Білоцерківської кампанії Самовидець - Ракушка каже, що „войска розишлися по той згодъ, такъ коронніе, литовскіе, яко тежъ и козацкіе, по домахъ, по Успеніи Пресвятой Богородицы“⁶⁾), п. т. після 15 серпня ст. ст. Тимчасом, Білоцерківський трактат підписано пізніше, 18/28 вересня; цю дату ми й маємо на Білоцерківському трактаті. Цю ж дату дає нам і діяріюш обозовий, і діяріюш С. Освенціма⁷⁾). Що в наведеному оповіданні Самовидця ми не маємо успіху, як приблизної дати події, видно з того, що перед датою підпису Білоцерківського трактату (18/28 вересня) ми маємо два великих церковних свята — різдво богородиці (8/18 вересня) й здвиження хреста (14/24 вересня), що їх би Самовидець міг вжити, як опірні дні, для приблизної хронології за церковними святами.

Потім Самовидець оповідає під цим же 1651 р., що, після Білоцерківської угоди, „тоєй же зими за тимъ позволеніємъ гетмана Хмелницкого войска коронніе расположилъ гетманъ коронній Калиновскій, которій зоставъ по Потоцкому Миколаю, бо Потоцкій тоєй же осени померлъ; итакъ братъ Калиновского, Калиновскій же, на Заднѣпрѣ притягнулъ з войсками коронними, за уиѣверсаломъ гетмана Хмельницкого“ (с. 28 - 29).

¹⁾ Лѣтопись Самовидца, 27 - 28.

²⁾ А. Grabowski, Staroż., I, 302; S. Oswięcim, 370.

³⁾ Лѣтопись Самовидца, 28.

⁴⁾ Памятники Киев. Ком. II, 3 № 16 с. 592 і д.; Собрание Госуд. Гр. и Договоровъ III № 143; Источники Малор. Исторіи, I, 261 і д.; М. Грушевський, цит. праця, IX, I с. 365; Pastorius, II, 251 ss.; S. Oswięcim, 373 - 374; J. Jerlicz, I, 130 d d.

⁵⁾ Пор. моя студія, До питання про певн. відом. літопису Самовидця, 19 - 20.

⁶⁾ Лѣтопись Самовидца, 28

⁷⁾ А. Grabowski, Staroż., I, 343; S. Oswięcim, 372 - 373.

Тимчасом, після смерти М. Потоцького, що дійсно мала місце восени 1651 р.¹⁾, М. Калиновський не посів посади коронного гетьмана, замість М. Потоцького, як це здається з оповідання Самовидця. М. Калиновський, хоч і був головним керманічем польського війська після смерти М. Потоцького, але ж посідав лише свою попередню посаду гетьмана польного. Так, сучасник А. Радивил у своїх записках, що їх писано за цей рік рівнобіжно подіям, оповідає під груднем 1651 р. про роздачу урядів і каже, що коронне гетьманство ще не дано нікому²⁾. Як про польного гетьмана маємо про М. Калиновського в діярії сучасника Ф. Обуховича в оповіданні про розгром М. Калиновського під Батогом 1652 р.³⁾. Все це й свідчить про цю помилкову звістку Самовидця⁴⁾.

Невірна буде й звістка Самовидця, що розквартирування польського війська на Лівобережжі мало місце 1651 р., бо в дійсності ця подія відбулась на початку 1652 р. Від 28 січня ст. ст. 1652 р. ми маємо універсала Б. Хмельницького до відомого українського лівобережного діяча того часу — С. Пободайла. В цьому універсалі Б. Хмельницький пише, що „ознаймуємь, же войско коронное там идет на становиско: в Черниговщину и в Новгородщину — где абысь жадной не давал до звади причины“⁵⁾. Також київський чернець Арсеній, що вибирався до Москви на кінці 1651 — початку 1652 р.р., об'їздив різні міста України й був у гетьмана і в митрополита, оповідав в Москві, що Калиновський лише рушив на Лівобережжя⁶⁾.

Не можна прийняти за певну й звістку Самовидця про масову втечу 1651 р. людности України до Московщини⁷⁾, бо досліди, що проведені для вирішення питання про рух українців в ці часи на Московщину ак. Д. Багалієм і особливо в останні часи ак. М. Грушевським (з використанням першорядного і, переважно, архівного матеріалу), свідчать, що головний рух людности України на Московщину, в Слобожанщину мав місце 1652 р.⁸⁾.

Оповідає Самовидець під цим же 1651 р., в зв'язку з перебуванням польських жовнірів на Лівобережжі що... „у Вишневецчинѣ в Липовомъ учинили задоръ жолнѣре и тамъ на самое Воскресеніе людей вирубали“... й що Б. Хмельницький, маючи незадоволення на миргородського полковника М. Гладкого, використав ці події й „полковника миргородского Гладкого казалъ стратити“⁹⁾. За Самовидцем страту Гладкого в зв'язку з цими подіями відносять на 1651 р. Ф. Равіта-Гавронський і В. Липицький¹⁰⁾, а наступника Гладкого на полковництві в Миргороді, Г. Лесницького, рахує полковником миргородським з 1651 р. і І. Крип'якевич¹¹⁾.

Тимчасом, вже сама аналіза оповідання Самовидця — Ракушки про ці події свідчить, що вищезазначені факти мали місце не 1651, а 1652 р.,

1) S. Oswiećim, 377-378; M. Grabowski — A. Przewdzicki, Zródła do dziejów Polskich, I, 119; Pamiętniki Radziwiłła, II, 454.

2) Pamiętniki A. Radziwiłła, II, 455.

3) M. Baliński, Pam hist., 39.

4) Пор. K. Niesiecki, Korona Polska, 274-275; М. Грушевський, Історія, IX, I, с. 394, 453.

5) М. Грушевський, тамож, с. 410.

6) М. Грушевський, тамож, с. 389-390.

7) Лѣтопись Самовидца, 29.

8) Д. Багал'їй, Очерки изъ истории колонизаціи и быта степной окраины Московскаго Государства, Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Россійскихъ 1886, IV, 416 і д.; М. Грушевський, Історія, IX, I, с. 414-415.

9) Лѣтопись Самовидца, 29-30.

10) F. Rawita-Gawronski, B. Chmielnicki, II, 334; W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, 271.

11) І. Крип'якевич, Студії над державою Б. Хмельницького, I. II. Записки Наук Тов. ім. Т. Шевченка, т. 138-140, с. 78.

бо Самовидець каже, що восени 1651 р., мав місце Білоцерківський трактат, а події різанини в Липовому мали місце „на самое Воскресеніє“, ц. т. на великдень, а вже опісля них відбулося й страчення М. Гладкого.

Та й сама різанина в Липовому мала місце не на великдень, як каже Самовидець, ц. т. 18/28 квітня 1652 р., або 30 березня ст. ст. 1651 р., коли відносити цю подію на 1651 р.¹⁾, а значно раніш²⁾. Вже в реляції королеві польського гетьмана М. Калиновського від 23 березня н. ст. з Брацлава ми маємо відомості про колотнечу між жовнірами й українською людністю на Лівобережжі, а треба було ж час, щоб за тодішніх засобів зв'язку про події Лівобережжя довідалися в Брацлаві на Правобережжі. Лист якогось двірського аноніма від початку квітня н. ст. оповідав про заколоти між людністю Лівобережжя й жовнірами. У збірці Голінського під 26 квітня 1652 р. маємо в новинах з України, що їх принесено до Кракова, про різанину в Липовому, а подробиці цієї різанини, на підставі вістей з Варшави, подає лист стражника уейського від 28 березня н. ст. 1652 р.³⁾. Що ж до часу страти М. Гладкого, мусимо віднести її на квітень 1652 р., бо певної дати її встановити неможливо. В одписці путивельського воеводи П. Протасьєва цареві від травня 1652 р. маємо, що 12 травня цього року до Путивля прибули путивельські торговельні люди, що їх послано „в Литовскую землю для вестей“, і принесли такі вісті⁴⁾: „были де они в Миргородку и в Гадиче и слышели от Черкас: в нынешнем же де во 160 м году в апрѣле мѣсяце, а которого числа, тово они не помнят,— был-де съѣздъ у поляков с Черкасы в Корсуни. И гетман-де Богдан Хмельницкой приѣзжал в Корсунь самъ, а съѣзд де у них был о том, что многие черкаские полковники и сотники чинят с поляки задоры. И гетман-де Богдан Хмельницкой, сыскавъ виноватых, которые указу ево не слушают и чинят с поляки задор, велѣлъ казнить смортью полковников и сотников шти человекъ: Миргородцкого полковника Матвѣя Гладкова велѣлъ розстрелять и Прилуцкого полковника Семена да сотника Краснянского с товарищи“. При цьому один з цих відступів „пушкар Федка Романов в роспросе нам, холопомъ твоим, сказывал, что при нем-де Федке полковника Матвѣя Гладкова в Миргородке и погребли-мая въ 7 день“⁵⁾. Все це й дає підставу вважати помилковою хронологію Самовидця в оповіданні про ці події⁶⁾.

Що ж до питання, чому трапилися ці непевні звістки, треба сказати, що тут, як і в інших місцях літопису, це трапилося з різних причин. Так, одні з них, якто звістка про перебування Б. Хмельницького в Ставищах, дата Берестецької битви і час, який тяглася облога козацького табору під Берестечком, трапилися тому, що Ракушка був далеко від цих подій, бо мешкав на Лівобережжі, і підчас військової кампанії 1651 р. влітку мусив бути в тому війську, що було проти Радивиля на литовському фронті, бо ніженський полк, до якого належав Ракушка, був у складі цього козацького корпусу. Непевну ж дату Білоцерківської угоди можливо з'ясувати тим, що з часом Ракушка забув про певний

1) Н. Горбачевскій, Археографическій Календарь, 7, 66, 28.

2) Пор. М. Грушевський, Історія, IX, I, с. 411.

3) М. Грушевський, тамож, с. 411 і д.

4) Про достовірність цих звісток див. М. Грушевський, тамож, с. 419.

5) Моск., Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Польские, 1652 г. столб, № 1а; М. Грушевський, Історія, IX, I, с. 419 і д. Л. Кубаля, засновуючись на листі Дульського до Конєцпольського з Бродів від 9 червня 1652 р. вказує датою страчення М. Гладкого 13 березня 1652 р. (Л. Кубаля, Wojna moskiewska, 37, 357), але ж, не будши знайомим з цим листом і не знаючи джерел звісток Дульського про час страти Гладкого, мені трудно будьщо сказати про цю дату, що маємо у Кубалі.

6) Пор. моя рец. на: І Крип'якевич, Студії над державою Б. Хмельницького I. II. Україна 1926, 5, с. 169.

час цих подій. Що ж до непевної дати різанини в Липовому, час скарання М. Гладкого, причину цього треба бачити або в манері літописця кожен рік починати зі значної події, — тому він 1652 р. в літопису починає з оповідання про Батізьку кампанію, або ж тим, що восени 1651 р. були повстання проти поляків на Лівобережжі¹⁾, і літописець з часом змішав події. Непевні звістки про час приходу польського війська на Лівобережжя й час руху людности України до Слобожанщини треба також з'ясувати манерою Самовидця починати рік зі значної події, або ж тим, що він з часом забув дати цих подій і поставив їх у зв'язок з Білоцерківським трактатом. Що ж до непевної звістки літопису, що литовське військо об'єдналося з польським під Білою Церквою, ця непевна звістка трапилася, на мій погляд, через те, що літописець міг не знати такої незначної подробиці, або забути її, бо події кінця кампанії зв'язані з Білою Церквою, а тому літописець з часом і записав місце злуки польського й литовського війська під Білою Церквою. Непевна ж назва Калиновського коронним гетьманом трапилася тому, що після смерті М. Потоцького польським військом керував М. Калиновський, і Ракушка, який міг і не знати, що Калиновський так і не отримав булави коронного гетьмана, записав з часом у своїому літопису Калиновського коронним гетьманом. Записуючи ж до свого літопису, що Косов і Трizza були в небезпечному становищі від литовців у Києві, Ракушка в даному випадкові тільки повторював ті чутки, що ходили про це на Україні в зв'язку з захопленням литовцями Києва, головного релігійного центру України²⁾; крім того, за кампанії 1651 р. бували випадки і страти і грабування українського духовенства литовцями³⁾, що теж могло вплинути на цю звістку Ракушки. Що ж до інших непевних звісток літопису, з'ясувати їх можливо тільки клясовими поглядами літописця. Так, з патріотизму літописець оповідає, що під Берестечком і під Білою Церквою козаки мали перевагу над ворогами, угоду Білоцерківську малює зовсім іншими фарбами, ніж це було в дійсності⁴⁾. Патріотизмом Ракушки треба також з'ясувати, що причину поразки Небаби він бачить не в кращому війську литовців і вмілості Радивиля, а в пияцтві козаків і в „неуважності“ Небаби. Виставлення ж Небаби „неуважним“ військовим керманичем зроблено з тих міркувань, що Небаба походженням був з нижчих кол⁵⁾, як видно не з козаків⁶⁾, а Ракушка в своїому літопису вороже ставився до тих, хто йде в козацтво з інших верств. Звістка, що пошаковано одного Киселя, записана в літопису тому, що літописець ставився прихильно до Киселя в своїому літопису, а участь козаків у цьому пошакованні літописець тому замовчує, що всякі насильства над послами у всіх народів вважалися й вважаються ганебним вчинком. Отже, Ракушка цей ганебний вчинок і складає на татар, замовчуючи в ньому участь козаків.

¹⁾ S. Oswięcim, 397; Архивъ Ю - З. Россіи, ч. III, т. IV, № 266, с. 624 - 625; М. Грушевський, Історія, IX, I, с. 381 і д.

²⁾ Я Смирновъ, Рисунокі Києва, 287.

³⁾ Напр., Акты ЮЗР. III, № 331, с. 481; Акты ЗР. V, № 35, с. 90 - 91; М. Грушевський, тамож, с. 332 - 333.

⁴⁾ М. Костомаров (Н. Костомаровъ, Поѣздка въ Білую Церковь, Киев. Стар. 1882, № 5, с. 249) зазначив, що українські літописці з патріотизму описували бої під Білою Церквою як переможи для козаків. Зразком такого патріотизму може бути, на мій погляд, оповідання Чернігівського літопису про Білоцерківські події (с. 79 - 80), як цілковиту перемогу козаків.

⁵⁾ Рудавський зве Небабу „homo sine nomine, sine tribu“ (L. Rudawski, 32).

⁶⁾ В. Липинський вважає Небабу за походженням з міщан (W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, 270; його ж, Україна на переломі, 167 - 168), але, на жаль, не вказує, на підставі яких даних він дає цю звістку.

1652 р. Цей рік в літопису містить оповідання переважно про події, зв'язані з т. зв. Батиською кампанією.

В оповіданні про події цього року, поруч з такими певними звістками, як звістки про утиски люду на Україні від польських жовнірів¹⁾, про дату бою під Батогом²⁾, перебування Калиновського з табором під Батогом, де він чекав приходу війська з Лівобережжя³⁾, про те, що в поході Хмельницького брали участь лише полки, близькі до Чигирина⁴⁾, про відступ Киселя з Києва⁵⁾, Самовидець каже, що польські відділи з Лівобережжя на допомогу до Калиновського під Батіг „якъ найскорѣй рушили з Заднѣпра“⁶⁾. Тимчасом, польські відділи з Лівобережжя йшли до Калиновського не дуже то швидко, як це свідчить і сучасник А. Радивил у своїх записках. Наказ рушити на Правобережжя це військ А одержало в квітні, а лише 16 червня н. ст. воно переправилося до Києва⁷⁾.

Оповівши потім цілком певно, що під Батогом польське військо зазнало великого розгрому, так що мало хто врятувався, що гетьман Калиновський також загинув там⁸⁾, що з-під Батого Б. Хмельницький рушив під Кам'янець, обложив його, але потім відступив від Кам'янця і відпустив орду з ясирем до Криму⁹⁾, що восени того ж року відбувся шлюб Тимоша Хмельницького з Лупулівною, яка потім прибула до Чигирина¹⁰⁾, Самовидець скрізь каже, в оповіданні про ці події, що на чолі татар, що допомагали козакам в цій війні, був сам хан¹¹⁾, тоді як на чолі татар в цьому поході був не хан, а Нурадин¹²⁾.

Про це ми маємо в оповіданні одного з учасників цього походу, татарина „Ясавула Мамета“, оповідання, що записали московські посланці в грудні 1652 р. Мамет оповідав, що хан послав на допомогу Б. Хмельницькому в цій кампанії військо на чолі з Нурадином¹³⁾. Також у звістках Корицького, офіцера польської армії, що попав у полон під Батогом і був відпущений з полону, після чого прибув 9 липня до Львова, маємо, що Б. Хмельницький виплатив гроші за в'язнів польських „Nuradyn Sołta-

¹⁾ Напр. Памятники Киев. Ком., III, 3, № 13, с. 180-181; Michałow., № 253, с. 562.

²⁾ Зокрема дати цього бою Самовидець не вказує, але, оповідаючи про забиття Сосновських, каже, що, після розгрому Калиновського, на Лівобережжі почалися вбивства панів, коли загинув і Сосновський, і що вбивство Сосновських відбулося „о святой Тройць на томъ тижню“. Тройця ж у православних 1652 р. була 6 червня (П. Горбачевский, с. 7, 66), а битва ж під Батогом закінчилась розгромом поляків 2 червня н. ст., так що як раз було досить часу, поки дійшли на Лівобережжя чутки про цей розгром, і люд піднявся проти панів Дата битви під Батогом — A. Grabowski, Ojcz. Spom. II, 82; L Rudawski, 82; Michałow., № 246-247, 252; Pamiętniki Radziwiłła, II, 470; Памятники Киев. Ком., II, 3, № 16, с. 602; М. Грушевський, Історія, IX, I, с. 437 і д.

³⁾ Michałow., № 250 с. 659-660; М. Грушевський, тамож, 436-437.

⁴⁾ М. Грушевський, IX, I, 455, 438; Michałow., № 250.

⁵⁾ Тут Самовидець каже, що Киселя попередив, щоб він уступав з Києва, „подобно“ сам Хмельницький але ж тут треба вірити Єрличу (I, 139), що Киселя повідомив про небезпеку зичливий йому козак, та й сам Самовидець не дає своєї звістки, як певної, а тільки припускає, що було так, чому я й не відношу цієї звістки до певних.

⁶⁾ Літопись Самовидца, 30-31.

⁷⁾ М. Грушевський, тамож, с. 432-433.

⁸⁾ Michałow., №№ 246, 250, 252; Pamiętniki Radziwiłła, II, 469 d. d.; Памятники Киев. Ком., II, 3, № 16, с. 602; М. Грушевський, тамож, 437 і д.

⁹⁾ Michałow., №№ 247, 248, 249; A. Grabowski, Ojcz. Spom. II, 84; Акты ЮЗР III, № 332, с. 482; Акты Моск. Госуд. II, № 468, с. 291; М. Грушевський, тамож, с. 444 і д.

¹⁰⁾ Жерела, XII, № 212, с. 186; К. Шайноха, Домна Розанда, 282-283; С. Венгрженовській, Свадьба Тимоша Хмельницького, Киев. Стар 1887, № 5, с. 36 і д.; М. Грушевський, тамож, 475 і д.

¹¹⁾ Літопись Самовидца, 30-31.

¹²⁾ Пор. Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницький, 491; моя студія, Псевдо-діяріш С. Зорки, 176; М. Грушевський, тамож, 435.

¹³⁾ М. Грушевський, тамож, 443.

powi¹⁾. С. Чарнецький в листі до Ю. Любомірського з Немирова від 20 червня повідомляв, що Б. Хмельницький після битви під Батогом чекає хана, про якого вже є вісті, що він рушив з Криму²⁾. Що не хан, а Нурадин, був під Батогом, маємо й в листі невідомого з Львова від 14 червня, і у відомостях, що їх зібрав староста жидачівської³⁾.

За Самовидцем, після погрому під Батогом Б. Хмельницький (чи хан — цього з контексту з певністю сказати не можна) „що орда узяла была живо-го неволника жоліфрства, усе приказалъ вистинати, жебы ся орда не обтяжала“ (с. 31); з цією звісткою також не можна погодитись. В листі Яскульського з Кам'янця від 24 червня маємо, що багато бранців — поляків підчас облоги козаками Кам'янця втікло з козацького табору до міста, а багато бранців поляків викупили у козаків⁴⁾. Це свідoctво особливо цінне тому, що являється свідoctвом з ворожого українській революції табору. Ця звістка свідчить, що не всіх польських бранців козаки вирі-зали після Батогу⁵⁾.

Що ж до причин цих непевних звісток, то треба вбачати ці причи-ни в тому, що про одні з них Ракушка напевно не знав, бо був далекий від цих подій (участь хана в поході, доля бранців), а про темп руху польських відділів з Лівобережжя з часом забув.

1653 р. Під цим роком Самовидець містить оповідання про події т. зв. Жванецької кампанії і початку пересправ Б. Хмельницького з Москвою.

Поруч з такими певними звістками, як звістки, що з козацьким військом був в цьому поході й хан⁶⁾, що король перед цим походом скуп-чив військo під Кам'янцем Подільським⁷⁾, що кампанія закінчилась уго-дою поляків з татарами, при чому Україну обійдено⁸⁾, що після цієї угоди хан уступив до Криму, а Б. Хмельницький до Чигирина⁹⁾, Самови-дець ввесь час каже, що ця кампанія мала місце під Кам'янцем - Поділь-ським тоді як в дійсності ця кампанія відбулася під Жванцем, як свідчать всі джерела, щодо неї¹⁰⁾, й від чого й сама кампанія зветься Жванецькою.

Є також непевні звістки й в оповіданні літопису про переговори Хмельницького з Москвою. Самовидець каже, що після того, як хан „по-чал ся с'хиляти до згоди з королем и Речу Посполитою. О чомъ Хмел-ницькій постережни, висилаетъ посла своего, Григорія Гуляницкого, до его царского величества к Москвѣ, с'тараючись о приязнь“, а після від-ступу свого на Україну Б. Хмельницький „вислалъ своихъ пословъ ку его царскому величеству къ Москвѣ, юже щире поддаючися“. З опо-відання літопису складається вражіння, що пересправи уряду Хмель-ницького з Москвою про злуку розпочав Богдан тільки після того, як

1) Michałow., № 252, с. 661.

2) Тамож, № 251, с. 660.

3) Тамож, № 149, 250.

4) А. Grabowski, Ojcz Spominki, II, 84: „Więźniów od nich siła do Kamieńca usciekło a drugich też wykupowaliśmy“.

5) Пор. моя студія, Псевдо-діяріуш С. Зорки, 176; М. Грушевський, Історія, IX, I, с. 443-444.

6) Michałow., №№ 254, 256, 280, 281; Архивъ ЮЗР. ч. III т. IV № 277 с. 769, 772 774, 776; Акты ЮЗР. X № 3.

7) Michałow., № 257-262

8) Michałow., № 302-303; Архивъ ЮЗР. ч. III т. IV № 277 с. 777 і д.; Акты ЮЗР. X № 3 с. 113 і д. № 4 с. 234.

9) Michałow., № 303 с. 117; Архивъ ЮЗР. ч. III т. IV № 277 с. 779; Акты ЮЗР. X № 4 с. 186, 201.

10) Michałow., № 280, 284-288, 294, 302-304; Юкты ЮЗР. X № 3 с. 65, 69, 172; пор. проф. П. Клепацький, Літопис Самійла Величка, 57.

під Жванцем він побачив, що хан схилювався до угоди з королем, а остаточно Богдан послаб до Москви про угоду лише після відступу свого з-під Гусятина на Україну, після закінчення кампанії, ц. т. після 7 грудня 1653 р. В дійсності ж остаточні переговори про об'єднання з Москвою розпочав Хмельницький значно раніш. Коли ми не будемо згадувати переговорів, що вів у Москві в грудні 1652 — січні 1653 р.р. С. Богданович¹⁾, треба відмітити переговори посольства Г. Яцковича²⁾; крім того, посилався перед жовтнем 1653 р. до Москви Хмельницьким для переговорів про об'єднання і Лаврін Кєпуста³⁾. Про цю злуку була у Хмельницького рада з старшиною ще до походу під Жванець⁴⁾. На Москві ж справа українська була вирішена 1 жовтня⁵⁾, 4 жовтня про це сповістили посланців Хмельницького⁶⁾, а 9 жовтня послано на Україну з Москви В. Бутурліна для прийняття України під царську руку⁷⁾.

За літописом посланцем Хмельницького до Москви для переговорів був Г. Гуляницький, тоді як ніяких звісток про це посольство Гуляницького ніде немає⁸⁾, та і Г. Гуляницький ще пізніш, 1654 р. займав невисоку посаду писаря⁹⁾.

Помилка літописця, що кампанія 1653 р. була під Кам'янцем-Подільським, трапилася, на мій погляд, тому, що літописець не був сам на цьому театрі війни, а був напевно, як ніженський козак, на литовському фронті. Це можна бачити із того, що ми майже не маємо ніяких подробиць в літопису про події війни Жванецької, а про військо козацьке на литовському фронті в літопису маємо досить докладні звістки, напр., перелік полків. Те, що літописець не знає подробиць про хід Жванецької кампанії, видно з того, що він навіть не знає, звідкіль рушив Хмельницький на Україну — „от Кам'янця, албо от Гусятина“. Крім того, Жванець знаходиться від Кам'янця на віддаленні біля 20 кілометрів¹⁰⁾ і, звичайно, назва Кам'янця, цього ключа Поділля, скоріш збереглася в літописця, ніж назва незначного міста Жванця. Та і на Україні в тому ж 1653 р. ходили чутки, що війна йшла під Кам'янцем-Подільським¹¹⁾. Що ж до помилки літописця про переговори Хмельницького з Москвою, — тут помилка могла трапитись, з одного боку, тому, що широким колам української людности, до якої належав Ракушка, не було відомо нічого певного про хід цих переговорів раніш, вони ж бо бачили, що злука з Москвою відбулася після Жванця — отже й могли тому думати, що і пере-

1) Акты ЮЗР. III № 335.

2) Акты ЮЗР. III № 443 с. 497, VIII дод. ч. 39, X № 3 с. 22, 26, 32, 37, 46, 123-124; Собр. Госуд. Грам. и Догов. III № 156.

3) Полн. Собр. Законовъ I, № 104 с. 299; Собр. Госуд. Гр. и Догов. III ч. 157 с. 487; Акты ЮЗР. X, № 2 с. 15, № 3 с. 33, 59-60.

4) Акты ЮЗР. X № 3 с. 56.

5) П. Собр. зак. I № 104; Собр. Гос. Гр. и Догов. III, № 157; Дворцовые Разр. III, 369-372, Акты ЮЗР. X № 2.

6) Двор. Разр. III, с. 372-373.

7) Двор. Разр. III, с. 374; Акты ЮЗР. X № 4 с. 141-142; пор. моя студія, Псевдо-діяріш С. Зорки, 178.

8) Посольство Гуляницького, але під 1649 р. вказує О. Бодяньський (Передмова до реєстрів, с. 29), а на підставі Бодяньського й Липинський W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, 285-286), але ж звітка Бодяньського взята з Історії Русов (Історія Русовъ, 85, 102, 111), як це видно з порівняння тексту (про це докладно в моїй студії, До питання про певність відомостей, с. 22-23); посольство Гуляницького 1653 р. приймає й М. Максимович, (Собр. сочин. I, с. 738), на підставі Рігельмана, що залежить в даному місці від Самовидця.

9) Це видно з посольства до царя 1654 р. від Хмельницького - Лєвонова; в цьому посольстві бачимо Грицька Гуляницького за писаря (Москов. Архив Мин. Юстиции, Сибир. Прик., столб. № 1636 л.л. 94-99)

10) Słownik Geograficzny t. XIV, 871.

11) Напр., Акты ЮЗР. X, № 3 с. 39, 43, 45, 51-52, 57; Акты Моск. Госуд. II, № 561, с. 351.

говори про це розпочалися тоді ж. З друго боку ця непевна звістка, як що літописцеві було відомо про дійсний стан річей, може бути з'ясована прихильним ставленням літописця до Б. Хмельницького, — літописець дає оповідання, що Хмельницький розпочав переговори з Москвою тоді, коли побачив, що не можна мати надії на хана в боротьбі з Польщею; вказати ж у літопису, що переговори розпочато ще до остаточного виявлення позиції хана у боротьбі з Польщею, було б оповіданням негативним для Хмельницького, а не для татар. Що ж до звістки про посольство Г. Гуляницького, тут ми, на мій погляд, маємо змішання осіб, — явище звичайне в тих випадках, коли подія описується довгий час після того, як вона відбулася.

1654 р. У літопису Самовидця в оповіданнях цього року, що має ще й заглав: „Починається война его царского величества“, містяться звістки про події переговорів України з Московщиною в справі об'єднання України з останньою, про війну України й Москви проти Польщі, а також про дрібні події місцевого характеру.

В оповіданні про події об'єднання України з Московщиною, поруч з такими певними звістками, як звістки про прибуття на Україну з Москви боярина В. В. Бутурліна з посольством¹⁾, звістки, що до Переяслава Б. Хмельницький прибув „на день Богоявлення Господня“, ц. т. 6 січня²⁾, що в Переяславі відбулася рада, де ухвалено злуку з Москвою³⁾, після чого відбулася присяга Москві гетьмана Б. Хмельницького, одержання ним і старшиною царських дарунків соболями⁴⁾, що після Переяславських подій по всіх полках були розіслані московські стольники, що приводили люд до присяги цареві⁵⁾, що Бутурлін повернувся до Москви⁶⁾, Самовидець каже, що „на початку року присланій бываєть отъ его царского пресвѣтлого величества... ближній бояринъ и дворецкій Василій Васильевичъ Бутурлинъ, из иними бояри и многими столниками и дворянами, великимъ посломъ до гетмана Хмельницкого“⁷⁾.

Тимчасом, як свідчить справа про це посольство Бутурліна, наказ рушити на Україну він одержав 9 жовтня 1653 р.; цього числа посольство це й рушило з Москви⁸⁾, а до Переяслава Бутурлін прибув з посольством 31 січня 1653 р., як ми маємо про це, крім звідомлення Бутурліна, ще й в описці його цареві з Переяслава від 1 січня 1654 р.⁹⁾ Крім того, в складі цього посольства В. В. Бутурлін був єдиним боярином, як про це свідчить ця ж справа посольства¹⁰⁾. Притому ж під час цього посольства В. Бутурлін ще не був дворецьким. Чин дворечества „съ путемъ“ В. Бутурлін одержав від царя після свого повернення з України до Москви, як нагороду за вміло виконане, відповідно намірам

1) Акты ЮЗР. X № 4 (справа про посольство Бутурліна на Україну).

2) Акты ЮЗР. X № 4 с. 215.

3) Акты ЮЗР. X № 4 с. 217 і д.; Собр. Гос. Грам. и Дог. Ш, № 160.

4) Акты ЮЗР. X № 4 с. 227 і д.; Полн. Собр. Зак. I № 115. Оригінально тлумачить переяславську церемонію М. Слабченко (M. Slabchenko, Die Zeremonie der Erwerbung Klein-Russlands, Zeitschr. f. Ost. Gesch., Bd. III, Hf. 2, s. 203 ff.).

5) Акты ЮЗР. X № 4 с. 233, 239, 247-248, 254-255, 259-260, 267, 269-260, 286, 290, № 5 с. 423, 485 дод. до № 5; Сибирскій Сборникъ, Родосл. росп. рода Киякыныхъ, 5, 38 і д.; Двор. Разряды, III, 397; Жерела XII № 340.

6) Акты ЮЗР. X № 4 с. 275.

7) Лѣтопись Самовидца, 35-36.

8) Акты ЮЗР. X № 4 с. 141 і д.

9) Акты ЮЗР. X № 4 с. 205, VIII дод. № 40 с. 374.

10) Акты ЮЗР. X № 4 с. 139 і д.; Двор. Разряды, III, 374-375. Боярство Бутурлін одержав 17 березня 1652 р. (Дворцовые Разряды, III, 299; Выходы государей, 256).

Москви, посольство на Україну, про що свідчать документи про це пожалування Бутурліну дворечества, в тому числі й царська грамота на дворечество¹⁾.

Не можна прийняти й звістки Самовидця, що в Переяславі Б. Хмельницький виконав присягу цареві „за всіма полковниками, сотниками и атаманею и усею старшиною войсковою“ й що, при приведенні людности України до присяги цареві, „увесь народъ з охотою тоє учинилъ“; що від цієї злуки „немалая радость межи народомъ стала“²⁾. Це місце Самовидцевого твору приймають за певне низка дослідників, як, напр., Г. Карпов, О. Левицький, В. Іконников, Д. Дорошенко³⁾. Вже підчас пересправ між Б. Хмельницьким і В. Бутурліним в Переяславі про присягу української людности цареві, маємо спогад про те, що „которыхъ полковниковъ в Переясловлѣ нѣтъ“⁴⁾. Як свідчать списки осіб, що їх приведено в Переяславі до присяги, там були відсутні брацлавський, уманський і паволоцький полковники⁵⁾. Не виконав спочатку цареві присяги й полковник винницький І. Богун⁶⁾. Маємо також у звітненні Бутурліна про посилку московських стольників і стряпчих по Україні „для переписки и приводити къ вѣрѣ полковниковъ, которые не были въ Переясловлѣ у вѣры, и сотниковъ и козаковъ и шляхту и мѣщанъ и всякихъ людей въ городы“⁷⁾. При приведенні до присяги цареві української людности ми маємо в справах про цю присягу й велику кількість козацької старшини⁸⁾. В березні 1654 р. українським посланцям в Москві — П. Тетері й С. Зарудному сказано, що, „какъ гетманъ и полковники и всякихъ чиновъ люди государю на подданство вѣру учинили, а запорожскіе козаки, которые живутъ въ самомъ Запорожьѣ, вѣры не учинили“⁹⁾.

Крім того, й в універсалах Яна-Казимира до людности України маємо згадки про тих козаків, що не схотіли присягнути цареві¹⁰⁾, що також може бути доказом, правда другорядним, що не вся людність України охоче присягала цареві. Були також непорозуміння у представників московського уряду щодо присяги із вищим духовенством України, зокрема з митрополитом С. Косовим і архимандритом І. Тризною. Коли в Києві стало відомо про переяславські події, Косов і Тризна посилають ченця М. Криницького, щоб він заявив протест у луцькому трибуналі проти

1) Акты ЮЗР. X ч. 4 с. 286 і д.; Двор. Разряды III, 406-406; Собр. Гос. Грам. и Догов. III, № 171, 174; Полное Собр. Законовъ I № 125; Древняя Россійская Вивлиоика XV, изд. 2 с. 223 і д.

2) Лѣтопись Самовидца, 36.

3) Г. Карповъ, Діонсій Балабанъ, Прав. Обзор 1874 № 1 с. 113; О. Левицький, Опытъ изслѣдованія, 68; В. Іконниковъ, Опытъ рус. историографіи, II, кн. 2 с. 1566; Д. Дорошенко, Огляд укр. историографіи, 24.

4) Акты ЮЗР. X № 4 с. 248.

5) М. Грушевский, К истории Переяславской Рады 1654 года, с. 300 і д.; й о г о ж, Історія, IX, 2 с. 734-735.

6) Докладніш про це моя студія, До біографіи Івана Богуна, 53 і д.

7) Акты ЮЗР. X № 4 с. 250-251.

8) Акты ЮЗР. X № 4 с. 267, 269, дод. до № 5 с. 783 і д. Що в даному місці Самовидцевого твору мова йде не про присягу лише тої старшини, що була в Переяславі, а всієї української старшини, видно з виразів Самовидця про події в Переяславі, що Б. Хмельницький зробив з'їзд „в Переясловлю усѣмъ полковникомъ, сотникомъ и атаманѣмъ“ (Лѣтопись Самовидца, 35).

9) Акты ЮЗР. X № 8 с. 442.

10) Собр. Гос. Грам. и Догов. III, № 167, 175; Малорос. переписка, хранящаяся въ Московской Оружейной палатѣ, Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Россійскихъ, годъ третій (№ 8) № 13; Источники Малорос. Истории, 50-51, 82, 83; Акты ЮЗР. X № 11 с. 549 і д.; Акты ЮР. V № 37; моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 23.

приведення до присяги цареві українського духовенства¹⁾. Коли Бутурлін прибув до Києва, Косов і Тризна не хотіли спочатку, щоб їхній двір (шляхта й слуги) виконали присягу цареві, і тільки загрозами гнівом гетьмана і царя Бутурлін добився згоди Косова й Тризни на цю присягу²⁾. Взагалі, вище духовенство України було проти об'єднання з Москвою, в чому В. Ейнгорн цілком вірно вважає головною підставою небажання вищого духовенства України бути в залежності від московського патріярха, замість суто номінальної залежності від патріярха константинопольського³⁾. Були й потім непорозуміння в митрополита Косова з московськими воеводами в Києві з-за монастирської землі, що її воеводи хотіли взяти для будування фортеці в Києві⁴⁾. В Москві навіть хотіли, щоб Хмельницький, в зв'язку з цією справою, прислав Косова до Москви⁵⁾; і потім в березні того ж 1654 р. скаржилися до Москви київські воеводи, що митрополит з ними „совѣту не держит“⁶⁾. Грек Тафлара того року ж оповідав у Москві що весною митрополит і вище духовенство присилали на сойм посланців, що вони не хочуть бути під Москвою⁷⁾. Коли після був затриманий М. Криницький, Косов вимагав звільнення його з ув'язнення „съ большимъ шумомъ“, так що київський воевода Ф. Волконський мусив задовольнити митрополита, „чтобъ въ здѣшнихъ людяхъ никакого дурного сомнѣнія не было и не поставили того себѣ въ большую неволю и утѣсненье“⁸⁾. Навіть і пізніш, 1656 р., Косов не згодився на бажання Москви відпустити до Москви свого півного В. Пикуніцького, кажучи, що „безъ Васки вспѣвака въ монастырѣ быть нельзя и отпустить его немочно“⁹⁾. Все це може свідчити, що не можливо погодитись зі звісткою Самовидця, що весь люд на Україні був радий об'єднанню з Москвою й весь з охотою присяг цареві.

У наступному оповіданні про події війни Москви й України проти Польщі, поруч з певною звісткою про рух царя Олексія весною 1654 р. в похід проти Польщі під Смоленськ¹⁰⁾, Самовидець каже, що цар рушив

¹⁾ Relasua Makarego Krupieskiego, 3 с. 3-5; маємо також скаргу на прилучення до Москви й протопопа чарнобильського (Kopialistu... Protokory Czaznobilskiego, Чтенія въ Общ. Ист. и Др. Рос. 1861, III с. 1-2). З приводу того, чи можливо вірити цьому листу див. твердження В. Ейнгорна (В. Ейнгорнъ, Очерки, 58 і д.); він вважав неможливим цілком вірити цьому листу, бо бачив у ньому заховану прихильність до Москви; протилежні думці В. Ейнгорна твердження С. Голубева (Отчетъ о первомъ присужденіи преміи Г. Карпова — Чтенія въ Общ. Истор. и Древн. Рос. 1894, I. IV; 23 і д.); пор. Д. Иловайскій, Исторія Россіи, V, 595.

²⁾ Акты ЮЗР. X № 4 с. 255-285; В. Ейнгорнъ, Очерки, 52, 53; С. Соловьевъ, Исторія II, с. 1640; моя студія, До питання про певність відомостей, 24.

³⁾ В. Ейнгорнъ, Очерки, с. 63-64. Та і до 1654 р. Косов ставився неприхильно до злуки з Москвою, так що Бутурлін і після зустрічі його в Києві робить догану Косову що той до цього часу не писав цареві про злуку України з Москвою (Акты ЮЗР. X № 4 с. 253); потім, підчас спору за землю, про що буде річ нижче, Косов сказав московським воеводам, що про злуку писав до Москви Б. Хмельницький, а не він, і що він Косов, живе „ни подъ чьею властью“ (Акты ЮЗР. X № 7 с. 389-390).

⁴⁾ Акты ЮЗР. X № 7 с. 787-789; пор. Акты ЗР. V, № 48; В. Ейнгорнъ, тамож с. 59 і д.

⁵⁾ Акты ЮЗР. X № 8 с. 504-506.

⁶⁾ Акты ЮЗР. X № 7 с. 399-400; пор. *ibid.* № 8 с. 475.

⁷⁾ Акты ЮЗР. X № 17 с. 773; пор. В. Ейнгорнъ, Очерки, 61 і д.; Для характеристики тодішніх відносин київського духовенства до Москви див. Г. Карповъ, Киевская митрополія и московское правительство во время соединенія Малороссіи съ Великой Россіей, Прав. Обзор. 1874, августъ с. 173 і д.; К. Харламовичъ, Малорос. вплианіе, I, 154 і д.; В. Базилевичъ, Извѣтъ старца Рафаила.

⁸⁾ Описаніе документовъ и бумагахъ, хранящихся въ Московскомъ Архивѣ Министерства Юстиціи, кн. XII, с. 435.

⁹⁾ В. Ейнгорнъ, Очерки, 300; Н. Сумцовъ, Лазарь Барановичъ, 46.

¹⁰⁾ Дворцовые Разряды III, 412; С. Соловьевъ, Исторія, II, 1633; про перемоні з приводу цього походу див. М. Курдюмовъ, Записки о церемоніяхъ, происходившихъ при дворѣ царя Алексѣя Михайловича по случаю объявленія похода противъ польского короля Яна-Казимира, с. 311 і д.

у цей похід, спочатку „обвѣстивъши през своего царского величества пословъ королевѣ его милости о своихъ кривдахъ и о наступленію на православную вѣру, уводячи римскую а найбарзій унѣю стисненнихъ христіянь“¹⁾.

Тимчасом, нам не тільки не відомо ні про яке таке посольство, а, навпаки, підчас Виленської комісії 1656 р. представники Польщі на цій комісії докоряли московським представникам з приводу початку війни 1654 р., що „Вы самымъ несправедливѣйшимъ образомъ нарушили договоры, напавъ на насъ безвинныхъ нечаянно, без всякаго объявленія войны“²⁾.

Оповідает Самовидець, що з початком війни цар „боярина Василя Василичевича Бутурліна з многими войсками висилаетъ до гетмана Хмельницького“³⁾. Тимчасом, у квітні 1654 р. цар Олексій наказав керувати військом, що повинно бути на межах Московщини з Україною, В. Б. Шереметеву⁴⁾, потім у травні того ж року замість Шереметева „въ Кіевъ, по его царского величества указу, велѣно идти тотчасъ, и съ нимъ гетманомъ ссылатися и промыслъ всякой надъ неприятели чинить его царского величества бояромъ и воеводамъ... князю Алексѣю Никитичю Трубецкому съ товарищи, съ болшими ратными людми“, казав 10 червня 1654 р. Б. Хмельницькому царський посланець Г. Старков⁵⁾. На кінці ж 1654 р. цар наказав „итти изъ Бѣлагорода къ Бѣлой Церквѣ на Польскихъ и Литовскихъ людей, боярину и воеводамъ: Василью Борисовичю Шереметеву да околничему Федору Васильевичю Бутурлину“⁶⁾. В. В. Бутурліна ж ми в кампанії 1654 р. зустрічаємо в поході при цареві на Білій Русі⁷⁾.

В оповіданні про події цієї війни, поруч з такими певними звітками, як звістки про посилку від Б. Хмельницького на Білу Русь чернігівського й ніженського полків під приводом ніженського полковника І. Золотаренка, як на к. гетьмана⁸⁾, до якого зібралося стільки люду, що утворилося декілька полків⁹⁾ про облогу і взяття І. Золотаренком Гомля, рух

¹⁾ Лѣтопись Самовидца а. 36.

²⁾ Рукопись Бростовскаго, содержащая въ себѣ дневникъ, веденный имъ на съѣздѣ подъ Вильною въ 1656 г., Сборникъ Муханова, № 254 с. 502.

³⁾ Лѣтопись Самовидца, 36.

⁴⁾ Дворцовые Разряды, III, 422-423; А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, IV, 46-47, 61 і д.

⁵⁾ Акты ЮЗР. X № 14 с. 665; пор. Записки Отдѣленія Рус. и Слав. Археолог. II, 713 і д.; А. Барсуковъ, цит. пр. IV, 80-81.

⁶⁾ Дворцовые Разряды III, 455; Полное Собр. Законовъ I, № 142; А. Барсуковъ, цит. пр. IV, 141-142; моя студія, До питання про певність відом. літоп. Самовидця, 26.

⁷⁾ Акты ЮЗР. XIV № 8 с. 198 і д. 212 і д. № 13 с. 489 і д. 498-499; Акты Арх. Эксп. IV № 82 с. 121; Дворцовые Разряды III, 413; А. Барсуковъ, цитована праця, IV 75.

⁸⁾ Акты ЮЗР. X № 15 с. 677 і д, XIV, passim.

⁹⁾ Певних вказівок на кількість полків у війську І. Золотаренка я не знайшов, але ж в джерелах є імена полковників війська І. Золотаренка і назви деяких полків: полк ніженської піхоти Г. Кобилецького, полк брата Золотаренкова Тимоша, полк Золотаренка, полк Пободайла, стародубський полк Пашка, полк Забіли (Пам'ятники Кіев. Ком. III, 3, № 25 с. 207-209), полковник Ю. Коробка (Акты ЮЗР. XIV № 21 с. 590, № 29 с. 690), полковник Т. Федоров (Акты ЮЗР. XIV, № 12 с. 467, 472), менський полковник Пашко Семенов (та м ож, XIV, № 35 с. 777), піхотний полковник Ф. Федоров (та м ож, XIV № 28 с. 807, № 33 с. 751-752), Ів. Косенський (та м ож, XIV, № 35 с. 792, 794-796, № 37 с. 807, 810). Крім того, маємо ще борзенського полковника С. Курбацького (та м ож, XIV, № 16, с. 529, № 31, с. 771-776), але ж це, очевидно, той же полк Забіли, що в інших джерелах зветься борзенським полковником (та м ож, X № 16 с. 758); маємо також і окремі відділ козаків під проводом В. Золотаренка, про який буде далі. Що ж до звістки літописує, що з І. Золотаренком, крім чернігівського й ніженського полків, „и иныхъ полковъ пошло не мало“, — цю звістку, на мій погляд, треба віднести до полків не територіальних постійних, яких не було крім чернігівського й ніженського в цьому війську, а якраз до опих полків, що утворилися на цей похід, як то полк менський, борзенський та інш.

І. Золотаренка під С. Бихов, при чому він по дорозі займав інші міста¹⁾, про облогу царем Смоленська²⁾, про перебування під Смоленськом козаків під приводом Золотаренкового брата³⁾, здачу Смоленська цареві після облоги й приступу, при чому охочі з залоги Смоленська були відпущені до Литви⁴⁾, Самовидець каже, що залога Смоленська здалася цареві „з воеводою смоленськимъ Глѣбовичемъ“⁵⁾.

Тимчасом, воеводою в Смоленську був не Глѣбовіч, а Філіп Обуховіч, що посідав цю посаду з 1653 р.⁶⁾; воеводою смоленським Обуховіча звать всі джерела про події взяття царським військом Смоленську 1654 р.⁷⁾.

В наступному оповіданні про події 1654 р., давши такі певні звістки, як звістки про взяття козацько-московським військом низки міст Польсько-Литовської держави, в тому числі Витебську, Полоцьку, Друї, Дубровної, Шклову, Кописи, Могилева⁸⁾, про введення з цього року до царського титулу ще й іменування царя „и Бѣлыя Россіи“⁹⁾, про те що

1) Акты ЮЗР. XIV. № 15 с. 657-609, № 5 с. 143; Дворцовые Разряды III, 444. Після Гомля І. Золотаренко заняв Чичерск, Пропойск, Новий Бихов (Акты ЮЗР. XIV. № 5, с. 145, 147; Дворц. Разр. III, 445).

2) Цар привбув під Смоленськ 28 червня (Дворц. Разр. III, 432; Письма Русскихъ Государей, V, с. 6-7; Археологическій Сборникъ, т. XIV с. 43).

3) За своїх часів Г. Карпов, критикуючи оповідання Грабянки (с. 130) про участь козаків в облозі Смоленську, зазначав, що козаків під цим містом не було і що В. Золотаренко був у царя тільки за другого приїзду туди І. Золотаренка (Г. Карповъ, Критическій обзоръ разраб. источ до исторіи Малороссіи, с. 77-78, 81). В моїй студії (До питання про певність відомостей, с. 27-29) я зазначив, що В. Золотаренко був з козаками під Смоленськом, хоч і не довгий час. Висланий був В. Золотаренко з-під Гомля в початку серпня (Акты ЮЗР. XIV. № 5 с. 142) під Смоленськ, де козаків дуже чекали, щоб почати штурм (тамож, XIV, № 5 с. 137-138; Письма рус. госуд V с. 9), 15 серпня уже був під Смоленськом (Дворц. Разр. III, 441-442, пор. Акты ЮЗР. XIV, № 8 с. 313-214, 216), 18 серпня у таборі В. Золотаренка під Смоленском покрадено 3 коней (Моск. Архив. Мин. Юст. Белгор. ст, столб. № 405 л. л. 135-140. — справа про це), 20 серпня ж козаків з В. Золотаренком послано з-під Смоленську (Синб. Собрн. Род. Кикиныхъ с. 5, 40; А. Барсуковъ, цит. праця, IV, 117-118).

4) Акты ЮЗР. XIV № 1 с. 66, № 4 с. 98, 101; Акты Арх. Эксп. IV, № 89 с. 127-128; Акты Историческіе IV № 91; Дворц. Разряды III, 448-449.

5) Лѣтопись Самовидца, 36-37.

6) M. Baliński, Pamiętniki, 44; J. Wolff, Senatorowie i Dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, 53.

7) Акты ЮЗР. XIV № 1 с. 66, № 4 с. 83, 101, 114; Акты Историческіе IV № 91 с. 232; Дворцовые Разряды III, 448-449; Полн. Собр. Законовъ I № 138; Исторія о невинномъ заточеніи Матвѣева, 44; Археологическій Сборникъ XIV ч.ч. 2-3; Дополненія къ Актамъ Историческимъ VI № 138, с. 442; Русская Истор. Библиотека, XXIX, 904 і д.; Michałow., ч.ч. 310, 314; Volumina Legum, IV, 221, 242-243; L. Rudawski, 142; R. Miernicki, Utrata Smolenska w r. 1654 i sprawa Obuchowicza, Kwart. Litewski, 1910, IV, 44 d. d.; L. Kubala, Wojna moskiewska; 226, моя студія, До питання про певність відом. літ. Самовидца 27. Крім того, з певним застереженням можна прийняти й звістку Самовидця, що під Смоленськ з В. Золотаренком прибуло козаків „немало“ тоді як їх було тисяча (Акты ЮЗР. XIV № 5 с. 142; пор. моя студія, До питання, 28). Що ж до участі козаків у штурмі Смоленську, що такими яскравими фарбами малює Самовидець, треба сказати, що я не знайшов даних, які б обмежували, або стверджували цю звістку Самовидця. Відомо, що підчас штурму Смоленську проти 16 серпня люди з царського війська були на смоленських мурах (Письма рус. госуд. V с. 11-12; Археологич. Сборникъ т. XIV, с. 44-45), але чи були межі них козаки чи ні — звісток про це не маємо.

8) Акты ЮЗР. X ч. 4 с. 245, XIV ч. 1 с. 5, 16-17, 46, 52, № 4 с. 83, 100, № 6 с. 163-164, № 6 с. 155, 163-164, ч. 9 с. 236 і д., 295 і д., ч. 12 с. 446, 773-774; Акты Арх. Экспедицій IV, ч. 89; Акты Историческіе IV № 88; Дополненія къ Актамъ Историческимъ III № 128, VI ч. 138 с. 444; Письма русскихъ Государей, V, 7, 10; Дворцовые Разряды III, 429, 432, 436, 439-440, 445, 447, 454-455; Книга сеуней, Временникъ Общ. Исторіи и Древностей Россійскихъ кн. 18 с. 1 і д.; Русская Историческая Библиотека, XXIX, 906-907; Белорускі Архіў т. I № 105 с. 164 і д.

9) Царський указ про вживання цього титулу вміщено в „Собраніи Госуд. Грам. и Договоровъ“ без дати під 1655 р., авъ „Полн. Собр. Законовъ“ з датою 3 вересня 1655 р. (Собр. Госуд. Грамотъ и Договоровъ III № 183 с. 537-538; Полн. Собр. Законовъ

Старий Бихів не здавався війську І. Золотаренка¹⁾, Самовидець, поруч з цим, каже, що „Золотаренко ставши в Новомъ Быховѣ, билъ самъ с козаками своїми не в малой купѣ у его царского величества в Смоленску“²⁾; з цього оповідання складається вражіння, що І. Золотаренко їздив до царя з Нового Бихова.

Тимчасом, І. Золотаренко їздив до царя не з Нового Бихова, а з-під Старого Бихова, що його він тоді обкладав. Облогу Старого-Бихова І. Золотаренко розпочав в серпні 1654 р., про що ми маємо в листі І. Золотаренка цареві з-під С. Бихова від 29 серпня 1654 р.³⁾ Облогу ж цього міста І. Золотаренко зняв в осени 1654 р., як про це свідчить лист І. Золотаренка цареві від 16 листопада 1654 р., з Нового Бихова. В цьому листі маємо, що „для тяжкости зимы и бездежныхъ казаковъ отъ Старого Быхова, не взявъ его, по указу вашего царского величества отступили есмь съ войскомъ вашего царского величества запорожскимъ до Нового Быхова“; про відступ І. Золотаренка в листопаді з-під Ст. Бихова маємо й в одписці цареві могилівського воеводи М. Войейкова, що одержав про це відомості від І. Золотаренка 12 жовтня 1654 р.⁴⁾ У царя ж І. Золотаренко був в кінці вересня ст. ст., як свідчать справа про це перебування⁵⁾.

В дальшому оповіданні, поруч з такими певними звітками, як звістки про рух царя з Смоленську до Вязьми, де він зимував⁶⁾, бо в Москві була пошесте⁷⁾, про зимування І. Золотаренка в Н. Бихові⁸⁾, Самовидець оповідає, що „у Старый Быховъ притягнулъ князь Радивиль, гетманъ литовскій, и ходилъ доставати Могилева, и ничего невкуравши отишоль и повернувъ под Новій Быховъ доставати Золотаренка с козаками, и там ничего не вскуравши, з великою шкодою отишоль и, осадивши Быхов Старій накрепко людьми военными, повернулъ у Литву“⁹⁾.

І № 164 с. 369, пор. № 167 с. 370. Крім того, маємо царську грамоту з цим титулом від 4 жовтня 1654 р. (Акты Историческіе IV № 91 с. 232-233) завдяки чому дослідники різно встановлювали час початку вживання цього титулу. Одні, як В. Щербина, вважали за початок вживання цього титулу 1654 р.; інші, як Г. Карпов, М. Курдюмов, М. Грушевський, А. Яковлев, бачили дату цього 1655 р., а інші, як О. Градовський, вказували дату цього 1656 р., тоді, як такі дослідники цього питання, як О. Лакієр і О. Романович-Славатинський, певної дати цієї події не вказували, а відносили її на час завоювання царем Литви й Білої Русі (В. Щербина. До питання про статті В. Хмельницького, Ювіл. Збірник на пош. ак. М. С. Грушевського, I, 203-204; Г. Карповъ, Акты ЮЗР. XIV № 37 с. 817; М. Курдюмовъ, Записки о церемоніяхъ, 313; М. Грушевський, „Велика, Мала і Біла Русь“, Україна 1917, I-П, 7-8; Пр. А. Яковлев, Статті Богдана Хмельницького в редакції 1659 р. с. 178; А. Градовскій, Начала русскаго государственнаго права, с. 161; А. Лакієръ, Історія титула государей Россіи, Ж. М. Н. П. 1847, ноябрь, 129-130; А. Романовичъ-Славатинскій, Система русскаго Государственнаго права въ его историко-догматическомъ развитіи, с. 145). Наказ же вживати цього титула цар дав 1 липня 1654 р. — Описаніє док. и бумагъ, хранящихся въ б. Моск. Архивѣ Министерства Юстиціи, кн. XX с. 51; моя студія, Причиною до питання про статті В. Хмельницького, 76.

1) Акты ЮЗР. XIV ч. 4. с. 91-92, ч. 5 с. 147 і д.; Акты Моск. Государства, II № 612.

2) Лѣтопись Самовидца, 36-38.

3) Акты ЮЗР. XIV № 5 с. 147 і д.

4) Акты ЮЗР. XIV № 12 с. 441 і д., 427.

5) Акты ЮЗР. XIV № 7 с. 165 і д.

6) Дворцовые Разряды, III, 453-454; Акты ЮЗР. X № 7 с. 410; Акты Арх. Экспедиціи IV № 80, 82; Письма рус. государей V, 14; Полное Собр. Законовъ I № 138. До Москви ж цар прибув лише 10 лютого 1655 р. (Дворцовые Разряды, III, 456; В. Євфимовський, До історії військвого суду за Хмельниччини, с. 35).

7) Напр. Дворцовые Разряды, III, 454; Изборникъ славянскихъ и русскихъ сочиненій, внесенныхъ въ хронографы русскихъ редакцій, 282-283; Доп. къ Акт. Историч. III, № 119; С. Соловьевъ Історія, II, 1667 і д.

8) Акты ЮЗР. XIV № 12 с. 427, 441 і д., 468.

9) Лѣтопись Самовидца, 38.

Тимчасом, ці події облоги Радивилом Н. Бихова й Могилева мали місце не 1654 р., а 1655 р., при чому спочатку Радивил облягав Н. Бихов, а вже потім після Н. Бихова він обложив і Могилів. Маємо ми про це в листі І. Золотаренка цареві з Н. Бихова від 2 січня 1655 р.; в цьому листі І. Золотаренко писав, що „ужъ всѣ войска литовскіе подѣ Быховомъ пришли, до которыхъ и самъ князь Радивиль со всею силою пришолъ и хочеть подлинно со всѣми войсками на-насъ... наступати“¹⁾. Облогу ж Могилева військо Радивила розпочало 3 лютого 1655 р., а взяло 1 травня того ж року, як свідчить чолобитна могиливіських міщан до Москви від 2 травня тогож року, а також реляція про цю облогу могиливіського воеводи М. Войейкова й інші, сучасні цьому, джерела²⁾.

У наступних оповіданнях, поруч с такими певними звістками, як звістки про перебування того ж року Б. Хмельницького з козаками і московським військом під Хвастовом³⁾, куди козакам присилано й царську платню⁴⁾, Самовидець каже, що „того жъ часу и мѣдяніе копѣйки повстали, которіе розною цѣною ишли з срѣбрними. А таляр битій под печатю царскою былъ, которого по шести золотыхъ брано“⁵⁾. Тимчасом, мідні копійки випущено 1656 р.; з цього ж часу стали класти царську печатку й на таляри⁶⁾, при чому спочатку мідні копійки йшли у одній ціні з срібними й тільки через деякий час курс їх упав⁷⁾.

Не можна прийняти й звістки Самовидця, коли він під 1654 р. каже, що „того жъ року шведъ на Польшу повсталъ и многіе города побралъ. А король полскій уступилъ с Польши на Цѣсарскую землю“⁸⁾, бо початок війни Швеції проти Польщі мав місце влітку 1655 р.⁹⁾.

Розглядаючи ж причину цих непевних звісток, мусимо признати, що вони трапилися з різних причин. Так, в часі посольства Бутурліна на Україну літописець тому зробив помилку, що зв'язував початок цього посольства з Переяславською угодою, що мала місце 1654 р. Помилки ж у часі облоги Радивилом Нового Бихова й Могилева, а також звістки про початок війни Швеції з Польщею зроблено в літопису тому, що літописець з часом забув час цих подій. Що ж до помилки про час

1) Акты ЮЗР. XIV № 14 с. 513 і д. пор. № 13 с. 493 і д. № 14 с. 521 і д.

2) Акты ЮЗР. XIV № 21 с. 573 і д., 587 і д.; Акты Моск. Государства II, № 638, с. 398 (покази 9 березня в Москві осіб з війська Поклонського), № 704 с. 430 (одписка могиливіського стрілецького голови Л. Анічкова, про облогу Могилева); Письма русскихъ госуд. V, 28-29; Записки отдѣлення Русск. и Слав. Археологій, т. II, 720 і д. (листи царя Олексія до різних осіб).

3) Акты ЮЗР. XIV № 1 с. 12-13, 30, № 2 с. 44 і д., 53 і д. Жерела XII № 397 с. 326, № 399 с. 328, № 401 с. 330; A Grabowski, Ojcz. Spom., I, 120.

4) Дворцовые Разряды III, 428; Акты ЮЗР. X № 15 с. 685 і д., XIV № 4 с. 88-89, 110; М. Грушевський, Історія, IX, 2 с. 911 і д., 924 і д.

5) Лѣтопись Самовидца, 38-39.

6) Полн. Собр. Законовъ I, № 204; Собр. Гос. Гр. и Договоровъ, IV № 9; Акты Арх. Эксп. IV № 90; И. Кауфманъ, Серебряный рубль въ Россіи, с. 103-104, 110. Що ж до звістки літопису, що битий талер під царською печаткою „по шести золотихъ брано“, я не зміг знайти відомостей, якого саме року так низько впав золотий (номінальний курс — 3 золотих рівні одному талюру, Архивъ Ю. З. Рос. ч. III т. 4, № 216 с. 546; В Шугаевскій, Монета и денежный счетъ въ Лѣвоб. Украинѣ въ XVII в. с. 24-25). Відомо ж, що як наслідок невдалої грошової політики в Польщі за Яна Казимира і загальної соціально-економічної й політичної ситуації в Польщі — золотий польський підунав, і в часі 1663-1669 р. таляр цинився в 6 золотих (A. Szełagowski, Uradek walutny w Polsce za Jana Kazimierza, 36).

7) Г. Котошихинъ, О Россіи въ царствование Алек. Мих., изд. 3, с. 112; Акты Арх. Эксп. IV, ч. 144 с. 193; В. Блужевскій, Русский рубль XIV-XVIII в. в. в его отношении к вынешнему, с. 167-168; И. Кауфманъ, цит. праця, с. 114-115.

8) Лѣтопись Самовидца, 39.

9) J. Droysen, Geschichte der Preussischen Politik, III, 2, s. 155 f. f.; В. Erdmannsdorffer, Deutsche Geschichte, I, 231; E. Lawisse et A. Rambaud, Histoire Générale VI, 633; L. Kubala, Wojna Szwecka, 70 d. d.; пор. моя студія, До питання про певність відом. літоп. Самовидця, 29.

випуску мідних грошей, дата 1654 р. збереглася в пам'яті літописця й попала в літопис через те, що мідні гроші, випущені в 1656 р., мали на собі штамп з датою 1654 р.¹⁾ У звістці ж про курс мідних грошей літописець переносить факт пізніший на 1654 р. Помилка у літопису, що з Бутурліним у посольстві було багато бояр, не могла трапитися з того, що літописець не знав складу посольства, бо, як видно з справоздання Бутурліна, він був і в Ніжені; треба ж цю помилку скоріш з'ясувати патріотизмом літописця, бажанням піднести значіння України тим, що в цьому посольстві було багато бояр. Помилкове титулування Бутурліна під час посольства дворецьким, трапилось тому, що описів Бутурлін мав чин дворецького, отже, й зберігся з цим титулом у пам'яті літописця; коли цей чин одержано Бутурліним, літописець міг, звичайно, певно не знати²⁾. Звістка літописця, що в Переяславі присягу виконали всі полковники, що люд скрізь це робив з охотою, що між людьми була радість у зв'язку з об'єднанням з Москвою — цю помилку літописець зробив ad usum delphini, як про це говорилося вище³⁾. Міг також літописець, якщо знав про події кийівські, й не занотувати цього в літопис з-за умов часу писання своєї праці. Що ж до непевної звістки про посольство царя до Польщі 1654 р., — тут літописець переносить факт, що мав місце 1653 р. (посольство Репніна - Оболенського⁴⁾), на 1654 р., а помилка про посольство В. Бутурліна на допомогу Б. Хмельницькому трапилась або тому, що літописець переносить факт, що мав місце 1655 р., коли В. Бутурлін був при Хмельницькому, на 1654 р., або ж тому, що 1654 р. в допоміжному московському війську при Хмельницькому були А. Бутурлін і Ф. Бутурлін⁵⁾, і літописець тільки змішав імення. Що ж до непевної звістки літопису, що воеводою в Смоленську був Глібовіч, це можливо з'ясувати тим, що Ю. Глібовіч був смоленським воеводою з 1643 р. до 1653 р.⁶⁾; на цій посаді він підписав і Білоцерківську угоду⁷⁾, що й могло так чи інакше зберегтися в літописця. Крім того, у війні на Білій Русі; що її описує

1) Н. Кауфманъ, цит. праця, с. 110. Що помилка про час випуску грошей могла легко трапитись при занотуванні події деякий час після її відбуття. Видко з того, що в хронографії (1 разрядъ, третьей редакції) зроблена приписка, де рік випуску мідних грошей вказаний 7163, ц. т. між I. IX. 1654 — 1 - IX - 1655 р.р. (И з б о р и ж ь с л а в я н с к и х ь и р у с с к и х ь с о ч и н . и с т а т е й , с . 248) У звістці ж про курс золотого літописець переніс пізніший факт на попередні часи, а змістив його під 1654 р. тому, що оповідав під цим роком про грошові справи.

2) Ця дрібна помилка літописця являє собою звичайну річ при оповіданні про давніші події. Подібний же випадок з чином цього ж самого Бутурліна маємо від людей, що стояли ближче Ракушки до цих справ. Так, відомий А. Матвієв, що й сам був у цьому посольстві Бутурліна, в своїй чолобитній цареві Федору 1677 р. пише, що „я же холопъ твой посыланъ с бояриномъ и Дворецкимъ съ Васильемъ Васильевичемъ Бутурлинымъ, съ товариши, приводятъ гетмана Богдана Хмельницкого къ вѣрѣ на вѣчное подданство“ (Исторія о невинномъ заточеніи, с. 43). 1658 р. московський посланець Портомоїн, нагадуючи Виговському присягу в Переяславі при Бутурліні, також титулує його дворецьким (Акты ЮЗР. IV, ч. 95 с. 190); 1659 р. в грамоті царя Олексія Ніжену, — грамоті, що була наслідком посольства ніженців до царя (в цьому посольстві брав участь і Ракушка), згадується присяга України цареві 1654 р. і говоритьсь, що присягу виконано при Бутурліні В., який зветься „бояриномъ и дворецкимъ“ (Труды Чернигов. Предв. Ком. по устр. XIV Археол. съѣзда, с. 115. Грамота ця переховується в рукописному відділі книгозбірні Ніженського Інституту Народної Освіти. Грамоти ніженського магістрату). Ця грамота була знайома Ракушці, а тому й титулування Бутурліна дворецьким могло зберегтися в його пам'яті і потім попасти до його літопису.

3) Про це вище с. 129.

4) С. Соловьевъ История. II, 1625 і д

5) Акты ЮЗР. X № 7 с. 407, XIV № 1 с. 56, 63-64, № 2; пор. моя студія, До питання, с. 26-27.

6) M. B a l i Ń s k i, P a m i ę t n i k i , 43; J. Wolff, op. cit. 53; M i c h a ł o w , № 348 с. 802.

7) П а м я т н и к и К . К о м . II, 3, № 16; крім того, Глібовіч брав участь пізніш у Андрусівських переговорах (Полн. Собр. Законовъ, I, № 398 с. 657).

Ракушка, брали участь і дехто з Глібовичів, що й привело до плутанини з часом Ракушкою цих прізвищ в його літопису¹⁾.

1655 р. Під цим роком в літопису Самовидця містяться оповідання про т. звану Дрижипільську битву козаків і московського війська проти поляків і татар, про військові акції на Україні, Литві й Білій Русі, а також про події похорону І. Золотаренка.

У звістках про ці події Самовидець зазначає перед початком оповідання про Дрижипільський бій, що „гетманове коронные, по уступленню на зиму короля шведского, послали в Кримъ и переждали хана з ордою, жебы онимъ на помощь выйшли зносити Украину, а звычайно зимою“²⁾. З цієї звісткою погодися не можливо, бо, як зазначено вище, в розгляді оповідань 1654 р., війна Швеції проти Польщі розпочалася не 1654 р. а 1655 року влітку³⁾.

В оповіданні про Дрижипільський бій, давши цілком певні звістки, що козацьке військо під проводом Б. Хмельницького й московське під проводом В. Б. Шереметева були оточені польсько-татарським військом, але влаштували табор і пробилися через цю облогу⁴⁾, Самовидець — Ракушка малює цей бій, як перемогу козацько-московського війська. В опису цього бою Самовидець дає такий кінець його: „видячи Хмельницькій, же такъ великая налога през дней три, казалъ табору рушати, и просто на обоз коронній ити, распорядивши гармати и пѣхоту. Що видячи, жолнѣрове мусѣли уступовати назадъ, такъже и орда, бо много и татаръ пропало, за которыми гетманъ Хмельницькій з войсками ишоль втропи, и ихъ прогнавши, в Уманѣ сталъ“⁵⁾.

Тимчасом, хоч польсько-татарському війську й не вдалося остаточно розгромити козацько-московського війська, але ж треба визнати, що перемога в цьому бою залишилася на боці поляків і татар. Не кажучи вже про вищезгадані джерела про цей бій (листи польських керманичів), з яких видно, що перемога була на боці поляків і татар, як наслідок цього невдалого для України бою було спустошення татарами Брацлавщини⁶⁾. В зв'язку з невдалим кінцем цього бою цар змінив керманичів московського війська на Україні — В. Шереметева й Ф. Бутурліна іншими керманичами — В. Бутурліним і Г. Ромодановським⁷⁾.

Потім, 1660 р., коли В. Шереметев був воеводою в Києві, цар докорував йому, що він, „какъ бился на Дражи-полѣ и худыхъ людей послушавъ, службу свою потерялъ“⁸⁾. Крім того, після Дрижипільської битви

¹⁾ Акты ЮЗР. XIV, № 12 с. 457-462, № 13 с. 483, № 33 с. 755, 898; пор. моя розвідка, До питання, с. 27.

²⁾ Літопись Самовидца, 39.

³⁾ Про це вище с. 227.

⁴⁾ Michałow., ч. 318, с. 741 (лист Я. Замойського з польського табору від 4 лютого 1655 р. до Корицинського), ч. 319, с. 745-746 (лист С. Чарнецького до Корицинського від 5 лютого, з польського табору), ч. 320, с. 746-747, (лист С. Чарнецького до невідомого від 7 лютого) ч. 321, с. 747, (лист С. Потоцького до Корицинського); Акты Арх. Экспедиции, IV, № 89 с. 128; А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, IV, 145 і д.; L. Kubala, Wojna moskiewska, 196 d. d., 402.

⁵⁾ Літопись Самовидца, 39-40.

⁶⁾ L. Kubala, Wojna moskiewska, 202 d. d., 403 (на підставі переписки польських керманичів, що яскраво малює цю руїну Брацлавщини); М. Грушевський, Історія, IX, 2, с. 1051 і д.

⁷⁾ Акты Моск. Госуд., II, ч. 644 с. 402; Дворцовые Разряды, III, 461; Акты ЮЗР. XIV ч. 19 с. 562, ч. 30 с. 702 і д.; А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, IV, 159-160.

⁸⁾ Записки Рус. и Слав. Археології, II, 753; А. Барсуковъ, цит. праця, IV, 155; моя студія, До питання про певність відом. літ. Самовидця, 30-31.

козацько-московське військо з Б. Хмельницьким і В. Шереметевим прийшло не до Умані, як каже Самовидець, а до Білої Церкви¹⁾.

У дальших оповіданнях про події цього року, поруч з такими певними звістками, як звістки про взяття козацькими і московськими відділами (козацькими керував І. Золотаренко) на Литві й Білій Русі низки міст, в тому числі й Вильни, при чому не взято Слуцьк і Старий Бихів²⁾, про перехід частини польсько-литовського війська, в тому числі й гетьмана Радивиля, на бік шведів³⁾, про московських воевод у завойованих на Литві й на Білій Русі містах⁴⁾, про похід козацького війська на чолі з Б. Хмельницьким і московських відділів під Львів, взяття цими відділами низки міст, в складі яких був і Люблін⁵⁾, Самовидець каже, що цар у похід 1655 р. рушив „з Вязми“ й після закінчення кампанії цього ж року „повернувся на зиму знову до Вязми зо всіма силами“, тоді як цар Олексій рушив у похід 1655 р. з Москви й туди ж і повернувся після закінчення кампанії цього року⁶⁾.

В оповіданні про відступ козацького війська з Білої Русі на Україну після смерті І. Золотаренка Ракушка каже, що „в скоромь часѣ забунтовалося козацтво—на своїхъ старшихъ чернь повстала была, хотячи старшину побити; але старшина, скупившися, многихъ с чернь выстинали: бо чернь, напавши на вози купецкіе з горѣлками, оныхъ рабуючи, позапивалися, на которыхъ напавши, старшина выстинали, а приводцовъ повѣшали. И такъ, юже не могучи за непослушенствомъ болше держати Быхова в облеженю и оній взяти не могучи, отступили назадъ на Украину, оставивши тамъ полковника Нечая з войскомъ“⁷⁾.

Тимчасом, причина відступу козацьких відділів з Білої Русі була інша. З приводу цього відступу 1656 р. провадилася слідство спеціальною комісією в складі представників українського й московського урядів. У матеріялах цього слідства, що провадив з боку українського уряду. А. Жданович, ми маємо таке місце: „Бывъ въ мѣстѣ Нѣжинѣ при панѣ Иванѣ Креховецкомъ, наказномъ полковникѣ Нѣжинскомъ, по указу жѣ царского величества думного дьяка Ларіона Дмитревича Лопухина выс-

¹⁾ А. Барсуковъ, цит. праця, IV, 155; С. Соловьевъ, Історія, II, 1678.

²⁾ Акты ЮЗР. XIV, № 34, с. 767, № 35, с. 769 і д.; Акты Арх. Экспедиции, IV, № 87, 89; Акты Моск. Государства, II, ч.ч. 700, 717; Дополнения къ Акту Историческимъ, IV, ч. 16; Книга сеунчей, 16, 35-36; Дворцовые Разряды III, 480, 482 і д., 487-488; Письма рус. государей, V, 36-37, 42.

³⁾ L. Kubala, Wojna Szweska, 87-88, 394; Я. Смирновъ, Рисунки Києва, 367 і д. Тут може виникнути питання, чи не маємо непевної звістки в літопису, де оповідається, що Радивил піддався шведам, після взяття козаками й московським військом Вильни, ц. т. після 29 липня (Я. Смирновъ, тамож, с. 364), але раніша попередня угода була невідома масам. Офіційно ж угоду оголошено в Кейданах 18 серпня н. ст. (надруковано зміст самої угоди у Кубалі в цит. місці).

⁴⁾ Дворц. Разряды, III, 483, 488-489; Акты Арх. Экспедиции, IV, ч. 89 с. 129; Акты Моск. Государства, II, ч.ч. 829, 831.

⁵⁾ Suppl. hist. Russ. monum. ч. 75; Акты ЮЗР. III ч. 369 с. 576, XIV ч. 40 с. 879-880; Жерела VI, 123 і д.; Сборникъ статей и матеріаловъ по исторіи Юго-Западной Россіи, в. I, с. 259 і д.; Історія о невинномъ заточеніи... Матвѣева 44; Акты Моск. Госуд. II, ч. 789; Памятники Києв. Ком. III, 3 ч.ч. 34-35; Реляція или обстоятельное описание ужаснаго и печальнаго разрушенія и сожженія варварски произведеннаго москвитами и казаками при взятіи прекраснаго города Люблина 1656 года. Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Рос. 1910, II, 3 с. 1 і д.; Древняя Рос. Вивліоенія IV, 476-477; С. Соловьевъ, Історія II, 1682; L. Kubala, Wojna moskiewska, 302 d.d.; М. Грушевський, Історія, IX, 2 с. 1116 і д.

⁶⁾ Акты Моск. Госуд. II, ч.ч. 641, 754; Дворцовые Разряды III, 460-461, Дополн. къ III, т. Двор. Разрядовъ, 7, 12-13; Полное Собр. Законовъ, I, ч. 171; Собр. Гос. Грам. и Догов. III № 184

⁷⁾ Лѣтопись Самовидца, 41. За Самовидцемъ цю причину відступу козаків з Білої Русі приймають Ф. Равита-Гавронський і М. Гавлік (F. Rawita-Gawronski, B. Chmielnicki, II, 427; M. Gawlik, Projekt unii rosijsko-polskiej w drugiej polowie XVII w. Kw. hist. R. XXIII, 80).

ланнимъ съ Микитою Селиверстовичемъ Сивцовымъ и съ Тимофеемъ Аникеенкомъ, сотникомъ полку Нѣжинского, призавъ Ивана Дорошенка, противъ статьи поданої спрашиваль: коея ради вини отходь его зъ Быхова и для чего зъ Быхова Нового со всѣми людьми пошоль, никого не оставивъ тамъ и запасу всякого имѣль не мало — покинулъ: войско ли взбунтовалось, или самъ не похотѣль тамъ быти? Которой такъ говорилъ: колибъ не пошоль, хотя бъ и погинути тамъ всѣмъ пришло, еслибъ приказу не было отъ пана Василья Золотаренка, на тотъ часъ полковника Нѣжинского, которой, будучи полковникомъ на мѣстѣ по смерти покойного брата своего, присылалъ Михайла Бердичовского, сотника съ Нѣжина, для того чтобъ вышелъ и выступилъ изъ Нового Быхова со всѣми людьми вонъ, и тотъ Михайло изустно сказаль, чтобъ и нарядъ зъ Быховъ покинулъ, только жъ силою уже нарядъ взялъ; а запасу всякого было достатокъ, было что ѣсть, войско также не бунтовалось, но во всѣмъ хотѣли стояти; только что велѣно выступить“. Покази І. Дорошенка ствердили так М. Бердичевський, як і інші особи з старшини ніженського полку, як - то : П. Забіла, Г. Кобилецький і Пашко. Подібний же змістом запис маємо і в звідомленні московського представника на цій комісії М. Сивцова¹⁾. Вважати ж, що всі вищевказані особи навмисне оговорили В. Золотаренка, не можливо, бо останній був близьким родичем Б. Хмельницькому, що був одружений з його сестрою. Як би був бунт у козацькому війську, краще всього було б покласти причину відступу з Білої Руси на цей бунт, але ж ми цього не бачимо, що й примушує мене не визнавати певної звістки Самовидця про причину цього відступу.

Розбираючи причини цих непевних звісток, треба признати, що звістка про уступлення на зиму короля шведського трапилась тому, що літописець з часом забув час початку війни Швеції з Польщею Непевна звістка літопису, що цар рушив у похід 1655 р. з Вязьми й туди ж повернувся на зиму, трапилася тому, що літописець тут переніс подію 1654 р. (повернення царя на зиму до Вязьми) на 1655 р.; помилка ж про вихід царя з Вязьми у похід пояснюється звісткою попереднього 1654 р., що цар рушив зимувати до Вязьми, бо про те, що цар в лютому 1655 р. рушив з Вязьми до Москви²⁾, літописцеві було напевне невідомо. Оповідання літопису, що Дрижицільська битва скінчилася перемогою козаків, треба віднести на патріотизм літописця, бо він тут перекичує дійсний стан речей³⁾, чого не unikнули також у даному випадку й сучасники й літописці⁴⁾. Звістку літописця, що Хмельницький став в Умані після Дрижицільської битви, маємо тому, що Хмельницький мав бій, ідучи на вичуху Умані, і літописець мусив, будши послідовним, вказати, що Хмельницький, розгромивши поляків і татар, прийшов до Умані⁵⁾. Що ж

1) Акты ЮЗР. III, № 351. с. 519, ч. 352-с. 526; пор. моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 40-41.

2) Двор. Разр. III, 456. Крім того, звістка про взяття Вильни в літопису неясна; так, з оповідання літопису може скластися враження, що Вильну взяв цар, тоді як Вильну взяли І. Золотаренко і кн. Я. Черкаський (Акты ЮЗР. XIV № 34, с. 786, № 35 с. 769-773; А. Арх. Эксп. IV, № 87; Акты Моск. Госуд II, ч. 700; Доп. къ Акт. Истор. IV, ч. 16; Письма Рус Госуд V с. 42, Кн. сеунч. с. 35; Двор. Разр. III, 484-486; Временникъ, кн 25, III, с. 18; В. Васильевскій, Очергъ исторіи гор Вильны, Памятники Рус. Стар. в. VI, 51-54).

3) Моя студія, До питання про певність, с. 63; також вище с. 85-86.

4) Напр., Черниговская лѣтопись, с. 80; Акты Арх. Эксп. IV, ч. 89, с. 128; Акты ЮЗР. IV, ч. 79 с. 147-148.

5) Звістка ж, що, коли Хмельницький пробився через ворогів на Дрижиціль, „много и татаръ пропало“, внесена літописцем, на мій погляд, щоб усунути чутки, що були у сучасників, будчи то Хмельницький пробився в цій битві завдяки підкупу татар, що не допомогли полякам остаточно погромити козаків і московське військо (напр., Michałow, ч. 318 с. 743, пор. ч. 319 с. 746). Чутки ці могли бути відомими й Ракушці.

до непевної звістки літопису про причину відступу козаків на Україну невідомо, чи вона трапилася з-за ворожого ставлення Самовидця до черні чи може за особистих, невідомих нам, мотивів автора літопису.

1656 р. Під цим роком у літопису Самовидця вміщено оповідання про події війни Москви з Швецією й про Віленську комісію Москви з Польщею.

В оповіданні про події, що мають безпосередній стосунок до України, поруч з такими певними звістками, як звістки про хворість Б. Хмельницького, що залишався на Україні¹⁾, про Віленську комісію, де були представники від цесаря²⁾, а також і козацькі посланці³⁾, Самовидець-Ракушка каже, що на цій комісії були, крім австрійських посланців, ще посланці „и посторонныхъ монарховъ“, а про наслідки комісії він каже, що „зъ годы нестало, — и такъ надаремне тая коммисіа отправовалася и розъѣхалася⁴⁾“.

Тимчасом, з цією звісткою Самовидця про склад і кінець Віленської комісії погодитися не можна. На комісії у Вільні ніяких посланців чужоземних держав, крім посланців цесаря, не було, як про це свідчать всі джерела щодо цієї комісії, зокрема ж „Рукопись Бростовского“, що містить діярію цієї комісії⁵⁾. Крім того, на цій комісії досягнуто певної угоди між Москвою й Польщею, на умові припинення війни між цими обома державами; про це свідчить так вищезгаданий діяріюш Бростовського, як і пункти цієї угоди⁶⁾. В оповіданні про похід війська Т. Хмельницького на Молдавію, оповівши цілком певно, що Т. Хмельницький з військом ходив на допомогу своєму тестеві, молдавському господарю В. Лупулу у війні проти валаського господаря, що Т. Хмельницького в цьому поході забито, і козацьке військо, зазнавши втрат в цьому поході, повернулося з трупом Тимоша на Україну, Самовидець датує ці події 1656 р., тоді як вони мали місце 1653 року⁷⁾. В оповіданні про події війни між Москвою й Швецією, поруч з такими певними звістками про те, що це був третій похід царя Олексія⁸⁾, що шведами в Ризі керував Магнус, ц. т. М. де-ля-Гарді⁹⁾, що цар рушив на Полоцьк, а військові тяжарі везено Двиною¹⁰⁾, що курляндський князь склав угоду

¹⁾ Напр. універсали Б. Хмельницького з Чигирина: Акты ЮЗР. Ш, ч.ч. 355, 357, 360, 363, 366; М. Слабченко, Организация хозяйства Украины, IV, 295 - 296; Археографической Сборникъ VII, ч.ч. 78, 79; Акты ЗР. V ч.ч. 45, 46, 47; Архивъ Ю.З. Росіи ч. III т. VI ч.ч. 54, 55, 70, 71; Жерела XII, № 481; Сборникъ статей и матеріаловъ I, 2 ч. 6 с. 39 - 40; Генеральное слѣдствіе о маестностяхъ Черниговскаго полка, 327-328, 475 - 476; Генеральное слѣдствіе о маестностяхъ Нѣжинскаго полка, 225 - 227; І. Крипякевич, Студії над держ. Б. Хмельницького, Ш, IV с. 68 і д.

²⁾ Сборникъ Муханова № 254 с. 483 і д.; Собр. Гос. Грам и Догов. IV № 2; Ф. Гундуличъ, Путешествіе изъ Вѣны въ Москву въ 1655 году, Русскій Вѣстникъ 1859 № 9 с. 161 і д.

³⁾ Сборникъ Муханова ч. 254 с. 527; Акты ЮЗР; Ш, ч. 367 с. 552, ч. 369 с. 555 - 556.

⁴⁾ Лѣтопись Самовидца, 46.

⁵⁾ Сборникъ Муханова ч. 254 с. 483 і д.

⁶⁾ Собр. Гос. Грам. и Догов. IV ч.ч. 1-4 с. 1 і д.; Полное Собр. Законовъ I № 192 - 193, 195; пор. С. Соловьевъ, Исторія, II, 1699 і д.; M. Gawlik, Projekt umi, 96 d.d.; L. Kubala, Wojna brandenburgska i najazd Rakoczego, 28 d.d.

⁷⁾ N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches, IV, 79 ff.; М. Грушевський, Исторія, IX, I, 513 і д.

⁸⁾ Перший похід 1654 р. й другий 1655 р.

⁹⁾ Акты Моск. Госуд. II ч.ч. 840, 857, 897; Доп. къ Ш т. Двор. Разр. 73; Доп. къ Акт. Историческимъ, IV, ч. 28 с. 65; С. Соловьевъ, II, 1698.

¹⁰⁾ Доп. къ Ш т. Дв. Разрядовъ, 57, 62; Древн. Рос. Вивліоенка III, 309 і д.; Акты Моск. Госуд. II, ч.ч. 830, 864, 869, 873; Дополн. къ Актамъ Историческимъ IV, ч. 28 с. 61 і д.

з Москвою, завдяки чому Курляндія й не зазнала спустошення¹⁾; що під час цієї кампанії цареве військо взяло Динабург і Кокенгузен, куди й призначено московських воевод²⁾, що цар рушив під Ригу з-під Кокенгузена³⁾, що де-ля-Гарди зробив невдалу спробу затримати московське військо⁴⁾, що в склад московського війська під Ригю входили й литовські частини⁵⁾, що під час облоги Риги цар стояв близько міста⁶⁾ й що під час відступу московського війська з-під Риги багато його загинуло⁷⁾, — Самовидець каже, що московського війська під Ригю було „седмь кротъ сто тисячей“⁸⁾.

Тимчасом, царського війська під Ригю було лише сто вісімнадцять тисяч, як це встановив Ф. Ласковський, що брав свої дані з архівів Інженерного Департаменту⁹⁾.

Крім того, щодо часу облоги Риги, Самовидець каже, що ця облога тривала „презъ усе лѣто“ и що цар відступив від Риги „послѣ Покрови, ку запустом филиповимъ“, ц. т. в листопаді, тоді ж як облогу Риги розпочато 21 серпня, а цар відступив від Риги 5 жовтня¹⁰⁾.

Неможливо також прийняти звістки Самовидця, що під час війни Москви зі Швецією 1656 р., перед початком царського походу „шведъ уступилъ за море у свою землю“, бо цар виступив у похід із Смоленську 20 червня с. ст.¹¹⁾, а шведи того 1656 р. воювали у Польщі й 28-30 липня нов. стилю мала місце трохденна битва їх з поляками під Варшавою¹²⁾.

1) Акты Моск. Госуд. II, ч. 851, с. 517-518; Доп. къ Акт. Историч. IV ч. 28 с. 58 і д.; Доп. къ III т. Двор. Разрядовъ, 75.

2) Книга сеунчей, 38-39; Письма рус. госуд. V, 61; Доп. къ III т. Двор. Разрядовъ, 64, 65, 68, 72; Доп. къ Акт. Историч. IV ч. 28 с. 62; Акты Моск. Государства, II ч.ч. 867, ч. 868, 874, 881, 883, 884, 912, 928; Полн. Собр. Законовъ, I ч. 185, 189, 195; Собр. Гос. Грам. и Догов. IV ч. 5 с. 19; Синб. Сборникъ, Бум. Киякихъ, 8, 47; Жерела XII, ч. 493 с. 402; Н. Харузинъ, Къ исторіи Кокенгузена, 53.

3) Доп. къ III т. Двор. Разрядовъ, 71-72.

4) Доп. къ III т. Дв. Разрядовъ, 72; Доп. к Акт. Историч. IV ч. 28 с. 65; Акты Моск. Госуд. II ч. 882.

5) Акты Моск. Госуд. II ч.ч. 852, 872, 893, 904; Доп. къ Акт. Историч. IV ч. 28, с. 64.

6) Доп. къ III т. Двор. Разр. 73; А. Барсуковъ, цит. праця, 300; маємо дані й про будівання царським військом шанців під Ригю (Доп. къ III т. Дв. Разр., 73); про гармати ж на литовському костюлі, про що є у Самовидця, я звісток не знайшов.

7) Акты Моск. Госуд. II, ч. 939; Н. Харузинъ, цит. праця, 57; С. Соловьевъ, стор. 1698; А. Барсуковъ, цит. праця, IV, 309; спогад про скрутне становище царського війська в ці часи зберігся і в народній пам'яті (К. Даниловъ, Древнія російскія стихотворенія, изд. 3 с. 205-206).

8) Лѣтописъ Самовидца, 44 і д.

9) Ф. Ласковскій, Матеріали для исторіи инженернаго искусства въ Россіи ч. I, с. 269; А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ IV, 298 і д.; пор. моя студія, До питання про певність відомостей, 31-32. О. Левицький, засновуєчися на Соловйову, вважає, що московського війська було під Ригю 34 тисячі (О. Левицький, Опытъ наслѣдованія, 44); цю кількість за Соловйовим признає й акт. Д. Багалій, (Нарис укр. історіографії, II, с. 11), але ж треба зауважити, що у Соловйова ми ніде не маємо вказівок на ці 34 тисячі московського війська під Ригю — є лише у Соловйова, що 3,400 московського війська взяло Динабург (С. Соловьевъ, тамож 1679; цю ж кількість московського війська при штурмі Динабурга маємо в листі царя Олексія — Письма Рус. Госуд. V с. 61; пор. Барсукова, цит. праця, IV, 286). Гордон (I, 73-74) вказує, що військо московського було під Ригю 100 тисяч; цю кількість приймають Д. Іловайський, (Д. Іловайскій, Исторія, V, 179-180), Істомін (М. Истоминъ, Рига и осада ея царемъ Алексѣемъ Михайловичемъ, Тр. X Археол. Съѣзда, т. I, 234).

10) Доп. къ III т. Двор. Разр. 72-73, 77; Акты Моск. Государства, II, № 928, с. 552 пор. ч. 929, 930-931; моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 31.

11) Доп. къ III т. Двор. Парядовъ, 50.

12) K. Górski, Trzydniowa bitwa pod Warszawą, Bibl. Warsz. 1888. 1; B. Erdmannsdorffer, Deutsche Geschichte, I, 254 ff.; J. Droysen, Geschichte der Preussischen Po-

Розглядаючи причини цих непевних звісток, з'ясовувати їх треба як і подібні ж випадки в літопису, різно. Непевна дата відступу царя від Риги, з'ясовується, на мій погляд, тим, що літописець був в той час (час відступу) далеко від цих подій; що ж до перебільшення літописом часу облоги Риги, з'ясувати це можливо ще й тим, що хоч і знав термін облоги Самовидець, але ж з часом забув; а як ця облога Риги була головним актом військової кампанії 1656 р., що тяглася майже все літо, то літописець з часом і переніс на цю облогу час всього походу. Віддаленістю літописця від місця військових акцій треба з'ясувати й звістку його, що шведи відступили за море в свою землю, а також звістку про послів - на комісії. Оповідання ж про кінець Віленської комісії маємо в літопису невірне через те, що, з одного боку, літописець був далекий від цих подій, з другого ж боку, таку помилку про кінець комісії маємо в літопису й тому, що літопис писався деякий час після цих подій, комісія ж Віленська не привела до остаточної угоди, бо через де-який час війна Польщі з Московією знов поновилась. Отже, літописець вважає, що комісія не привела до угоди. Невірну дату походу Т. Хмельницького маємо в Самовидця тому, що з часом він забув дату цих подій. Кількість московського війська під Ригю Самовидець збільшив з-за ворежнечи до Москви, як зазначено вище (стор. 125).

1657 р. Під цим роком у літопису Самовидця містяться звістки про похід козаків з Ракочі й Шведами на Польщу й зв'язані з цим події, смерть і похорон Б. Хмельницького, обрання І. Виговського гетьманом, початок боротьби його угруповання з Запоріжжям і Пушкарем і Переяславську раду.

В оповіданні про події походу козаків, Ракочого й Шведів проти поляків, поруч з такими певними звістками, як звістки про зносини Богдана Хмельницького зі Шведами й Ракочим, при чому було між іншим на меті зробити Ракочого королем в Польщі¹⁾, рух Ракочого в похід на початку року²⁾, посилку Б. Хмельницьким на допомогу цим своїм спільникам війська під приводом Антона (Ждановича), при чому в склад цього війська входили й козаки з різних полків, злуку Ждановича в Галичині з Ракочим, а потім і зі шведами³⁾, спустошення цими союзниками на протязі літа Польщі й захоплення Варшави⁴⁾, Самовидець - Ракушка каже: „Що видячи король польскій, любо зостаючи за границею“ вживав з сенаторами заходів поліпшити справу й „послали до Криму хана просячи о помощь, которій онымъ приобѣцьявши посылаетъ солтана Волоскою землею“⁵⁾.

Тимчасом, король польський цього року не тікав за кордон⁶⁾. Крім того, на допомогу королеві польському прибув з ордою сам хан кримський, як

litik, III, 2 s. 201 ff.; L. Kubala, Wojna brandenburgska, 1 d.d.; T. Korzon, Dzieje wojen II, 383

¹⁾ Акты ЮЗР. III ч. 369 с. 557, 564-565, 572; Русская Истор. Библиотека VIII, 1263; L. Kubala, Wojna brandenburgska, 131 d.d.

²⁾ Архивъ ЮЗР. ч. III т. VI ч. 86-87; L. Kubala, ibid., 136.

³⁾ Рус. Истор. Библиотека VIII, 1235 і д.; Акты ЮЗР. III № 369 с. 557, 585, VIII дод № 46 с. 394; Архивъ ЮЗР. III т. VI, ч. 86; Жерела XII № 583; Сборникъ стат. и матеріаловъ, I, 2 № 9 с. 94; L. Kubala, ibid., 139, 151-152, 339.

⁴⁾ L. Kubala, ibid., 162-163; J. Lukaszewicz, Jerzy Niemiricz, Bibl. Warsz. 1860, III, 360 d.d.; J. Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, IV, 872-873; J. Fessler, Geschichte von Ungarn, bearbeitet von E. Klein, IV, 263-264, 273; М. Грушевський, Історія, IX, 2 с. 1384 і д.

⁵⁾ Літописъ Самовидця, 47.

⁶⁾ Про це я не знайшов в джерелах і численних працях про ці події.

про це свідчать відомості з джерел польських, так лист Яна-Казимира до І. Виговського від 9 серпня 1657 р.), як і інші звістки, що були в козаків і в поляків і в турецьких джерелах²⁾.

У дальшому, оповідаючи про ці військові акції, зазначивши цілком вірно про відступ відділів Ракочого, під час якого козаки залишили Ракочого³⁾, Самовидець каже одночасно, що в зв'язку з тим, що татари рушили на поміч полякам і все польське військо, „до купи згорнулося до свого короля. О чомъ постерегши, шведъ уступилъ в Прусъ“⁴⁾, тоді як король шведський, Карл-Густав, відступив з військом з Польщі в зв'язку з війною Швеції з Данією⁵⁾.

В оповіданні про розгром війська Ракочого Самовидець каже, що „орда, з'лучившись з войскомъ короннимъ, осадила под Межибожомъ короля венгерского, и достали оногo и узали ляхи до себе“⁶⁾. Тимчасом, орда прийшла на допомогу полякам вже після закінчення трактату Ракочого з поляками⁷⁾; крім того, Ракочого з невеликим відділом війська поляки відпустили до його держави⁸⁾, а не затримали в себе⁹⁾.

Оповідючи далі про події, давши певні звістки про висилку Б. Хмельницьким війська з сином своїм Юрасем на Ташлик, бунт у цьому війську¹⁰⁾, про хорість Б. Хмельницького¹¹⁾, смерть його й похорон „перед святимъ Симеономъ, в неделю“¹²⁾, при чому на цьому похороні був і польський посол С. Беневський¹³⁾, дату смерті Б. Хмельницького Самовидець зазначає „о Успенія Пресвятія Богородици“¹⁴⁾, ц. т. 15 серпня с. ст. Ця звістка Самовидця зробила вплив і на інші залежні від Самовидця літописи й тому 15 серпня с. ст. як дату смерті Б. Хмельницького маємо у Грабянки, Лизогубівському літопису, „Кратком Описаніи Малороссіи“, у Рубана, Рігельмана¹⁵⁾, а також і в де-яких дослідників, як, напр., М. Мак-

1) Акты ЮЗР. XI дод. № 3 с. 816-817.

2) Акты ЮЗР. XI дод. ч 2 с. 713, 751, 779, ч 3 с. 801, 814; Сборникъ статей и матеріяловъ, I, 2 с. 99; Рус. Истор. Библиотека, VIII, 1254; В. Смирновъ, Крымское ханство, 568-569; L. Kubala, *ibid.*, 179.

3) Архивъ ЮЗР. III, т. VI. № 207; І. Крип'якевич, Неопубліковані листи Б. Хмельницького, 187; L. Kubala, *ibid.*, 170-171; М. Грушевський, цит. праця, с. 1463.

4) Лѣтопись Самовидца, 48.

5) L. Kubala, *ibid.*, 159, 164; T. Korzon, II Dzieje wojen, II 387; М. Грушевський, цит. праця, с. 1406.

6) Лѣтопись Самовидца, 48.

7) L. Kubala, *ibid.*, 178-179.

8) A. Pikański, Diarium bellici progressus cum Georgio Rakocio, Bibl. Ossolinskich, IV, 258 d.d. J. Zinke sen IV, 873; J. Fessler—Klein, Geschichte von Ungarn, IV, 283-284; L. Kubala, *ibid.*, 171 d.d.; N. Jorga, IV, 87-88; Рус. Истор. Библиотека VIII, 1265, 1269-1270; Жерела XII, ч. 600 с. 510; М. Грушевський, цит. пр. с. 1466.

9) Пор. моя студія, До питання про певн. відом. літ. Самовидця, 33-34.

10) Архивъ ЮЗР. III т. VI ч. 106; Акты ЮЗР. XI дод. ч. 2 с. 711; Рус. Истор. Библиотека VIII, 1252 і д., 1286 і д.

11) Архивъ ЮЗР. III, т. 6 ч. 106; Акты ЮЗР. III ч. 369 скрізь; М. Кордуба, Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею, 14.

12) Акты ЮЗР. IV ч. 9 с. 12, XI дод. ч. 3 с. 795-796. Що ж до звістки літопису, що Б. Хмельницького поховано „в ринковой церквѣ“, тут не можна встановити, чи була це сучасна церква Іллі чи ні (В. Липинський—Україна на переломі, 297). Відносно ж дати похорону Хмельницького у Самовидця, я гадаю, що тут літописець розуміє неділю перед Семеном, 23 серпня, а не неділю 30 серпня, (Горбачевській, 7, 26), тому, що кінець ради після похорон Хмельницького літописець вказує на середу с. т. 26 серпня, коли дійсно, як це буде видно нижче, була рада.

13) Акты ЮЗР. XI дод. ч. 3 с. 795-796, 800, 803; Рус. Истор. Библиотека VIII, 1258-1259, 1265.

14) Лѣтопись Самовидца, 48.

15) Лѣтопись Г. Грабянки, 152-153; Сборникъ лѣтописей, 17; Краткое Описаніе Малороссіи, 249; Краткая лѣтопись Рубана, 52, Рігельманъ, I, 217; пор. М. Горбань, „Записки о Малой Россіи“ О. Шафонського, 141.

симовича¹⁾), тоді як в дійсності Б. Хмельницький помер 27 липня с. ст. 1657 р. У реляції шведського посланця до гетьманського двору Г. Лілієнкрона, що її писано 28 липня ст. ст. 1657 р. з Чигирина, маємо, що Б. Хмельницький „быль сраженъ ударомъ, пролежалъ пять дней безъ языка и затѣмъ на шестой день, 27 іюля въ Бозѣ почилъ“²⁾). В листі І. Виговського до путивельського воеводи М Зюзіна від 16 серпня 1654 р., також маємо, що „съ сего свѣта дня 27 іюля его милость панъ гетманъ отошолъ“³⁾). В листі О. Виговського з Києва від 1 серпня ст. ст. до зятя П. Тетері, що був тоді в Москві, також маємо: „И то вашей милости объ'являю, что покойнымъ учинился панъ гетманъ в прошлой вторникъ іюля въ 27 день, въ пятомъ часу дни“⁴⁾). В діяріюші семигородського посла в Чигирині Ф. Шебеші маємо: „6 серпня (с. т 27 липня ст. с. М. П.) рано помер козацький гетьман Хмельницький“⁵⁾). Свідoctва цих, гарно поінформованих осіб, з яких Лілієнкрон, Ф. Шебеші й І. Виговський були в Чигирині підчас смерті Б. Хмельницького, можуть переконливо свідчити за 27 липня, як дату смерті Б. Хмельницького⁶⁾).

Що ми не маємо у виразі Самовидця „о Успеніи Пресвятія Богородици“ запису дня, що служить для людности опірним днем його хронології, як це вважав Г. Карпов⁷⁾), може свідчити те, що між 25 липня й 15 серпня є два церковних свята,—маковій (1 серпня) й спас (6 серпня): їх Самовидець міг би вжити для опірних днів хронології, як щоб він зазначував у своєму творі дату смерті Б. Хмельницького не точно, а приблизно⁸⁾).

Маємо непевні звістки і в оповіданні Самовидця про події на раді в Чигирині 1657 р.⁹⁾.

Ось як описує це Самовидець: „По похоронѣ старого Хмелницкого, любо то еще за живота старій Хмелницкій назначилъ гетманомъ сина своего Юря, але еднакъ нещасливая зайздость албо хтивость уряду тоє справила, же з старшини не одинъ того собѣ зичилъ уряду, а не могучи явне с тимъ откритись и того явне доказовати, тоє умислили и намовили, яко молодого лѣти, Хмелницкого, жебы от того уряду отмовлялся, здаючи оній. И так, будто учинивши раду, часть козаковъ зобравши въ дворъ Хмелницкого, а найбільше тихъ людей превратнихъ, а тѣмъ зичливыхъ, которихъ на тотъ урядъ гетманства прягнули, а в'остатку дворъ замкнули, не пушаючи никого. Где Юрій Хмельниченко, вийшовши з светлицы у тую раду, учинилъ подякуван'не от родича своего за урядъ гет-

¹⁾ М. Максимовичъ, Собр. сочиненій I 475, 481, 535, 843.

²⁾ Архивъ ЮЗР. ч. III, т. 6, № 107 с. 319, 321; пор. Н. Молчановскій, Письмо къ редактору изъ Стокгольма, Киев. Стар. 1899 ч. 4 с. 87.

³⁾ Акты ЮЗР. IV ч. 3 с. 3.

⁴⁾ Акты ЮЗР. XI дод. ч. 2 с. 766-767. За цим листом О. Виговського відносить 27 липня, день смерті Б. Хмельницького, на вівторок і В. Липинський (В. Липинський, Україна на переломі, 251, його ж, Могила Богдана Хмельницького, Стара Україна, 1924, VI, 83). Павличев, зачіплюючи це питання про час смерті Б. Хмельницького, зазначив, що 27 липня 1657 р. було в п'ятвицю (Н. Павличевъ, Польская анархія при Янѣ-Казимирѣ, II, 219); тимчасом 27 липня 1657 р. було в понеділок (Н. Горбачевскій, Арх. календарь, 7, 26, пор. В. Иконниковъ, Рец. на: П. Будинскій, О Богданѣ Хмельницкомъ. Рус. Старина 1883 кн. 6, обгортка). Помилка ця трапилася в листі О. Виговського напевно тому, що цей лист ми маємо не в оригіналі, а в копії (пор. моя студія, До питання про певність відом. літ. Самовидця, 34).

⁵⁾ М. Грушевський, Історія, IX, 2 с. 1473.

⁶⁾ Пор. Карповъ, Критическій обзоръ, 13-14; М. Грушевський, 250 літ. з політичного життя Старої України, с. 82; С. Соловьевъ, Історія, II, 1726; В. Липинський, Україна на переломі, 251.

⁷⁾ Г. Карповъ, Критич. обзоръ, 15.

⁸⁾ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, 231-232; моя студія, До питання про певність від. літ. Самовидця, 35.

⁹⁾ Цей уривок подано в трохи скороченому вигляді в моїй студії, До історії Руїни, с. 13 і д.

манства и поклонился усему войску, и положилъ булаву и бунчукъ в той радѣ и, поклонившись, отойшолъ в свѣтлицю. А Выговскій писарь за писарство подякован'не чинилъ, а обозній Носачъ корсунскій за урядъ обозництва. И тая булава часъ немалій лежала в той радѣ. Кожному бы ся хотѣло узяти тотъ урядъ, але же не позволяетъ войско. Пытано по килка кротъ през асауловъ войска: на чомъ бы воля ихъ была, жебы zostаваль на томъ урядѣ гетманства? Але усѣ одними голосами кричат, жебы синь Хмелницкого гетманомъ zostаваль, а звлаща з посполитыхъ козаковъ тые голоса призываютъ молодого Хмелницкого и просятъ оного, жебы тотъ урядъ справоваль на мѣстцу отцевскомъ, которій отмовляется молодостію лѣтъ своихъ и фрасункомъ смерти родича своего, а до того придаючи, же еще оному до такъ великого уряду лѣта не позволяютъ, не маючи такого довѣщю войско справовати, и жебы Украина zostавати мѣла в тихости. Даютъ на тое оному раду войско и посполство, жебы онъ тотъ урядъ гетманства держаль, жебы тая слава была, же Хмелницкій гетманомъ, а справцы войска и порадцы тие жъ, що и при небожчику Хмелницкомъ старом zostавали, то есть Выговскій писар, и Носачъ обозній, і Григорій Лесницкій судею,—и тые жебы уже справовали, яко оній Хмелницкій перед смертю в опеку того сина своего подаль. Але они того уряду собѣ желаячи, отражали молодому Хмелницкому, жебы не бралъся за тотъ урядъ; що усилownie отпрошивалъся, але козацтво не хотѣло оного от уряду того уволнити, памятаючи на зичливість отческую. И такъ ўпросили молодого Хмелницкого, жебы при нему zostавали булава и бунчукъ, а якъ у войско выходити, жебы з рук и двора Юря Хмелницкого тое отбираль (Выговскій), а пришовши з войска, знову тое отдаваль до рукъ Хмелницкого; на що любо ся вымовлялъ Выговскій усты, але сердцемъ шукалъ того способу—якъ бы тое цѣлкомъ опановати, и просилъ войска, жебы тое до третего дня, то есть до середи отложено, на що войско позволило. А кгда пришолъ тотъ день середи, знову козаковъ раду и з'нову в тотъ же дворъ Хмелницкого зобралося козацтво, полковники и сотники, и що могло увойти чернѣ,—знову о тое гетманство трактовати. Але яко перве сотники з черню постановили, на томъ и стали, жебы zostавали знаки войсковые при Хмелницкомъ молодомъ, и жебы з своихъ рукъ Выговскому даваль, як у войско выходити маеть, а з войска якъ повернетъ, жебы знову отдаваль до рукъ Хмелницкого. Але предся фортель лядскій а лацини превротность найшла дѣру, которою бы мѣла в'лѣзти в тотъ урядъ гетманства и опановати,—и далъ такую рацію полковникамъ и усему войску на той радѣ zostаючимъ, яко бы покору свою показуючи Выговскій козакомъ: просить о позволен'е усего войска—як оному на листахъ свой титулъ писати при тихъ клейнотахъ? поневажъ Хмелницкій в дому zostавати будетъ, то оного трудно на листахъ и унѣверсалахъ, выданныхъ з войска, подписовати,—и при томъ писмѣ якъ ся подьписовати при печати войсковой? Аже юже оного совѣтники вынайшли тотъ способъ: дали такую рацію народу посполитому, жебы позволили оному писатися тымъ способомъ: „Іван Выговскій, на тотъ часъ гетманъ войска запорожского“, а чернѣ, яко простые люде, позволилися оному такъ писати. И такъ тая рада скончалася, а Выговскій почаль промышляти о козакахъ: першая, жебы тыхъ, которихъ былъ розумѣлъ незичливыхъ собѣ, вытратити: другая, жебы оторватися от царского величества, учинити з'году з королемъ полскимъ... Не много тая постанова Выговского з Хмелницкимъ тривала: запомнѣлъ того скоро Выговскій, же старій Хмелницкій, з неволѣ оного от Татар вызволивши, такимъ паномъ учинилъ, а не тилко его самого, але и усѣхъ покровныхъ его збогатилъ,—бо тые прызнаки разъ узавши у молодого Хмелницкого, то есть булаву и бунчукъ, юже оному не отдалъ,

але при собі задержав, и почав драгунью збирати, такъже корогви полскіе збирати, затагати“¹⁾).

Це оповідання перейшло цілком або частково й до інших, залежних від Самовидця, літописів і літописних компіляцій²⁾. Приймають це оповідання за певне і низка дослідників при студіюванні подій після смерті Б. Хмельницького, як М. Костомаров, В. Вовк-Карачевський, Д. Іловайський, М. Стадник, Л. Окиншевич, Ф. Равита-Гавронський³⁾. Слова, що Самовидець вкладає козацтву на цій раді, „жебы тая слава была же Хмельницькій гетманом“, В. Липинський використовує як один з аргументів за дідичну монархію на Україні⁴⁾. Лягло це оповідання Самовидця й в підставу твору П. Куліша — „Выговщина“.

Розглянемо ж, чи відповідає дійсності оповідання літопису про цю раду. В оповіданні Самовидця про Чигиринську раду можна відмітити як основні такі моменти цієї події: 1) рада тривала з перервами три дні, 2) в перший день на раду пушено тільки зичливих І. Виговському, 3) в перший день ради гетьман Ю. Хмельницький й інша старшина відмовилися урядів, але рада ухвалила залишитися Юрасю гетьманом, при чому за помічників йому повинні бути ті, що були і при Б. Хмельницькому: І. Виговський писар, Носач обозний, Г. Лесницький суддя, 4) тоді ж першого дня рада ухвалила, що Виговський мав одержувати від Юрася гетьманські клейноди — булаву і бунчук на час походу і повертати їх Юрасю ж після походу, 5) на третій день ради ухвалено, щоб Виговський підчас походу підписувався „Іван Выговскій, на тотъ часъ гетманъ войска запорожского“, 6) Виговський, взявши раз булаву й бунчук у Ю. Хмельницького, вже їх йому не повертав.

Не кажучи вже про те, що ми маємо в цьому оповіданні літопису таку непевну звістку, як титулування Г. Лесницького суддею ще за Б. Хмельницького, тоді як він був і на початку гетьманства Виговського полковником в Миргороді⁵⁾, зовсім інакше відбулися й події обрання Виговського гетьманом, ніж ми маємо в оповіданні Самовидця.

Після того, як на Москві стало відомо про смерть Б. Хмельницького, на Україну послано з Москви стольника В. Кікіна⁶⁾. При вирядженні

¹⁾ Літопись Самовидця, 481 і д.

²⁾ Літопись Григорія Грабянки, 155 і д.; Краткое описание Малороссии, 249-250; А. Ригельманъ, Літописное повѣствованіе о Малой Россіи, 217 і д.; Краткая літопись Малыя Россіи В. Рубана, 55-56; Літописецъ или описание краткое, Сборникъ літописей, с. 17-18.

³⁾ Н. Костомаровъ, Гетманство Выговскаго, 315 і д.; В. Волкъ-Карачевскій, Борьба Польши съ козачествомъ, 6-7; Д. Иловайскій, Исторія Россіи, т. V, 196, 606; М. Стадник, Гадацька унія, Записки Укр. Наук. Товариства, кн. XII, с. 74; Л. Окиншевич, Генеральна Старшина на Лівобережній Україні, 92-93; його ж, Генеральна Рада, 278, 291, 316, 321, 331, 334, 352, 364; F. Rawita-Gawronski, Kozaszczuzna Ukraina w Rzeczypospolitej Polskiej do konca XVIII wieku, 113; пор. С. Наріжний, Гетманство Івана Виговського, 164 і д.

⁴⁾ В. Липинський, Листи до братів-хліборобів, Хліборобська Україна, Збірн. II-III, с. 20.

⁵⁾ Цю помилку Самовидця зазначив І. Крип'якевич (Студії над державою Богдана Хмельницького, I, II, 78). За Самовидцем визначають Лесницького суддею і Грабянка (с. 156) і О. Ригельман (с. 218). З істориків же цього тримаються М. Костомаров, вважаючи, що Лесницький виконував обов'язки другого судді (Н. Костомаровъ, Гетманство Выговскаго, 316), О. Лазаревскій (А. Лазаревскій, Люди старой Малороссіи — Лѣсницкіе, Киев. Стар. 1886 кн. 7 с. 452), В. Карачевскій (В. Карачевскій, Борьба Польши съ козачествомъ, 7), Равита-Гавронський (F. Rawita-Gawronski, В. Chmielnicki, II, 470), також — Очеркъ історіи України, Лохвицькій Сборникъ, 186. О. Лазаревскій каже, що Лесницький був генер. суддею підчас походу з Юрасем на татар 1657 р., і що після смерті Хмельницького Виговський зробив Лесницького знов миргородським полковником (також), але ж і на початку червня 1657 р. Лесницький займав посаду миргородського полковника (Акты ЮЗР. III, ч. 369 с. 559) і підчас походу з Юрасем (Рус. Ист. Библиотека, VIII, 1287, пор. Акты ЮЗР. IV, ч. 40, с. 56).

⁶⁾ Справа про це посольство — Акты ЮЗР. XI дод. ч. 3 с. 781 і д.

Кікіна з Москви йому поставлено завдання розвідати на Україні: „кого хочать обрати въ гетманы: прежнего ли гетманова сына Юрья Хмельницкого, или кого иного; и нѣтъ ли нынѣ межъ черни на полковниковъ какого рокошу, и буде есть, и за что, и чего межъ ими чаять, и похотятъ ли того, чтобъ быть у нихъ въ городѣхъ государевымъ воеводамъ? Да и про всякіе тамошніе вѣсти розвѣдывати ему подлинно и въ статеіной списокъ писати имянно и тайно, чтобъ у него про то никто не свѣдалъ“¹⁾). В. Кікін прибув до Чигирина 23 серпня, але того дня ані Ю. Хмельницького, ані І. Виговського, ані полковників у Чигирині не було, бо всі вони були тоді в Суботіві на похороні Б. Хмельницького²⁾). Далі в звіттовленні Кікіна маємо такий запис подій. 24 серпня до Кікіна приходили в двір козацькі сотники, з якими він і мав пересправи в справі московських воевод на Україні. 25 серпня „гетманской сынъ Юрья Хмельницкой, и писарь Иванъ Выговской, и судьи войсковые, и полковники, и ясаулы, и сотники и иные начальные люди, собрався всѣ, прислали къ столнику къ Василью Кикину на дворъ ясаула войскового Ивана Ковалевского, и велѣли ему ѣхать царского величества съ грамотою на дворъ къ гетманскому сыну Юрью Хмельницкому“. Кікін прибув на це запрохання, передав на цьому зібранні царську грамоту, зробив спробу вести агітацію в справі московських воевод на Україні, потім старшина і військові прохали ознайомити їх з статтями, що були поставлені в Москві 1654 р. С. Зарудним і П. Тетерею, „и поговоря о томъ, того числа изъ рады разошлись“. Після цього Кікін розпитував наодинці писаря і полковників про різні вісті. Далі в звіттовленні Кікіна маємо такий запис: „И августа жъ въ 26 день, какъ собрались начальные люди, обозной и судьи войсковые и полковники и ясаулы и сотники и все посполство, вдругія, въ раду на дворъ къ гетманскому жъ сыну къ Юрью Хмельницкому, и тѣ статьи, что, по гетманскому и всего войска челобитью, присланы отъ царского величества съ судьей Самойломъ да съ полковникомъ съ Павломъ Тетерею, передъ ними въ радѣ чтены, и они тѣхъ статей всѣхъ вслушались, царского величества милости и своимъ волностямъ обрадовались, что великій государь, его царское величество, ихъ войсковыхъ волностей, наданныхъ отъ прежнихъ великихъ князей русскихъ и отъ королей полскихъ, ни въ чемъ не уменьшилъ, но еще и умножилъ свою государскую къ нимъ войску запорожскому милость. Да того жъ числа, не разходясь изъ рады, выбрали всѣмъ войскомъ на гетманство писаря Ивана Выговского, и булаву гетманскую дали ему писарю и приговорили на томъ: покаместа взмужаетъ прежнего гетмана Богдана Хмельницкого сынъ Юрья Хмельницкой и будетъ въ возрастѣ, и до тѣхъ мѣсть войско вѣдать и росправа всякая чинить ему новообраному гетману Ивану Выговскому; а писатца гетманомъ ему жъ Ивану Выговскому“. Того ж числа був Кікін „у нынѣшнего новообраного гетмана у Ивана Выговского, по его присылкѣ, у него на дворѣ. И онъ гетманъ Иванъ Выговской столнику Василью Кикину сказывалъ, что приговорили въ радѣ и обрали войскомъ на гетманство его Ивана Выговского до тѣхъ мѣсть, покаместа взмужаетъ сынъ гетманской Юрья Хмельницкой“³⁾).

Маємо ще відомості про цю Чигиринську раду із іншого джерела. Коли в Путивлі стало відомо, що після похорону Б. Хмельницького у козаків передбачається рада, путивельський воевода 17 серпня послав до Чигирина до І. Виговського подлячого Іллю Роколова. 31 серпня Роколов повернувся з Чигирина до Путивля і того ж 31 серпня показав, що до

1) Акты ЮЗР. XI дод. ч. 3 с. 789.

2) Там же. 795 - 796.

3) Акты ЮЗР. XI с. 796 і д.

Чигиринна він прибув 21 серпня. Далі в показах Роколова маємо, що „августа въ 26 день была у полковниковъ и у всего Войска Запорожского рада, и выбрали быть гетманомъ надъ Войскомъ Запорожскимъ писарю Ивану Выговскому, и булаву ему царского величества дали и говорили, чтобъ онъ великому государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичю, всеа Великія и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержцу, служилъ вѣрно и надъ Войскомъ Запорожскимъ былъ гетманомъ и добрую имъ справу чинилъ. И, принявъ царского величества булаву, гетманъ Иванъ Выговской говорилъ въ войско: ся царского величества булава доброму на ласку, а злому на карность, а манить я въ Войско никому не буду, коли вы меня въ гетманы обрали; а Войско Запорожское безъ страха быть не можетъ“¹⁾. 1 вересня приїхав до Києва з Чигиринна київський полковник Павел Яненко Хмельницький, близький родич Ю Хмельницького, і оповідав київському воеводі А. Бутурліну: „какъ де гетмана Богдана Хмельницкого погребли, и у нихъ де полковниковъ и у всѣхъ начальныхъ людей была рада, кому у нихъ надъ всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ быть гетманомъ, потому что сынъ ево Юрасъ Хмельницкой в молодыхъ лѣтахъ и съ такое дѣло ево не будетъ и Войска де Запорожсково ему не управить; и на радѣ приговорили всѣ полковники и иные начальныя люди и многихъ Черкасскихъ городовъ козаки, что быть у нихъ надъ всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ на Юрасово мѣсто гетманомъ писарю Ивану Выговскому, и выбравъ ево писаря, твое великого государя жалованье, булаву и знамя, отдали ему, писарю, а отдаваючи твое государево жалованье, булаву, говорили ему Ивану Выговскому, чтобъ ему, будучи гетманомъ, Войско Запорожское править также, какъ было при гетманѣ Богданѣ Хмельницкомъ, и вольностей ихъ не отымать“. Далі в цій ж одписці Бутурліна маємо про зносини його з І. Виговським, причому останній весь час зветься гетьманом“²⁾.

Каже Самовидецъ, що радою Виговському надано право тільки під час походу підписуватися гетьманом „на тотъ час“, але ж ми не тільки не маємо жодного документу з таким підписом Виговського, а навпаки ж в листі його до воеводи Зюзіна в Путівль від 26 серпня 1657 р. (ц. т. в день обрання Виговського в гетмани) Виговський титулує себе: „Иванъ Выговскій, гетманъ, съ Войскомъ его царского величества Запорожскимъ“³⁾. Крім того, в листі цареві від 3 вересня ст. ст. 1657 р. з Чигиринна маємо заглав після царського титулу: „Иванъ Выговскій, гетманъ, полковники и вся старшина войска вашего царского величества запорожскаго“ й підпис: „Вашего царского величества во всемъ поволные подданные и вѣрные слуги, Иванъ Выговской, гетманъ съ войскомъ вашего царского величества запорожскимъ“⁴⁾. Тако ж на листах І. Виговського до кримського хана й до Сефер-Кази-Аги з Чигиринна від 10 вересня 1657 р. І. Виговський, повідомляючи, що його обрано гетьманом на місце небіжчика Б. Хмельницького, підписується титулом: „Jan Wyhowski, hetman, z Woyskiem Zarogożskim“⁵⁾. Крім того, треба ще зазначити, що в інструкції, що її дано з Запоріжжя посланцям, яких надіслано до Москви зі скаргами на І. Виговського, маємо в пункті четвертому: „Извѣститъ его царскому величеству, что, по смерти Богдана Хмельницкого, гетмана войска Запорожского, какъ поставили гетманомъ Ивана Выговского войска Запорожского полковники и вся старшина городовая,

1) Акты ЮЗР. IV с. 9 і д. (одписка цареві путивельського воеводи).

2) Тамож с. 14 і д.

3) Тамож ч. 8 с. 9.

4) Акты ЮЗР. XI дод. ч 3 с. 811 і д.

5) Памятники Киев. Ком. III, 3 № 44-45 с. 249 і д.; Акты ЮЗР. VII ч. 63 с. 181, ч 68 с. 186.

а чернь и все войско Запорожское о томъ рады и совѣту не имѣли и про то не вѣдали“¹⁾. В цій скарзі дуже характерно, що вороги І. Виговського, запорожці, скаржаться лише на те, що в Чигирині І. Виговського обрано гетьманом без відому Запоріжжя, а не кажуть нічого, що Виговський захопив гетьманство у Ю. Хмельницького, що він мав право бути гетьманом лише на час походів і т. д. за оповіданням Самовидця. Знати ж про події в Чигирині по Україні людність мусила, бо люду на цій раді (коли додержуватись навіть Самовидця) було досить. Зазначає також Самовидець, що І. Виговський, раз взявши у Ю. Хмельницького булаву й бунчук, вже їх йому не повертав. Мав же І. Виговський, за Самовидцем, право брати булаву й бунчук у Ю. Хмельницького лише на час військових походів; адже ж ми не маємо ніякого військового походу на Україні 1657 р.

Все це свідчить, що в оповіданні Самовидця-Ракушки про цю раду в Чигирині ми маємо низку непевних звісток, змалювання подій зовсім інакше, аніж вони відбулися в дійсності. В дійсності не було ані виборчої ради, що тяглася декілька днів, не було відмовлення І. Виговського й іншої старшини від урядів, не зачинався двір під час ради, не обирався гетьманом Ю. Хмельницький, а І. Виговський не одержував право писатися гетьманом тільки „на тот час“, під час походів. Відбулося ж обрання І. Виговського гетьманом за один день, при чому став І. Виговський повним гетьманом з самого дня свого обрання²⁾.

1) Акты ЮЗР. VII ч. 66 с. 185 (подано цю інструкцію в Москві 21 листопада с. ст. 1657 р.). До речі, В. Карачевський каже з приводу посідання Виговським гетьманства (В. Волкъ-Карачевскій, цит. пр. 8), що Виговський і пізніш, коли був уже гетьманом, приховував це своє обрання, і що в листі до Бутурліна Виговський пише, що обраний гетьманом не він, а Юрась; при цьому В. Карачевський покликається на Акты ЮЗР. IV, ч. 6 (лист Виговського до Бутурліна з датою 28 серпня). Але ж на це зазначимо: яка рація була Виговському приховувати своє обрання перед Бутурліном, представником Москви, коли в Чигирині при обранні Виговського гетьманом були присутні інші представники Москви — Кікін і Роколов, і Виговський в листі Зююню від 26 серпня титулує себе гетьманом. Крім того, і дата цього листа, що на нього покликається В. Карачевський, 28 серпня, викликає сумнів, бо ми маємо місце поповане в оригіналі, що викликало сумнів ще й видавця цього тому Актів, М. Костомарова (Акты ЮЗР. IV ч. 6 с. 9 пр. 1); також і звістки, що подає Виговський Бутурліну в цьому листі, Бутурлін шле до Москви (Акты ЮЗР. IV, ч. 7 с. 8-9) з повідомленням, що ці звістки одержано від Виговського 23 серпня. Немає ніде в цьому листі, що на нього покликається В. Карачевський, й згадки про те, що гетьманом обраний Юрась.

2) Л. Окиншевич в своїй цікавій праці про генеральну раду, торкаючись оповідання Самовидця про цю Чигиринську раду й моєї студії „До історії Руїни“, зазначив, виступаючи проти мого твердження про помилковість оповідання Самовидця про цю раду: „Адже український діяч XVII ст не міг писати речей неймовірних, навіть коли - б свідомо писав неправду. З другого боку нам здається, що М. Петровський занадто тут довіряє свідченням московських агентів. Не слід забувати, що вони в цей час ще не так добре розбіралися в українських справах. І, крім того, рада відбувалася під час значних політичних розходжень України з Росією. Російських агентів могли свідомо неправильно інформувати“ (Л. Окиншевич, Генеральна рада, 278). Д-р С. Наріжний в своїй студії „Гетьманство Івана Виговського“ теж ґрунтується в своїй висновку, що І. Виговський не був справжнім гетьманом, а лише тимчасовим регентом, і на оповіданні Самовидця. Адже не можна припустити, щоб Кікін (звідомлення якого С. Наріжний чомусь майже не використовує) і Роколов не зібрали в Чигирині певних відомостей про події. Ми знаємо, що московські представники вміли різними шляхами збирати потрібні їм відомості. Що І. Виговського обрано гетьманом, свідчив і П. Яненко, українець, що був на тій раді С. Наріжний цього свідчення П. Яненка не використовує цілком, а лише уривчасто, й помилково каже, що в свідченні Яненка нема вказівок, чим закінчилась ця рада, тоді як Яненко ясно каже, що гетьманом обрано на цій раді І. Виговського. Підписи І. Виговського гетьманом, а не гетьманом „на тот час“, і те, що в скаргах запоріжців, ворогів І. Виговського, нема скарг на ці чигиринські події, як їх малює Самовидець, свідчать, що події відбулися не так, як каже Самовидець. Коли ж в звітженні В. Кікіна, що мав інформацію від самого Виговського, й в пізніших, в грудні 1657 р., показах посланців І. Виговського в Москві, маємо, що Виговського обрано гетьманом покіль виросте Ю. Хмельницький (Акты ЮЗР. IV ч. 50 с. 83), тут ми маємо навмисну непевну інформацію при-

Маємо низку непевних звісток Самовидця й в оповіданні про події гетьманства Виговського, що їх вміщено в Самовидцевому творі під 1657 р. Так, оповідаючи про боротьбу угруповання І. Виговського з рухом лютності під проводом М. Пушкаря, Самовидець каже, що „гетманъ Виговскій на ускромлення Пушкаря послалъ свои корогвы затыговые, и такъ якъ пришли под Полтаву, выйшовши Пушкар, и тые корогвы затыговые погромилъ, разогналъ“¹⁾).

Тимчасом ці події мали місце не 1657, а 1658 р., при чому в складі війська, що його І. Виговський послав проти Пушкаря, були й козаки з Богуноу. Так, в листі М. Пушкаря цареві від 8 лютого ст. ст. 1658 р., в оповіданні про цей похід і розгром відділів І. Виговського маємо, що І. Виговський „нынѣ генваря въ 25 день изъ-за Дуная грошевой людь затыгши, Волохъ, Сербовъ, и ячанъ и козаковъ охотниковъ взявши, и при тѣхъ наемныхъ людяхъ старшихъ Ивана Богуна, бывшего полковника брянского и Ивана Сербина полковника, надъ тѣми людми иноземскими и Ятцка Черкаса, обывателя голтвянского, своихъ помошниковъ прислалъ былъ“²⁾). Путивельський „верстаной казакъ“ М. Антонів, що його М. Зюзін послав 22 січня 1658 р. до І. Виговського й Г. Лєсницького, показував 28 січня с. ст. в Путівлі „въ Стъзжей Избѣ“, після свого повернення з Миргороду, що „гетманъ де Иванъ Выговский пошелъ изъ Миргорода въ Чигиринъ генваря въ 25 день, и генваря жь де въ 26 день прибѣжалъ в Миргородокъ къ полковнику Григорью Лѣсницкому изъ подъ Платавы отъ полковниковъ, отъ Багуна и отъ Ивана Сербина, вѣстовщикъ и сказалъ де полковнику Григорью Лѣсницкому, что де гетманъ посылалъ изъ Гадича полковниковъ Багуна та Ивана Сербенина, а съ ними служилыхъ людей полторы тысячи — съ Багуномъ Черкасъ, а съ Иваномъ Сербяниномъ Сербянь под Платаву на залогы для того, что де Платавской полковникъ Мартынъ Пушкаръ гетману учалъ быть во всемъ непослушонъ и угрожаеъ войною; и тѣхъ де гетманскихъ людей Платавской полковникъ Мартынъ Пушкаръ съ своимъ полкомъ, съ Запорожскими жь Черкасы, побилъ человекъ съ триста генваря въ 25 день“³⁾). Коли опісля, восени 1658 р., І. Сербін потрапив у полон до московського війська, він про події походу проти Пушкаря казав, що І. Виговський „велѣлъ ему Ивану Сербину да Ивану Богуноу съ войсками своими итти“ проти Пушкаря⁴⁾).

Маємо низку непевних звісток і в оповіданні Самовидця про Переяславську раду. Про цю раду маємо у Самовидця так: „Посылаеъ его царское величество боярина и оружникого Богдана Матвѣевича Хитрого до войска запорожского, жебы при нему войско гетмана себѣ выбрали и жебы гетманъ присягу выконалъ на подданство его царскому величеству, и жебы той запалъ межн войскомъ ускромилъ, але одностайне жебы собѣ гетмана выбрали и тому повиновалися, яко и старому Хмельницкому. Которая рада в Переясловлю была; тилко на оную полковники з сотниками и з іншою старшиною зѣхалися, опричь чернѣ, и Выговскій боярина

хильниками Виговського Москві, щоб цим з'ясувати усунення Ю. Хмельницького гетьманського уряду. Річ в тому, що весною 1657 р. Б. Хмельницький добився від старшини згоди обрати після його Юрася, про що було відомо Москві (Акты ЮЗР. III ч. 369 с. 579, XI дод. ч. 1 с. 681 - 682; М. Кордуба, Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею, с. 19). Інші докази С. Наріжного за природу гетьманства Виговського я маю розглядати в окремій рецензії (друкується в виданнях ВУАН).

1) Лѣтопись Самовидца, 52.

2) Акты ЮЗР XV № 2 с. 3 і д. пор. VII № 78 с. 224.

3) Акты ЮЗР IV, № 55 с. 91.

4) Акты ЮЗР XV № 6 с. 269; В. Герасимчук, Виговщина й Гадяцькій трактат, 49; І. Крипакевич, Сербія в українському війську 1650-1660 р.р., с. 86; моя студія, До історії Руїни, 20.

такъ словами лестивими, яко и подарунками уконтентовавши, до того повернуль, же оному гетманство подтвердилъ в Переясловлю, любо на тоє войско и не позволяло "... Пушкарь ж, що не був з своїми приборниками на цій раді, „почувши, же юже гетманомъ бояринъ Выговского учинилъ, под Лубнями сталь, до которого и бояринъ, повернувши з Переясловля, у войско пріехалъ и оному поблажилъ и особливии подарунки от его царского величества отдалъ“¹⁾.

Адже ж ця рада в Переяславі мала місце не 1657 р., як це маємо у Самовидця (на цей рік відносить цю раду й С. Соловйов²⁾, а 1658 р. Б. Хитрово послано з Москви на Україну 29 листопада с. ст. 1657 р.³⁾ В листі царя Олексія до М. Пушкаря від 6 березня с. ст. 1658 р. маємо, що, після прибуття Хитрово й його товаришів на Україну, „феврала въ 7 день съѣхалися къ нимъ въ Переяславль на раду гетманъ Иванъ Выговской и обозной и судья и полковники и сотники и атаманы и ясаулы и козаки и чернь многіе люди“, зробили раду, на якій і обрано гетьманом І. Виговського⁴⁾. Також і в звіті Б. Хитрово про роздачу соболиної казни маємо, що він роздавав її по дорозі до Переяслава, на цій раді й після ради протягом січня—березня 1658 р.⁵⁾ Так само в цьому ж звіті Хитрово маємо, що він бачився з Пушкарем після Переяславської ради й соболі дав Пушкареві „марта въ 5 день“⁶⁾.

Не можна прийняти й звістки Самовидця, що на раді в Переяславі війско не хотіло Виговського гетьманом, а досяг він гетьманства лестощами й подарунками Хитрово⁷⁾, й що ця рада була тріумфом І. Виговського⁸⁾. Ми не маємо жодних даних, що І. Виговський підкупив, тим або іншим засобом зробив вплив, корисний для себе, на Б. Хитрово; так само, нема ніяких даних про будьяку опозицію І. Виговському в Переяславі на цьому обранні, дарма, що тут був московський представник Б. Хитрово з товаришами, що, звичайно, замітив би це. Переяславська рада не була тріумфом Виговського, а навпаки, вона мала протилежні наслідки, що свідчать побічно, що Виговський не притяг на свій бік Хитрово. Не кажучи вже, що самий факт нового обрання гетьманом в присутності московського представника, після попереднього обрання, був образою для Виговського, останній мусив погодитися на такі поступки Москві, як обміркування питання про московських воевод на Україні, погодитися на передачу Москві Старого Бихова й дати згоду на свій приїзд до Москви. Та й подоріж Б. Хитрово до М. Пушкаря показала, що Москва підтримує політику останнього проти І. Виговського⁹⁾.

Що ж до звістки Самовидця про те, що на цій раді в Переяславі була лише старшина, а не було черні¹⁰⁾, треба сказати, що, не кажучи вже

¹⁾ Лѣтопись Самовидца, 52-53.

²⁾ С. Соловьевъ, Исторія, III, 17-18.

³⁾ Доп. къ III т. Дворц. Разрядовъ, 113.

⁴⁾ Акты ЮЗР. XV № 2 с. 15 і д.

⁵⁾ Тамож, IV № 58 с. 100 і д.; В. Герасимчук, Виговщина і Гадацький трактат, 49 і д.; моя студія, До історії Руїни, 19.

⁶⁾ Акты ЮЗР. IV № 58 с. 102. Та й ці дарунки соболями від царя Пушкареві не являються дуже то значними, як каже Самовидець, — трохи більш, аніж іншим полковникам, і значно менш, ніж духовним особам України (Тамож, с. 100 і д.)

⁷⁾ Цей підкуп Хитрово визнає за Самовидцем і П. Матвѣв (П. Матвѣвъ, Москва и Малороссія въ управленіе Ордина-Нащокина Малороссійскимъ Приказомъ, Рус. Архивъ, 1901, I 225).

⁸⁾ За Самовидцем вбачають в Переяславській раді тріумф Виговського О. Барсуков і Д. Коренець (А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ V, 8; Д. Коренець, Повстанє Мартина Пушкаря, с. 270; пор. Л. Окіншевич, Генеральна Рада, 279).

⁹⁾ Акты ЮЗР. IV № 58 с. 94, 99, № 61 с. 110, VII № 76 с. 209, № 79 с. 244; Р. Герасимчук, цит. праця, 51-52; моя студія, До історії Руїни, 19-20.

¹⁰⁾ Цю звістку Самовидця приймає О. Левицький (О. Левицький, Очеркъ внутр. исторіи Малороссіи, 53).

про спогади в московських джерелах про присутність черні в Переяславі на раді¹⁾, про що бралися відомости від Хитрово, який не міг не замітити цього в Переяславі, навіть Пушкареві посланці скаржилися опісля в Москві, що в Переяславі на раді були „тѣ полковники, которые съ Иваномъ Выговскимъ въ одной мысли, а съ ними сотниковъ и черни у полковника человѣкъ по десяти и менши“²⁾, що свідчить про присутність і черні на раді в Переяславі³⁾. Невірно буде й титулування Самовидцем московського посланця на цю раду Б. Хитрово боярином⁴⁾. Б. Хитрово одержав чин оружничого, „съ путемъ“ окольничества в грудні 1656 р.⁵⁾ а боярство Б. Хитрово одержав 1 вересня 1667 р.⁶⁾.

Крім того, маємо у Самовидця деякі звістки під 1657 р. про події, що їх можна прийняти лише за застереженням, бо брак певних відомостей не дає нам змоги визнати їх за звістки непевні. Так, Самовидець каже, що козаки хтіли вбити Беневського й що Виговський тоді ж підчас похорону Б. Хмельницького відкрив Беневському про намір одірватися від царя й злучитися з Польщею⁷⁾, але ж ми маємо лише, що І. Виговський казав московським посланцям, що він хоче затримати Беневського⁸⁾. Ми знаємо також, що пересправи І. Виговського з Беневським привели лише до перемир'я⁹⁾. Крім того, як зазначив цілком вірно Д. Коренець, ці пересправи Виговського з Беневським були продовженням попередньої політики Б. Хмельницького — політики союзів; до згоди ж з Польщею було ще далеко, бо одночасно з пересправами з Польщею Виговський склав угоду й з ворогом Польщі — Швецією¹⁰⁾. Так само, я не знайшов і певних відомостей про те, які полки послав Виговський на залогу проти Пушкаря, а лише не досить певні відомості, що там стояли полки ніженський і прилуцький, тоді як Самовидець вказує полки ніженський і стародубський¹¹⁾. Так само, знайшов я відомості про посланців Пушкаря зі скаргами на І. Виговського до Москви лише в 1658 р.¹²⁾.

Розглядаючи ж причини цих непевних звісток, мусимо зазначити, що одні з них трапилися тому, що літописець з часом забув про події, про інші ж події він мав непевні звістки й повторював ті чутки, що ходили про ці події, або ж переносив події попередніх років на 1657 р.; інші

1) Напр., Акты ЮЗР. VII № 74 с. 199, № 88 с. 225, XV № 2 с. 17.

2) Акты ЮЗР. XV, № 2, с. 49.

3) Пор. моя студія, До історії Руїни, 19.

4) За Самовидця звать Хитрово боярином підчас Переяславської ради М. Костомаров і В. Волкъ-Карачевський (Н Костомаровъ, Гетманство Выговского, 331 і д.; В. Волкъ-Карачевскій, цит. праця, 24); цю помилку Костомарова зазначив В. Ейнгорн (В. Эйнгорнъ, Очерки, 112 - 113).

5) Дополнение къ III т. Дворцовыхъ Разрядовъ, 85.

6) Родословная книга рода Хитрово, 37, 294-295; пор., Приложение къ родословной книгѣ рода Хитрово, с. 5; Древняя Російская Вивліюеика XX, 118-119; Алфавитный указатель фамилий и лицъ, упоминаемыхъ въ боярскихъ книгахъ, хранящихся въ I отдѣленіи Московскаго Архива Министерства Юстиціи, 436.

7) Лѣтопись Самовидца, 51.

8) Акты ЮЗР. IV № 9 с. 12, XI дод. № 3 с. 795-896, 805 і д.

9) Памятники Киев. Ком. III, 3 № 47, 48, 50, 52, 53, 56, 94.

10) Д. Коренець, Зносини гетьмана Виговського з Польщею в р. 1657 - 1658, с. 5.

11) Що полки ніженський і прилуцький стояли на залозі біля Кременчука і Переволочної, зібрав звістки в листопаді 1657 р. стряпчий Д. Rogozin від козака лубенського повіту Г. Іванова (Акты ЮЗР. IV № 44 с. 70). 1658 р., в березні на Полтавщині на залозі були полки ніженський, прилуцький і переяславський (Акты ЮЗР XV, № 2 с. 24 і д.). Не знайшов я й відомостів про бунт цих полків на залозі.

12) Акты ЮЗР. IV № 57 с. 93, XV № 2 с. 7 і д. Що ж до звістки Самовидця, що Пушкарь хотів розірвати Переяславську раду — прямого підтвердження цього я не знайшов, але ж маємо звістку від самого Пушкаря від початку лютого 1658 р., ц. т. перед Переяславською радою, що він зібрав 10 тисяч війська „противъ недруговъ и супостатъ его царского величества“ (Акты ЮЗР. IV № 57 с. 93), та і саме перебування Пушкаря в Лубнах свідчить про його агресивні наміри.

ж непевні звістки маємо в літопису завдяки суб'єктивному ставленню літописця до подій. До помилок, що трапилися з причин писання Самовидцем свого літописа довгий час після подій, треба віднести помилки хронологічні, а саме: дату смерти Хмельницького, дату Переяславської ради, час посилки Виговським війська проти Пушкаря, час перебування Хитрово в Лубнах. У звістках же про долю Ракочого — Ракушка повторює чутки, що ходили про це на Україні¹⁾. Помилка про злуку орди з поляками перед облогою Ракочого трапилася за далекістю літописця від місця події. Помилка ж про посилку солтана на допомогу полякам і про те, що з-за цього шведський король залишив Ракочого, трапилася або ж тому, що Ракушка не мав про це певних відомостей, або ж тому, що з часом він забув дійсний стан річей. В звістці про втечу польського короля за-кордон літописець повторює звістки 1655 р., та до того перебування Яна Казимира в Данцигу й коло нього з початку нападу Ракочого²⁾ могло вплинути на таке оповідання літописця. Помилка про уряд Лесницького трапилася в літопису з того, що з часом Самовидець змішав уряди Лесницького, та і потім Лесницький займав посаду генерального судді³⁾. Зовучи Хитрово боярином підчас Переяславської ради, Ракушка переносить на цей час факт, що мав місце потім, коли Хитрово дійсно був боярином. Що ж до звісток Ракушки про обрання Виговського гетьманом, непевне освітлення ходу і наслідків Переяславської ради, — все це мушу віднести за рахунок ворожого ставлення Ракушки до Виговського⁴⁾; з-за цієї ж ворожечі проти Виговського літописець оповідає, що Хитрово був підкуплений Виговським в Переяславі й що Переяславська рада мала гарні наслідки для Виговського. Щоб довести що козаки були проти Виговського і що той підтримував свою владу чужинцями, літописець не каже про участь казаків з Богуном у поході проти Пушкаря.

1658 р. Оповідання Самовидця під цим роком містять звістки про союз уряду І. Виговського з Кримом, війну угруповання Виговського проти угруповання Пушкаря, війну України з Москвою, зокрема ж облогу московськими відділами відділів козацьких у Варві, бої під Києвом, облогу військом Виговського Лохвиці й Зінькова, а також трактати представників уряду Виговського з польським урядом в справі згоди між Україною й Польщею.

В оповіданні про події союзу уряду І. Виговського з Кримом, поруч з такими певними звістками, як звістки, що татарська орда стояла на Цибульнику, а мурзи їздили до Чигирини⁵⁾, й що татари й козацька старшина склали взаємну присягу про союз⁶⁾, Самовидець каже, що підчас

¹⁾ Напр. Русская Истор. Библиотека VIII, 1253, 1258, 1259, 1287; Акты ЮЗР. IV № 13 с. 18.

²⁾ L. Kubala, Wojna brandenburgska., 94-95, 97-98, 111, 113, 123 d. d., 123.

³⁾ Акты ЮЗР. V № 31 с. 57; Памятники Киев. Ком. IV, 3 № 24 с. 113, № 45 с. 207, № 48 с. 215 і д., Volumina Legum, IV, 360; W. Lipiński, S. M. Krzyszewski 284.

⁴⁾ Пор. моя студія, До історії Руїни, 19-20.

⁵⁾ Акты ЮЗР. XV № 2 с. 67-68; з цих же джерел видно, що з'їзд Виговського з Карамбеем має місце десь близько двадцятих днів квітня с. ст., що приблизно й збігається зі звісткою Самовидця, що з'їзд цей мав місце на Георгія, ц. т. 23 квітня ст. ст. Який же час тягся самий з'їзд і розмова Виговського з Карамбеем, чи так, як каже Самовидець, чи інакше, встановити трудно.

⁶⁾ Акты ЮЗР. XV № 6 с. 271, IV № 65 с. 117, VII № 87 с. 254. Що ж до кількості татарського війська, що було з Карамбеем, встановити, чи було його 40 тисяч, як маємо в Самовидця, чи інша кількість, трудно. Низка дамих з козацького табору підтверджують цю звістку літописця про 40 тисяч татар (Акты ЮЗР. IV № 64 с. 114, № 65 с. 117, XV № 2 с. 67-68, № 3 с. 117, № 7 с. 911), але ж татари бранці потім давали звістки, що з Карамбеем було 12-15 тисяч татар (Акты ЮЗР. XV ч. 2 с. 102, 110, 111, 112). Про

цього з'їзду Виговський з Карамбеем „потаємне от усѣхъ полковниковъ, постановили - противко кого тую войну мали поднести“ й що „полковники не знали о томъ жебы онъ (ц. т. Виговський) мѣлъ от его царского величества оторватися“¹⁾.

Тимчасом, не кажучи вже за те, що це з тих часів були досить певні чутки серед козацької старшини про намір І. Виговського й його прибічників після розгрому партії пушкарівців воювати Москву²⁾ — вся політика й діяльність козацької старшини в тому році, старшини, близької Виговському, свідчать, що Виговський провадив зовнішню й внутрішню політику, що була політикою певних шарів козацької старшини й українського суспільства. Це кидається в вічі навіть при самому поверховому студіюванні української історії за тих часів.

В оповіданні про події походу відділів І. Виговського й татар на Пушкаря й його прихильників, подавши такі певні звістки, як звістки про рух Виговського в похід на початку травня ст. ст.³⁾, взяття відділами Г. Гуляницького Лубен і облогу Гадяча⁴⁾, напад відділів Пушкаря під Полтавою на табор війська Виговського й опанування цього табору, заклик Виговським на допомогу орди, розгром війська Пушкаря, що й сам загинув в цьому бою, й спустошення військом Виговського Полтави⁵⁾; при чому сам бій під Полтавою мав місце 31 травня ст. ст.⁶⁾, Самовидець каже, що підчас цих військових акцій „того жъ часу и под Глуховом на килка сотъ тыхъ же пушкаровцовъ выстинали“⁷⁾.

Тимчасом, під Глуховом пушкарівців загинуло не кільк сот, а значно менш двохсот. Коли в червні того ж 1658 р. В. Шереметев, по дорозі до Києва на воєводство, був у Глухові, там йому оповідали глухівчани, що під Глухів „которыя были воры въ сборѣ, Пушкарева полку сотникъ Зеленской та дякъ, а съ ними была собрана гултайства съ винокурень и съ будъ съ полторы тысячи человекъ, и проходили де они подъ Глуховъ для грабежу, а сотника и войту и иныхъ людей хотѣли побить до смерти; и они де изъ Глухова казаки и мѣщаны, собрався, съ сотникомъ Зеленскимъ и съ ворами бились, и на бою де Зеленского взяли жива, а съ нимъ де взяли чатырехъ человекъ и приведши въ городъ розстрѣляли; да тѣхъ же де воровъ на томъ же бою побито сто семдесятъ человекъ“⁸⁾. В кінці травня ст. ст. того ж року тому ж Шереметеву оповідав в Сівському міщанин з Глухова С. Іванов, що підчас цього приходу

банкет, про посилку Ракушки і Бута до орди я знайшов лише свідокство самого Самовидця. Є, правда, про цей банкет у Коховського (W. Koshowski, *Annalium Polon. Climaeter II*, 273-274), але ж Коховський не може вважати за певне історичне джерело. Нічого ж неможливого в тому, що після угоди був банкет, немає.

1) Лѣтопись Самовидца, 53-54.

2) Акты ЮЗР. XV ч. 2 с. 78.

3) Акты ЮЗР. VII ч. 79 с. 273.

4) Акты ЮЗР. IV ч. 69 с. 126, VII ч. 80 с. 247.

5) Додаток ч. 2; Акты ЮЗР. VII № 80 с. 247, XV № 3 с. 176, № 4 с. 181, № 6 с. 272.

6) Дату цього бою Самовидець казує „на святую Троицу рано“. Бій цей мав місце 31 травня ст. ст. (Додаток ч. 1, ч. 2); що Самовидець під трійцею розуміє другий день зелених свят, ц. т. понеділок, який 1658 р. був 31 травня ст. ст. (Н. Горбачевскій, тамож, 7, 52), видко з того, що Самовидець 1689 р. вказує дату приходу козацького й московського війська під Перекоп на Троицу“ (с. 176), а це військо прибуло під Перекоп 20 травня, коли був понеділок зелених свят (про це нижче в розгляді подій 1689 р.). День же „Состествіе святого Духа“ у Самовидцевій хронології — це перший день зелених свят; цим днем він датує 1685 р. смерть С. Самойловича, кажучи, що той помер „юня 7, на Состествіе святого Духа“, а 7 червня 1685 р. була неділя (Н. Горбачевскій, тамож, 7, 68). Дату ж нападу війська Пушкаря на табор Виговського „маія въ 30 день, въ ночи“, що маємо в оповіданні Д. Виговського (Акты ЮЗР. VII № 79 с. 240), треба розуміти як ніч з 30 на 31 травня.

7) Лѣтопись Самовидца, 53-64.

8) Акты ЮЗР. VII № 80 с. 247, XV № 3 с. 176.

пушкарівців під Глухів, останніх „съ полтараста чѣловѣкъ побилѣ“¹⁾. Авторам цих звісток не було ніякої рації зменшувати кількість пушкарівців, що загинули на цьому бою, — скоріш вони могли збільшити їх кількість з-за гонору.

В дальшому, в оповіданні про події боротьби Івана Виговського і його прибічників проти Москви й її прихильників на Україні Самовидець оповідає, що керманич московського війська кн. Ромодановський під осень рушив на Україну з великим військом, „з которимъ и запорозцѣ и полки полтавскій, миргородскій и лубенскій были. А напротивъ его вийшолъ Гуляницкій с полками черніговскимъ и прилуцкимъ и дали межѣ собою бой под Пѣратином; и так мусѣлъ Гуляницкій оборонною рукою уходити, которого у Варвѣ бояринъ князь Ромодановскій держалъ в облеженніи недель шесть, ажъ Виговскій гетманъ з ордами далъ оному отсѣчь“, — і далі каже, що „бояринъ князь Ромодановскій сталъ з войсками на зиму у Лохвици“²⁾.

В цьому оповіданні, як і далі в оповіданні про облогу військом Виговського Лохвиці, не відповідає дійсності, по перше, титулування Г. Ромодановського боярином, бо Г. Ромодановський одержав окольничество 1656 р.³⁾ і в цьому чині був на Україні 1658 й наступних років. Боярство ж Ромодановський отримав лише близько 1664-1665 р.р.⁴⁾ Крім того, коли при тих джерелах, що були в мойому розпорядженні, тяжко встановити, які саме козацькі полки були у війську Ромодановського за цього походу, все ж треба визнати, що так лубенський полкъ, як і людина Лубен в ці часи трималися Виговського. Принаймні, в одписці Г. Ромодановського цареві від кінця жовтня с. ст. маємо, що „и того жъ, государь, числа, какъ я холопъ твой отъ Миргорода шелъ къ Лубнямъ, и изъ Лубенъ, государь, отъ Лубенского полковника безпрестанно были подъ твои великого государя ратные люди подъѣзды; а какъ я холопъ твой пришолъ съ твоими великого государя ратными людьми къ Лубнямъ, и полковникъ, государь, Лубянской противъ твоихъ великого государя ратныхъ людей въѣзжалъ съ знамены; и видя, государь, то, что твои великого государя ратные многие люди, побѣжалъ, и мосты, государь, все розметалъ; а прежь, государь, твоихъ великого государя ратныхъ людей шли Черкасы и видячи то, что Лубенской полковникъ побѣжалъ, въѣхали въ городъ, и въ городѣ, государь, людей отнюдъ никого нѣтъ, все побѣжали и городъ покинули“. Далі ж Ромодановський описує руйнування українськими козаками, що були в його війську, Лубен за те, що раніш лубенські козаки трималися угруповання І. Виговського⁵⁾. Крім того, з Г. Гуляницьким у Варві були підчас цієї облоги полки не чернігівський та прилуцький, як про це утворюється вражіння за Самовидцевою звісткою, а полки ніженський, чернігівський та прилуцький.

Так, коли 6 грудня ст. ст. 1658 р. до Путивля повернулися путивельські козаки, що їх 22 листопада кн. Г. Долгорукий послав до Г. Ромодановського, вони зібрали у Ромодановського вісті, що після угоди під Варвою між українським і московським військом, про яку буде далі, 30 листопада „выѣзжали из города въ полкъ полковники Нѣжинской и Прилуцкой и Черниговской и сотники и иные черкасы и тебѣ великому

1) Акты ЮЗР. XV № 5 с. 226. Коли ж відділи Г. Гуляницького взяли Гадяч — чи одного дня з захопленням Полтави відділами І. Виговського, як каже Самовидець, чи іншого дня, я встановити не міг.

2) Лѣтопись Самовидца, 55.

3) Дополн. къ Ш т. Дворц. Разрядовъ, 33.

4) Древняя Росс. Вивліоенка XX, 117-118; пор. Алфавитный указатель фамилий и лицъ, 356.

5) Акты ЮЗР. VII № 89 с. 260-261.

государю (титул) доби́ли чело́мъ и город зда́ли и крестъ тебѣ, великому государю цѣловали“¹⁾. Також І. Виговський в листі до кн. Ф. Куракіна від 3 січня ст. ст. 1659 р. скаржився на Ромодановського, що „он Григорей Григорьевич Ромодановской, не глядя на то и впередь въ городаы поступаючи, поляки Нѣжинской, Черниговской и Прилуцкой осадилъ“²⁾.

Так само, не відповідає дійсності й звістка Самовидця, що облогу Варви Ромодановський мусив зняти тому, що „Выговскій гетманъ з ордами, даль оному оте́чь“. В дійсності ж Ромодановський зняв облогу Варви в наслідок умови з старшиною Виговського. Сівський воевода кн. Ф. Куракін послав до Ромодановського посланців за вістями. 8 грудня с. ст. ці посланці повернулися й привезли Куракіну відписку Ромодановського, де були такі відомості про події під Варвою (як про це писав цареві Куракін): „Как-де онъ (с. т. Ромодановский) с твоими великого государя ратными людьми и с черкасскими полковники и с черкасы стоялъ под Варвою, и к Варве пришли де было для выручки Сѣверского гетмана Григорья Гуляницкого и полковников и черкас, которые сидѣли в Варве, от гетмана Ивана Выговского наказной гетман Иван Скоробогатко да Переясловской полковникъ Тимоѣй Цыцюря и с волохи и с сербы. И у твоихъ - де великого государя ратных людей и у черкас были с ними бои болшие безпрестанно. И на тѣх де, государь, на всѣх боях, милостию Божию, а твоимъ (титул царя й царевича) счастьем, черкас, которые с твоими великого государя с ратными людьми билися, и татар и волох и сербен многих людей побили и в языцех многие взяты. И после де, государь, всех боев ноября въ 29 день приѣхал к нему окольнічому в обоз переясловской полковникъ Тимоѣй Цыцюря и бил челом тебѣ великому государю (титул), а ему де окольнічому и воеводѣ князю Григорью Григорьевичю говорил, чтоб ты, великій государь, над ними войска Запорожского, которые с твоими великого государя с ратными людьми бились, умилосердился — велѣлъ вину имъ отдать, а они де, государь, рады попрержнему быти в вѣчномъ подданстве и под повелением у тебя великого государя на вѣки неотступно, и присегать гетман Иван Скоробогатко и онѣ всѣ в томъ тебѣ великому государю будут и с твоими великого государя ратными людьми битца отнюд не станут, и под черкасы, которыя были с ним окольнічимъ, войною ходить не станут, а пойдут де, государь, ныне всѣ по домом, а татар от себя всѣх отпустят. А ему де, государь, окольнічому и воеводе, князю Григорью Григорьевичю с твоими великого государя ратными людьми отступить в черкасские городаы, где пригоже, до твоего великого государя указу. А что - де, государь, онѣ бились с твоими великого государя ратными людьми и то де, государь, учинилося от соры; а как - де, государь, впредь у нихъ в войске Запорожском быти, в том де во всемъ полагаютца на волю твою, великого государя, чтоб ты, великій государь, изволил прислать к ним бояр и учинил им суполную раду о гетьмане и о своих, великого государя, дѣлехъ. И он - де, государь, окольнічей и воевода князь Григорей Григорьевич, выговоря имъ всѣ их неправды, велѣл привѣсти к вѣре наказного гетмана Ивана Скоробогатку, и полковников и старшину, которыя с нимъ были, посылал к вѣре приводить дяка Микифора Великосельського. И Иванъ де Скоробогатка и полковники и старшины и многие казаки говорили тоже, с чем присылали к нему Тимоѣя Цыцюрю.) И какъ де, государь, окольнічей и воевода, князь Григорей Григорьевич с твоими великого государя ратными людьми и черкасы отступил от Варвы и пошел к Лохвице, а наказной гетман Иван Скоробогатка с полковники и с черкасы и с татары

¹⁾ Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгородский стол, столб. 429 л. л. 14 - 16.

²⁾ Моск. Архив. Мин. Юстиции, Белгород. стол, столб. 429 л. л. 671 - 672; моя праця, Українські діячі XVII в. І. Т. Цицюря, 84.】

прочь пошол же и татар - де, государь, отобрався украдкою человекъ с 600, и декабря въ 1 день да въ 2 - й день били на обозы ззади. И съ тѣми - де, государь, татары были у него окольного и у твоих, великого государя, ратных людей бои больше, и милостию божиею, а твоим великого государя (титул царя й царевича) счастьем, на боях татар многих побили, и Урака мурзу Нагайского убили, да взято татар 7 человекъ¹⁾. Також вищезгадані путивельці С. Петров з товаришами оповідали, що відступ Ромодановського від Варви був наслідком його угоди з козацькою старшиною²⁾.

У дальшому Самовидець, оповівши цілком вірно про прихід до Виговського на допомогу польських жовнірів, що брали на Україні стацію³⁾, каже, що І. Виговський ходив з козаками, цими жовнірами й ордою „под Лохвицю“... доставати там Ромодановського, після ж невдачі там він рушив „под Зѣнковъ“, а після невдачі й тут, „отступил до Чигирина“⁴⁾.

Адже ж похід війська під приводом І. Виговського мав місце не 1658, а 1659 р. Так, у звідомленні Г. Булгакова, московського посланця, що їздив до І. Виговського, маємо під 1659 р. в запису про перебування Булгакова в Переяславі: „Генваря въ 10 день приходилъ пристав Иванъ Гоголевской, и говорилъ: сего числа в Переясловль будетъ гетманъ Иванъ Виговской. И того жъ числа пришло гетманъ въ Переясловль“⁵⁾. Від 16 січня с. ст. 1659 р. маємо лист І. Виговського королеві польському; у цьому листі Виговський повідомляє короля, що цього числа він рушає на Лохвицю проти ворогів⁶⁾. Маємо також універсал І. Виговського протопопові Бутовичу з Переяслава від 10 січня ст. ст. 1659 р.⁷⁾. В згаданому звідомленні Г. Булгакова маємо, що 16 січня ст. ст. 1659 р. І. Виговський з військом рушив з Переяслава, 21 січня відпустив Булгакова й його товаришів з с. Білоусовки „по Чигиринской дорогѣ“, а сам Виговський „изъ села Бѣлоусовки пошолъ подъ Лохвицу того жъ числа“⁸⁾. 2 лютого ст. ст. 1659 р. О. Трубецький отримав звістку від І. Безпалого з Ромна про відомості Безпалому з Лохвиці від Ф. Куракіна, „что измѣнникъ Ивашка Выговской съ ордами и со всѣми войски, пришедъ подъ Лохвицу, наступаетъ на нихъ“⁹⁾. Від 26 січня ст. ст. 1659 р. маємо універсала І. Виговського до короля з табору під Зиньковом¹⁰⁾. Потім, у звідомленні О. Трубецького маємо, що 17 березня с. ст. 1659 р. до Путивля прибув від І. Виговського московський посланець — піддячий Г. Старков, який сказав, що „Ивашко де Выговской съ черкасы и съ Татары отъ Зинькова отступилъ марта въ 17 день... а ево де Григорья отпустилъ к великому государю съ листомъ Ивашка Выговского отступя отъ Зинькова, въ десяти верстахъ изъ мѣстечка Лютенки, того же

1) Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгородский стол, столб. 429 л. л. 165-168; моя студія, Псеводо - діаріус С. Зорки, 200 - 201.

2) Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгород. стол, столб. 429 л. л. 14-16 (оповідання не коротше вищезгаданой відписки Ромодановського, а в цілому дає ті ж відомості); пор. Акты ЮЗР. VII ч. 90 с. 266, 271-272, 275; Труды Черниг. Предв. Комитета, 117.

3) Памятники Киев. Ком. III, 3 ч. 84 с. 318; Акты ЮЗР. VII № 90 с. 267, 273, XV ч. 6 с. 304.

4) Лѣтопись Самовидца, 55-56.

5) Акты ЮЗР. VII ч. 90 с. 269.

6) Памятники Киев. Ком. III, 3 № 87 с. 324: „Dziś też, wzięwszy Pana Boga na pomoc... u wojskami tak naszymi iako przy jego mei panu oboznym będącemi, z Pereiasławia ruszamy ku Łochwicy“.

7) Чернігівський Історич. Архів, Арх. Дворян. Собран. № 4954 л. 5, № 5922 літ. С. л. 129 (копія XVIII в.).

8) Акты ЮЗР. VII № 90 с. 273-274.

9) Акты ЮЗР. IV № 115 с. 221.

10) Памятники Киев. Ком. III, 3 № 88 с. 325-326.

числа¹⁾. Всі ці дані свідчать про цю хронологічну помилку Самовидця²⁾ й дають інший стан річей.

Крім того, на чолі московського війська, що боронилося в Лохвиці від війська Виговського, був не Ромодановський, а Ф. Куракін. Так, вищезгаданий Г. Булгаков на початку січня 1659 р. казав Г. Гуляницькому в Конотопі, що „князь Федоръ Федоровичъ Куракинъ подъ Лохвицу пошоль для обереганья царского же величества ратныхъ людей“³⁾. В лютому ж 1659 р. О. Трубецький одержав звістку від нак. гетьмана І. Безпалого, що „вѣдомо де ему, гетману, подлинно изъ Лохвицы отъ стольника и воеводы отъ князя Федора Куракина съ товарищи“ про наступ Виговського на Лохвицю, й що „у стольника де и воеводы у князя Федора Куракина съ товарищи съ тѣми измѣнники всегда бывають бои великіе“. 13 лютого ст. ст. 1659 р. прибув до Сівецьку білгородець З. Маслов й сказав О. Трубецькому, що „послали де ево къ великому государю съ отписки изъ Лохвицы стольникъ и воеводы князь Федор Куракинъ съ товарищи“⁴⁾.

Крім того, не можна прийняти й звістки Самовидця, що він містить в зв'язку з цими військовими акціями під Лохвицею й Зіньковим, що прибічники Виговського „черезъ послали свои козацкіе, то есть Павла Тетеру и Грушу о згоде (з Польщею. М. П.) трактовали“⁵⁾. Коли ми й маємо відомості про пересправи уряду І. Виговського з Польщею, в яких брав видатну роль П. Тетеря⁶⁾, адже ж ці пересправи закінчилися відомим Гадяцьким трактатом у вересні 1658 р.

Що ж до звістки Самовидця про участь Груші в вищезгаданих пересправах, її треба приймати з певною обережністю, бо даних про участь Груші в цих пересправах я не знайшов.

Крім звістки про Грушу, мусимо зауважити, що маємо в оповіданні Самовидця про події 1658 р. низку звісток, користуватися якими також треба з певною обережністю, бо є інші дані (правда, не першорядні) про те, що ці події відбулися не так, як маємо у Самовидця, бо ж не маємо даних, що цілком би ствердили звістки Самовидця.

Так, в оповіданні про спілку України з Кримом Самовидець каже, що Виговський після з'їзду з Карамбеем послав посланців до царя, „даючи знати о той згодѣ з ордою“⁷⁾, тимчасом як козацьке посольство, про яке я знайшов відомості, від уряду Виговського, в складі П. Бережницького, І. Богуна й Г. Лесницького, прийнято в Москві 21 квітня с. ст.⁸⁾, ц. т. ще до з'їзду І. Виговського з Карамбеем. Також є звістка, що з Гуляницьким під Лубни й Гадяч ходили не чернігівський і прилуцький полки, як каже Самовидець⁹⁾, а полки прилуцький та ніженський¹⁰⁾. Лише як приблизну, можна прийняти звістку Самовидця, що облога Гуляницького в Варві тривала „недель шесть“ як каже Самовидець - Ракушка¹¹⁾, бо ще в листі Г. Гуляницького до Г. Кобилецького з Варви від 2 листопада ст. ст. маємо про намір його рушити „за Ромодановскимъ“¹²⁾, а 29 листо-

1) Акты ЮЗР. IV № 115 с. 225.

2) Пор. Акты Моск. Государства, II № 1118; Акты ЮЗР. XV № 7 с. 347, 365, 370.

3) Акты ЮЗР. VII № 90 с. 267.

4) Акты ЮЗР., IV № 115 с. 221, 222.

5) Лѣтопись Самовидца, 56.

6) Акты ЮЗР. IV № 61 с. 109, № 79 с. 164, V № 144, с. 314, VII № 208, XV ч. 7 с. 313; Памятники Киев. Ком. III, 3 ч. 64 с. 288, ч. 81 с. 313; Д. Коренець, Зносни, 13, 17; L. Kubala, Wojny dunskie, dod. 14.

7) Лѣтопись Самовидца, 54.

8) Акты ЮЗР IV № 61 с. 107 і д., VII № 76 с. 206 і д.

9) Лѣтопись Самовидца, 54.

10) Акты ЮЗР. IV № 69 с. 126.

11) Лѣтопись Самовидца, 55.

12) Акты ЮЗР. IV ч. 99 с. 197.

пада є. ст. Ромодановський вже вів пересправи з Т. Цицюрою, як про це було вище (с. 248).

У цілком певній звістці Самовидця про розгром війська під проводом Д. Виговського під Києвом¹⁾ вираз літопису, що де Виговський стояв з військом „на Шекавцѣ“, можна прийняти лише, як *pars pro toto*, бо, як свідчать всі джерела до цих подій, на Шекавиці стояв лише один з відділів війська Д. Виговського — військо П. Яненка, а все його військо займало більшу площу біля Києва.

Що ж до причин, чого трапилися ці помилки, мусимо признати, що непевні хронологічні звістки про час облоги Виговським Зінькова й Лохвиці й повернення Виговського до Чигирина треба віднести або за рахунок того, що літописець забув певну дату цих подій, або ж до манеру літописця кожен рік літопису розпочинати значною подією, якою для 1659 р. була, безумовно, Конотопська кампанія. Перенесення Гадяцького трактату на 1659 р., про що буде далі (с. 253), викликало звістку, що переговори про згоду Виговського з Польщею тяглися зимою 1658-1659 р.р. Помилку про те, що в війську Ромодановського був лубенський полк, треба з'ясувати тим, що літописець з часом забув про роллю лубенського полку в цих подіях, тим більш, що Лубни в повстанні Пушкаря проти Виговського були на боці Пушкаря. Звістка ж, що в Лохвиці був Ромодановський, а не Куракін, трапилася тому, що Ромодановський руйнів був з-під Варви до Лохвиці, про що говорилося вище Титулування ж Ромодановського боярином, замість окольничого, трапилося в літопису тому, що Ромодановський пізніш одержав чин боярина, брав у цьому чині участь в подіях на Україні, отже й зберігся в пам'яті літописця до часу складання літопису як боярин. Помилка ж літописця, що у Варві з Гуляницьким не було ніженського полку, пояснюється тим, що літописець не назвав цього полку, бо Гуляницький був полковником ніженським, і тому Ракушка вважав можливим і не називати цього полку. Перебільшення літописцем кількості забитих під Глуховом пушкарівців треба віднести за рахунок неприхильності літописця до черні, з якої і склалися переважно загопи Пушкаря. Звістку ж літопису про те, що Виговський, складаючи союз з татарами, утаїв від полковників проти кого скеровано цей союз, і що Виговський послав до Москви посольство з повідомленням, що цей союз з татарами складено тільки проти Пушкаря й Польщі, треба віднести за рахунок ворожого ставлення літописця до Виговського і бажання, хоч пізнішим часом, обілити себе й подібних собі в близькості до Виговського. Непевну звістку літопису про причину відступу Ромодановського від Варви треба віднести до того, що як ніяк, а в цьому випадкові була вжита українськими полковниками присяга для закінчення військових акцій, — присяга, що була потім і порушена, що, звичайно, було негативним вчинком з боку українських діячів за моралі тих часів; оповідати ж про цей вчинок Ракушці в літопису при його клясовому козацькому патріотизмі було, звичайно, незручно.

1659 р. Під цим роком в літопису Самовидця вміщено оповідання про облогу московським військом Конотопу, про битву під Конотопом, Гадяцький трактат, повстання на Україні проти Виговського, скинення його з гетьманства, Переяславську раду й військові акції на Литві.

В оповіданні про події походу московського війська під проводом кн. О. Трубецького на Україну, поруч з такими певними звістками, як

¹⁾ Акты ЮЗР. VII № 84, 86, 88, XV № 6 с. 253 і д., пор. IV № 79 с. 145, 149, 155 159-160, № 80, 86; А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, V, 106 і д.

звістки про посилку царем Трубецького з військом до Путивля¹⁾, про велику кількість війська в армії Трубецького²⁾, бої його війська з козацькими відділами в поході на Конотип³⁾ про облогу московським військом Конотопу й невдалі спроби взяти це місто, що боронилося козацьким військом під приводом Г. Гуляницького⁴⁾, Самовидець оповідає, що „того жь часу мая 8-го князь Ромодановскій з войсками великими под Нѣжин приходилъ, с которимъ войско козацкое, маючи з собою татаръ тисячей дванадцять при зятю ханскомъ Мамсиръ - мурзѣ, дали бой в полю, але не додержавши козаки вступили в город за гетманомъ наказнимъ, а орда оборонною рукою в поле на Лосиновку вступала, за которою князь ишолъ, але ничего не вскуравши, назадъ повернулися под Конотопъ“⁵⁾.

Коли дійсно в цих боях козаками керував наказний гетьман І. Skorobогатько, а татарами Мамсир-мурза⁶⁾, то дата походу Ромодановського під Ніжен указана в Самовидця невірно. Звідомлення Трубецького, а також його відписка цареві з-під Конотопу, показують, що Трубецький послав військо під проводом Г. Ромодановського до Ніжена з під Конотопу „мая въ 27 день“, а назад під Конотип це військо повернулося 1 червня⁷⁾.

В дальшому оповіданні про події Самовидець, поруч з певними звістками про об'єднання козацького війська на чолі з І. Виговським, при якому були й татари з Нурадином⁸⁾, з головним татарським військом під проводом хана на Крупичолі, про взаємну присягу козацької й татарської старшини⁹⁾, про рух козацько-татарського війська під Конотип і бої його з московськими частинами під Сосновкою на передодні головного бою¹⁰⁾, Самовидець в опису головного бою під Конотопом каже, що він мав місце „в середу“ й що цей бій вирішив на користь козацько-

1) Акты ЮЗР. IV, ч. 115 с. 225.

2) С. Соловьевъ, Исторія, кн. 3 с. 45.

3) Акты ЮЗР. IV ч. 115 с. 221-232. Що ж до того, які козацькі полки були в цьому війську, що билося з військом Трубецького в цьому поході, й хто керував цим військом — переконливих відомостей про це я не знайшов Самовидець каже, що це були полки чернігівський та ніженський на чолі з Г. Гуляницьким Сотник прилуцького полку В Черкес, що його захопило в полон московське військо в Срібному в квітні 1659 р., показував, що „Гуляницький де стоить нинѣ в Конотопе, а с нимъ ево Нежинской и Черниговской полки“ (Моск. Арх. Мин. Юст. Приказний стол, столб. 308 л. 346); ця звістка що побічно стверджує звістку Самовидця, здається мені певнішою, аніж звістки від інших бранців, що з Гуляницьким в Конотопі були чернігівський та кальницький полки (Акты Моск. Госуд. II ч. 1140 с. 668 пор. Акты ЮЗР. IV ч. 115 с. 226, 233), бо Гуляницький був ніженський полковник і з ним, безумовно, мусили бути частини його полку.

4) Акты ЮЗР. IV № 115 с. 233, VII, ч. 93 с. 283, XV ч. 8 с. 395-396; Н. Гиббнетъ, Историческое изслѣдование дѣла патріарха Никона, I, с. 171.

5) Лѣтопись Самовидца, 56-57.

6) Моск. Арх. Мин. Юст. Приказний стол, столб. ч. 308 л.л. 440-452 (одписка Трубецького за показами бранців); Акты ЮЗР. IV ч. 115 с. 236 і д.

7) Моск. Арх. Мин. Юст., Приказний стол, столб. ч. 308 л.л. 440-451; Акты ЮЗР. IV ч. 115 с. 236-237; моя праця, Українські діячі XVIII в. I, 86; даних, що стверджували або нищили б подробиці боїв під Ніженом, як маємо в Самовидця, я не знайшов.

8) Русская Историческая Библиотека, XXXIV, 489-490.

9) А. Востоковъ. Судьба Выговскихъ и Ивана Нечая, Киев. Стар. 1890 № 1 с. 41. Що ж до дати цього об'єднання, що маємо у Самовидця (24 червня ст. ст.), московський товмач Фролов, що був в татарському війську підчас цього походу, показував, що хан об'єднався з І. Виговським за два дні до Конотопу; (Моск. Арх. Мин. Иност. Дел, Дела Крымскіе 1659 р. № 7); що тут розумів Фролов під двома днями: чи двое суток чи два дні дороги ц. т. певну кількість верстов — невідомо Коли ж слова Фролова розуміти, що хан об'єднався з Виговським за 2 дні до Конотипського бою, ц. т. 26 червня, тоді ми маємо у Самовидця хронологічну помилку.

10) Акты ЮЗР. IV № 115 с. 238; в звітженні О. Трубецького про цей бій не маємо про захоплення Москвою бранців, що побічно стверджує звістку Самовидця, що на цьому бою „людь московскій не досталъ язика“.

татарського війська „ханъ з ордами с тилу от Конотопу ударивши“ на московське військо¹⁾. Адже ж день бою під Конотопом 28 червня ст. ст.²⁾ був не в середу, а у вівторок³⁾. Крім того, в цьому бою був не один обхід московського війська татарами від Конотопу, а й другий обхід („и от деревни Поповки“), як про це маємо в звітненні О. Трубецького⁴⁾. Оповівши цілком вірно про розгром війська кн. Трубецького в цьому бою й звільнення відділів Гуляницького в Конотопі від облоги⁵⁾, рух війська Трубецького табором до Путивля⁶⁾, Самовидець каже, що до Путивля кн. Трубецький з військом „третього дня рушилъ з под Конотопу“⁷⁾, що буде, як вважати третім днем від бою під Конотопом,— 30 червня; а як від звільнення війська Гуляницького з облоги, що Самовидець датує 29 червня,— буде 1 липня. Тимчасом, у звітненні О. Трубецького знаходимо, що його військо рушило з-під Конотопу „іюля въ 2 день“⁸⁾.

В дальших звітках, оповівши цілком вірно про рух Виговського на чолі війська під Гадяч⁹⁾, посилку звітіль татар і козаків грабувати Московщину¹⁰⁾, спустошення відділами Виговського низки міст, як от Ромни, Миргород, Веприк і згон люду з них за Дніпро¹¹⁾, Самовидець оповідає, що Виговський „тамъ же под Гадячомъ докончилъ згоди з королемъ его милостью, на том постановивши, же самъ воеводою киевськимъ былъ, а с каждого полку козаковъ по килка сотъ до шляхетства мѣли быть приняти; также шляхта вся и козаки трехъ воеводствъ: киевского, черниговского, браславского, в Киевѣ усѣ суди и справи имѣли отпраовати, не ездячи до Люблина, а нѣ тежъ до Варшави на сеймъ, що и привилеями южъ иствержено было“¹²⁾. Тимчасом, відомий Гадяцький трактат складено не 1659, а 1658 року¹³⁾.

В оповіданні про повстання проти І. Виговського на Україні й зв'язані з ним події Самовидець дає певні звістки про повернення І. Виговського до Чигирин¹⁴⁾, а хана з військом до Криму¹⁵⁾, розташування польських відділів під приводом Юр. Немирича в чернігівському й ніженському полках¹⁶⁾, повстання Цицюри проти І. Виговського в згоді з М. Фи-

1) Лѣтопись Самовидца, 57-58.

2) Про псування тексту в даному опису Самовидцем бою під Конотопом див. вище стор. 26.

3) Н. Горбачевскій, Археограф. Календарь, 7, 36.

4) Акты ЮЗР. IV № с. 238; докладно про це у О. Лазаревського (А. Лазаревскій, Полкъ Нѣжинскій, 209-210)

5) Акты ЮЗР. IV № 115 с. 238, XV № 9 с. 402, № 10 с. 421; Археограф. Сборникъ VII ч. 87 с. 114-115.

6) Акты ЮЗР. IV ч. 115 с. 29; Акты Моск. Госуд. VII, ч. 1147 с. 673.

7) Лѣтопись Самовидца 58.

8) Акты ЮЗР. IV № 115 с. 239.

9) Акты ЮЗР. IV № 115 с. 242, 244, VII ч. 98 с. 297, 299; Акты Моск. Госуд. II, ч. 1115 с. 677-673; А. Востоковъ, Судьба Выговскихъ, с. 41.

10) Москов. Архив Мин. Иност. Дел, Дела Крымские 1659 г. ч. 7 (покази Фролова); Акты ЮЗР. VII № 98 с. 99; Акты Моск. Госуд. II ч. 1115, III ч. 74 с. 76; А. Востоковъ, таможъ, 41; В. Герасимчук, Виговський і Юрій Хмельницький, 5.

11) Акты ЮЗР. IV № 115 с. 224, VII ч. 98 с. 236 (покази Титова, що був полоненим у таборі Виговського), с. 299, 302, XV № 10 с. 424 (покази донських козаків, що були послані до Виговського). В. Герасимчук каже, що цей перегон люду треба приймати з певним застереженням (В. Герасимчук, Виговський і Юр. Хмельницький, с. 6) але ж, на мій погляд, свідоща Титова й донців цілком стверджують факт цього перегону люду, бо ці свідки не були зацікавлені перекручувати факти в своїх показах.

12) Лѣтопись Самовидца, 58-59.

13) В. Герасимчук, Виговщина і Гадяцький трактат, 96 і д.; пор. проф. П. Клепацький, Літопис Самійла Величка, 57.

14) Акты ЮЗР. IV № 115 с. 244, VII № 98 с. 297; Генеральное слѣдствие о маетностяхъ Черниговскаго полка, 267; А. Востоковъ, тамож, 41.

15) Акты ЮЗР. VII № 98 с. 297-298.

16) А. Востоковъ, цит. пр., 41.

лимоновичем і В. Золотаренком¹⁾, про забиття Т. Цицюрою й його прихильниками „значник“, прихильників угруповання І. Виговського²⁾, про посольство від Цицюри до Шереметева³⁾, повстання в Ніжені й Чернігіві, де перебито жовнірів⁴⁾ і вбито при цьому й Ю. Немирича⁵⁾, посольство від ніженців до О. Трубецького до Путивля⁶⁾, про рух Трубецького, що мав відомості й з Києва про погром жовнірів Виговського, з військом до Ніжена⁷⁾. Потім Самовидець каже, що це повстання в Ніжені проти Виговського мало місце „септеврія 1 дня“⁸⁾. Цю дату приймає й низка дослідників, як приміром М. Костомаров, В. Вовк-Карачевський, О. Лазаревський, Л. Кубалья⁹⁾.

Тимчасом повстання в Ніжені мало місце раніш, до 1 вересня ст. ст. 1659 р. Звідомлення О. Трубецького дає таку хронологію цих подій. 19 серпня ст. с. до Путивля Трубецькому був присланий із Недригайлова „Костентиновской Черкашенинъ“ Ів. Ячник, що прибув „въ Недригайловъ съ листами изъ Нѣжина августа въ 18 день; а писали тѣ листы къ боярину и воеводамъ ко князю Алексѣю Никитичю съ товарищи изъ Нѣжина протопопъ Максимъ да полковникъ Василей Золотаренко“. Потім „августа же въ 24 день приѣхали къ боярину и воеводамъ, ко князю Алексѣю Никитичю Трубецькому съ товарищи изъ Нѣжина съ писмомъ Нѣжинского полковника Василья Золотаренка да протопопа Максима Нѣжинские козаки Матюшка Семеновъ да Данилко Елеимовъ да съ ними же прислалъ изъ Нѣжина полковникъ Сѣвского драгуна Петрушку Кузне-

1) Памятники Киев. Ком. III, 3 № 110 с. 391-392; А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, V, 194-195. Встановити ж, де відбулася згода Цицюри з М. Филимоновичем і В. Золотаренком — чи в полі, як каже Самовидець, чи в іншому місці, я не зміг. Що ж до звістки Самовидця, що Ю. Хмельницький посилав до Січі свого слугу Брюховецького з закликом, щоб запорожці вийшли з Січі, цілковитого підтвердження цього я не знайшов. Що Брюховецький слуга Хмельницького, в ці часи на Запоріжжі став кошовим, про це ми маємо в листі А. Потоцького королеві (Памятники Киев. Ком., III, 3, № 103 с. 376). Що Юрась замовляв запоріжцям ще раніш, весною, щоб вони не допомагали Виговському, маємо в показах полтавського козака, що був у Запоріжжі (Акты ЮЗР. XV, № 8 с. 385; В. Герасимчук, Виговський і Ю. Хмельницький, с. 12). В. Карачевський каже, що Юрась послав Брюховецького на Запоріжжі й що запорожці признали Юрася гетьманом (В. В. Карачевській, тамож, с. 49), при чому покликається на Самовидця, але ж у Самовидця не маємо нічого про призначення тоді запорожцями Юрася гетьманом.

2) Моск. Арх. Мин. Юст., Белгород. столб. № 426 л. 175; Акты ЮЗР. VII № 100 с. 312; даних, що ствердили б чи заперечили б звістку Самовидця про обставини забиття цих значник (на пиру, хитрощами), я не знайшов.

3) Акты ЮЗР. VII № 100 с. 312.

4) Вибито близько 3 тисяч (Акты ЮЗР. VII № 100 с. 313); про гибель цього війська (тамож, 312; також покази Іл. і Ю. Виговських — А. Востоковъ, тамож, с. 41), тут ми маємо, що всього поставлено на Лівобережну Україну з Немиричем 11 корогв. Малопевний Єрлич каже, що всього загинуло тоді на Лівобережжі 17 корогв (J. Jerlicz, II, 31). У вищевказаних звістках не маємо, скільки жовнірів було в Ніжені, чи 5 корогв, як каже Самовидець, чи ні. Про знищення жовнірів в Березній і Мені, про що каже Самовидець, я звісток не знайшов, але, якщо вони стояли там, звичайно, не уникли загальної долі.

5) Самовидець каже, що Немирича вбито „за Кобижчю под селомъ Свидовцемъ“; у відписці ж Шереметева цареві сказано, що Немирича забили мужики під Биковом (Акты ЮЗР. VII, № 100 с. 312), але ж ці села дуже близькі одно від одного, так що можливо припустити, що тут в обох випадках (і у Самовидця й у Шереметева) ми маємо приблизне позначення місця. Про місцеві спомини про місце, де було забиття Немирича — див. Филаретъ, Историко-Статистическое описание Черниг. епархіи, кн. V, 257 і д., А. Шишацкій-Ильичъ, Часовня близъ села Свидовца, Козелецкаго уѣзда, Черниг. Губ. Вѣдом. 1851 № 19 ч. неоф. с. 175-176; Н. Ильичъ-Шишацкій, Часовня „Побыванка“, Черн. Губ. Вѣдом. 1854 г. № 37 ч. неоф. с. 253 і д.; моя праця, Українські діячі XVII в. I, Т. Цицюра, 89.

6) Акты ЮЗР. IV № 115 с. 245 і д.

7) Тамож, с. 246, 249.

8) Лѣтопись Самовидца, 59-60.

9) П. Костомаровъ, Гетманство Виговскаго, 400; В. Вовк-Карачевській, тамож, 50; А. Лазаревській, Полкъ Нѣжинскій, 6; L. Kubala, Wojny dunskie, 246.

цова“. 27 й 28 серпня прибули до Трубецького нові посланці з Ніжена, а 31 серпня Трубецький з Путивля „послалъ въ Нѣжинъ товарища свого околничего и воеводу Андрѣя Васильевича Бутурлина съ государевыми ратными съ конными и съ пѣшими людьми. А напередь околничего и воеводы Андрѣя Васильевича посланъ въ Нѣжинъ Иванъ Васильевъ сынъ, Жидовиновъ“. 1 вересня до Путивля прибуло з Ніжена посольство, в складі М. Филимоновича, П. Забіли, Г. Кобилецького й т. інш.¹⁾ Київський воевода В. Шереметев, що послав для приведення люду в Ніжені до присяги цареві голову І. Зубова, доносив цареві потім в одписі у вересні, що „нѣжинской полковникъ присягалъ тебѣ великому государю сентября въ 1 день“²⁾.

В дальшому, в оповіданню Самовидця, поруч з такими певними звістками, як звістки про рух війська Трубецького до Переяслава³⁾, рух І. Виговського у військо й перехід козаків на бік Ю. Хмельницького⁴⁾, що примусимо Виговського відмовитися гетьманства, про раду в Переяславі, на якій було обрано гетьманом Юрся Хмельницького⁵⁾, про повернення Трубецького до Москви⁶⁾, каже також Самовидець, що „заразъ з тоєю рады воеводъ постановили в Переясловлю, Нѣжинъ, Черніговъ з войсками“⁷⁾. Тимчасом, на цій раді ухвалено — в пункті 5 нових статтів: „Великій государь, его царское пресвѣтлое величество, велѣлъ быти въ своихъ царского величества Черкасскихъ городѣхъ: въ Переяславлѣ, въ Нѣжинѣ, въ Черниговѣ, въ Бряславлѣ, въ Умони, своимъ царского величества воеводомъ съ ратными людьми“, і в Умані потім був за воеводу Г. Козловський⁸⁾.

В оповіданні про долю І. Виговського Самовидець каже, що „мусѣлъ Виговскій, оставивши жону в Чигиринѣ, уходити в Полщу... которому надано Баръ и иніе города в Полщи“⁹⁾, тоді як І. Виговський одержав Бар і інші міста ще під час свого гетьманства, як це свідчать і документи про одержання Виговським цих міст¹⁰⁾. Не втікав Виговський і до Польщі, а взимку 1659-1660 рр. залишився на Україні, близько Чигирини, й провадив жваву діяльність¹¹⁾.

В дальшому, оповівши цілком певно про здобуття військом Ю. Хмельницького чигиринського замку, де захоплено й дружину І. Виговського¹²⁾, Самовидець каже, що „жену Виговскому одослали на прозбу его“¹³⁾, тоді як дружину було повернено І. Виговському лише 1660 р., в наслідок

1) Акты ЮЗР. IV № 115 с. 245 і д.

2) Тамож, XV № 11 с. 438; моя студія про Цицюру, с. 89 Про посилку ж від Т Цицюри козаків до Ніжена, про що маємо у Самовидця, я даних не знайшов.

3) Акты ЮЗР. IV № 115 с. 253.

4) Тамож, VII № 99 с. 307; Памятники Киев. Ком., III, 3 № 101 с. 372, № 105 с. 374-375. Що ж до звістки Самовидця, що Виговський залишив у себе деякі знаки військові, треба віднести це до гармат, що їх Виговський мусив залишити при тому війську, що було з ним. Ствердження звістки Самовидця про видатну ролю Сірка в цих подіях на боці Ю. Хмельницького — Акты ЮЗР. VII № 103 с. 316, IV № 115 с. 254, 272; L. Kubala, *Wojny dunskie*, dod. 74 с. 624

5) Акты ЮЗР. IV № 115 с. 262 і д; Полн. Собр. Законовъ I, № 262; Собр. Госуд. Гр и Догов. IV № 14; Источ. Малорос Исторіи, I, 104 і д.

6) Акты ЮЗР. IV № 115 с. 275; Дополн. къ III т. Двор. Разр., 206.

7) Лѣтопись Самовидца, 60-61.

8) Акты ЮЗР. IV № 115 с. 265-266; Собр. Госуд. Грам. и Догов. IV № 14 с. 54-55; М. Ткаченко, Гуманщина 35.

9) Лѣтопись Самовидца, 60-61.

10) *Voluntaria Legum*, IV, 302; Архивъ ЮЗР. ч. VIII т. II, № 48, 51; про діяльність І. Виговського в барському старостві — М. Грушевскій, Барское староство, 325 і д.

11) Про цю діяльність Виговського, В. Герасимчук, Виговський і Юр. Хмельницький, 60 і д. (за першорядними даними); пор моя студія, До історії Руїни, 20.

12) Памятники Киев. Ком., III, 3 № 116 с. 403, пор. № 123 с. 419; В. Герасимчук, тамож, 48-49.

13) Лѣтопись Самовидца, 61.

умови між Україною й поляками під Слободищем, як про це свідчить пункт сьомий цієї угоди¹⁾).

Оповідючи про розгром московським військом під проводом кн. Долгорукого литовського війська на Литві й полон керманича цього війська гетьмана Гонсівського²⁾ й одіслання його до Москви, Самовидець датує цю подію 1659 р.³⁾, — тоді як ця подія мала місце 1658 р.⁴⁾, а 27 грудня ст.ст. 1658 р. Гонсівського вже привезено до Москви⁵⁾).

Крім того, з певним сумнівом треба поставитись до звістки Самовидця, що Мамсир-мурза, що був на чолі татар в бою під Ніжемом, був зятем ханським⁶⁾, бо 1658 р. татарські бранці згадували про ханського зятя Каплана „да брата его Мансыря“⁷⁾. Крім того, також з певним застереженням треба прийняти й звістку Самовидця, що підчас повстання в Ніжені „всѣхъ жолнѣровъ выбыли... нѣкого не щадячи“⁸⁾, тоді як ми маємо відомості, що декого з командного складу цих жовнірів взято в полон⁹⁾.

Що ж до звістки Самовидця про смерть кн. С. Пожарського, про яку Самовидець каже в опису битви під Конотопом, що „князя Пожарського живо поймано, которого ханъ стративъ того жъ часу, скоро приведено, для того же хану домовлялъ“¹⁰⁾, тяжко встановити певність чи непевність цього оповідання. Про те, що Пожарський лаяв хана, за що й був страчений, перейшла звістка і у народні пісні¹¹⁾. Про обставини й причину скарання Пожарського московській товмач Т. Фролов, що був при хані підчас цього походу, оповідав, що хан наказав стратити бранців і Пожарського за те, що він „в прошлых годѣх приходил з государевыми ратными людьми под Азов на царевичей“¹²⁾. Потім П. Забіла на початку липня 1659 р. переказував О. Трубецькому через відпущених московських бранців, що „окольнічє і воеводы князь Семен Романович Пожарский и князь Семен Петрович Львов под Конотопом на бою взяты живы і привезены к хану. И ханъ де роспрашивал окольнічєго князя Семена Романовича про татарской побой. А про какой де побой того де не вѣдомо, і окольнічєй де князь Семен Романович хану говорил противно и измѣннику Івашку Виговскому измѣну ево выговаривал при хане ж, и за то де хан окольнічєго князя Семена Романовича велѣл перед собою стять“. На жаль, ми не знаємо джерел звісток Забіли, що був, як свідчили ці бранці, з Гуляницьким в Конотопі¹³⁾. Можна думати, що Пожарського страчено й за попередній похід під Азов і за грубість хану. Взагалі ж герой, що попав у полон і докоряє ворогові, мотив мандрівний — ми зустрічаємо його й в історії України¹⁴⁾.

¹⁾ A Grabowski, Ojcz. Spom. I, 167; Памятники Киев. Ком IV, 3 № 6 с. 23; В. Герасимчук, Чуднівська кампанія, 105; моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 45.

²⁾ Про поповане місце тексту літопису в цьому оповіданні див. вище с. 26.

³⁾ Лѣтопись Самовидца, 61.

⁴⁾ С. Соловьевъ, Исторія, III, 41; M Gawlik, Project unii, 123; T. Korzon, Dzieje wojen, II, 353; L. Kubala, Wojny dunskie, 147.

⁵⁾ Дополн. къ т. III Двор. Разрядовъ, 164.

⁶⁾ Лѣтопись Самовидца, 57.

⁷⁾ Акты ЮЗР XV № 6 с. 279.

⁸⁾ Лѣтопись Самовидца, 60.

⁹⁾ Акты ЮЗР. VII № 100 с. 372, XV № 10 с. 444; не відношу це до непевних звісток тому, що Самовидець міг мати на увазі в своєму оповіданні лише рядових жовнірів.

¹⁰⁾ Лѣтопись Самовидца, 58.

¹¹⁾ Древняя Россійскія стихотворенія, собр. Даниловымъ № 29.

¹²⁾ Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Крымские 1659 г. № 7; С. Соловьевъ, Исторія, III, 46.

¹³⁾ Моск. Архив Мин. Юстиции, Приказный ст., столб. 308 л. л. 176-187.

¹⁴⁾ Напр., Д Байда-Вишневецький (М. Грушевський, Історія України-Руси, VII, 126) або Мурашка 1674 р. (Акты ЮЗР. XII № 1 с. 10-11).

Що ж до причин, що викликали в оповіданню Самовидця - Ракушки, ці непевні звістки, треба вважати за причину помилок хронологічних (про Галяцький трактат, розгром і полон Гонсівського, про дати військових акцій на Україні) те, що літописець з часом забув і змішав часи й певні дати подій. Галяцьку ж угоду літописець міг тому датувати 1659 р., що цей рік зберігався в його, як рік ствердження Галяцького трактату соймом. 1 ж вересня, як дата повстання в Ніжені, могла зберегтися в літописця, бо 1 вересня в Трубецького під Путивлем приведені до присяги ніженські посланці, Филимонович і інші¹⁾. Помилка ж про дружину Виговського могла трапитися, крім того, що літописець з часом змішав роки, ще і тому, що ця подія мала місце на Правобережжі, та й Ракушка не брав участі в Чуднівській кампанії. Місцеперебуванням Самовидця на Лівобережжі треба з'ясувати й помилку його про московських воевод по містах Правобережжя, де ці воеводи, до речі, були короткий час. Що ж до непевних звісток про втечу Виговського до Польщі і надання йому там міст, це треба віднести за рахунок ворожого ставлення літописця до Виговського. Оповіданням про втечу Виговського до Польщі й надання йому там після цього міст, як би в компенсацію за загублене гетьманство, літописець хотів показати, що діяльність Виговського була тоді, в часи його гетьманства (1657 - 1659 р. р.), скерована на користь Польщі, де Виговський і одержав притулок після втрати гетьманства й нагороду (міста) за попередню діяльність на користь Польщі.

1660 р. Під цим роком у Самовидця містяться оповідання про комісію в Борисові й події війни між Україною, Москвою, Польщею, Кримом.

В оповіданні про події ради на Кодачку, оповівши цілком певно, що на цій раді, з приводу майбутніх військових акцій проти Польщі, були присутні Ю. Хмельницький і В. Шереметев²⁾, Самовидець каже, що „рада на Кодачку была у петровицю... и на оной радѣ постановили ити з войском под Львовъ, а з Шереметом старшимъ Цюцюрѣ, полковниковѣ переясловскому, и полку киевскому и прилуцкому“³⁾. Петрівка 1660 р. тяглася з 18 й до 29 червня ст. ст.⁴⁾. Рада ж на Кодачку була 7 липня ст. с., як про це писав Ю. Хмельницький в листі цареві з Корсуна від 15 липня 1660 р.: „По милостивомъ вашего царского пресвѣтлого величества указѣ, чинили есмы раду подъ Васильковымъ на Кодачку, 7 дня іюля, съ бояриномъ и воеводою и намѣстникомъ Бѣлозерскимъ съ Васильемъ Борисовичемъ Шереметовымъ“⁵⁾. ... Про склад козацьких полків, що мали йти в похід під проводом Т. Цицюри, ми маємо в листі Ю. Хмельницького цареві від 20 липня, що „мы уж прежде сего по прежнему вашего царского величества указу с боярином (титул) Шереметовым на всей раде под Васильковом на Кодачку постановили: против ляхов полкомъ итти Переясловскому, Киевскому, Прилуцкому, Миргородскому і Лубенскому“⁶⁾. Ці полки й були потім в цьому поході під проводом Т. Цицюри при московському війську⁷⁾.

1) Акты ЮЗР. IV № 115 с. 248.

2) Акты ЮЗР. V ч. 16 с. 33-34.

3) Літопись Самовидца, 62.

4) Н. Горбачевскій, 7, 74.

5) Акты ЮЗР. V № 16 с. 33; пор. Акты ЗР. V № 62; И. Каманинъ, Матеріали по исторіи Киевской городской общины, Бiev. Унив. Извѣстія 1892 № 2 с. 24-25; В. Волкъ-Карачевскій, тамож, 66; моя студія, До питання про певність відом. літоп. Самовидця, 46.

6) Моск. Архив Мин. Юстици, Белгород. стол. столб. 414 л. 448-449.

7) Памятники Киев. Ком. III 3 № 132 с. 438; А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, VI, 57; моя праця, Українські діячі XVII в. I, 93-94.

В оповіданні про події Чуднівської кампанії, поруч з такими певними звістками, як звістки про облогу поляками й татарами козацького війська на чолі з Ю Хмельницьким під Слободищем і угоду між козаками й поляками¹⁾, про перехід козаків війська Цицюри з табору Шереметева до польського табору, в якому був і Ю. Хмельницький, при чому козаки Цицюри потерпіли й шкоду від татар²⁾, про трактати В. Шереметева й здачу його з військом полякам й татарам, при чому він зобов'язався вивести з Києва московське військо³⁾, що кн. Барятинський відмовився зробити⁴⁾, про взяття В. Шереметева з військом в кримську неволю⁵⁾, а частини війська і в польській полоні⁶⁾, Самовидець одночасно в цьому оповіданні каже, що спочатку відбулася згода під Слободищем, а потім вже „усѣ войска, такъ коронніе, якъ козацкіе з Хмелницікимъ и орда потягнули ку Шереметовѣ, которій юже вишоль былъ з Котелнѣ, и Котелню запалили з живностями, где на пустинѣ облегли Шеремета вколо, не даючи оному упокою, а подѣ часѣ сліоти осѣнной. И такъ козаки, видячи гетмана своего з войсками, почали волно от Шеремета отступати, и самъ старшій Цюцюра зо всѣми козаками отступилъ Шеремета жѣ и до войска гетмана своего Хмелницкого зо всѣми козаками прихилився“⁷⁾.

В цьому оповіданні Самовидця маємо декілька помилок так про порядок розвитку подій, як і зміст самих подій. Так, за Самовидцевим оповіданням, виходить, що спочатку відбулися бої й згода поляків і татар з військом Ю. Хмельницького під Слободищем, а вже потім похід козаків, поляків і татар проти війська В. Шереметева. Адже ж спочатку, 14 вересня н. ст., польсько-татарське військо напало під Любаром на військо Шереметева, як про це маємо в т. зв. „Діаріюшу війни з Шереметом“ і в діаріюші учасника цих подій П. Гордона⁸⁾, а вже потім, коли полякам стало відомо про рух козацького війська під проводом Ю. Хмельницького для об'єднання з військом В. Шереметева, частина польсько-татарського війська рушила проти війська Ю. Хмельницького, напала на нього, й потім поляки склали трактат з козаками під Слободищем⁹⁾. Лише після цього трактату ця частина польсько-татарської армії повернулася добивати військо Шереметева¹⁰⁾.

Козаки ж під проводом Т. Цицюри, що були в таборі війська В. Шереметева, рушили з цього табору, до польського табору, не тому, що бачили там свого гетьмана з військом, як каже Самовидець, а згідно з наказом Ю. Хмельницького, як про це маємо й в діарії цього походу

1) Volumina Legum IV, 358-359; A. Grabowski, Ojez. Spom. I, 165 d. d.; P. Gordon, Tagebuch, I, 243; L. Kubala, Wojny dunskie, 398 d. d.; А. Барсуковъ, тамож, V, 393 і д.; В. Герасимчук, Чуднівська кампанія, 103 і д.

2) А. Grabowski, Ojez. Spom. I, 161; P. Gordon, Tagebuch, I, 244-245; Акты ЮЗР. V ч. 21 с. 39, ч. 22 с. 43; Акты Моск. Государства, III № 217 с. 198; И. Гурляндъ, Приказъ Великаго Государя Тайныхъ Дѣлъ, с. 289.

3) P. Gordon, I, 247; A. Grabowski, Ojez. Spominki, I, 162-163; Акты ЮЗР. V, № 21 с. 39-40; Акты Моск. Госуд. III № 245 с. 250-251; А. Барсуковъ, тамож, с. 426 і д.

4) С. Соловьевъ, Исторія III, 87; А. Барсуковъ, тамож, 435 і д.

5) А. Барсуковъ, цит. праця, с. 446 і д., VI, 2.

6) В. Герасимчукъ тамож, 152; пор. Дополн. къ III т. Дворцовыхъ Разряд., 316, 349-350, 355-356; А. Medekszy, Księga pamiętnicza, 202, 211, 215, 219, 286, 297.

7) Лѣтопись Самовидца, 62-63.

8) А. Grabowski, Ojez. Spominki I, 146; P. Gordon, Tagebuch, I, 216; А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, V, 323 і д.; В. Герасимчук, Чуднівська кампанія, 31. В розборі невірних звісток Самовидця про цю кампанію докладно джерел я не цитую, бо всі ці джерела розібрані, перевірені в цій важливій праці В. Герасимчука.

9) P. Gordon, Tagebuch, I, 228 ff; A. Grabowski, Ojez. Spom., I, 155, 165 d. d. (Diaryusz); Volumina Legum, IV, 358-359; Памятники Киев. Ком. IV, 3 № 6 с. 17. і д. (Слободищенський трактат); В. Герасимчук, тамож, 73 і д.

10) В. Герасимчук, тамож, 112 і д.

й в діяріюші П. Гордона¹⁾. До того ж, не всі козаки війська Цицюри встигли дістатися до польського табору, а частина їх мусила залишитися в таборі московському, як свідчать ті ж джерела²⁾.

В інших оповіданнях того ж 1660 р., поруч з такими певними звістками, як звістки про те, що Лівобережна Україна в наслідок Чуднівської кампанії й походів відділів Ю. Хмельницького під проводом Г. Гуляницького на Лівобережжя, стала під зверхністю Польщі, за винятком полків чернігівського, ніженського, переяславського, де був наказний гетьман Я. Сомко³⁾, про події війни на литовському фронті між відділами кн. Долгорукого й Чарнецького⁴⁾, Самовидець каже, що „Могилевъ, воеводу убивши, ляхомъ подался, и такъ же и Вилня учинило“⁵⁾. Адже ж захоплення цих міст поляками було 1661 р., при чому виленський воевода кн. Мишецький був заарештований залогою міста й вже потім скараний поляками на смерть⁶⁾.

Що ж до причин, чому трапилися ці непевні звістки, треба вважати, що хронологічні помилки трапилися завдяки тому, що літопис писався деякий час після подій, до того ж і 1660 р. були напади польсько-литовського війська на Вільно й Могилев⁷⁾. Інші ж непевні звістки в оповіданні літопису трапилися тому, що Ракушка не брав участі в цих подіях, бо під час Чуднівської кампанії, як говорилося вище, він був у Ніжені нав. полковником⁸⁾. Не був, очевидно, Ракушка і на раді на Кодачку; знати ж про ці події від безпосередніх учасників подій було йому важко, бо козаки ніженського полку були тоді на литовському фронті⁹⁾.

1661 р. В оповіданні цього року маємо у Самовидця звістки про події війни між тою частиною України, що була під владою Ю. Хмельницького, що користувався в цій акції поміччю поляків і татар, з частиною України, що була під владою Я. Сомка й орієнтувалася на Московщину.

В оповіданні про ці події, поруч з такими певними звістками, як звістки про відхід польських відділів з Лівобережжя й схилення на бік Московщини низки Лівобережних міст¹⁰⁾, необрання радою Сомка в гетьмани¹¹⁾, прихід козацьких відділів під проводом Ю. Хмельницького з тата-

¹⁾ А. Grabowski, Ojez. Spominki, I, 160-161; P. Gordon, Tagebuch, I, 243-244; В. Герасимчук, тамож, 112-113.

²⁾ А. Grabowski, Ojez. Spom. I, 162; P. Gordon, I, Tagebuch, 244-245; В. Герасимчук, цит. праця, 114. Крім того, з літопису складається вражіння, що козацьке військо з Ю. Хмельницким було при польсько-татарському війську до кінця трактатів з Шереметевим, тоді як козацьке військо залишило татар і поляків ще до кінця цих трактатів (В. Герасимчук, тамож, 116, 122).

³⁾ Акты Моск. Государства III, ч. 329 ст. 220, ч. 240 ст. 244, ч. 249 с. 254, ч. 254 с. 257 і д.; Акты ЮЗР. V, № 21, № 26 с. 46, № 35 с. 69; що ж до виразу Самовидця, що Сомко „наказнимъ гетманомъ присланный билъ“, демісце треба, на мій погляд, розуміти так, що Сомко був призначений нав. гетьманом від Ю. Хмельницького ще до Чуднова (Акты ЮЗР. VII ч. 131 с. 356).

⁴⁾ Акты Моск. Госуд. III № 162 с. 144 і д. № 186 с. 216; Памятники Киев. Ком. IV, 3 № 13; Дополн. кь III т. Дворц. Разр. 244-245; С. Соловьевъ История, III, 81; L. Kubala, Wojny dunskie, 371 d. d.

⁵⁾ Літопись Самовидца, 26 і д.

⁶⁾ Хроника бѣлорусскаго города Могилева... Трубницькаго, с. 24; С. Соловьевъ, История, III, 116; В. Васильевскій, Очеркъ исторіи г. Вильны, 72-73; Т. Корзоп, Dzieje wojen, II, 374.

⁷⁾ С. Соловьевъ, История III, 79; L. Kubala, Wojny dunskie, 358-360, 370.

⁸⁾ Про це вище с. 149-150.

⁹⁾ Акты ЮЗР. V № 14 с. 28; Акты Арх. Экспедиции, IV № 119 с. 165; Акты Моск. Госуд. III № 148 с. 134; Памятники Киев. Ком. IV, 3 ч. 6 с. 21-22; Volumina Legum IV, 385; А. Grabowski, Ojez. Spom. I, 166.

¹⁰⁾ Акты ЮЗР. V № 28. с. 49 № 34-35.

¹¹⁾ Тамож, ч. 31 с. 56.

рами під проводом хана й поляками на Лівобережжя й невдалу облогу ними Переяслава й Ніжена¹⁾, про напад на Стародубовщину й Московщину²⁾, відступ війська татарського і Ю. Хмельницького з Лівобережжя³⁾, Самовидець одночасно вказує, що перед цим необранням Сомка гетьманом „усе Задніпря zostało в подданствѣ его царскому величеству“⁴⁾. Адже ж не всі Лівобережні місцевості перед цією радою були під владою Московщини. 15 травня с. ст. 1661 р. до Москви прибули з цієї ради козацькі посланці від Лівобережжя й показали, що „рада была у нихъ по Паскѣ въ третье воскресеньѣ⁵⁾, подъ Нѣжиномъ въ полѣ... А Платавской полковникъ Жученко на радѣ не былъ, потому что вины своей къ великому государю не принесъ и сидитъ въ Платавѣ, а при немъ держатца городки Опушня, Котелва, два Санжарова, Новой да Старой, да Кобылякъ; а людей въ Платавѣ и въ тѣхъ городкахъ, которые держатца при Жученкѣ, съ 1000 человекъ конницы, да пѣхоты сборной мужичья 2000 человекъ, въ Котелвѣ стоятъ на залогѣ“⁶⁾. Потім у відписці кн. Г. Ромодановського цареві, що її одержано на Москві 6 червня, маємо: „Да маія жъ, государь, въ 26 день писалъ къ намъ, холопомъ твоимъ Григорей же Касаговъ, что Чигиринскаго полку города, которые по сю сторону Днѣпра въ винахъ своихъ тебѣ великому государю доби́ли челомъ, и тѣхъ городовъ сотники тебѣ великому государю присягу вновь учинили; а Платавской де полкъ тебѣ великому государю весь поддался и присягу учинили жъ и Голтвейскіе жители к вѣрѣ приведены“. До цієї ж відписки додано розпис тих міст чигиринського полку, що піддалися цареві; між ними маємо й міста, що були на лівому боці Дніпра, як, напр., Кременчук, Кобыляки й інш.⁷⁾

Крім того, Самовидець каже, що „ханъ уступилъ про Божоявленію от Нѣжина посполу с Хмелницким“, що вже свідчить про те, що цю подію й сам Самовидець відносить до 1662 р.⁸⁾

Що ж до причин цих непевних звісток, мушу вважати, що помилка про підлеглість всього Лівобережжя цареві трапилася тому, що Самовидець-Ракушка з часом забув точну дату цієї події. Помилка ж про час відступу війська Ю. Хмельницького й татар з-під Ніжена трапилася завдяки звичаю Самовидця розпочинати кожен рік значною подією, а також тим, що Самовидець оповіданням про цей відступ закінчив своє оповідання про військові акції 1661 р.

1662 р. Під цим роком в літопису Самовидця містяться звістки так про боротьбу між Лівобережною й Правобережною Україною при допомозі сусідніх країн, як і про внутрішню боротьбу на Україні, зокрема на Україні Лівобережній.

В оповіданні про боротьбу між Лівобережною й Правобережною Україною, оповідаючи цілком вірно, що Ю. Хмельницький залишив на Лівобережжя

¹⁾ Акты ЮЗР. VII ч. 112 с. 328-329, ч. 114 с. 332-333; Акты Моск. Госуд. Ш, № 550 с. 470.

²⁾ Мос. Архив Мин. Юстиции, Белгород. ст. столб. 538 л. л. 257-259 (відписки московських воевод про прихід татар в курський і рильський повіти); Акты Москов. Государства, III № 550 с. 470; Дополненія к III т. Дворц. Разрядовъ, 306, 308; Полн. Собр. Законовъ, I № 320 с. 566; Памятники Киев. Ком. IV, 3 № 36 с. 161-162; С. Соловьевъ, Исторія, III, 102.

³⁾ Памятники Киев. Ком. IV, 3 № 23 с. 146.

⁴⁾ Літопись Самовидца, 64.

⁵⁾ Ц. т. 28 квітня ст. ст. (Н. Горбачевскій, Археогр. Календарь, 7, 58).

⁶⁾ Акты ЮЗР. V с. 56.

⁷⁾ Тамож, с. 65-66.

⁸⁾ На жаль, я не знайшов точної дати відступу пійська Ю. Хмельницького й татар з-під Ніжена.

бережжі в Ірклієві козаків, а хан біля Ірклієва татар¹⁾, Самовидець каже далі, що „Ромодановскій, скупивши войска, пошолъ ку Арклѣву и тихъ татар погромилъ у Веремѣвцѣ, съ которихъ мало увойшло за Днѣпръ, бо той погромъ былъ заразъ по Воскресеніи, — и Арклѣвъ узали и спалили“²⁾.

Великдень 1662 р. був 30 березня ст. ст.³⁾, а цей розгром, що про нього каже Самовидець, був раніш і погромлені були не тільки татари, але й козаки під проводом нах. гетьмана І. Богуня. В одписці царев Г. Ромодановського, що її одержано в Москві 30 березня с. ст., маємо про цей бій, що після того, як Ромодановському стало відомо, „что изменники от Юраски Хмельницкого наказной гетманъ Ивашка Богунъ да полковники Федка Бережецкой и иные з Заднепръскими черкасы и с татарами“ стоять в Жовнині, Вереміівці, Ірклієві, Крапивні й по селах, він рушив проти них. „И марта, государь, въ 12 день пришли мы, холопы твои, к рекъ Сулѣ, и переправясь реку Сулу, городъ Жолнинъ взяли. А какъ мы, холопы твои, почели переходить реку Сулу, про то, государь, вѣдомо учинилось измѣнником Ивашке Богуну и полковником и татаром; и пришли на нас, холопей твоих, под город Жолнинъ; и учинился у твоихъ, великого государя, ратныхъ людей с татарами и с черкасы бой“; у цім бою відділи Ромодановського „татар и измѣнников черкас побили и гоняли и побивали на десяти верстах“. Коли ж Богун з решткою війська окопався на Днѣпрѣ, „мы, холопы твои, тово ж числа, сождався с твоими, великого государя, ратными людьми, из-за переправы реки Сулы пошли на них к рекъ Днепру, и учинили к окопу приступъ, и окопъ твои, великого государя, ратные люди взяли, многих татар и черкас побили, а иные потонули в Днепрѣ, и пушки и знамяна и перначъ поимали“⁴⁾. 30 березня ст. ст. про цю перемогу Ромодановського до Москви вже „пригнали... сеунщики“⁵⁾. Пізніш, в грамоті царя Федора Г. Ромодановському від 1678 р. маємо, що останній 1662 року погромив під Ірклієвом татар „да наказного гетмана Ивашка Багуна“⁶⁾. Все це й свідчить про помилку Самовидця.

Що ж до взяття Ірклієва, то його взяли відділи воеводи Чаадаєва й Сомкові 18 березня ст. ст., як про це маємо у відписці цареві Чаадаєва від 28 березня с. ст. 1662 р.⁷⁾

В оповіданні про дальші події боротьби Лівобережжя з Правобережжям, поруч з такими певними звістками, як звістки про похід козацького війська з Правобережжя під проводом Ю. Хмельницького під Переяслав і облогу цього міста⁸⁾, похід проти війська Ю. Хмельницького козацьких відділів і відділів московських під приводом Г. Ромодановського й відступ в зв'язку з цим війська Ю. Хмельницького з-під Переяслава під Городище⁹⁾, посилку Г. Ромодановським під'їзду до війська Ю. Хмельницького¹⁰⁾, об'єднання відділів під проводом Я. Сомка з військом Ромодановського, розгром ними війська Ю. Хмельницького, захоплення ними Юрасевого табору зі згадкою, що підчас цього розгрому багато війська

1) Акты ЮЗР. V № 44 с. 97.

2) Лѣтопись Самовидца, 64-65.

3) Н. Горбачевскій, Археогр. Календарь, 7, 28.

4) Додаток ч. 3.

5) Доп. къ III тому Дворц. Разрядовъ, 326-327.

6) Дополненія къ Актамъ Историческимъ, IX № 30 с. 86.

7) Моск. Архив Мин. Юстици, Белгородский стол, столб. 468 л. л. 448-450, ст. 475 л. л. 232-235.

8) Акты ЮЗР. V № 56 с. 116, 117, № 58 с. 121, 123, 125, VII № 118 с. 340.

9) Моск. Архив Мин. Ю ст. Белгород. стол, столб. 468 л. 510-511 (одписка цареві В. Волконського з Переяслава).

10) Додаток ч. 4; про татарський під'їзд під Пирятин, про що є у Самовидця, я не знайшов звісток.

Юрасевого загинуло¹⁾, що бій цей мав місце 16 липня²⁾, ст. ст., Самовидець каже, що перед цим боєм „татаре, zostавивши Хмельницького, за Дніпръ переправовалися и поїшли у свою землю“³⁾.

Аджеж у реляції Г. Ромодановського про цей бій з військом Ю. Хмельницького маємо, що в цім бою погромлено „и татар“; також і бранці, захоплені на цьому бою, показали, що в війську Юрася було „татар 2 тисячи человекъ“⁴⁾. В листі М. Филимоновича про цей бій також маємо, що бій був „і с татари“⁵⁾.

О подіях, що мали місце після цього бою, Самовидець каже, що після перемоги над військом Ю. Хмельницького козаки схилилися до обрання Я. Сомка на гетьмана; проти цього були єп. Методій Филимонович і В. Золотаренко, що „упросили князя Ромодановского, жебы найскорѣй ишоль под Черкаси, не ожидаючи Якіма Сомка гетмана, которій на рядощахъ гулялъ с козаками. А тоє сприялъ писарь Сомковъ, же Васютъ, которій потаємне перенятий былъ от Васюти, и той почувши, же конечно рада мѣтъ бити на потвердження гетманства Сомковъ, аже и козаки полку нѣжинского на тоє схилилися. Итакъ князь Ромодановскій, не ожидаючи приезду Сомкового з Переясловлю, рушилъ з войсками московскими, при которомъ и Васюта з полкомъ нѣжинскимъ поїшоль, инніе всѣ полки заставивши; до которихъ Сомко приехавши, аже не засталъ князя“⁶⁾.

Тимчасом, ми маємо зовсім інші відомості про ці події, при тому від особи, що потерпіла в цій справі, — від самого Сомка. В листі цареві від 26 серпня с. ст. Сомко писав про ці події так: третього дня після бою „коли всі козаци, навіть і нїженського полку, за винятком лише В. Золо-таренка й декого з сотників, хотіли утворити раду для обрання гетьмана-Сомко з чернігівським, ірклївським, лубенським, миргородським, при-луцьким, зінківським, каневським полковниками були у Ромодановського, щоб відбулася рада. Ромодановський під впливом В. Золотаренка, Д. Гуджола, полковника полтавського, й М. Филимоновича, не згодився на раду; й рада не відбулася“⁷⁾. У відписці цареві вищезгаданого О. Коковинського з Переяслава маємо лише, що 18 липня прибув до Переяслава Я. Сомко з чернігівським полковником О. Сидичем і козаками „и били челомъ великому государю въ Переяславѣ воеводѣ князю Василью Волконскому, чтобъ онъ князь Василей извѣстилъ великому государю, чтобъ великій государь указалъ выбрать на гетманство изъ черни волними гласы, кого онъ излюблять... а не выбравъ въ гетманы, на тотъ бокъ Днѣпра идти нелзе. А околничей де и воевода князь Григорей Григорьевичъ Ромодановской, ставався съ Мееодіемъ епискупомъ и съ полковникомъ Нѣжинскимъ Васильемъ Золотаренкомъ, хотять обобратъ въ гетманы

¹⁾ Додаток ч. 4, 5; Моск. Арх. Мин. Юст. Белгород. стол. столб. 468, л.л. 510, 511; Акты ЮЗР. V № 58 с. 126; Дополн. къ III т. Двор. Разр., 345-346. Про кількість німецької піхоти, що загинула в цьому бою, Самовидець каже, що її було тисяча. Про тисячу німецьких драгун ми в війську Юрася при маємо (Дод. 4).

²⁾ Додаток ч. 4, 5; Моск. Арх. Мин. Юст. Белгор. стол. столб. 468 л.л. 510-511; що ж до дати цього бою 17 червня с. ст., що маємо у стольника О. Коковинського, що був на цьому бою (Акты ЮЗР. V № 58 с. 125), яку дату приймають М. Костомаров і В. Ейнгорн (Н. Костомаровъ, Гетманство Ю. Хмельницького, 161; В. Эйнгорнъ, Очерки, 191), — тут ми маємо при виданні Актів звичайну друкарську помилку, бо в оригіналі, з якого видано це місце Актів (Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Малорос. 1662 г. № 12), ми маємо дату цього бою 16 липня.

³⁾ Лѣтопись Самовидца, 65 і д.

⁴⁾ Додаток ч. 4.

⁵⁾ Додаток ч. 5.

⁶⁾ Лѣтопись Самовидца, 68.

⁷⁾ Моск. Архив Мин. Юстиции, Столб. Малорос. Приказа 5861/50 л. л. 25-27; пор. Г. Барповъ, Мее. Филимоновичъ, Прав. Обзор. 1875 № 2 с. 230 і д. В. Эйнгорнъ, Очерки, 191-192.

кто имъ любъ; а кого чернь въ гетманы обираетъ, того околничей на гетманство не обираетъ; и у гетмана у Самка съ епискупомъ о томъ сварка была болшая¹⁾. Скарг на вчинки Ромодановскаго (рух в похід), про що каже Самовидецъ, ми в обох цих випадках не маємо.

В дальшому, поруч з такими певними звістками, як звістки про посылку Ромодановським за Дніпро відділів під проводом стольника М. Приклонського й про рух Приклонського з військом до Бужина, куди рушив на чолі війська й кн. Г. Ромодановський²⁾, Самовидецъ каже, що на заклик Ю. Хмельницького на допомогу Правобережжю „поспѣшивъ салтанъ“³⁾.

Тимчасом, Ю. Хмельницький в листі до короля від 11 вересня цього 1662 р., оповідаючи про військові акції, повідомляв, що ханъ прислав на допомогу йому військо під проводом двох салтанів — Селім - Гирея й Магмет - Гирея⁴⁾. Також про цих двох солтанів, що керували татарами в цьому поході, маємо і у відписці Г. Ромодановського про військові акції з татарами⁵⁾ і в свідченнях татарських бранців В. Золотаренкові⁶⁾.

В дальшому, Самовидецъ, оповідаючи про бої з татарами козацьких і московських відділів, каже, що, довідавшись про наступ татар, „столникъ Приклонскій, рушилъ з Бужина ку перевозу, и такъ оныхъ напала орда, а оборонною рукою до самого перевозу ишли таборомъ, и мало що утратили. Тилко ж нашъ людъ несталій, зоставивши табуръ у Днѣпръ уплавъ пойшолъ, тилко гармати поромомъ перевезли, що татаре ажъ у Днѣпръ за Москвою уганяли, але з берега стрилбою з гарматъ и дробною оныхъ отбывали, бо вода мала на тотъ часъ была“⁷⁾. З цього оповідання Самовидця утворюється вражіння, що козацько-московське військо в цьому бою особливої шкоди не зазнало.

Ю. Хмельницький в своїому вищезгаданому листі до короля навпаки повідомляв про дуже великі страти війська своїх ворогів⁸⁾. М. Костомаров і В. Вовк - Карачевський, спираючись на оповідання Самовидця про ці події, вважали, що Ю. Хмельницький навмисне перебільшив успіхи татар і невдачу своїх ворогів⁹⁾. Адже ж, в оповіданні Самовидця ми маємо зменшення невдачі козацько-московського війська, що стверджується так вищезгаданим листом Ю. Хмельницького королеві, як і реляцією Ромодановського про ці події, а Ромодановському не було рації збільшувати розгром його відділів, а скоріш була рація зменшити розміри цього розгрому. Ромодановський мусив визнати, що, коли татари „всѣми силами учинили к обозу напускъ и приступъ жестокой. И твои, великого государя, ратные люди, видя ихъ многолюдство и напуски жестокие, драгнули и почали садитца в суды, а иные плыть через реку Днепръ и перевезлись и переплыли к намъ, холопомъ твоимъ, в обоз. А которых твоих, великого государя, ратных людей немногих заставили назаде с товарищем моим с стольникомъ и воеводою с Михайломъ Приклонскимъ, и тѣх побили и в полон поимали; а товарищъ мой стольникъ и воевода Михайла

1) Акты ЮЗР. V № 58 с. 126; про зв'язок В. Золотаренка з писарем Самка, про що каже Самовидецъ, я даних не знайшов.

2) Додаток ч. ч. 6, 7.

3) Лѣтопись Самовидца, 68 - 69.

4) Памятники Кіев. Ком. IV, 3 с. 190: „Kiedy Chan jego Msc dotrzymuwiać poprzyjęzonego Waszey Krolewskiej Msci Braterstwa na grałowną potrzebęу prosbę moię lubo nie прѣтко Selim Giereia у Mehmet Giereia Soltanow Jehmciow z Wielkimi przeciwko nieprzyiacielowi на posilek wyprawil Ordami“.

5) Додаток ч. 7.

6) Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгородский стол, столб. 538, л. л. 117 - 119.

7) Лѣтопись Самовидца, 69.

8) Памятники Кіев. Ком. IV, 3 ч. 43 с. 189 і д.

9) Н. Костомаровъ, Гетманство Ю. Хмельницькаго, 163; В. Волкъ - Карачевскій, Борьба Польши, 103.

Приклонской приплыл ко мне, холопу твоему, в обоз¹⁾. Також 31 серпня с. ст. 1662 р. московським посланцем в Криму Якушкіну й Михайлову оповідав полонений І. Найденов, що потрапив у полон при цьому розгромі відділів Приклонського, що на цьому бою частинам Приклонського з татарами „урон учинился великого государя ратным людем большой“²⁾.

В дальшому, оповівши цілком вірно про відступ козацько-московського війська до Лубен³⁾, Самовидець каже, що „Хмельницькій, не могучи переясловской шкоди собѣ наградити и укрьпитися, отдавъ гетманство Тетерѣ, а самъ въ чернцѣ постриглся“⁴⁾. Але ж відмовлення Ю. Хмельницького від гетьманства мало місце не 1662 р., під яким роком про це оповідає Самовидець, а на початку 1663 р. Князь Г. Ромодановський в одписі цареві на початку січня 1663 р. писав між іншими справами, що „генваря, государь, в 11 день приехал к нам, холопом твоим, Обрамъ Батюшков, а с ним Абрамом писал к нам, холопом твоим, наказной гетман Яким Самко : генваря - де, государь, въ 1-мъ и-въ-2-мъ числѣхъ была рада в Чигиринѣ у всѣхъ Заднепрѣских полковниковъ. И на той де, государь, раде Юрас Хмельницкой гетманство здал; а на ево мѣсто выбрали в гетманы Павла Тетерю; а Хмельницкой де хочет постригца“⁵⁾. Ця звістка, що ми, на жаль, не маємо джерел її, побічно стверджується тим, що ще 8 грудня с. ст. 1662 р., коли київський райца К. Федорів був у Чигирині, Ю. Хмельницький посідав гетьманство й приймав посланця від короля польського⁶⁾. П. Тетеря в листі до короля від 10 грудня 1662 р. ще не підписується гетьманом⁷⁾, а в листі до Сомка від 5 січня с. ст. 1663 р. Тетеря вже підписується гетьманом і повідомляє про обрання його на цю посаду⁸⁾. Московський капітан Аврам Батюшков, що виїхав з Переяслава 7 січня с. ст. 1663 р., оповідав, що в Переяславі в вісті, що Ю. Хмельницький зрікся гетьманства й на гетьмана обрано П. Тетерю⁹⁾.

Крім того, треба відзначити, що, коли в звістках про похід лівобережних відділів на чолі з Я. Сомком після розгрому відділів Ю. Хмельницького в липні на правий бік Дніпра до Канева й повернення потім в цілості на Лівобережжя¹⁰⁾, Самовидець дає певні звістки, — звісткою його в зв'язку з цим походом, що Сомко повернувся, „установивши полковникомъ Лизогуба в Каневѣ“¹¹⁾, треба користуватися з певним застереженням. Прийняти її за певну можна тільки тлумачучи, що в цей похід Сомко лише зміцнив полковництво Лизогуба в Каневі, бо ще 13 липня с. ст., ц. т. ще до розгрому відділів Ю. Хмельницького, Я. Сомко казав стольнику Коквинському, що він послав до Канева каневського полковника Лизогуба¹²⁾.

Крім того, з певним застереженням треба користуватися звісткою Самовидця в оповіданні про події походу відділів Ромодановського на Правобережжя, що Ромодановський „послалъ товариша своего, столника Приклонского, которій переправивши Днѣпръ, подступилъ под городъ

1) Додаток ч. 7.

2) Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Крымские, Книга 43 л. л. 110-111.

3) Додаток ч. 7; Моск. Архив Мин. Юстиции, Столб. Малоросс. Приказа № 5861/50 л. 30 (лист Сомка цареві); Памятники Киев. Ком. IV, 3 ч. 43 с. 191; В. Эйнгорнъ, Очерки, 192-193.

4) Лѣтопись Самовидца, 69.

5) Додаток ч. 8; пор. Л. Окіншевич, Генеральна Рада, 277.

6) Акты ЮЗР. VII № 120 с. 342.

7) Памятники Киев. Ком. IV, 3 № 53 с. 323 і д.

8) Акты ЮЗР. VII № 121 с. 376.

9) Тамож, с. 343.

10) Додаток ч. 6; Моск. Архив Мин. Юстиции, Столб. Малоросс. Прик. ч. 5861/50 л. л. 27, 30 (лист Сомка цареві).

11) Лѣтопись Самовидца, 68.

12) Акты ЮЗР. V № 58 с. 125.

Черкаси, которому Черкаси здалися. Й тамъ будучи в Черкасахъ, наставляли полковникомъ з своєї руки Михайла Гамалію¹⁾, тоді як Ромодановський доносив цареві підчас цього походу, що він 24 липня послав до Черкас для приводу до присяги цареві підполковника Л. Ведевського, а Приклонського за Дніпро Ромодановський послав 25 липня²⁾. Крім того, Сомко пізніш писав цареві, що в Черкасах старшим поставлено М. Гамалію й Кравченка³⁾. Не відношу ж я цих звісток Самовидця до непевних тому, що вважаю, що Ведевський був підлеглий Приклонському, а Кравченко міг бути при Гамалії обозним або займати іншу вищу посаду в полкової адміністрації.

Також і в оповіданні Самовидця про боротьбу на Лівобережжі за гетьманство, коли ми можемо прийняти за певні звістки, що рада 1662 р. в Козельці була після великдня⁴⁾, що, після обрання Сомка на цій раді гетьманом, до присяги приводив єп. Методій, що ця рада не припинила боротьби за гетьманство між Сомком, В. Золотаренком й І. Брюховецьким, а лише викликала гнів царя на Сомка й більшу ворожнечу проти Сомка, ж з боку В. Золотаренка й М. Филімоновича⁵⁾, що в дальшому на кінець року Сомко і Золотаренко прийшли до згоди⁶⁾, що на боці Брюховецького були полтавський, зінківський і миргородський полки — Лівобережжя по Ромни⁷⁾, а на боці Сомка полки переяславський, лубенський, прилуцький, ніженський і чернігівський⁸⁾, все ж звістку Самовидця, що після Козелецької ради Филімонович і Золотаренко цареві „описали Сомка гетмана, же конечно по орду посылаеть, хотячи измѣнити“⁹⁾, треба взяти з певним застереженням, бо подібного документа я не знайшов. Та і в листі М. Филімоновича до Москви про цю раду¹⁰⁾ подібних обвинувачень проти Сомка не маємо.

Що ж до причин, чому трапилися ці помилки в літопису Самовидця, — мусимо визнати, що помилка про дату бою війська Ромодановського з татарами й про участь козаків в цьому бою трапилася тому, що Р. Ракушка міг не знати докладно про це, бо був тоді в Москві в посольстві¹¹⁾. Помилка про участь орди на бою 16 липня трапилася тому, що Самовидець з часом забув так незначну подробицю. Помилка про прибуття на допомогу Ю. Хмельницькому з ордою одного солтана, а не двох, трапилася або тому, що з цих солтанів брав найважливішу участь в подіях Магмет-Гирей¹²⁾, або ж тому, що з часом один з солтанів, Магмет-Гирей, повер-

1) Лїтопись Самовидца, 68.

2) Додаток ч. 6.

3) Моск. Архив Мин. Юстиции, Столб. Малорос. Прик. № 5861/50, л. 34.

4) Великдень 1662 р. був 30 березня, як зазначено вище, а рада в Козельці була 14-15 квітня с. ст. (Г. Карповъ, М. Филімоновичъ, Прав. Обзор. 1875 № 2 с. 216 і д.; В. Эйнгорнъ, Очерки, 178 і д.).

5) Г. Карповъ, тамож, с. 217; А. Востоковъ, Козелецкая рада 1662 г. Киев. Старина кн. 2 с. 277-288; В. Эйнгорнъ, Очерки, 181.

6) В. Эйнгорнъ, Очерки, 200-201. Що ж до звістки Самовидця про присягу в Ічні Сомкові, тоді як ми знаємо, що про гетьманство Сомку була рада в Ніжені, на якій Сомка не було (Акты ЮЗР. VII, ч. 121, с. 357, 370, 372), мені здається певним що до цього погляд М. Костомарова, що в Ічні відбулася рада між Сомком і Васютою (а можливо, додамо, союз цей був скріплений і присягою), а рада відбулася після цієї згоди в Ніжені (Н. Костомаровъ, Гетманство Ю. Хмельницкаго, 169). Що ж до оповідання літопису про спробу В. Золотаренка знищити частину старшини і про посольство його до Брюховецького, — я на знайшов даних, які б або стверджували або вищили цю звістку.

7) Акты ЮЗР. VII ч. 121 с. 344, 347, 350, 351, 353; пор. Акты Историческіе IV ч. 167 с. 325.

8) Акты ЮЗР. VII ч. 121 с. 354, 373 і д.

9) Лїтопись Самовидца, 65 і д.

10) Г. Карповъ, М. Филімоновичъ, Прав. Обзор. 1875 № 2 с. 215 і д.

11) Про участь Ракушки в цьому посольстві вище, с. 150-151.

12) Памятники Киев. Ком. VI, 3 ч. 43 с. 391.

нувся до Криму, а Селим-Гірей залишився про Ю. Хмельницькому, як про це оповідав московським посланцям в Криму — І. Опухтіну й Ф. Байбакову 10 вересня 1662 р. товмач Араслан¹⁾). Розмір поразки козацько-московського війська від татар Самовидець зменшує з патріотизму. Помилкову дату відмовлення Ю. Хмельницького від гетьманства й вступу на гетьманство П. Тетері ми маємо в Самовидця, не тільки тому, що він з часом забув дату цих подій, а ще й тому, що Ю. Хмельницький ще 1662 р. повідомляв Я. Сомка про свій намір залишити гетьманство й пійти в ченці²⁾; безумовно, подібні чутки про це могли зробити вплив на цю помилкову дату Самовидця, подібно тому, як ми маємо в іншого сучасника, Брлича, звістку про відмовлення Ю. Хмельницького від гетьманства в жовтні 1662 р.³⁾ Що ж до звістки Самовидця про причину, чому не відбулася в липні рада для обрання гетьмана, — причину цієї помилки у Самовидця треба, на мій погляд, вбачати в особистій участі Ракушки в цих подіях, чому він і хотів дати ці події в непевному вигляді. На жаль же, ті звістки про життя Р. Ракушки, що я знайшов, не дають змоги з певністю освітити й з'ясувати це питання.

1663 р. Під цим роком в літопису Самовидця містяться оповідання про відому „Чорну“ раду в Ніжені й зв'язані з нею події, про повстання Поповича в Павлоччі й про початок походу козацького правобережного, татарського й польського війська під проводом короля Яна-Казимира на Лівобережжя.

Оповідання про події 1663 р. Самовидець починає так: „Зараз по весні заводиться на новое лихо, чого за инихъ гетмановъ не бывало, то есть чорной ради“⁴⁾; з цього виразу складається вражіння, що до 1663 р. на Україні не було чорних рад. Адже ж ми маємо чорні ради на Україні й до Хмельниччини й за часи Хмельниччини й опісля неї. Так, на початку серпня 1636 р. мала місце чорна рада на Росаві⁵⁾. На самому початку революції 1648 р. відбулася чорна рада підчас повстання козаків біля Кам'яного-Затону⁶⁾. 1651 р., як оповідав в польському таборі бранець, ресстровий козак, Б. Хмельницький в поході, „uderzawszy w bębnу na czerniecka radę“, запитував військо, чи миритися з королем чи ні⁷⁾. 1659 р. І. Виговський скликав чернецьку раду, як про це повідомляв король А. Потоцький, що був при Виговському⁸⁾, а 1660 р. відбулася чернецька рада в Корсуні, докладний опис якої маємо в реляції представника польського уряду на цій раді — С. Беневського⁹⁾.

В опису подій, що мали місце перед „Чорною“ радою 1663 р., поруч з такими певними звітками, як звістки про надсилку від царя на цю раду окольничого кн. Д. Великого-Гагіна й стольника К. О. Хлопова¹⁰⁾,

1) Моск. Архив Мин. Иностр. Дел. Дела Крымские 1659 г., столб. № 3.

2) Л. Окиншевич, Генеральна рада, 308.

3) J. Jerlicz, Latopisiec, II, 72.

4) Літопись Самовидця, 72.

5) М. Грушевський, Історія, VIII, I с. 230 і д.

6) Памятники Киев Ком. I с. 202.

7) A. Grabowski, Ojcz. Spom., II, 71-72.

8) Памятники Киев. Ком. III с. 374.

9) Тамож, IV, 3 с. 39 і д. Щодо думки Л. Окиншевича, що Самовидець вважав цю чорну раду 1663 р. за незаконну з-за участі в ній селянства, при чому він базується на виразі Самовидця, „нове лихо, чого за инихъ гетмановъ не бывало“ (Л. Окиншевич, Генеральна рада, 301), на мій погляд, Самовидець в даному місці взагалі висловлює своє незадоволення на чорну раду, незалежно від складу її.

10) Дополн. къ тому-III. Дворц. Разрядовъ, 367, 369; Акты ЮЗР. V № 70, с. 173; Моск. Архив Мин. Юстиции, Столб. Сибирского Приказа № 6672/627 (справа про цю Чорну раду).

про рух І. Брюховецького з його прихильниками з Гадяча й Я. Сомка з його прихильниками до Ніжена¹⁾, про об'єднання Брюховецького за містом з Велико-Гагінем, при якому були й відділи московського війська, вступ цього війська до міста, перебування Сомка й Брюховецького у Великого-Гагіна²⁾. Самовидець оповідає, що перед цією радою „фортеліовъ заживаєть Брюховецькій и докучаєть его царскому величеству о той радѣ просячи“, й, що підчас перебування Сомка й Брюховецького у Великого-Гагіна перед радою, коли останній оповістив Сомка й Брюховецького про указ царя про раду „Сомко, яко уже маючий гетманство от подручнихъ собѣ полковниковъ и сотниковъ и козаковъ, подтвержденное, присягою ново у Ичнѣ, суперечали тоей радѣ“³⁾.

Адже ж Брюховецький й його прихильники не вживали 1663 р. ніяких особливих заходів перед царом для скликання чорної ради, бо справу про скликання цієї ради вирішено на Москві раніш, про що й було відомо так Брюховецькому, як і Сомкові з його прихильниками, як про це ми маємо в звідомленні Ф. Ладиженського, що був на початку 1663 р. і в Брюховецького й у Сомка⁴⁾.

Так само, не маємо ні в яких джерелах, з'окрема в відписках Великого-Гагіна, про те, що Сомко перед самою радою, підчас перебування у останнього, був проти ради. Великого-Гагін, ворожий Сомкові, безумовно б відмітив і, навіть, підкреслив би цю неслухняність Сомка волі царя.

Так само, не можна прийняти звістки Самовидця, що Брюховецький перед цією радою притяг на свій бік М. Филімоновича „подарунками и обетницами розними, яко то люде звикли дарами уводитися“⁵⁾, бо, коли б М. Филімонович підтримував І. Брюховецького та його прибічників із суто-корисних мотивів, — такі богачі, як Сомко, або В. Золотаренко дали б, безумовно, більш М. Филімоновичу, аніж І. Брюховецький⁶⁾.

В опису ж самої ради, поруч з такими певними звістками, як звістки, що рада мала місце 17 червня⁷⁾, на початку петрівки⁸⁾; що на раду наказано йти без зброї, що за містом було розбито царський намет, біля якого стояло московське військо⁹⁾, що Сомко прибув на раду з озброєними відділами своїх прихильників¹⁰⁾, що Великого-Гагіну не дано докінчити церемоніал перед радою, а розпочато бурхливі вибори гетьмана, підчас яких зламано бунчук Сомка, декілька душ забито, що Сомко мусив зі своїми прихильниками відступити до свого табору, залишивши свої клейноди в руках прихильників Брюховецького¹¹⁾, Самовидець, кажучи про Великого-Гагіна, зве його боярином¹²⁾. Адже ж Д. Великого-Гагін підчас цих подій мав чин окольничого. Так звать Великого-Гагіна так усі джерела, щодо цих подій, як і сам Самовидець у попередньому оповіданні

1) Акты ЮЗР. V № 67 с. 168-169; про перебування І. Брюховецького й М. Филімоновича в квітні 1663 р. в Гадячі — Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгородский ст. столб., 358 л. 403 (відписка Г. Ромодановського цареві); Р. Gordon, Tagebuch, I, 327.

2) Л. Окиншевич, Генеральна Рада, дод. ч. 5. с. 415; пор. Р. Gordon, I, 327-328.

3) Лѣтопись Самовидца, 72 і д.

4) Акты ЮЗР. VII ч. 121 с. 345 і д.

5) Лѣтопись Самовидца, 73.

6) Пор. Г. Карповъ, М. Филімоновичъ, Прав. Обзор. 1875 № 4 с. 637.

7) Акты ЮЗР. V ч. 70 с. 173; Л. Окиншевич, цит. праця, дод. ч. 6 с. 416; Р. Gordon, Tagebuch, I, 328.

8) Петрівка 1663 р. розпочалася з 15 червня с. ст. (Н. Горбачевскій, 7, 68).

9) Л. Окиншевич, тамож, с. 415; Р. Gordon, Tagebuch, I, 328.

10) Р. Gordon, I, 328-329.

11) Л. Окиншевич, тамож, с. 416; Р. Gordon, I, 329. Що ж до того, що, за звісткою Великого-Гагіна, на раді вислухано грамоту царя, а бій почався лише підчас промови, а Самовидець каже, що бій почався підчас читання грамоти — встановити дійсний стан речей тут тяжко.

12) Лѣтопись Самовидца, 74-75.

про посилку Великого-Гагіна на Україну. Окольнічим-Великого-Гагін і помер 14 серпня 1675 р.¹⁾

Маємо ми непевні звістки у Самовидця-Ракушки й в його оповіданні про кінець цієї ради. Тут, давши такі певні звістки, як звістки, що підчас пересправ про закінчення цієї ради широкі маси козацтва, що трималися Сомка й його прихильників, відступили від них і перейшли на бік Брюховецького, так що Сомко з визначнішими з його прихильників мусили шукати захисту в наметі Великого-Гагіна, а він віддав їх за варту до ніженського замку, а зброю, коней та інше майно у них одібрано²⁾, що Великого-Гагін після цього підтвердив гетьманство Брюховецькому, що присяг цареві з військом у соборній церкві Миколая³⁾ і поставляв нових полковників⁴⁾, Самовидець одночасно з цим каже, що підчас цього Брюховецькому князь Великого-Гагін „здаваль з своїхъ рукъ булаву и бунчукъ, подтверждаючи гетманство“⁵⁾.

Адже ж Д. Великого-Гагін в своїому звіті про цю раду каже, що після обрання Брюховецького гетьманом і приведення його до присяги, він „нам, холопом твоим, говорил, чтоб ему, гетману, дать твою, Великого Государя булаву и знамя, тѣмъ бы ему в войске означить твою Великого Государя к себѣ милость. И по твоему Великого Государя Указу, мы, холопи твои, Гетману Ивану Брюховецкому говорили, что булава и знамя дана ему будетъ в то время, какъ онъ, гетманъ увидит твои Великого Государя парские Пресвѣтлые очи“⁶⁾. Також у листі М. Филімоновича цареві після ради маємо спомин, що після ради Брюховецькому не дано від царя „булавы и знамя“, й міститься в цьому листі прохання, щоб цар прислав Брюховецькому „знамя и булаву“⁷⁾. Тільки 5 липня 1663 р. був посланий з Москви на Україну стольник М. Гагарін; йому, між іншими справами, доручено й „гетману Ивану Брюховецкому поднести свое Великого Государя жалованье, за его вѣрную службу и радѣнья: знамя, да булаву да 2 сорока соболей“⁸⁾; за надіслання цих дарунків Брюховецький і дякував цареві в листі від 27 липня того ж 1663 р.⁹⁾. Все це й примушує мене визнати цю звістку Самовидця про надання Брюховецькому

¹⁾ Дворц. Разряды III, 1630. Боярином же зуть Великого-Гагіна, як видно за Самовидцем, М. Кестомаров і О. Лазаревський (Н. Костомаровъ, Ред. на: Чорна Рада, Современникъ 1858 т. 67, Критика с. 11; А. Лазаревскій, Записки о Мазепѣ, Київ. Старина 1889 кн. 3. с. 432).

²⁾ Л. Окиншевич, цит. праця, дод. ч. 6. с. 416; Книги Разрядныя II, 1032, 1033; А. Востоковъ, Нѣжинская рада 1663 г. Київ. Старина 1888 кн. 5 с. 135 і д.; P. Gordon, I, 330-331.

³⁾ Акты ЮЗР. V ч. 70 с. 173-174; Моск. Архив Мин. Юстиции, Столб. Сибирского Прик. ч. 6672/627 л. л. 411-414 (лист М. Филімоновича цареві після ради); Л. Окиншевич, цит. праця, дод. ч. 6 с. 416-417; P. Gordon, I, 331-332.

⁴⁾ Книги Разрядныя II, 982. Що ж до звістки Самовидця, що при цьому наставленні нових полковників багато значних козаків забито, і що це вбивство і грабування значних тривало три дні, прямих доказів цьому мені не вдалося знайти, але ж маємо деякі побічні свідчення про це. Так, втікачі з ради до Переяслава свідчили воеводі Волконському, що в Ніжені після ради багато переяславських козаків побито і пограбовано, і люд переяславський хотів навіть тікати від вольниці Брюховецького за Дніпро. Коли ж 29 червня до Переяслава прибув Брюховецький, він своїй піхоти до міста не впустив, сказавши Волконському, що робить це, щоб уникнути грабунків у місті (як видно, подібні випадки десь мали місце; а як Брюховецький прибув до Переяслава з Ніжена, це видно мало місце там) — Моск. Архив Мин. Юст. Столб. Малорос. Прик. 5862 л. 185-188 (відписка Волконського цареві). Маємо натяки на якісь ексцеси в Ніжені й в універсалі Брюховецького цьому місту від 23 червня 1663 р., ц. т. зараз же після ради (Труды Чернигов. Предв. Комитета, 119-120).

⁵⁾ Лѣтопись Самовидца, 76-77.

⁶⁾ Л. Окиншевич, тамож, дод. ч. 6 с. 417.

⁷⁾ Моск. Архив Мин. Юстиции, Столб. Сибирского Приказа 6672/627 л. л. 411-414.

⁸⁾ Допол. къ тому III Дворц. Разрядовъ, 386-387.

⁹⁾ Моск. Архив Мин. Юстиции, Столб. Сиб. Приказа 6672/627 л. 479.

булави на цій раді, звістку що її приймають, як певну, й дехто з дослідників, як, напр., С. Соловйов, М. Костомаров, О. Лазаревський, Г. Карпов, С. Е.¹⁾, помилковою²⁾.

В дальшому, в опису подій, безпосередньо зв'язаних з кінцем цієї ради, поруч з такими певними звітками, як звістка про пожежу Ічні³⁾, видачу царем, за обвинуваченнями Брюховецького й М. Филімоновича, Сомка і його прихильників на військовий суд, щоб одніх скарати, а інших заслати, і скарання восени 1663 р. одних й заслання других з представників „значних“⁴⁾, Самовидець, перераховуючи скараних на смерть, каже, що „казалъ гетманъ Брюховецкій постинати гетмана Сомка и Васюту, полковника нѣжинского и полковника чернѣговского, и полковника переясловского, и полковника лубенского, а асаулов и иннихъ полковниковъ заслао на Москву“⁵⁾.

Адже ж. В. Дворецький, що був присутній при цьому скаранні Сомка і його прибічників, у своєму листі до Л. Барановича від 21 вересня 1663 р. подає такий спис цих покараних на смерть: „в мѣстѣ Борзнѣ постинано ихъ дня 18 сентября Іоакима Сомка, наказного гетмана, Евстафія Васюту (ц. т. В. Золотаренка), полковника Нѣжинского, Іоанткія Силіча, полковника Чернѣговского, Стефана Шамрицкого, полковника Лубенского, Афанасія Шуровского, полковника переясловского, Павла Килдѣя, асаула нѣжинского, Кирыла Ширая, секретаря Сомкового“⁶⁾. Про скарання цих же осіб, з доповненням О. Семенова, оповідали Д. Бапмакову 26 вересня 1663 р. й І. Цесарський та В. Дворецький⁷⁾.

В оповіданні про інші події того ж року Самовидець дає певні звістки, що того ж року Попович, що був раніш попом, знов повернувся на арену історичної діяльності, підніс на Правобережжі повстання проти П. Тетері, захопив Паволоч⁸⁾, розпочав зносини з Лівобережжям, зокрема з Сомком⁹⁾, був потім захоплений відділами П. Тетері і скараний¹⁰⁾. Дає Самовидець

¹⁾ С. Соловьевъ, Історія, III, 115; Н. Костомаровъ, Гетманство Ю. Хмельницького, 181; А. Лазаревскій, Полтавщина в XVII вѣкѣ, Київ. Стар. 1891 кн. 9 с. 364; Г. Карповъ, М. Филімоновичъ, Прав. Обзор. 1875 № 4 с. 647; С. Е., Гетманство Брюховецького, Київ. Старина 1885 кн. 8 с. 555.

²⁾ Пор. В. Эйнгорнъ, Очерки, 217.

³⁾ Точну дату пожежі Ічні встановити я не міг, але ж Ічня погоріла до 24 серпня 1663 р. (Книги Разрядныя II, 938, 1012).

⁴⁾ Моск. Архив Мин. Юстици, Белгородск. стол. столб. 539 л. л. 337-339 (наказ царя Е. Хлопову про видачу Сомка і його прибічників на військовий суд); Г. Карповъ, М. Филімоновичъ, Прав. Обзор. 1875 № 4 с. 650; В. Эйнгорнъ, Очерки, 220; моя студія, Три Поповичі, 10; лист В. Дворецького до Л. Барановича, Черниг. Губ. Вѣдомости 1858 № 25.

⁵⁾ Лѣтопись Самовидца, 77 і д.

⁶⁾ Черниговскія Губ. Вѣдомости 1858, № 25 с. 196.

⁷⁾ Книги Разрядныя II, 940; пор. С. Соловьевъ, Історія, III, 115.

⁸⁾ Про це повстання, — Моск. Архив Мин. Юстици, Столб. Сибирск. Прик № 6672/627 л. 414 (лист М. Филімоновича цареві); Белгород. ст. столб., 539 л. 98 (покази білоцерківського сотника А. Солошича); Акты ЮЗР. V № 67 с. 168; Памятники Київ. Ком. IV, 3 № 71, 72, 73; J. Jerlicz, Latorpisięc, II, 74 d. d., 80-81. З цих джерел лише у малопевного Єрліча я знайшов, що Попович перед повітством був полковником, що збігається з звісткою Самовидця.

⁹⁾ Про це — моя студія, Три Поповичі, 12-13.

¹⁰⁾ Памятники Київ. Ком. IV, 3 № 71-73. Головніша література про це повстання Поповича: В. Ляскоронскій, Паволочкій полковникъ Іванъ Поповичъ, Київ. Старина 1889 № 5-6; И. Новицкій, Еще объ Иванѣ Поповичѣ. Київ. Стар. 1889 № 11; моя студія, Три Поповичі. Що ж до того, як Попович потрапив до рук Тетері, це встановити тяжко, бо Єрліч каже, що він здався сам, а Тетеря пише, що його захопив ген. осавул Дорошенко (Памятники Київ. Ком. IV, 3, № 71, с. 329-330), коли тільки не розуміти цього місця з листа Тетері, що Дорошенко стояв на чолі того війська, яке придушило це повстання. Що ж до імення цього Поповича „Іван“, як його звуть Самовидець і залежний від нього Грабянка (с. 138), даних перевірити їх я не мав, так що, можливо, як я зазначив у студії „Три Поповичі“ (с. 11-12), що Ракушка, складаючи свого літопису

вірні звістки про рух Брюховецького після Чорної ради з Ніжена під Переяслав¹⁾, потім під Кременчук, взяття й спалення цього міста, причому „зоставив замок в цѣлости“, ц. т. не взяв²⁾, рух Брюховецького до Гадяча³⁾, приїзд до Батурина в пилипівку дяка приказу таємних справ Башмакова й постанову статтів між Україною й Московією в Батурині⁴⁾. Потім Самовидець каже, що Башмаков „до присяги приводилъ гетмана и козаковъ в Батуринѣ“⁵⁾. Адже ж у звідомленні Д. Башмакова ми маємо, що в Батурині приведені до присяги лише ті „войска Запорожского начальные люди“, що „послѣ Нѣжинской рады, къ вѣрѣ не приведены“⁶⁾.

Крім того, маємо ще в літопису Самовидця в оповіданні про події 1663 р. низку звісток, що викликають сумнів, що до їх певности. Так, за Самовидцем, після того, як розірвано раду 17 червня, московський представник Д. Великого-Гагін призначив нову раду „на третій день“, причому рада мала бути між військом Сомковим⁷⁾; адже ж ми маємо лише відомості в джерелах, що до цієї ради, що нова рада відбулася другого дня, ц. т. 18 червня 1663 р.

Так само, не знайшов я й даних, що ствердили б звістку Самовидця про надіслання від Брюховецького великого посольства до Москви „большей ста человек“, з подякою за уряд гетьманства й з доносами на Сомка і його прибічників⁸⁾; знайшов я лише про посольство в ці часи до Москви протопона С. Адамовича, що й клопотався там про скарання Сомка і його прибічників⁹⁾. Так само, з певним застереженням треба ставитись і до звістки Самовидця, що донос Брюховецького на Сомка про „незичливість царському величеству“ не відповідав дійсності¹⁰⁾, бо, не кажучи вже про те, що політика Сомка щодо Москви була не до вподоби останній, Сомко вів і зносини з Тетерею¹¹⁾, хоч може й мав при цьому якісь наміри не зовсім то на користь Тетері¹²⁾. Сумнівною являється й звістка Самовидця в оповіданні про повстання Поповича в Павлолі, що „посланци от того паволоцкого попа до Брюховецкого удалися о помочь, але оній ничего не далъ помочи Павлоли“¹³⁾. Брюховецький став гетьманом 18 червня с. ст., а від 26 червня с. ст. маємо в листі Тетері королеві, що повстання в Па-

після подій, міг назвати цього паволоцького Поповича Іваном за аналогією з двома відомими йому Поповичами: Іваном Аврамовичем чернігівським і Іваном Олексієвичем, бунчужним Брюховецького.

1) Труды Черниг. Предв. Комитета, 119-120; Моск. Архив Мин. Юстиции, Столб. Малорос. Прик. 5862 л. л. 185-186 (відписка переяславського воеводи Волконського пареві); Акты ЮЗР. V ч. 76 с. 182; Генеральное слѣдств. о маети. Чернигов. полка, 328-329; Мѣстечко Борисполе въ XVII в. ч. 101 с. 70-71.

2) Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгород. столб. 527 л. л. 164-166 (відписка Г. Ромодановського); Акты ЮЗР. V № 82 с. 188, № 83 с. 189; Книги Разрядныя II, 945-946.

3) Книги Разрядныя, II, 945, 950 і д., 955 і д.; Акты ЮЗР. V № 84 с. 189 і д.; Памятники Киев. Ком. IV, 3 № 81 с. 381; Собр. Госуд. Грамотъ и Договоровъ IV № 36; Источники Малорос. Исторіи, I, 126 і д.

4) Книги Разрядныя, II, 977 і д.; Источники Малорос. Исторіи, I, 129 і д.; Собр. Госуд. Грам. и Договоровъ IV № 43.

5) Лѣтопись Самовидца, 78-79.

6) Книги Разрядныя, II, 1001 і д.

7) Лѣтопись Самовидца, 75-76

8) Лѣтопись Самовидца, 77.

9) Моск. Архив Мин. Юстиции, Столб. Малорос. Приказа № 6862 л. 172-174; Г. Карповъ, М. Филимоновичъ, Прав. Обзор. 1875 № 4 с. 749; В. Эйнгорнъ, Очерки, 219-220

10) Лѣтопись Самовидца, 77.

11) Памятники Киев. Ком. IV, 3 ч. 56 с. 256-257, ч. 57 с. 261, ч. 58 с. 265, ч. 70 с. 322-323, ч. 72 с. 335-336.

12) Тамож, № 71 с. 321, № 73 с. 327.

13) Лѣтопись Самовидца, 78.

волочі придушено й провідця його вже знаходиться в руках Тетері¹⁾. Тут лише можна припустити, що ці посланці або були вислані Поповичем назадовго перед кінцем повстання, або ж, що Попович послав раніш посланців до Сомка, як нак. гетьмана Лівобережжя. Після ж обрання гетьманом Брюховецького, паволоцькі посланці звернулися до останнього. Але все це, звичайно, лише гіпотеза.

Маємо також у Самовидця звістку, що Брюховецький, рушивши до Переяслава, „стоялъ з войскомъ у Креста, на которого татаре приходили, але нѣчого не вступили. И за другимъ разомъ татаре того жъ лѣта вишли, але козаки онихъ добре громили, нагнали у Днѣпръ у Веремѣвцѣ, где ихъ много потонуло, и нѣчого жадного ясиру не унесли“²⁾.

В тих джерелах, що я використав, я знайшов лише звістку про прихід 6 липня під Переяслав татар і погром їх, але ж, як і доносив про це цареві переяславський воевода Волконский, а також і посланець Брюховецького в Ніжені оповідав, що бранці-татари, що їх захоплено на цьому бою, показали, що, крім татар, брали участь в цьому нападі й козаки з Правобережжя³⁾.

Крім того, в оповіданні про похід війська польського короля Яна-Казимира на Лівобережжя, якщо такі звістки, як звістки про здачу королевському війську низки міст і перебування короля в Острі, не викликають сумніву⁴⁾, звістка ж літопису, що король, прийшовши до Дніпра, „переправлятися сталь у Стайкахъ“⁵⁾, може бути прийнята з певним застереженням, бо польське військо переходило Дніпро у Стайках, Ржищеві, Терехтемирові й Трипіллі⁶⁾.

Що ж до причин, чому трапилися ці непевні звістки у Самовидця мусимо думати, що одні з них трапилися завдяки тому, що літописець з часом забув про дійсний стан речей. До таких ми маємо віднести помилку про присягу гетьмана в Батурині. Помилка ж про гетьманську булаву на раді могла трапитись або тому, що у Сомка підчас бою на раді віднято булаву⁷⁾ і заволодіти нею міг І. Брюховецький, або ж тому, що літописець з часом змішав надання Великого-Гагіним Брюховецькому грамоти, що за нею давалося на гетьманську булаву старство гадяцьке⁸⁾, з наданням булави на раді. Що ж до помилки про кількість страчених за вироком військового суду прихильників Сомка, — ця помилка трапилася тому, що тільки особи страчених полковників збереглися в пам'яті Ракушки, як і в пам'яті інших сучасників, а прізвище інших страчених забуто⁹⁾. В помилці про боярина на раді можна бачити скоріш всього

1) Памятники Киев. Ком. IV, 3 № 71 с. 329-330.

2) Лѣтопись Самовидца, 78.

3) Моск. Архив Мин. Юстиции, Столб. Малоросс. Приказа 5862 л. л. 161, 174-180.

4) Тамож, Белгор. стол., столб. 527 л. 268-270 (одписка Г. Ромодановського, що Брюховецький писав йому про здачу Яну Казимиру Барншоля, Гоголева, Остра, Козельця, Барншовки, Кобижчі, Носовки), ч 539 л. л. 144-146 (покази бранців); Акты ЮЗР. V, № 63 с. 145; Собрание древних грамотъ и актовъ городовъ Минской губернии, с. с. 287 і д. Маємо також низку універсалів Яна Казимира з Остра від кінця 1663 р., видно за новим стилем (Черніг. Істор. Архив, Архив Двор. Собр. № 5089 л. 15, № 5174 л. л. 36-39, № 2468 л. л. 23-24 і № 5922 літ. Б. л. л. 219-220; Черниговскія Губ. Вѣдомости, 1852 г. № 47).

5) Лѣтопись Самовидца, 79.

6) Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгород. стол. столб. 539 л. л. 84-87, 113 (звістки від Хлопова), л. 69-70 (звістки від Хлопова й Волконського); Акты ЮЗР. V, № 84 с. 190 і д.; Книги Разрядныя II, 958; Козлов, Dola і niedola Sobieskiego I, 197.

7) P. Gordon, Tagebuch, I, 329; пор. моя студія — До питання про певність від. літ. Самовидця, с. 69; Л. Окіншевич, цит. праця, 352-353.

8) А. Востожовъ, Нѣжинская рада, 137; Л. Окіншевич, цит. праця, дод. 6 с. 417.

9) Напр., маємо тільки прізвища Сомка й 4-х полковників в пом'янку лубенського Мгарського монастиря (М. Максимовичъ, Собр. сочин. I, 521).

larsus salami літописця. Звістку Самовидця, що до 1663 р. не було чорної ради, треба з'ясувати лише ворожим ставленням літописця до черні, що посідала панівну роллю на цих чорних радах. Прихильністю ж літописця до партії „значних“ треба з'ясувати його звістки про те, що Брюховецький вживав фортелів для скликання ради, що Сомко був зичливий цареві й не хотів ради, що Брюховецький схилив Методія на свій бік подарунками.

1664 р. Під цим роком у літопису міститься оповідання про події походу війська Яна Казимира на Лівобережну Україну, повстання на Правобережжі, церковні справи на Україні, похід війська лівобережного й московського на Правобережжя.

Оповідючи про військові акції того року на Лівобережжі й давши цілком певні звістки про татарські відділи у війську Яна Казимира¹⁾, Самовидець каже, що Ян Казимір в Острі „на початку того року великихх мясниць, учинивши раду“, рушив у похід повз Ніжен на Олишевку й на Салтикову - Дівицю, після взяття якої послано „с под Дъвици под'ездъ.. под Березну“, потім королеві й „Мена поклонилася“²⁾, тоді як ці події мали місце не 1664 р., а року 1663.

В листі О. Поляновського з польського табору з-під Глухова від 9 лютого 1664 р. до Ю. Любомірського маємо, що король рушив у похід з Остра 30 грудня н. ст. 1663 р.³⁾ В листі Я. Гротуса від 19 січня з обозу під Коропом до тогож Любомірського маємо, що король підступив під С. Дівицю „w dzien Wożego Narodzenia ruskiego“⁴⁾, ц. т. 25 грудня 1663 р.; цю дату дає лист Я. фон-Оргара з польського ж табору з-під Глухова від 9 лютого 1664 р., при чому автор цього листа вказує, що Мену взято 10 січня 1664 р.⁵⁾, ц. т. 31 грудня с. ст. 1663 р. Крім того, у вищезгаданому листі Гротуса маємо, що під'їзд під Березне послано не з-під С. Дівиці, а з-під Олишевки.

В дальшому, оповівши цілком вірно про здачу королівському війську Сосниці, Нових-Млинів, Борзани⁶⁾, під'їзд з-під Н. Млинів під Батурин, де було, крім козацького, й московське військо⁷⁾, взяття королівськими

1) Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгородск. ст., столб. 559 л. л. 140-144 (покази бранців); Акты Моск. Государства III № 651; Книги Разрядныя II, 954, 974-975; Акты Арх. Экспедиции, IV № 149 с. 197; Рамієтнік J. W. Poczebuta Od-lanickiego, 77 d. d.

2) Літопись Самовидца, 81. Ствердження звістки про рух поляків мимо Ніжена на Олишовку, а також взяття Тетерею Прилук (без точної дати останньої події), W. de Broel-Plater, Zbiór ramieńczyków do dziejów Polskich, IV, 133 d. d. Що ж до перебування в Ніжені в залозі полків ніженського й зінківського, про що каже Самовидець, — прямих даних про це я не знайшов. Побічним же підтвердженням звістки Самовидця про перебування цих полків у Ніжені може бути повідомлення Брюховецького цареві, що 8 лютого 1664 р. ворог напав на ніженський і зінківський полки, що йшли з Нових Млинів до Брюховецького (моє студія, До історії Руїни, дод. 1 с. 28). Що ж до переходу прилуцького полковника Песоцького на бік поляків, про що теж каже Самовидець, треба сказати, що хоч підтвердження, або заперечення цієї звістки я й не знайшов, але ж 1664 року, підчас акцій Брюховецького на Правобережжі, новим полковником прилуцьким бачимо Л. Горленка (Акты ЮЗР. V ч. 105 с. 234).

3) Plater, IV, 146.

4) Тамож, 135.

5) Тамож, 148-149.

6) Тамож, 136, 146, 159; Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгород. ст. столб. 559 л. 198 (відписка цареві Скуратова); хто ж взяв Борзну — чи відділи Богуна, як каже Самовидець, чи кого іншого, я встановити не міг.

7) Plater, IV, 136, 146; Моск. Архив Мин. Ю ст. Белгор. ст., столб. 559 л. л. 197-198 (одписка П. Скуратова, що був у Батурині з московським військом, про прихід війська Яна Казимира під Батурин). Щодо захоплення відділами Яна Казимира язика підчас

відділами Коропа, Кролевця й невдалу облогу ними Глухова¹⁾, про рух польських відділів в межі Московщини під Карачев²⁾, злуку московських відділів під проводом Г. Ромодановського з козацькими відділами під керівництвом І. Брюховецького, рух їх у похід, здачу їм низки міст, при чому в Кролевці захоплено й чимало королівського скарбу³⁾, — Самовидець вказує, що керманічі московського війська в цій війні, крім Г. Ромодановського, були ще й „князь Куракинъ в Путивлю и бояринъ князь Куденковичъ Черкасский в Брянску“⁴⁾. Тимчасом, у царській грамоті до Соловецького монастиря від 11 травня 1664 р. вказано, що головними керманічами московського війська в цих військових акціях були: кн. Я. Куденетович-Черкасский, П. Шереметев і кн. Г. Ромодановський⁵⁾.

В дальшому, поруч з певними звістками про перебування королівського війська під Новгород-Сіверским, при чому король стояв у монастирі⁶⁾, про бої на р. Десні⁷⁾, відступ королівського війська з України, з зауваженням, що король рушив на Білу Русь, Стародуб і Могилів, що підчас цього відступу його військо зазнало великих страт⁸⁾, Самовидець каже, оповідаючи про ці події, що король „с под Глухова вступилъ на Новгородокъ - Сѣверской“⁹⁾.

Адже ж Ян Казимір з-під Глухова рушив під Сівецьк, а вже з-під Сівецька він рушив під Новгород-Сіверський. Маємо ми про це в діяруші М. Обуховича, що брав участь в цьому поході; Обухович у цьому діярії описує перебування Яна Казиміра під Сівецьком й огляд ним армії 17 лютого¹⁰⁾. Про це ж перебування Яна Казиміра під Сівецьком маємо і в діярії другого учасника цього походу Я. Почобута Одлянницького¹¹⁾. Московський драгун О. Юшин і селянин с. Сваркова Х. Юшин, що були в Глухові підчас облоги цього міста військом Яна Казиміра, показували 2 лютого 1664 р. в Рильську, що Ян Казимір з-під Глухова рушив до Сівецьку¹²⁾. Що Ян Казимір і польське військо в цьому поході „изъ подъ Сѣвска пошли на Новгородокъ Сѣверской“, маємо й у вищезгаданій грамоті царя до Соловецького монастиря¹³⁾.

В оповіданні про події на Правобережжі, давши цілком вірні звістки про рух Сірка з Запоріжжя¹⁴⁾, піднесення повстання на Правобережжі

цього під'їзду, про що маємо у Самовидця, треба думати, що або ми маємо тут помилку літопису, або ж цей язык був з козацького війська, бо П. Скуратов писав у Москву у вищезгаданій відписці, що з його відділу в полон до частин Яна Казиміра ніхто не попав.

1) Акты Арх. Экспед. IV ч. 149 с. 198; Plater, IV, 137 d. d. 141, 146-147, 149; W. Czerniak, Listy Jana Kazimierza do Maryi Ludwiki z lat 1663-1665, Kw. hist., Roczn. V, z. 1, 19; M. Baliński, Pamiętniki..., 113; T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego, I, 198 d. d.

2) Акты Арх. Экспедиции, IV, ч. 149 с. 197-198; T. Korzon, ibid., 202.

3) Plater, IV, 157; Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгород. стол. столб. 527 л. 55 (відписка цареві Ромодановського); Акты Арх. Экспед. IV № 149 с. 198; моя студія, До історії Руїни, дод. 1 с. 28; на жаль, текст цих джерел не дав змоги встановити, де саме відбулося об'єднання Ромодановського з Брюховецьким: чи в Батурині, як каже Самовидець, чи в Копотні.

4) Лїтопись Самовидца, 81 і д.

5) Акты Археогр. Экспедиции, IV № 149 с. 197.

6) Plater, IV, 159; M. Baliński, Pamiętniki, 121 d. d.; В. Эйнгорнъ, Очерки 260-261; моя студія, До історії Руїни, дод. 2 с. 29-30.

7) Моя студія, До історії Руїни, 25 і д.

8) M. Baliński, 125 d. d.; J. Roszobut, 85; W. Czerniak, Listy Jana Kazimierza ч. ч. 8-10; Акты ЮЗР. V № 87 с. 205; Акты Арх. Экспед. IV № 149 с. 198; моя студія, До історії Руїни, дод. 2 с. 29-30; T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego, I, 207-208.

9) Лїтопись Самовидца, 83.

10) M. Baliński, Pamiętniki, 119.

11) J. Roszobut, 75 d. d.

12) Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгород. ст., столб. 559 л. л. 204-205.

13) Акты Арх. Экспед. IV ч. 149 с. 198; пор. T. Korzon, ibid., 201-202, 205.

14) Акты ЮЗР. V ч. 63 с. 150 і д.

проти Тетері й Польщі Сулимкою, розгром Сулимки і розстріл Маховським І. Виговського¹⁾, Самовидець одночасно оповідає, що „Чернецький з Маховським... того Сулимку под Б'лою Церквою розгромили, где и Сулимка згинувъ, а напотомъ и Виговского взяли“²⁾. Адже ж Чернецький не брав участі а ні в розгромі Сулимки, а ні в розстрілі І. Виговського — це все було діло рук С. Маховського; сам же Чернецький був тоді ще на Лівобережжі³⁾. Крім того, й Сулимка не загинув підчас розгрому під Білою Церквою раніш, ніж розстріляно І. Виговського. І. Виговського розстріляно 16 березня 1664 р., а в архіві Чарторійських переховуються конфесати Сулимки від 3 серпня 1664 р., що їх використовували й Т. Корзон, і В. Липинський, і В. Герасимчук⁴⁾. 18 квітня 1664 р. в Москві одержано відписку П. Скуратова; він повідомляв, що 27 березня І. Брюховецький одержав листа від М. Филимоновича з Києва. М. Филимонович у цьому листі повідомляв, що 23 березня повернувся до Києва уставщик Печерського монастиря, що їздив до табору П. Тетері виручати свого брата, захопленого в полон татарами. Уставщик цей оповідав, що „он был в Тетерином таборе под Ольховцом“ і що „в Ольховъце де сидит Сулимка, а с ним пять тысячъ человекъ козаковъ“; крім того, „он же уставникъ сказывал, что Івашка Виговского и обозного Носачова зятя Остапка Тетеря рострелял при нем под Ольховцем“⁵⁾.

В дальшому Самовидець оповідає, що „того жъ року и метрополита Дионисій Балабанъ в Корсуню померлъ, а на его мѣсце обрано Іосіфа Тукальского“ (с. 84), тоді як Д. Балабан помер не 1664 р., як маємо у Самовидця, а 1663 р.; цього ж року обрано митрополитом й І. Тукальського. Я. Сомко в листі до чернігівського полковника І. Силича з Переяслава від 13 травня 1663 р. писав, що „поневажъ тотъ, котораго напшъ Господь далъ билъ въ Малой России за пастыря церквамъ Божиимъ и намъ в Бозѣ преосвященного его милость господина отца Діонисія Балабана, митрополиту киевского и галицкого судомъ Божиимъ на тихъ часахъ в мѣсяцю маю въ дню 10 сей свѣтъ пожегналъ“⁶⁾. У листах гетьмана П. Тетері до канцлера М. Празмвського від 6 й 14 листопада 1663 р. і в листі його ж до короля від 14 листопада 1663 р. оповідається про обрання Тукальського київським митрополитом⁷⁾. Від 15 листопада 1663 р. маємо й універсал П. Тетері до людности київської митрополії, що чини духовні й світські „отца Іосіфа Тукальского Епископа Бѣлоруского осиротѣлой Метрополіи Кіевской за наступца подали и Метрополитою учинили“⁸⁾.

В дальшому, оповівши цілком вірно про те, що Тетеря був неприхильніший до Тукальського, а був прихильніший до А. Виницького й що Ю. Хмельницького, І. Тукальського й Г. Гуляницького польський уряд заслав до Мальборку⁹⁾, Самовидець переходить до оповідання про військові акції війська гетьмана Брюховецького проти Правобережжя.

1) Акты Ю ЗР. V с. 154; В. Герасимчук, Смерть Івана Виговського, 211 і д.; W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, 304-305.

2) Лѣтопись Самовидца, 83-84.

3) Т. Корзон, Dola i niedola J. Sobieskiego, I, 207; В. Герасимчук, цит. праця, 211 і д. (тут добре доведено ці факти).

4) Т. Корзон, op. cit. I, 495; W. Lipiński, op. cit. 306; В. Герасимчук, цит. праця, 211, 214.

5) Моск. Архив Мин. Юстиц., Белгород. ст., столб. 527 л. 412.

6) Черниговскія Губ. Вѣдомости 1858 № 27, ч. неоф. с. 195.

7) Памятники Кіев. Ком. IV, з № 82-84 с. 382 і д.

8) Тамож, № 85 с. 390-391; В. Эйнгорнь, Очерки, 209-210 225 і д., моя студія, До питання про певність відом. літоп. Самовидця, 48.

9) Acta historica, II ч. 213 с. 455; Археографическій Сборникъ, VII ч. 99 с. 127; Памятники Кіев. Ком. IV, з ч. ч. 82-84, ч. 90; Архивъ Ю-З. Росціи ч. II т. 2 № 29 с. 180; Н. Гиббенетъ, Историческое изслѣд. дѣла патр. Никона, II дод. 41 с. 735; В. Эйнгорнь, Очерки, 275; В. Герасимчук, Смерть І. Виговського, 211, 215; пор. Макарий, История Русской церкви, XII, 581-582.

Тут Самовидець каже, що „того жъ року 1664, заразъ по Воскресеніи Христовомъ, гетманъ Брюховецкій скупилъ усѣ полки заднѣпрскіе, и маючи з собою килка тисячей москви рушилъ с'под Переясловля ку Черкаскому“. Коли ж про це стало відомо Тетері, він рушив „з Чигирина до Браславля“, а потім „рушилъ изъ Браславля з скарбами, которіе моглъ подняти, в Полщу“, й далі Ракушка оповідає про невдачні для Тетері наслідки його перебування в Польщі¹⁾.

Тут ми маємо, по - перше, невірну дату руху війська І. Брюховецького в похід з Переяслава. Великдень 1664 р. був 10 квітня с. ст.²⁾. У відписці ж цареві керманича московських відділів при війську Брюховецького П. Скуратова маємо, що „апрѣля, государь, въ 7 день гетманъ Иванъ Брюховецкой ис Переясловля пошол ко Днепру; и я, холопъ твой, с твоими, великого государя, ратными людьми пошол с ним“³⁾. Втеча ж Тетері з України до Польщі мала місце 1665 року. 1665 року І. Брюховецький повідомляв царя, що 4 квітня с. ст. козацькі й московські відділи захопили Корсунь, при чому в складі бранців був захоплений і „Носачъ, старый обозный, наказной гетманъ Тетеринъ“⁴⁾. В квітні того ж 1665 р. в Москві, „в Приказѣ Малыя Росіи“, цей Носач показав також, що „Тетеря въ Браславлѣ“. І Креховецький, що його захоплено в полон одночасно з Носачем, також показав тамож, що „Тетеря де нынѣ въ Браславлѣ.“; також й інші бранці, що їх захоплено одночасно з Носачем і Креховецьким, показали, що Тетеря знаходиться в Брацлаві⁵⁾. Про перебування Тетері в Брацлаві на початку 1665 р. свідчили й московські полонені, що на початку 1665 р. прийшли з Туреччини до Канева, будши дорогою й в Брацлаві⁶⁾. Потім тільки в тому ж 1665 р. Тетеря залишив Правобережну Україну, й на його місце виступили нові гетьмани: Опара й П. Дорошенко, як про це буде далі.

В дальшому оповіданні після певних звісток про захоплення козаками Сірка частини майна Тетері в Брацлаві⁷⁾, про перехід військом Брюховецького Дніпра у Сокірної⁸⁾, Самовидець каже, що Брюховецький „послалъ напередъ до Черкасъ Гамалѣенка, полковника Лубенского, з войском, которій, у Черкаси увойшовши, зрабовалъ и спаливъ, где инніе городи, узавши пострахъ, присилали, здаючися гетману Брюховецкому, и із самого Чигирина были посланци; где якъ на - певное ишолъ до Чигирина, але тое опукало, бо любо инніе городи поздавалися, еднакъ же были таковіе люде, которіе дали знати до Чернецкого; где Чернецкій прислалъ килка корогвей жолнѣровъ у Чигиринъ, с которими чигиринци противко гетмана Брюховецкого мужне стали и килка недель боронилися, любо не мало - приступовъ было, также и гранатами докучали. Где Тетера гетманъ затыгнувши татар, ишолъ на оборону Чигирина. О чомъ увѣдомившися, гетманъ Брюховецкій отступилъ от Чигирина ку Бужину, где знялся з Сѣркомъ“⁹⁾.

Адже ж у відписці цареві П. Скуратова, що керував московськими відділами при війську Брюховецького, маємо, що Брюховецький „послалъ

1) Лѣтопись Самовидца, 84-85.

2) Н. Горбачевскій, цит. праця, 7, 50.

3) Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгород. ст., столб. 527 л. 431 (одержано цю відписку в Москві 3 травня).

4) Акты Ю З Р. V ч. 122 с. 267, пор. ч. 121 с. 266.

5) Тамож, с. 272-273.

6) Тамож, № 123 с. 277, пор. № 124 с. 278, № 127 с. 284.

7) Памятники Киев. Ком. IV, 3 № 94 с. 428; Н. Гиббенетъ, цит. праця, II, дод. ч. 41 с. 735-736, ч. 50 с. 783.

8) Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгород. стол. столб. 527 л. 431 (відписка Скуратова цареві).

9) Лѣтопись Самовидца, 85.

в город Черкасы войскового есаула Пархома Нужного, до полковников Переясловського Данила Ермоленка да Лубенського Грицька Гомолѣнка с ихъ полки“; ці відділи розграбували Черкаси й повернулися до війська Брюховецького. Коли ж до Черкас рушили польські відділи, тоді, як доносив в цій же відписці Скуратов, „черкаские, государь, жители пошли з города все врознь, а город Черкасы загли (sic!“¹). Про цих же керманичів козацького війська в поході на Черкаси маємо й в справі про пограбування козаками Брюховецького в Черкасах річей діякона Мелетія, що їхав від східніх патріярхів до Москви²). Виходячи з ієрархії військових посад, мусимо вважати старшим за чином серед козацьких керманичів у поході на Черкаси військ. осавула Нужного, що, безумовно, й стояв на чолі цієї експедиції.

Не тяглася й декілька тижнів облога Чигирина, підчас якої було буцим то декілька приступів. Про ці акції ми маємо докладну реляцію П. Скуратова, що присав цареві (відписку одержано в Москві 27 травня). В ній Скуратов повідомляв, що „мая въ 5 день гетман Иван Брюховецкой пришел под Чигирин, а я, холопъ твой, с твоими, великого государя, ратными людьми пришел с ним гетманом вмѣсте, и гетман говорил мне, холопу твоему, сам многожды и прислал говорить полковника киевского Василья Дворецкого и писаря войскового Захара, чтоб я, холоп твой, послал на приступ к Чигирину с козаками твоих, великого государя, ратных пеших людей твоего полку. И я, холопъ твой, ему, гетману, про приступ к Чигирину отговаривал всякими меры по многие дни, чтоб он, гетман, к Чигирину приступу не чинил, потому де в Чигирине в осаде сидят люди многие, чтоб на приступе твоим, великого государя, людемъ утраты не было. И гетман меня, холопа твоего, не послушел, а говорил будто я, холоп твой, не хощю послать на приступ твоих, великого государя, ратных людей своим нерадѣем, не хотя тебѣ, великому государю, служить и с войском своим хотел на приступ ити сам. И мая, государь, въ 10 день вночи послал гетмана на приступъ к Чигирину полковников с полками нежинского, прилуцкого, киевского, зинковского и иных полковниковъ да капитана Кирила Ворыпаева с нехотою, которой прислан ныне к гетману ис Киева от думного дворянина і воеводы Ивана Ивановича Чаадаева; и я, холопъ твой, по гетманскому прошенью в помощь киевской пехоте и къ ево гетманским полком послал на приступ твоих, великого государя, ратных людей пехотного строю полуполковника Юрья Палта с ево полком. И от полуполковника Юрья Палты салдати и многие твои, великого государя, ратные люди в Чигирине вошли в башню и на острог взошли, а гетманских полков козаки к стене на приступ не пошли и с ыных сторон к Чигирину доуки никакой не учинили и твоим, великого государя, ратным людем помочи не подали и чигиринские сидельцы, собрався многими людьми твоих, великого государя, ратных людей из башни выбили и от стены отбили и на том приступе твоих, великого государя, людей ранено пешого строю капитан Иванъ Чириковъ, порутчик Никифор Гусев да салдат тритцать адинъ человекъ да убито до смерти салдат девять человек“ (далі, що іменний список поранених і забитих царю посланий, а ранених Скуратов отпустил в Бѣлгород). „А на приступъ, государь, к Чигирину твоих, великого государя, ратных людей не послать не посмѣл, боюсь твоей государевой опалы. И после, государь, приступу мая в 12 день гетман Иван Брюховецкой с войском, и я, холоп

¹) Моск. Архив Мин. Юстиц., Белгород. стол. столб. 527 л. 349 (відписку цю одержано в Москві 5 травня с. ст.); в цій же відписці є й про посланців з Черкас до Брюховецького; про посланців же з Чигирина, про що каже Самовидець, я звісток не знайшов.

²) Н. Гиббенець, цит. праця, II дод. 31 с. 701 і д.

твой, с твоими, великого государя, ратными людьми и с под Чигирину пошли ко Днепру и Бужинскому перевозу и тово ж числа пришли к перевозу¹⁾. Інша, звичайно, річ, чи так відбулися ці події в подробицях, як їх малює Скуратів, чи ні, але ж його реляція дає іншу картину щодо терміну облоги Чигирину й до кількості приступів, ніж Самовидець. Давати іншу картину, ніж дійсність, Скуратову тут не було ніякої рації.

Що ж до об'єднання І. Брюховецького з І. Сірком, то воно мало місце не підчас відступу війська Брюховецького з-під Чигирини, під Бужином, як каже Самовидець, а пізніш, 18 червня, в Каневі, як ми маємо про це у відписці Я. Хитрово цареві; Хитрово ж був з Сірком у цьому поході²⁾.

В інших оповіданнях про події цього року, давши цілком вірні звістки про дальшій відступ відділів Брюховецького до Канева³⁾, про невдалі для поляків і відділів Павла Тетері бої під Каневом, і відступ їх до Білої Церкви, осадження Чарнецьким залог в Чигирині, Корсуні й Білій Церкві⁴⁾, рух Сірка на Умань⁵⁾, схилення низки міст аж до Дністра під регімент Брюховецького⁶⁾, похід Сірка з калмиками на татар, розгром відділів Сірка й калмиків при поверненні татарами під Сараджином, і повернення решти калмиків з Сірком на Україну⁷⁾, Самовидець в зв'язку з цим походом калмиків 1664 р. каже, що „того жь лѣта колмики в'вишли на Украину перше“⁸⁾.

Адже ж калмики брали участь в війнах на Україні й раніш, до 1664 р. причому не тільки ходили з запоріжцями на Крим, а навіть і під Чигирин; маємо ми про цю участь калмиків у війнах на Україні дуже багато першорядних свідочств⁹⁾.

Закінчуючи оповідання цього, 1664 року й давши певні звістки, що Чарнецький взяв Стеблів і віддав його татарам¹⁰⁾, про зимування Брюховецького з військом у Каневі¹¹⁾, Самовидець одночасно каже, що від Чарнецького „Ставища оборонилися, где и Чернецкого забито, а на его мѣсту сталъ старшимъ Яблонскій“¹²⁾. Адже ж в листі І. Брюховецького цареві від 29 січня 1665 р. з Канева маємо, що Чарнецький „Ставища и Боярку городы приказалъ висѣчь и маленкихъ дѣтокъ не щедя“¹³⁾, та й Чарнецький помер не 1664 р., а 1665 р.¹⁴⁾.

З певним застереженням, лише як приблизну, треба прийняти й звістку Самовидця, що польський король стояв з військом під Глуховом

1) Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгород. столб. 535 л. 151-152.

2) Тамож, л. л. 156-158.

3) Тамож, Белгород. ст. столб. 531 л. 151 (відписка Скуратова цареві), 539 л. 29 (відписка цареві Кікіна, що відступав разом з Брюховецьким); пор. Акты ЮЗР. V № 63 с. 154.

4) Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгород. ст., столб. 539 л. 29 (відписка Кікіна); Акты ЮЗР. V № 81 с. 201, № 87 с. 119-220, 206; Памятники Киев. Ком. IV, 3, ч. ч. 96-97.

5) Акты ЮЗР. V ч. 87 с. 203.

6) Тамож, ч. 63, с. 151-152, 156, ч. 87 с. 201.

7) Тамож, ч. 87 с. 199, ч. 89 с. 210; пор. Акты Москов. Государства, III, ч. 703 с. 580.

8) Лѣтопись Самовидца, 85-86.

9) Напр., Акты ЮЗР. V ч. 43 с. 97, ч. 63 с. 140, 148-149, ч. 67 с. 169-170, ч. 68 с. 171, ч. 69 с. 172, ч. 84 с. 191-192; Памятники Киев. Ком. IV, 3 ч. 68 с. 308 і д., ч. 69 с. 315 і д., ч. 70 с. 321-323, ч. 72 с. 355, ч. 73, с. 325, 345-346, ч. 74 с. 350, ч. 78 с. 367, ч. 81 с. 381; пор. моя студія, До питання про певн. відом. літ. Самовидця, 48.

10) Акты ЮЗР. V № 87 с. 206.

11) Напр., тамож, ч. 98 с. 225, ч. 105 с. 234, ч. ч. 104, 108, пор. ч. 110, с. 246 і д.

12) Лѣтопись Самовидца, 86-87.

13) Акты ЮЗР. V с. 249.

14) L. Jenike, Stefan Czarniecki, 114-115; W. Szermak, Z czasów Jana Kazimierza, 342; T. Korzon, Dzieje wojen..., II, 370; пор. V. Kochowski, Klimacter, III, 167; K. Niesiecki, Korona Polska, 146, 276; моя студія, До питання про певність відом. 48.

„недель пять“¹⁾). Розпочато облогу Глухова військом польського короля 13/28 січня²⁾, 30 січня с. ст. король відступив від Глухова³⁾, а 7/17 лютого був вже під Сівськом⁴⁾).

З певним застереженням і то лише умовно можна користуватися й звісткою Самовидця, що з чутками про наступ відділів Брюховецького й Романовського „перво татаре почали уступати з Сївера“⁵⁾; з цього може скластися вражіння, що татарські відділи залишили зовсім військо короля до бою з відділами Брюховецького й Ромодановського. Тимчасом, татари були у війську Яна Казимира й підчас боїв на Десні⁶⁾, й лише один мурза й один солтан на чолі двохтисячного відділу татар рушили з-під Сівська додому за неодоленням платні⁷⁾.

Трудно перевірити й звістку Самовидця, що Г. Гуляницького ув'язнено за каверзами П. Тетері, бо В. Липинський каже, що Гуляницького заслано за бажанням С. Чарнецького, а що Тетеря потім клопотався поверненням Гуляницького з заслання; засновується В. Липинський при цьому на даних Архіву Чарторійських (сdx. 402 f. 545, punkt 68), на жаль, без наведення змісту й характеру цього джерела⁸⁾.

Що ж до причин, з яких трапилися ці непевні звістки літопису, треба вважати, що більшість з них трапилася завдяки тому, що літописець не знав, або з часом забув про час і подробиці цих подій, як то: про подробиці й дату походу Яна Казимира, смерть Балабана й обрання Тукальського, про час втечі Тетері до Польщі, смерть Чарнецького, керманичів московського війська, марш Яна Казимира з-під Глухова, час загибелі Сулимки, участь Чарнецького в розгромі Сулимки, про облогу Ставищ. Непевна дата руху Брюховецького з Переяслава тому збереглася у літописця й занотована в його літопис, що Брюховецький перейшов Дніпро 20 квітня⁹⁾, ц. т. після великодня. Помилка ж про керування Гамалією походом на Черкаси трапилася з того, що літописець переніс факт, що мав місце 1665 р, коли Гамалія стояв на чолі експедиції на Корсунь¹⁰⁾, на 1664 р. Що ж до помилки літопису про акції під Чигирином, вона могла трапитися не тільки з того, що Ракушка міг забути про це, а може і з того, що він міг і не знати про ці події, бо, як видно, як „дозорця скарбу військового“, він був на Лівобережжі; принаймні знаємо, що у вересні 1664 року й в кінці 1664 — початку 1665 р. Ракушка був на Лівобережжі¹¹⁾.

1665 р. Під цим роком у літопису містяться звістки про військові акції на Правобережжі в першій половині року, про гетьманство Опари й початок гетьманства П. Дорошенка, подорож гетьмана Брюховецького до Москви.

1) Літопись Самовидця, 82.

2) W. Czerniak, Listy J. Kazimierza., № 6; Plater, IV, 137 d.d.; T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego, I, 199.

3) Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгород. ст., столб. 539 л. л. 204 - 205 (відписка цареві В. Лаговчина з Рильська про вісті від О. Юдіна й Х. Юдіна, що були в Глухові підчас облоги й 2 лютого прибули до Рильська); Plater, IV, 149.

4) M. Baliński, Pamiętniki, 119; T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego, I, 201 - 202.

5) Літопись Самовидця, 83.

6) Моя студія, До історії Руїни, дод. 3 с. 31.

7) Моск. Архив Мин. Юстиции, Столб. Малорос. Приказа ч. 5869/58 л. 78 (свідчення польського бранця).

8) W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, 286.

9) Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгород. стол. ст. 527 л. 431 (відписка Скурадова цареві).

10) Акты ЮЗР. V ч. 112 с. 267 і д.

11) Тамож, ч. 110 с. 247; В. Модзалевський, Перш. підскарбій, Записки, II-III, 49.

В оповіданні про військові акції на Правобережжі на початку року поруч з певними звітками про прибуття на допомогу війську Брюховецького калмиків¹⁾, про бій козаків і калмиків з поляками під Білою Церквою, що закінчився розгромом поляків²⁾, про другий невдачний похід Брюховецького під Білу Церкву³⁾, Самовидець каже, що цей другий похід Брюховецького під Білу Церкву мав місце „по святомъ Петрѣ“⁴⁾, ц. т. після 29 червня с. ст.

Тимчасом, цей другий похід відділів Брюховецького під Білу Церкву мав місце раніш. У відписці цареві київського воєводи М. Львова, що її одержано на Москві 27 червня 1665 р., маємо, що „іюня въ 13 день, въ вечеру, приѣхали къ намъ холопом твоимъ в Кіевъ изъ подъ Бѣлой Церкви отъ гетмана Ивана Брюховецкого посланцы и подали отъ него гетмана листъ, а в листу его написано, чтобъ намъ холопомъ твоимъ послать изъ Кіева подъ Бѣлую Церковь къ нему на помочь твоихъ великого государя ратныхъ конныхъ и пѣшихъ людей“. Потім же „іюня жъ, государь, въ 15 день учинилась намъ холопом твоимъ вѣдомость, что гетманъ Иванъ Брюховецкой, не дождався отъ насъ головы стрѣлецкого Михайла Кабанова и своихъ посланцовъ, отъ Белой Церкви и отступилъ“⁵⁾. Крім того, у відписках цього ж М. Львова маємо, що він має відомісті від Ф. Протасьева, який був з московськими відділами при війську Брюховецького, що „іюня въ 14 день гетман и он Федор великого государя с ратными людьми от Бѣлые Церкви отступили и стоят обозом под Мотовиловкой“⁶⁾. Та й самъ І. Брюховецький в листі цареві від 17 червня з Мотовиловки повідомляв, що з військом „под Мотовилровку съ подъ Бѣлое Церкви близъ Кіева подъѣдохъ“⁷⁾. Від 24 червня маємо листа від Брюховецького цареві з Переяслава, а в пізнішому листі Брюховецького цареві від 10 липня маємо, що „самъ онъ гетманъ съ воеводою съ Федоромъ Протасьевымъ и великого государя съ ратными людьми пришли въ Гадичь, іюля въ 5 день“⁸⁾.

В оповіданні про гетьманство Опари й початок гетьманства П. Дорошенка, поруч з такими певними звітками, як звістки про те, що Опара з Медвідовки⁹⁾ обізвався гетьманом, про прихід на поміч йому татар,

¹⁾ Про присутність калмиків у війську Брюховецького див. свідчення Горленка в Москві (Акты ЮЗР. V. ч. 127 с. 283), а також відписки Брюховецького цареві (там о ж, ч. 122 с. 273); що ж до кількості калмиків — даних про це я не знайшов. Горленко ж у Москві казав, що при Брюховецькому „калмиковъ с 7000; а подлинно де ихъ не считали, толко де чають столко ихъ есть“. Про посольство Брюховецького до калмиків весною даних я не знайшов. Від осені ж (початку листопада) маємо відписку послів Брюховецького до калмиків — Кимбарова й Остренського, що повідомляли Брюховецького про свою подоріж до калмиків, про те, що вони везли туди колодників і були гарно прийняті старшим калмицьким Манчаком (там о ж, VI ч. 11). Чи це було те ж посольство, про яке маємо у Самовидця (бо з відписки Кимбаровича й Остренського не видно, коли відбулося їх посольство), чи інше — встановити неможливо. Мунчака старшим у калмиків маємо й в кінці 1664 р. (там о ж, ч. 63 с. 148) й у 1666 р. (там о ж, ч. 46).

²⁾ Там о ж, V ч. 122 с. 273-274, ч. 127 с. 281, 283. Тут же маємо, що у війську Яблоновського був і табор, про що є в Самовидця. Про срати ж калмиків певних відомостей я не знайшов, як і відомостей про кількість козаків і татар, що брали участь в цій експедиції, і тому перевірити звістку Самовидця про це тяжко. Що ж до опису калмиків, що маємо тут у Самовидця, треба сказати, що цей опис у цілому відповідає так тодішнім уявленням про калмиків на Україні (Акты ЮЗР. V, № 63 с. 148, № 67 с. 170, № 127 с. 282, 283), які пізнішим даним про калмиків (Напр., Дневныя записки путешествія доктора и Академія Наукъ адъюнкта Ивана Лепехина по разнымъ провинціямъ Россійскаго Государства 1768-1769 г. с. 226; Россія, подъ ред. П. Семенова, томъ VI, 194 і д.).

³⁾ Акты ЮЗР. V ч. 122 с. 274-275.

⁴⁾ Лѣтопись Самовидца, 87-88.

⁵⁾ Акты ЮЗР. V с. 293.

⁶⁾ Додаток ч. 9.

⁷⁾ Акты ЮЗР. V ч. 122 с. 275.

⁸⁾ Там о ж, с. 301.

⁹⁾ Там о ж, ч. 108 с. 244.

схилення низки міст України на бік Опари¹⁾, що татари, бачучи „нестаток“ Опари²⁾, закликали його до себе й арештували³⁾, що Дорошенко, ставши гетьманом на місце Опари, привернув, під свій регімент за допомогою татар, що брали при цьому багато людей в полон⁴⁾, низку міст⁵⁾, взяв після облоги Брацлав⁶⁾, що у війську Дорошенка були й польські відділи⁷⁾, про рух Дорошенка під Рашков, а звідтіль до Чигирина⁸⁾, де страчено Дрозда⁹⁾, Самовидець каже про інших з Дроздової старшини, що „иная старшина оборонною рукою з войском уступили за Дніпръ до гетмана Бруховецького, которимъ становиско дано по за Десною“¹⁰⁾.

Тимчасом, прийняти цілком цю звістку не можна. Дійсно, хоч дехто з цієї старшини, як напр., Дмитрашко-Райча, і перейшов на Лівобережжя ще 1665 р.¹¹⁾, але ж розташовано його відділи за Десною лише 1666 р. Це видно з резолюції царя на статті, що Брюховецький прислав до Москви в березні 1666 р. В 15-й з цих статтів у резолюції на прохання гетьмана, щоб Дмитрашку з його відділами, що знаходяться в глухівському повіті, послати до Смоленську, маємо: „Говорить гетману, чтобъ онъ его съ полкомъ взялъ къ себѣ и послалъ бы его въ Заднѣпрскіе города, гдѣ пристойно“¹²⁾. З справи ж другого правобережного старшини К. Мигалевського видно, що його відділи розташовано за Десною десь 1666-1667 р. р.¹³⁾ Та й не міг Брюховецький розташувати цих старшин з їхніми відділами за Десною 1665 р., бо з серпня він рушив до Москви, звідкіль і повернувся на Україну лише на початку 1666 р., як про це буде нижче.

Не можна погодитися й зі звісткою Самовидця, яку він дає після оповідання про вище згадане розташування правобережних відділів, що „итакъ юже гетмановъ два козацкихъ справовало: одинъ на королевскую руку, а другій на московскую руку, и Запорожже при его царскомъ величеству держалися“¹⁴⁾, Початок такого становища на Україні не можна віднести за Самовидцем на 1665 р. Не кажучи вже за ті часи 1658-1659 р. р., коли Польщі трималася частина України з „совершенним“ гетьманом І. Виговським, а Москви—друга частина з нак гетьманом І. Безпалим, або часи 1660-1663 р. р., коли Польщі трималася частина

1) Акты ЮЗР. V ч. 122 с. 275-276, ч. 139 с. 306, ч. 140 с. 307, VI ч. 2 с. 29, 38-39.

2) Татари захопили якийсь лист Опари до Дрозденка з закликом залучитись і воювати проти короля (Акты ЮЗР. V, № 141 с. 308). Т. Корзон каже, що Самовидець помилково зве Опару прихильником короля (Т. Корзон, Dola i niedola J. Sobieskiego, I, 485), але ж Самовидець лише каже, що Опара зягяг татар „на королевскую руку“ (пор. Акты ЮЗР. V, № 141 с. 308), а потім татари заарештували його, „бачучи нестатокъ Опаринъ“, так що звістка Самовидця в даному оповіданні є цілком певна.

3) Акты ЮЗР. V ч. 141 с. 308.

4) Тамож, VI ч. 2 с. 29, 34.

5) Тамож, ч. 2 с. 38.

6) Тамож, ч. 2 с. 26-27, с. 33-34, ч. 5 с. 43-44, ч. 6 с. 44-45. ч. 2 с. 35, с. 36, ч. 9.

7) Про час же, який продовжувалася облога Брацлава треба сказати, що в листі Методія Филимоновича від 7 жовтня маємо, що облога Дрозда триває вже шість тижнів (тамож, ч. 6), а здався Брацлав на прикінці жовтня. Самовидець же зазначає, що Брацлав тримався четверть року, рахуючи, як видно, від початку гетьманства Дорошенка, т. т. від серпня. За помилку цю звістку Самовидця вважати я не можу, бо, після захоплення Дорошенком гетьманства, він почав військові акції проти прихильників Москви на Правобережжі; Дрозденко ж, що мав своїм центром Брацлав, був головою прихильних до Москви козацьких відділів, так що початок військових акцій Дорошенка проти прихильників Москви на Правобережжі був і початком військових акцій проти Дрозденка і Брацлава.

8) Акты ЮЗР. VI, ч. 2 с. 37, ч. 12 с. 53.

9) Тамож, ч. 7 с. 49, ч. 12 с. 53, ч. 18 с. 62-63, XI ч. 55 с. 89.

10) Тамож, VI, ч. 2 с. 41, ч. 62 с. 185, XI ч. 55 с. 189-190.

11) Лѣтопись Самовидца, 88 і д.

12) Акты ЮЗР. VI № 2 с. 41.

13) Тамож, с. 87.

14) Тамож, ч. 58 с. 165 і д.

15) Лѣтопись Самовидца, 90.

України з гетьманом Ю. Хмельницьким, а Москви — друга частина з нак. гетьманом Я. Сомком, — вже з 1663 р. на Лівобережжі був „совершенний“ гетьман І. Брюховецький, що тримався Москви, а на Правобережжі теж „совершенний“ гетьман П. Тетера, що тримався Польщі.

В оповіданні про подорож Брюховецького до Москви поруч з певними звістками про те, що Брюховецький залишив замість себе на Україні наказним гетьманом полковника переяславського¹⁾, про пишний прийом Брюховецького і його товаришів у Москві²⁾, Самовидець одночасно каже, що Брюховецький їздив до Москви „самъ з полковниками и инною старшиною“, й що на Москві „писара войскового взято на Сѣбѣрѣ, маючи на него ранкорѣ, которій тамъ пропаль“³⁾. Адже ж з Брюховецьким в Москві були не тільки особи з козацької старшини, але як свідчить про це справа про перебування Брюховецького в Москві⁴⁾ і підписи на т. зв. „Московських“ статтях⁵⁾, ще й представники міст України⁶⁾. Не цілком відповідає дійсності й звістка Самовидця про заслання військового писаря, ц. т. З. Шійкевича. Дарма, що московський уряд ставився вороже до З. Шійкевича⁷⁾, але в Москві підчас перебування там Брюховецького й козацької старшини 1665 р. гетьман і старшина скаржилися на Шійкевича, між іншим обвинувачуючи його в тому, що „отъ писара Захара Шикѣва чинятца многіе налоги и тягости, и ставитца онъ Захаръ пышнѣ боярина и гетмана, и бьетъ и увѣчитъ многихъ людей невинно“, й що тому „писарь Захаръ въ войскѣ не надобенъ“, і прохали „чтобъ великій государь пожаловалъ ихъ, велѣлъ имъ, по тому ихъ челобитью, свой великого государя указъ учинить“⁸⁾; все це й викликало заслання Шійкевича до Сибіру. Крім того, дарма, що Шійкевича ми бачимо на засланні й 1669, і 1671 і 1681 р. р.⁹⁾, пізніш, невідомо саме коли, але до повстання Петрика, як маємо в пізнішому доносі В. Кочубея на Мазепу, „Захарей Шійкевичъ, которой былъ въ ссылкѣ въ Сибири, передъ бунтомъ Гетмана Брюховецкого, а потомъ прибылъ въ Батуринъ и жилъ за товарища значного“¹⁰⁾. Зустрічаємо ми в 80-90 р. р. XVII в. З. Шійкевича на Україні дуже часто в різних випадках¹¹⁾.

Не можна прийняти й звістки Самовидця під цим же 1665 р., що „того жъ лѣта гултай нѣякій Децикъ усе Полѣся спустошивъ, але и того у Нѣжинѣ взято до вязення и згинувъ“¹²⁾. Адже ж Децикъ був не „гултай“, а полковник оvrуцкій, і в цьому чині він виступає дуже часто¹³⁾. Заарештовано ж Децика за ворожу політику проти Брюховецького.

1) Данило Єрмоленко, переяславський полковник, зветься наказним гетьманом в низці листів і в джерелах до тодішніх справ (напр., Акты ЮЗР. VI № 2 с. 32, № 5 с. 43 й інш.); про збір Брюховецьким всіх полковників до Глухова перед від'їздом до Москви, про що маємо у Самовидця, даних, що або стверджували б або обмежували цю звістку, я не знайшов, але відомо що Брюховецький до Москви їхав через Глухів (Акты ЮЗР. VI № 29 с. 78).

2) Тамож, № 1 с. 1 і д.

3) Лѣтопись Самовидца, 89.

4) Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Малороссийские 1665 г. № 68.

5) Источники Малорос. Исторіи, I, 152-153.

6) Пор. В. Эйнгорнъ, И. Шматковскій, протопопъ Глуховскій и его сношенія съ Московскимъ Правительствомъ, Киев. Стар. 1892 № 10 с. 65; його ж, Очерки, 301; пор. моя ред. на: П. Клименко, Місто й територія, с. 165-166; пор. вище, с. 137-138.

7) Напр., Записки Отд. Рус. и Слав. Археологій, т. II, 711; В. Эйнгорнъ, Очерки, 316-317; пор. Акты ЮЗР. V № 142 с. 309.

8) Акты ЮЗР. VI с. 13-14.

9) Тамож, VIII № 15 с. 54; В. Эйнгорнъ, Очерки, 317, 563-564, 800.

10) Источники Малорос. Исторіи, II, 132.

11) Напр., Чернігівський Історич. Архів, Архів Двор. Собр. № 65 л. л. 6-8, № 5116 л. л. 9-10, № 5205, № 924 л. л. 26-27.

12) Лѣтопись Самовидца, 89.

13) Напр., Акты ЮЗР. V ч. 121 с. 265, ч. 122 с. 276, ч. 127 с. 283, ч. 138, VI ч. 2 с. 25, 27.

Принаймні, ми маємо листа Децика від 1 серпня 1665 р. до Дрозденка, де він критикував гостро Брюховецького, закликав Дрозденка на Росаву, де повинна бути рада, „чтоб о добромъ посовѣтовати и достойного человекѣа обобрали, чтоб повод добро держал“; при цьому І. Брюховецький обвинувачував опісля Децика, що „на то гетманство он Децьк сам назывался“¹⁾. Коли ж я напевно не зміг встановити всіх обставин арешту Децика, хоч і встановив, що він був ув'язнений й в Переяславі²⁾, але ж звістку Самовидця, що Децик „згинувъ“, ми можемо прийняти з певним застереженням, хіба в розумінні заслання, бо Децика Брюховецький одіслав до Москви. З Москви ж Децика заслано до Сибіру, де ми його бачимо ще й за гетьманство Д. Многогрішного³⁾.

З певним застереженням мусимо користуватись й звісткою Самовидця, що після розгрому відділів Яблоновського під Білою Церквою, останнього „не пущено в Бѣлую Церковъ, которую минувши, в Польщу пошоль“⁴⁾, бо певних звісток про це я не знайшов, а знайшов лише, що опісля частини Яблоновського рушили до Польщі в зв'язку з справою Ю. Любомірского⁵⁾.

Так само з певною обережністю треба поставитися й до звістки Самовидця, що „Опару солтанъ з иншими козаками старшиною отослалъ до короля; которого страчено з его товариствомъ“⁶⁾, бо ми маємо відомості, правда не досить ясні й певні, що в цьому доставленні Опари до короля відогравав значну роль й П. Дорошенко⁷⁾.

З певним застереженням треба користуватися й звісткою Самовидця, що після відступу війська Брюховецького від Білої Церкви у гетьмана „войско, збунтовавшися, розишлося“⁸⁾; ствердження цієї звістки я не знайшов, а Ракушка за своєю прихильністю до Брюховецького міг і навмисно занотувати до свого твору цю непевну звістку, аби хоч цим виправдати Брюховецького за його відступ від Білої Церкви.

Розглядаючи причини, з чого в літопису трапилися ці помилки, мусимо вважати, що одні з них трапилися тому, що літописець з часом забув про події. До таких помилок можемо віднести оповідання про час походу Брюховецького під Білу Церкву. Помилка ж про час розташування за Десною відділів, що перейшли на Лівобережжя з Правобережжя, трапилася, на мій погляд, з того, що літописець, писавши свою працю опісля й, оповідаючи про прибуття цих відділів на Лівобережжя, одночасно додав і про розташування їх за Десною. Оповідання про двох гетьманів на Україні вміщено в літопису 1665 р. через те, що, власне кажучи, вже цього року припинилася гостра боротьба між Польщею і Московією за Україну, і вже таких великих походів, які мали місце раніш для заволодіння Україною, з 1665 р. не маємо. Діло вже йшло до Андрусівської угоди. Оповідання про Децика можливо з'ясувати тільки якимсь ворожим ставленням літописця до Децика, але ті відомості, що я знайшов про Ракушку, не дають нам, на жаль, відповіді на це питання. Можливо, що тут має

1) Л. Окиншевич, Генеральна рада, дод. 8 с. 418.

2) Акты ЮЗР. VI ч. 48 с. 133-134, ч. 50 с. 144.

3) Тамож, VII с. 133-134, VIII №15 с. 54.

4) Лѣтопись Самовидца, 87.

5) Акты ЮЗР. V № 122 с. 276-277; пор. Т. Корзон, Dola i niedola J. Sobieskiego, I, 351.

6) Лѣтопись Самовидца, 89; про страту Опари — Т. Корзон, ibid., 485.

7) Акты ЮЗР. VI ч. 2 с. 35; Т. Корзон, ibidem, 485; маємо ми відомості, правда теж неясні, що Опару одіслали до короля татари (Акты ЮЗР. VI ч. 2 с. 37-39, пор. V № 138 с. 306). Те, що Ракушка писав І. Брюховецькому в кінці вересня 1665 р., що Опару одіслали до короля татарам, трапилося тому, що від 1665 р. до часу писання літопису пройшло досить часу й Ракушка міг так і забути про ці події, як і одержати інші відомості про них.

8) Лѣтопись Самовидца, 88.

значіння вищевказана політика Децика до Брюховецького, а Ракушка був близький тоді Брюховецькому. З прихильності до Брюховецького Самовидець замовчує й ролю Брюховецького й старшини в справі заслання Шійкевича до Сибіру, посилаючись на Москву, що її Ракушка не долюблював. Звістка в опису подорожі Брюховецького лише про старшину з'ясується тим, що Самовидець не цікавився взагалі міщанством. Непевна звістка, що Шійкевич загинув у засланні, трапилася тому, що, коли Самовидець писав цю першу частину свого твору, цеб-то й звістки 1665 р., Шійкевич ще не повернувся на Україну, й Ракушка міг думати, що він і загинув у Сибіру.

1666 р. Під цим роком в літопису містяться звістки про приїзд на Україну московських воевод і заведення ними зборів, похід калмиків, Переяславський бунт і війну на Правобережжі козаків і орди проти польських відділів.

В оповіданні про події, зв'язані з перебуванням на Москві Брюховецького, оповівши цілком вірно про повернення Брюховецького на Україну на початку року¹⁾, Самовидець каже, що в зв'язку з умовою, що склав Брюховецький на Москві, „приболшено воеводъ по городах: вновъ въ Прилуку, Лубнѣ, Гадячѣ, Миргородѣ, Полтаву, в Батуринѣ, Глуховѣ, Сосницю, Новгородокъ, Стародубъ“²⁾.

Тимчасом, крім цих воевод в міста, де їх раніш не було³⁾, у Самовидця не згадано про московського воеводу в Острі, про що ухвалено в „Московських Статтях“ Брюховецького, де маємо, що при царському воеводі повинно бути війська „въ Вострѣ триста изъ Кіева“⁴⁾; та й в указі царя від 28 січня с. ст. 1666 р. про посилку воевод на Україну маємо, що воеводою до Остра призначено — Д. Рагозіна⁵⁾, якого бачимо й опісля воеводою в Острі⁶⁾.

В дальшому, оповівши цілком вірно про приїзд на Україну московських переписувачів для перепису населення, перепис ними населення, причому одні переписні книжки одислано до Москви, з другі залишено на Україні воеводам для збору податків⁷⁾, про утворення в містах „цѣловалщиковъ з мещанъ“ для збору податків з торгів⁸⁾; що всі ці податки

1) Акты ЮЗР. VI № 28 с. 77; Переписка Ржевскаго, 21; Н. Гиббенетъ, цит. праця, II, 852.

2) Літописъ Самовидца, 90.

3) Про воевод в ці міста ствердження звістки Самовидця — Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгород. стол, столб. 588 л. л. 63-64 (царський указ від 28 січня 1666 р. про посилку воевод в міста України), л. 431, 805 (про воеводу в Глухові); про воеводу в Гадячі ми в цих даних не маємо тому, на мій погляд, що Гадяч дано на гетьманську булаву (Істочники Малорос. Исторіи, I, 146; пор. М. Бужинський, Гадяцький Ключ, 42) і, тому, тут воевода був на окремих, в порівнянні з іншими містами України, правах, лише як керманіч московської залоги (пор. Істочники Малорос. Исторіи, I, 147).

4) Істочники Малорос. Исторіи, I, 147.

5) Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгородский ст, столб. 588 л. 63.

6) М. Ткаченко, М. Остер в XVII-XVIII в. в., 161.

7) Акты ЮЗР. VI № 43 с. 111; В. Эйнгорнъ, О малороссійскихъ переписныхъ книгахъ, с. 82. Про ці переписні книги, крім вищевказаної студії В. Ейнгорна, ще — А. Лазаревській, Малороссійскія переписныя книги 1666 г., Н. Костомаровъ, Руна, 72 і д.; В. Юркевич, Київський перепис 1666 р., Україна 1928 кн. 3.

8) Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Малорос. 1665 г. ч. 55 л. 85 (відписка воеводи Ржевскаго); Моск. Архив Мин. Юстиции, Книги Малорос. Приказа ч. 2 л. 324 (обрання ціловальщиків і голів у Стародубі); Акты ЮЗР. VI ч. 62 с. 193, 198, VII ч. 8 с. 16; В. Эйнгорнъ, Київскій воевода П. В. Шереметевъ и Нѣжинскій магистратъ, Київ. Старина 1891 № 11 с. 248; В. Юркевич, цит. праця, 38.

йшли на утримання на Україні царського війська¹⁾, Самовидець одночасно з цим каже, що ці московські переписувачі „переписовали усѣхъ людей на Украинѣ, мешкаючихъ и по городахъ и по селахъ“, й „подачку наложили от всякого человѣка“, а розмір податку встановили „на людей тяглихъ от плуга воловъ осипи по осми осмачокъ, а грошей по пяти золотихъ; а знову, хто конми пашетъ, от коня по полкопи, а по осмачцѣ жита“²⁾.

Тимчасом, козаки цьому перепису не підлягали і податків жодних не платили. В інструкції московським переписувачам в справі цього перепису маємо, що „великій государь по своему государскому разсмотрѣнію и по челобитью гетмана войска Запорожского, и войтовъ, и бурмистровъ и всякихъ чиновъ малороссійскихъ жителей указалъ въ своей государевой исконивѣчной волотчинѣ, въ малороссійскихъ городѣхъ, мѣстахъ и въ мѣстечкахъ переписатьъ всякихъ чиновъ жилицкихъ промышленныхъ и тяглыхъ людей, а въ селахъ и деревняхъ крестьянъ и бобылей по именамъ, кто именно какими угоды владѣють и сколькими волами или коньми пашню кто пашетъ и своими ль или чужими, oprичъ казаковъ и казацкихъ земель угодій“³⁾.

Крім того, не цілком вірно вказує Самовидець і розмір податків. 18 листопада 1665 р. в Москві представники українських міст на нараді з боярином Салтиковим ухвалили такий розмір податку з людности України: „с поселян с плуга со 8 волов по полмѣркѣ ржи и овса пополамъ, денегъ по рублю, а въ мѣркѣ по 8 осмачекъ, а въ котормъ плуге 6 или 4 или пара волов или лошади, а лошади в плуге противъ дву волов і с тѣхъ имати хлѣбные и денежныя доходы по розчоту противъ осми волов“⁴⁾. Порівнюючи цю норму з даними Самовидця, що „хто конми пашетъ, от коня по полкопи, а по осмачцѣ жита“, з нормами обкладання, де „лошади в плуге противъ дву волов“, що існував при зборі, побачимо, що при переводі розрахунку податку з волів на коней, на одного коня буде податку осмачка жита, осмачка овса й півкопи грошей. Цю кількість ми маємо і в списках обкладання, напр.: „Григорей Федоровичъ Крапива, въ него сыновъ 2, Алексѣй, Федоръ, пашою пашетъ однимъ конемъ, маєт дати до царския казны грошеѣ полкопи да хлѣба рѣжы и овса осмачки двѣ“⁵⁾.

В дальшому, поруч з певними звістками про заклик гетьманом І. Брюховецьким на допомогу калмиків, прибуття невеликої кількості калмиків, що розсердилися на Брюховецького й залишили його⁶⁾, про перебування переяславського полку з полковником Данком (ц. т. Д. Ермоленком) в Богусевій Слободі⁷⁾, про неприхильне ставлення козаків до Ермоленка, що був полковником за призначенням⁸⁾, неприхильність козаків переяславського полку до Москви⁹⁾, бунт цих козаків, вбивство ними Ермоленка, невдачну спробу їх взяти Переяслав, спалення й пограбування цього міста¹⁰⁾, зносили повстанців з Дорошенком, який закликав на допомогу

1) Акты ЮЗР. VI № 64 с. 206; Н. Костомаровъ, Руина, 72-73; Н. Оглоблинъ, „Кіевскій Столъ“ Разряднаго Приказа, Кіев. Старина 1886 кн. 11 с. 545.

2) Лѣтопись Самовидца, 90-91.

3) В. Эйнгорнъ, О вновь найденныхъ малоросс. переп. книгахъ, 31; пор. Н. Костомаровъ, Руина, 73.

4) Моск. Архив Мин. Юстици, Столб. Малоросс. Приказа 5873/62 л. л. 43-44; пор. В. Эйнгорнъ, О малорос. переп. книгахъ, 29-30; Н. Оглоблинъ, цит. праця, 545.

5) В. Эйнгорнъ, О малоросс. переписныхъ книгахъ, 35-36.

6) Акты ЮЗР. VI ч. 43 с. 111, ч. 46 с. 130, ч. 48 с. 138; куди ж рушили калмики, чи на Запоріжжя, як каже Самовидець, чи ні, я певних даних не знайшов.

7) Акты ЮЗР. VI ч. 45 с. 127; Дополн. къ Акт. Историч. V № 21 с. 86, 88.

8) Акты ЮЗР. VI № 39 с. 99.

9) Тамож. ч. 41 с. 101-102.

10) Тамож. ч. 45 с. 127, 129, ч. 48 с. 137, ч. 50 с. 141; Дополн. къ Акт. Историч. V ч. 21 с. 86 і д.

собі орду, що прибула йому на поміч¹⁾, рух проти повстанців козацького війська й московських відділів на чолі з кн. Щербатим, ц. т. Щербатовим²⁾, про набіг татар в жовтні того року на околиці Ніжена й Переяслава, де вони взяли багато полону³⁾, Самовидець каже, що повстання козаків переяславського полку розпочалося „в осени“⁴⁾.

Тимчасом, це повстання розпочалося в липні 1666 р. У звіттовленні І. Свіязева, що був тоді на Україні, маємо під 21 липня с. ст. запис, що „бояринь и гетмань Ивану говорилъ: что того жь де числа писали къ нему изъ Канева полковники Киевской Василей Дворецкой, Лубенской Богданъ Щербакъ, Каневской Яковъ Лизогубъ, съ Киевскимъ войсковымъ есауломъ съ Игнатомъ Колмыцкимъ, что Переясловского полку козаки, которые стояли на семь боку близко Днѣпра отъ неприятелскихъ людей въ слободки Богушовъ, поднявъ бунтъ, Переясловского полковника Данилу Ермоленка убили до смерти, июля въ 18 день, и измѣнили великому государю“⁵⁾. Подібного змісту звістку про початок цього повстання маємо й в листі цього ж Свіязева цареві⁶⁾.

Що ж до причин цих непевних звісток, то треба вважати, що такі звістки, як про розмір податку й про воевод в Острі, трапились тому, що Самовидець з часом забув ці дрібниці. Помилка ж про час початку повстання козаків переяславського полку трапилася тому, що восени 1666 р. під Переяславом ще точилися бої⁷⁾, й тому осінь і збереглася в пам'яті Р. Ракушки. Помилкова звістка про перепис всього люду для податків, а також накладання податків на всіх людей, внесена Ракушкою до його твору, щоб виправдати повстання проти московських воевод 1668 р. на Україні.

1667 р. Під цим роком в літопису Самовидця містяться оповідання про відступ московських відділів з Запоріжжя, про вбивство запоріжцями царського посланця Ладиженського й татарських посланців, про Підгаєцьку кампанію, випущення з ув'язнення Ю. Хмельницького, Тукальського й Г. Гуляницького, про Андрусівський трактат, суд над патріархом Никоном, повстання Разіна, зносини Брюховецького з Дорошенком.

В оповіданні про відступ московських відділів на чолі з Косаговим з Запоріжжя Самовидець каже, що відступ цей трапився за сварками московських ратних людей з запоріжцями, при чому московське військо залишило Запоріжжя „за указомъ его царского величества“⁸⁾, тоді як Косагов відійшов з Запоріжжя з московськими відділами за непорозуміннями

¹⁾ Переписка Ржевскаго, 43; А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ VI, 431 - 432.

²⁾ Акты ЮЗР. VI № 54 с. 154 - 155; Дополн. къ Акт. Историч. V № 21 с. 87 і д. Про інші звістки Самовидця про цей бунт я не знайшов даних, що стверджували б або вищили їх.

³⁾ Акты ЮЗР. V ч. 55 с. 155, ч. 56 с. 157, ч. 57, с. 157; Переписка Ржевскаго, 45; В. Вовк - Карачевський, описуючи цей напад татар, посилаючись на Самовидця й Грабянку, відносить чомусь цей напад на початок 1667 р. (В. Волкъ - Карачевскій, цит. праця, 142). Що ж до звістки Самовидця про розгром Маховського, я знайшов лише ствердження цього оповідання в загальних рисах, що битва була під Браїловом (Акты ЮЗР. VI № 58 с. 160; Volumina Legum, IV, 433), й що військо Маховського погромили відділи Дорошенка й татаре, при чому сам Маховський понав у полон (Acta historica, II № 76; Т. Когзон, Dola i niedola J. Sobieskiego, I, 482 - 483, його ж, Dzieje wojen, II, 372).

⁴⁾ Літопись Самовидца, 91 - 92.

⁵⁾ Акты ЮЗР. VI с. 127.

⁶⁾ Тамож, с. 129 (одержано цього листа в Москві 2 серпня с. ст. 1666 р.); пор. Дополн. къ Акт. Историческимъ V, ч. 21 с. 88; Переписка Ржевскаго, 43.

⁷⁾ Акты ЮЗР. VI № 54 с. 154 - 155.

⁸⁾ Літопись Самовидца, 93.

з запоріжцями не 1667 р., а 1666 р., при чому відступив не за царським указом, а без відому царя, за що й боявся царського гніву.

В листі, що одержав Яков Хитрово в Полтаві в травні 1666 р. від Г. Косагова, маємо, що Косагов „маия по 16 день жив, под Переволочною из Запорог вышедчі; по многих, государь, бедах от Запорожских казаков пришли ратные люди все́м полкомъ, и говорили мнѣ, чтоб я пошол до Переволочной из Запорог; я им отговавивал, итти не хотѣлъ; и они сказали, — естли де не пойдешь и мы пойдем все́ до одного человѣка“; далі про це Косагов каже, що це „только беда моя, а ничья, воля Божия и государская, хотя укажет голову отсѣчь, — лучше нежели одному было оставшия от запорожских казаков мучиться и пропасть и казну великого государя потерять“¹⁾. Крім того, в відписці від того ж воеводи Я. Хитрєва царєві, одержаній на Москві 21 серпня с. ст. 1666 р., маємо, що, „какъ, государь, Григорей Косаговъ пошолъ изъ Запорогъ воровски, безъ твоего, великого государя, указа, и онъ де въ Запорогахъ покинулъ твоихъ, великого государя, хлѣбныхъ запасовъ 350 бочекъ“²⁾.

В оповіданні про забиття запоріжцями татарського посланця й московського посланця Ладиженського, поруч з певними звістками про вбивство запоріжцями під Січею татарського посланця, що повертався з Москви, й пограбування його річей³⁾, про приїзд до Січі царського посланця до Криму Є. Ладиженського, що їхав вкупі з цим татарським посланцем, про перебування „часъ немалій“ Ладиженського в Січі, покіль він за царським наказом рушив далі до Криму⁴⁾, про вирядження запоріжцями Ладиженського з пошаною, проводи човнами, а потім утоплення його за Січчю й пожакування казни, що була при ньому, про безкарність за цей вчинок запоріжців⁵⁾, Самовидець каже про це вбивство татарського посла, що „посла ханского, которій повернулъ от его царского величества, не допустивши на ночь до Сѣчи, на ночлегу под Сѣчу убили козаки и татаръ, що при послѣ были, и все пожаковали, тилко послу царского величества дали покой“.

Адже ж Ладиженський повідомляв царя, що, після вбивства запоріжцями татарського посланця Мемет-аги, „утекли де къ нимъ столнику Еуфиму и къ подьячему Мааметъ аги товарищей и людей всего семь человѣкъ“⁶⁾. Про це ж маємо й в наказі В. Кикину, що їздив від царя до Брюховецького в справі цих подій⁷⁾; з цього видко, що не всіх татар, що були з татарським посланцем, забили запоріжці.

Крім того, Самовидець каже, що запорожці перед відїздом Ладиженського з Січі, виконуючи царського наказу про зловлення тих козаків, що вбили цього ханського посланця, „тихъ килка козаков поймали“⁸⁾. З цієї звісткою також не можна погодитися.

Як показували 25 травня 1667 р. в Полтаві воеводи М. Волконському рейтарі А. Мацієв, М. Іванников і салдат Л. Глазнов, що були в Січі підчас цих подій, Є. Ладиженський рушив з Запоріжжя 15 травня, а 12 травня підчас ради про відпуск Ладиженського б. кошовий Ждан Рог казав, що „которые де казаки Крымскихъ гонцовъ побили, чтобъ ихъ

¹⁾ Додаток ч. 10.

²⁾ Акты ЮЗР. VI с. 152; про те, що московські відділи перед цим походом з Запоріжжя запоріжцям „мусѣли добиватися чоломъ, жеби онимъ позволено уступити“, про що каже Самовидець, я звісток не знайшов.

³⁾ Акты ЮЗР. VI ч. 62 с. 179; Синбирскій Сборникъ, Род. роспись рода Кикиныхъ, 75 - 75.

⁴⁾ Акты ЮЗР. VI, ч. 62 с. 179 - 180, 184, 187, 196.

⁵⁾ Тамож, ч. 62 с. 181, 184, 186, 189, 196, 198, 207.

⁶⁾ Тамож, с. 179.

⁷⁾ Синбирскій Сборникъ Род. роспись Кикиныхъ, 75.

⁸⁾ Лѣтопись Самовидца, 93 - 94.

сыскать. И казаки де ему атаману говорили: чаво де сыскивать? самъ де ты про то вѣдаешь: а мурзина де рухледь и таперь у тебя въ курени“¹⁾. Потім, вже після вбивства Ладжиженського кошової Васютенко писав у листі до І. Брюховецького від 28 травня с. ст. про тих, що вбили ханського посланця, що „мы сами за такий ихъ злыи проступокъ... скарати на горлахъ, и Татарскія забранныя добра одшукати рады бысмо, толко бы тыхъ проступцевъ провѣдати могли: тые бо вѣмъ все проступные казаки, забойство пополнивши, до сихъ часовъ, чому Богъ есть свѣдокъ, къ намъ на кошъ очый своихъ не являли и нѣтъ вѣдома, гдѣ спать, боячись караня, туляють“²⁾. Інша, звичайно, річ, чи запоріжці не хотіли чи не мали змоги спіймати вбивців ханського посланця, але з наведених даних ясно, що перед від'їздом Ладжиженського з Січі вбивців ханського посланця не затримано.

В оповіданні про Підгаєцьку кампанію, поруч з певними звістками, що П. Дорошенко затяг татарську орду на чолі з Калгою й, скупивши своє військо з татарським, рушив проти польського війська, на чолі якого був гетьман Собіський, обложив поляків під Підгайцями, що ця облога закінчилася трактатом³⁾ після чого татари повернулися до Криму⁴⁾, а Дорошенко до Чигирина⁵⁾, що стимулом татарам до цього трактату був напад запоріжців на Крим, спустошення його й повернення до Запоріжжя⁶⁾, при чому підчас цього нападу запоріжці мали бій з ханом під Перекопом⁷⁾, — Самовидець зве керманича польського війська підчас цієї кампанії Я. Собіського „гетманъ коронній“⁸⁾, як зве Собіського за цих подій й О. Гермайзе, без поклику, правда, на джерела цього твердження⁹⁾.

Адже ж Я. Собіський став коронним гетьманом лише 1668 р., після Підгаєцької кампанії,¹⁰⁾ як про це свідчить, між іншим, і диплом на це гетьманство від 5 лютого 1668 р.¹¹⁾; підчас же Підгаєцької кампанії Я. Собіський був лише гетьманом польним.

У дальшому, оповівши цілком вірно, що 1667 р. Й. Тукальський, Ю. Хмельницький й Г. Гуляницький були вже на Україні, причому Ю. Хмельницький прибув на Україну раніш Тукальського¹²⁾, Самовидець при цьому каже під цим же 1667 р., що „того ж року з заточення випущень з Малборкгу метрополита Іосифъ Тукальскій, и Хмельницкій молодій и Гуляницкій“¹³⁾.

Адже ж, коли я не знайшов певних відомостей про час випущення з ув'язнення Ю. Хмельницького й Г. Гуляницького, звістка Самовидця, що Тукальського випущено з ув'язнення 1667 р., як маємо й у низки дослідників, як напр., М. Костомарова, М. Сумцова, В. Антоновича, Фила-

1) Акты ЮЗР. VI, с. 184.

2) Тамож, с. 187.

3) Helcel, I, ч. 29 с. 103, ч. 100 с. 115, ч. 108 с. 124, ч. 109 с. 125 dd.; Acta historica, II № 90, 97-100; S. Baracz, Pamiętnik dziejów polskich, 72-73; Pamiętnik Paska, 254; J. Jerlicz, II, 121 d. d.; T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego, II, 23 d. d. його ж, Dzieje wojen, II, 394 d. d.

4) Acta historica, II № 121; T. Korzon, Dola i niedola J. Sob. II, 290-291.

5) Акты ЮЗР. VI ч. 70; Археографическій Сборникъ VII ч. 108.

6) Акты ЮЗР. VII ч. 1 с. 1-2; Acta historica, II, ч. 121 с. 327-328; T. Korzon, ibid., II, 42-43.

7) Акты ЮЗР. VII ч. 1 с. 1-2; T. Korzon, ibid, II, 42-43. Чи скінчився цей бій перемогою козаків, як каже Самовидець, чи інакше, даних я не знайшов.

8) Лѣтопись Самовидца, 94-95.

9) О. Гермайзе, Руїна і Дорошенко, 16-17.

10) T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego II, 59, 67.

11) Acta historica, II ч. 129 с. 337-338.

12) Археографическій Сборникъ, II ч. 79 с. 137-138, VII ч. 107 с. 138, ч. 109 с. 140; Акты ЮЗР. VI ч. 62 с. 185.

13) Лѣтопись Самовидца, 95.

рета Гумилевського, І. Шляпкина¹⁾, є помилкова, бо маємо грамоту Тукальського мешканцям Могилева від 14 лютого 1666 р. з Лещинського монастиря²⁾.

В оповіданні про угоду того часу між Москвою й Польщею, угоду, що мала велике значіння не лише для України, а й для всієї Східньої Європи³⁾, поруч з певними звістками, що пересправи закінчилися трактатом 1667 р.⁴⁾, про урочисте оголошення цієї угоди в Москві⁵⁾, про приїзд до Москви королівського посла С. Беневського, воеводи київського⁶⁾, відпуск з Москви полонених литовсько-польських підданих⁷⁾, частих посланців від Брюховецького до Москви, скарги його на московських воевод на Україні⁸⁾, про чутки, що Україну віддадуть Польщі⁹⁾, про грамоту про майбутній приїзд на Україну московського боярина з військом¹⁰⁾, що дуже стривожило Брюховецького й старшину, щоб Україну не віддано Польщі¹¹⁾, Самовидець каже про цю угоду, що „того жъ року комиссія скончилася в Красном под Смоленскомъ“. Тимчасом, цю угоду складено, як свідчить акт її, „межъ Смоленскомъ и Мстиславлемъ, близко рѣки Городни въ деревнѣ Андрусовѣ“¹²⁾.

Повідомляти про цю угоду на Україну був з Москви присланий не „Евстаратій Антиповичъ“, як маємо у Самовидця, а стольник Іван Телепнев, як свідчить його звідомлення¹³⁾. В цьому трактаті між Москвою й Польщею про Україну не сказано, так про Правобічню, або Лівобічню, „катора би сторона спротивилася, то обополне оную зносити“, як про це каже в своєму творі Самовидець.

Не вірно оповідає Самовидець і про наслідки скарг Брюховецького до Москви на воевод на Україні, що він на ці скарги „жодного респонсу не одержовалъ“, бо з справи про перебування на Україні московського представника В. Кікіна видно, що йому наказав цар „ѣхать въ Полтаву и разыскать твоими великого государя ратными всякихъ чинов людьми

1) Н. Костомаровъ, Руина, 98; Н. Сумцовъ, Лазарь Барановичъ, 128; В. Антоновичъ, Послѣдній времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра, 3; Филаретъ (Гумилевскій), Обзоръ русской духовной литературы 862-1863, с. 202; И. Шляпкинъ, Димитрій Ростовскій, 10.

2) Археографическій Сборникъ II № 54 с. 79-80; пор. В. Эйнгорнъ, Очерки, 321. Що ж до звістки Самовидця, що Тукальського і Юрася знов після випущення з ув'язнення хотіли захопити й стратити „за поводомъ Тетеринимъ“, — відомостей, що б спростували або стверджували цю звістку, я не знайшов, але можна думати, що якась небезпека в Польщі 1667 року загрожувала й Тукальському й Юр. Хмельницькому, бо й Тукальський втік з Польщі на Україну з однимъ челядникомъ (Акты ЮЗР. VII, № 34 с. 92), і Юрась втік також з Варшави (paraszum uiachal) і до Прип'яті доїхав човном (Археографич. Сборникъ VII, ч. 107, с. 138).

3) Пор. П. Головачевъ, Значеніе Андрусовскаго перемирія для международныхъ отношеній восточной Европы, Русская Старина 1903 № 7.

4) Полн. Собрание Законовъ I ч. 398; L. Hubert, Pamiętniki historyczne, t. I, 105 d. d.

5) Акты Арх. Экспедиціи, IV ч. 153 с. 203-204.

6) Дворц. Разряды III, 665, 666, 671, 682, 686 і д., 703; Дополненія къ III т. Дворц. Разрядовъ, 397 і д.; Бумаги Флорентійскаго Центральнаго Архива, касающіяся до Россіи ч. II № 121-123 с. 394 і д.; Hubert, ibid., I, 74 d. d.

7) Полн. Собр. Законовъ I ч. 398 с. 662-663; А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ VI, 533-534.

8) Акты ЮЗР. VI ч. 58, ч. 61, ч. 62 с. 181, 199 і д., VII ч. 4 с. 5-6, ч. 31 с. 79, VIII ч. 14 с. 51; Источники Малор. Исторіи I, 178 і д.

9) Акты ЮЗР. VI ч. 63 с. 203 (чутки від Касперовича); про чутки від Мокрєевича, про що каже Самовидець, я звісток не знайшов.

10) Акты ЮЗР. VII ч. 4 с. 5, ч. 31, с. 79, VIII ч. 4 с. 5; В. Эйнгорнъ, Отставка А. Л. Ордина-Нащокина и его отношеніе къ малороссійскому вопросу, ЖМНПр. 1897 № 11 с. 97 і д.

11) Акты ЮЗР. VII ч. 54 с. 96-97; В. Эйнгорнъ, Очерки, 437-438.

12) Полное; Собр. Законовъ I ч. 398 с. 657; L. Hubert, Pamiętniki, I, 106.

13) Акты ЮЗР. VI ч. 60 с. 173 і д.

и тамошними жителями: отъ кого имяны Полтавскихъ воеводъ Запорожскихъ казаковъ женамъ въ домѣхъ ихъ какое насилье чинитца, и у Запорожскихъ казаковъ мелницы у кого иманы и почему отняты? и развѣдать, для чего Полтавской полковникъ на тебя великого государя на ярмаркахъ съ прїѣзжихъ людей съ таваровъ ихъ пошлинъ имать не велить, и въ слободахъ короулы свои поставиль, и съ воеводою съ княземъ Михайломъ Волконскимъ не въ совѣтъ“. В. Кікін і провадив з приводу цього в Полтаві слідство¹⁾.

В оповіданні про події суду в Москві над патріархом Никоном, оповівши в цілому вірно про цю справу, Самовидець одночасно з цим відносить ці події до 1667 р. й каже, що на цей собор прибули до Москви „два патріархи: александрийский и антиохийский Паисій“²⁾, тоді як ці східні патріархи прибули до Москви 1666 р.³⁾; в цьому ж році відбувся й суд над патріархом Никоном⁴⁾, а 21 грудня с. ст. 1666 р. Никон вже прибув на місце свого заслання до Ферапонтового монастиря⁵⁾; при тому ж патріарха антиохійського звали не Паїсій, а Макарій, а Паїсій був патріарх александрийський⁶⁾.

Крім того, з застереженням треба користуватися й звісткою Самовидця, що підчас Підгаєцької кампанії запоріжці зробили напад на Крим „з Сѣркомъ кошовимъ“⁷⁾, бо ми маємо дані, правда не першорядні, що на чолі запоріжців підчас цього нападу був кошовий Іван Ріг⁸⁾.

Що ж до причин, чому трапилися ці непевні звістки, треба вважати, що непевна дата випуску Тукальського з ув'язнення попала до літопису Ракушки при пізнішому складанні його через те, що Тукальський, як я зазначив вище, прибув на Україну 1667 р., і ця дата й збереглася у Ракушки. Відступ Косагова з Запоріжжя віднесено до 1667 р. замість 1666 р. тому, що Самовидець, писавши свого літописа опісля, забув рік відходу Москви з Запоріжжя і, оповідаючи про вбивство Ладиженського 1667 р., вмістив того ж року звістку про залишення Косаговим Січі; це являлось як би й послідовним в ворожнечі Запоріжжя до Москви: спочатку вигнання Москви з Запоріжжя, а потім і вбивство царського посла. Помилки ж про те, що всі татари, які були при ханському послові, були забиті, відступ Косагова за царським наказом, — трапилися тому, що Ракушка міг не знати таких подробиць. Звістки, що угода між Москвою й Польщею складена в Красному, попали до літопису з того, що як видно, з часом Ракушка забув, а може не знав і раніш, місця закінчення трактату. Тому, що Собіський був потім коронним гетьманом, він і попав до літопису з цим титулом і підчас Підгаєцької кампанії, підібно тому, як

¹⁾ Акты ЮЗР. VI с. 190-191.

²⁾ Лѣтопись Самовидца, 96-97.

³⁾ Дополненія къ Акт. Историческимъ V № 26 с. 98; Днев. Записки Прик. Тайныхъ Дѣлъ, 230; Выходы Государей, 470; Н. Гиббенеть, цит. праця, II, 305, 997 і д.

⁴⁾ Доп. къ Акт Историч. V ч. 26 с. 99-100; Древн. Росс. Вивліоекъ, III, ч. 49 с. 401 і д.; Полн. Собр. Законовъ I, ч. 397; Собр. Госуд. Грамотъ и Договоровъ IV ч. 52 с. 182; Н. Гиббенеть, цит. праця, II, 1093 і д.

⁵⁾ С. Соловьевъ, Исторія, III, 268.

⁶⁾ Зазначені місця про прїїзд патріархів і діяльність собору. Що до звістки Самовидця, що після цих подій (скінення з патріаршества Никона й наставлення нового патріарха) „великая стала мешанина на Москвѣ“, треба зауважити, що коли цю звістку застосувати до справи Никона, це буде непевна звістка, бо в дійсності ж все рішення справи Никона на цьому соборі закінчило ту мішанину, що існувала в московській церкві в зв'язку з цією справою. Я ж додержуюся того погляду, що цю звістку Самовидця потрібно віднести до тої мішанини, що виникла в Московській державі в зв'язку з ухвалами цього собору, після вирішення справи Никона, про т. зв. розкольніцький рук в Московській церкві (С. Соловьевъ, Исторія, III, 283 і д.).

⁷⁾ Лѣтопись Самовидца, 95.

⁸⁾ Акты ЮЗР. VII ч. 1 с. 1-2, пор. ч. 35 с. 101.

Собіський зветься коронним гетьманом підчас Підгавцької кампанії й в інших сучасників — Ерліча й Ємельовського¹⁾. Помилка про приїзд на Україну Евстрата Антиповича, замість Івана Телепнева, тому попала до літопису, що з часом, складаючи літопис, Ракушка переніс факт, що мав місце раніш — приїзд 1666 р. на Україну Евстрата Антиповича Фролова²⁾, на 1667 р., на приїзд Телепнева в справі Андрусівської угоди. Звістку про захоплення запоріжцями до вбивства Ладиженського, декількох козаків, що брали участь і в нападі на кримського посла. Самовидець вмістив у свій літопис або тому, що потім, після вбивства Ладиженського, один з козаків, заводчик цього вчинку, Страх, був заарештований³⁾, або ж тому Ракушка вніс до літопису цю звістку, завідомо для нього непевну, щоб цим більш підкреслити лукавство ненависного йому Запоріжжя; це ж оповідання якраз і було негативним для Запоріжжя, бо характеризувало хитрощі запоріжців, що вони машкарою арешту злочинців і пошаною підчас проводів посланця Ладиженського підготували вбивство його⁴⁾. Оповіданням про те, що І. Брюховецький не одержував респонсу на свої скарги до Москви й що в Андрусівському трактаті був пункт про спільні акції Москви й Польщі проти козаків, Самовидець як би виправдує Брюховецького в пізніших акціях його проти Москви; та й Брюховецький поширював потім чутку, що король і цар хочуть спільними силами винищити козацтво⁵⁾. Помилки в звістках щодо подій московських трапилися тому, що Ракушка міг і не знати, або забути, як звали патріярха антіохійського; дата ж прибуття патріярхів до Москви й суду над Никоном збереглися в Самовидця під роком 1667 тому, що 1667 р. закінчився собор у Москві, на якому брали участь ці патріярхи, та й українці, що були на цьому соборі, як, напр., Методій Филимонович повернулися на Україну 1667 р.⁶⁾.

1668 р. В оповіданнях про події цього року в літопису Самовидця містяться звістки про повстання на Лівобережній Україні проти Москви й зв'язані з цим повстанням події.

В оповіданні про початок цього повстання, поруч з певними звістками про раду Брюховецького з старшиною сприводу повстання з зауваженням, що на цій раді відбулася й присяга гетьмана й старшини⁷⁾, після чого полковники о масниці почали боротьбу проти Москви по містах⁸⁾, що з початком боротьби захоплено воеводу й в Гадячі⁹⁾, а військо його або

1) J. Jerlicz, Latopisiec, II, 115; Pamiętnik Jemiłowskiego, 206.

2) Акты ЮЗР VI ч. 41, с. 101 і д., ч. 48 с. 133.

3) Таможь, ч. 62 с. 190, 200. О. Барсуков помилково відносить арештування Страха до вбивства Ладиженського (А Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, VI, 464).

4) Самовидець вбивство Ладиженського покладає на тих козаків, що проводили його з Січі, тоді як дані про вбивство Ладиженського вказують, що його забили й інші запоріжці, що надгонали Ладиженського і козаків, провідників посольства з Січі (Акты ЮЗР VI ч. 62 с. 198), але ж ми не знаємо, чи не зроблено цього за попередньою угодою; отже тут помилки Самовидця нема.

5) Акты ЮЗР VII ч. 14 с. 39, ч. 19 с. 47. Заніс цю звістку до літопису Самовидець може й тому, що 1668 р. польські відділи Пива допомагали Москві у військових акціях проти козаків під Остром (таможь, № 48 с. 141).

6) В. Эйнгорнъ, Очерки, 416.

7) Акты ЮЗР VII ч. 34 с. 89 і д.; дати ж цієї ради ми в цих звістках не маємо; а як 12 січня до Канева повернувся з цієї ради полковник Лизогуб, а в Прилуки Л. Горленко (таможь, ч. 8 с. 17 і д.), — треба в цьому бачити побічне ствердження звістки Самовидця, що рада ця була „о Богоявлені“, п. т. в перших числах січня ст. ст.

8) Н. Горбачевскій, 7, 12; Акты ЮЗР VII ч. 15 с. 43.

9) Це місце літопису: „на масляниці всюди почали ся быти з Москвою и воеводъ побрали; а найпервей в Гадячомъ воеводу вислалъ былъ зовсімъ гетманъ Бруховецкій“, треба, на мій погляд, розуміти не так, що на масниці захоплено Огарева, а так, що Огарев, як воевода, був перший захоплений в полон козаками, бо Огарева захоплено після мас-

забито, або захоплено в полон¹⁾, сам же воевода був ув'язнений на рік²⁾, що потім захоплено воевод у Прилуках, Миргороді, Батурині³⁾, а в Новгород-Сіверському й Стародубі воевод забито⁴⁾, в Чернігові ж, Ніжені й Переяславі воеводи були в облозі⁵⁾, Самовидець одночасно з цим каже, що на вищезгадану раду до Брюховецького „з'їхалися усї полковники“⁶⁾.

Тимчасом, ми можемо з певністю сказати, що стародубський полковник П. Рославець на цій раді не був присутній. У відписці цареві київського воеводи П. Шереметева в січні місяці 1668 р. маємо, що Шереметев одержав 16 січня листа від переяславського воеводи О. Чирикова. В цьому листі Чириков, між іншими справами, писав, що „генваря жъ де, государь, въ 12 день, прїѣхавъ въ Каневъ отъ боярина и гетмана Ивана Мартыновича Брюховецкогo Каневской полковникъ Яковъ Лизогуб, Стародубской полкъ казаковъ и съ пушками изъ Канева выслалъ въ Стародубъ, а полковника де Стародубского послалъ къ боярину и гетману къ Ивану Мартиновичю“⁷⁾. Потім, 6 лютого одержано в Москві відписку стародубського воеводи І. Волконського, який писав, що до Стародуба „генваря 26 дня, прїѣхалъ государь Стародубской полковникъ изъ Гадеча“⁸⁾.

Не можна також прийняти й звістки Самовидця, що в складі тих воевод, що були забиті під час взяття московських залог, був і воевода сосницький⁹⁾, бо воевода сосницький В. Лихачов не був забитий під час цих подій, а понав у полон.

6 березня 1668 р. посланець Л. Барановича до Москви Я. Халчинський подав відомості, що „воеводъ государевыхъ, Сосницкаго и Батуринскаго отвезли казаки къ Брюховецкому“¹⁰⁾. В Многогрішній, що був під час повстання на Лівобережжі ув'язненим у Брюховецького, показував потім в жовтні 1668 р. в Москві, що „съ нимъ же де вмѣстѣ сидѣли въ Гадичѣ въ желѣзахъ же воеводы: изъ Сосницы Василей Лихачев“¹¹⁾... На підставі, як видно, цих звісток цар Олексій й писав 9 листопада 1668 р. до Л. Барановича, що „вѣдомо намъ великому государю, нашему царскому величеству учинилось, что наши царского величества воеводы Сосницкой

ниці, 8 лютого, в суботу першого тижня посту (Моск. Архив Мин. Юстиции, Книга Малорос. Приказа № 1 л. 518-519 — покази Огарева; Акты ЮЗР. VIII, № 16 с. 55); коли ж розуміти це місце, що перше повстання проти воевод почалося в Гадячі, тоді це буде помилка літописця, бо повстання проти воевод почалося в деяких містах раніш Гадяча, напр., в Новгород-Сіверському воевода сів в осаду 4 лютого (Акты ЮЗР. VII, № 8 с. 25), в Стародубі 5 лютого (там же, с. 26).

1) Місце літопису, що „в Гадячомъ воеволу вислалъ былъ зовѣмъ гетманъ Бруховецкій, але подобно, за его жъ позволенямъ, задоръ учинили казаки“,... я розумію як згоду Брюховецького на відступ Москви з Гадяча, як про це оповідали потім і сам воевода Огарев (Моск. Архив Мин. Юст. Книга Малорос. Приказа ч. 1 л. л. 520-521) і полковник Гульц (Акты ЮЗР. VIII, ч. 15 с. 56), а не як захоплення Огарева після виходу з Гадяча, бо Огарев не був випущений зовсім з міста (вищевказані покази його); про забиття і взяття в полон війська Огарева, Акты ЮЗР. VII, ч. 18, с. 46-47, VIII, ч. 16 с. 56.

2) Це місце літопису, що „воеводу з жоною узяли в замок на годъ“, треба розуміти як річне ув'язнення Огарева взагалі, а не в Гадячі, бо Огарева ми бачимо потім ув'язненим 1669 р. в Чигирині (Акты ЮЗР VIII, № 15 с. 54, 57, № 18 с. 69); спочатку ж Огарев дійсно був у Гадячі ув'язнений в верхньому місті (покази його — Арх. Мин. Юст., Книги Малорос. Приказа № 1 л. 521); відпущений же Огарев був з полону до Москви П. Дорошенком 1669 р (вищевказані покази Огарева).

3) Акты ЮЗР. VII ч. 19 с. 48, ч. 26 с. 56, ч. 31 с. 76, ч. 38 с. 107.

4) Там же, ч. 19 с. 48, VIII ч. 76 с. 223; Дворц. Разряды III, 844; С. Соловьєвъ, Історія, III, 364.

5) Акты ЮЗР. VII, ч. 19 с. 47, ч. 22 с. 51, ч. 26 с. 56.

6) Лѣтопись Самовидца, 98.

7) Акты ЮЗР. VII с. 18.

8) Там же, с. 22.

9) Лѣтопись Самовидца, 98.

10) Акты ЮЗР. VII с. 48.

11) Там же, с. 88.

Василей Богдановичъ Лихачевъ, да Глуховской Миронъ Лаврентьевичъ Кологривовъ, которые въ измѣну Брюховецкаго поиманы, нынѣ въ Лубнахъ во Мгарскомъ въ епископскомъ монастырѣ¹⁾.

В дальшому, оповівши цілкомъ вірно про посольство від І. Брюховецького до Криму за допомогою проти Москви²⁾, Самовидецъ каже, що одночасно з цим Брюховецький „другихъ пословъ своихъ виславъ Григорія Гамалѣю и Лаврентія Кашпуровича канцеляристу на Бѣлагородъ до Цариграда, до царя турецкаго, поддаючися оному, жебы его принялъ подъ свою оборону“³⁾.

Тимчасом, у відписці від квітня 1668 р. московських посланців з Туреччини Оп. Нестерова й І. Вахрамієва, що були тоді при султанському дворі, маємо, що 2 квітня від Брюховецького прибули до Адріанополя „полковникъ Гришко Малееенко (в іншихъ містахъ цієї справи він зветься „Гамалеенко“) та писар Лавринко да обозной Никитка Безпалой, а с ними семнадцать человекъ черкас“⁴⁾. Беручи ж на увагу, що М. Безпалій 1667 р. займав посаду зінківського полковника⁵⁾, а тепер, під час цього посольства, він був обозним (полковим, або може й генеральним), мусимо вважати, що роля його в цьому посольстві була досить значна, коли не головна.

В дальшому, поруч з певними звістками про похід московських відділів на чолі з Г. Ромодановським під Котельву й облогу ними цього міста⁶⁾, посилку від Петра Дорошенка козаків до Чернігів⁷⁾, рух П. Дорошенка на чолі війська під Опошню й заклик ним до себе татар⁸⁾, прибуття татарської орди до Брюховецького, виконання обосторінної присяги (татарами й Брюховецьким), рух Брюховецького з військом на Котельву⁹⁾, зустріч його з Дорошенком за милю від Опошні¹⁰⁾, бунт у війську Брюховецького проти свого гетьмана, якому були зичливі лише запоріжці¹¹⁾, Самовидецъ каже, що забиття Брюховецького в наслідок цього бунту мало місце „на першомъ тиждню петрова посту“¹²⁾, ц. т. між 18 - 25 травня с. ст. 1668 р.¹³⁾.

Адже ж з цією датою забиття Брюховецького погодитися неможливо, бо в дійсності забито Брюховецького пізніш. П. Дорошенко в листі до Я. Собієського від 10 червня с. ст. 1668 р., даному „w Obozie na Holtwie“, повідомляючи Собієського про забиття Брюховецького, зазначив, що це

1) Акты Ю З Р. VII с. 107.

2) Acta historica, II, ч. 139 с. 354; Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Крымские, кн. ч. 46 л. 233 (відписка від червня 1668 р. московських посланців в Криму В. Ушакова й В. Долгово); Акты Ю З Р. VII № 34 с. 92. Чи був же персонально в цьому посольстві С. Гречаний, як каже Самовидецъ, (ця звістка його дуже поширена - пор. J. Nammer, Histoire de l'Empire Ottoman, t. XI, 369), я встановити не міг.

3) Лѣтопись Самовидца, 98-99; від Самовидця через Шерера звістка про такий склад посольства Брюховецького перейшла й до праці Гаммера (J. Nammer, XI, 369).

4) Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Турецкие 1667 г. ч. 8 л. 193, ч. 2.

5) Акты Ю З Р. VI № 46 с. 127-128.

6) Тамож, VIII ч. 66 с. 57; Дворц. Разряды III, 797-798.

7) Акты Ю З Р. VI № 71 с. 256; ця посилка являється побічним ствердженням звістки Самовидця про зносини Д. Многогрішного з П. Дорошенком.

8) Акты Ю З Р. VII ч. 94 с. 93; про посольство П. Дорошенка за ордою — Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Крымские, книга ч. 46 л. л. 301-304 (звідомлення В. Ушакова й П. Долгово).

9) Моск. Архив Мин. Юстиции, Книга Малорос. Приказа ч. 1 л. 521 (покази Є. Огарева); Акты Ю З Р. VII ч. 34 с. 91, 93, VIII ч. 16 с. 57.

10) Acta historica, II № 158 с. 383.

11) Акты Ю З Р. VII ч. 34 с. 92.

12) Лѣтопись Самовидца, 99-100.

13) Н. Горбачевскій, 7, 12. На кінець травня відносять, без вказівки джерел, смерть Брюховецького й П. Матвієв й А. Дабіжа (П. Матвѣевъ, Москва и Малороссія, Рус. Архивъ 1901, I, 241; А. Дабіжа, Горленки, Київ. Старина 1887 № 10 с. 203).

мало місце (8 червня, ст. ст., в понеділок¹⁾). 10 червня с. ст. керманич московського війська, що воювало проти України, кн. Г. Ромодановський послав з-під Котельви під'їзд під Опошню. 11 червня цей під'їзд повернувся й привів двох бранців-козаків, що їх захоплено під Опошнею „от города в верстѣх на дальних подворках“. Ці бранці, як доносив до Москви Ромодановський, показали в таборі Г. Ромодановського, що „июня 8 числа Івашка Брюховецкой с войскомъ своимъ, которое с нимъ было и с татарами ис под Зинкова пришол к Петрушке Дорошенку к селу Будищам. И того ж де Государь дня у казаков, которые были с Петрушкою Дорошенком и пришли с Ывашкою Брюховецкимъ, и которые были в Опошне с Кошевым с Ывашком Берковским, была рада. И на той де раде выбрали с обѣих стороны в Гетманы Петрушку Дорошенка, а Івашку Брюховецкого да ново ево бунчужного, да запорожского полковника Саху, которой былъ у Нежинского полку полковником на той раде казаки убили“²⁾.]

В дальшому, поруч з такими певними звітками, як звістки про відвезення трупу Брюховецького до Гадяча³⁾, похорон його там в церкві богоявлення, збудованій Брюховецьким⁴⁾, захоплення Дорошенком і відрядження до Чигирина майна й дружини Брюховецького⁵⁾, відступ вій-

1) Acta historica, II с. 383: „A to się stało die 8-va Junii v. s. w poniedziałek, na Weyrzynie Nowtwy, w milę od Orusznego“.

2) Л. Окіншевич, Генеральна рада, дод. ч. 9 с. 419. Низка дослідників відносить смерть Брюховецького на 7 червня, засновуючись на звістці Величка, де маємо, що Брюховецького забито „іюня сегомо, въ понеделокъ, въ Петровку о полуднѣ“ (Величко, II, 163), й на епітафіоні Л. Барановича на смерть Брюховецького, де маємо про смерть Брюховецького, що: „Тысяча шесть сотъ шестьдесятъ осмого / Седмого іюня шель з свѣта того, / У понѣделокъ день ангеломъ даній / Немилоствие есть замордованій“ (Письма Лазаря Барановича, 72-73; пор. Величко II, 164-165). З цих дослідників назову: Д. Яворницького, С. Е., О. Лазаревського, В. Модзалевського, А. Дабижу (Д. Эварницкій, Історія запорож. козаків, II, 399-400; С. Е., Гетманство Брюховецького, Київ. Стар. 1885 № 8 с. 593; А. Лазаревскій, Полтавщина въ XVII в. с. 366; В. Модзалевскій, Малорос. Родословникъ I, 115; його ж, Бракъ гетмана Брюховецького, 80; А. Дабижа, Горленки, Київ. Стар. 1887 № 10 с. 203). До речі, 7 червня 1668 р було в неділю (Н. Горбачевскій, 7, 12). Максимович, без вказівки джерел, датує смерть Брюховецького 1 червня (М. Максимовичъ, Собр. сочинен. I, 727).

3) Моск. Архив Мин. Юстиции, Книга Малорос. Приказа № 1 с. 521 (покази Огарева); Акты ЮЗР. VII ч. 34 с. 93.

4) Источники Малорос. Історіи, I, 189; Д. Бантышъ-Каменскій, Історія, 544. Що ж до звістки у О. Шафонського, що Брюховецького поховано в 4-х верстах від Гадяча (А. Шафонскій, Черниговскаго Намѣстничества топографич. описаніе § 472, с. 621, пор. § 486 с. 632), М. Березковъ вважає, що це є місце смерті, а не погребіння Брюховецького (М. Березковъ, А. Шафонскій и его трудъ: Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе, 91-92); адже ж з цим поглядом важко погодитись, бо Брюховецького забито за милою від Опошні, як зазначено вище, а від Опошні до Гадяча біля 60 кілометрів (Большой всемирный настольный атласъ Маркса, № 24). Не дивлячись на те, що смерть Брюховецького 1668 р. не викликає ні в кого з дослідників ніяких сумнівів, все ж у студії М. Плохинського, Матеріали для історії внутрешньої життя Львівобережної України, I. Бобровники, II. Стрѣльцы, с. 10, дод. 1 с. 26, наведено універсаль Брюховецького про ловлю бобрів з датою 20 червня 1669 року. Цей універсаль відноситься до 1669 р. і до гетьманства Брюховецького й Є. Карноуховъ (Е. Карнаухова, Судьба бобровниковъ, стрѣльцовъ и пташниковъ Черниговской губерніи, 57) і В. Мякотинъ (В. Мякотинъ, Очерки соціальної історії України, т. I, в. III, 40), але ж цей документ, що маємо у Плохинського, є копія з копії (Харьков. Істор. Арх., Дѣла Малорос. Кол. № 28207 л. 305; цей документ мені списав А. Г. Ершов, якому я приношу тут за це подяку), чому й могла трапитися помилка в роках. Притому ж ми на цьому документі маємо й додаток до підпису Брюховецького: „Для лѣпшей вѣры, Яцко Скиданъ, полковникъ войска его царского Величества запорожскій сосницікій подполковникъ“, але ж про Скидану я після 1664 р. (Plater, IV, 135, 146) звісток не знаходив. Малопевний же Коховський каже, що 1664 р. Скидана поляки забили на палі (V. Koshowskii, Kłim, III, 123), що приймає й Т. Корзон (Т. Корзон, Dola i niedola J. Sobieskiego, I, 228); чина ж подполковник у козацькому війську не існувало, як це зазначив і В. Антонович (В. Антоновичъ, Польсько-рускія соотношенія XVII в. въ современной польской приямъ, Київ. Стар. 1885 г. № 5 с. 72).

5) Акты ЮЗР. VII ч. 34 с. 91 94, VIII № 15 с. 53, № 50 с. 168, № 52 с. 117; пор. Acta historica, № 162 с. 392.

ська Ромодановського від Котельви під натиском Дорошенкового війська¹⁾, рух Петра Дорошенка до Гадяча²⁾, Самовидець каже, що Дорошенко з Гадяча „ишоль ку Путивлю; але ж оному з двора зайшло непотѣбно, ще жона оному скочила через плоть з молодшимъ, — зоставивши войну и приказавши старшинство от себе наказнимъ, розказуючи накрѣпко доставати воеводъ по городахъ в Переясловлю и в Нѣжинѣ и в Чернѣговѣ, а самъ повернулъ до Чигирина“³⁾. Цю звістку Самовидця про зраду дружини Дорошенкової, як про причину, що викликала відступ П. Дорошенка з Лівобережжя на Правобережжя, приймає цілком або частково низка дослідників, як, напр., І. Енгель, Д. Бантиш-Каменський, М. Александрович, М. Костомаров, Ф. Уманець, О. Лазаревський, В. Вовк-Карачевський, О. Барсуков, П. Матвієв, Д. Іловайський, М. Грушевський, Т. Корзон⁴⁾. Перейшла ця Самовидцева звістка й в краще письменство, як, напр., в твір М. Костомарова „Чернігівка“, або у Л. Старицької-Черняхівської „Гетьман Дорошенко“, почасти ж, у зміненому вигляді, й до твору Д. Мордовцева „Великій расколъ“. Лише в останні часи Л. Окиншевич, знайшовши в москвському Древнехранилищі Центрархівар.С.Ф.С.Р. відомості про розгром відділів П. Дорошенка й татар у червні 1668 р. від війська Г. Ромодановського, висловив здогад, чи не це було основною причиною відходу П. Дорошенка на Правобережжя, а не зрада дружини⁵⁾. Також В. Сухино-Хоменко, торкаючись причини цього відступу П. Дорошенка з Лівобережжя, вважає нею не зраду Дорошенка дружиною, а те, що він був примушений зробити це „завдяки боротьбі з голотою й відходів татар від нього“, але, на жаль, автор не зазначає джерел цього свого твердження⁶⁾.

Тимчасом, всупереч звістці Самовидця (й гадкам Л. Окиншевича й В. Сухино-Хоменка), головною причиною відступу Дорошенка з Лівобережжя були звістки про наступ польських військових відділів на Правобережжя. В червні 1668 р. в листі до господаря молдавського П. Дорошенко писав, що поляки починають наступати на Україну⁷⁾. Також маємо про це й в листі Г. Дорошенка, тоді гетьмана на Правобережжі, до того ж господаря молдавського від 10 червня 1668 р⁸⁾. Як свідчить тогочасне листування Я. Собіського, він рушив на початку липня н. ст.

¹⁾ Дворц. Разряды III, 797-798; Акты ЮЗР. VI ч. 71 с. 256-257, VII ч. 34 с. 91, ч. 48 с. 142-143.

²⁾ Моск. Архив Мин. Юстиции, Кн. Малорос. Приказа ч. 1 л. 521 (покази Огарева); Акты ЮЗР. VII ч. 40 с. 109, ч. 48 с. 142; Труды Черниг. Пред. Комитета, 122-123.

³⁾ Лѣтопись Самовидца, 100; про залишення Дорошенком наказних гетьманів на Лівобережжю, дод. № 11; Генер. слѣдствие Черниг. полка, 603-604; В. Эйнгорнь, Очерки, 469; Н. Матвѣевъ, Батуринский переворотъ, Русск. Стар. 1903 № 9, с. 671.

⁴⁾ J. Engel, Geschichte der Ukraine, 248; Д. Бантышъ-Каменскій, Исторія Малой Россіи, 272; М. Александровичъ, Андрусовскій договоръ и Петръ Дорошенко, Вѣстникъ Западной Россіи, 1867. IV, 62; Н. Костомаровъ, Руина, 119; Ф. Уманецъ, Гетманъ Мазепа, 35, 48, 49; А. Лазаревскій, Полтавщина въ XVII вѣкѣ, 369; Л. Ч., Україна після 1654 р. Записки Н. Тов. ім Шевченка, т. 30 с. 19; В. Волкъ-Карачевскій, цит. праця, 154; А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, VII, 140; П. Матвѣевъ, Батуринскій переворотъ 13 марта 1672 г., Рус. Старина 1903 № 9 с. 671; Д. Иловайскій, Исторія, V, 253; М. Грушевскій, Илюстрована історія України, с. 344; Т. Когзон, Dola i niedola J. Sobieskiego, II, 310.

⁵⁾ Л. Окиншевич, Звідомлення про командировання до Москви, 465.

⁶⁾ В. Сухино-Хоменко, Одміни і банкрутство українського націоналізму, 67.

⁷⁾ Acta historica II, 379: „Polacy u boiażn Bożą, u Pakta nabok ukłoniwszy, potęgami Woysk na Ukrainę następować poczynaia“...

⁸⁾ Acta historica, II, 380-381: „Po napisaniu tego listu należaczego Wielmożności Waszey, świeższa wiadomość przyszła, iż Jmcm Hetman Koronny Sobieski, z potęgą Woysk Koronnych iak samorzadca z inszymi Directorami y Konsyliarzami swemi pod Lachowice do Obozu wszedł; znać chcącъ przedsięwzięte zamysły swoje na nas expediować“.

в похід на Україну і в кінці липня н. ст. був у таборі під Ляховцями¹⁾, при чому, як свідчить один з цих листів Собіського, підчас цього походу він вирядив відділ на дві тисячі до Білої Церкви²⁾. Як свідчать конфесати захоплених поляками під Білою Церквою на початку липня козацьких бранців, були тоді ж і сутички між козацькими й польськими відділами й під Білою Церквою й під Винницею³⁾. 2 серпня 1668 р. на Москві одержано відписку від Г. Ромодановського. В цій відписці Ромодановський писав, що він одержав 20 липня відписку з Каменного від Ф. Булгакова, який повідомляв, що 19 липня прибув до Каменного з Гадяча „Сумской Черкашенин Калиник Краковской“, якого Булгаков і прислав до Ромодановського. Краковський показав на допиті Ромодановському, що його був послав взимку сумський полковник Г. Кондратьев у Гадяч на розвідки; Брюховецький Краковського ув'язнив, а П. Дорошенко потім звільнив і поставив доглядати в Гадячі пораненого мурзу Саяна. Краковський оповідав, що П. Дорошенко рушив з-під Срібного за Дніпро після розгрому відділами Куракіна козаків і татар під Сівськом: „а пошол де Петрушко Дорошенко ис под Сребреного за Днепръ июля въ 8-м числѣ, а с нимъ де пошло четыре полка: Торговицкой, Уманской, Корсунской, Черкасской; а татаровя де, государь, пошли иные с нимъ Петрушком, а иные на Платаву в Крымъ; да и для де, государь, того Петрушко Дорошенко за Днепръ с войском пошол: приѣзжал де к нему с вѣдомостью Брясловской полковникъ Гоголь, что брата ево Гришку с войском за Днепром в Кальникѣ городѣ осадили поляки“⁴⁾. Потім, в листі до П. Суховія від 10 травня 1669 р. Д. Многогрішний, докоряючи Дорошенкові за залишення Лівобережжя без захисту від наступу московських частин, нічого не каже про яку б то не було родинну причину цього відступу⁵⁾. Тимчасом, у цьому листі, писаному вже довгий час після подій, Многогрішному було б дуже до місця подати, що Дорошенко свої сімьові справи поставив вище за державних. Дарма що всі ці вищенаведені дані й не досить ясні й місцями й плутані, але ж, беручи на увагу їх, а також брак інших даних, що стверджували б звістку Самовидця про причину відступу Дорошенка з Лівобережжя й маючи на увазі вороже ставлення Самовидця до П. Дорошенка (вище с. 111 і д.), мусимо визнати звістку Самовидця про зраду дружини Дорошенка, як причину відступу останнього з Лівобережжя, невірною.

В дальшому, поруч з певними звітками про взяття татарами ясірю на московському пограниччі⁶⁾, рух московського війська на Україну й захоплення ним Ніжена⁷⁾, перебування П. Дорошенка в Сокірному⁸⁾,

1) Helcel, I, 187; Acta historica, II № 165 с. 396-397, № 167 с. 399; T. Korzon Dola i niedola J. Sobieskiego, II, 97, 306-307.

2) Acta historica, II, 397: „JmP. Pisarza Polnego Koronnego we 2000 ludzi dla uprowiantowania Białey Cerkwi dziś wyprawuję“.

3) Acta historica, II, 393: „Konfessata z różnych więźniów, których poimano die 2-da Julii 1668, pod Białocerkwią, w dzień Najswiętszey Panny nawiedzenia; których było Pułków dwa, Białocerkiewski y Pawołocki, y Podniestrzan 200; między którymi пойманы былъ Пулковник наказны Павołocki, Сотників trzech, y innych 50; którzy powiedzieli: że Woysko Polskie kupi się pod Winnica, którego iuz jest Chorągwi 60; ku którym posłał Hetman наказны, Doroszenków brat, który pod (lincami) stoi, Lewentów na podiazd, którzy cale zginęli“.

4) Додаток ч. 11.

5) Акты ЮЗР. VIII № 52 с. 177.

6) Тамож, VII ч. 34 с. 89.

7) Тамож, ч. 34 с. 96, ч. 48 с. 112. VIII ч. 52 с. 177; Дополн. въ Акт. Историческимъ IX ч. 30 с. 86. Звісток про точну дату захоплення московськими відділами Ніжена, чи 8 вересня, як каже Самовидець, чи ні, я не знайшов. Про залишення людністю Ніжена міста, розграбування його Москвою, про що маємо у Самовидця, я знайшов лише побічні дані (Моск. Архив Мин. Юстици, Кн. Малоросс. Приказа № 1 л. л. 382-384 — чоловігна ніженського писаря П. Костянтинова).

8) Акты ЮЗР. VII ч. 31 с. 82-83; Acta historica, II, ч. 183, с. 418.

зносили запоріжців з Кримом¹⁾, посійлжу П. Дорошенком війська з своїм братом Грицьком на чолі в похід проти Москви²⁾, угоду Д. Многогрішного з кн. Г. Ромодановським³⁾, уступлення останнього оборонною рукою від татар до Путівля⁴⁾, повернення татар і запоріжців до Криму⁵⁾ й дальші трактати Д. Многогрішного з Москвою⁶⁾, Самовидець каже, що підчас цих акцій, „о которых войскахъ татарскихъ и козацкихъ (ц. т. відділах Г. Дорошенка) узявши вѣдомость, князь Ромодановскій послалъ под'ездъ з синомъ своимъ княземъ Андрѣемъ, которого напавши в Гайворонѣ татаре погромили, и сина князя Ромодановского узяли“⁷⁾.

Тимчасом, справа з захопленням татарами в полон сина князя Ромодановського відбулася інакше. 25 жовтня 1668 р. до Москви прибули з відписками від кн. Ромодановського з України С. Адамович, В. Многогрішний і М. Гвинтовка й показали: „Отпустилъ де ихъ бояринъ князь Григорей Григорьевичъ къ Москвѣ съ сеущици. съ синомъ своимъ съ стольникомъ со княземъ Андреемъ, да съ Петровымъ сыномъ Скуратова съ Александромъ, да съ Одреевымъ сыномъ Толстова съ Александромъ же, да съ ними жъ отпущенъ былъ стряпчей Михайло Головинъ изъ обозу изъ за Бѣлыхъ Вежъ, а въ провожатыхъ съ ними послалъ полковниковъ рейтарскихъ съ полками Степана Зубова да Федора Зыкова. И какъ де они отошли отъ боярского обозу верстъ съ пять въ село Гайвороны, и на нихъ де пришли Татаровя многіе люди безвѣстно, и учинился съ ними бой, а на томъ де бою взяли в полонъ тѣхъ всѣхъ суенщиковъ, а они де, съ государевыми ратными людьми съ полковники и съ рейтары, пошли назадъ отводомъ къ боярскому обозу, и въ отводѣ съ Татары были у нихъ бои болшіе“⁸⁾.

Крім того, з певним застереженням треба поставитись і до звістки Самовидця, що московських салдат, що були при прилуцькому воеводі, українці „погубили“⁹⁾, бо М. Филимонович казав потім, що „воеводу и ратныхъ людей въ Прилукахъ взяли“¹⁰⁾, але ж джерел цієї звістки М. Филимоновича ми не знаємо, та при тому ж ці слова можна розуміти як звістку про взяття Прилук. З певним застереженням треба поставитись й до звістки Самовидця, що при забитті Брюховецького також „и много людей значныхъ козаковъ и запорожцовъ позабывали“¹¹⁾, бо ті звістки, що я знайшов з приводу цих подій¹²⁾, не дають змоги перевірити цю звістку Самовидця. Також з певним застереженням можемо користуватися й звісткою Самовидця, що орда одночасно з відступом П. Дорошенка з Лівобережжя „повернула в Крим“¹³⁾, бо ми маємо відомості, що декілька сот орди П. Дорошенка залишив на Лівобережжі¹⁴⁾.

¹⁾ Acta historica, II ч. 183 с. 419.

²⁾ Акты ЮЗР. VII № 34 с. 88, 91, № 40 с. 108.

³⁾ Тамож, ч. 30, ч. 34 с. 88, 94, ч. 48 с. 138 і д.

⁴⁾ Тамож, ч. 34 с. 87.

⁵⁾ Тамож, VIII ч. 15 с. 24.

⁶⁾ Письма Л. Барановича ч. 48 с. 59; В. Эйнгорнъ, Очерки, 502 і д. Про звістки ж Самовидця, що солтан наказав Дорошенкові перейти Дніпро, й про відступ Г. Дорошенка до Канева я даних не знайшов.

⁷⁾ Лѣтопись Самовидца, 100 і д.

⁸⁾ Акты ЮЗР. VII с. 87, пор. с. 94 - 95.

⁹⁾ Лѣтопись Самовидца, 98; про долю салдатів, що були при миргородському й батурицькому воеводах, що про них Самовидець теж каже, що й їх „погубили“, я звісток не знайшов.

¹⁰⁾ Акты ЮЗР. VII с. 76.

¹¹⁾ Лѣтопись Самовидца, 100.

¹²⁾ Л. Окиншевич. Генеральна рада, додаток 9 с. 419; Acta historica II, ч. 162 с. 392.

¹³⁾ Лѣтопись Самовидца, 100.

¹⁴⁾ Додаток ч. 11.

Про причини, що викликали ці непевні звістки, треба думати, що одні з них трапилися з того, що літописець з часом забув про ці події, як, напр., про час смерти Брюховецького, або про участь Безпалого в посольстві до Туреччини, або відсутність Рославця на раді в Гадячі, а також долю сосницького воеводи. Можливо також, що непевна звістка про час смерти Брюховецького тому трапилися в творі Ракушки, що він, писавши літописа опісля, помилився, вираховуючи коли була 1668 р. петрівка. Цьому могло ще допомогти й те, що в близькі до 1668 р. 1667 і 1669 р. р. 8 червня (день смерти Брюховецького) траплялося на першому тижні петрівки¹⁾. Можливо, що звістка про захоплення А. Ромодановського в під'їзді татарами тому внесена в літопис, що раніш в липні А. Ромодановського послано в під'їзд²⁾, що і збереглося в пам'яті літописця й він із часом і з'єднав ці події. Звістку ж про жінку Дорошенка літописець, як видно, вніс в літопис з-за ворожечі проти Дорошенка, щоб з одного боку запламувати його жінку, а через це й самого П. Дорошенка; привід використати для цього жінку Дорошенка опісля, тоді як Ракушка складав літописа, могло дати її п'яцтво³⁾; звісткою цією Ракушка хотів також показати, що Дорошенко особисті мотиви поставив вище державних.

1669 р. Під цим роком в літопису Самовидця містяться звістки про початок гетьманства Д. Многогрішного на Лівобережжі, зносини гетьмана П. Дорошенка з Туреччиною, боротьбу між угрупованнями Д. Многогрішного, П. Дорошенка, П. Суховія й Ханенка й подоріж східних патріархів з Москви.

В оповіданні про раду в Новгород-Сіверському, оповівши в цілому вірно, що на цій раді обрано гетьманом Д. Многогрішного й послано після цього посольство до Москви⁴⁾; Самовидець розповідає про цю раду, що Д. Многогрішний, „изобразивши усю старшину поблиз себе заднѣпрскую до Новгородка, и приказалъ онимъ, жеби собѣ цалого гетмана настановили, несподѣваючися на оборону гетмана Дорошенка. Що старшина, будучи у дворѣ зачинени, которихъ было омаль, а при Многогрішномъ немало его компанѣи, и боячися що болше мовити, але пошовши гуртомъ, просили его, Многогрішного, жеби онъ над ними гетманомъ былъ, чего онъ отмовлявся якъ старая дѣвка хорошого жениха; бо того самъ потребоваль и пзволился на тое; которому и присягу виконали на послушенство“⁵⁾.

Тимчасом, ця рада мала місце не 1669 р., як каже Самовидець, а 1668 р., в кінці грудня с. ст. В листі Л. Барановича до царя маємо: „Вѣстно творю вашему царскому пресвѣтлому величеству, яко Деміанъ Игнатовичъ гетманъ сѣверскій, 17 декабря приѣхалъ въ Новгородокъ-Сѣверскій и зѣѣхалися зъ нимъ полковники: чернѣговскій, нѣжинскій и стародубскій, со всѣми началними людми, и уже обрали его гетманомъ сего боку Днѣпра, которій посылаетъ до вашего царского пресвѣтлаго величества и пословъ по рождествѣ Христовѣ пошлетъ“⁶⁾. Наказ цим посланцям, що їх послано потім до Москви, (датовано 1 січня 1669 р.⁷⁾).

1) Н. Горбачевскій, 7, 44, 52.

2) Дворц. Разряды, III, 817.

3) Акты ЮЗР. XIII, ч. 31 с. 135, ч. 46 с. 187-188.

4) Тамож, VIII ч. 9 с. 20 і д.; Письма Л. Барановича, ч. 48 с. 59.

5) Літопись Самовидця, 102.

6) Письма Лазаря Барановича № 48 с. 59; короткий зміст цього ж листа — Моск. Архив Мин. Юстиции, Книги Малоросс, Приказа ч. 2 л. л. 478-473; В. Эйнгорнъ, Очерки, 502.

7) Акты ЮЗР. VIII ч. 9 с. 23 і д.

4 січня 1669 р. бачимо Д. Многогрішного вже в Сосниці¹⁾. Що ж до звістки Самовидця про обставини цього обрання Д. Многогрішного гетьманом (зачинений двір і ін.), що її прийняла цілком або частково низка дослідників, як, напр., М. Александрович, М. Костомаров, Ф. Уманець, А. Дабіжа, П. Матвієв, В. Вовк-Карачевський, Л. Окиншевич²⁾, з нею також не можна погодитися. Якби подібні факти мали в дійсності місце, про це було б, безумовно, в показах про цю раду С. Адамовича, що був присутній на цих подіях і відмітив би ці факти в своїй скарзі на Д. Многогрішного, з яким він був тоді у ворожих відносинах; незаконне ж обрання Д. Многогрішного на цій раді лише частиною лівобережних полків Адамович в цій скарзі відмітив, так само як і побори Д. Многогрішного з людною³⁾.

В дальшому, поруч з певними звістками про раду в Глухові в присутності московського представника кн. Ромодановського, де виконали присягу, постановлено нові статті⁴⁾, в яких було й про те, що московським воеводам на Україні заборонено збирати податки з люду⁵⁾, про повернення Д. Многогрішним міст Лівобережжя під свій regiment, що тривало більш року⁶⁾, Самовидець одночасно з цим каже про московських воевод, що на цій раді ухвалено, щоб „воеводи тилко в Києвѣ, Чернѣговю, Нѣжинѣ и в Переясловлѣ зоставали“⁷⁾. Тимчасом, у Глухівських статтях про московських воевод на Україні маємо, що „воеводамъ быти въ Києвѣ, въ Переясловлѣ, въ Нѣжинѣ, въ Черниговѣ, во Острѣ“⁸⁾.

В оповіданні про підданство П. Дорошенка Туреччині Самовидець каже, що Дорошенко послав до Туреччини „пословъ своихъ Портянку, просячи о санджаки. На которое его поселство цар турецкій, задержавши Портянку, присилаеть от себе чауса, на которого приездъ збираеть Дорошенко в Корсуню усѣхъ полковниковъ и старшину, в которой радѣ усѣ кричали, не хотячи подданными бити Турчиновѣ, але онѣ тимъ вѣмирался, же тилко на хана и султановѣ з жалобою посилалѣ, же не хотятъ ему помогати, але еше на него з запорожцами встають, и такѣ згуду прамую з цѣсаромъ турецкимъ принялъ. И такѣ в той радѣ подишовши козаковѣ, яко простихъ людей, и из позволеніемъ усей тоей ради, принялъ того чауса, посла турецкого, и що хотѣлъ, тое з нимъ трактовалѣ. И поставивши все, судю своего Бѣлогруда послалѣ на певное о санджаки, о чомъ чернь не знала, о которихъ онѣ мало дбалѣ, малочи при собѣ

1) Труды Черниг. Предв. Комитета, 29; Матеріали и замѣтки, Труды Черниг. Архив. Комм. X, 180-181 (лист Д. Многогрішного нак. полковникові чернігівському К. Стрієвському).

2) М. Александровичъ, цит. праця, Вѣстникъ Зап. Россіи, 1867, IV, 70-71; Н. Костомаровъ, Руина, 121 і д.; Ф. Уманецъ, Гетманъ Мазепа, 49-50; А. Дабіжа, Горленки, Київ. Старина 1887 № 10 с. 207; П. Матвѣевъ, Ватуриной переворотъ, Рус. Старина 1903 № 3 с. 679; В. Волкъ-Карачевскій, цит. праця, 156; Л. Окиншевич, Генеральна рада, 292-293, 351.

3) Акты ЮЗР. VIII ч. 5 с. 9 і д.; пор. моя студія, До питання про певн. відом. літоп. Самовидця, 51-52.

4) Акты ЮЗР. VIII ч. 20; Полн. Собр. Законовъ I ч. 447; Собр. Государств. Грамотъ и Договоровъ IV ч. 67; Источники Малоросс. Исторіи, I, 214 і д.

5) Полн. Собр. Законовъ I № 447 с. 808; Собр. Госуд. Грам. и Договоровъ IV, № 67 с. 232; Источники Малоросс. Исторіи, I, 218; Экстрактъ изъ указовъ и инструкцій, 3, 118; В. Барвинскій, Замѣтки по исторіи финансового управления въ Гетманщинѣ, 831.

6) Акты ЮЗР. IX ч. 50 с. 215, пор. VIII, ч. 49 с. 163 і д., ч. 50 с. 164, ч. 52 с. 180, ч. 55 с. 188, ч. 61 с. 202, ч. 67 с. 212, ч. 79 с. 230, IX ч. 3 с. 22, ч. 15 с. 69, ч. 16-18, ч. 28 с. 125 і д., ч. 35 с. 145, ч. 45 с. 186-187; А. Grabowski, Ojcz. Spominki, II, 299-300.

7) Лѣтописъ Самовидца, 103.

8) Источники Малоросс. Исторіи, I, 218; Полн. Собр. Законовъ I ч. 447 с. 808; Собр. Гос. Грамотъ и Договоровъ IV № 67 с. 232; Акты ЮЗР. VIII ч. 20 с. 108; М. Ткаченко, М. Остер в XVII-XVIII в.в., 161.

п'яхоти килка тисячъ и коммонника компан'їи немало. Которая то рада зараз на початку того року была зимою великихъ мясницъ¹⁾).

Адже ж посольство від П. Дорошенка до Туреччини послано ще 1668 р., причому посланцями були писар Дорошенків Л. Бускевич і Білогруд. Маємо ми про це в інформації Я. Собіському від С. Яблоновського від початку жовтня 1668 р., а Яблоновський, як він сам каже в цій інформації, в кінці вересня повернувся з Чигирина²⁾. Про це ж посольство мали відомості в кінці листопада 1668 р. московські посланці до Туреччини — Дауров і Іванов³⁾. В. Дворецький, що був у Чигирині в полоні у Дорошенка протягом року, показував 23 травня 1669 р. в Переяславі про посольство уряду П. Дорошенка до Туреччини, що вже „вдругіе отъ себя послали пословъ своихъ къ турецкому из Чигирина... прежде велице дни за 2 недѣли, вмѣстѣ съ турецкимъ посломъ поѣхали, которой отъ турецкого салтана прїѣхали было съ прежними посланцы Дорошенковыми съ писаремъ Буксѣвичемъ и съ Бѣлогрудомъ уманскимъ“⁴⁾. Про своє перебування в посольстві до Туреччини Л. Бускевич згадує в листах: до Д. Райчі від 3 березня 1669 р. і до Д. Многогрішного від 18 квітня 1669 р.⁵⁾ Про посольство Бускевича й Білогруда маємо й у вістях, що їх надіслав білоцерківський комендант до кийвського вовводи П. Шереметева в лютому 1669 р.⁶⁾.

Притому ж і Білогруд займав тоді посаду не судді, а полковника, як він зветься й у свідоцтвах тих козаків, що їх кийвській воевода П. Шереметев посилав на розвідки про цю Корсунську раду⁷⁾, і у вищезгаданих вістях Шереметеву від білоцерківського коменданта⁸⁾. Портянку ж Дорошенків уряд послав до Туреччини вже після Корсунської ради, як маємо у вищезгаданих показах В. Дворецького, де міститься звістка, що „вдругіе отъ себя послали пословъ своихъ къ турецкому изъ Чигирина намѣстника своего Михаила Раткѣвича Портянку“⁹⁾.

Про цю раду треба ще зазначити, що вона була в березні, в піст. Так, 15 квітня 1669 р. в Москві запоріжський козак, що був на цій раді, показав, що „рада была в четвергъ на третей неделе великого поста“¹⁰⁾. Розвідчики, що їх П. Шереметев посилав на розвідки до Дорошенка, також показали 16 березня в Києві, що „рада де у Дорошенка в Корсунѣ кончилась 14 числа“¹¹⁾. Також і І. Гизель в листі до царя від 20 березня 1669 р. писав, що „мѣсяца марта 12 дня въ городѣ Корсунѣ Дорошенко гетманъ съ своими единомысленики казаками творилъ совѣтъ или раду, на которой радѣ съ Турки приговорили дружбу держать“¹²⁾. Дарма, що в цих свідоцтвах ми маємо різницю в точних числах цієї ради, але ж всі ці свідоцтва свідчать, що ця рада була не об м'ясниці, як каже Самовидець, а великого посту, що розпочався 1669 р. з 22 лютого ст. ст.¹³⁾, що й про-тирчить звістці Самовидця.

1) Лѣтописъ Самовидца, 103-104.

2) Acta historica, II, 418: „Posłów Pan Hetman Zaporozki obiecuię na Seym posłać, byle tylko miał Radę z Woyskiem. Berkowicz, pisarz onego, poszedł z Bialohodem Amuńskim w legatıey do Turek“.

3) Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Турецкие 1668 г. № 2.

4) Акты ЮЗР. VIII с. 229, IX с. 162.

5) Тамож, № 38 с. 142, № 46 с. 153; Чернигов. Губ. Вѣдомости 1858 № 36 часть неоф. с. 277-278.

6) Акты ЮЗР. VIII № 26 с. 118.

7) Тамож, ч. 40 с. 145.

8) Тамож, VII, ч. 61 с. 173, VIII ч. 26 с. 118.

9) Акты ЮЗР. VIII ч. 79 с. 229, IX ч. 40 с. 162. пор. VIII ч. 35 с. 137, ч. 106 с. 266.

10) Л. Окиншевич, Генеральна рада, дод. 10 с. 420.

11) Акты ЮЗР. VIII № 40 с. 145.

12) Тамож, с. 130.

13) Н. Горбачевскій, Археограф. Календарь, 7, 52.

В дальшому, поруч з певними звістками про рух весною запоріжців і орди на П. Дорошенка, схилення на їх бік частини полків, що раніш трималися Дорошенка¹⁾, рух війська на чолі з Дорошенком проти орди й війська Суховія й облогу війська Дорошенка ордою в Кононці²⁾, прибуття турецького чауша з санджаками до Сороки й відступ орди за наказом сулсана до Криму³⁾, обрання на місце Суховія гетьманом уманського полковника Ханенка⁴⁾, одержання Дорошенком санджаків, обдарування ним турецького посланця⁵⁾, посилку Дорошенком відділів на Лівобережжя й бої їх там з відділами Д. Многогрішного⁶⁾, Самовидець одночасно каже, що після цього „Задньпра по старому усе zostało у подданствѣ его царскому величеству, а в послушенствѣ гетмана Многогрішного“⁷⁾.

Тимчасом, і після цього походу відділів Дорошенка на Лівобережжя окремі місцевості Лівобережжя перебували ще деякий час поза регіментом Многогрішного. В кінці листопада 1669 р. посланець Д. Многогрішного до Москви військовий товариш С. Войтехович оповідав „въ приказѣ Малыя Россіи“, що „послалъ его гетманъ изъ Батурина ноября противъ 21 числа, въ ночи. А какъ де онъ поѣхалъ изъ Батурина, и миргородской и полтавской полки и Гадичь и Лохвица, по прежнему стоятъ въ упорствѣ“⁸⁾. В звідомленні піддячого М. Савіна, що був на Україні на весні 1670 р., маємо, що „апрѣля въ 17 день, ѣдучи изъ Кіева, въ Батуринѣ Михайло былъ у гетмана на обѣдѣ; а въ тѣ поры пріѣхали къ гетману всѣхъ городовъ сеѣ стороны Днѣпра полковники, опричь полтавского и миргородского, поздравлять гетмана съ праздникомъ“. Під 18 квітня Савін записує так: „сказывалъ Михайлу бывшей прилуцкой полковникъ Лазарь: полтавской де и миргородцкой полкъ гетману непослушны для того, что де Дорошенко къ нимъ пишетъ и угрожаетъ, чтобъ у гетмана Демьяна ни въ чемъ были непослушны; а гетманъ Демьянъ къ нимъ пишетъ, чтобъ на Дорошенковы прелести не склонялись. И они де полтавцы и миргородцы, запершись въ городѣхъ, ни того ни другого не слушаютъ“⁹⁾. Д. Многогрішний в листі цареві від 29 травня с. ст. 1670 р. повідомляв, що представники полтавського полку присягли цареві й Многогрішному „нынѣ мая 15 числа“¹⁰⁾. Крім того, й сам Самовидець, закінчуючи оповідання про Глухівську раду 1669 р., каже, що після неї Д. Многогрішний „усе Задньпра квалтомъ до себе приворочалъ, турбуючися больше року, покуля всѣ города до него ся прихилили“, що, протиричить його пізнішій звістці про підлеглість всього Лівобережжя Многогрішному ще 1669 року.

В дальшому, в оповіданні про поновлення боротьби угруповання Ханенка й Суховієнка проти угруповання П. Дорошенка Самовидець каже, що „Дорошенко з войсками козацкими и татарскими притягнулъ противъ Ханенка, которого Ханенко з запорожцами под Стеблевымъ споткалъ и такъ далъ ему бой, же мусѣлъ Дорошенко въ городѣ Стеблевѣ зачинитися, которого приступомъ Ханенко доставиль и южъ на валу ко-

1) Акты ЮЗР. VIII № 50 с. 167 і д., № 105, пор. IX № 13 с. 63.

2) Моск. Архив Мин. Юстиции, Кн. Малоросс. Приказа ч. 1 к. л. 412-413 (лист гелмязівського сотника Т. Зуя й городового отамана В. Ручки до переяславського полковника), л. 414 (універсал П. Дорошенка), л. л. 417-418 (лист прилуцького полковника І. Маченка до Д. Многогрішного); Акты ЮЗР. VIII ч. 104 с. 262, ч. 105 с. 263; Л. Окиншевич, Генеральна рада, дод. 11 с. 420 і д.

3) Акты ЮЗР. IX ч. 9 с. 43 і д., ч. 13 с. 63.

4) Акты ЮЗР. IX, № 9 с. 44, № 13 с. 63.

5) Тамож, ч. 9 с. 45, 48, ч. 31 с. 131; Acta historica, II № 216 с. 458, № 218 с. 460.

6) Акты ЮЗР. IX ч. 16 с. 31 і д., ч. 17 с. 71 і д., ч. 18 с. 76, ч. 28 с. 126.

7) Лѣтопись Самовидца, 104 і д.

8) Акты ЮЗР. IX с. 145.

9) Тамож, с. 186 і д.

10) Тамож, с. 215.

заки были; аже Сърко с козаками и татарами наспѣшилъ бѣлагородскими, додалъ оному помочи же орда кримская мусѣла уходити“, й далі описує втечу Ханенка й Суховіенка¹⁾.

Як видко з цього оповідання, Самовидець особливу ролю в розгромі відділів Ханенка й Суховіенка надає білгородським татарам, а також керівництву Сірка, тоді як в дійсності справа була інакше В листі білоцерківського коменданта Лобеля до київського воеводи кн. Козловського від 10 листопада 1669 р. маємо про бій під Стебловим, що „октября 29-го дня ідѣже мой посланецъ преже сего посланий един былъ в той же потребѣ, и с сею вѣстю ныне возвратил, что Ханенка с войском его и Батиршу мурзу с ордою разгромили, которые преже добывали Дорошенка двои сутки. И такъ от Лысенки Лизогуб с тѣми полками пришол, в один час збили табор и немалую добычу и наряду 6 пушек взято“. Далі Лобель продовжує: „пишетъ ко мнѣ панъ Дорошенокъ и универсалы свои розсылает, чтоб не обнадеживались, обещава орду Белогороцкую, что имѣетъ быти въ 20 тысячах, которой универсал для лутчего уразумения посылаю к милости твоей, господину моему“. В закінченні листа Лобель пише, що „по написании сего листа моего вѣсть пришла. 20 тысяч орды к Дорошенку пришло“²⁾. В жовтні ж київський воевода Г. Козловський послав на розвідки до Чигирина київського мешанина І. Полуянова. 4 листопада Полуянов після повернення з Чигирина, оповідав цьому ж Козловському, що „тому - де ныне недели з две былъ онъ Иванъ в Чигирине; и при нем - де ис Чигирина гетман Петр Дорошенок пошел с войском; и з бѣлгородцкими татари в городъ Ольховицу; а в Ольховицѣ - де стояли полковникъ Лизогуб да брат ево Дорошенков Грицко. А какъ - де онъ Иванъ ис Чигирина поѣхал і ѣдучи был в Каневе и слышал от Каневских казаковъ, что Михайла Ханенка и Суховой с казаками и с кримскими татарами Петра Дорошенка в местечке Стеблеве осадили. И тому - де с неделю они Михайла Ханенка и Суховой с казаками чинили к тому местечку приступъ день с утра до вечера И того ж де числа после приступу в ночи пришли из Ольховицы полковникъ Лизогуб да ево Дорошенков брат Грицко с казаками, и Ханенкова - де и Суховѣва полку казаков пѣхоту всѣх побили и в полон поймали... при Дорошенку было татар только человек з 200; а ожидает - де к себѣ Дорошенокъ еще татар Бѣлгородцких 6 тысячъ; а вскорель будут, того он не слышал“³⁾. З цього видко, що роля Білгородської орди і Сірка в цих подіях не була значною.

В дальших оповіданнях цього року, поруч з певними звістками про втечу після цього розгрому Ханенкового війська Ю. Хмельницького й захоплення його в полон Білгородською ордою, а потім ув'язнення в Єдикулі⁴⁾, про взяття війском П. Дорошенка Умані⁵⁾, розташування П. Дорошенком орди на Україні на зиму з метою руйнувати на Лівобережжя й захоплення ордою ясирю на Україні⁶⁾, Самовидець переходить до оповідання про подорож східніх патріархів з Московщини. Тут, зазначивши цілком вірно, що того 1669 р. патріярхи рушили з Московщини⁷⁾, Самовидець

1) Лѣтопись Самовидца, 106-107.

2) Додаток ч. 12.

3) Додаток ч. 13.

4) Акты ЮЗР. IX ч. 39 с. 158 і д.; Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Греческие 7178 г. ч. 75 л. 10 (звідомлення Христофорова); Acta historica, II ч. 228 с. 489; J. Hammer, XII, 3; N. Jorga, Geschichte des osmanischen Resches, IV 177.

5) Acta historica, II № 221 с. 462 dd., № 228 с. 489.

6) Акты ЮЗР. IX ч. 39 с. 158; Acta historica, II, ч. 221 с. 463, ч. 228 с. 489.

7) Н. Гибенетъ, цит. праця, II, 397, 407, 420.

каже, що патріарх „александрійській, идучи моремъ, померлъ“¹⁾, тоді як александрійській патріарх Паїей помер 1676 року²⁾.

Маємо в оповіданні Самовидця про події 1669 р., поруч зі звітками, певність яких я не міг перевірити, й звістки, до яких треба поставитися з застереженням. Так, Самовидець зазначає, що П. Дорошенко на Корсунській раді обдурив козаків, затаївши від них свій намір піддатися Туреччині³⁾, адже ж інші відомості, правда не досить першорядні, свідчать, що на цій раді ухвалено дружбу й підданство Туреччині⁴⁾.

Каже також Самовидець, що на раду в Корсуні П. Дорошенко збирає „усѣхъ полковниковъ и старшину“, тоді як єсть відомості, теж не першорядні, що полковник моголівський Гоголь і полковник торговицький Щербина на цій раді не були⁵⁾.

В оповіданні про боротьбу між угрупованням П. Дорошенка й Суховія на весні 1669 р. Самовидець каже, що до Суховія „полки пристали: корсунській, уманській, б'ялоцерковській, паволоцкій, brasлавській, моголівській, тоді як інші джерела, на жаль не першорядні, дають інші полки“⁶⁾.

Далі каже Самовидець, що після одержання наказу від султана залишити Суховія, татари пішли до Криму, а коли П. Дорошенко прибув з військом під Умань, „видячи уманцѣ, же орда при Дорошенку зостала, почали трактовати з Дорошенкомъ и прийняли з'году, тилко жъ Дорошенка в Умань мѣсто не пустили, и Ханенко з старшиною не виходили до Дорошенка, тилко обецовалися приехати к нему до Чигирина“⁷⁾, тоді як М. Ханенко (особа причасна до цих подій) писав в липні-серпні того ж року й до Д. Многогрішного й до Д. Райчі, що частина орди залишилася при Ханенку, а від Умані військо П. Дорошенка відділи Ханенка відбили й примусили відступити⁸⁾.

Також в оповіданні про напад відділів Дорошенка й татар на Лівобережжя Самовидець каже, що „орда, под Лохвицею войска заднѣпрского ушибши и узявши ясиру, назад повернула“⁹⁾, тоді як Д. Многогрішний писав цареві й Л. Барановичу, що татар і правобережних казаків відділи його, Многогрішного, погромили під Лохвицею¹⁰⁾.

Що ж до причин, чому трапилися ці помилки, треба зауважити, що низка цих помилок, як звістки про час рад в Новгород-Сіверському й Корсуні, час і склад посольства від П. Дорошенка до Туреччини, про воеводу в Острі, смерть александрійського патріарха, трапилися тому, що Ракушка або не мав про ці події певних звісток, або ж з часом забув. Непевне титулування Білогруда суддею 1669 р. трапилося тому, що на початку липня 1668 р. Білогруд займав посаду генерального судді¹¹⁾. Непевні звістки про ролю І. Сірка й Білогородської орди в бою під Стебловим трани-

1) Лѣтопись Самовидца, 107 - 108.

2) Архієпископъ Сергій, Полный мѣсяцесловъ Востока т. II, 686; пор. Дополненія къ Акт. Историч. VI ч. 59 с. 241. Про ув'язнення ж антіохійського патріарха турецькою владою, про що оповідає Самовидець, я звісток не знайшов (пор. Еп. Порфирій, Востокъ христіанскій, Сирія, Списокъ антіохійскихъ патріарховъ, Труды Киев Духовной Академіи, 1874. іюнь с. 422 - 423).

3) Лѣтопись Самовидца, 103 - 104.

4) Акты ЮЗР. VIII № 34 с. 137, № 35; Л. Окнишевич, Генеральна рада, дод. 10 с. 240. Як приймав султан козацьких послів, чи так вороже, як каже Самовидець, чи інакше, я звісток не знайшов.

5) Л. Окнишевич, Генеральна рада, дод. 10 с. 420.

6) Акты ЮЗР. VIII ч. 105 с. 263, IX, ч. 8 с. 40, ч. 13 с. 63; Л. Окнишевич, Генеральна рада, дод. 11 с. 421.

7) Лѣтопись Самовидца, 105 - 106.

8) Акты ЮЗР. IX, ч. 9 с. 45 і д.

9) Лѣтопись Самовидца, 106.

10) Акты ЮЗР. IX ч. 17 с. 71 і д., ч. 18 с. 76, пор. ч. 28 с. 76.

11) Актовья книги Полтавского городского уряду XVII в., в. I № 136 с. 137.

лися тому, що Сірко брав участь в цьому бою, й Білогородська орда потім прибула до війська П. Дорошенка¹⁾. Непевні звістки про обставини ради в Новгород-Сіверському з'ясовуються ворожною Самовидця до Д. Многогрішного.

1670 р. Під цим роком в літопису Самовидця містяться оповідання про подорож Р. Ракушки до Царгороду, ставлення угруповань П. Дорошенка й М. Ханенка до Польщі й ставлення уряду П. Дорошенка до Туреччини.

В оповіданні про подорож Р. Ракушки до Царгороду Самовидець каже, що Ракушку посилав митрополит Й. Тукальський „до святійшого патріярхи в Царгородъ о потверженя сакри на метрополію киевскую, а то для — того, же и епископъ премислскій, Антонѣй Вѣницкій озивался метрополитою киевскимъ, и жеби одинъ хто з нихъ былъ метрополитомъ, а не два метрополити, чего нѣколи перед тим не бивало“, й що Ракушка досяг того, що „соборне позволено и потвержено метрополію Іосифу Тукалскому, а жеби нѣхто иншій не отзивался метрополитомъ и архиепископомъ киевскимъ“²⁾.

Адже ж, не кажучи вже за те, що ми мали випадки, коли дві особи вважали себе митрополитами київськими, як, напр., у другій чверті XVII в. — П. Могила й І. Копинський³⁾, невірно каже Самовидець і про мету посольства Р. Ракушки до Царгороду. Грамоту, що стверджувала від патріярха царгородського Методія київську митрополію Й. Тукальському й як зовнішню ознаку цього — сакру, ц. т. саккос⁴⁾, маємо від 6 березня 1668 р.⁵⁾, а послано Ракушку до Царгороду не тільки від Тукальського, але й від П. Дорошенка в справі боротьби за львівську єпископію між Шумлянським і Свистельницьким, про що маємо свідчення й самого патріярха Методія московському посланцеві Христофорову⁶⁾.

В дальшому, оповівши про вивезення Ракушкою від патріярха прокльонної грамоти на Д. Многогрішного, Самовидець каже, що останній „легко себѣ тоє поважилъ, еже ся сражаючи. але зараз оного Господь Богъ скаралъ, же спадши з ганку, шию былъ зломалъ, же часъ немалій не моглъ говорити, що, пришовши до здоровья, не хотѣлъ ся упамятати, що напотомъ оному нагородилось зле“⁷⁾. Адже ж, як зазначено вище, Д. Многогрішний зараз же, коли йому стало відомо про цей прокльон, вживав заходів, щоб позбавитися його, чого нарешті й досяг — не тільки позбавився цього прокльону, але й одержав ще благословенну грамоту від патріярха Методія⁸⁾.

Крім того, цю благословенну грамоту Д. Многогрішному московський посланець Христофоров виклопотав у патріярха в Царгороді в кінці жовтня 1670 р, як свідчить про це звідомлення Христофорова⁹⁾, а Многогріш-

1) Додаток ч. 12, ч. 13.

2) Літопись Самовидца, 108-109.

3) С. Голубевъ, Київскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники т. I, 552-553, т. II, 4 і д.; М. Грушевський, Історія, VIII, I, 182 і д.

4) С. Голубевъ, Отзывъ о сочиненіи В. Эйгорна, О сношеніяхъ малороссійскаго духовенства, с. 32.

5) Акты З. Россіи V ч. 71 с. 114 і д.; Акты ЮЗР. IX ч. 1 с. 1 і д.

6) Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Греческие 7178 г. № 75 л. 9-12, а також див. вище с. 160-161.

7) Літопись Самовидца, 109.

8) Про це вище с. 160 і д.

9) Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Греческие 7178 г. ч. 75 л. 18; В. Эйгорнъ, Очерки, 719.

ний захорів 6 грудня с. ст. 1670 р., як доносив цареві гарно поінформований нижнєнський воевода І. Ржевський¹⁾.

В дальшому, поруч з певними звітками про посилку запоріжцями посланців до Польщі²⁾, про козацько-польську комісію в Острозі, що не привела до згоди між урядом П. Дорошенка й Польщею, причому делегати від уряду Дорошенка на цю комісію не хотіли їхати до Паволочі, вимагаючи між іншим і закладнів-сенаторів від польських комісарів³⁾, Самовидець каже, що „того року Задніпря завстало у покою“⁴⁾.

Тимчасом, як зазначено вище у розгляді звісток 1669 р. (стор. 300), ще 1670 р. на весні, Миргород і Полтава не схилилися під регимент Многогрішного. Був 1670 р. і напад загону татар на Лівобережжя. В листі Д. Многогрішного цареві від 29 травня с. ст. маємо, що „нынѣ, въ маѣ мѣсяцѣ въ первомъ числѣ, Татары подъ города вашего царского пресветлого величествъ, слободы Красный Куть и иные, загонами двѣма нашедши, веліе розореніе въ людяхъ слободскихъ починили“. Татарський бранець, що його захоплено підчас цього нападу, також оповідав про напад того загону, де він був, на людність під Опошнею, Колонтаєвим, Красним⁵⁾.

Крім того, з певним застереженням треба користуватися звісткою Самовидця, що Ракушка підчас своєї подорожі до Царгороду їздив раз до султана до Солуні⁶⁾ тому, що патріарх не хотів прийняти Ракушки „без вѣдомости цесарской“, бо патріарх Методій оповідав потім Христофорову, що Ракушка їздив до султанського двору двічі й не в справі прийому Ракушки, а в справі патріархового благословення Шумлянському⁷⁾; але ж свідченням і Ракушки й Методія, осіб причасних до цих подій й осіб, що бажали виставити себе в цих подіях у певному освітленні, звичайно, дуже довіряти не доводиться и тому встановити дійсний стан річей тут неможливо.

Крім того, з певною обережністю треба поставитися й до звістки Самовидця, що на Запоріжжі того року був кошовим Ханенко, бо ми зустрічаємо 1670 р. кошовим на Запоріжжі й І. Сірка⁸⁾ й Г. Пелеха⁹⁾, та й Ханенко звався 1670 р. гетьманом і кошовим гетьманом¹⁰⁾.

1) Моск. Архив Мин. Юстиции, Книги Малоросс. Приказа ч. 10 л. 103; В Эйнгорнъ, Очерки, 730.

2) Акты ЮЗР. IX ч. 61 с. 259, ч. 12 с. 290-291, 293, ч. 182; Acta historica, II ч. 249 с. 529, ч. 251 с. 537, ч. 254 с. 546.

3) Акты ЮЗР. IX ч. 86 с. 348 і д.; Acta historica, II, № 251 с. 536 dd.; Hessel, II ч. 4 с. 193; A. Grabowski, Ojcz. Spominki, II, 324; T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego, II, 388 dd.

4) Лѣтопись Самовидца, 109.

5) Акты ЮЗР. IX ч. 50 с. 212, 214.

6) Про перебування тоді султана в Солуні й околицях цього міста — Акты ЮЗР. IX, ч. 48 с. 209, ч. 49 с. 211; J. Nammer, XI, 284 ss., 333-334.

7) Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Греческие 7178 г. ч. 75 л. 11-12. Що ж до звістки Самовидця, що Ракушка привозив листа до патріарха й „от визпра“, тоді як Методій казав Христофорову, що Ракушка привозив листа від візиревого намісника, каймакана Кара-Мустафи, тут проти річчя нема, бо Кара-Мустафа заміщав великого візира Ахмета-Кеприли, що повернувся з Кандії до султана лише на початку липня 1670 р. (J. Nammer, XI, 334). Що ж до того, що Методій казав Христофорову, що Ракушка раз їздив до султана в Ларс, ц. т. Ларису (куди їздив буцім-то Ракушка в друге Методій не казав), а Самовидець каже, що Ракушка їздив до Солуні — зауважу, що Лариса близько до Солуні, а взагалі ж дійсний стан річей в даному випадкові нам невідомий, бо, як зазначено вище, про ці події ми маємо лише свідцтва зацікавлених осіб — Методія й Ракушки.

8) Акты ЮЗР. IX № 58 с. 242 і д.

9) Тамож, ч. 61 с. 259.

10) Тамож, ч. 51 с. 222, ч. 54 с. 266, ч. 69 с. 282, ч. 78 с. 313 і д. Крім того, маємо ще в оповіданні літопису про події 1670 р. звістки, про які я не міг знайти даних, що стверджували б їх, або суперечили їм. Так, я не знайшов певних даних про резидента від уряду Дорошенка у султана, а також певних даних, що посла польського короля

Причини, з яких трапилися ці непевні звістки, були, на мій погляд, різні. В помилці про спокій на Лівобережжі 1670 р., тоді як літописець казав раніш, 1669 р., що Д. Многогрішний схиляв до себе Лівобережжя більш року, що й було в дійсності, треба бачити lapsus calami літописця. Що ж до нападу татар на Лівобережжя, що мав місце 1670 року, треба думати, що ця дрібна подія була невідома літописцеві, бо в цьому нападі брали участь тільки десятки татар¹⁾. Помилки ж в оповіданні про подорож Ракушки до Царгороду в описах зв'язаних з цим подій, трапилися завдяки суб'єктивізму літописця. Дійсно з погляду Ракушки Многогрішний прокльон патріярха вважав за ніщо, бо, як відомо, він не тільки не повернув йому майна, а й відмовлявся, що взяв його; оповідання ж про кару Дем'яна Многогрішного за це хорістю також цілковито зв'язано з наслідками цієї невдачі для Ракушки акції. Помилку про причину посольства Ракушки до Царгороду внесено Ракушкою тому, що й сама та причина посольства, клопоти Ракушки за Шумлянського, що був поставлений в єпископи двома забороненими митрополитами, була, звичайно, сама по собі подією досить негативною для того, щоб вносити її до літопису та ще в зв'язку зі своїм іменням, чому Ракушка й перекрутив факти всупереч дійсності (про це вище с. 161, 174, 179 і д.).

1671 р. Під цим роком літопис Самовидця містить звістки про події боротьби тої частини Правобережжя, що трималася уряду П. Дорошенка, проти Польщі й тої частини України, що трималася останньої.

В оповіданні про події початку цього року, поруч з певними звістками про приїзд львівського єпископа Й. Шумлянського до Могилева на Дністрі, вирядження його звітіль за наказом П. Дорошенка до Чигирина²⁾, Самовидець каже, що в Чигирині Шумлянського, „не много держачи, Дорошенко отпустилъ за старанніемъ отца метрополита, а заледво у свои города увойшоль, бо зараз в тропи и орду пустилъ за намъ, же мало в неволю не впаль“³⁾.

Тимчасом, реляція Шумлянського про перебування його у Чигирині дає зовсім інші відомості. Коли Шумлянського привезено до Чигирина, П. Дорошенко прийняв його з пошаною й висловив жаль, що даремно так далеко завезено Шумлянського. Потім, відпускаючи Шумлянського, П. Дорошенко й Тукальський радили його скоріш їхати, бо вони послають за ордою; при цьому Дорошенко навіть дав Шумлянському коня з-під себе⁴⁾. В листі Я. Собієського до архієпискупа гнєзеського від 13 березня 1671 р. також маємо, що Шумлянський казав Собієському про одержання ним від Дорошенка коня й поради скоріш їхати, щоб уникнути татар⁵⁾.

В дальшому, поруч з певними звістками про прихід Білгородської орди до П. Дорошенка, набіг цієї орди на підлеглу Польщі територію,

ходили на Запоріжжя. Знайшов я лише про посольство польським королем на Запоріжжя посла свого Жальського (приблизно в кінці 1670 р. початку 1671 р.), який не дійшов до Запоріжжя, Акты ЮЗР. IX, ч. 80 с. 326, ч. 90 с. 381 і д. ч. 182; Acta historica, II № 273 с. 614; Т. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego, II, 397 dd.).

¹⁾ Акты ЮЗР. IX № 50 с. 212.

²⁾ Acta historica, II с. 630; Helcel, II ч. 43 с. 224.

³⁾ Лѣтопись Самовидца, 110.

⁴⁾ Acta historica, II с. 630-631: „Ociec Władyka dojechał do Czehryna, recolligował się Dorozeńko, że niewinnie onego tak daleko zatrudził, y z tey occasiey honorificentissime go przyjął... Ty Oycze Władyko uchodź jako nauspieszniey, bo już po Orde posyłamy... Przy którym pożegnaniu dał Dorozeńko konia Oycu Władyce podufalego z pod siebie“.

⁵⁾ Ibidem, с. 628-629.

повернення з цього набігу¹⁾ й розташування „по Бугу“, біля Умані²⁾, звідкіль орда робила напад на коронні волості³⁾, Самовидець каже, що „видячи гетманове коронніє великую доукуку от орди, послали своїхъ пословъ на Запорожже до Ханенка и до войска, жеби вишло що войска ку Ладжину запорожского, ознаймуючи о своемъ приходѣ на Побуже. На которое поселство королевское вишполъ Ханенко и Сърко з войскомъ в килка тисячей и з гарматами, а гетмани коронніє упередили и татар под Браславом зломили, же мусѣли утекати у свою землю“⁴⁾.

Тимчасом, як свідчить лист Я. Собіського до дружини від 28 серпня н. ст., битва під Брацлавом, де погромлено татарське військо, мала місце 26 серпня н. ст.⁵⁾; цю дату дає й діяріюш походу 1671 р.⁶⁾ Наказ же Ханенкові прибути з військом до польського війська Собіський послав лише у другій половині вересня н. ст., причому цей наказ Собіський послав не зі своїми посланцями, а з посланцями Ханенка, що прибули до Собіського в табор. При тому ж наказ цей Собіський послав не на Запорижжя, а в похід, бо Ханенко й Сірко були тоді на чолі війська в поході на татар під Білгородом, звідкіль повертаючись вони й об'єдналися з військом польським. Про це ми маємо в листі Я. Собіського від 22 вересня н. ст. до підканцлера⁷⁾. Маємо й листа Ханенка до Я. Собіського від 2 вересня зі звісткою, що Ханенко йде на чолі війська походом на Білгородщину⁸⁾. Я. Собіський повідомляв свою дружину в листі від 28 вересня, що військо Ханенка, спустошивши татарські місцевості, йде до табору війська Собіського й вже знаходиться від нього за 18 миль⁹⁾. Також Собіський в листі від того ж 28 вересня повідомляє підканцлера, що до нього прибули послы від Ханенка й Сірка зі звісткою про їх наближення, повертаючись з Білгорода, до Бершади¹⁰⁾. Про похід війська Ханенка й Сірка на Білгород маємо в авізах з польського табору¹¹⁾, в листі М. Цимського до краківського біскупа¹²⁾, а також в діяріюші походу поль-

1) Acta historica, II, № 284 с. 630-631, № 286 с. 636; A. Helcel, II, ч. 45 с. 225; пор. Письма Иннокентия Гизеля, Труды Киевской Духовной Академии, 1865, июль, с. 363.

2) Acta historica, II, № 286 с. 635.

3) Ibidem, II, ч. 286 с. 635, ч. 289 с. 643; про розташування війська Г. Дорошенка й орди за Кальником, про що каже Самовидець, я знайшов лише відомості, що приблизно в кінці липня козацьке військо Г. Дорошенка й татари стояли в Стіні (Акты ЮЗР. IX ч. 100 с. 419).

4) Лѣтопись Самовидца, 110-111.

5) A. Helcel, II, № 63 с. 239.

6) A. Grabowski, Ojcz. Spom. I, 175-176; T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego, III, 31 dd.

7) Acta historica, II с. 689: „Oznaymuję WMeiMPu, że się tu двоiacy do mnie ziechali Posłowie: pierwszy od Haneńka, który mi dał znać, że złączywszy się z Sirkiem, który w dziewięciu tylko człowiekia przebrał się do niego, idą na Białgorod znosić wsi tameczne koło Tehini w niebytności Gospodarzów. Jakoż w tym momencie przychodzi mi z Wołoch wiadomość, że się to już stało. Odprawiłem tych Posłów dobrze ich udarowawszy u z tymi wespół, którzy od JoKрMci z Warszawy powracali, a nie mogąc się przebrać Poleciem, tu do mnie przybyli. Respos zaś dałem taki: Dziękuiąc za tę ochotę obudwom, y łaską ich JoKрMci ubezpieczając, a życząc, aby się Haneńko z tym Woyskiem iako nayprędzey ku mnie przebierał“; A. Grabowski, Ojcz. Spom., II, 331.

8) A. Grabowski, Ojcz. Spom. II, 143-144: „przeciwko Wielmożności W Me i Rzpłtėj zyczliwość moję zwykłą oznajmując, niechciałem zaniechać, i że z wojskiem J. K. Me i zaporozkiem w kilku tysięcy idę w ziemię nieprzyjacielską białogrodzka“.

9) A. Helcel, II, 241: „Podczas wieścia tu mego, dowiedziawszy się Hauenko, poszedł na żony i dzieci Tatarskie, i tam popustoszywszy ich kraję, idzie tu do mnie łączyc się ze mną, i już tylko 18 mile ode mnie.“

10) A. Grabowski, Ojcz. Spom., II, 334: „W tym momencie przychodzą powtórni posłowie od Haneńka i Sierka, dając mi znać o zbliżeniu się iego do Berszady, powróciwszy z Białogrodu, gdzie gościł nie najgorzej“.

11) Acta historica, II, ч. 320 с. 693, 695, 696

12) Ibidem; II, ч. 322 с. 698.

ського війська¹⁾. Всі ці вищенаведені дані й можуть переконливо свідчити, що в оповіданні Самовидця — Ракушки про ці події ми маємо діло з певними звістками.

В дальшому, оповівши цілком вірно про уступ П. Дорошенка з військом до Чигирина²⁾, підступ польського війська на чолі з Я. Собіським і Д. Вишневецьким під Брацлав³⁾, схилення Побужжя на бік антидорошенківського війська⁴⁾, раду між Ханенком, Сірком і польськими гетьманами⁵⁾, рух їхніх відділів під Кальник, відступ звідтіля після двохтижневої невдалої облоги під Брацлав⁶⁾, присилку від короля підчас облоги Кальника клейнодів до козацького війська⁷⁾, Самовидець каже, що після цієї надсилки клейнодів, „войско в радѣ дали гетманство Михайлу Ханенку, на що и гетманове коронніе дозволили“⁸⁾.

Тимчасом, Я. Собіський, головний керманіч польського війська, був проти обрання там тоді ж гетьмана козаками, бо при Ханенку був тоді лише один брацлавський полк. Тому Собіський і настоював, щоб відкласти обрання гетьмана до часу, покіль можна буде зібрати більш козацького війська. Ханенко ж і козацька старшина не погодились на це, скликали раду; на ній обрано гетьманом М. Ханенка, що й поставило Собіського перед здійсненим фактом. Маємо про це в листі Я. Собіського до підканцлера з табору від 30 жовтня⁹⁾.

В дальшому, коли маємо в літопису Самовидця певні звістки про розташування на зиму поляками й Ханенком залог в низці міст, в тому числі в Могилеві, Брацлаві, Немирові, Рапкові й про перебування Ханенка після цього в Ладижині¹⁰⁾, звісткою ж Самовидця про польські залоги по містах, що „злѣдили гетмани коронніе тіе усѣ войска по тихъ замках гетмановѣ запорожскому Ханенковѣ, жеби оного слухали, ежели того потреба, придавши своего рейментара, прозваніемъ Вѣжицького“¹¹⁾, треба користуватися з певним застереженням. Я. Собіський, залишаючи на зиму

1) Ojcz. Spom., I, 178. Про звістки Самовидця, що у Ханенка й Сірка були в війську гармати, треба зауважити, що в жовтні під Кальником у війську Ханенка й Сірка було п'ять гармат (ibid. 181), але ж не відомо, чи це були гармати забрані ними з Січі, чи з Брацлава, звідкіля вони рушили під Кальник. Скоріш треба, на мій погляд, думати, що це були гармати, забрані з Брацлава, бо Ханенко й Сірко прибули до польського війська з походу на Білгород на татар і важко припустити, щоб вони брали в цей похід на татар гармати з Січі.

2) Акты ЮЗР. IX ч. 110 с. 448, ч. 111 с. 451 і д.; Acta historica, II, ч. 314 с. 683, ч. 315 с. 684.

3) A. Grabowski, Ojcz. Spominki, II, 147 dd.

4) Тут у літопису маємо неясний вираз: „А гетмани коронній Іванъ Собескій и князь Дмитрій полній знову подступили под Брацлавле, а Ханенко з Сіркомъ до Ладижина, которимъ усе Побуже схилилося“; з цього виразу неясно кому схилилося, за Самовидцем, Побужжя: чи польським гетьманам, чи Ханенкові з Сірком, чи й тим та іншим вкупі. З тих же даних, що я мав про ці події, видно, що міста Побужжя здавались переважно полякам (напр., Acta historica, II, № 318 с. 690; A. Grabowski, Ojcz. Spom. I, 175 dd. II, 147).

5) Acta historica, II, ч. 323 с. 700; A. Grabowski, Ojcz. Spom., II, 146, 148, 335.

6) Акты ЮЗР. IX № 115 с. 573; A. Grabowski, Ojcz. Spom. I, 181 dd, II, 341, 388 dd.; Acta historica, II № 328 с. 712, № 330; T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego, III, 60 dd.

7) Acta historica, II ч. 326 с. 709, ч. 328 с. 712; A. Grabowski, Ojcz. Spom., II, 339, 342.

8) Літописъ Самовидца, 111.

9) Acta historica, II ч. 328 с. 712; A. Grabowski, Ojcz. Spominki, II, 342.

10) Акты ЮЗР. IX ч. 114 с. 548, ч. 118 с. 575-576, ч. 122 с. 584, ч. 123 с. 587-588, ч. 129 с. 612; Acta historica, II № 311 с. 677; A. Grabowski, Ojcz. Spom., II, 151, 154, 183 dd. Що ж до звістки Самовидця, що жовніри підчас тієї змівлі „скромне заховалися з людми, з гроша ся контентовали, тилко ежели сѣна узали, где найшли“, побічне ствердження цього маємо в наказі Я. Собіського жовнірам, щоб не вимагали з люду стаці (A. Grabowski, ibid., 150; T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego, III, 41).

11) Літописъ Самовидца, 111-112.

на Україні військо, віддав його під керівництво воеводи белзькому¹⁾, ц. т. кн. Д. Вишневецькому²⁾, а останній потім віддав це військо під команду Вижицькому³⁾. Стосунків же, що існували між Ханенком і Вижицьким в справі підлеглости Вижицького Ханенкові, я не міг встановити.

Про причини цих помилкових звісток треба вважати, що і помилка про час і обставини посольства від Собіського до Ханенка й Срка трапилася тому, що Самовидець-Ракушка міг і не знати подробиць цих подій.

Притому ж чутки про те, що поляки послали свого посла до Ханенка й Срка про об'єднання, були на Запоріжжі⁴⁾ й могли бути й в інших місцях України. Непевну ж звістку літопису, що гетьмани польські дозволили раду для обрання гетьмана, треба віднести за рахунок прихильного ставлення Ракушки до Ханенка, про що говорилося вище. Помилкову ж звістку про бажання Дорошенка, щоб Шумлянського захопили татари й про ті заходи, що вжив для цього П. Дорошенко, треба вважати одною з прояв ворожого ставлення літописця до П. Дорошенка.

1672 р. Під цим роком в літопису Самовидця містяться оповідання про боротьбу на Правобережжі між урядом П. Дорошенка, Туреччиною й татарами проти Польщі й уряду Ханенка, про скинення на Лівобережжі з гетьманства Д. Многогрішного й початок гетьманства І. Самойловича.

В оповіданні про події на Правобережжі, поруч з певними звістками про напад козацького війська під проводом П. Дорошенка й татар на Тростянець, залога якого мусила зачинитися в замку й там боронитися, при чому підчас цих боїв жовніри зазнали великих втрат ристунками й кіннями, що Дорошенко, не взявши цього замку, відступив до Чигирини⁵⁾, що татари підчас цього відступу взяли полон з низки міст⁶⁾, що в Умані, де була залога від Дорошенка, люд збунтувався й здав місто полякам і Ханенкові⁷⁾, Самовидець каже, що події нападу війська П. Дорошенка на Тростянець мали місце „на початку того року зараз великихъ мясницъ“⁸⁾.

Адже ж, як свідчить листування керманичів польського війська, напад війська П. Дорошенка й татар на Тростянець відбувся не на початку 1672 р., як про це каже Самовидець, а в кінці грудня 1671 р. Керманич польських відділів на Україні Я. Вижицький в листі від 27 грудня н. ст. 1671 р. з Шаргороду повідомляв Дм. Вишневецького про цей напад⁹⁾. А. Сулимирський в листі від 27 грудня н. ст. з Ладижина пові-

1) A. Helcel, II, 243.

2) K. Niesiecki, Korona Polska, 167.

3) T. Korzon, ibidem, 78.

4) Акты ЮЗР. IX № 138 с. 647.

5) Тамож, № 133 с. 621, № 134 с. 623-624; Acta historica, II, ч. 339 с. 753; A. Grabowski, Ojcz. Spom. II, 156 dd.

6) Акты ЮЗР. IX ч. 137 с. 627-628, ч. 138 с. 640. Ствердження звісток Самовидця про захоплення татарами м. Кубліча я не знайшов.

7) Докладних відомостей про обставини повстання в Умані й загибтя там Дорошенкового полковника Жеребила, про що є в Самовидця, я не знайшов. Знайшов я лише звістки, що в Умані вбито серденят Дорошенка й загибо якогось його полковника (Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Малорос. Подлин. Грамоты № 245/244 — лист білоцерківського коменданта до кївського воеводи Г. Козловського від 3 травня 1672 р.; Акты ЮЗР. IX ч. 180 с. 971; Acta historica, II, ч. 363 с. 981, ч. 411 с. 1075, ч. 420 с. 1087).

8) Лїтопись Самовидца, 112.

9) A. Grabowski, Ojcz. Spom., II, 155-156: „Że tak superis visum, oznajmuje, że nieprzyjacieli przyszedli ze wszystką potęgą, Trostścianiec, w którym było chorągwi polskich ośm i Dragania JP. Marszałka, attakował i dwa dni dobywał. Wczora co się z nimi stało, pisze mi JP. Zamojski“.

домляв про цей напад Вижицького на підставі звісток тих, „który z obleżenia do nas przysli“¹⁾).

Лист М. Замойського від 27 грудня н. ст. до Вижицького дає звістки про тяжке становище залоги Тростянця від цього нападу війська П. Дорошенка й татар²⁾. На кінець грудня н. ст. 1671 р. відносять цей напад на Тростянець і відомості про ці події від 5 січня н. ст. з Пеляшкович³⁾, і від 6 січня н. ст. з Шаргороду, при чому в цьому останньому джерелі маємо, що відступ Дорошенкового війська від Тростянця розпочався 30 грудня н. ст.⁴⁾.

В дальшому Самовидець оповідає, що „того жь року конфедерація встала на короля, и жолнѣрове, которіе били при гетманове Ханенковѣ, комонно поишли в Полщу до того звѣнзку“, а потім, після оповідання про події скинення Д. Многогрішного з гетьманства, Самовидець каже, що „того жь лѣта присланъ от короля его милости и гетмановъ короннихъ рейментаромъ з войсками Лужецкій, каштелянъ подлескій в Ладизжинъ, до гетмана Ханенка“⁵⁾.

Тимчасом, бунт, що мав місце в польському війську на Україні, коли це військо рушило зі своїх леж, був тоді ж втишений Собіським, при чому в придушенні цього бунту велику ролю відіграв і каштелян підляський Лужецький, що його Собіський послав на Україну тоді ж, в лютому; після цього Лужецький тоді ж, в лютому, й став на чолі польського війська на Україні, замість Вижицького⁶⁾.

Неможливо, звичайно, прийняти за певну й звістку Самовидця, що П. Дорошенко просив у Туреччині допомоги, „жалуючи гетманства утратити“⁷⁾, бо вся, не тільки внутрішня, але й зовнішня політика Дорошенка була не його особистою політикою, а політикою тих кіл, що висунули його на чоло уряду.

В дальшому оповіданні про події цього року, поруч з певними звістками про похід орди з ханом на Україну й розгром військом хана й П. Дорошенка під Ладизжиним на Батогу козацько-польського війська під проводом Ханенка й Лужецького й відступ війська останніх до Ладизжина⁸⁾, рух турецького війська на чолі з султаном на Польщу під Кам'янець⁹⁾, рух хана й Дорошенка на чолі війська під Кам'янець — По-

1) A. Grabowski, Ojcz. Spom. II, 156-157.

2) A. Grabowski, ibidem, 157-158.

3) Acta historica, II, № 339 с. 753.

4) A. Grabowski, Ojcz. Spom. II, 159-160; T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego, III, 95; його ж, Dzieje wojen, II, 415; О. Целевич, Причинки до зносин Петра Дорошенка з Польщею в 1670-1672 р. р., 23-24.

5) Лѣтопись Самовидца, 113-114.

6) Acta historica, II ч. 344 с. 848 dd., ч. 349 с. 866, ч. 350 с. 867; T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego, III, 97 dd.; В. Вовк - Карачевський каже, що Самовидець помилоково вказує прізвище цього каштеляна підляського — Лужецький, тоді як за Несецьким Лужецький став каштеляном підляським з 1676 р., а 1672 р. за Несецьким і Грабовським каштеляном підляським був Радзисевський (В. Волкъ - Карачевскій, цит. праця, 185). Адже ж у джерелах до цих подій 1672 р. й 1673 р. Лужецький зветься каштеляном підляським (Акты ЮЗР. IX ч. 8 с. 21; Acta historica, II, ч. 363 с. 981; Volumina Legum, V, 66; Pamiętniki Paska, 269; Pamiętnik Jemiolowskiego, 221). У Грабовського маємо каштеляном підляським Радзисевського не в документі, а в коментарі, як видно теж за помилоковою звісткою Несецького (A. Grabowski, Ojcz. Spom. II, 163; K. Niesiecki, Korona Polska, I, 238).

7) Лѣтопись Самовидца, 114.

8) Acta historica, II, ч. 382 с. 1032-1033, ч. 376 с. 1021 dd.; A. Grabowski, Ojcz. Spom. II, 162 dd.; W. Plater, IV, 168, 169; T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego, III, 205 dd.

9) J. Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, XI, 381 s. s.; J. Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches, V, 71 ff; N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches, IV, 143-144.

дільський¹⁾), облогу Кам'янця, що не був готовий до оборони, здачу цього міста керманічами його Потоцьким і Ляскоронським туркам, при чому очим дозволено залишити місто²⁾), перетворення турками церков в мечеті³⁾), Самовидець каже про облогу Кам'янця, що обложені „тільки неделъ двѣ держалися, але знать южъ Бозский гнѣвъ наступилъ, бо порохи в цекгавзу запалились, где много замку викидало. Итакъ Камянець здали“⁴⁾). Тимчасом, цей вибух пороху мав місце вже підчас пересправ про здачу Кам'янця, про що маємо першорядні дані⁵⁾).

В дальшому, поруч з певними звістками про похід козацько-татарсько-турецького війська на чолі з П. Дорошенком, ханом і візирем під Львів, при чому по дорозі пустошено місцевість, облогу цим військом Львова, з якого взято окуп, повернення цього війська під Кам'янець⁶⁾), загоны татар на Підгор'я⁷⁾ Самовидець каже, що „войска зась тіе, состоячіе в Ладижинѣ, з каптеляном подляскимъ и гетманомъ Ханенкомъ, зоставивши коменданта в Ладижинѣ, потягнули в Полшу до короля, почувши о приходѣ турчиновимъ под Камянець“⁸⁾).

Тимчасом у листі Лужецького від 21 серпня з-під Білої Церкви до Я. Собіського маємо, що козацько-польське військо на чолі з Ханенком і Лужецьким, після відступу хана з військом від Ладижина, рушило 9 серпня з Ладижина до Білої Церкви, де й взяло участь у військових акціях проти козаків білоцерківського полку⁹⁾); до головного ж польського війська Я. Собіського це військо приєдналося лише восени¹⁰⁾).

В дальшому, поруч з певними звістками про здачу низки міст Правобережжя П. Дорошенкові й відступ польських залог з них до Польщі¹¹⁾), про угоду між Туреччиною й Польщею, що згідно з нею Туреччина одержала Поділля й дань¹²⁾), рух султана до Туреччини, при чому він

1) Акты ЮЗР. XI № 17 с. 45; Acta historica, II, ч. 388 с. 1038-1039, ч. 390 с. 1042, ч. 398 с. 1052, ч. 399 с. 1054; A. Grabowski, Ojcz. Spom. II, 166, 168; J. Sękowski, Collectanea z dziejopisów tureckich, II, 52 dd.; J. Hammer, XI, 384.

2) Акты ЮЗР. XI ч. 17 с. 44 і д., ч. 18 с. 46, ч. 25 с. 62-63; Acta historica, II № 403 с. 1060 dd.; A. Grabowski, Ojcz. Spom. II, 169, 173, 175; Pamiętnik Jemiołowskiego, 222; J. Hammer, XI, 385 s. s.; J. Zinkeisen, V, 71-72; N. Jorga, IV, 144-145; T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego, III, 223 dd.

3) J. Hammer, XI, 387; Акты ЮЗР. XI ч. 17 с. 44, ч. 18 с. 46, ч. 25 с. 60, ч. 31 с. 74; що ж до дати здачі Кам'янця, Самовидець вказує 18 серпня, яку дату маємо й в універсалі П. Дорошенка від 20 серпня (тамож, ч. 10 с. 27). Що ж до звістки Самовидця, що султан і П. Дорошенко в'їжджали в Кам'янець вулицями, мощеними іконами, певних звісток, що стверджували б це, я не знайшов.

4) Лѣтопись Самовидца, 114-115.

5) Акты ЮЗР. XI, ч. 10 с. 25 і д., ч. 25 с. 62 і д.; Acta historica, II, ч. 403 с. 1062, ч. 408 с. 1069; A. Grabowski, Ojcz. Spom. II, 170; J. Hammer, XI, 386.

6) Acta historica, II, № 425 с. 1102 dd.; A. Grabowski, Ojcz. Spom., I, 185 dd.; J. Sękowski, Collectanea, II, 87; J. Hammer, XI, 387 s. s.; J. Zinkeisen, V, 72; N. Jorga, IV, 145; K. Górski, Wojna Rzeczypospolitej polskiej z Turcją w latach 1672-1673, Bibl. Warsz., 1890, I, 177 dd.; T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego, III, 229 dd. Що ж до звістки Самовидця, що на чолі турок в цьому поході був візир, тут треба розуміти не великого візиря, ц. т. Ахмета-Кеприли, а візиря Каплана — пашу (J. Sękowski, II, 51, 65, 87), бо в Туреччині були візирі, крім великого (J. Hammer, III, 305; J. Zinkeisen, III, 112 ff.; Lawisse-Rambaud, Histoire Générale, IV, 573).

7) Acta historica, II, № 419-422 s. 1084 dd.; A. Grabowski, Ojcz. Spominki, I, 191 dd. II, 185 dd.

8) Лѣтопись Самовидца, 115-116

9) Acta historica, II, 1055-1056: „Iż, iako tylko Han od nas odstąpił, tak zaraz ewicji na Panu Hetmanie u Woyzku Zaporoskim. . die 9 Augusti z Ładyżyna ruszywszy. A że na Białą Cerkiew przyszło divertere“.

10) Acta historica, II ч. 422 с. 1090 dd.

11) Акты ЮЗР. XI ч. 25 с. 65.

12) Тамож, ч. 63 с. 217 і д.; Sękowski, Collectanea, II, 71 dd.; Acta historica, II № 425 с. 1099 dd.; Hammer, XI, 388-389; Zinkeisen, V, 72; N. Jorga, IV, 145-146; T. Korzon, op. cit. III, 180 dd.

залишив залогом в Кам'янці, Барі, Межибожі й інших містах¹⁾, рух П. Дорошенка до Чигирина, здачу Дорошенкові Умані²⁾, нещастя білоцерківським комендантом фортеці Туреччині всупереч угоди³⁾, залишення турками в Кам'янці руським і вірменам церковів⁴⁾, Самовидець каже, що після здачі Умані П. Дорошенкові звітіль „козаки запорожцѣ поїшли в Полшу до свого гетьмана Ханенка“⁵⁾.

Тимчасом, у листі білоцерківського коменданта від 4 грудня маємо, що, після здачі Умані П. Дорошенкові, Ханенкова залога з цього міста прибула до Білої Церкви⁶⁾; побічне ствердження цього маємо й в показах московського капітана І. Лічківського, що був у полоні в Дорошенка, в Чигирині⁷⁾.

В оповіданні про події Лівобережжя, поруч з певними звітками, що козацька старшина з писарем К. Мокрієвичем серед посту заарештувала гетьмана Д. Многогрішного в Батурині, вночі, й відіслала до Москви⁸⁾, що прихильники Многогрішного, довідавшись про арешт гетьмана, мусили втікати, при чому декого з них також захоплено й відіслано до Москви⁹⁾, Самовидець одночасно каже, що, після того як Д. Многогрішного арештували, його „зв'язали, и уложивши въ возъ, накривши шкурою, повезли на Москву, нѣчого не держачи“¹⁰⁾.

Тимчасом, справа відбулася трохи інакше. Г. Неїлов, керманіч московських стрільців у Батурині, доносить тоді ж у березні 1672 р. цареві, що, після того як козацька старшина згодилася з Неїловим про арешт Д. Многогрішного, старшина „пришли въ городокъ, и они его (Д. Многогрішного. М. П.) взяли и мнѣ его на караулъ отдали“¹¹⁾. Так само, ніженський воевода І. Ржевський в одписці цареві від 14 березня 1672 р. повідомляв про одержання 13 березня від козацької старшини й Г. Неїлова звістки, що, „познавъ измѣну гетмана Демьяна Игнатова, посовѣтовавъ, взяли его и оковали до твоего государева указу и отдали за караулъ головѣ московскихъ стрѣльцовъ Григорью Неїлову“¹²⁾. В листі козацької старшини від 14 березня, надісланому цареві з ген. писарем К. Мокрієвичем, маємо, що Д. Многогрішного „взялимо и за варту вашего царского пресвѣтлого величества отдали“¹³⁾. Потім козацька старшина писала цареві: „Любосмо на томъ были поставлены межи собою, же помененного Демка Игнатенка, бывшего гетмана измѣнника, не презъ писара енералного войска вашего царского пресвѣтлого величества запорожского посилати, але кгда смо зрозумѣли, жебы еще нѣкоторые его совѣтники почали его навѣжати и его гдѣ якими словами тѣшити, теды не держачи мы его въ замку батуринскомъ, до указу васъ великого государя нашего, вашего царского пресвѣтлого величества государа, придавши полковника стародубовского Петра Рослав-

1) Акты ЮЗР. XI ч. 52 с. 143; Grabowski, Ojez. Spom. I, 190, II, 190; Sękowski, Collectanea, II, 87.

2) Grabowski, ibidem, II, 192; Акты ЮЗР. XI № 34 с. 88, № 38 с. 88 і д. Ствердження ж звістки Самовидця про страту Дорошенком Ханенкового наказного я не знайшов; знайшов я лише звістку про страту П. Дорошенком якогось сотника, посланця Ханенка (Акты ЮЗР. XI № 38 с. 102).

3) Як відомо, потім Біла Церква довго ще залишалася за поляками.

4) Grabowski, ibidem, 197-198.

5) Лѣтопись Самовидца, 116-117.

6) Grabowski, ibidem, 192: „tedy Humańcy naprzód poddali się. Kozaków Hanenkowych 500 na praesidium będących rozpuściwszy, którzy do mnie przysli“.

7) Акты ЮЗР. XI № 38 с. 101.

8) Тамож. IX ч. 147 с. 684 і д.

9) Тамож. ч. 147 с. 780 і д., XI ч. 43 с. 117.

10) Лѣтопись Самовидца, 112.

11) Акты ЮЗР. IX с. 817.

12) Тамож. с. 814.

13) Тамож. с. 694.

ца, послалисмо того измѣнника вслѣдъ за писаремъ, аби нагнавши его, на руки ему и здалъ и посполу и зъ полковникомъ стародубовскимъ до вашего царского пресвѣтлого величества его измѣнника запровадыль“¹⁾.

В дальшому, Самовидецъ каже про Д. Многогрішного, що на Москві, „не стративши оногo, отослано з братами его, з жоною на Сѣбѣръ на вѣчне пребыванне“²⁾. Адже ж, коли ця звістка може бути певною так до сім'ї Д. Многогрішного, яку заслано до Сибіру³⁾, як і до брата його В. Многогрішного⁴⁾, долі другого рідного брата Д. Многогрішного — Сави ми не знаємо, але в справі про заслання Многогрішних його нема. Третій же брат Д. Многогрішного — Зиновій помер ще до 1672 р.⁵⁾.

В дальшому, поруч з певними звістками про раду в Козачій Дуброві, де обрано на гетьмана І. Самойловича, поставлено нові статті, виконано присягу, обрано нову старшину⁶⁾, що мало місце в петрівку⁷⁾, Самовидецъ каже, що ця рада відбулася „при боярахъ от его царского величества зосланихъ и при князю Ромодановскому“⁸⁾ Тимчасом, як свідчать всі справи щодо цієї ради, там був лише один боярин — кн. Г. Ромодановський⁹⁾.

Крім того, вираз Самовидця в оповіданні про захоплення турками Кам'янця, що там „зараз жадного звона не осталось: усе турки покидали и порозбивали, а инні Дорошенко побралъ“¹⁰⁾, тільки тоді може бути визнаний за певну звістку, коли будемо вважати, що Самовидецъ мав на оці скинення дзвонів з дзвониць, бо в листі з Кам'янця від 16 лютого н. ст. 1673 р. маємо звістку, що великий дзвін стоїть ще на цвинтарі, як і дзвони вірменські й руські¹¹⁾. Звісткою ж, що Дорошенко позабирав інші дзвони, треба користуватися обережно, бо в листі з Кам'янця від 12 лютого н. ст. 1673 р. маємо звістку, що до Кам'янця прибув посланецъ від П. Дорошенка і в місті є чутки, що цей посланецъ прибув в справі забрання дзвонів на Україну¹²⁾. Крім того, звістку Самовидця про Д. Многогрішного, що „маетность его розно старшина подѣлила“¹³⁾, можна застосувати хіба до земельних маєтків, бо ми маємо, що цар наказав „животы“ Д. Многогрішного „отдать на церковное строенье“¹⁴⁾.

1) Акты ЮЗР. IX с. 696, пор. с. 697.

2) Лѣтопись Самовидца, 113.

3) Акты ЮЗР. IX ч. 147 с. 811 і д.; Дополн. къ Акт. Историч. VI ч. 95 с. 324 і д.; Собр. Госуд. Грамотъ и Договоровъ IV № 88 с. 289 і д.; Полное Собр. Законовъ I № 562 с. 945. Про життя Д. й В. Многогрішних у Сибіру — А Гездаво-Голомбівескій, Изъ сибирскихъ актовъ о Д. Многогрішномъ, с. 1 і д.; Н. Оглоблинъ, Служба въ Сибири Д. Многогрішного, с. 149 і д.; В. Модзалевскій, Малорос. Родословникъ III, 555 і д. У 1709 р. Д. Многогрішний спомінається як небіжчик (Генер. слѣдст. Черниговского полка, 296).

4) Историческіе Акты XVII ст., Матеріали для історії Сибіри, № 27 с. 66 і д.; Памятники Сибирской Исторіи XVIII вѣка, кн. I ч. I с. 15-16; Н. Оглоблинъ, Красноярскій бунтъ 1695-1698 г. г. ЖМНП. 1901 № 5 с. 27 і д.

5) В Модзалевскій, Нові відомості про родину Многогрішних, Україна, 1917 III-IV, 78-79.

6) Акты ЮЗР. IX ч. 176 с. 906 і д., 177 с. 912 і д., ч. 178 с. 946, 948, ч. 179, с. 961-962, XI ч. I с. 3; Источники Малорос. Исторіи, I, 237 і д.; Полное Собр. Законовъ I № 519 с. 890 і д.

7) Н. Горбачевскій 7, 44; Акты ЮЗР. IX ч. 176 с. 902; Собр. Госуд. Грамотъ и Договоровъ IV № 80 с. 267.

8) Лѣтопись Самовидца, 116

9) Напр., Акты ЮЗР. IX № 178 с. 916; Источники Малорос. Исторіи, I, 234 і д.

10) Лѣтопись Самовидца, 115.

11) Grabowski, Ocz. Spominki, II, 200.

12) Grabowski, ibidem, 198.

13) Лѣтопись Самовидца, 114.

14) Акты ЮЗР. IX № 155 с. 835.

Розглядаючи причини цих непевних звісток в творі Самовидця, мусимо вважати, що одні з них трапилися з того, що літописець або був далеко від цих подій, або з часом забув про них. До таких помилок треба віднести помилки: про час битви під Тростянцем, рух козаків з Умані до Польщі, час відіслання Д. Многогрішного до Москви, про заслання до Сибіру його братів та участь бояр на раді в Козачій Дуброві. Помилка про час вибуху в Кам'янці трапилася тому, як видно, що підчас облоги ще до переговорів дійсно був випадок, коли від турецької гранати вибухнуло 160 гранат в лютеранській каплиці¹⁾, й літописець і міг змішати цю подію з вибухом, що мав місце підчас пересправ; це тому могло легко бути, бо Ракушка був далеко від Кам'янця й докладних певних звісток міг не мати, тим більш, що були по Україні чутки, що цей великий вибух мав місце до пересправ про здачу²⁾. Помилка ж про рух Лужецького й Ханенка до Польщі трапилася з того, що з Білої Церкви вони рушили таки опісля до Польщі, а про рух їх до Білої Церкви Самовидець міг і не знати. Непевне ж тлумачення Самовидцем причин зносин П. Дорошенка з Туреччиною треба віднести за рахунок ворожого ставлення літописця до особи цього гетьмана.

1673 р. Під цим роком у літопису Самовидця містяться майже виключно оповідання про події війни Польщі з Туреччиною.

Оповідання про події цього року Самовидець починає звісткою, що „зараз на весну наступили знову у Волоскую землю войска турецькі пашей сѣмъ и стали под Хотѣномъ, при которихъ и господарь волоскій и господарь молтянскій з войсками своїми“³⁾, тоді як ми маємо відомості, що Гусейн-паша, головний керманіч турецького війська, прибув до Хотина на початку липня н. ст., а волоського ж господаря там тоді ще не було. Свідчили ж про це особи, що повернулися з-під Хотина в середині липня⁴⁾.

В дальшому, поруч з певними звістками про присутність при турецькому війську молдавського й валаського господарів з військом⁵⁾, про розташування війська Каплана-паши на Цепорі⁶⁾, про рух проти турок з-під Львова польського, литовського й зятягового війська з гетьманами, під головним керівництвом коронного гетьмана Я. Собієського⁷⁾, без короля, що залишився у Львові, де і помер⁸⁾, — Самовидець каже про цей рух війська польської держави під Хотин, що „войска коронніе и литовскіе, скупившися, маючи з собою люду зятягового, за розказаннямъ королевскимъ, рушили з под Львова просто ку Хотѣну“⁹⁾.

З цієї звістки складається вражіння, що польське й литовське війська з-під Львова йшло до Хотина разом. Тимчасом, литовське війська йшло

1) Acta historica, II № 403 с. 1061.

2) Акты ЮЗР. IX ч. 25 с. 60, ч. 71 с. 242.

3) Лѣтопись Самовидца, 117.

4) Acta historica, II № 480 с. 1277; Grabowski. Ojez. Spom. II, 232.

5) Acta historica, II № 501 с. 1313.

6) Ibidem, № 501 с. 1316, 1318, 1325, 1326.

7) Ibidem, ч. 500 с. 1304 dd. ч. 501 с. 1312 dd.; Grabowski, ibidem, I, 198 dd.; F. Dupont, 44 ss.; Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, XI, 392-393; Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches, V, 74; N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches IV, 147-148; T. Korzon, Dola i niedola Sobieskiego, III, 386.

8) M. Baliński, Pamiętniki, 57; Grabowski, ibidem, II, 269 dd. F. Dupont, 52; D. Zubrzycki, Kronika miasta Lwowa, 432.

9) Лѣтопись Самовидца, 117.

з-під Львова до Хотина окремо від польського, й об'єдналися ці війська незадовго до Хотинської битви¹⁾.

В оповіданні про події бою під Хотином, поруч з певними звітками, що бої під Хотином закінчилися розгромом турецької армії, решта якої втікла через Дністр на Кам'янець і далі на Могилев, Стіну й Рапшків, і взяття переможцями хотинського замку, й що татари не брали участі в цій кампанії²⁾, Самовидець, оповівши про початок цього бою під Хотином, каже, що „господаръ волоскій й мултянській з своїми військами, у которыхъ сили невеликіє были, отступили от Турчина и прихилилися до войска коронного“, й далі описує другий день бою під Хотином³⁾.

Тимчасом, молдавський (волоський) господар перейшов з військом на бік поляків раніш, в кінці жовтня н. ст.⁴⁾, а лише мултянський (валацький) господар перейшов з військом на бік поляків напередодні розгрому турок, 10 листопада н. ст.⁵⁾.

В дальшому, Самовидець каже, що після взяття переможцями хотинського замку „гетманове... пойшли на того пашу на Цоцору; але тот паша не ожидаючи уступилъ за Дунай⁶⁾. З цього оповідання складається вражіння, що наступ на військо Каплана-паші вело все військо переможців, так польське як і литовське, тоді як литовське військо не брало участі в цьому поході, а повернулося додому⁷⁾.

В дальшому, оповіши цілком вірно, що польське військо стало на зиму в Молдавії, поставило залогу в низці міст, в тому числі в Сочаві й Хотині⁸⁾, Самовидець каже, що зимою „солтанъ з синомъ ханкимъ з ордами... вигнали жолнѣровъ, же мусѣли уступати з Волоской землѣ, тилко в Сочавскомъ замку и Хотѣнскомъ зостала пѣхота“⁹⁾.

Тимчасом, це вигнання польського війська з Молдавії мало місце 1674 р.¹⁰⁾, при чому в цьому вигнанні брали участь і турецькі відділи, а не одні татари¹¹⁾; залоги польські залишено не тільки в Хотині й Сочаві¹²⁾, але й в Німці¹³⁾.

Крім того, коли в оповіданнях того ж 1673 р. маємо в Самовидця певну звістку про похід Сірка й калмиків на татар¹⁴⁾, а про низку опові-

¹⁾ Acta historica, II № 501 с. 1316 dd.; Grabowski, ibidem, I, 198 dd., II, 274 - 275; T. Korzon, Dola i niedola Sobieskiego, III, 391, 394, 397; його ж, Dzieje wojen II, 439 dd.

²⁾ Acta historica, II № 501 с. 1321 dd., № 506 с. 1344; Grabowski, ibidem, I, 200 dd., II, 269, 354 dd.; M. Baliński, Pamiętniki, 57; Hammer, XI, 393-394; J. Zinkeisen, V, 74; N. Jorga, IV, 148; T. Korzon, Dola i niedola Sobieskiego, III, 406 dd.

³⁾ Лѣтопись Самовидца, 117-118.

⁴⁾ A. Grabowski, ibidem, I, 199, II, 275; N. Jorga, IV, 147; T. Korzon, ibidem, III, 394-395.

⁵⁾ A. Grabowski, Ojcz. Spom., I, 200, II, 354; Acta historica, II № 501 с. 1322; N. Jorga, IV, 148; T. Korzon, ibidem, III, 405.

⁶⁾ Лѣтопись Самовидца, 118; ствердження звістки Самовидця про відступ війська Каплан-паші з Цоцори — Acta historica, II № 501 с. 1325, № 505 с. 1342, № 506 с. 1343; A. Grabowski, Ojcz. Spom., II, 285.

⁷⁾ Acta historica, II ч. 506 с. 1243, ч. 507 с. 1244 dd., ч. 516 с. 1391; A. Grabowski, ibidem, 283 dd.

⁸⁾ Синбирскій Сборникъ, Малорос. Дѣла ч. 90 с. 903; Acta historica, II ч. 501 с. 1325, ч. 506 с. 1344; A. Grabowski, ibidem, 276, 285 dd., 356-357; T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego III, 461.

⁹⁾ Лѣтопись Самовидца, 118.

¹⁰⁾ Синбирскій Сборникъ, Малорос. Дѣла ч. 84 с. 83-83, ч. 86 с. 87, ч. 90 с. 93; Acta historica, II № 518 с. 1403-1404; T. Korzon, ibid., 445, 461.

¹¹⁾ Acta historica, II № 516 с. 1379, № 518 с. 1403-1404.

¹²⁾ Синб. Сборникъ, Малорос. Дѣла ч. 34 с. 105-106; Acta historica, II ч. 537 с. 1452.

¹³⁾ Синб. Сборникъ, Малорос. Дѣла ч. 98 с. 105-106; Acta historica, II ч. 537 с. 1452.

¹⁴⁾ Акты ЮЗР. XI ч. 104 с. 324, ч. 108 с. 338, ч. 109 с. 339 і д.; Синбирскій Сборникъ, Малор. Дѣла ч. 48 с. 50; Acta historica, II № 490 с. 1295; A. Grabowski, Ojcz. Spom., II, 255, 273; N. Jorga, IV, 148.

дань Самовидця я певних звісток не знайшов¹⁾, треба відмітити, що звістку літопису, що після Хотинської перемоги „замокъ Хотѣнскій узяли, где великіє скарби турецькіє узяли гетманове“²⁾, треба користуватися обережно, бо маємо звістки, правда не першорядні, що в хотинському замку знайдено переможцями лише три ямки ячменю³⁾.

Розглядаючи причини, з яких трапилися ці непевні звістки, мусимо й тут вважати, що вони трапилися з різних причин. Деякі з них трапилися тому, що літописець з часом забув, або не знав про них докладно. До таких помилок треба віднести звістки про рух польського й литовського війська під Хотин і потім в Волощину, час переходу волохів-мултян на бік поляків, участь турок у вигнанні з Молдавії поляків, польську залогоу в Німці. Деякі ж помилки трапилися тому, що літописець, писавши літописа з часом після подій, забув про час їх, — така помилка про час руху до Хотина турецького війська. Помилка про час вигнання поляків з Волощини й розташування там на зиму татар, крім цієї причини (з часом забув певні дати), трапилася ще й завдяки манери літописця починати в тій частині літопису, що писалася на споминах до порічного запису, кожен рік значною подією, а нею для 1674 р. був похід війська Ромодановського й Самойловича за Дніпро, на П. Дорошенка.

1674 р. Під цим роком у літопису Самовидця містяться оповідання про події боротьби Лівобережжя й Москви проти тої частини Правобережжя, що була під регіментом П. Дорошенка й спільників уряду П. Дорошенка-Туреччини й Криму, а також про похід польського війська на Правобережжя.

В оповіданні про події походу козацько-московського війська на Правобережжя, поруч з певними звітками про рух на початку року за царським наказом лівобережних відділів під проводом білгородських воевод боярина кн. Г. Ромодановського й окольничого П. Д. Скуратова за Дніпро на Крилов⁴⁾, Самовидець каже, що ці відділи „потянули на Криловъ под Чигиринъ. И немного стоявши под Чигириномъ и попустошивши мѣстечки около Днѣпра, потягнули под Черкаси“⁵⁾.

Тимчасом, під Чигирин ходило не все військо на чолі з І. Самойловичем і Г. Ромодановським, а посилено від них під'їзд на чолі з переяславським полковником Райчею й П. Скуратовим, причому цей під'їзд зовсім не стояв під Чигирином. В листі І. Самойловича цареві від 2 лютого 1674 р. маємо що під час цього походу на Правобережжя „генваря 31 дня посылалъ вашего царского пресвѣтлого величества боярин і воевода і наместникъ белгородской князь Григорей Григорьевичъ Ромадановской с товарищи, своего товарища окольничего і воеводу Петра Дмитриевича Скуратова с вашими царского пресвѣтлого величества ратными людьми, а я, подданный вашего царского пресвѣтлого величества, посылалъ Переясловского полковника Дмитрияшку Райчу с полком переясловскимъ и при нем другихъ полковников, черниговского, прилуцкого, нѣжинского, стародубского и гадиц-

1) Напр., подробиці посилки турок за ордою, голод серед жовнів, події в Білгороді, в Молдавії.

2) Лѣтопись Самовидца, 118.

3) А. Grabowski, *ibidem*, 283.

4) Дворц. Разряды III, 910-911; Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгород. стол. столб. № 758 л. 692 (відписка Г. Ромодановського цареві, що 27 січня здався Крилов); додаток 16; Синбирській Сборникъ, Малор. Дѣла ч. 85 с. 85; Акты ЮЗР. XI ч. 110 с. 346.

5) Лѣтопись Самовидца. 120.

кого с полками, и с иныхъ полковъ выборными людьми под Чигирин, гдѣ з Дорошенковыми людьми был бой“, на якому відділи Райчі й Скуратова мали перемогу¹⁾. Про посилку під Чигирин лише частини війська Самойловича й Ромодановського маємо й у відписці Г. Ромодановського цареві, що її одержано на Москві 14 лютого²⁾, й в показах 16 лютого в Москві посланця І. Самойловича, сотника Т. Подтереба³⁾. Також і Д. Райча в листі до кийвського воеводи кн. Ю. Трубецького від 2 лютого повідомляв, що „ходилъ я изъ его царск. пресв. велич. окольничимъ и воеводою з Петромъ Дмитреевичемъ Шкуратовимъ под самый Чигиринъ подѣздомъ“⁴⁾. При тому ж, як оповідали в лютому в Москві посланці І. Самойловича, „подъ Чигиринимъ государевы ратные люди и казаки не стояли, для того, что чаяли скорого приходу татарскихъ силъ многихъ“⁵⁾.

В дальшому, поруч з певними звістками про рух козацько-московського війська під Черкаси, що здалися цьому війську⁶⁾, про рух на Канів, що також здався⁷⁾, про посилку з цього війська відділів на Богуслав⁸⁾, про військо Дорошенкове в Лисянці й Корсуні й про посилку з Молдавії солтаном орди до Дорошенка⁹⁾, — Самовидець каже, що „тая орда притягла до Лисянки къ брату Дорошенковому Григору, который з оними татарами и с казаками ходилъ под Богуславе противъ войска московского; але заледво з оними увойшоль в Лисянку, — добре онихъ гнано“¹⁰⁾.

Тимчасом, справа з цими подіями відбулася інакше. В листі І. Самойловича цареві від 6 березня 1674 р. маємо, що І. Самойлович вислав відділ свого війська під проводом ген. осавула І. Лисенка для розвідки, й „против того приказа нашего ясаулъ нашъ с товарищи і вашего царского пресвѣтлого величества с ратными конными и пѣшими людьми февраля 27 дня вышел из Богуслава послали в передней стороже немногихъ людей к Медвину и к Лысенке, сами с войском за ним шли со всякою готовностью. И как тѣ первые люди наши пришли к Медвину близъ и тамо под Медвиным застали Грицка Дорошенка добывающаго города с ордою и с великим войском козацким, и тѣ за нашими передними людьми неначаено набежав языков поймали было немногих; по сем всеильный Бог неусыпающимъ и всевидящимъ оком призрѣв на праведные вашего царского пресвѣтлого величества молитвы, благоизволил всему нашему подѣзду вскорѣ на вспоможение против того неприятеля поспешити и тако взяв в помощ того ж всеильного Бога и вашего царского пресвѣтлого величества счастьемъ всѣм на их бусурманские и казачьи выи врознь их розбивъ и трупа много положив в поле языковъ поймали и даже до самые Лысенки на пятнадцать верстъ посѣкая гонили до позные ночи“; далі цей лист містить оповідання про здачу козацько-московському війську

¹⁾ Додаток ч. 16.

²⁾ Моск. Архив Мин. Юстиц., Белгород. ст., столб. № 758 л. 693.

³⁾ Тамож, Книги Малор. Прик. № 24 л. л. 522 - 523.

⁴⁾ Сибирскій Сборникъ, Малор. Дѣла, № 92 с. 95, пор. № 89 стор. 92; Акты ЮЗР. № 148 с. 485.

⁵⁾ Тамож, с. 378.

⁶⁾ Моск. Архив Мин. Юстици, Книги Малорос. Прик. ч. 24 л. л. 523 - 525 (покази в Москві посланця І. Самойловича — Т. Подтереба), л. л. 528 - 529 (лист І. Самойловича цареві); Сиб. Сборникъ, Малорос. Дѣла ч. 94 с. 96 - 97.

⁷⁾ Акты ЮЗР. XI ч. 112 с. 371, № 113 с. 373 і д.; Дворц. Разряды, III, 921; Собр. Госуд. Грамотъ и Догов. IV № 92 с. 300; Полн. Собр. Законовъ I, № 671 с. 967.

⁸⁾ Сибирскій Сборникъ, Малор. Дѣла № 103 с. 114.

⁹⁾ Тамож, ч. 103 с. 114, ч. 138 с. 144; Акты ЮЗР. XI ч. 113 с. 375, пор. с. 377, № 119 с. 405; про сваволю татар в Рашкові, про що каже Самовидець, я звісток не знайшов.

¹⁰⁾ Лѣтопись Самовидца, 120 - 121.

Лисянки й полон Г. Дорошенка¹⁾. Подібні ж звістки ми маємо й в оповіданні в Києві 4 березня воеводи Ю. Трубецькому двох козаків Ханенкових — Я. Лаврецького й Г. Лукашева, що виїхали з Богуслава 27 лютого²⁾. Що бій цей мав місце під Лисянкою, куди наступали московські відділи, маємо й у звістках, що зібрав на Україні межибізький ігумен в березні від кальницького полковника Ребрика. Ребрик же брав участь у цьому бої на боці війська Г. Дорошенка³⁾.

В дальшому, поруч з певними звістками про захоплення в Лисянці козацько-московським військом у полон Г. Дорошенка, при чому в Лисянці відбулося й повстання люду проти татар, частину яких також захоплено в полон⁴⁾, про втечу Андрія Дорошенка з частиною старшини й частиною війська з Кореуня⁵⁾, про схилення на бік уряду І. Самойловича й Москви Правобережжя, крім Чигирини й Павлочі⁶⁾, Самовидець каже, що „в тот часъ и гетманъ Ханенко по смерти короля Мѣхѣила з Вишневецкихъ, варуючися панов, уступилъ на Заднѣпрѣ и томъ же войску zostаваль при князю з своїмъ войскомъ“⁷⁾.

Коли ж ця звістка буде вірна в тому, що Ханенко був у цьому поході при козацько-московському війську⁸⁾, то розрив Ханенка з Польщею відбувся раніш, аніж це каже Самовидець. М. Вишневецький помер 10 листопада н. ст. 1673 р.⁹⁾, а ще в другій половині серпня 1673 р. від М. Ханенка був забитий відомий польський полковник Я. Пиво и захоплений м. Димер, як про це повідомляв Я. Собіський Малаховського в листі від 15 вересня 1673 р.¹⁰⁾. Київський воевода кн. Ю. Трубецький повідомляв царя в листі від 5 вересня про Ханенка, що „онъ приѣхаль к Димеру, и пришедъ в Димер сталъ на рекѣ Ирпени, от Киева в трицѣти верстахъ, и хочеть итти к Киеву, в ближние места“. Потім 30 серпня, вже з Межигірського монастиря, ближче до Києва, Ханенко прислав до Трубецького свого духовника „сказать намъ, холопомъ твоимъ, что онъ с войскомъ своимъ идетъ к Киеву стоять обозомъ блиско Печерского монастыря“. Потім, „сентября 1 день, поутру рано приполь тотъ гетманъ с воиски своїми к Печерскому монастырю“. Того дня Ханенко був у Києві у Трубецького, а 2 вересня Ханенко з своїми відділами, за бажанням Трубецького, відступив недалеко від Києва чекати царського указу про дозвіл пройти в Запоріжжя. Тоді ж 1 й 2 вересня й Ханенко й його старшина повідомили Трубецького про небажання служити Польщі, а про своє бажання служити цареві й навіть пропонували „у нихъ принять бунюкъ и булаву и знамена и пушки“¹¹⁾. Потім, як повідомляв Ю. Трубецький царя, 20 вересня Ханенко рушив від Києва до Димеру¹²⁾, а 23 жовтня в грамоті царя І. Самойловичеві маємо, щоб Ханенкові з його відділами не заборонявся рух на Запоріжжя¹³⁾. В листах ж підканцлера

¹⁾ Додаток ч. 17.

²⁾ Сибирский Сборникъ, Малорос. Дѣла ч. 103 с. 114.

³⁾ Acta historica, II, № 532 с. 1240.

⁴⁾ Acta historica, II, № 623 с. 1240; Додаток № 17; Акты ЮЗР. XI № 188 с. 628, XII № 1 с. 4; Дворц Разр. III, 931; певних же даних, щоб перевірити звістку Самовидця про обставини захоплення Г. Дорошенка в полон, я не знайшов.

⁵⁾ Додаток 17; пор. Acta historica, II, ч. 532 с. 1421.

⁶⁾ Акты ЮЗР. XI ч. 118 с. 389, ч. 120 с. 411, ч. 151 с. 500, ч. 159 с. 530, ч. 189 с. 631 і д.; Сиб. Сборникъ, Мал. Дѣла ч. 128 с. 134, 135, ч. 191 с. 203-204.

⁷⁾ Лѣтопись Самовидца, 121.

⁸⁾ Сиб. Сборникъ, Малор. Дѣла ч. 103 с. 114.

⁹⁾ A. Grabowski, Ojcz. Spom. II, 277 dd.; T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego III, 415-416.

¹⁰⁾ Acta historica, II, № 492 с. 1297; пор. A. Grabowski, ibidem, 251.

¹¹⁾ Сибирский Сборникъ, Малор. Дѣла № 4 с. 3 і д.

¹²⁾ Тамож, ч. 32 с. 34.

¹³⁾ Акты ЮЗР. XI № 102 с. 317.

Ольшовського до Я. Собіського від 30 жовтня й 11 листопада н. ст. 1673 р. маємо вже звістку, що „Nanenko absolute reliquit nos“¹⁾).

В дальшому, поруч з певними звітками про раду в Переяславі великим постом, що на ній Ханенко здав гетьманство, а І. Самойловичеві підтверджено гетьманство обох боків Дніпра²⁾, після чого військо козацьке й московське розійшлося³⁾, Самовидець одночасно з цим каже про цю Переяславську раду, що „и такъ совершенно зъ обоихъ сторонъ Днѣпра подтвердили гетманство Івану Самуйловичу на той радѣ в Переясловлѣ, ажъ по самый Днѣстръ, тилко надъ Днѣстромъ Гоголь, не хотячи полковництва утратити, держался при руцѣ Дорошенковой“⁴⁾).

Тимчасом, на листі правобережної старшини до царя від 19 березня 1674 р., ц. т. третього дня після ради, на листі, що в ньому старшина повідомляла царя про свій перехід під владу Москви й про Переяславську раду, маємо й підпис Остапа Гоголя, полковника подільського⁵⁾).

В дальшому, поруч з певними звітками, що П. Дорошенко мав уряд Самойловича й московський пересправами, а сам слав за допомогою до своїх спілників⁶⁾, що на допомогу П. Дорошенкові прибула після великодня орда, що докучала українським містам⁷⁾, Самовидець каже, що з цією ордою „вишло солтановъ три на посилокъ Дорошенковъ“ й що „противко которыхъ ординованій Думитрашко, полковникъ переясловскій, з войсками московскимъ и козацкимъ, и напавши на нихъ за Ташликомъ онихъ значне громилъ, бо чотири милѣ гонили рубаючи татаръ, и многихъ поймали“⁸⁾).

Тимчасомъ, з ордою пришло не три солтани, а два, козацько-московське військо під проводом Д. Райчі погромило не лише цих татар, але й козаків на чолі з А. Дорошенком, і з цим розгромом захоплено не „многихъ“ бранців татар, а лише 21; розгромлені відділи переможці гнали не на 4 милі, а лише на 15 верст, що складає менше 4 милі. В листі П. Дорошенка від початку серпня до Калги маємо про присилку йому допомоги „съ салтанами ихъ милостью Джанбетъ-Гиріємъ и съ Берекъ Гиріємъ“⁹⁾; про двох солтанів маємо й в листі П. Дорошенка від 12 червня до ханського візира¹⁰⁾. В листі П. Дорошенка до ханського візира від 10 червня маємо приписку, що „дошла ко мнѣ нерадостная вѣсть, что войска непріятельскіе подъ Смѣлою будучіе, и протчіе, въ нѣколикихъ полкахъ тамо собирающеса, побили орды и людей моихъ, которіе съ ордою будучіе“¹¹⁾. В листі І Самойловича цареві з походу від 15 червня 1674 р. маємо про цей бій відомості, що після посилки Самойловичем за Дніпро відділів на чолі з Д. Райчею, 9 червня „братъ Дорошенковъ Андрей, взявъ

1) Т. Когзон. *ibidem* III, 377.

2) Акты ЮЗР. XI ч. 118 с. 390 і д.; Собр. Госуд. Грамотъ и Договоровъ IV № 93 с. 302; Полн. Собр. Законовъ I ч. 573 с. 969 і д.; Источники Малорос. Исторіи, I, 251.; Черниг. Губ. Вѣдомости 1887 № 17 ч. неоф. с. 4; Н. Горбачевскій, 7, 68.

3) Акты ЮЗР. XI ч. 136 с. 443.

4) Лѣтопись Самовидца, 121-122.

5) Акты ЮЗР. XI ч. 120 с. 408 і д.

6) Тамож, № 138 с. 432, ч. 139 с. 456-457, ч. 143 с. 466, ч. 151 с. 448-449, ч. 170 с. 556 і д.

7) Тамож, ч. 133 с. 479, ч. 135 с. 441-442, ч. 141 с. 462; Синб. Сборникъ, Малор. Дѣла № 152 с. 160; Н. Горбачевскій, цит. праця, 7, 68. Про доуки від татар містам Лисянці й Ольховцю, про що каже Самовидець, я звісток не знайшов.

8) Лѣтопись Самовидца, 122.

9) Акты ЮЗР. XI с. 527; Синб. Сборникъ, Малорос. Дѣла, № 139 с. 215.

10) Акты ЮЗР. XI ч. 151 с. 502, 503, 506, пор. ч. 150 с. 490, ч. 151 с. 497, ч. 158 с. 526, ч. 159 с. 531, ч. 173 с. 581, 582, ч. 165 с. 546, ч. 176 с. 594, ч. 177 с. 596; треба відзначити, що прізвище цих солтанів ми маємо в поцсованому виді, але скрізь мова йде про двох солтанів.

11) Тамож, с. 501-502.

вѣдомость о войскахъ нашихъ, что недалече отъ Смѣлой, будучи съ войскою немалымъ, имянно съ серденятами и съ компанією и съ Черемисами, также съ двѣма солтанами... перебравъ войско свое что лугче конное, и взявъ събою Дзямбетъ Гирея салтана во шти тисечахъ орды, пришелъ было въ ночи подъ Смѣлую къ табору“, щобъ напасти на військо Д. Райчі. Коли А. Дорошенкові стало відомо, що є ще 2 полки з війська Райчі під Балаклією, він рушив з військом проти них, але після невдалого бою почав відступ на кіш татарський. Тоді „войско при Дмитряшкѣ будучее, взявъ вѣдомость о томъ приходѣ, перебрався, конные въ трехъ тисечахъ пошли было на выручку, и стрѣтисся надъ рѣчкою Ташлыкомъ, учинили съ ними знатной бой“, в наслідок якого „тотъ противникъ Дорошенко съ помочниками своими бусурманы ни малой надъ войскомъ тѣмъ нашимъ государскимъ и казацкимъ потѣхи не взявъ, своихъ многихъ людей тамъ же на мѣстѣ утративъ, со стыдомъ въ поля кримскіе за Черной лѣсъ пуститисъ имѣлъ, за которымъ 15 верстъ въ поля въ розные мѣста орду розогнавъ, рубили, и старшину знатную войска татарского и черемиского живыхъ въ языкахъ поймали: взяли казикерменского бея сына Асамъ агу да черемиского ротмістра, и при немъ 19 человекъ Татаръ“; цих бранців, разом з іншими, що їх захоплено раніш, Самойлович і слав при цьому листі до царя¹⁾. Подібні ж звістки ми маємо й в свідченнях в Москві 27 червня посланців: від Г. Ромодановського капітана І. Бідова, а від Самойловича козаків П. Титова й І. Іванова, що брали участь в цьому бою²⁾.

В оповіданнях про далші події походу козацько-московського війська, поруч з певними звістками про рух козацько-московського війська під проводом І. Самойловича й Г. Ромодановського через Дніпро у Черкасах³⁾, про облогу цих війском Чигирина, рух татарського війська на чолі з ханом на допомогу Чигирину, відступ від Чигирина козацько-московського війська до Черкас, причому перед цим відступом спалили козаки и московське військо свій табор під Чигирином⁴⁾, про прихід під Черкаси козацько-татарського війська під проводом П. Дорошенка й хана, бої цього війська з військом Самойловича й Ромодановського, при чому в цих боях відділи Дорошенка й хана не зробили особливої шкоди своїм ворогам⁵⁾, про відступ на лівий бік Дніпра війська Самойловича й Ромодановського⁶⁾, Самовидець каже в оповіданні про облогу козацько-московським військом Чигирина, що ці війська „под Чигиринъ потягнули, и облегли сю сторону от Черкасъ, а тамъ-тая сторона за Тясминомъ онимъ поволна была, которою волній проездъ посланцѣ Дорошенковѣ мѣли в Кримъ и до Царигорода“⁷⁾.

Тимчасом, інші дані про цю облогу, дані цілком вірогідні, від осіб, що були тоді під Чигирином, дають інші звістки. І. Самойлович в листі

¹⁾ Акты ЮЗР XI с. 492, 493.

²⁾ Тамож, ч. 154 с. 516 і д. Тут тільки маємо різницю в свідченні І. Бідова й в листі Самойловича, щодо цих полонених, бо Самойлович писав, що взято в полон сина кизикерменського бея Асам-Агу, черемиского ротмістра, та 19 татар, а в свідченні Бідова маємо, що захоплено в полон писаря кримського солтана, ротмістра польських татар (ц. т. черемиского ротмістра листа Самойловича) і 19 чоловік татар і серденят, але-ж, не дивлячись на цю різницю (її тяжко з'ясувати), як і різницю в трофеях, що маємо в цьому листі і в свідченні Бідова, обидва джерела дають однакову кількість бранців.

³⁾ Тамож, ч. 150 с. 531, ч. 165 с. 544, ч. 173 с. 582.

⁴⁾ Тамож, ч. 190 с. 636-637, ч. 197 с. 652 і д.; Синбирскій Сборникъ, Малор. Дѣла № 195 с. 219; J. Sękowski, Collectanea, II, 118.

⁵⁾ Акты ЮЗР XI ч. 190 с. 636 і д., ч. 195 с. 650, ч. 197 с. 652 і д.

⁶⁾ Дворцовые Разряды, III, 984; про спаленняж за наказом Ромодановського при відступі Черкас і про перехід людности Лисянки за Дніпро, про що маємо у Самовидця, я звісток не знайшов.

⁷⁾ Лѣтопись Самовидца, 122, 125-126.

цареві від 25 липня з-під Чигирина пише: „Пришедъ подъ Чигиринъ іюля 23 дня, стали, и посовѣтовавъ съ бояриномъ и воеводами, осадили есми его кругомъ войсками и начали есми, при помощи Божіей, военны надъ нимъ вымышляти способи“¹⁾... Пристав Семен Кафтирев, якого посилено з Москви з грамотами до І. Самойловича й Г. Ромодановського, повернувшись оповідав у Москві (вийхав він з-під Чигирина з козацько-московського табору в кінці липня), що Самойлович і Ромодановський стоять під Чигирином „съ прїѣзду отъ города Черкасъ по рѣкѣ Тясминѣ по сю сторону“, де й зробили вони шанці, і що „съ другіе съ крымскіе стороны Чигирина приказали дѣлать (шанці). А стоять съ другія стороны полковники Иванъ Сасъ, да Герасимъ сумской, да рыбинской, да половина драгунского полку, да по 10 чоловікъ съ сотни со всѣхъ приказовъ стрѣльцовъ. А слышелъ де онъ, что съ той съ крымской стороны поставлено 15000 всякихъ чиновъ людей“. Далі, після різних звісток про хід облоги, він додає: „А съ крымской де стороны и со всѣхъ сторонъ поставлены объѣзжіе крѣпкіе караулы“²⁾. Голова московських стрільців у Каневі Олексій Карандаев повідомляв царя на підставі звісток від стрільця, що був під Чигирином, про становище обложених чигиринцев, що „у нихъ отняли всякую волю и проѣздъ“³⁾.

В дальшому, поруч з певними звістками, що новообраний король Я. Собіський⁴⁾, ще не бувши коронований⁵⁾, рушив на чолі війська на Україну й став у Брацлаві, а військо Собіського розташовано по інших містах, аж до Білої Церкви, й що підчас цього походу польські відділи захопили Бар, Рашков і Могилев⁶⁾, Самовидець одночасно каже, що при Я. Собіському „зоставали и гетмани: коронній князь Дмитрій Збарзкій (с. т. Д. Вишневецький) и Яблонскій полній“⁷⁾.

Тимчасом, Д. Вишневецький одержав коронне гетьманство 1676 р., після коронації Я. Собіського, коли одержав польне гетьманство й С. Яблоновський, як ми маємо про це в листах московського посланця з Польщі В. Тяпкіна⁸⁾ і в записах сучасників Дюпона, Пасека й М. Ємельовського⁹⁾. Крім того, привілей Я. Собіського Яблоновському на польне гетьманство датовано 8 квітня 1676 р.¹⁰⁾

В оповіданні Самовидця про події походу турок на Україну, поруч з певними звістками, що султан турецький за проханням уряду П. Дорошенка рушив на чолі великого війська до Дністра, що в Молдавію до

¹⁾ Акты ЮЗР. XI с. 546.

²⁾ Тамож, с. 602, 604.

³⁾ Тамож, с. 571. Що ж до звістки, яку маємо в свідченнях стрільця Олексія Зінов'єва, присланого до Москви від Самойловича й Ромодановського, що Самойлович і Ромодановський стали „при немъ Алешкѣ через Тясминъ рѣку мости мостить, для промыслу над Чигириномъ, потому что стояли въ шанцахъ отъ города за рѣкою“, що наче б то суперечить попереднім звісткам, треба сказати, що, по-перше, ми не знаємо до якого часу облоги треба застосувати це свідчення Зінов'єва про будівлю мостів через Тясмин, по-друге ж, взагалі ці свідчення Зінов'єва якісь плутані в порівнянні з іншими звістками (Акты ЮЗР, XI ч. 193 с. 641-642).

⁴⁾ Т. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego, III, 496 dd.

⁵⁾ Короновано Я. Собіського 1676р.

⁶⁾ Моск. Архив Мин. Иностран. Дел, Малорос. Подлин. Грамоты, ч. 327 (записка з польського війська з Брацлава від 29 грудня 1674 р.), ч. ч. 323, 324 (лист М. Паца до Г. Ромодановського від 22 листопа), № 326 (записка з польського табору під Кальником від 2 грудня); Акты ЮЗР. XII ч. 1 стор. 14-15; Pamiętnik Jemielowskiego, 240; S. Wağacz, Pamiętnik, 173-174; F. Dupont, 59; J. Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, XI, 404; J. Szujski, Dzieje Polski, IV, 55; T. Korzon, Dzieje wojen, II, 458 dd.

⁷⁾ Лѣтопись Самовидца, 126.

⁸⁾ А. Поповъ, Русское посольство въ Польшѣ въ 1673-1677 г. с. 173-174.

⁹⁾ F. Dupont, 70; Pamiętniki Paska, 292; Pamiętnik Jemielowskiego, 255.

¹⁰⁾ P. Jonsac, Życie Stanisława Jabłonowskiego, IV dod. № 2 с. 10 dd; pop. K. Niesiecki, Korona Polska I, 276; Szujski, IV, 149-150.

султанського війська прибула орда на чолі з ханом¹⁾, що Самойлович і цар обіцяли поміч проти цього нападу містам Правобережжя²⁾, що турки захопили Косницю, Стіну, що туркам здано Ладижин, в якому було й козацьке військо з Мурашкою³⁾, що з-під Ладижина султан послав військо до Умані, що й була захоплена турками, при чому багато люду загинуло⁴⁾, й що турки потім відступили з України⁵⁾, Самовидець каже одночасно про події захоплення турками Умані, що підчас облоги уманці, „послухавши Дорошенка и его посланцовъ,—полковникъ з старшиною и чолнѣйшими козаками поѣхалъ кланятися Турчиновъ“, й що потім підчас захоплення Умані в наслідок впертої боротьби людности турки „у Раковской брами, где были остатне вмѣстѣ сперлися усѣхъ вистинали“⁶⁾.

З цих звісток утворюється вражіння, що П. Дорошенко був під Уманем і що турки вигубили все населення цього міста, тимчасом як ми до цих звісток мусимо поставитися з обережністю, бо, по-перше, є відомості, що в Умані турки захопили й бранців⁷⁾. Вираз же Самовидця про ролі П. Дорошенка в пересправах про здачу Умані не дуже ясний; з цього виразу неясно, чи був за Самовидцем сам П. Дорошенко під Уманем чи ні. Дані ж, що є в мойому розпорядженні, свідчать, що сам П. Дорошенко під Уманем не був⁸⁾.

Крім того, з певним застереженням треба користуватись й звісткою Самовидця, що після розгрому відділів Г. Дорошенка „лисянцѣ, не терпячи татарской своеволѣ, обурившися, татаръ побили“, й здалися відділам Самойловича⁹⁾, бо Самойлович з'ясовував це повстання в Лисянці перемогою свого війська¹⁰⁾. Знаючи неприхильне ставлення Самовидця до Москви й до І. Самойловича, треба з певним застереженням поставитися й до звістки літопису, що підчас відступу козацько-московського війська восени з-під Чигирина до Черкас, після того, як напад війська П. Дорошенка й татар на це військо не мав успіху, „усе войско (Самойловича

1) Акты ЮЗР. XI ч. 157 с. 522 і д., ч. 164 с. 542, ч. 170 с. 556 і д., ч. 171 с. 572; *Наштер*, XI, 399-400; *N. Jorga*, IV, 149-150.

2) Акты ЮЗР. XI ч. 194 с. 88, 522; *Д. Багал'їй*, *Очерки изъ исторіи колонизаціи*, *Чтенія въ Общ. Ист. и Древн.* 1886, IV, 397.

3) Акты ЮЗР. XI ч. 157 с. 523, ч. 182 с. 606, XII ч. 1 с. 6; *Синб. Сборникъ*, *Малорос. Дѣла* № 107 с. 221; *J. Sękowski*, *Collectanea*, II, 114 dd. Що ж до свідчень *Б. Максимова*, що оповідав в протилежність наведеним звісткам про здачу туркам Ладижина, що Ладижин турки взяли приступом (Акты ЮЗР. XI ч. 199 с. 658), *Максимов* міг не мати певних звісток, бо він не був в Ладижині до кінця облоги.

4) Акты ЮЗР. XI ч. 199 с. 661, ч. 201 с. 665; *J. Sękowski*, *Collectanea*, II, 117, 119; *J. Наштер*, XI, 401-402; *J. Zinkeisen*, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, 76; *N. Jorga*, *Geschichte des osmanischen Reiches*, IV, 150. Місцевість, звідкіля турки наступали на Умань, зветься й зараз „Турок“ (*А. Смоктій*, *Г. Умань и Софіївка*, *Кіев. Стар.* 1882, № 12 с. 423; *Т-кій К.*, *Краткій очеркъ исторіи города Умани*, *Кіев. Стар.* 1888, № 8 с. 390; *М. Ткаченко*, *Гуманщина в XVI-XVII в.в.* 39). Взагалі, треба сказати, що про події взяття Умані й знайшов мало джерел, щоб перевірити подробиці оповідання Самовидця про кінець Умані; дослідники, описуючи кінець Умані, користуються Самовидцем (напр. *Н. Костомаровъ*, *Руина*, 254; *Д. Багал'їй*, *Очерки изъ исторіи колонизаціи*, *Чтенія въ Общ. Ист. и Древн.* 1886, IV, 398-399; *М. Ткаченко*, *цит. пр.*, 39), цитуючи навіть окремі місця літопису, як напр., вираз; „Итакъ Умань, преславній городъ украинскій пограничній съ церквами божими и християнскимъ народомъ до шенту спалили и спустноили“.

5) *Наштер*, XI 403; *N. Jorga*, IV, 150-151.

6) *Лѣтопись Самовидца*, 122 і д.

7) Акты ЮЗР. XIII ч. 49 с. 196, ч. 50 с. 201, ч. 116 с. 504. Не відношу цього оповідання Самовидця до певної звістки тому, що міг Самовидець в даному місці розуміти й частину людности Умані.

8) Акты ЮЗР. XI ч. 190 с. 636, ч. 197 с. 652 і д.; *Москов. Архив Мин. Юстиции*, *Книги Малор. Приказа* № 108 л.л. 63-70 (свідчення посланця Ромодановського *Б. Терпигорева* в Москві про перебування в Чигирині); *J. Sękowski*, *Collectanea*, II, 119.

9) *Лѣтопись Самовидца*, 121.

10) *Додаток* ч. 17.

й Ромодановського), которое першей переправовалося килка недель, то одного дня и ночи усе Днѣпръ переправили“¹⁾). Про подробиці й термін цього переходу я звісток не знайшов, але ж, на мій погляд, після відступу війська П. Дорошенка й ханового від Черкас, військо козацько-московське не мало особливих підстав спішити з переправою через Дніпро з Правобережжя на Лівобережжя, тим більш, що така спішна переправа могла пошкодити війську.

Причини цих непевних звісток були, на мій погляд, різні. Одні з них трапилися з того, що літописець не мав про події певних відомостей. До таких помилок треба віднести звістки про зимову й літню облогу Чигирини, похід війська Гр. Дорошенка під Богуслав, погром війська Андр. Дорошенка. Інші ж помилки трапилися тому, що з часом літописець забув точно про події, як, напр., про час розрива Ханенка з Польщею. Помилка про Гоголя трапилася тому, що потім Гоголь порвав з Москвою й через нього Дорошенко вів зносини з турками²⁾). Відбилися, можливо, на цій помилці й вороже ставлення Самовидця до Гоголя, про що було вище. Про 3-х солтанів літописець дає помилкову звістку, або тому, що він не мав про це певних звісток, або того, що число три завжди означає в церковних виразах повноту. Кількість захоплених бранців і кількість миль, на протязі яких гнали татар, літописець або тому дає помилково, що не знав точних даних про це, або з нелюбови до татар, щоб збільшити їх поразку. Симпатією літописця до М. Ханенка можна з'ясувати й звістку, що він порвав з Польщею „варуючися пановъ“. Помилка ж про час гетьманства Вишневецького й Яблоновського трапилася тому, що літописець занотував цю звістку в літопис тоді, коли Вишневецький і Яблоновський займали ці посади.

1675 р. Під цим роком в літопису Самовидця містяться оповідання про події боротьби уряду П. Дорошенка проти Польщі, Лівобережжя й Москви.

В оповіданні про події боротьби уряду П. Дорошенка проти Польщі Самовидець каже, що „король, стоячи у Браславлѣ, и Паволочи казалъ докучати; и такъ пѣхота Дорошенкова здалася королевѣ“; потім, оповівши про прибуття орди до Дорошенка, чому він і не прийшов до згоди з Польщею³⁾), Самовидець знов продовжує: „Итакъ перезимовавши король у Браславлю, пошоль до Кракова на коронацію“⁴⁾).

З цього оповідання треба зробити висновок, що Паволоч захопили поляки до руху Я. Собієського з Брацлава, тоді як Паволоч поляки захопили в кінці травня н. ст. 1675 р.⁵⁾, а Я. Собієський рушив з Брацлава в квітні, причому рушив він не до Кракова на коронацію, а до Злочова й Ярославля, а звідти до Львова в зв'язку з військовою кампанією проти турок і татар⁶⁾); коронація ж Я. Собієського мала місце на початку 1676 р.⁷⁾.

В дальшому, поруч з певними звітками про невдалу спробу брацлавців здатися П. Дорошенкові, що примусило брацлавців рушити до Ладжижина, де вони потерпіли шкоду від поляків, а декого було й заби-

¹⁾ Лѣтопись Самовидца, 125.

²⁾ Акты ЮЗР. XI ч. 143 с. 479 і д., ч. 158 с. 529, ч. 173 с. 586 і д.

³⁾ Ствердження цієї звістки про орду й відносини П. Дорошенка з Польщею — Акты ЮЗР. XII ч. 3 с. 20 і д., ч. 4 с. 21 і д., ч. 13 с. 43 і д., ч. 18 с. 54 і д., ч. 29 с. 87.

⁴⁾ Лѣтопись Самовидца, 127.

⁵⁾ А. Поповъ, цит. праця, 97.

⁶⁾ A. Helzel, III, 261; A. Gzowski, Wojna Polsko-Turecka 1675 r. Kw. hist. Roczn. IX, 595.

⁷⁾ А. Поповъ, цит. праця, 168 і д.; Volumina Legum, V, 164 dd.

то¹⁾, про рух козацько-московського війська під проводом І. Самойловича й Г. Ромодановського до Дніпра, посилку за Дніпро відділу цього війська й захоплення ним Корсуня, що мало наслідком перехід корсунців з полковником (ц. т. Кандибою) на Лівобережжя²⁾, рух Сірка з відділом запорожців до П. Дорошенка й присягу П. Дорошенка в присутності Сірка й запорожців московському цареві³⁾, Самовидець каже, що після цього П. Дорошенко „посилалъ своихъ пословъ на Москву; а напотомъ и санжаки отослалъ на Москву своимъ тестемъ; толко ж в томъ мало правди было, бо постарому послалъ до Турчина и до хана о помочъ тое лѣто“⁴⁾.

Тимчасом, не міг П. Дорошенко посилати до Туреччини й Криму після цієї присяги цареві й надсилки санджаків до Москви „тое лѣто“, бо присяга П. Дорошенка Москві мала місце „октября в 10 день“, як про це маємо в листі П. Дорошенка, до І. Самойловича від 12 жовтня 1675 р.⁵⁾ Тестя ж П. Дорошенка П. Яненка ми бачимо з Дорошенковими санджаками в Москві 12 січня 1676 р., при чому, як маємо в справі про перебування в Москві Яненка й другого Дорошенкового посланця — С. Тихого, ці особи 12 січня показували в Москві, що „къ великому государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичю... послалъ ихъ Петръ Дорошенко съ листомъ своимъ тому нынѣ 3 недели“⁶⁾. Інструкцію ж цим посланцям дано від П. Дорошенка 19 грудня 1675 р., як про це свідчить ця ж справа про перебування Яненка й Тихого в Москві⁷⁾.

Ці дані про час одіслання П. Дорошенком санджаків до Москви свідчать, що непевна буде й дальша звістка Самовидця, що 1675 р. П. Дорошенко не одержував допомоги „от Турчина“, бо останній „за санжаки обавлялся“ на П. Дорошенка, „же отдалъ санжаки, розгѣваній, оному помочи не далъ“⁸⁾.

В дальшому, поруч з певними звістками про перехід від П. Дорошенка військових відділів на Лівобережжя⁹⁾, так що при Дорошенкові залишилося небагато (точно встановити в мене бракує даних) війська¹⁰⁾, про те, що Дорошенко й після присяги цареві продовжував зватися гетьманом¹¹⁾, Самовидець каже, що П. Дорошенко тримав під своїм регіментом міста: „Чигиринъ, Криловъ, Черкаси, Медведовку, Жаботинъ, Мошни“¹²⁾.

1) Акты ЮЗР. XII ч. 83 с. 243 - 244; щодо оповідання Самовидця про взяття Я. Со біським Дорошенкових серденят до свого двору, голод в Брацлаві, польських комендантів у низці міст Правобережжя, спалення Брацлава польським комендантом, руїну Бершадя, рух торговічан і забужжя на Лівобережжя — певних звісток про це я не знайшов.

2) Акты ЮЗР. XII ч. 82 с. 242, ч. 84 с. 245, ч. 86 с. 251, ч. 92 с. 267 - 268. Дозвіл І. Самойловича від 2 січня 1676 р. корсунському полковникові Ф. Кандибі, що перейшов на Лівобережжя, займати й купувати ґрунти в Ніженському полку — Черніг. Істор. Архів, Арх. Черниг. Двор. Собр. № 5073 л. 244 (копія XVIII в.); пор. А. Лазаревскій, Польш Нѣжинскій, 185. Що ж до звістки Самовидця, що поляки спалили Корсунь, дійсно ми маємо в листі польського полковника Лазинського до О. Голіціна від 4 листопада 1675 р., що про „Корсунъ вѣсно, что созженъ“ (Акты ЮЗР. XII, № 101 с. 293)), але ким — чи поляками, чи Москвою, цього встановити не можна. Про звістку Самовидця про похід цього року поляків під Чигирин я даних не знайшов.

3) Акты ЮЗР. XII ч. 93 с. 271, ч. 94 с. 273 і д., ч. 95 с. 279 - 280, ч. 96 с. 280 і д., ч. 105 с. 305 - 306, ч. 124 с. 374.

4) Лѣтопись Самовидца, 127 - 128.

5) Акты ЮЗР. XII № 94 с. 274, пор. с. 276 - 277, № 93 с. 271.

6) Тамож, с. 430 і д.

7) Тамож, с. 440.

8) Лѣтопись Самовидца 128.

9) Напр., Мовчана — Акты ЮЗР. XII ч. 33 с. 97, ч. 72 с. 216.

10) Тамож, ч. 134 с. 437, ч. 163 с. 577 - 578

11) Тамож, ч. 94 с. 275, ч. 108 с. 314, ч. 114, с. 340 і д., ч. 115 с. 342 і д., ч. 124 с. 377 і д., ч. 133 с. 224 і д., ч. 154 с. 533 і д., ч. 165 с. 597 і д., ч. 167 с. 605 і д.

12) Лѣтопись Самовидца, 128.

Коли ця звістка може бути певною щодо Чигирина, Крилова, Черкас, Медвідовки, Жаботина¹⁾, для Мошен ця звістка абуде непевна, бо мешканці Мошен переселилися на Лівобережжя ще до приходу війська І. Самойловича й Г. Ромодановського до Дніпра й до присяги П. Дорошенка цареві. В листі І. Самойловича цареві від 11 вересня 1675 р. з табору з-під Галиці маємо, що він „въ 7 день сего мѣсяца... со княземъ Григорьемъ Григорьевичемъ Ромодановскимъ съ товарищи, съ войсками, при насъ обрѣтающимся, межъ Прилукою и Галицею, у Обѣчевской гребли, къ належному совокупленію пришли есмы; откуду сего жь мѣсяца въ 11 день единокупно итти имѣемъ къ Яготину“²⁾. В листі ж І. Самойловича цареві з Батурина від 18 серпня 1675 р. маємо, що, після перемоги відділів Самойловича під проводом І. Новицького й В. Сербіна під Мошнами над відділами Дорошенкового війська, „помяненныя жители (м. Мошен)... перешли на сю сторону и розошлись розно по городамъ, гдѣ кто могъ, на житье“³⁾. В листі ж І. Самойловича від 16 серпня до І. Новицького й В. Сербіна маємо подяку останнім за переселення мешканців Мошен на Лівобережжя⁴⁾.

З певним застереженням треба користуватися неясною звісткою Самовидця, що брацлавцям шкоду в Ладизжині зробили поляки⁵⁾, бо ми маємо звістки, правда не першорядні, що в цьому брав участь і козацький полковник О. Гоголь⁶⁾. Що ж до звістки Самовидця, що Дорошенко 1675 р. з метою схилити на свій бік запорожців, слав на Запоріжжя „живность, горѣлки, тютюн, гроши“, і що Дорошенко вів агітацію на Лівобережжі, схилиючи тамтешних козаків на свій бік, щоб підносили бунт на Самойловича і зібрали раду для обрання нового гетьмана й що в інших місцях і розпочалися бунти, але запоріжці на це на раді не згодилися⁷⁾,—треба сказати, що від 1675 р. у відомих мені джерелах я не знайшов даних, що або б стверджували, або б заперечували ці звістки. Знайшов я лише звістку про присилку Дорошенком у Січ грошей⁸⁾, але за джерелами про це важко встановити, чи було це в кінці 1675 р. чи на початку 1676 р. Від 1676 ж року я знайшов звістку, що в Переяславі був бунт в січні⁹⁾, а також, що того ж 1676 р. Дорошенко прислав на Запоріжжя вечину, горілку, гроші, тютюн¹⁰⁾. Крім того, є звістки, що Сірко хотів 1676 р. скликати раду для обрання нового гетьмана¹¹⁾.

Розглядаючи причини цих помилкових звісток, мусимо вважати, що всі вони трапилися тому, що літописець, пишучи літопис декілька років після подій, про одні з них міг не мати певних звісток, а про інші ж забув, тим більш, що, як і говорилось вище, треба думати, що на цей 1675 р. припадають важливі події життя літописця - Ракушки — переселення його з Правобережжя на Лівобережжя.

1676 р. Під цим роком у літопису містяться оповідання про кінець гетьманства П. Дорошенка, справу С. Адамовича й П. Рославця, війну польсько-турецьку й розташування частини правобережних козаків на

1) Акты ЮЗР. XII, № 95 с. 279-280, № 122 с. 369, № 124 с. 376.

2) Тамож, с. 244-245.

3) Тамож, с. 219-220.

4) Акты ЗР. V с. 135-136.

5) Літопись Самовидца, 127.

6) Акты ЮЗР. XII ч. 83 с. 243-244.

7) Літопись Самовидца, 128-129.

8) Акты ЮЗР. XII ч. 152 с. 528, ч. 156 с. 550.

9) Тамож, ч. 144 с. 489.

10) Тамож, ч. 181 с. 656, ч. 186 с. 676.

11) Тамож, ч. 151 с. 513-514, ч. 155 с. 537 і д., ч. 156 с. 545 і д., ч. 157 с. 560.

Поліссі, смерть царя Олексія, взяття Соловецького монастиря, а також інші справи розколу.

В оповіданні про кінець гетьманства П. Дорошенка, поруч з певними звістками про наказ царя І. Самойловичеві й Г. Ромодановському рушити на чолі війська проти П. Дорошенка, бо вважалося, що інакше кінчити цю справу неможливо¹⁾, про похід царського війська проти П. Дорошенка, прибуття війська до Дніпра проти Воронівки, посилку під'їзду близько 20 тисяч з цього війська під Чигирин, трактати Дорошенка з керманичами цього війська, здачу Дорошенка й приїзд його з Чигирина до табору І. Самойловича й Г. Ромодановського, віддачу там клейнодів — булави, бунчука й гармат²⁾, про введення до Чигирина козацької залюги на чолі з чернігівським полковником В. Борковським, а також московських частин, що й забрали собі в чигиринській фортеці військове знаряддя й провіант³⁾, — Самовидець одночасно з цим каже, що наказ царя І. Самойловичеві і Г. Ромодановському рушити в похід проти Дорошенка, а також і події цього походу мали місце „на весну зараз“⁴⁾.

Тимчасом, царський наказ І. Самойловичеві „итти къ Днѣпру и за Днѣпръ со всякою осторожностію и надѣ Дорошенкомъ чинить промыслъ“ послано з Москви 19 липня⁵⁾, коли послано відповідного наказу й Г. Ромодановському⁶⁾. Г. Ромодановський повідомляв потім царя в серпні, що він має рушити в похід з Курска „августа въ 11 числѣ“⁷⁾. П. Дорошенко ж прибув до табору козацько-московського війська І. Самойловича й Г. Ромодановського 19 вересня. Маємо про це в справі про нагороду І. Ржевському, що прибув до Москви зі звісткою, що П. Дорошенко прибув до війська І. Самойловича й Г. Ромодановського „в обозъ сентября въ 19 день“⁸⁾. В приказній виписці 1680 р. маємо: „И в прошлом же въ 1685-м году сентября въ 28 день к великому государю писал боярин и воеводы князь Григорей Григорьевичъ Ромодановской с товарищи, что милостию Божиею и его великого государя и его государских братьев праведными молитвами и счастием Петръ Дорошенко ис Чигирина со всею старшиною и с пехотными сердюцкими полками приѣхавъ к нимъ в обозъ сентября въ 19 день и пред святым христовым евангелием при них боярине и воеводахъ и при гетмане Иване Самойловиче вѣру учинили на том, что ему Петру з чигиринскими жителі і со вѣм городомъ и землями и с мѣсты іс местечки бытъ под его великого государя самодержавною рукою в вѣчном подданствѣ и клейноты войсковые имъ онъ Петръ отдасть“⁹⁾. Ці архівні звістки дають змогу встановити певну дату здачі П. Дорошенка, чого неможливо було встановити за відомими друкованими даними¹⁰⁾.

Коли під час цих акцій проти Чигирина козацькі й московські відділи прийшли до Чигирина, Дорошенко, як оповідає Самовидець, „собою звонтивши, почаль трактовати, варуючи своего здоровья“.

1) Тамож, ч. 160 с. 564 і д., ч. 165 с. 596 і д., ч. 163 с. 588, ч. 189 с. 686.

2) Тамож, № 201 с. 729-730, № 203 с. 746, 751; Источники Малоросс. Исторіи, 1, 262-263; Акты ЗР. V № 103 с. 140.

3) Акты ЮЗР. XII ч. 201 с. 734, ч. 203 с. 746, 748, 751, 753; Источники Малорос. Исторіи, 1, 265.

4) Лѣтопись Самовидца, 129-130.

5) Акты ЮЗР. XII с. 682 і д.

6) Тамож, с. 716 і д.

7) Тамож, с. 722.

8) Моск. Архив Мин. Юстиции, Книги Малорос. Приказа ч. 43 л. 584, 591; моя студія, З життя Петра Дорошенка на Московщині, 243.

9) Моск. Арх. Мин. Юстиции, Столб. Малоросс. Приказа № 5962/151 л. л. 15, 14, 13, 12, 9 (листки в цьому стовбці перемішані).

10) Акты ЮЗР. XII ч. 204 с. 742-743.

З цим оповіданням літописця не можна погодитися. Коли й можна закинути дещо особі П. Дорошонка, то боягузства, остраху за себе йому закидати не доводиться — сучасні йому джерела не дають для цього ніяких даних. Причину ж здачі Дорошенка треба бачити, на мій погляд, в тому, що політика тих кіл, що висунули його, потерпіла в той час фіяско — спроба об'єднати Україну при допомозі Крима, а потім і Туреччину, не досягла своєї мети й тільки збільшила руїну України. Не мав уже Дорошенко в цей час, в час наступу на нього відділів Самойловича й Ромодановського, й підтримки серед люду, що оточував його. Не кажучи вже про постійну втечу від нього на Лівобережжя до Самойловича окремих осіб і навіть цілих відділів війська (як відділ Мовчана), не кажучи вже про перехід на бік Самойловича ще 1674 р. цілих правобережних полків, з початку вересня 1675 р. канцелярист Дорошенка В. Кочубей, що передався на бік І. Самойловича, показував, що Дорошенкові в його політиці вже ніхто „ни мало не пособствуетъ, потому что всѣ люди возгнушались онымъ, и никто отъ меншихъ и отъ болшихъ замысломъ его нежелателны суть; и въ самомъ Чигиринѣ ни полковника ни обозного и отъ меншихъ козаковъ нѣтъ ему желателного, кромѣ брати его да писаря и судьи, которые во всемъ по немъ говорятъ“¹⁾; у вірності цього оповідання сумніватися не доводиться, беручи на увагу наступні події.

В оповіданні про справу П. Рославця й С. Адамовича, поруч з певними звістками, що стародубський полковник П. Рославець, що посідав цю посаду декілька років²⁾, не бажаючи бути під владою гетьмана, рушив „на Москву у килкадесять коней“, бажаючи піддати Стародуб (п. т. Стародубівщину) під безпосередню владу Москви на зразок Слобожанщини, але не досяг цієї мети й в зв'язку з приїздом до Москви посланців від І. Самойловича, Рославця взято під варту, а потім одіслано на Україну на суд військовий³⁾, що й відбувся в Батурині, де й засуджено Рославця на смерть, а його однодумця С. Адамовича в монастир⁴⁾, — Самовидець, відносячи цей суд на 1676 р., одночасно каже, що П. Рославець „на зезд'ї сужень зосталъ усею старшиною“ й що з Рославцем засуджено й С. Адамовича, „которій з овимъ былъ на Москвѣ“⁵⁾.

Тимчасом, події суда над П. Рославцем і С. Адамовичем мали місце не 1676, а 1677 р., й розпочався цей суд 8 січня с. ст., при чому в ньому брали участь не тільки козацька старшина, але й представники духовенства. 6 лютого 1677 р. в Москві оповідав посланець І. Самойловича — І. Мазепа, що „Нѣжинского протопопа и Рословца судили послѣ Богоявленіева дни на 3 день, въ понедѣльникъ. А при томъ судѣ были присланые отъ преосвященного архієпископа Лазаря Барановича, черниговского и новгородского, духовные особы: черниговского Елецкого монастыря архимандритъ Іаникій Голятовскій съ товарищи, да генеральная войсковая старшина, обозной Петръ Забѣла съ товарищи, и полковники и полковая и мѣская старшина, и сотники и знатное товариство“⁶⁾. 8 січня 1677 р., як дату початку суду над Рославцем і Адамовичем, маємо й в судовій справі цього суду, при чому тамож маємо й про участь представників від духовенства в цьому суді⁷⁾. Про початок цього суду

1) Тамож, № 81 с. 236.

2) А. Лазаревскій, Полкъ Стародубскій, 15 і д.

3) В. Модзалевскій, Матеріялы для біографіи... Т. Алексѣевича, ч. 26-28, 29, ч. 31-32, ч. 35; Акты ЮЗР. XII ч. 200 с. 724 і д.

4) Акты ЮЗР. XII ч. 224 с. 849 і д., XIII ч. 2 с. 6 і д., ч. 6 с. 22 і д.

5) Лѣтопись Самовидца, 132.

6) Акты ЮЗР. XIII с. 22-23; пор Древняя Росс. Вивліюенка XVII, с. 321; Н. Горбачевскій, 7, 60.

7) Акты ЮЗР. XII с. 860 і д.

8 січня й про участь у ньому представників духовенства маємо й в листі І. Самойловича цареві від 15 січня 1677 р.¹⁾.

Не був і П. Рославець одночасно з С. Адамовичем у Москві. Як свідчить справа про перебування С. Адамовича в Москві, прибув він туди 21 липня, а відпущено його 28 липня 1676 р.²⁾. Після ж повернення з Москви С. Адамович, „какъ увидѣлъ то, что Дорошенко въ винахъ своихъ великому государю добиль челомъ, и съ того времени укриваетца по монастырямъ и по лѣсамъ“, показували в Москві 16 жовтня посланці І. Самойловича — І. Скоропадський та С. Кульженко³⁾. Заарештовано ж Адамовича в кінці жовтня, як маємо про це в листі І. Самойловича цареві від 8 листопада й в свідченнях в листопаді ж у Москві посланця гетьманського Івана Дорошкевича⁴⁾. П. Рославець у своїому листі від 21 липня з Почепу повідомляв наказного стародубського полковника про свій намір їхати до Москви⁵⁾. Від 22 липня маємо лист П. Рославця з Почепу до новгородсіверського, шептаківського й погарського сотників⁶⁾, а від 23 липня маємо лист Рославця з перевозу Утинського⁷⁾. В справі про „прїзды“ до Москви різних осіб в зв'язку зі справою П. Рославця маємо: „184-го, августа въ 4 день, въ Приказе Малыя Росіи явился Стародубской полковникъ Петръ Рославецъ, а в допросе сказал“⁸⁾... В записках „о службѣ и награжденіи князя Василья Васильевича Голицына“ маємо в виписці, що П. Рославець прибув до Москви 4 серпня⁹⁾. Пізніш, 1677 р., С. Адамович показував, що „тотъ же Рословець, какъ я шелъ съ Москвы, а онъ къ Москвѣ, встрѣтася со мною, въ селѣ Семеновскомъ, велѣлъ мнѣ итти на Украину“¹⁰⁾.

В оповіданні про події польсько-турецької війни, поруч з певними звістками про рух на Польщу турецько-татарського війська, що обложило польсько-литовське військо на чолі з королем Я. Собіським і примусило його до тяжкої для Польщі угоди¹¹⁾, Самовидець одночасно з цим каже, що на чолі турецької армії був „паша великій Каплан-Герей“, що за цією угодою поляки погодилися „уступити усею Подоля по Короставовъ туркамъ и усей Украины зрекатися“, при чому з оповідання Самовидця утворюється вражіння, що облога польського війська мала місце „под Берестечкомъ“¹²⁾.

Тимчасом, на чолі турецької армії був Ібрагим-Шайтан-паша, обложене польське військо було під Журавном¹³⁾ й за трактатом, що був складений між обома сторонами, за Польщею залишилися Біла Церков і Паволоч¹⁴⁾.

1) Тамож, XIII № 2 с. 4 і д. Що ж до того, що в друкованому тексті ми маємо датою суду 3 січня (с. 6), тут трапилася друкарська помилка, бо в документі, з якого друковано цей лист, маємо вісьме січня (Моск. Архив Мин. Юстиции, Книги Малор. Прик. № 43 л. 739).

2) Моск. Архив Мин. Юстиции, Кн. Малор. Приказа ч. 39 л. л. 802, 806, 808.

3) Акты ЮЗР. XII № 207 с. 778 - 779.

4) Тамож, № 213. с. 814, 811.

5) В. Модзалевскій, Матеріали, ч. 17 с. 35 - 36.

6) Тамож, ч. 18 с. 37 і д.

7) Тамож, ч. 19 - 20 с. 38 і д.

8) Тамож, ч. 29 с. 68.

9) Древн Росс. Вивліюєнка XVII, 318 - 319.

10) Акты ЮЗР. XIII № 15 с. 64; Мотыжинскій Архивъ № 65 с. 120.

11) Helcel, III, 277 dd.; F. Dupont, 71 - 72; Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, XI, 431 ss.; Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches, V, 79 ff.; N. Jorga, Geschichte des osman Reiches, IV, 152 - 153; T. Korzou, Dzieje wojen, II, 478 dd.

12) Лѣтопись Самовидца, 130 - 131.

13) Helcel, III, 277 dd.; Sękowski, Collectanea, II, 121; Hammer, XI, 431 ss.; Zinkeisen, V 79 ff.; N. Jorga, IV, 152 - 153; K. Konarski, Polska przed odcięciem więdenską, 21; T. Korzon, ibid., 476 dd.

14) Акты ЮЗР. XII с. 793; Hammer, XI, 433; Zinkeisen, V, 80 - 81.

В дальшому, поруч з певними звістками про розташування польським королем на Поліссі козацьких відділів на чолі з О. Гоголем, б. полковником подільським, при чому сам Гоголь стояв в Димері¹⁾, про смерть царя Олексія 30 січня „в ночі години четвертой“, на запусному тижні²⁾, й початок царювання царя Федора, якому присягли бояри й стрільці³⁾, про взяття й зруйнування царським військом Соловецького монастиря, після облоги, що тривала декілька років⁴⁾, Самовидець каже, що цей монастир взято „того жъ року и того дня“, ц. т. коли помер і цар Олексій⁵⁾. Тимчасом Соловецький манастир узято не 30 січня, коли помер, як зазначено вище, цар Олексій, а 22 січня 1676 р.⁶⁾

Не можна погодитись й зі звісткою Самовидця під цим же 1676 р., що „того жъ року який Капітонъ секту в'счаль“⁷⁾, бо сектанська діяльність Капітона розпочалася значно раніш: ми вже маємо дані про цю діяльність Капітона й 1639 р.⁸⁾

Розглядаючи причини, чому трапилися ці непевні звістки, мусимо вважати, що деякі з них трапилися з того, що літописець, будучи далеко, не знав про певний стан річей; до таких помилок треба віднести звістки про місце облоги поляків турками й татарами, умови трактату, дату взяття Соловецького монастиря, початок діяльності Капітона, склад суду над Рославцем і Адамовичем. Помилка ж про перебування Адамовича в Москві вкупі з Рославцем трапилася тому, що, як зазначено вище, і Рославець і Адамович були в Москві майже одночасно, а потім їх судили разом, заслано їх разом і за одним обвинуваченням. Отже літописець, не знаючи докладно подробиць, і змішав події. Непевний час кінця Дорошенка попав до літопису тому, що, пишучи літопис після подій, літописець змішав час цих подій; це могло трапитися тим легше, що весною 1676 р. був похід козацьких і московських відділів проти Дорошенка⁹⁾. Час суду над Рославцем і Адамовичем тому маємо у Самовидця непевний, що він, пишучи літописа опісля 1676 р., занотовуючи до літописа на початку 1677 р. про подорож Рославця до Москви 1676 р., до цього ж року відніс і суд над ним і Адамовичем. Каплан-пашу на чолі турок літописець поставив, бо змішав цей факт з подіями 1672 - 1673 р.р., коли Каплан-паша відограв значну ролю у війні польсько-турецькій; звістку про причину здачі П. Дорошенка Ракушка вмістив з-за ворожого ставлення до останнього.

¹⁾ Акты ЮЗР. XII № 209 с. 788 і д., № 214 с. 819-820, № 218 с. 331, XIII № 6 с. 24; коли Гоголь одержав від короля гетьманство, я встановити не міг.

²⁾ Дворцовые Разряды III, 1635; Горбачевскій, 7, 20. Годину смерти Олексія маємо в Самовидця за тодішнім московським рахунком годин (Д. Прозоровскій, О старинномъ русскомъ счисленіи часовъ, 190).

³⁾ Дворц. Разряды III, 1535 і д.

⁴⁾ Акты Арх. Экспедиції IV, ч. 160 с. 211-212, ч. 168 с. 220-221, ч. 171 с. 222-222, ч. 191 с. 245-246, ч. 197 с. 251-252, ч. 203 с. 253-259, ч. 215 с. 293; Акты Историческіе IV ч. 248 с. 531; Дополн. къ Акт. Историческимъ, V № 67 с. 319 і д.; Акты относящіеся къ исторіи Соловецкаго бунта, Чт. въ Общ. Ист. и Древн. 1893, IV; С. Соловьевъ, III, 287 і д., 331 і д., А. Савич, Соловецкая вотчина XV-XVII в., с. 277-278.

⁵⁾ Лѣтопись Самовидца, 131, 133.

⁶⁾ Акты Арх. Экспедиції IV ч. 215 с. 293; С. Соловьевъ, III, 336; А. Савич цит. праця, 277-278.

⁷⁾ Лѣтопись Самовидца, 132.

⁸⁾ М. Лилеевъ, Изъ исторіи раскола, 143-144; Макарий, Исторія Русскаго раскола, 266 і д.; П. Смирновъ, Внутренніе вопросы въ расколѣ въ XVII вѣкѣ, с. XXXII і д. Що ж до часу, коли розпочалися самоспалення бо Самовидець ставить самоспалення в звязок з діяльністю Капітона, ми знаємо, що були в Московщині самоспалення й до 1676 р. (П. Смирновъ, Исторія русскаго раскола старообрядчества, с. 91; його ж, Внутренніе вопросы, 54; пор. Д. Сапожниковъ, Самоожженіе въ русскомъ расколѣ. 8).

⁹⁾ Акты ЮЗР. XII ч. 165 с. 596 і д., ч. 163 с. 588, ч. 172 с. 625.

III. Критичний розгляд звісток літопису Самовидця за 1677 - 1702 р.р.

1677 р. Під цим роком в літопису Самовидця містяться оповідання про внутрішні події на Україні й Московщині й про війну України й Москви проти Туреччини й Криму.

В оповіданні про внутрішні події, поруч з певними звістками про посылку підвод для перевезення припасів з Сівську до Чигирини¹⁾, приїзд від царя постом на Україну стольника Алмазова, що забрав з собою до Москви П. Дорошенка²⁾, про віддачу С. Адамовича, після його відмовлення стати ченцем, світській юрисдикції, ув'язнення Адамовича, після чого він зізнався, що мав змову проти гетьмана з деким із старшини, в тому числі з Д. Райчею - переяславським полковником, Рославцем - стародубським і Л. Горленком - прилуцьким³⁾, про послання потім 31 липня Рославця й Адамовича до Москви⁴⁾, Самовидець одночасно з цим каже, що Адамович викрив, що „мѣль з нѣкоторими о здорovia гетманское, а звлаща з Рославцемъ, полковникомъ стародубовскимъ, Дмитрашкомъ переясловскимъ, Лазоромъ прилуцкимъ и инними“, й далі додає, що „которихъ усѣхъ до вязення побрано“⁵⁾.

Треба сказати, що, коли це оповідання буде вірно в частині про Лазаря Горленка, полковника прилуцького, а також до Карпа Мокрієвича⁶⁾, — про Дмитрашку Райчу переяславського це оповідання не відповідає дійсності. В грамоті царя Самойловичові від 29 березня 1677 р. маємо, що цареві стало відомо через Домонтовича й Пржекоповича, посланців Самойловича, що „Дмитрашко Райча, бывшей переяславской полковникъ, изъ Барышевки ушолъ на ту сторону Днѣпра къ Гоголю, и чтобъ обѣ отдачѣ его указали мы великій государь, наше царское величество, послать наши великого государя, нашего царского величества грамоты къ брату нашему, наяснѣйшему великому государю, къ его королевскому величеству полскому или бѣ тебѣ повелѣли писать о томъ къ гетманомъ“⁷⁾. Маємо також переписку І. Самойловича в кінці 1677 - початку 1678 р. з польським гетьманом С. Яблоновським про Д. Райчу, що втік на Правобережжя до Гоголя⁸⁾.

1) Акты ЮЗР. XIII № 7 с. 26, № 8 с. 30; кількості цих підвод я встановити не міг чи по 3 тисячі з полків, як каже Самовидець, чи ні.

2) Акты ЮЗР. XIII, ч. 8 с. 27 і д., ч. 16 с. 68 і д.; Н. Горбачевскій, 7, 60. Про життя П. Дорошенка на цьому заслання де-які відомості подано в моїй студії, З життя Петра Дорошенка на Московщині, 244 і д.

3) Акты ЮЗР. XIII, ч. 15 с. 62 і д., Мотыжинскій Архивъ ч. 65 с. 118 і д.; про те, що Адамович переніс „и битя“, як каже Самовидець, я звісток не знайшов.

4) Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Малорос. 1677 г. № 20 (справа про привезення Рославця й Адамовича до Москви); не знайшов я й звісток, чи привезли до Москви цих осіб скованих, як каже Самовидець, чи ні.

5) Лѣтопись Самовидца, 134, 136.

6) Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Малорос. 1677 г., ч. 20 (свідчення в Москві посланців Самойловича про ув'язнення Б. Мокрієвича й Горленка); А. Дабижа, Горленки Київ. Стар. 1887, № 10 с. 219.

7) Акты ЮЗР. XIII с. 91.

8) Тамож, ч. 101 с. 443 і д.

Оповідав потім літописець, що на Москву відправлено „Петра Рославця, бывшего полковника стародубовского й Сімеона протопопу нѣжинского, окованных и з инними козаками“¹⁾, тоді як в дійсності до Москви вирядили тільки Рославця й Адамовича, ніяких же інших в'язнів з ними не відправлено. Посланець Самойловича до Москви, військовий товариш Р. Книш, що привіз в'язнів до Москви, оповідав 11 серпня в Москві, що Самойлович з ним „прислал бывших Нѣжинского протопопу Семена Адамовича да Стародубского полковника Петра Рославца“²⁾. В листі Самойловича до царя, який привіз цей же Книш, теж маємо, що з Книшем прислано до Москви Рославця й Адамовича, а інші їх однодумці у гетьмана ув'язнені³⁾.

В дальшому, поруч з певними звітками про рух турецького війська, при якому був і Ю. Хмельницький, під Чигирин у спасівку й напад цього війська на Чигирин⁴⁾, рух І. Самойловича з Батурина на чолі війська в похід, об'єднання його з московським військом на чолі з Г. Ромодановським і дальший рух їх армій до Дніпра⁵⁾, Самовидець одночасно каже, що „августа 23 (в списку Козельського 27), приступивши князь Ромодановскій з войсками московскими, и гетманъ Іванъ Самуїловичъ с козацкими войсками посполу ку Днѣпру. . вислали до Чигирина козаковъ пѣхоти полтори тисячи и Москви приказь“⁶⁾.

В дійсності ж Самойлович прибув з військом до Дніпра 24 серпня, а Ромодановскій 25 серпня. 5 вересня 1677 р. в Москві піддячий О. Богданов, надісланий 11 серпня до війська Самойловича й Ромодановського з грамотами „и для провѣдыванья вѣстей“, показав, що він „Алексѣй съѣхалъ боярина и воеводъ съ полки у Днѣпра, подъ Чигиринъ-Дубровою, августа въ 24 день; а Чигиринъ де Дуброва отъ Чигирина 20 верстъ. И того-жъ числа бояринъ и гетманъ учили переправливатца рѣку Сулу и итти къ Чегирину на Бужинъ перевозъ, которой черезъ Днѣпръ противъ Чигирина въ 10 верстахъ. И гетманъ де съ войски пришолъ подъ Бужинъ того жъ числа и сталъ на берегу Днѣпра, а бояринъ и воеводы съ полки пришли къ Днѣпру, и съ гетманомъ случились августа въ 25 числѣ“⁷⁾. В опису війни цього року, доставленому цареві при грамоті Самойловича в жовтні 1677 р., також маємо, що „особно шель господинъ гетманъ со своими полками къ Днѣпру и тамъ сталъ у Днѣпра у Бужинской пристани въ 24 числѣ августа“; в бою з татарами „наши тожъ противъ ихъ стрѣляли, и въ той день до вечера и потомъ въ 25 числѣ августа черезъ Днѣпръ противно стрѣляли жъ. Бояринъ князь Ромодановскій съ войсками государскими пришелъ тамъ же къ пристани въ томъ же числѣ на ночь“⁸⁾.

Не посилав і Самойлович, коли відбулася посилка разом з Ромодановським допомоги Чигирину, півтори тисячі чоловік козаків на допомогу

1) Лѣтопись Самовидца, 136.

2) Моск. Архив Мин. Иностран. Дел, Дела Малорос. 1677 г. № 20.

3) Акты ЮЗР. XIII с. 233.

4) Тамож, № 65 с. 251, № 69 с. 259, № 71 с. 269, № 78 с. 287, № 88 с. 362; Древн. Росс. Вивліоеика XVII, 315; P. Gordon, Tagebuch, I, 435; J. Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, XII, 4-5, 12; N. Jorga, Geschichte des osm. Reiches, IV, 177-178.

5) Акты ЮЗР. XIII ч. 64 с. 247, ч. 73 с. 271, ч. 79 с. 295, ч. 80 с. 298, ч. 88 с. 363; Источники Малор. Исторіи I, 271.

6) Лѣтопись Самовидца, 136-137.

7) Акты ЮЗР. XIII с. 290-291.

8) Тамож с. 364. Що ж до звістки, яку маємо в свідченнях 8 вересня в Москві посланця Самойловичевого М. Васильєва, що 8 вересня показував, що „къ Днѣпру гетманъ съ войскомъ пришолъ въ среду тому нынѣ 2 недѣли“, а що Ромодановскій прибув „къ Днѣпру назаврее“ (тамож, ч. 80 с. 298), тут ми маємо якусь плутанину, бо, відстувивши від 8 вересня два тижні, маємо 25 серпня суботу, а середа на тому тижні була 22 серпня (Н. Горбачевскій, 7, 60).

Чигирину. Самойлович в листі цареві від 25 серпня повідомляв, що до Чигирина „за общимъ уже нашимъ съ бояриномъ и воеводами совѣтомъ, я отъ себя тысячу людей пѣшихъ послалъ есмь, а бояринъ отъ себя такожде подлинную часть ратныхъ вашихъ государскихъ людей купно съ моими послалъ“¹⁾. Вищевказаний Ол. Богданов показував, що „которые ратные люди посланы изъ полку боярина и воеводы и гетмана, 2000 человекъ, и тѣ де въ Чигиринъ дошли въ цѣлости“²⁾, а в описі Чигиринської кампанії маємо, що гетьман послав до Чигирина полк сердюків, „а бояринъ 1000 драгуновъ“³⁾, так що, відкинувши цю тисячу з загальної кількості посланого війська — двох тисяч — про що маємо в свідченнях Богданова, і залишитися кількість козаків тисяча чоловік, що саме й згоджується з даними листа Самойловича й зі свідцтвом Васильєва.

В дальшому, поруч з певними звітками про прихід цього допоміжного відділу до Чигирина, не дивлячись на докуку від орди⁴⁾, про переправу головного козацько-московського війська на суднах через Дніпро й зроблення ними за річкою шанців, не дивлячись на те, що цьому перешкоджували турки й татари, на чолі яких був і хан, й що підчас цих боїв, що тривали два дні, забито й сина ханського, про відступ турецько-татарської армії, на чолі якої в цій кампанії був Ібрагім-паша, від Чигирина після чотирохтижневої облоги, так що 29 серпня Чигирин став кількість війська на чолі з В. Голіціним і ненормальні стосунки турок з ордою⁵⁾, про прихід до Чигирина козацько-московського війська, що позарівнювало рови й шанці турецькі, осадило Чигирин козацькою й московською залогою й рушило назад⁶⁾, — Самовидець, оповідаючи про прихід до Чигирина козацько-московського війська, каже, що, туди „притягнувши войска московскіе и козацкіе направлявали городъ Чигиринъ и замокъ-що турки попсовали, достаючи з гармать и подкопами“⁸⁾.

В дійсності ж поалагодження мурів Чигирина тоді восени не було. 23 вересня посланець Самойловича до Москви Ів. Биховець, що привіз разом з посланцем Ромодановського І. Ієвлевим повідомлення про повернення козацько-московського війська з-під Чигирина на лівий бік Дніпра, оповідав, що „нынѣ Чигирина не крѣпили для того, что люди изнужились;

1) Акты ЮЗР. XIII, с. 295 Також і в свідченнях вищевказаного М. Васильєва (джерелі, правда, не завжди вірному) маємо, що гетьман послав у Чигирин тисячу сердюків, а Ромодановський драгун (тамож, № 80 с. 304).

2) Тамож, с. 293.

3) Тамож, с. 363; Источники Малорос. Исторіи I, 271. Про звітку Самовидця, що з козаками Самойловича до Чигирина послано Ромодановським і... „Москви приказъ“, треба зазначити, що, коли не розуміти цього слова „приказ“ в значінні кількості, бо, як видно з вищенаведених джерел, Ромодановський послав до Чигирина московського війська тисячу чоловік, а приказ московських стрільців був кількістю від 200 до 1200 чоловік (Г. Котошихинъ, О Россіи въ царствованіе Алексѣя Михайловича, 101; Ю. Шаповской, Стрѣльцы, ЖМНП. 1898 № 9 с. 137-138; А. Баювъ, Курсъ исторіи военного искусства, в. I, 76), а сприймати його, як відділ певного війська, тоді буде у Самовидця помилка, бо, як указано в вищенаведених джерелах, Ромодановський надсилав драгун; драгуни поділялися не на прикази (прикази була військова одиниця стрільців), а на полки (Баювъ, тамож, 132).

4) Акты ЮЗР XIII ч. 77 с. 281-282, ч. 79 с. 295, ч. 80 с. 303-304, ч. 88 с. 363.

5) Тамож, ч. 73 с. 273, ч. 77 с. 282, ч. 79 с. 292, ч. 80 с. 298 і д., ч. 88 с. 364 і д., ч. 89 с. 372-373, ч. 90 с. 377; J. Hammer, XII, 12-13; J. Zinkeisen, V, 83; N. Jorga, IV, 178.

6) Древняя Россійская Вивліоеика, XVII, 286, 315, 344; P. Gordon, I, 439.

7) Акты ЮЗР. XIII № 82 с. 312 і д.; Источники Малор. Исторіи, I, 274; що ж до звітки Самовидця про осадження козацько-московською залогою Черкас, Медвідовки, Жаботина, Мошен, Драбовки й ін.. я знайшов звітки лише про таку залогоу в Черкасах і Мошнах (Акты ЮЗР. XIII № 82 с. 314).

8) Лѣтопись Самовидца, 137-138.

да и крѣпить его нынѣ нельзя, потому: что его и сдѣлають, и то все отъ дождей валитца; а будучи подъ нимъ Турки дерево испробили, а камень разбили и подкопами раскопали, а крѣпить его и дѣлать будетъ все вновь весною¹⁾. В опису Чигирина, що прислав цареві 1 червня 1678 р. Ів. Ржевський, призначений в Чигирин керувати обороною міста, маємо: „А старый верхній городъ Чигиринъ розбитыя городовыя стѣны и башни не починиваны да и починивать не мочно: дѣлать тѣ розбитыя и худыя городовыя стѣны и башни вновь, какъ новый верхній городъ Чигиринъ со всѣми крѣпостми будетъ въ совершенствѣ, а нынѣ того не дѣлано за великими безлючоствомъ и за лѣсною скудостью“²⁾.

Що ж до звісток Самовидця про пожежу в Стародубі, бійку людом попа Якова, в зв'язку з прокльном стародубців від Л. Барановича, про справи попа Якова, я лише знайшов, що в зв'язку з тим, що полковник Рославець раніш побив попа Якова (Халчинського), Л. Баранович наложив на Стародуб інтердикт, при чому під Шуба з Чернігова читав прокльон в Стародубі в церкві³⁾.

Що ж до самої пожежі в Стародубі, так картинно намальованій Самовидцем⁴⁾, до цієї звістки я мушу поставитися з певним зстерєженням. Звісток про цю пожежу я ніде не знайшов, а сумнів у мене викликає два моменти. Самовидець каже, що пожежа в Стародубі, від якої „велико будована церковей божіихъ чотирохъ, стоячихъ у самомъ городѣ, зо всею оздобою ихъ, которая на всю Украину славна була в малюванню образовъ, в иннихъ достаткахъ, так теж великостію звоновъ,— зовсѣмъ погорѣло... вигорѣло усе мѣсто, же жадная не тилко хата, але а нѣ башта, наветь и саміе вали погорѣли, нѣчого не зоставивши“, мала місце 17 травня. Цією пожежою, каже Самовидець, бог „отнялъ тую оздобу того мѣста, то есть церкви божіей, в которыхъ щоденная служба божая отправовалася“. Потім же Самовидець каже, що 13 серпня в Стародубі люд обурился на попа Якова, якого „виволокши з алтара, по службѣ божой, сродзе били“⁵⁾. Дивно, що за такий короткий час збудовано церкву. Крім того, ми маємо від липня 1677 р. оригінал листа Л. Барановича до М. Рубця, стародубського нак. полковника. В цьому листі Барановича маємо: „Русскіе люде слободки Демянувской, суплѣковали до насъ презъ чесного о. Іакова Халчинского, абысми имъ книги, которые нашъ высланный чесный отецъ Сіомашко позабѣравши въ ихъ, положилъ въ церквѣ въ Рождества Пресвятой Богородицы стародубовской, казали повернути. Зачимъ мы склонившия на ихъ прозбу, просимъ милости твоей — рачь вм. оныя книги честному отцу Іакову Халчинскому, розказати выдати“⁶⁾. Як видко з цього, й тут йде мова про церкву в Стародубі в липні 1677 р., що протирічить оповіданню Самовидця про пожежу. При тому ж, як треба з певністю припустити, ця церква різдва богородиці в Стародубі була соборною⁷⁾ й тому була, звичайно, близько центра міста й мусила б згоріти підчас цієї пожежі. А як Самовидець, про що свідчить це оповідання, з'ясовує пожежу карою божою й ганьбить стародубівців — цілком можливо, що ми й тут маємо помсту Ракушки, навмисне видумане оповідання про події, що не мали місця, подібно Чигиринській раді 1657 р.

1) Акты ЮЗР. XIII с. 314.

2) Дополн. въ Актамъ Историческимъ IX ч. 37 с. 95.

3) Акты ЮЗР. XII № 224 с. 871; В. Модзалевскій, Матеріалы для біографіи Т. Алексѣева № 13 с. 30-31, № 29 с. 70, № 34 с. 89, № 36 с. 92.

4) Оповідання це наведено вище с. 136.

5) Лѣтопись Самовидца, 136-137.

6) А. Лазаревскій, Полкъ Стародубскій, 180.

7) Филаретъ, Историко-статист. описаніе Черниг. епархіи, VII, 2-3.

Розглядаючи причини чому трапилися ці помилки, мусимо вважати, що вони трапилися з різних причин. Деякі з них трапилися тому, що, будши далеко від подій, літописець не мав про них певних відомостей; до таких помилок треба віднести звістки про причасних до справи Адамовича й Рославця, про засланих з Рославцем і Адамовичем до Москви, про час прибуття Самойловича й Ромодановського до Дніпра. Помилка ж про укріплення Чигирина трапилася того, що, перед походом Самойловича й Ромодановського з-під Чигирина на Лівобережжя, для укріплення Чигирина звозився лісовий матеріал¹⁾, а це й дало привід для помилкової звістки літописця.

1678 р. Під цим роком в літопису Самовидця містяться оповідання про події війни України й Москви з Туреччиною й Кримом і про посольство від Польщі до Москви.

В оповіданні про військові акції цього року, поруч з певними звістками про шкоду на початку року від татар на Переяславщині²⁾, про доставку до Чигирина припасів та укріплення цього міста³⁾, про заведення на Україні аренд в зв'язку з потребою грошей на війну⁴⁾, рух весною в похід московського війська на чолі з Г. Ромодановським і Касимовським царевичем⁵⁾, рух І. Самойловича в похід з Батурина 10 травня⁶⁾, похід об'єднаного козацько-московського війська до Бужинського перевозу⁷⁾, Самовидець каже, що „того жъ року, юля 10, войска великіє подступили турецкіє з везиром Мустафою под Чигиринъ“.

В діяріюші П. Гордона, що був підчас цієї облоги в Чигирині, маємо, що головні турецькі сили з везирем прийшли під Чигирин 9 липня⁸⁾. Підтвердження цієї звістки Гордона маємо й в листі Самойловича до царя від 11 липня з табору на Дніпрі; в цьому листі Самойловича маємо, що „туреского солтана везирь, пришедъ со всѣми войсками турскими и волоскими и мултянскими, и ханъ со всѣми ордами крымскими, бѣлогородцкими и нагайскими, въ 9 день іюля, въ Чигиринъ, послали отъ себя изъподъ Чигирина“..⁹⁾.

1) Акты ЮЗР. XIII № 82 с. 312, 314.

2) Тамож, № 106 с. 454 і д., № 121 с. 425.

3) Тамож, № 121 с. 526 і д.; Дополн. къ Актамъ Истор. IX № 37 с. 93 і д.; P. Gordon, I, 464.

4) Акты ЮЗР. XIII № 107 с. 462; Дополн. къ Акт. Историч. XI № 54 с. 166 і д.; В. Мякотинъ. Очерки, I, в. II, 133-134

5) Акты ЮЗР. XIII ч. 120 с. 518, ч. 130 с. 567, ч. 134 с. 590, ч. 139 с. 609; тут з дальшого тексту тяжко встановити, чи розуміє літописець, що Касимовський царевич брав участь у поході до Дніпра й Чигирина, чи оповідає, що цей царевич був один з керівників московського війська на півдні Московської держави; цей Касимовський царевич, під Чигирином і біля Дніпра не був, а був призначений до Путивля й ще 14 серпня-ц. т. після взяття Чигирина турками, Самойлович прохав царя, щоб він наказав Касимовському царевичеві рушити до Дніпра (Акты ЮЗР. XIII, ч. 156 с. 688). В. Вельяминов-Зернов на підставі цього оповідання Самовидця й залежних від нього літописних копій лядій вважає, що Касимовський царевич був 1678 р. під Чигирином вкупі з Самойловичем і Г. Ромодановським (В. Вельяминовъ-Зерновъ, Исслѣдованіе о Касимовскихъ царяхъ и царевичахъ, III, 405-406).

6) Акты ЗР. XIII, ч. 134 с. 589; що ж до листа Самойловича цареві (тамож, ч. 13 с. 584), де він повідомляє, що 10 травня рушить з Батурина, листа, датованого 15 травня, з Батурина, тут ми маємо в Актах друкарську помилку, бо в архівній справі, звідкіль взято цього листа, він датований 5 травня з Батурина (Моск. Арх. Мин. Юст. Книги Малоросс. Приказа, ч. 125 л. 810).

7) Акты ЗР. V, ч. 110 с. 148; Акты ЮЗР. XIII ч. 144 с. 626-627.

8) P. Gordon, I, 475.

9) Акты ЮЗР. XIII с. 628. Ствердження звістки Самовидця, що на чолі турок був везир Мустафа, Zgodnia do poselstwa J. Gnińskiego, 368; Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, XII, 25 ss.; Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches, V, 84; N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches, IV, 179.

В оповіданні про події цієї війни під Чигирином, поруч з певними звістками, що військо Самойловича й Ромодановського перейшло Дніпро під Бужином, що турки, поділивши військо, послали проти цього козацько-московського війська декілька папів, на чолі з Каплан-пашею, хана, молдавського й валаського господарів, що бої між цими військами тривали декілька тижнів, до приходу на допомогу козацько-московському війську калмиків і черкесів на чолі з кн. Каспулатом (в літопису Булатом), коли розпочався наступ на військо Каплана-папі, що мусило відступити¹⁾. що бої тривали й далі, при чому з боку козацько-московського війська була невдала спроба захопити вночі у турок гору, бо виникла метушня при цій акції; що потім в суботу, 3 серпня, цю гору захоплено і взято трофеї, в наслідок чого турки одійшли за Тясмін, попаливши мости, а козацько-московське військо прибуло під Чигирин²⁾,— Самовидець каже, що „гетманъ Самуйловичъ уславъ св'язного войска килко полковъ в Чигиринъ“³⁾, тоді як, крім козаків Самойловича, були послані Ромодановським до Чигирина й московські відділи.

Маємо про це в одписці цареві Каспулата Черкаського (дати нема) з-під Чигирина, де читаємо, що після приходу під Чигирин 4 серпня „послали мы холопи твои твоихъ великого государя ратныхъ людей астраханскихъ и самарскихъ и саратовскихъ и царицинскихъ и черноморскихъ стрѣльцовъ въ споможение твоимъ, великого государя, ратнымъ людямъ, которые сидятъ въ Чигиринъ“⁴⁾. 26 серпня в Москві посланець Самойловича до царя Я. Головченко, що й сам був у Чигирині підчас облоги, показав, що Самойлович і Ромодановський, пришовши під Чигирин, послали відділи до обложної фортеці⁵⁾. В щоденнику Гордона також маємо, що Ромодановський прислав після свого приходу під Чигирин відділи свого війська до фортеці⁶⁾.

В дальшому, в оповіданнях про кінець облоги Чигирина й кінець кампанії цього року Самовидець певно оповідає, що турки вирвали декілька підкопів під чигиринською фортецею, після чого серед обложених розпочалася паніка й втеча, підчас якої, особливо коли обламався міст, а також счинилася метушня на греблі, багато люду загинуло, що турки робили піднал в низці місць Чигирина, що частина козацької піхоти боронилася біля церкви, а московські відділи в замку, а вночі, запаливши замок і вживши заходів, щоб там розпочалися вибухи, ці відділи пробілися до головного війська Самойловича й Ромодановського⁷⁾. Вірно каже Самовидець, що потім козацько-московське військо рано в понеділок, ц. т. 12 серпня, рушило до Дніпра, куди прибуло другого дня й стало окопом, не дивлячися, що підчас цього відходу це військо мало перешкоду від турецького війська, під керівництвом візіря, що бої тривали тут тиждень і закінчились відходом турок до Чигирина⁸⁾, що турки

1) Акты ЮЗР. XIII № 145 с. 628, № 147 с. 633-634, № 149 с. 644-645, № 150 с. 650, № 151 с. 650 і д., № 154 с. 672 і д.

2) Тамож, № 151 с. 651 і д., № 154 с. 673, 676 і д.; P. Gordon, Tagebuch, I, 548 ff.; *Źródła do poselstwa Gnińskiego*, 371. Хто керував козаками в невдалому нападі на гору, чи В. Борковський, як каже Самовидець, чи хто інший, я певних даних не знайшов, так само, як не знайшов певних даних і про кількість захоплених на цій горі козацько-московським військом гармат.

3) Літопись Самовидца, 142 і д.

4) Акты ЮЗР. XIII, с. 652.

5) Тамож, № 156 с. 682.

6) P. Gordon, Tagebuch, I, 515, 517.

7) Акты ЮЗР. XIII ч. 156 с. 682-683; Дополн. къ Актамъ Историческимъ VII № 40 с. 219; P. Gordon, I, 531 ff.; *Źródła do poselstwa Gnińskiego*, 372; Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, XII, 28.

8) Моск. Архив Мин. Юст. Белгор. ст. столб. № 1157 л. 248 (відписка Г. Ромодановського цареві); Акты ЮЗР. XIII № 156 с. 683 і д.; Доп. жъ Акт. Истор. VII

зруйнували Чигирин й рушили додому¹⁾, що рушило додому й військо Самойловича й Ромодановського²⁾. Вірно каже Самовидець, що під час цього руху турок до Дніпра візир послав відділи свого війська, що захопили Канів, при чому багато люду загинуло там у монастирі в диму, а тих, що були в церкві, помилено³⁾, що після цього низка міст, як Черкаси, Мошни, Корсунь, стали під регіментом Ю. Хмельницького⁴⁾, що польські відділи відійшли з Кальника, Немирова, Липець і Жорнищ, що ці міста стали також під владою Ю. Хмельницького, що став в Немирові, а Яненко в Корсуні й що при них залишилися й татарські відділи⁵⁾. Поруч з цим Самовидець, оповідаючи про останні дні й кінець Чигирина, каже, що після приходу головного війська Самойловича й Ромодановського під Чигирин, турки старано добували цю фортецю, й далі каже: „в п'ятницю вирвало подкопъ под замкомъ, где убито гранатомъ воеводу околничого Івана Івановича Ржевского, человекъа военного и справного; а напотомъ дня 10 августа, в неделю о полудню, вирвало килка подкоповъ подъ мѣстомъ“... і оповідає після цього про взяття турками Чигирина⁶⁾. З цього оповідання літописця й утворюється вражіння, що Ржевського вбито після приходу під Чигирин головного війська Самойловича й Ромодановського, за день до взяття Чигирина.

Тимчасом, Ржевського вбито до приходу Самойловича й Ромодановського під Чигирин. Самойлович з Ромодановським прибули під Чигирин 4 серпня⁷⁾, а Ржевського вбито 3 серпня, як про це маємо й в щоденнику Гордона⁸⁾, що посів місце Ржевського й записав також в своєму щоденнику 10 серпня, що тіло Ржевського чотири дні назад вивезено з міста⁹⁾, а також і в свідченнях в Москві 17 серпня посланця Самойловича з-під Чигирина Ів. Ростковського¹⁰⁾. Притому ж цей день смерті Ржевського, 3 серпня, припадає не на п'ятницю, як маємо у Самовидця, а на суботу¹¹⁾. Чигирин же взято не 10 серпня в неділю, а 11 серпня, що було в неділю¹²⁾. Про дату взяття турками Чигирина маємо в діяріюші Гордона, що тоді керував обороною Чигирина¹³⁾, в свідченнях в Москві 26 серпня посланця Самойловича Як. Головченка¹⁴⁾; 11 серпня, як дату взяття Чигирина турками, маємо також і в одписці Ф. Ісканського до Ф. Лаврентьєвича про те, що Ісканський 28 серпня одержав одписку з Єфремова від воеводи Г. Спішнева, який в свою чергу одержав 27 серпня звістку з Ливен від воеводи Є. Вельямина, про одержання останнім 26 серпня повідомлення від Григорія й Михайла Ромодановських, що турки взяли Чигирин 11 серпня¹⁵⁾.

№ 40 с. 219; Источники Малор. Исторіи, I, 277-278; P. Gordon, I 552 ff.; Źródła do poselstwa Gnińskiego, 373 dd.

¹⁾ Моск Архив Мин. Юстици, Белгород. ст. столб. № 1157 л. 249 (відписка Г. Ромодановського цареві); Hammer, XII, 28; Zinkeisen, V, 84-85

²⁾ Gordon, I, 557.

³⁾ Źródła do poselstwa Gnińskiego, 375.

⁴⁾ Акты ЮЗР. XIII, ч. 158, с. 698; Акты ЗР. V № 119 с. 152.

⁵⁾ Акты ЮЗР. XIII № 162 с. 707 і д., № 163 с. 725 і д., № 164 с. 732; Акты ЗР. V № 119 с. 152.

⁶⁾ Лѣтопись Самовидца, 144 і д.

⁷⁾ Акты ЮЗР. XIII, № 151 с. 652 (лист Каспулата Черкаського цареві), № 154 с. 678 (лист Самойловича цареві від 7 серпня), с. 673 (свідчення 17 серпня в Москві посланця Самойловича Ів Ростковського); P. Gordon, I, 251, 551.

⁸⁾ P. Gordon, I, 510.

⁹⁾ P. Gordon, I, 529.

¹⁰⁾ Акты ЮЗР. XIII, № 154 с. 674.

¹¹⁾ Н. Горбачевскій, 7, 30; пор. Акты ЮЗР. XIII, № 154 с. 674.

¹²⁾ Н. Горбачевскій, 7, 30.

¹³⁾ P. Gordon, I, 531 ff

¹⁴⁾ Акты ЮЗР. XIII, № 156 с. 682 і д.

¹⁵⁾ Дополн. къ Актамъ Историч VII, № 40 с. 218-219.

В оповіданні про події пересправ між Польщею й Москвою, поруч з певними звістками, що до Москви прибуло від Польщі посольство з вимогою, щоб Москва повернула смоленське й київське воеводства, що після пересправ досягнуто угоди, на якій присяг і цар¹⁾, Самовидець каже, що на чолі цього посольства були Сапіга, Комар і „князь Четвертенскій“, й що цих послів „зразу прийнято з честю, але подарковъ королевскихъ не прийнято, а напотоми и самихъ задержано и мало чести онимъ отдавано, ажъ знову до своїхъ городовъ по скарбъ слати мусѣли на живность“²⁾.

Тимчасом, на чолі цього посольства були Сапіга, Комар і Чарторійскій³⁾, а ніякого Четвертинського в складі цього посольства не було. Маємо тако ж у Таннера, що був з цим посольством, що 20 травня передано цареві дарунки від короля⁴⁾. Не маємо ми нічого, що послів затримано, або що вони слали за скарбом, про що безумовно зазначив би Таннер при його ворожому ставленні до Москви⁵⁾. На утримання ж цих послів витрачено Москвою 4173 рублі, 14 алтин, 2 деньги⁶⁾.

Крім того, маємо у Самовидця звістки в оповіданні про події 1678 р., що до них треба поставитися з певним застереженням.

Так, в оповіданні про захоплення козацько-московським військом гори підчас боїв під Чигирином Самовидець каже, що в наслідок того, що козацько-московське військо „не пущено за турками“, турки оправилися, повернулися й напали на козацьке-московське військо, погнавши його й „тилко одинъ полковникъ московскій, оставившия рогатками, одержалися на горѣ“⁷⁾. Тимчасом, Гордон, що, правда, не брав участі в цих подіях, бо був тоді в Чигирині, дає в своїому щоденникові звістку, що турки могли оправитися завдяки тому, що козаки й московські частини стали грабували турецький табор⁸⁾. Крім того, посланець І. Самойловича до Москви, І. Ростовський показував 17 серпня в Москві, що від турок на горі боронився в такому становищі, як зазначає Самовидець, генерал-поручик А. Шепелів⁹⁾. З певним застереженням треба поставитися і до звістки Самовидця, що підчас останнього нападу турок на Чигирин їм допомогло, що козаки „одни попилися, а инні спали“¹⁰⁾, бо в діярлюші П. Гордона, що відмічав і негативні риси козаків у дій кампанії, ми про це пияцтво козаків не маємо нічого.

З застереженням треба користуватися й звісткою Самовидця, що в боях підчас відступу козацько-московської армії з-під Чигирин „под самимъ везиромъ коней двохъ убито“¹¹⁾, бо потім турецький бранець, що, правда, не був на цих боях, показував у жовтні, що на цих боях „визиря самого и лошади подъ нимъ не ранивали“¹²⁾.

Розглядаючи причини цих помилок, мусимо вважати, що помилки про дати прибуття турок під Чигирин, смерть Ржевського, взяття Чиги-

1) В. Таннеръ, Описание путешествія польскаго посольства въ Москву въ 1678 г. с. 72 і д.; Е. Замысловскій, Сношенія Россіи съ Польшею, ЖМНП. 1888 № 1 с 19 і д.; Suppl. ad hist. Russ. monumenta № 205 с. 493 і д.

2) Лѣтопись Самовидца, 142, 146.

3) В. Таннеръ, цит. пр., 16 і д.; Выходы Государей, 657; Е. Замысловскій, цит. пр., с. 17 і д.; Suppl. ad hist. Russiae monumenta № 205 с. 493; Sapiegowie, materiały historyczno-genealogiczne, II, 166.

4) В. Таннеръ, 50 і д., пор. 98 і д.

5) Напр. Таннеръ, 87 і д.

6) Е. Замысловскій, цит. пр., ЖМНП. 1888 № 1 с. 23.

7) Лѣтопись Самовидца, 143.

8) P. Gordon, Tagebuch, I, 549.

9) Акты ЮЗР. XIII № 154 с. 673.

10) Лѣтопись Самовидца, 144.

11) Тамож, 145.

12) Акты ЮЗР. XIII № 157 с. 694.

рина, послання до Чигирини й московського війська, про королівські дари цареві, особу Четвертинського в посольстві, трапилися тому, що, бувши далеко від цих подій, літописець, не мав певних звісток. У звістці про затримання польського посольства й недостатній харч йому треба бачити вороже ставлення літописця до Москви, бо негарне поводження з посланими завжди вважалося явищем негативним; ніяких же інших даних, що дали б літописцеві привід до цієї помилки, ми не маємо.

1679 р. Під цим роком в літопису Самовидця вміщено оповідання про події війни України й Москви проти Туреччини, Криму й уряду Ю. Хмельницького, а також про сойм в Гродні.

В оповіданні про напад татар і відділів Ю. Хмельницького на Лівобережжя, поруч з певними звістками про напад на початку року Білгородської орди з Яненком на Лівобережжя й шкоду від них людності біля Козельця й далі¹), Самовидець одночасно з цим каже про цей же напад, що Яненко з татарами „многіє села повибирали и назадъ вернулись съ полономъ в цѣлости“²), тоді ж як один загон татарський був погромлений переяславським полковником Ів. Лисенком, при чому декілька татар захоплено в полон.

В листі Ів. Самойловича від 15 січня до царя маємо, що переяславський полковник з козацькими й московськими відділами під Воронковим „последней загонъ татарской позади поспѣшающий в помянутом селѣ Глубокомъ напавъ розгромилъ и немало ихъ поганцовъ порубилъ, и в языцех коликонадесять человекъ взялъ“³). Посланець Ів. Самойловича в Москві Ф. Кобилецький (сам Кобилецький був з переяславського полку) 26 січня 1679 р. також показував, що підчас цього нападу татар, „свѣдавъ тот татарской загон переясловской полковникъ Иван Лысенко собрався полку своего с товариствомъ, да столникъ і воеводы Леонтей Неплюевъ да Иванъ Головкин послали с нимъ рейтаръ 4 роты і ходили за тѣми татари человекъ ихъ съ 700 и тѣхъ татар назадъ поворочающихъ под Воронковымъ немалой загонъ розбили“⁴).

В дальшому, поруч з певними звістками про напад тої ж зими близько всеядної на Лівобережжя відділів Ю. Хмельницького й Білгородської орди, на чолі якої було 4 солтани, перехід цієї армією Дніпра біля Черкас, про відступ цієї армії назад завдяки великому снігу⁵), Самовидець каже, що ці відділи Ю. Хмельницького й татар підчас цього нападу „тилки по Лукомле и Яблунев были, а далее не йшли за великою зимою“⁶).

В дійсності ж, татари доходили аж до Лубен, що лежить на схід від Лукомля і Яблонева⁷). 16 лютого посланець Самойловича, козак кін-

¹) Моск. Архив Мин. Юстиции, Книги Малорос. Прик. ч. 50 л. 301 (лист Ів. Самойловича цареві), л. 319 (свідчення в Москві 26 січня посланця І. Самойловича Ф. Кобилецького); Акты ЗР. V № 122 с. 154-155.

²) Літопись Самовидца, 146; даних, що татари підчас цього нападу доходили до Носівки, як каже Самовидець, я не знайшов.

³) Моск. Архив Мин. Юстици, Книги Малорос. Приказа № 50 л. 321.

⁴) Тамож, л. 319.

⁵) Тамож, л. 369 (лист І. Самойловича цареві від 4 лютого), л. 383 (свідчення в Москві 15 лютого посланця Самойловича С. Стеблянки), л. 394 (лист Самойловича цареві від 9 лютого); Акты ЗР. V № 123 с. 156-157, № 126 с. 159. Всеїдна 1679 р. розпочалася з 9 лютого (Н. Горбачевскій, 7, 70).

⁶) Літопись Самовидца, 146-147.

⁷) Большой всемирный настольный атлас Маркса, № 24; пор. Мапа у Боплана (вид. В. Г. Ляскоронського).

ного охотницького полку В. Красовський свідчив у Москві, що на початку лютого приходили під Лубни татари, спочатку відділи чоловік в 200 (цей відділ погромлено і двох бранців, захоплених при цьому, Красовський привіз до Москви), а потім приходило під Лубни того ж дня близько п'яти тисяч татар¹⁾.

В дальшому, поруч з певними звістками, що скоро після відступу відділів Ю. Хмельницького й татар, козацько-московські відділи під керівництвом С. Самойловича зробили похід на Правобережжя, що закінчився взяттям низки міст, як Ржищев, Корсунь, Мошни, Драбовка, Черкаси, Жаботин, звістки про згін звітіля люду на Лівобережжя²⁾, Самовидець каже про цей похід, що відділи С. Самойловича „от Переясловля ходили до Ржищева и тамъ узяли приступомъ замочокъ и людей усѣхъ вистинали; а оттуля до Корсуня и Корсунъ узяли, але Яненко з своїми утѣклъ“, й далі оповідає про взяття цим військом інших міст Правобережжя³⁾.

Тимчасом, події розвивалися трохи інакше. С. Самойлович в листі до свого батька з Переяслава від 27 лютого повідомляв, що він взяв Ржищев 25 лютого і після цього „в Переясловль со всѣмъ при мнѣ будучимъ войскомъ и со взятими неприятелями и противниками феврала въ 27 день счастливо пришолъ есмь“⁴⁾; про це ж маємо й в листі І. Самойловича цареві від 3 березня й в свідченнях 9 березня в Москві посланця Ів. Самойловича канцеляриста В. Чуйкевича⁵⁾. Від 27 лютого маємо лист С. Самойловича з Переяслава й до полковника лубенського Ілляшенка и охочекомонного Новицького, в якому С. Самойлович повідомляє, що 28 лютого має рушити на Правобережжя⁶⁾. В листі ж від 1 березня з Канева до тих же полковників С. Самойлович повідомляє їх, що цього ж 1 березня він має рушити з Канева до Корсуня⁷⁾. Потім С. Самойлович у листі батькові від 4 березня з Драбовки повідомляв, що він 2 березня пішов до Корсуня, куди прибув 3 березня, а 4 березня корсунці здалися, після втечі Яненка, і С. Самойлович того ж 4 березня рушив на Драбовку⁸⁾. Таким чином, і похід С. Самойловича відбувся не в такій послідовності, як каже Самовидець, і Корсунь не був узятий, а здався.

Оповідючи про козацьке й московське військо, що було під Києвом, літописець каже, що цар „висилаетъ сили великіє до Києва, то єсть князя Михайла Черкаского, а при нему бояре великіє: Петръ Василиевичъ Шереметовъ и братъ Шереметовъ, бояринъ Милославскій, князь Урусовъ, князь Хованскій, князь Долгорукій, Алексѣй Змієвъ, царскихъ приказовъ голова Шепелевъ, і тіє усѣ войска, которихъ было на по два кроть сто тисячей, с козацкимъ войскомъ стояли коло Києва и валъ копали коло монастырей, а жаднихъ подѣздов не отпращивали нѣкуда через усе лѣто“⁹⁾.

В дійсності ж Змієва звано Венедикт Андрієвич, як і маємо у всіх джерелах, щодо цих подій¹⁰⁾; не було під Києвом ніякого брата боярина П. В. Шереметева, а Б. Шереметев, що брав участь у цьому поході, був

1) Моск. Архив Мин. Юст., Книги Малор. Прик. № 50 л. 404.

2) Тамож, л. л. 667-669 (лист керманіча московського війська Г. Косагова з походу до І. Самойловича), л. л. 761-763 (лист І. Самойловича цареві від 17 березня).

3) Лѣтопись Самовидца, 147.

4) Моск. Арх. Мин. Юст., Книги Малор. Приказа, № 50, л. л. 581-584.

5) Тамож, л. л. 576, 571-572.

6) Акты ЗР V № 124, с. 157-158.

7) Тамож, № 125 с. 158.

8) Моск. Арх. Мин. Юст., Книги Малор. Приказа № 50 л. л. 664-667.

9) Лѣтопись Самовидца, 148.

10) Русск. Истор. Вибл. XI, 333 і д. — Книги Разрядныя II, 1049 і д.; пор. Синопись, 224.

не братом, а сином П. В. Шереметеву¹⁾. Не був у тому московському війську, що стояло під Києвом і кн. Хованський. Вищевказаний Б. Шереметев був призначений товаришем М. А. Черкаському „на князь Петрово мѣсто Івановича Хованского“²⁾, а Івану Андрієвичу Хованському з його відділами наказано царем 13 липня „для зашцищенія Бѣлогородкой черты отъ замысловъ хана крымского, итти и стать съ полкомъ въ Карповѣ“³⁾, що потім підтверджено царем і 13 серпня⁴⁾. Не бачимо ні одного Хованського й в списку московського війська під Києвом 1679 р.⁵⁾.

Не можна прийняти й звістку Самовидця, що князь Урусов був од ним з керманичів того війська, що прийшло під головним керівництвом М. Черкаського під Київ. Боярин Микита Семенович Урусов того 1679 р. був київським воеводою, як він зветься й у всіх джерелах щодо цих подій⁶⁾.

Не було ніяких двохсот тисяч московського війська під Києвом. У справах щодо цього походу ми маємо обрахунок московського війська, що було під Києвом 7 серпня 1679 р.⁷⁾. Тут ми маємо таку кількість московського війська :

1	Полк М. А. Черкаського	21.327
2	Полк М. Ю. Долгорукого	15.147
3	Полк П. В. Шереметева	14.273
4	Полк І. Б. Милославського	18.574
Разом		69.321

Потім вже військо під Києвом не збільшувано.

Не можна прийняти звістку Самовидця, що з війська козацького й московського „жаднихъ под'ездовъ не отправовали нѣкуда через усе лѣто“. І. Милославський повідомляв М. Черкаського (дати відписки нема), що 13 липня до нього в полк прибув „ахтырського полку ясаул Микита Умонец с товарищи, которого они бояринъ и воеводы посылали для провѣдыванья вѣстей про неприятельськихъ людей и про ихъ замыслы до реки Бога или до которыхъ мѣсть ѣхать мочно“; цей роз'їзд їздив до р. „Тиноча“ й зустрів „в урочищахъ под Вороновымъ Городищемъ от Дражи Поля в дву или в трех верстахъ Черкашенина“, від якого й зібрав відомості⁸⁾.

В листі Самойловича цареві з-під Києва від 23 серпня маємо „о вѣдомостяхъ, для которыхъ вѣдомостей восприятія, надстроивъ вышеупо-

1) Рус. Истор. Библи. XI, 436 і д.; А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, кн. VIII 313 - 314; И. Бѣляевъ, Походъ боярина Петра Васильевича Большого - Шереметева въ Малороссію въ 1679 г., Рус. Арх. 1915 № 5 с. 24.

2) Рус. Истор. Библи. XI, 436. Прибув Б. Шереметев в полк до Черкаського „не дошедъ до Києва за 30 верстъ, 26 іюля“ (одписка Черкаського цареві у Біляєва, 29).

3) Рус. Истор. Библи. XI, 461, 466, 470.

4) Тамож, 498, 503.

5) Тамож, 516 і д.

6) Тамож, 332 і д.; Дополн. къ Акт Истор. VII, № 40 с. 219; пор. Синописъ, 225. Призначенія Урусова воеводою в Київ відбулося на початку лютого 1679 р. (Моск. Арх. Мин. Юст. Книги Малор. Прик. № 50 л. 1047, грамота царя Самойловичу); И. Бѣляевъ, с. 18; пор. А. А. Историческіе матеріали изъ Архива Киевскаго Губернскаго Правленія, изд. редакторъ неоф. части Киев. Губер. Вѣдомостей, в. I № 12 с. 168; В. Щербина, Киевскіе воеводы, губернаторы и генералгубернаторы отъ 1654 по 1775 г. с. 142.

7) Рус. Истор. Библи. XI, 516 і д. З цієї ж кількості з полку І. Милославського наказано послати з Запоріжжя 1522 ч. (тамож).

8) Моск. Арх. Мин. Юст. Белгород. ст., столб. № 958 л. л. 449 - 460.

мянутихъ войсковыхъ крепостей, послалъ есмь Войца Сербина полковника переяславского с выборомъ его полку товариствомъ за Днепръ в подѣздъ для неприятельскихъ языков, пославъ к нему Кирила сотника моего надворного с компанѣю, какъ же нѣсколько сотъ товариства ис конного полку Ильи Новицкого и Петра Кожуховского, полковника пѣхотного, с полкомъ ево челнами; чрезъ тѣхъ упомянутыхъ людей от мене с войскомъ посланных далъ есмь ему полковнику переяславскому таков указ, чтобъ тотчас, какъ они к нему придут, пошедъ с конницею за Днѣпръ гдѣ ни есть подсмотрѣль на угрожихъ и переправныхъ мѣстѣхъ около розныхъ рѣчекъ неприятелей бусурманъ татаръ“¹⁾.

Оповіданє далі Самовидець, що, коли турки збудували городки над Дніпром, „козаки запорожскіє з Сѣчи уступили у луги с кошовимъ Ивановомъ Сѣркомъ, с которимъ на знесення тихъ городковъ москва с козаками пѣхотними ходила“²⁾. З цього оповідання треба зробити висновок, що козаки й московські відділи ходили походом під ці городки після того, як запорожці відступили з Січі.

В дійсності ж стан подій був інший. В. Перхуров, що був з московським військом у Січі, повідомляв І. Самойловича в листі від 8 серпня з Січі, що він з Сіркою двічі ходив під ці новозбудовані турецькі городки³⁾; маємо про ці ж походи і в листі Сірка гетьманові І. Самойловичу з коша від 8 ж серпня⁴⁾. В листі ж В. Перхурова до гетьмана І. Самойловича з Січі від 2 вересня маємо, що „в прошломъ во 187-м году августа в 25-м числѣ вышелъ выходець ушедъ от турецкого паша Агмета, а сказаль кошевому атаману Ивану Серку, что бутто тотъ паша Агмет идетъ под Сѣчь, а с нимъ войска сказаль военныхъ турецкихъ людей двѣсти тысячъ, которой посланъ к милости твоей, опричь Крымские орды. И кошевой атаманъ Иванъ Серко со всѣмъ своимъ войскомъ, и которой полковникъ Яковъ Корицкіі присланъ от милости твоей с Миргородскимъ полкомъ, сошли на островъ середъ Днепра в Лободиху, опасаячись ихъ неприятельского приходу. И тому выходецу, которой посланъ к милости твоей, вѣрять нѣчему. А в Сѣчи остался я с своимъ приказомъ да солдатъ 245 человекъ и в Сѣче августа зъ 26-го числа стою один, а неприятельские люди августа ж зъ 26-го числа сѣнтября по 2-е число под Сѣчь не бывали“⁵⁾. І. Самойлович в листі до царя від 12 вересня з Батурина повідомляв царя, що він одержав від Сірка лист від 29 серпня з коша над Лободихою; в цьому листі Сірко пише, що він від нападу ворогів відступив з Січі на крапці місяця⁶⁾.

В дальшому, поруч з певними звітками, що під Києвом козацько-московські відділи зробили укріплення біля міста й монастирів, а потім зробили й міст на байдаках через Дніпро⁷⁾, Самовидець каже: „которіє войска стояли до Рождества пресвятой Богородици. Але по отходѣ войскъ с под Києва татаре, подпавши, учинили немалую шкоду... которіє у

1) Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Малор. 1679 г. № 21 л. 3.

2) Лѣтопись Самовидца, 148.

3) Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Малор. 1679 г. № 21 л. л. 14 - 16; пор. И. Бѣляевъ, цит. пр. 29 - 30.

4) Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Малор. 1679 г. № 21 л. л. 17 - 19.

5) Тамож, л. л. 48 - 50.

6) Тамож, л. л. 39 - 41, пор. Акты ЗР. V ч. 122 с. 155 - 156.

7) Рус. Ист. Библ. XI, 505 - 506, 524; Дворцовые Разряды, IV, 117 - 118; пор. Синописецъ, 229. В царській грамоті кн. М. Черкаському маємо, що потрібні для будування цього мосту байдаки (струги), канати й інше знаряддя зроблено в Брянську (Рус. Ист. Библ. XI, 402); це стверджує звістку Самовидця, що міст цей будовано „коштомъ царскимъ“. Ширина ж цього мосту була така, що „2 телѣги развѣзжались просторомъ, а около телѣгъ пѣхотѣ было итти мочно“ (И. Бѣляевъ, цит. пр., 25), що відповідає звістці Самовидця, що по мосту „у три лавѣ ити могли вози“.

п'єлости увойшли, бо жадной погонї за ними не было, и язика не узяли, хто тую шкоду учинилъ под так великимъ войскомъ¹⁾.

В дійсності ж відступ козацько-московського війська з-під Києва відбувся до 8 вересня. Ів. Самойлович в листі до царя з Батурина від 10 вересня пише, що „бояре и воеводы, склоняясь к тому вашему монаршескому указу и поступая против одного, рушили ис под Києва сєнтября въ 2 день“²⁾. 18 вересня 1679 р. посланець Ів. Самойловича Я. Карбач оповідав у Москві, що „гетманъ Іванъ Самойлович с войскомъ запорожскимъ пришелъ от Києва в Батуринь сєнтября въ 8 день“³⁾.

Інакше стояла справа і з підїздом татарським під Київ, ніж це ми маємо у Самовидця. Ів. Самойлович у листі цареві від 18 вересня з Батурина повідомляв, що, виходячи з-під Києва, він залишив там з відділами для обережности від татар кінний полк І. Новицького і піхотні полки: Герасима й Андрія Ребриковського й, „коль скоро неприятели под под Киевом сєго мєсяца въ 13-м числѣ появились, тогда увидевъ ихъ товариство конное Новицкого, и не допустив ихъ подъ городъ приблизитися, сами на нихъ купно и мужественно ударили. Й за Божиею помощю и счастиємъ вашимъ монаршескимъ весь тотъ подїздъ неприятельской татарской в которомъ было было (sic!) человекъ со сто, розно розгромили, коней ихъ всѣхъ поганскихъ при кошѣ будучихъ отняли, самихъ многихъ трупом положили и нѣсколько человекъ живьемъ взяли, меж которыми были нѣкоторые зѣло изранены, тѣхъ Новицкой при себѣ держал, а двухъ здоровыхъ ко мнѣ в Батуринь прислалъ, которыхъ я у себя не задерживая к вашему царскому пресвѣтлому величеству тотчасъ обоихъ для роспросу о замыслахъ и оборотахъ неприятельскихъ того жъ полку конного с хоружимъ полковым с Ѳедоромъ Павловичемъ с товариствомъ і чєтырма человекъи посылаю“⁴⁾. Про цей же розгром татарського підїзду під Києвом оповідав у Москві 29 вересня й цей посланець І. Самойловича Ф. Павлов⁵⁾.

В оповіданні про стосунки між Москвою й Польщею того року Самовидець, поруч з певними звістками, що того року мав місце сойм у Гродні, де був для утворення анти-турецького союзу і легат від папи, при чому папа обіцяв дати для цього союзу грошей на військо⁶⁾, Самовидець оповідає, що цар полякам „през своихъ пословъ, Бутурлина боярина и Чадаева (ц. т. Чаадаева) околничого, суми прислалъ, два милліони на войско и за-для докончання згоди“⁷⁾.

Є. Замисловський, що дав на підставі архівних джерел розвідку про ці зносини Москви з Польщею за царя Федора, дає відомості, що і Бутурціну й І. Чаадаєву доручено закінчити угоду з Польщею попереднього року і заплатити полякам сто тисяч карбованців, що ці особи й виконали⁸⁾. Навіть, коли рахувати карбованці в переводі на злоти, й то сто тисяч не дадуть двох мільйонів.

Непевні звістки літопису в оповіданні про події 1679 р. трапилися з різних причин. Помилки про марш татар тільки до Яблонева й Лукомля, про події походу С. Самойловича, про керманців московського війська під Києвом, події відступу Сірка з Січі й походу його під турецькі городки,

1) Літопись Самовидця, 148-149.

2) Моск. Арх. Мин. Иност. Дел, Дела Малор. 1679 г. № 21 л. л. 33-35.

3) Тамож, л. 27.

4) Додаток ч. 18.

5) Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Малор. 1679 г. № 21 л. 67.

6) Памяти Диплом. снош., V 349 і д.; Е. Замысловский, Сношения России съ Польшей, ЖМНП. 1888 № 2 с. 467-468, 477; Szujski, IV, 73; K. Koparski, Polska przed odsieczą wiedeńską, 49 dd.

7) Літопись Самовидця, 147-148.

8) Е. Замысловский, тамож, с. 465-466.

про час відступу козацько-московського війська з-під Києва, кількість виплачених Москвою Польщі грошей — трапилися в літопису тому, що, будиши далеко від цих подій, літописець не мав про них певних звісток. Помилку ж, що татари на початку року повернулися з набігу під Козелець без перешкоди, літописець вмістив з-за ворожого ставлення до Ів. Самойловича. Ворожим ставленням літописця до Самойловича й Москви треба з'ясувати його помилкові звістки про непосилку під'їздів з-під Києва і про вдалий для татар набіг під Київ у вересні; цим же мотивом ворожнечи треба з'ясувати й збільшення кількості московського війська під Києвом, чим Самовидець хотів підкреслити невміння й нездатність керувати військом Самойловича й московських керманічів, що, маючи таку велику кількість війська, не посилали зовсім під'їздів на розвідки.

1680 р. Під цим роком маємо в літопису Самовидця звістки про напади татар на Україну, про готування України й Москви для захисту від нападу Туреччини й про різні інші події на Україні й за межами України.

Коли ми із звісток Самовидця про події цього року можемо визнати за певні звістки про похід татар на чолі з ханом на Слобожанщину й шкоду від них людності, при чому сам хан підчас цього нападу стояв біля Мерли¹⁾, про похід московського війська на чолі з В. Голіциним, під регіментом якого був і Г. Ромодановський, під Путивль, де це військо збиралося біля Білих-Берегів на випадок походу турок на Київ, чого не було²⁾, про подорож І. Самойловича до Путивля на нараду до кн. Голіцина³⁾, про розмежування поляків з турками на Правобережжі⁴⁾, до звістки Самовидця, що, „того жъ року на веснѣ татаре коло Києва шкоди великіє починили на Перенесеніє мощей святого Николая и на святую „Тройцу“⁵⁾, треба поставитися з певним застереженням.

Я знайшов лише відомості в листі полковника І. Новицького до І. Самойловича, що, підчас одного нападу татар у травні на місцевості

¹⁾ Моск. Архив Мин. Юстиции, Столбцы разных столбов № 108, л. л. 2-13; Моск. Арх. Мин. Ин. Дел, Дела Малор. 1680 г. № 2 л. л. 7-11 (переписка з приводу цього нападу); Матеріали для історії Воронежской и сосѣднихъ губерній, издание М. Де-Пуле, кн. I, 94-95; Матеріали для історії колонізації и быта степной окраины Московскаго Государства, Д. Багал'я, № 27 с. 84 і д.; З відомлення Тяпкина, 571; Акты ЗР. V № 129-130; Источ. Малор. Ист., I, 292. Як далеко ж дійшли татари, чи за Білгород, як каже Самовидець, чи ні, встановити я не міг (пор. Д. Багал'я, Очерки, с. 460).

²⁾ Моск. Арх. Мин. Юст., Белгород. ст. столб. 963 л. 1-3, столб. 955 л. л. 453-459; Моск. Арх. Мин. Ин. Дел, Дела Крымские 1680 № 4 (справи щодо цього походу), Древн. Рос. Вивліоєніка, XVII, 287, 344-345.

³⁾ Моск. Арх. Мин. Юст., Белгород. ст. столб. 955 л. л. 453-459 (відписка В. Голіцина), Моск. Арх. Мин. Ин. Дел, Дела Крымск. 1680 г. № 4 (звідомлення М. Головіна, що їздів до В. Голіцина й І. Самойловича); Письма Малор. гетман., Рус. Архивъ 1913, II, 377.

⁴⁾ Моск. Арх. Мин. Ин. Дел, Дела Малор. 1680 г. № 23 (лист І. Самойловича царев від 6 вересня); Jonsas, Zycie Stanisława Jabłonowskiego, IV dod. № 3, 4 с. 20; Pamiętniki Paska, 306; Acta historica, VI, 38 с. 80; A. Grabowski, Staroż. II, 496-500.

⁵⁾ Лїтопись Самовидца, 149 і д. Даних про звістку Самовидця про похід стародубського полку до Десни, пожежі того року в Новгород-Сіверському, Лохвиці, Золотоноші, сушу того року, напади татар біля Києва й Остра восени я не знайшов. Що ж до звістки Самовидця про двох пророків „в Нѣмцехъ“, що проповідували загибель Риму на зразок Содому, відомості „о зъявленнхъ пророкахъ“ в Західній Європі десь близько кінця 1680 поч. 1681 р. ми маємо (Акты ЗР. V № 134 с. 166), але без докладних відомостей що до кількості цих пророків, змісту їх проповідів, місця перебування. 1660 року в Палермо з'явилися якісь два „старца“, що проповідували загибель цього міста, як Содом (Изъ рукописей Е. Барсова, № 9 с. 13-14). Про який з цих випадків каже Самовидець, я встановити не міг.

біля Києва, вони, „бывши през килка дней около Києва в Трипольи и Иржищевы и недоставши там нѣчого, назадъ повернули“¹⁾).

1681 р. Під цим роком маємо в літопису Самовидця оповідання про угоду між Москвою й Кримом, про справи Печерської Лаври й про дрібні події місцевого значіння.

В цих оповіданнях, поруч з певними звістками про повернення Тяпкіна, посланого царем у справі угоди з Туреччиною й Кримом²⁾, що хан з доручення султана вів переговори в Кримі з Тяпкіним, в чому й була досягнена угода, що була скріплена присягою³⁾, і що з Тяпкіним йшов до Москви й посол татарський для скріплення угоди⁴⁾, Самовидець каже, що в цій угоді була постанова, „якую дань маєть давати его царское величество Турчиновѣ през руки ханские“⁵⁾.

В складеній же Тяпкіним угоді в Кримі ухвалено тільки про „упоминокки“ з боку царя кримському хану, як про це ми маємо і в шертній грамоті хана й в звідомленні Тяпкіна⁶⁾.

Причину ж цієї непевної звістки треба бачити в тому, що, бувши далеко від цих подій, літописець не міг мати про них певних відомостей.

1682 р. Під цим роком в літопису Самовидця містяться звістки щодо подій Правобережної України й повстання стрільців у Москві.

В оповіданні про події щодо України, поруч з певними звістками про будування господарем молдавським двора на Україні й про „слободи“ людності Правобережжя від турок для кращого залюднення місцевості⁷⁾, Самовидець одночасно каже, що, після цього будування молдавським господарем собі двору на Правобережжі, „от того часу особливій господарь сталъ над Україною, почавши от Днѣстра до самого Днѣпра, а у Волохахъ иній господарь над волохами“⁸⁾.

В дійсності ж господареві волоському Дуці підлягала й Правобережна Україна, як про це маємо в листі гетьмана Самойловича до І. Новицького від 7 червня 1682 р.⁹⁾. Сам Дука титулує себе в універсалі од 1 липня 1682 р. до люду, що жив при „обители Лебединской“, господарем „земель молдавскихъ и земель украинскихъ“¹⁰⁾.

¹⁾ Моск. Арх. Мин. Ив. Дел, Малор. Подлин. Грамоты № 373/388.

²⁾ Цей вираз Самовидця про повернення Тяпкіна „о Воскресеніи Христовом“ треба розуміти, як повернення Тяпкіна на Україну, де він був у Батурині й ідучи до Кримі й повертаючись назад (Звідомлення Тяпкіна); в Батурині Тяпкін і Зотов були повертаючись 12 квітня, в Москві ж Тяпкін був у царя на прийомі 25 грудня (с. 649, 658), а великдень 1681 р. був 3 квітня).

³⁾ Звідомлення Тяпкіна, с. 596, 638; Полн. Собр. Закон. II, № 854 с. 290 і д.; Древняя Рос. Вивліоенка XV, № 1 с. 1 і д.; Памятники дипломатическихъ сношеній Крымскаго ханства съ Московскимъ государствомъ въ XVI и XVII в.в. Извѣстія Таврической Ученой Архивной Комиссії № 12, № 62 с. 61 і д.; В. Смирновъ, Крымское Ханство, 595; С. Соловьевъ, III, 893 і д.; А. Барсуковъ, Род Шереметевыхъ, VIII, 447.

⁴⁾ Звідомлення Тяпкіна с. 636 і д.; Собр. Госуд. Грам. и Догов. IV № 124, с. 381; А. Барсуковъ, тамож, VIII, 451.

⁵⁾ Лѣтопись Самовидца, 151-152.

⁶⁾ Памятники дип. снош. Крымскаго Ханства, № 63 с. 33; Древняя Рос. Вивліоенка, XV, 3; Полн. Собр. Зак. II № 854 с. 291

⁷⁾ Акты ЗР. V, № 136 с. 168; А. Л., Два акта для исторіи „руины“ Правобережной Украины, Киев. Стар. 1887 № 2, с. 369; Н. Костомаровъ, Руина, 329.

⁸⁾ Лѣтопись Самовидца, 155-156.

⁹⁾ Акты ЗР. V, ч. 163 с. 168.

¹⁰⁾ А. Л., цит. пр., 369-370; мор. А. Grabowski, Sratoż., II, 525 dd.

Смерть царя Федора літописець вказує „мѣсяца мая“ 1682 р. (без зазначення числа), початок після цього царювання Петра зазначає „мѣсяца мая 6 дня“; ці дати не відповідають дійсності, бо цар Федір помер 27 квітня, після чого 27 квітня царем став Петро, ствердження чого ми маємо у всіх тих офіційних актах, що були видані в зв'язку з цим¹⁾.

В дальшому, в опису подій на Москві, поруч з певними звістками, що цареві Петру присягли бояри²⁾, Самовидець каже, що, бажаючи зжити зі світу царевича Івана (чого бажав род Нарішкиної), брати цариці Нарішкиної почали душити царевича Івана, що вдова царя Федора й сестра Івана, устерігши це, закликали стрільців, і стрільці, прибігши оборонили царевича Івана³⁾.

Ніякі ж джерела, в тому числі й реляції чужоземців, про цей випадок з царевичем Іваном нічого не кажуть.

В дальшому літописець каже, що стрільці, розпочавши вибивати Нарішкиних та їх прихильників, одних Нарішкиних забили, а других дали на катування, при чому при катуванні Нарішкини призналися, що небіжчику цареві Федору дано отруту „за поводомъ“ цариці Наталії, яка на це підмовила доктора, що визнає і сам доктор перехрист, „з чого царицу и патриарху поволано“. У зв'язку з цим сам цар Петро ледве відпрохав у стрільців матір від скарання, батька ж цариці постригли й заслали до Соловецького монастиря⁴⁾.

Про ці звістки треба сказати, що тут, по-перше, неясно в літопису, чи було кому з Нарішкиних катування чи ні (відомо ж, що на катуванні був лише Іван Нарішкін); крім того, нема ніяких звісток, що стрільці хотіли забити царицю Наталію; батька ж її після постригу заслано не в Соловецький монастир, а в Кирилов Білозерський монастир⁵⁾.

В числі забитих підчас повстання стрільців, назвавши певно кн. Долгорукого з сином⁶⁾, літописець називає ще царевича Касимовського й кн. Ромодановського з сином⁷⁾.

Тимчасом, царевича Касимовського забитим ми не маємо ні в одному джерелі щодо цих бунтів⁸⁾. Що ж до забиття князя Ромодановського з сином, треба сказати, що забито лише князя Григ. Ромодановського, а

1) Акты Истор. V, № 82 с. 131 і д.; Доп. къ Акт. Истор. XI, № 1 с. 2; Акты Арх. Эксп. IV, ч. 257 с. 367, № 262 с. 372; Древняя Рос. Вивліофика XV, 283; Гр. Черн. Губ. Арх. Ком. VIII, с. 113-114; Книга записная царя и Великаго Князя Петра Алексѣевича въ 190 г, у Соловьева III, с. 949. Інші дати смерті царя Федора ми маємо в Dyariusz'i zabojs'twa, де дата смерті царя Федора вказана 2 липня 1682 р. (с. 386) й у кн. Куракіна, де смерть царя Федора датована березнем (без дати, Архивъ кн. Куракіна, т. I, 43), але ці помилкові дати з'ясовуються тим, що ці джерела писалися пізніш: діярюш 1683 р. (Е. Шмурло, Польскій источникъ о воцареніи Петра Великаго ЖМНП. 1902 № 2 с. 434-437), а „Исторія“ Куракіна ще пізніш. Вік же Петра в той час, як і вік брата його Івана зазначено у літописця, як видно з тексту, приблизно: Петру 9 р., а Івану 18, що непевно, бо Петру тоді було без місяця 10 років (родився 30 травня 1672 р., Двор. Разр. III 389; М. Богословскій, Дѣтство Петра Великаго, Рус. Старина 1917 № 1 с. 5 і д.), а Івану близько 16 років (род. 26 серпня 1666 р., Дворц. Разр. III 641).

2) Полн. Собр. Законовъ П№ 914 с. 386; Созерцаніе Медвѣдева, 45.

3) Лѣтопись Самовидца, 153.

4) Лѣтопись Самовидца, 153-154.

5) Реляція Розенбуша (у Устрялова I, 337); Записки Матвѣева 31; Акты Арх. Эксп. IV, № 255 с. 359 і д.; С. Соловьевъ, III, 962; Созерцаніе 57.

6) Созерцаніе, 57; С. Соловьевъ, III, 962-963; Записки Желябужского, 7; Записки Матвѣева, 35; Доп. къ Актамъ Истор. X № 4 с. 24.

7) Лѣтопись Самовидца, 154.

8) Веляминов-Зернов припускає, покладаючись на Самовидця, що один з царевичів Касимовських загинув підчас стрілецького бунту, але ж каже, що „въ какой степени правильно это указаніе рѣшить трудно, такъ какъ въ другихъ источникахъ о первомъ стрѣльцѣкомъ бунтѣ этого нѣтъ“ (В. Веляминовъ-Зерновъ, Исслѣдованіе о Касимовскихъ царяхъ и царевичахъ, № IV, 51-53).

сина його нема ні в одному офіційному списі забитих, а в реляції Розенбуша маємо, що син Ромодановського - Андрій був помилований стрільцями¹⁾; у вересні того ж 1682 р. синів Ромоданівського Г. Г. — Михайла й Андрія зустрічаємо при царському дворі підчас акцій проти Хованських²⁾. Андрія й Михайла Ромодановських ми зустрічаємо також пізніш³⁾.

В дальшому, Самовидець дає певні звістки, що в складі тих бояр, дяків, начальників стрільців, що були забиті в час цього повстання, був і лікар-перехрист, який на катуванні признався, що він брав участь в отруєнні небіжчика царя⁴⁾, що в наслідок руху стрільців стало два царі: Іван та Петро, яким була виконана присяга⁵⁾, що, за скаргами стрільців на їх начальників за не виплату платні, останніх привезено й з інших міст держави до Москви й карано⁶⁾, що стрільці вже звалися надворною піхотою⁷⁾, що в них велику ролю відігравали кн. Хованський з сином, що царі, попереджені про намір Хованських перебити бояр і шукати царства⁸⁾, виїхали до Воздвиженського, біля Троецького монастиря, куди закликано Хованських; привезено їх туди кн. Ликовим і скарано⁹⁾. Певно оповідає далі Самовидець, що царі зібрали до Троецького монастиря велике військо¹⁰⁾ для втихомирення стрільців, що свавільно порядкували, захоплюючи й бойові припаси, після ж страти Хованського стрільці через висланих депутатів прохали царів пробачити їх провини, що й одержали, що двір потім повернувся до Москви, де й була кара декому з провідців стрілецьких бунтів, що полягала в смертній карі, засланні, битті кнутом, що частину стрільців розіслано на службу в інші міста, в тому числі й на Україну, що порядок в Москві оберегали бояри з їх слугами, а стрільцям дозволено бути при зброї тільки підчас варти¹¹⁾. Поруч з цим Самовидець зве старого князя Хованського Андрієм Івановичем, каже, що на Хованського зробили донос й декілька стрільців, що за Хованськими „по колко кротъ посилали“, але вони не їхали, а приїхали „на слова“ кн. Ликова, що стрільців у Москві було сорок п'ять тисяч. Тимчасом, Хованського звано Іваном Андрієвич¹²⁾. Не маємо

1) Реляція Розенбуша, 336.

2) О царскомъ походѣ, Чт. въ Общ. Истор. и Древн. Рос. 1907, IV, Отд. V, 52.

3) Двор. Разряды, IV, 214, 227, 268, 293, 302, 323 і д.

4) Реляція Розенбуша, 337; Записки Матвѣева, 31; Акты Арх. Экспед. IV, № 255 с. 359 і д.

5) Полн. Собр. Законовъ II, № 920 с. 398 і д., № 932 с. 441 і д.; Собр. Гос. Грам. и Договоровъ IV, № 147 с. 441 і д., № 150 с. 452 і д.; Акты Истор. V № 86 с. 135 і д.

6) Записки Матвѣева, 42-43.

7) Полн. Собр. Закон. II, ч. 975 с. 484; Акты Арх. Эксп. IV, ч. 255 с. 361 і д., ч. 263 с. 376 і д., ч. 264 с. 378 і д., ч. 266 с. 388 і д.; Акты Истор., V, ч. 94 с. 146, ч. 95 с. 147 і д.

8) Созерцаніе Медвѣева, 59, 98 і д.; Акты Арх. Экспед. IV, ч. 258 с. 368-369, ч. 266 с. 381, ч. 272 с. 396; Акты Истор. V, ч. 94 с. 136; Записки Желябужского, 10; Записки Матвѣева, 43.

9) О царскомъ походѣ... с. 49 і д.; Акты Арх. Экспедиц. IV, ч. 262 с. 375, ч. 271 с. 393-394; Дополн. къ Актамъ Историч. X, ч. 9 с. 32; Акты Историч. V ч. 94 с. 146.

10) Собр. Госуд. Грамотъ и Догов. IV ч. 155 с. 455 і д.; О царскомъ походѣ, 92 і д.

11) О царскомъ походѣ... 52 і д.; Акты Арх. Эксп. IV ч. 261 с. 372; ч. 262 с. 376 і д.; ч. 264 с. 378, ч. 266 с. 381 і д., ч. 267 с. 368, ч. 268 с. 389 і д.; Акты Историч. V ч. 95 с. 148, ч. 96 с. 148 і д., ч. 97 с. 150 і д.; Письма малор. гетмановъ, Руск. Архивъ 1913, II, 382-383; Созерцаніе, 173; Собр. Госуд. Грамотъ и Договоровъ IV ч. 155 с. 466-467, ч. 158 с. 472 і д.; Записки Желябужского, 12.

12) Всі вищевказані джерела до скарання Хованських; що тут Самовидець не має на увазі в даному випадку сина Хованського — Андрія, видно з того, що далі він каже й про цього сина.

ми в справі Хованського, що про його замисли царям повідомили, прийшовши, декілька стрільців і що по Хованського декілька разів посилав двір, але він не їхав. Коли б ці випадки мали місце, про них було б у вироді Хованському, бо це була дуже важлива провина, але ж у вироді ми про це не маємо¹⁾. Хованський до с. Воздвиженського прибув не на слова кн. Ликова, а був захоплений відділами Ликова силою²⁾.

Кількість стрільців в Москві підчас кінця Хованських літописець вказує 45 тисяч, у сучасника ж Медвідева маємо, що стрільців у травні було 14198 чоловік³⁾.

З певним обмеженням можна прийняти й звістку літопису, що після смерти царя Федора стрільці не хотіли присягати Петрові, бо ми маємо тільки один випадок такого відмовлення від присяги стрільців приказу Ол. Карандієва, але й вони, нарешті, присягли, як і всі⁴⁾.

Що ж до причин цих помилок, трапилися вони тому, що Самовидець не знав дійсного стану річей і часто повторював чутки (окремий господар над Україною, дати смерти Федора й початку царювання Петра, різні подробиці стрілецького бунту).

1683 р. Під цим роком у Самовидцевому літопису містяться звістки, зв'язані з походом турок на Австрію під Відень.

Вповіданні про ці події, поруч з певними звістками, що велике турецьке військо на чолі з вел. візирем (Кара-Мустафою) рушило на Австрію, опанувало Венгрію, що поддалася туркам з-за утисків від австрійців, в тому числі й з-за релігійних утисків, що турецьке військо обложило Відень⁵⁾, Самовидець одночасно каже, що, коли турецька армія прибула до Відня, „цесарь, давши бой и не могучи видолати силамъ великимъ турецкимъ, в городъ Виднѣ замкнулся, и тамъ городъ приказавши своимъ гетманомъ, уступилъ у вишіе панства“⁶⁾.

Тимчасом, ніякого такого бою війська австрійського цесаря на чолі з самим цесарем проти турецької армії не було, а тодішній цесар Леопольд I перед наступом турецької армії залишив Відень, який і облегли турки⁷⁾.

Вдальшому, поруч з певними звістками, що польський король Ян Собіський для допомоги Австрії збирав військо, в тому числі й посполіте рушення, а також закликав відділи й на Україні⁸⁾, рушив проти турок

¹⁾ Полн. Собр. Законовъ II, № 954 с. 464 і д.; Собр. Госуд. Грамотъ и Договоровъ IV № 152 с. 459 і д.; маємо тільки про анонимного доноса на Хованських (Акты Арх. Экспед IV № 258 с. 368-369, № 266 с. 381, № 272 с. 396; Акты Истор. V, № 94 с. 146; Созерцаніе... 98-99; Зап. Желябужського, 10; Записки Матвѣева, 43); звали ж Хованського до царів у Воздвиженське раз, на який заклик Хованський і рушив з Москви (Созерцаніе... 106).

²⁾ Доп. къ Актамъ Истор. X, № 9 с. 32; С. Соловьєвъ, III, 964-965; Пор. Записки Матвѣева, 44-45.

³⁾ Созерцаніе, 180; пор. Записки Матвѣева, II. Що ж до звістки літопису, що делегати стрільців, після карі Хованських, прийшли прохати пробачення у царів, причому й „сами плахи и софры на себе принесли“, про це з джерел ми маємо тільки в малопевних записках Крекшина (с. 576).

⁴⁾ С. Соловьєвъ, III, 949.

⁵⁾ Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, XII, 87 ss.; Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches, V, 93 ff.; Fessler-Klein, Geschichte von Ungarn, IV 400 ff.; B. Erdmannsdörffer, Deutsche Geschichte..., I, 682 ff.; N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches, IV, 188 ff.; L. Chrzanowski, Odsiecz Wiednia, Bibl. Warszaw., 1884, IV, 179 dd.; H. Delbrück, Weltgeschichte, III, 489.

⁶⁾ Літописъ Самовидца, 158.

⁷⁾ Zinkeisen, V, 101; Fessler-Klein, IV, 401; B. Erdmannsdörffer, I, 683; Lawisse-Rambaud, Histoire Générale, VI, 840.

⁸⁾ Архив Ю.-З. Россіи, ч. III т. 2 №№ 9-10; A. Helcel, III, 375, 376, 381-382, 387, 420; Acta historica, VI № 200, с. 320, № 206 с. 326, № 222 с. 361-362, № 310 с. 534; Volumina Legum, V, 321.

до Відня, де мав бій з військом візиря, що залишив частину війська добувати місто, а сам з рештою війська рушив проти Я. Собіського, що в битві, яка мала місце під Віднем, турки були погромлені, й сам великий візир втік в малій купі, залишивши переможцям гармати, табор, що розгрому не уникнули й ті турецькі відділи, які залишилися добувати Відень¹⁾, Самовидець каже, що бій під Віднем мав місце „септеврія 13-го по рускому календарю“²⁾, тоді як бій під Віднем мав місце 12 вересня н. стиля³⁾.

Самовидець після оповідання про цю перемогу під Віднем каже про Я. Собіського, що „самъ король, в городѣ Виднѣ побувши и искупившия з иншими ксіонженти християнскими, з войсками великими пойшли наздогонѣ за везиромъ“.

Коли ще візьмемо до уваги, що раніш, в оповіданні про розгром турецької армії під Віднем, Самовидець споминає лише короля польського і його військо, не кажучи про військо інших держав⁴⁾, мусимо вважати, що Самовидець визнає участь в розгромі турок під Віднем лише польської армії. Тимчасом, в розгромі турецької армії під Віднем брали участь й відділи інших держав, як напр., австрійців, баварців, саксонців⁵⁾.

В дальшому, поруч з певними звітками про перебування Я. Собіського у Відні, рух антитурецького війська за армією візиря, розгром її біля Дунаю, біля мостів, при чому багато турок затонуло, міст підчас втечі їх обламався, про полагодження переможцями мостів і рух за турками, опустошення низки міст, при чому підчас цих всіх акцій багато нашів турецьких загинуло й попало в полон, при чому в складі бранців був і молдавський господар Дука⁶⁾, — Самовидець каже про ці бої антитурецької армії з турками, що „на всѣхъ потребахъ Турки шванковали“⁷⁾, але ж у битві Парканській 7 жовтня Я. Собіський зазнав значної поразки, сам був у великій небезпеці підчас цього розгрому й ледве врятував своє життя⁸⁾.

Крім того, з певним обмеженням можна прийняти й звістку Самовидця, що війську, яке залягав Собіський, в тому числі і з України, „зараз плагу давано“. В листі Я. Собіського до жінки від 7 жовтня маємо, що Менжинський, один з офіцерів, якому король доручив вербувати козаків для походу, ухвалив з козаками, що в Польщі козаки одержують тільки одяг, а гроші одержать у війську короля⁹⁾.

Причини цих непевних звісток треба з'ясувати віддаленістю літописця від цих подій, чому він і мав непевні відомості; при тому ж невдала

1) J. Hammer, XII, 113 ss.; Zinkeisen, V, 106-107; B. Erdmannsdörffer, I, 686 ff.; N. Jorga, IV, 192 ff.; L. Chrzanowski, Odsiecz Wiednia, B. Warsz. 1885, II, 248 dd.; T. Korzon, Dzieje wojen, II, 508 dd.; H. Delbrück, ibidem, 489

2) Лїтопись Самовидца, 158-159.

3) A. Helcel, III, 385 dd.; Acta historica, IV № 231 с. 371 dd., № 232 с. 376 dd., № 237 с. 387 dd., № 238 с. 391 dd., № 347 с. 591 dd., № 348 с. 621 dd.; Hammer, XII, 113; Zinkeisen, V, 106; B. Erdmannsdörffer, I, 686; Jorga, IV, 194; T. Korzon, Dzieje wojen, II, 509 dd.

4) Лїтопись Самовидца, 159.

5) Вищезгадані джерела й праці про бій під Віднем.

6) Pamiętniki Paska, 334; Hammer, XII, 119 ss.; Zinkeisen, V, 108 ff.; B. Erdmannsdörffer, I, 688 ff.; N. Jorga, IV, 195 ff.; T. Korzon, Dzieje wojen, III, 7 dd.

7) Лїтопись Самовидца, 159-160. Самовидець рахує чотири великих баталій за цю кампанію, яка кількістю і буде, коли будемо рахувати битву під Віднем, дві битви під Парканами, й битву біля Чексена, як рахують ці чотири битви дехто з дослідників (напр., Lawisse-Rambaud, VI, 842).

8) Hammer, XII, 126; Zinkeisen, V, 110; B. Erdmannsdörffer, I, 689; N. Jorga, IV, 196; T. Korzon, ibidem, 7-8.

9) A. Helcel, III, 401; Acta historica, VI, ч. 263 с. 446.

битва під Парканами 7 жовтня була покрита перемогою Я. Собіського над турками 9 жовтня під тими ж Парканами.

1684 р. Під цим роком в літопису маємо оповідання про справи й українські й позаукраїнські.

В оповіданнях про похід війська Куницького проти Туреччини, поруч з певними звітками, що Куницький, будучи над козаками старшим від короля, рушив з військом з Немирова у Білгородчину й Волощину, прибув до Тягиня, спалив там посад, а тільки замок залишився цілим, попустошив у цьому поході й інші волості, що на військо Куницького наступив син хана з ордою, після чого Куницький з невеликим відділом втік, залишивши козаків, а козаки, повернувшись, забили Куницького¹⁾, — Самовидець каже, що цей похід мав місце 1684 року²⁾, тоді як в дійсності ці події мали місце 1683 р.

В листі Самойловича до І. Новицького від 2 лютого 1684 р. маємо, що Самойлович одержав відомості від переяславського козака, спеціально посланого до Куницького на розвідку, що „Куницький зъ купою своєю, около дня святого Николы, мѣль потычку з Татарми, которые его въ тысячи коней передъ Тягинею поткали“, а в дальшому „на праздникъ Рождества Господня, зъ ночи, Куницкій, оставивши купу свою у нѣякойся переправи, самъ на передъ уходиль“³⁾. Маємо й виписку з листа Куницького з походу до каштеляна краковського від 10 грудня н. ст. 1683 р.⁴⁾ До 1683 р. відносить похід Куницького й сучасник Пассек⁵⁾. На початку 1684 р. („въ первыхъ дняхъ“) маємо вже й друковану працю про перші кроки цього походу Куницького⁶⁾.

Не можливо прийняти й звістку Самовидця, що після втечі Куницького орда „нѣ могла нѣчого учинити“ козакам, що й повернулися в цілості, тоді як свідчення вищевказаного переяславського козака й турецькі джерела кажуть, що козаки зазнали від татар великої поразки⁷⁾.

Що ж до інших звісток Самовидця про події цього року, ми можемо визнати певними його звістки про те, що на місце Куницького на чолі Правобережних козаків, що трималися Польщі, став Могила, що стояв в Немирові й вигнав турок з низки міст Правобережжя⁸⁾, що на весні того року ці козаки зробили невдалий напад на турок, що везли харч до Кам'янця, при чому цих козаків погромила орда, що потім наробила багато шкоди у підвладних польському королеві волостях⁹⁾, що того року поляки збирали проти турок військо з різних міст, в тому числі закликали з Лівобережжя, звідкіль люд і рушав до війська Я. Собіського,

1) Акты ЗР. V ч. 144 с. 175; Дополн. къ Актамъ Историч. XI, ч. 5 с. 12; Бумаги Флорентинск. Центр. Архива, П, 441, 443; Pamiętniki Paska. 333; Sękowski, Collectanea, II, 182 dd.; P. Gordon, Tagebuch, II, 15; T. Korzon, Dzieje wojen, III, 11.

2) Лѣтопись Самовидца, 160.

3) Акты ЗР. V, ч. 144 с. 174-175.

4) Дополн. къ Акт. Историч. XI, ч. 5 с. 12.

5) Pamiętniki Paska, 333-334; пор. J. Hammer, XII, 131 ss.

6) Исчезаніе турко-татарскаго могущества въ недавнемъ времени совершившемся во славу святого и животворящаго креста и христіанскаго вѣроисповѣданія, польскими козаками, обще съ валахами, и молдавцами, въ 1683 году, Бумаги Флорентин. Архива, ч. II, 434 і д.

7) Акты ЗР. V, № 144 с. 175; Sękowski, Collectanea, II, 185-186.

8) Акты ЮР. V, № 147 с. 177; Архивъ ЮЗР. III, т. 2 № 24 с. 94; A. Helcel, III, 439.

9) P. Gordon, Tagebuch, II, 24 ff.; Акты ЗР. V, № 147 с. 177; Доп. къ Актамъ Историч. XI, № 29 с. 90; певної кількості забитих при цьому козаків, чи близько п'ятсот, як каже Самовидець, чи інша кількість, я встановити не міг.

дарма що уряд Лівобережжя це забороняв¹⁾, що Я. Собіський ходив на чолі війська під Кам'янець, при чому це похід скінчився невдало для польського війська, воно потерпіло підчас відступу шкоду від орди, що Молдавія в наслідок цих війн зазнала спустошення²⁾. Вірними будуть і звістки Самовидця про привернення за наказом І. Самойловича за згодою царів від Польщі до Стародубовщини земель по Сожу³⁾, про дорожнечу хліба в Польщі⁴⁾, невдачі турок у війні з цесарцями⁵⁾.

Помилки, що маємо у Самовидця в оповіданнях про події цього 1684 р., є наслідок того, що Ракушка мешкав далеко від Правобережжя, отже, й не мав певних звісток про події в цій місцевості.

1685 р. Під цим роком маємо в літопису оповідання так про події, що відбулися на Україні, як і про події поза межами України.

В оповіданнях літопису про події цього 1685 р., поруч з певними звістками про прихід татарської орди в околиці Рашкова й шкоди від неї на Волині й Поділлію⁶⁾, про смерть С. Самойловича, за молодого віку⁷⁾, на четвертому році полковництва в Стародубі⁸⁾, про обрання 1685 р. київським митрополитом Федеона, князя Четвертинського, еп. луцького⁹⁾,

¹⁾ Акты ЗР. V, №№ 178-179; Gordon, II, 21, 31, 39.

²⁾ Дополн. къ Акт. Историч, XI, № 29 с. 93 і д., № 48 с. 148; Полн. Собр. Законовъ, II, № 1324 с. 598; А. Helzel, II, 428-429; Sękowski, II, 187-188; J. Hammer, XII, 158-159; J. Zinkeisen, V, 138; N. Jorga, IV, 203-204; T. Kozon, Dzieje wojen, III, 22.

³⁾ Доп. къ Акт. Историч, XI, № 82 с. 228, № 88 с. 240; М. Лилеевъ, Новые материалы, № 4 с. 41 і д.; Д. Эварницкій, Источники, I, 21.

⁴⁾ Gordon, II, 50, 57, 58, 59; Pamiętniki Paska, 338.

⁵⁾ Hammer, XII, 145 ss.; J. Zinkeisen, V, 117-118; Fessler-Klein, IV, 410 ff.; Lawisse-Ram baud, VI, 842-843.

⁶⁾ Археограф. Сборникъ VII, № 121 с. 153; Gordon, II, 60 ff., 80 ff., 89.

⁷⁾ Народився Семен Самойлович близько 1660 р. (А. Лазаревскій, Полкъ Стародубскій, с. 21; В. Модзалевскій, Малороссійскій Родословникъ, IV, 478).

⁸⁾ О. Лазаревскій вважає початок полковництва С. Самойловича в Стародубі з 1680 р. (А. Лазаревскій, Полкъ Стародубскій, 21); цього погляду додержується й В. Модзалевскій (В. Модзалевскій, Малоросс. Родослови. IV, 478), але ж ми маємо низку універсалів (правда в копіях, від 1680 і 1681 р.р. де полковником стародубським звуться Гр. Карпович і Т. Олексієвич. Універсали й листи Гр. Карповича: Черн. Істор. Арх. Арх. Дворян. Собр. № 2684 л. 16, № 202 л. 3, № 5299 л. 14, № 5015 л. 15, № 5168 л. 50, № 5008 л. 6, № 2380 л. 19; Обзор. Румянц. Описи, III, 457, 838-839; Матеріали, Тр. Черн. Арх. Ком. XII, № 59 с. 126 і д.; універсали Т. Олексієвича: Черн. Істор. Арх. Арх. Двор. Собр. № 5922 л. Р. л. 115, № 3434 л. 299, № 4698 л. 15, № 3991 л. 12. На таку велику кількість документів, що протирічать полковництву С. Самойловича з 1680 р., маємо й універсал С. Самойловича від 25 лютого 1680 р., де він зветься стародубським полковником (Арх. Черн. Двор. Собр. № 5068 л. 7, № 5142 л. 259, але ж і той в копії XVIII в.). Стольиць М. Головін, що був 9 липня 1680 р. під Путивлем у І. Самойловича, зазначає в своїйому звідомленні, що при гетьмані в складі старшини був і полковник „Стародубовской Григорей Коробченко“ (Моск. Арх. Мин. Иностран. Дел., Дела Крымские 1680 г., № 4). В листі цареві на початку 1682 р. І. Самойлович повідомляв царя, що на з'їзді старшини в Батурині минулого Різдва „указали оставити полковничество Киевское Костянтину Солонине, а на его мѣсто перевели есмы из Стародуба бывшаго полковника Григорья Карпова“ (д. т. Коровченка — тамож, Дела Малоросс. 1682 г. № 4). 1681 р. 12 квітня Семен і Григорій Самойловичи зустрічали в Батурині московських посланців з Криму, Тяпкіна й Зотова, в звідомленні яких обидва гетьманічі не звуться полковниками. (Звідомлення, с. 649 і д.). Все це дає підставу вважати, що С. Самойлович був полковником в Стародубі з 1681 р., від якого року й маємо його універсали (Черн. Істор. Арх., Арх. Двор. Собр. № 5063 л. 156, од 1 липня 1681 р.), так що Самовидець вірно каже, що С. Самойлович помер на четвертому році стародубського полковництва.

⁹⁾ Собр. Гос. Гр. и Догов. IV, № 173 с. 501 і д.; Источники Малор. Исторіи, I, 285 і д.; Арх. ЮЗ. Росс., ч. I т. 5, № 13 с. 62 і д., № 14 с. 65 і д., № 16 с. 80-81, № 17 с. 81 і д.; P. Gordon, II, 98 і д.; Н. Костомаровъ, Руина, 340; С. Соловьевъ, III, 999; К. Харламповичъ, Малорос. вліяніе, I, 220.

про невдалий для Туреччини хід війни з антитурецькою лігою¹⁾, Самовидець каже, що військо польське на чолі з Яблоновським і кавалером (п. т. мальтійським кавалером Є. Любомірським) ходило „у Венгерскую землю“, де взяло декілька замків у турок, а при поверненні назад через Буковину зазнало великої шкоди від орди. Причину ж, чому Я. Собіський не був на чолі війська в цьому поході, Самовидець бачить в тому, що „королю не дозволили сенаторове до войска ити“²⁾.

Тимчасом, не було 1685 р. цього походу поляків на Угорщину й захоплення ними там низки міст, а цей навадальй похід поляків був у Молдавію й у Буковину, при чому Я. Собіський не брав участі в цьому поході за хорістю³⁾.

Причину цих непевних звісток треба бачити в далекості літописця від цих подій.

1686 р. Під цим роком в літопису Самовидця містяться оповідання так про події, що стосуються безпосередньо до України, як і про події загально-європейські.

В оповіданнях цього року, поруч з певними звітками про приїзд на початку року „по Богоявлені“ до Києва з Москви через Батурин митрополита Четвертинського⁴⁾, про напад орди й шкоду від неї аж під Києвом⁵⁾, про невдачний похід польського війська на чолі з королем Я. Собіським на турок, підчас якого Я. Собіський, поставивши заслін біля Кам'янця, ходив з військом у Молдавію, до Дунаю, причому в цьому поході військо Собіського великої війни з турками не мало, а полякам тільки докучала орда на чолі з сином ханським, а сам хан залишився в Криму, беречучися нападу на Крим, про повернення війська Я. Собіського на зиму до Польщі⁶⁾, про поразки, що їх зазнали турки у війні того року від австрійців та інших (п. т. венеціян) у війні на Архіпелазі⁷⁾, про складення 1686 р. між Москвою й Польщею вічної угоди, згідно з якою Москва повинна була вести війну з Туреччиною й Кримом, для чого того ж року Москва й стала збирати військо, а Польща відмовилася від претензій на Смоленськ, Київ і Лівобережну Україну⁸⁾, — Самовидець

¹⁾ J. Hammer, XII, 177 ss.; Zinkeisen, V, 120-121, 131; Fessler-Klein, IV, 415 dd.

²⁾ Лїтопись Самовидца, 162-163.

³⁾ F. Dupont, 177 ss.; Zinkeisen, V, 138; T. Korzon, Dzieje wojen, III, 23.

⁴⁾ Архивъ Ю.-З. Россіи ч. I т. 5 № 30 с. 133-134, № 32 с. 136; пор. С. Соловьевъ, Історія, III, 1016

⁵⁾ Памятники Дипломатич. сношеній, VI, 1309, 1377; що ж до звітки літопису, що татари „порубали купцовъ коломийцовъ“, треба зазначити, що я не знайшов даних, які обмежували, або стверджували б цю звістку літопису; тільки в листі осавула Максимовича від 28 березня до полковника І. Новицького маємо, що люди чигирин-дубровські, послані за Дніпро, „найшли людей порубаныхъ у Капустиной человѣкъъ зъ-десятокъ. А то тыхъ добродѣю, людей орда порубала, о которихъ я передъ симъ давалъ вашей милости вѣдати“ (Акты ЗР. V, № 160 с. 192); можливо, що в даному випадкові ми й маємо цих купців коломийців. Що ж до самої назви „коломийци“, про них див. — Стороженки, VI, 423 і д.; 428, А. Лазаревскій, Полкъ Прилуцкій, 203-204; В. Модзалевскій, До історію коломийців у Гетьманщині, 78-79.

⁶⁾ Памятники Дипломатич. сношеній, VI, 1304, 1361, 1364, 1376 і д., 1385 і д., 1393 і д., 1442 і д., VII, 21 і д.; Источники Эварницкого, I, 44, 45, 64 і д.; F. Dupont, 195 ss.; J. Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, XII, 215-216; J. Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches, V, 138; T. Korzon, Dzieje wojen, III, 23-24.

⁷⁾ Hammer, XII, 203 ss.; Zinkeisen, V, 122 ff.; Fessler-Klein, Geschichte von Ungarn, IV, 420, 427, 430.

⁸⁾ M. Malinowski i A. Przewdzieski, Źródła do dziejów Polskich, II, 1 dd.; Полн. Собр. Законовъ, II, ч. 1186 с. 770 і д., ч. 1124 с. 835 і д.; Памятники Диплом. Сношеній, VI, 1045 і д., 1456-1457, 1485 і д., VII, 26-27, 57 і д., 94 і д.;

каже про закінчення цієї угоди, що „того ж року король польский Янъ Собеский присягу викональ в Яворовѣ, при послахъ его царского величества, при Борису Петровичу Шереметову с товарищи его, на вѣчну згоду з ихъ царскимъ величествомъ“¹⁾.

Тимчасом, присяга Я. Собіського на цій угоді мала місце у Львові. В одписці царям Б. Шереметева від 13 грудня ми маємо, що „день обѣщанію Кор. Вел-ва сенатори намъ декабря въ 12 день назначили. И того дня Кор. Вел-во во Львовѣ на своемъ королевскомъ дворѣ при сенатѣ обоего народу коруны полскіе и В. княжества Литовского при духовныхъ и мірскихъ и при многихъ урядникахъ своихъ передъ святымъ Евангеліємъ на подтверждающихъ вашей, В. Г-рей вашего Цар. Вел-ва и на своей Кор. Вел-ва грамотахъ при бытности насъ, холопей вашихъ, обѣщаніе свое учинилъ и грамоту свою подтверждающую нам отдалъ“²⁾. Потім, 14 березня 1687 р. підчас посольства цього ж Б. П. Шереметева в австрійського цесаря на цесарському прийомі дяк І. Волков казав, що згоду Москви з Польщею „Кор. Вел-во Польской взаимно при бытности насъ Цар. Вел-ва великихъ и полномочныхъ пословъ во Львове, своею Кор. Вел-ва присягою на подтверждающихъ обоихъ ихъ В. Г-рей грамотахъ передъ Святымъ Евангеліємъ утвердили“³⁾.

Оповідючи про повернення в зв'язку з цією угодою до Литви сел, раніш занятих козаками, літописець каже, що ці села „козаки заехали до полку стародубовского“⁴⁾, тоді як частина цих сел одійшла була до полку чернігівського.

В записі про повернення цих сел до Литви маємо прохання королевських послів про повернення „селъ, которыя по Сожъ рѣку недавними времени, послѣ послѣдней Комиссії, къ Стародубскому и Черниговскому полкомъ присвоены были“, і в згоді царів, що „хотя было безъ судей порубежныхъ и безъ справедливого розыску не довелось тѣхъ Посожскихъ селъ отдать, однакожь въ надежду вѣчнаго покоя, при концѣ временныхъ лѣтъ, въ сторону Его Королевскаго Величества нынѣ отдать повелѣли со всемъ тѣмъ, что онѣ при себѣ имѣли, и прилучили было къ Черниговскому и Стародубскому уѣздамъ“⁵⁾.

Причину непевної звістки про місце присяги Я Собіського треба бачити в тому, що літописець був далеко від цих подій і не мав певних звісток; помилка ж про села трапилася тому, що літописець, мешкаючи на Стародубовщині, заніс до літопису відомості тільки про свою місцевість.

1687 р. Під цим роком в літопису містяться оповідання про події, зв'язані з Кримським походом 1687 р.

В оповіданні про ці події, поруч з вірними звісткам, що військо московське збиралося на Слобожанщині й що похід розпочався з початку року⁶⁾, про рух війська Самойловича й московського до Самари, будову

Собр. Госуд. Грамотъ и Договоровъ, IV, ч. 178 с. 521 і д., ч. 179 с. 525 і д.; Источники Эварницкого, I, 27 і д.; Акты Арх. Экспедиции, IV, ч. 290 с. 428 і д.; С. Соловьевъ, III, 986.

1) Літопись Самовидца, 163 і д.

2) Памятники Дипломат. сношеній, VI, 1493; Н. Устряловъ, цит. праця, I, 171; С. Соловьевъ, III, 986.

3) Памятники Дипломат. сношеній, VII, 97.

4) Літопись Самовидца, 166.

5) Полное Собр. Законовъ, II, № 1183 с. 768; Н. Василенко, Територія України XVII в., 127. Що ж до оповідання Самовидця про пізній сніг того року на весні й про появу влітку великої кількості робаків — звісток про це я не знайшов

6) Р. Годоп. Tagebuch, II, 168; Переписка стольника А. Безобразова 1687 года, Чтен. въ Общ. Истор. и Древн. Росс. 1888, I, отд. III, 15.

мостів і переправу через цю річку, про велику кількість московського війська¹⁾, Самовидець, торкаючись керманчів московського війська в цьому поході, спочатку каже, що „старшими били Василій Галѣцинъ князь и бояринъ, а другій Шеинъ“; далі ж, оповідаючи про перехід козацько-московського війська через Самару, каже, що московське військо наступило, „з бояриномъ Василюемъ Василюевичомъ Галѣциномъ и при немъ бояре: Шеиновъ, Долгорукий, Змієвъ“²⁾.

Не кажучи про те, що Змієв мав чин окольного, як його звать і всі сучасні джерела, і в якому чині ми бачимо ще й пізніш 1697 р.³⁾, в похід проти Крима ще в кінці 1686 р. наказано йти з бояр, крім Голіціна, Шеїна й Долгорукого, ще й К. Щербатову⁴⁾; цих всіх бояр ми й бачимо в московському війську підчас цього походу, як це свідчать офіційні джерела, щодо цього походу⁵⁾.

Оповідючи про перехід козацько-московським військом р. Самари з початку походу на Крим, Самовидець каже, що підчас цього переходу р. Самари „споръ сталъ з гетманомъ, же мости попалено на Самарѣ по переходѣ козацкомъ“.

В дійсності ж факт цього спалення мостів мав місце під час цього походу вже тоді, як козацько-московське військо поверталось від Криму; про це ми маємо в чолобитній козацької старшини на І. Самойловича од 7 липня так: „Люля в 4 день самъ (ц. т. Самойлович) мости на рѣкѣ Самарѣ, войскомъ Окольного, Леонтя Романовича, строенные, онъ, Гетманъ, съ своими полками перешедъ, велѣлъ пожечь, а на той тамъ сторонѣ Боярина со всемъ войскомъ оставилъ, только два моста имѣющаго къ своей переправѣ, и принужденъ былъ Бояринъ новые мости дѣлать; и тотъ его поступокъ измѣнической учинился подъ войскомъ Государскимъ“⁶⁾. До Самари ж назад козацько-московське військо рушило од р. Конської в кінці червня, як про це повідомляв царів В. Голіцін, підчас цього відступу⁷⁾.

В дальшому, поруч з певними звітками про похід козацько-московського війська за маршрутом від Самари до Татарки, далі до Московки, до Каменки, до Конської й далі, покіль військо стало недалеко від Січі, звідкіль почався рух цього війська назад, а також про те, що до Січі послано козацько-московські відділи на чолі з Г. Самойловичем і Л. Неплюєвим⁸⁾, Самовидець каже, що підчас цього походу головне козацько-московське військо прийшло на річку „Янчуль“⁹⁾, але ж у джерелах цього походу маємо про прихід на річки Янчакрак і Карачакрак¹⁰⁾.

¹⁾ Моск. Арх. Мин. Юст., Белгор. ст. столб. № 1275 л. 676 (відписка В. Голіціна); А. Востоковъ, Къ исторіи пераго Крымскаго похода, Киев. Стар. 1886 № 2 с. 275 - 276; Н. Устряловъ, цит. пр., I, 304 - 306.

²⁾ Лѣтопись Самовидца, 166 - 167.

³⁾ Дворцовые Разряды, IV, 1042.

⁴⁾ Древняя Росс. Вивліоенка, XVI, 381 - 382; Пам. Диплом снош VI, 1458.

⁵⁾ Напр. Собрание Госуд. Гр. и Договоровъ, IV, № 187 с. 546, № 188 с. 570; Полн. Собр. Законовъ, II, № 1254 с. 869.

⁶⁾ Источники Малор. Исторіи, I, 301; 4 липня, як дату пожежі цих мостів, маємо й в копії доноса старшини на І. Самойловича, що переходується в Сівському столі (столб. 413, л. 20).

⁷⁾ Моск. Арх. Мин. Юст. Белгор. ст. столб. № 1275 л. л. 681, 725.

⁸⁾ Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел. Дела Крымские 1687 г. № 2; Моск. Арх. Мин. Юст., Белгород. ст. столб. 1275 л. л. 673 - 674, 677, 722 - 723 (відписки В. Голіціна); Записки де-ла-Невиля о Московіи 1687 г., Рус. Старина 1891 № 9 с. 446; Собр. Гос. Грам. и Догов. IV № 185 с. 539 і д.; Древняя Рос. Вивліофика XVII, 382; А. Востоковъ, цит. пр., 277; P. Gordon, II, 176 ff. -

⁹⁾ Лѣтопись Самовидца, 167 - 168.

¹⁰⁾ P. Gordon, II, 175; Моск. Арх. Мин. Ин. Дел. Дела Крымские, 1687 г. № 2; Моск. Арх. Мин. Юст., Белгор. ст. столб. 1275, л. л. 677 (одписки Голіціна); Д. Эвар-

Оповідючи про посилку козацько-московського війська до Січі, Самовидець каже, що „вислалъ гетманъ сына своего Григорія на той бокъ Днѣпра до Сѣчи, з войсками перебранними, з войскомъ великимъ, и москви на килка-десять тисячъ, над которимъ старшимъ ходилъ околничий Неплюевъ и Косоговъ“, тоді як Косогов знаходився в той час з московським військом на Запорозжжі.

Про це маємо й в листі І. Самойловича царям од 19 червня, де написано, що „послали есмы изъ обозовъ нашихъ внизъ Днѣпра имянно къ тому мѣсту, гдѣ стоитъ генералъ и воевода Григорій Ивановичъ Косаговъ, знатныя войска, бояринъ его милость отъ себя ближняго окольничего и воеводу и наместника Карачевскаго Леонтя Романовича Неплюева съ немалыми ратныхъ вашихъ Монаршескихъ людей тысячами, а я гетманъ отъ себя сына своего Григорья Ивановича полковника Черниговскаго, придавъ ему полные и съ его нарядомъ пушечнымъ полки“¹⁾. Маємо й в одписці Голіціна царям, що він і І. Самойлович Гр. Самойловича й Л. Неплюева 18 червня „в Запороги ко обозу генерала і воеводи Григорія Ивановича Косагова отпустили“²⁾. Про це ж є й в другій одписці Голіціна, що була одержана в Москві 6 липня, де маємо: „писали мы, холопи ваши, с капитаном с Филипомъ Сапоговимъ, что июня въ 18 день от устья рѣчки Карачекраку послалъ я, холопъ вашъ, ис полку от себя с вашихъ великихъ государей ратными людьми товарища моего окольничего и воеводу Леонтя Романовича Неплюева, да с нимъ велѣл быть товарищу ж моему генералу и воеводѣ Григорью Косагову с товарищи с вашими, великихъ государей, ратными людьми, которые у него в полку. А гетманъ Иванъ Самойловичъ послалъ регименту своего с вашими ж великихъ государей ратными людьми малоросійскихъ городовъ сына своего Григорья полковника Черниговскаго к Каменному Затону ко обозу вышеупомянутого генерала и воеводи для промыслу над городками сухимъ и воднымъ путемъ“³⁾.

В оповіданні про чолобитну козацької старшини на І. Самойловича Самовидець каже, що її подано кн. Голіціну, „як пришли на Кичету“⁴⁾, тоді як всі офіційні джерела кажуть, що це мало місце на р. Кильчені⁵⁾.

В дальшому, в оповіданні про зміну гетьмана, поруч з певними зв'язками про посилку цієї чолобитної царям і указ від них, що застав війська на Коломаку, про зміну гетьмана Івана Самойловича, про оточення гетьманського табору вночі й раду між козацькою старшиною й Голіциним, про арешт гетьмана⁶⁾, про ознайомлення Голіциним козаків з царським указом про дозвіл змінити гетьмана й обрати нового⁷⁾, чим і закінчилося в суботу гетьманство Самойловича, що тривало 15 років і один місяць⁸⁾, про рухи, що виникли у війську на старших, але що

ниці й, Історія Запорозькихъ козаків, III, 23. Щож до річки Терги й торських пеків, про які каже Самовидець, оповідаючи про марш московсько-козацького війська, акад. Д. Яворницький каже, що річка Терга невідома, а що торські пещи, це, напевно, пещані кучугури, що зараз біля с. Водяного на Мелітопольщині (там о ж, 22 - 23).

1) Собр. Гос. Грам. и Догов. IV № 185 с. 540.

2) Моск. Арх. Мин. Ин. Дел, Дела Крымские 1687 г. № 2.

3) Моск. Арх. Мин. Юст., Белгород. ст., столб. 1275 л. л. 722 - 723.

4) Лѣтопись Самовидца, 168

5) Моск. Арх. Мин. Юст., Севский ст. столб. 415 л. 3 (відписка В. Голіціна); Собр. Гос. Грам. и Догов. IV № 186 с. 542, № 177 с. 543, № 188 с. 565, 871; місцевість ця сучасний Кичкас (Ак Д. Яворницький, Дніпрові пороги, 66).

6) Моск. Арх. Мин. Юст., Севский ст. столб. № 415 л. л. 3 - 5 (відписка В. Голіціна), л. л. 38 - 43 (указ царів); Gordon, II, 184 - 185.

7) Моск. Арх. Мин. Юст., Севский ст. столб. 415 л. 53, Белгор. ст. столб. 1275 л. л. 638 - 639 (одписки Голіціна); Gordon, II, 187.

8) Гетьманом Самойловича обрано в червні 1672 р. (див. вище с. 116).

ці рухи були приборкані Москвою¹⁾ а також про розграбування на Україні багатих і близьких Самойловичеві осіб, що потім розбиралося судом (вже за Мазепи²⁾, про обрання нового гетьмана Мазепи й про ухвалу його, щоб не було оренд на напої на Україні³⁾, Самовидець каже: „Того жь часу новообраний гетманъ Иванъ Мазепа послалъ своихъ посланцовъ за Пороги до Сѣчи и до того войска. которое тамъ zostавало з Григоріємъ гетманенъкомъ, и до околничего Неплюева, ознаймуючи о перемѣнѣ гетмана и незичливости его противку ихъ царскихъ величествъ й войску запорожскому, и о постановленію нового гетмана“ і далі каже, що з цим „посилано Леонтія Черняка полтавского, Івана Ракушку Романовского сотника мглинского с товариствомъ и москалей чотири человекъ“⁴⁾.

Дійсний же розвиток подій був інший. Мазепу обрано гетьманом 25 липня, як це маємо в офіційних джерелах щодо цього обрання⁵⁾. Голіцин в одписі царям од 24 липня, ц. т. ще до обрання Мазепи, повідомляв, що „в Запороги к товарищу моему, к окольничему и воеводе к Леонтью Романовичу Неплюеву, я холопъ вашъ писалъ, чтоб он гетманского сына Григорья и переясловского полковника Леонтья Полуботка и Федора Сулима велѣлъ принять и держать у себя за караулом“⁶⁾. Про посилку посланців від Голіцина до Неплюева зі звісткою про зміну гетьмана й наказом заарештувати Гр. Самойловича, що мало місце в день скинення І. Самойловича з гетьманства, 23 липня, каже й Гордон⁷⁾. Неплюєв потім повідомляв Голіцина, що 30 липня до нього прибули білгородець І. Маслов і Л. Черняк і подали одписку Голіцина, з якої й стало відомо про арешт І. Самойловича⁸⁾.

¹⁾ Ці рухи були в тих відділах, що були з Г. Самойловнчем, і приборкав їх Неплюєв (Моск. Арх. Мин Юст., Севский ст., ст. 415 л. 114, звістки від Неплюєва); А. Востоковъ, Судъ и казнь Григорія Самойловича, Киев. Стар. 1889, № 1 с. 43 і д.; Розыскныя дѣла о Ф. Шакловитомъ, II, 581, а також і в війську, що було з Голіциним (Gordon, II, 187-188).

²⁾ Gordon, II, 191-192; Записки Невилля, Русск. Стар. 1891, № 9 с. 449; Сулимовскій Архивъ, Бумаги Сулимъ № 21 с. 25-26; Мотыжинскій Архивъ № 2 с. 1-2, № 3 с. 2-4; П. Лучицкій, Три документа къ исторіи бунта въ Малороссіи въ 1687 г. Киев. Стар. 1884 № 6 с. 406 і д.; пор. Отрывки изъ Лѣтописи Мгарскаго монастыря, Киев. Стар. 1889, № 4 дод. с. 45.

³⁾ Источники Малор. Исторіи, I, 319; Собр. Госуд. Грам. и Дого. IV № 187 с. 546; Полн. Собр. Закон, II, № 1254 с. 869, № 1258 с. 892. Поновив оренди Мазепа пізніш (П Лучицкій, Къ исторіи финансовъ и финансоваго управления въ Малороссіи XVII и XVIII в., 21 і д.; М. Тищенко, Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до віння XVIII в., 159).

⁴⁾ Лѣтопись Самовидца, 168 і д.

⁵⁾ Моск. Арх. Мин. Юст. Севский ст., ст. 415 л. 84-85 (одписка Голіцина); Собр. Госуд. Грам. и Догов. IV № 187 с. 546; Полн. Собр. Зак., II, № 1254 с. 869; Источ. Малор. Исторіи, I, 307, 323. 25 липня, як дату обрання Мазепи, вказує й Гордон, що був там (II, 189 і д.).

⁶⁾ Моск. Арх. Мин. Юст. Белгород. ст. ст. 1275 л. 642; пор. Собр. Госуд. Гр. и Догов., IV, № 188 с. 567; А. Востоковъ, Судъ и казнь Г. Самойловича, с. 41,

⁷⁾ Gordon, Tagebuch, II, 188.

⁸⁾ Моск. Арх. Мин. Юст., Севский ст. ст. 415 л. л. 112-113 (одписка Голіцина про одержані від Неплюєва відомості); А. Востоковъ, тамож, с. 42. Що ж до звістки Самовидця, що з Черняком був Іван Ракушка-Романовскій, сотник мглинський, даних, щоб заперечували, або стверджували б цю звістку, я не знайшов. Тут тільки може виникнути питання, чому Самовидець зве І. Романовського сотником мглинським, тоді як на Коломацьких статтях 1687 р. мглинським сотником підписався Григорій Семенов (Собр. Гос. Гр. и Догов., IV, № 186 с. 559). Маємо Ів. Романовського мглинським сотником 1686 р. (універсал Як. Самойловича, полковника стародубського, від 9 жовтня 1686 року, де згадується „панъ Иванъ Романовскій сотникъ мглинскій“ Арх. Черніг. Двор. Собр. № 5063 л. 157, копія) і восени 1687 р. (універсал Мазепи сотникові мглинському І. Романовському від 4 жовтня 1687 р., тамож, № 5161 л. 15 копія; Український Архив, I, 343). Міг один з них (Ракушка, або Семенов) бути й сотником наказним, бо ж уряд наказного сотника існував у XVII в. (Мѣстечко Борисполе въ XVII вѣкѣ, № 125 с. 94, № 133 с. 105; М. Слабченко, Малорусскій полкъ; 126).

Не можна погодитись і з оповіданням Самовидця, що після скинення І. Самойловича з уряду „старшина козацька видячи, же в небитности гетмана своєю волею по городахъ почала ся розширяти, преслили боярина Голѣщина жеби войску позъволилъ волними голосами обрати собѣ гетмана, на що позволилъ бояринъ радѣ бити“, і наступним описом маємо обрання Мазепи на гетьмана.

Але ж Самойловича скинено з гетьманства 23 липня. 24 липня, як свідчить и Гордон, була ухвалена Голіциним і козацькою старшиною рада для обрання нового гетьмана, а 25 липня обрано на гетьмана Мазепу¹⁾. Не могла за такий короткий час дійти до українських міст звістка про скинення Ів. Самойловича з уряду, викликати заколоти по містах, при чому про ці заколоти по містах вже стало відомо не пізніш 24 липня, коли ухвалена рада, козацькій старшині й Голіцину в таборі на Коломаці. Та й Гордон свідчить, що про заколоти по Україні довідалися в війську Голіцина лише 30 липня²⁾.

В дальшому, поруч з певними звістками про арешт за згодою війська Г. Самойловича й Л. Полуботка й видачу їх Неплюєву, про забиття під час повстання в війську Г. Самойловича повстанцями Л. Горленка³⁾, про рух козацько-московського війська додому, страти московських відділів під час цього відходу від Криму⁴⁾, про заслання І. Самойловича та його сина Я. Самойловича до Сибіру⁵⁾, Самовидець, оповідаючи про долю Г. Самойловича, каже, що останнього „взялъ з собою околничій до города Сѣвска и тамъ, по многихъ спиткахъ, голову оттяли“⁶⁾.

Тимчасом, Г. Самойловича катовано один раз, бо в справі про слідство над ним маємо лише, що „Гришка Самойловъ в застенке во всех спорныхъ словахъ распрашиванъ накрѣпко и пытанъ; а пытка ему была на стряске висел с полчаса и тянутъ дважды да ему ж было пятнадцать ударовъ“⁷⁾. Про це катування А. Востоков каже, що вона (спитка) „не была особенно жестокой“⁸⁾; з цим поглядом не можна не погодитись, маючи на увазі жорстокість московських тортур за тих часів.

Оповідючи про конфіскацію майна Самойловичів, Самовидець каже, що „маетности ихъ усѣхъ трохъ, гетманскую и синовъ его переписано било до скарбу царского, а напотомъ велено (всп. Козельського „а напотомо вернено и отдано новопоставленому гетману, такъ грошѣ, сръбро, шати“) сръбро, шати, чого незличоная рѣчь была, жеби тоє на потреби войсковые обернено било; усе тоє зостало в Батуринѣ“, тоді як майно Самойловичів не все залишено в Батурині на потреби військові.

21 пунктом статтів Коломацьких, прийятих при обранні Ів. Мазепи ухвалено на прохання гетьмана й старшин, щоб майно Самойловичів віддали на військовий скарб: „Великие государи и Великая Государыня ихъ царское Пресвѣтлое Величество пожаловали ихъ по ихъ челобитью, указали изъ пожитковъ Ивана Самойлова и дѣтей его отдать имъ въ войсковый скарбъ половину, а другую половину указали взять въ свою

1) Gordon, Tagebuch, II, 188-189.

2) Тамож, II, 191-192

3) Моск. Арх. Мин. Юст., Севский ст. столб, 415 л. л. 114-115, 117-118 (вісті від Л. Неплюєва); Собр. Гос. Гр и Догов. IV № 188 с. 567; Древн. Рос. Вивліофика XVII, 360; Gordon, II, 194.

4) Акты ЗР. V ч. 172 с. 211-212; Записки Невилля, Рус Стар. 1891 ч. 9 с. 447.

5) Источники Малор. Исторіи I, 327 і д.; А. Востоковъ, тамож, 61 і д.; Записки Невилля, 449. Що ж до звістки Самовидця, що дружину І. Самойловича одіслано на життя до Седнева, побічне ствердження цього маємо в дозвілі їй залишитися на Україні (Источн. Мал. Ист. I, 332)

6) Лѣтопись Самовидца, 172 і д.

7) Моск. Арх. Мин. Юст., Севский ст. столб. 415 л. 191.

8) А. Востоковъ, Судъ и казнь Г. Самойловича, 60.

Великихъ Государей Ихъ Царскаго Пресвѣтлаго Величества казну¹⁾. Восени 1687 р. з Москви для цього розподілу майна Самойловичів послано на Україну стольника С. Неплюева й дяка М. Жеденева. С. Неплюев і М. Жеденев прибули до Батурина 29 жовтня²⁾ й тут 1 листопада „стольникъ и воевода Семень Протасьевичъ Неплюевъ, да дякъ Михайло Жеденевъ, да зъ ними генералная старшина, судьи Михайло Вуяхевичъ да Сава Прокоповъ, да кievской полковникъ Константинъ Солонина, да полтавского полку обозный Прокопъ Левенецъ, да лубенской сотникъ Андрей Яковлевъ, да Батуриной канцелярии Сава Степановичъ, Ивана Самойлова и дѣтей ево Гришковы и Якушковы животы, червоные золотые, и таляри, и мелкіе серебряные денги, серебряную посуду, списавъ все имянно, разделили на двѣ половины; и одну половину червонныхъ золотыхъ и талярей и мелкихъ денегъ и серебряной посуды онъ стольникъ и воевода и дякъ приняли въ казну великихъ государей и великой государыни, ихъ царского величества, а другую половину червонныхъ золотыхъ и талярей и мелкихъ денегъ и чехи, сколько ихъ объявилось, всѣ, также и платье всякое, соболье и лисье, и золотное, и бархатное, и отласное, и камчатое, и матеріи и золотыи и полковыи и всякія, Ивана Самойлова и дѣтей ево Гришковы и Якушковы животы, и лошади и всякую скотину отдали въ казну жъ великихъ государей и великіе государыни благовѣрное царевны, ихъ царского величества, въ войсковой скарбъ войска запорожского обоихъ сторонъ Днѣпра гетьману Ивану Степановичю и генеральной старшинѣ и всему войску запорожскому на жалованье ихъ же царского величества малороссийскихъ городовъ ратнымъ людемъ“, і далі маємо опис і розподіл майна Самойловичів на дві частини: до царської казни й гетьманові³⁾.

Що ж до причини, чому маємо в літопису ці непевні звістки, треба вважати, що одні з них трапилися з того, що літописець не брав участі в цих подіях, отже й не мав певних звісток (керманців московського війська, час спалення мостів на р. Самарі, місце перебування Косагова, послілку посланців до Неплюева, долю майна Ів. Самойловича); оповідання про численні катування Г. Самойловича вміщено в літописі з антипатії літописця до Москви, як говорилося вище⁴⁾. Оповідання про прохання старшини обрати гетьмана, щоб не поширювалася сваволя по містах, внесено літописцем з прихильності до Мазепи, щоб цим виправдати посліпшне обрання його в гетьмани, без збору всього війська; в невірних назвах річок (Янчул і Кичета), на мій погляд, маємо описки невідомо кого, чи Самовидця, чи переписувачів літопису.

1688 р. Під цим роком, як і за попередніх, у літопису Самовидця маємо звістки так про події, що стосуються України, як і про події позаукраїнські.

В оповіданнях про події цього року, поруч з певними звістами, що війську наказано готуватися до походу під городки (в літопису Кизикермень і Ослам городок), що військо козацьке зимою було напоготові для

¹⁾ Собр. Гос. Гр. и Догов. IV, ч. 187 с. 557; Полн. Собр. Закон. II, ч. 1254 с. 879; Источники Малороссийской Исторіи, I, 318, 324.

²⁾ Русская Истор. Библиотекa, VIII, 949 і д.

³⁾ Рус. Истор. Библиотекa, VIII, с. 957 і д (справа про майно Самойловичів); про дальший розподіл на Москві майна Самойловичів, взятого до царської казни—Источ. Малор. Исторіи, I, 325-326.

⁴⁾ Про це вище, с. 128.

походу¹⁾, про збудування городка на Самарі, осадження його пішим і кінним військом, постачання запасами й повернення після цього війська козацького й московського з старшиною²⁾, про те, що того ж року польське військо стояло біля Кам'янця й мало невдалі для себе бої з білгородською ордою³⁾, а царське військо погромило того ж року турок і захопило низку міст, в тому числі й Білград, столицю сербську⁴⁾, і що господар мультянський здався цареві⁵⁾, літописець оповідає, що „того ж року ходило войско козацкое, по розказанню гетманскомъ, под Очаковъ и посадъ узяли, випалили и людей вистинали, тилко замокъ zostалъ в цѣлости“⁶⁾. З цієї звістки треба робити висновок, що був захоплений один посад.

В листі ж козацької старшини від 29 жовтня з цього походу до Мазепи маємо, що 19 жовтня в п'ятницю, „спорядивши все войско конно и пѣшо, якъ належить до военного експерименту, под Очаковъ город притянулисмо, и там з татарами и янъчарами поля давши одних у замокъ, а других у воду з маджар от Кальги салтана на тотъ часъ з виправою простуючихъ ку домам в Кримъ до хана, за щастям православних монарховъ нашихъ, а вельможности вашой пана нашего милостивого и добродѣя величайшаго печаловитим рейментарским радѣніємъ угналисмо, и ясиру насотце душъ отгромили, в остатку посадъ одинъ и другий, такъ теж и пашнѣ в гумнах випаливши остатокъ бидло и вовъцѣ, що змогна било загорнувши, повернулисмося назад того ж дня“⁷⁾. Потім, на підставі цієї звістки Мазепа повідомляв царів, що підчас цього походу під Очаков козаки взяли два посади⁸⁾. Все це й свідчить, що в оповіданню Самовидця — Ракушки про події цього походу ми маємо діло з непевним оповіданням.

Причину цієї непевної звістки треба бачити в тому, що літописець був далеко від цих подій і тому не мав певних відомостей.

¹⁾ В листі Мазепи до В. Голіціна від 24 березня 1688 р. з Батурина маємо, що „поход подъ Казикермень преможною монаршею их царскаго пресвѣтлого величества волею назначенный есть дѣло великое“ і далі Мазепа пише, що буде радитися в цій справі з Л. Неплювним і Г. Косаговим (Моск. Арх. Мин. Ин. Дел. Малор. подлин. грамоты № 536/518); писма гетмановъ, 388; Пам. диплом. сношеній, VП, 317; Істочники Еварницкого, I, 98, 134, 136; Моск. Арх. Мин. Ин. Дел. Дела Малорос. 1688 г. ч. 28 (чернетка царського наказу од 22 лютого 1688 г.).

²⁾ Gordon, Tagebuch, II, 210-211, 224, 228; Істочники Еварницкого, I, 113, 133 і д., 141 і д., 158 і д., 165 і д., 175, 181, 195 і д.; Пам. диплом. сношеній VП, 341-342; Записки Желябужского, 15; Розыскныя дѣла о Ф. Шакловитомъ, II, 581; Чт. в Общ. Ист. и Древн. Рос. 1887, I, Отд. V, 146 і д.; Записки Невилля, Рус. Стар. 1891 ч. 9 с. 450; Москва въ 1687-1688 гг. Рус. Стар. 1873, № 9 с. 128-129; Д. Еварницкій, Історія, III, 113, 133 і д.; Н. Устряловъ, I, 213; Н. Оглоблинъ, Воеводскія „вѣстовыя отписки“ XVII в., какъ матеріалъ для исторіи Малороссіи, Киев. Ст. 1835 № 7 с. 399; пор. Археогр. Сборникъ VII, № 126 с. 159; А. Востоковъ, Посольство Шакловитого къ Мазепѣ въ 1688 г., Киев. Старина 1890, ч. 5 с. 207-208, 215-233. Опис місцевості, де збудовано цього городка див. Респісь что по осмотру стряпчаго Ивана Коломина и ратныхъ людей, около рѣки Самары, вверхъ на той рѣкѣ, какихъ лѣсныхъ угодій и всякихъ вѣрностей, и урочищъ и бродовъ, Лѣт. Занятій Археогр. Комиссіи, в. I, отд. II, 60 і д.

³⁾ Gordon, Tagebuch, II, 221; Істочники Еварницкого, I, 174-175, 183. Н. Устряловъ, тамож, I, 213, 214; А. Востоковъ, Посольство Шакловитого, 225.

⁴⁾ Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, XII, 226 ss.; Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches, V, 146; Fessler-Klein, Geschichte von Ungarn, IV, 463 ff.; В Erdmannsdörffer, Deutsche Geschichte, I, 730-731.

⁵⁾ Fessler-Klein, IV, 467; А. Востоковъ, Посольство Шакловитого, с. 207, 224. Що ж до звістки Самовидця під цим роком про сарану — певних джерел про це я не знайшов.

⁶⁾ Лѣтопись Самовидца, 174-175.

⁷⁾ Моск. Арх. Мин. Ин. Дел. Малор. Подлин. Грамоты № 569/588.

⁸⁾ Писма гетмановъ, 394.

1689 р. Цей рік містить оповідання про події другого Кримського походу українсько-московського війська й події, зв'язані з подорожжю Мазепи до Москви.

В оповіданні про події Кримського походу, поруч з певними звістками про рух у похід з Москви на початку року, великим постом, великого війська на чолі з В. В. Голіциним¹⁾, Самовидець каже, що Голіцин рушив у похід з „іними бояри: Шеиномъ, Долгорукимъ, Змієвимъ, Шереметовимъ“²⁾, тоді як Змієв був лише окольничим³⁾. В дальшому, оповідаючи цілком вірно про рух у похід козацького горбодового й охотного війська на чолі з гетьманом І. Мазепою, Самовидець каже, що в цей похід „гетманъ войска запорожского, Иванъ Мазепа вийшолъ шстой неделѣ в постъ великий передѣ Воскресеніемъ Христовымъ“.

Шостий тиждень великого посту 1689 р. розпочався з 18 березня⁴⁾, а в одписці Голіцина царям від 19 березня з Ахтирки маємо, що „писалъ ко мнѣ гетманъ Иванъ Степановичъ, что и онъ регименту своего съ полки 17-го жъ числа марта изъ Батурина вышелъ“⁵⁾.

В дальшому, поруч з певними звістками про об'єднання козацького й московського війська на Самарі, переправу через Самару й рух до Перекопу мимо Січі, не займаючи турецьких городків на Дніпрі, про першу зустріч з татарами, не доходячи Чорної долини, і стички з ними, про великі бої другого дня (ц. т. 16 травня) в дальшому поході з татарами, на чолі яких був хан⁶⁾, при чому в цьому бою хоч татари й були одбиті, але від татар потерпіли шкоду полки сумський і ахтирський⁷⁾, про дальший рух наступного дня до Колончаку, при чому в цьому марші хан „идучи коло войска вѣшался“⁸⁾, Самовидець каже, що після сутичок на третій день зустрічі з татарами (ц. т. 17 травня) козаки й Москва

1) В. Голіцин прибув до Сівецьку 27 лютого, а 19 березня був уже в Ахтирці (Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Крымские 1689 г. ч. 1, одписка В. Голіцина царям і Софії; Н. Устряловъ, I, 357; про велику кількість московського війська, Н. Устряловъ, I, 385 і д.

2) Лѣтопись Самовидца, 175-176.

3) Про це вище с. 352.

4) Горбачевскій, 7, 30.

5) Н. Устряловъ, I, прил. 9 с. 357; про намір Мазепи рушити в похід з Батурина 17 березня маємо й в листі його до І. Новицького (Акты ЗР. V ч. 188 с. 222).

6) Н. Устряловъ, I, прилож. 9 с. 361 і д.; Лист Гордона до Єроля, у Устрялова, I, 309 і д.; Записки Невіля, Рус. Старина 1891 № 11 с. 242.

7) Археографическій Сборникъ, VII, ч. 131 с. 164; Невиль, 224; в листі Гордона до Єроля маємо, що татари напали на два черкаських полки, без назви, на які саме; що це були полки сумський і ахтирський, як це каже Самовидець, видно, крім вищенаведених джерел, і з відомостей про страти московського війська в цих боях, де страти сумського й ахтирського полків дуже великі, більші, ніж в інших відділах московського війська (у Устрялова I, 373-374); що ж до звістки Самовидця, що татари зробили напад на ці полки, „отвернувши от полку стародубовского и прилуцкого“ даних, що стверджували або обмежували б цю звістку, я не знайшов.

8) Про бої третього дня, ц. т. 17 травня, ми маємо різні звістки в двох головних джерелах, що до цих подій: у Гордона, а також в одписках Голіцина й Неплюєва, вміщених у Устрялова Гордон, учасник цього походу, каже, що 17 травня татари, хоч і показувалися з різних боків, але напад на військо не робили. Голіцин і Неплюєв навпаки ж кажуть, що й 17 травня мали місце з боку татар „бои великіе и жестокіе, напуски непрестанные во весь же день“. Перевагу тут з цих двох джерел Устрялов цілком вірно дає Гордону (Н. Устряловъ, I, 222 і д.), бо Гордон тут не був зацікавлений зменшувати чи збільшувати в своєму листі перемоги козацько-московського війська, тоді як Голіцин і його приближники Неплюєв давали події в невірному вигляді, щоб цим збільшити свої подвиги, бо й для Голіцина й для царевни Софії справа вдалого походу на Крим була справою першорядною для їхньої політики. Неплюєв же був людиною дуже близькою до Голіцина. Притому ж реляція Неплюєва в опісі цих боїв 17 травня місцями повторює реляцію Голіцина. Свідомство Самовидця, що, як зазначено вище, участі в цьому поході не брав, а чув про події від інших осіб, учасників походу, про те, що третього дня бою хан тільки „идучи коло войска вѣшался“, побічно стверджує звістки Гордона.

„стали на Каланчаку и ханъ поїшоць до Перекопу; изъ Каланчаку, переночовавши, на Тройцу подъ Перекопъ прийшли“¹⁾).

С цього оповідання виходить, що козацько-московське військо прийшло до Колончаку напередодні приходу під Перекоп. Але ж в дійсності було не так. Голіцин в одписці царям про бої 17 травня каже, що „того жъ числа пришли мы на Колончакъ“²⁾; про 17 травня, як дату приходу козацько-московського війська до Колончаку, маємо й в одписці Л. Неплюева царям з походу³⁾. До Перекопу ж козацько-московське військо прийшло 20 травня; цю дату маємо в одписках Голіцина й Неплюева царям⁴⁾, в листі Гордона Єролю⁵⁾, в царських листах від 31 липня до цесаря Леопольда⁶⁾, і венеційського сенату й Морозині⁷⁾, в листі Голіцина і його похідних товаришів до Я. Собієського в поході від Криму⁸⁾, в записках Невіля, який мав відомості від поляків, що були при війську підчас цього походу⁹⁾, і в офіційних джерелах московського уряду з приводу цих подій¹⁰⁾.

В дальшому, поруч з певними звітками про висилку від хана після приходу козацько-московського війська під Перекоп посланців про згоду¹¹⁾, рух козацько-московського війська від Перекопу до Самари, де Москва залишила тяжкі гармати, про розпуск війська, що дуже потерпіло від безвіддя й стратило багато коней¹²⁾, про повернення І. Мазепи до Батурина¹³⁾, Самовидець каже, що, підчас відступу козацько-московського війська з-під Перекопу, війську „бѣлагородская орда зразу докучала по сторонахъ“¹⁴⁾.

В одписці ж Голіцина царям про цей відхід маємо, що „въ томъ отходѣ Бѣлгородскія орды и изъ городовъ Турецкія силы и Черкасы, которые оставались в поляхъ, имѣли съ нами бои непрестанные и окрестъ нашихъ обозовъ въ степяхъ травы жгли мая 30 число“; це дослівно повторюється й в одписці Л. Неплюева¹⁵⁾.

Далі, поруч з певними звітками про подоріж І. Мазепи до Москви, де Мазепу і його прибічників гарно прийнято, обдаровано й відпущено¹⁶⁾, не дивлячись на ті заколоти, що були тоді в Москві, ц. т. падіння партії царевни Софії й В. Голіцина¹⁷⁾, що Мазепа повернувся додому близько

1) Лѣтопись Самовидца, 176.

2) Н. Устряловъ, I, прилож. 9 с. 371.

3) Тамож, 374.

4) Тамож, 371 - 372, 375.

5) Тамож, 310.

6) Пам. Диплом. Сношеній, VII, 414.

7) Тамож, X, 1376.

8) Сборник Муханова, № 169 с. 235.

9) Записки Невіля, Рус. Стар. 1891, № 11, с. 246, 248.

10) Полн. Собр. Закон., III, ч. 1340 с. 19; Собр. Гос. Грам. и Догов. IV, № 198 с. 599, ч. 300 с. 448; Акты Археограф. Эксп. IV, № 300 с. 448.

11) Н. Устряловъ, I, прилож. 9 с. 372 і д.; Разыскныя дѣла о Ф. Шаховитомъ, III, 991 і д.; В. Смирновъ, Крымское ханство, 625 - 626.

12) Н. Устряловъ, тамож, с. 377; Пам. Дипл. Снош. VII, 418 - 419, X, 1378, 1380 - 1381; Сборникъ Муханова, ч. 169 с. 236; Дополн. къ Актамъ Истор. X, № 5 с. 19 - 20; Археограф. Сборникъ VII № 131 с. 164 - 165; Разыскныя дѣла о Ф. Шаховитомъ, III, 995; Лист Гордона Єролю.

13) P. Gordon, Tagebuch, II, 462; Генер. слѣдствие о маестр. Чернигов. полка, 625; Акты ЗР. V № 190 с. 224.

14) Лѣтопись Самовидца, 176 - 177.

15) Н. Устряловъ, тамож, с. 372 - 373, 376.

16) Моск. Арх. Мин. Юст. Книги Малоросс. Приказа, ч. 57 (справа про перебування Мазепи в Москві); Акты ЗР. V, ч. 191 с. 224, № 192 с. 226; Сборникъ выписокъ изъ архивныхъ бумагъ о Петрѣ Великомъ, I, 91; Древняя Рос. Вивліое. XVII, 30 - 31; Gordon, II, 268.

17) Н. Устряловъ, II, 54 і д.; М. Погодинъ, Семнадцать первыхъ лѣтъ... Петра Великаго, 164 і д.; Е. Шмурло, Паденіе царевны Софій, ЖМНП. 1896 № 1 с. 85 і д.; С. Соловьевъ, III, 1070 і д.

покрови¹⁾, що козацьке військо до цього часу стояло на залозі від татар біля Дніпра²⁾, Самовидець каже, що Мазепа „на Москву поїшоль съ полковниками нѣжинскимъ, чернѣговскимъ, миргородскимъ и гадяцкимъ, маючи з собою козаковъ с пятьсотъ“³⁾.

Тимчасом, 13 серпня 1689 р. Мазепа подав у Москві спис осіб, що прибули з ним до Москви. В цьому спискові маємо з козацької вищої старшини таких осіб: „обозной Василей Борковской..., судья Сава Прокоповъ..., писарь Василей Кучубей..., ясауль Андрѣй Гамалѣя..., бунчужной Еюимъ Лизогубъ..., Полковники, черниговской Яковъ Лизогубъ..., полтавской Федоръ Жученко..., нѣжинской Степанъ Забѣла..., миргородской Данило Апостоленко..., Лубенской Леонтей Свѣчка“⁴⁾. В пізнішій справі про перебування Мазепи в Москві 1703 р. маємо розрядну виписку, що 1689 р. з Мазепою приїжджали до Москви „генеральной старшини : обозной, судья, писарь, ясаул, бунчужной — всего пять человекъ, да полковниковъ : черниговской, полтавской, нѣжинской, миргородской, лубенской — всего пять человекъ“⁵⁾.

Оповідав, нарешті, Самовидець, що на Москві „боярь значнихъ потрачено : Галѣцина, Шогловитого, Неплюева и иныхъ немало казнено“⁶⁾, тоді як в дійсності з названих трьох осіб страчено, разом з другорядними діячами цих подій, лише одного Шакловитого, що був не боярином, а окольничим⁷⁾. Л Неплюева заслано на Колу, де він і помер 4 червня 1698 р.⁸⁾; також і В. Голіцина заслано в заслання, де він і помер в Волокопинецькій волості 21 квітня 1714 р.⁹⁾.

Крім того, з певним застереженням треба поставитися до звістки Самовидця, що, підчас боїв у поході на Крим, забито „сина ханского“¹⁰⁾, бо ствердження цієї звістки я не знайшов.

Що ж до причин, чому трапилися в літопису Самовидця ці помилки, їх треба вбачати в тому, що Ракушка був далеко від цих подій і тому часто не мав певних відомостей.

1690 р Під цим роком маємо в літопису оповідання про різні події, переважно українські.

В цих оповіданнях, поруч з певними звітками про морову пошесть в Самарі весною, під яку помер і воевода (ц. т. Олексій Іванович Ржевський), і мор в інших місцях¹¹⁾, літописець каже, що від цієї пошести в Самарі „усе вимерло“.

Насправді ж справа стояла трохи інакше. У листі Мазепи до царів од 17 травня маємо, що „на Самарѣ в Новобородицкомъ городѣ моро-

1) Письма къ полковнику Запорожскаго войска Іліи Новицкому, Чт. въ Общ. Ист. и Древн. 1863, 1, 5 с. 50; Акты ЗР. V ч. 194 с. 227; Черніг. Істор. Архив., Арх. Двор. Собр. № 5296 л. 3, № 5922 літ. Д л. 33, № 773 л. 3 (універсали Мазепи від 1 жовтня 1689 р. з Батурна).

2) Моск. Архив Мин. Юстици, Кн. Малор. Приказа ч. 57 л. л. 172, 236 - 237 (листи стародубського полк. Миклашевського до Мазепи з табору під Переволочною); Акты ЗР. V № 192 с. 225

3) Лѣтопись Самовидца, 177.

4) Моск. Архив Мин. Юстици, Книги Малор. Прик. № 57 л. л. 17 - 18.

5) Тамож. № 115 л. 290

6) Лѣтопись Самовидца, 178.

7) Розыскныя дѣла о О. Шакловитомъ, I, скрізь, IV, 565 і д.

8) Тамож, II, 533 і д., 574 - 575; Описаніе документовъ и бумагъ, хранящихся въ Моск. Архивѣ Мин. Юстици, XVII, 230.

9) Розыскныя дѣла о О. Шакловитомъ, III, 1 і д., 1455 - 1456.

10) Лѣтопись Самовидца, 176.

11) Источники Эварницкаго, I, 249 - 250, 253; Gordon, Tagebuch, II, 306, 308, 317.

воє вшалося повѣтрє, отъ которого люде рейменту¹ моего, тамъ на службѣ вашой монаршой будучи, ужаснувшись, повѣкали, о которомъ моровомъ повѣтрѣ якє нынѣ ко мнѣ отъ полковниковъ полтавского и миргородского принесены писма, тыи я в приказъ Малыя Росїи для вѣдомъ вамъ, великимъ государямъ, посылаю, в якихъ то писмахъ совершенное изображено извѣщенїе, же тое моровое повѣтрє люто простерлося, отъ которого и самъ околничый и воевода Алексѣй Ивановичъ Ржевскїй с синомъ своимъ умеръ и многіе ратные ваши великихъ государей люде скончилися, а иные з Новобогородицкого города уйшовши, то по степахъ, то по байракахъ, то по лугахъ и островахъ днѣпровыхъ тулалися и по тѣхъ розныхъ мѣсахъ одны померли, а другіе еще живо обрѣтаючися, одинъ одъ другого крїются⁴).

Що ж до звѣстки Самовидця, що „того жъ року до городка Самари козаки на залогу чергою полками ходили по чверти року“, ц. т. по 3 місяці²), до неї треба поставитися обережно, бо ми маємо відомості про перебування козаків на цій залозі й по три місяці³) й по два місяці⁴).

Так само з обережністю треба поставитися до звѣстки Самовидця про похід козаків „под Очаковъ“, бо я не знайшов відомостей про похід 1690 р. козаків під Очаків, а лише знайшов про похід запорожців водою під турецькі городки на Дніпрі⁵) й про похід козаків під Казикермень⁶).

Причину цієї непевної звѣстки можна з'ясувати тим, що літописець, бувши далеко від цих подій, не знав їх у подробицях.

1691 р. Під цим роком в літопису Самовидця ми маємо оповідання про війну австрійців і Польщі проти Туреччини.

В оповіданні про війну австрійців проти турок Самовидець оповідає, що турецьке військо розгромлено й сам візир загинув у бою проти царців, над якими „старшимъ билъ ксіонже Дебадентъ енералъ“, й що розгром цей мав місце „под Баланкеромъ, недалеко Варадина“; після цього, каже Самовидець, царське військо заняло Венгрію, Молдавію й Валахію й царську залогу поставлено „в Сочавѣ“. Далі ж Самовидець каже, що, „любо такъ великое звѣтяжство цар одержалъ, однакже отмѣна великая стала“, бо в зв'язку з сваволею царських відділів у Білграді серби віддали туркам Білград, після чого „и земля Сербская при Турчину составала по самий Будинъ“⁷).

Тимчасом, на чолі царського війська в цій битві, де погромлено турок і де загинув їх візир, був маркграф Людвіг Баденський, а битва ця мала місце в серпні 1691 р. біля Саланкемена⁸). Білград і велику територію біля нього турки захопили після облоги й штурму 8 жовтня 1690 року⁹). Сочаву ж 1691 р. захопили не царці, а поляки¹⁰).

1) Источники Эварницкого, I, 249 - 250.

2) Лѣтопись Самовидца, 179.

3) Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Малорос. Подлин. Граматы № 723/704 (лист Мазепи царям).

4) Источники Эварницкого I, 229.

5) Дополн. къ Акт. Историч., XII, № 68 с. 366

6) Акты З. Р. V чч. 204 - 212.

7) Лѣтопись Самовидца, 180 - 181; про це свавільство царських відділів в Білграді, про що каже Самовидець, я даних не знайшов

8) Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, XII, 319 ss.; Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches, V, 150 - 151; Fessler-Klein, Geschichte von Ungarn, IV, 486 ff.; B. Erdmannsdörffer, Deutsche Geschichte, II, 31 ff.; Lawisse-Rambaud, VI, 845 ff.; N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches, IV, 254 - 255.

9) Hammer, XII, 313; Zinkeisen, V, 149; B. Erdmannsdörffer, II, 30; N. Jorga, IV, 252; Lawisse-Rambaud, VI, 845

10) T. Korzon, Dzieje wojen, III, 27 dd.

В оповіданні про похід польського війська на чолі з Я. Собіським на Молдавію Самовидець дає певні звістки, що цей похід був невдалий, бо в зв'язку з наближенням зими польське військо, залишивши свої залоги в Сочаві, Сорочі, Лямці, мусило повернутися назад, потерпівши під час відступу великі шкоди, особливо в конях¹⁾.

Причини непевних звісток в оповіданні Самовидця про події цього року треба вбачати в далекості Ракушки від місця цих подій й недостатній інформації про них.

1692 р. Під цим роком маємо в літопису оповідання про події, зв'язані з нападами татар на Україну, і про рух, зв'язаний з іменням Петрика.

В цих оповіданнях, поруч з певними звітками, що Мазепа, одержавши зимою відомості про намір татар рупити на Лівобережжя, рушив до Переяслава²⁾, що після відступу татар назад за ними ходило козацьке військо, на чолі з генеральним осавулом Гамалією, але татар не догнало³⁾, про похід Палія з частиною лівобережного війська під Очаков, взяття за цього походу полону, і здобичі, страту частини цього від бездоріжжя при поверненні назад, так що тільки „язика килкадесять припровадили“ й надсилку потім бранців до Москви⁴⁾, — Самовидець одночасно з цим каже, що, під час цього походу відділів Мазепи й Палія під Очаков, ці відділи „Очаковъ увесь спалили и вистинали“⁵⁾.

Тимчасом в цьому поході зазначені відділи Очакова не взяли. Так, полковники козацькі, що брали участь в цьому поході (Гр. Пашковський, М. Кузьменко, І. Ростковський, С. Яворський і Д. Горленко), писали Мазепі в листі від 5 квітня з Лебедина: „извѣщаемъ о поворотѣ дороги нашей, что марта зъ 22-го дня со вторника на среду той ноци вмѣсте с Палѣемъ за помощью Божию ударили на Очаков, где на посаде и на рабочихъ полях около Очакова розно покамѣсть сил наших стало чинили промысль и что могли добыть корысти на посаде и в полѣ и языковъ бусурманскихъ живьемъ взятыхъ турокъ, татаръ и волоховъ, которыхъ человекъ с тритцать к вельможности вашей посылаемъ, а Палѣй к себѣ взявъ трех татаръ и с нимъ ту дорогу скончавъ учинили росход, переправяся Богъ, на рекъ Миусе, и Палѣй своимъ полкомъ пошолъ в Хвастовъ, а мы с полками идемъ к Дрепру (так!“⁶⁾.

Пізніш, в листі до царів від 20 червня, яким гетьман повідомляв царів про повернення до нього в Батурин козаків з цього походу (одночасно з листом, Мазепа слав до Москви полк. Г. Пашковського з захоп-

¹⁾ F. Dupont, 231-232; P. Jonsac, *Życie St Jabłonowskiego*, IV dod. № 7 с 23 № 15 с. 32; Т. Козлов, *ibid.*, 16, 27.

²⁾ Москов. Архив Мин. Юстиции, Кн. Малор. Прик. ч. 64 л. 814 (звідомлення, І. Спішнева, що був тоді у Мазепи); Акты ЗР. V, ч. 225 с. 249, ч. 226 с. 249-250, ч. 231 с. 252-253, ч. 232 с. 253, ч. 233 с. 254, ч. 234 с. 255, ч. 235 с. 255, ч. 236 с. 255; Источники Малоросс. Исторіи, II, 17.

³⁾ Моск. Архив Мин. Юстиции, Кн. Малоросс. Приказа ч. 64 лл. 998-1000, 1018-1022, книга ч. 65 л. 233 (листи Мазепи царям); Акты ЗР. V, ч. 231 с. 252; Н. Стороженко, Охочеконный полковникъ И. Ф. Новицкій, Киев. Стар. 1885 № 7 с. 448.

⁴⁾ Моск. Архив Мин. Юст. Книги Малоросс. Приказа ч. 65 лл. 232-235, 412-415 (листи Мазепи царям) лл. 237-238 (лист полковників, що брали участь в цьому поході, до Мазепи); Звідомлення Айтемирева, Зап. Одесского Общ. Ист. и Древн. т. XVIII, 2. с. 9; Сборникъ выписокъ изъ арх. бумагъ, I, 312; що ж до відсилки бранців Палієм до короля, про що каже Самовидець, про це ми маємо в вищезгаданому листі полковників до Мазепи (Моск. Арх. Мин. Юст. Кн. Малор. Приказа № 65 лл. 596-597), а також і листі Я. Собіського до Палія (тамож, лл. 598-599).

⁵⁾ Літопись Самовидца, 181-182.

⁶⁾ Моск. Архив Мин. Юстиции, Книги Малор. Приказа № 65 лл. 237-238.

леними в поході бранцями) і писав, що в цьому поході Палій і козаки „обратили свое намѣрение на город Очаковъ, гдѣ помощью Божіею, вашимъ царского пресвѣтлого величества счастием и праведными молитвами храбро воинскою дерзостію ночью порою, на посады пришедь многихъ тамошнихъ неприятельскихъ людей остриемъ меча умертвили и посады оныя этимъ разорили и стада ихъ всѣ отогнали и цѣлой день тамъ в промыслахъ военныхъ около каменного города мѣшкавъ нѣсколко десятъ человекъ взяли живыхъ“, і в дальшому повідомляв про подорож козацького війська назад¹⁾. Не маємо нічого про взяття в цьому поході Очакова козаками і в листі Палія до Мазепи від 31 березня 1692 року, а маємо тільки згадку Палія про взяття очаковських посадів²⁾. Підчас подорожі московського посланця Айтемирова до Криму, в квітні (13) в Кезикермані Кемаль-бей докоряв Айтемирову, що „для чего же де под ихъ турецкие городаы приходятъ царскаго величества с стороны воинские люди, а именно на сихъ дняхъ приходили козацкие войска под ачаков, а предводителемъ у тѣхъ воинскъ полковникъ Палей, и под городами ихъ, такъ же и на степи проѣзжимъ турком и татаромъ чинятъ они обиды великие воинскимъ способомъ, люди побиваютъ і в полон берут и жилища ихъ разоряют и сожигаютъ“³⁾. В розходній книзі „товаромъ казенного приказа“ маємо під 1692 р., що „маяя 18-го: в-хъ г-рей жалованья войска Запорожского обоихъ сторонъ Днѣпра гетмана Ивана Степановича Мазепы посланцомъ, которые пріѣхали къ Москвѣ съ турчаны и съ татари и съ волохи з 30-ю человекъ, ихъ же воинскими трудами взятими подъ Турскимъ городомъ Очаковымъ, настоящего и за воинские ихъ многіе труды“... (далі перерахунок дарунків⁴⁾).

Якщо взяття Очакова мало місце, ми б про це, безумовно, мали б звістки у цих випадках, бо не було ніякої радії козакам зменшувати свої подвиги в цьому поході.

Оповідючи далі про акцію військового канцеляриста Петрика, Самовидець каже: „того жъ року з енеральной войсковой канцелярії канцеляристъ Петрикъ уйшолъ на Запороже“, тоді як це мало місце 1691 р.

Вже в листі Мазепи до царів від 9-го травня 1691 р. маємо про „збѣга и здрайцы нашего Петрика превратного ево злоумія писмо до одного канцеляриста писаное“⁵⁾. В донесінні до Мазепи від дозорці І. Рутковського з Переволочни від 22 травня 1691 р. читаємо, що Рутковський мав відомості з Січі, що там „всѣ на радѣ стаеть Петриковой“, і далі повідомляє, що „подано мнѣ писмо з Сѣчи о Петрику, проклятомъ сыну, которое велможность вапа, панъ мой мил. вычитати зрозумѣте о всемъ тамойшномъ поведенью“⁶⁾. В інформації Мазепи тому ж Рутковському від 13 серпня 1691 р. читаємо, що Мазепа має відомості з Січі, що там „Петрикъ не пересталъ своихъ злостей и шаленства, уставичне кошевого с товариствомъ себѣ прибираеть“⁷⁾. 5 вересня 1692 р. Кондрат Михайлов, що був у відділах Петрика під Самарою й там попав у полон, показував у „Приказѣ Малыя Россіи“, що він „на Запорожье пришелъ тому нынѣ 8-й годъ и жилъ въ Конеловскомъ куренію. И въ прошломъ де въ 199 при-бѣжалъ на Запорожье канцеляристъ Петрушка... а пришедь де на Запорожье, жилъ онъ, Петрушка, въ томъ же Конеловскомъ куренію“⁸⁾.

1) Тамож, лл. 412 - 415.

2) Тамож, лл. 425 - 426.

3) Звідомлення Айтемирева, Зап. Одес. Общ. Истор. и Древн. XVIII, 2 с. 8 - 9.

4) Сборникъ выписокъ изъ архивныхъ бумагъ о Петрѣ Великомъ, I, 312.

5) Источники Эварницкаго, I, 307.

6) Тамож, 314 - 315.

7) Тамож, 323 - 324.

8) Тамож, 364; пор. Д. Эварницкій, Исторія, III, 111; О. Оглоблін, Договір Петра, 720.

В дальшому, поруч з певними звітками про подорож Петрика до Криму, де він почав підмовляти хана і татар у похід на Україну¹⁾, про рух татар з Петриком на Україну, де вони гадали схилити на свій бік людиність²⁾, прихід Петрика з ордою під Самару, схилення на бік його Китайгорода й Царичанки³⁾, рух проти Петрика Мазепи з козацьким і московським військом, рух Мазепи під Полтаву і посилку наперед декількох полків⁴⁾, відступ орди до Криму⁵⁾ без бою, рух Мазепи після того під Лохвицю⁶⁾, — оповідаючи про посилку Мазепою наперед проти відділів Петрика й татар козацьких полків, Самовидець пише, що гетьман „передомъ послалъ полки: миргородский, прилуцкий, гадяцкий и лубенский з иншими войсками“.

Тимчасом, у складі цих полків гадяцького полку не було. Описуючи ці події, Мазепа в листі до царів від 7 серпня з під Полтави писав, що проти Петрика і татар „послалъ противъ оных для отпору к полтавскому и к конному и охотницкому и пехотному Кожуховского полкамъ, также и кампанъ Ростьковского прежде сего тамъ стоячимъ в помочъ полки миргородской, прилуцкой, а потомъ вскорѣ за ними нѣжинской, лубенской и конной Пашковского“⁷⁾.

Причину цих непевних звісток треба бачити в тому, що, живши далеко від місця цих подій, літописець не мав про них і певних відомостей.

1693 р. Під цим роком у літопису Самовидця маємо про похід Петрика з ордою на Україну і про події війни турків з цесарцями.

¹⁾ Источники Эварницкого, I, 364 і д.; Звідомлення Айтемирева, Записки Одес. общ., XVIII, 35; угода Петрика з Кримом у О. Глобліна, Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р., с. 741 і д. Звістку ж Самовидця, що до Петрика „и запорожцѣ пристали“ треба розуміти не так, що всі запорожці брали участь у поході, бо в поході Петрика 1692 р. брали участь з запорожців тільки охотники (Источники Эварницкого, I, 367), а в тому розумінні, що взагалі Запоріжжя було прихильне 1692 р. до Петрика, бо і кошовий їздив на побачення до Калги, керманіча татарського війська в цьому поході (там же, I, 365 і д., 407 і д.); що саме так треба розуміти це місце літопису, свідчить те, що і містить ці слова Самовидець перед оповіданням про похід Петрика на Україну і в дальшому, оповідаючи про похід Петрика, не каже нічого про участь Запоріжжя в цілому в цьому поході.

²⁾ Моск. Арх. Мин. Юстиции Белгор. стол. 1362 л. 25 (покази 1693 р. писаря Петрика Г. Волковського); Источники Эварницкого I, 365, 404 і д.; Звідомлення Айтемирева, Записки, XVIII, 2 с. 35. Не зовсім ясний вираз літопису в оповіданні про подорож Петрика до Криму, що Петрик став „хана поднимати, чому хан и орди барзо ради и вышли в поля“... З цього незрозуміло, чи хан, за Самовидцем, брав участь у цьому поході, чи тільки був задоволений акцією Петрика. Очевидно, це треба розуміти як останнє тлумачення, бо на чолі татар у цьому поході стояв Калга (Источники Эварницкого I, 470-471, 477 і д.; Звідомлення Айтемирова, Записки, XVIII, 2, 44 і д.; Белгород. ст., столб. № 1362 л. 25 (покази Г. Волковського)).

³⁾ Источники Эварницкого, I, 367 і д.

⁴⁾ Моск. Арх. Мин. Ин. Дел, Малорос. Подлин. Грамоты № 866/851 (лист Мазепи царям від 7 серпня 1692 р. про цей похід; копія цього листа — Кн. Малорос. Прик. № 65 лл. 1082-1087). З Мазепою в цьому поході були ті московські полки, що були до цього при ньому (вищевказаний лист його, а також звідомлення І. Тараканова, де маємо, що це були московські стрілецькі полки О. Обухова і Бор. Щербачова. Моск. Архив Мин. Юстиции, Кн. Малор. Приказа № 66 л. 194). Головні ж керманічі московського війська Б. Щереметев і Ф. Барятинський до Мазепи з своїми відділами своєчасно не встигли приєднатися (Моск. Архив Мин. Инстр. Дел, Малор. Подлин. Грамоты № 866/851; С. Соловьевъ III, 1119; Источники Эварницкого, I, 410, 440).

⁵⁾ Акты ЗР. V, № 243 с. 259; Звідомлення Айтемирева, Зап., XVIII, 2, 46.

⁶⁾ Моск. Архив Мин. Юстиции, Кн. Малор. Приказа № 66, л. 189 (звідомлення стольника І. Тараканова).

⁷⁾ Моск. Архив Мин. Юстици, Кн. Малорос. Приказа № 65 л. 1083. Оригінал цього листа (Моск. Арх. Мин. Инстр. Дел, Малорос. Подлин. Грамоты № 866/851) в даному місці спочатку попсований, неповтораний же текст, що не відрізняється від копії, починається з слів „Кожуховского полкам, также и кампанъ“.

В цих оповіданнях, поруч з певними звістками, що на початку року зимою орди з Петриком вийшли для походу на Україну, про що Мазепі стало відомо від запорожців і він рушив проти Петрика й орди з військом, а орда, що була біля Полтави, почувши про рух гетьмана з військом, рушила назад, набобивши шкод біля Полтави¹⁾, після чого повернувся назад й Мазепа²⁾, Самовидець каже, що „орди вийшли з синомъ ханскимъ и Петрикъ з ними, хочачи на Украину ити“³⁾.

З цього треба робити висновок, що на чолі татар у цьому поході був син хана, тоді як на чолі татар в цьому поході був Нуредин. Так, ми маємо лист від Нуредина за цього походу до кошового й запорожців (од січня 1693 р.), де він титулується „Нурадинъ салтанъ, региментарь, войска Крымского“ і „Нурадынъ салтанъ, региментарь войска крымского и ногайского“⁴⁾. В. Айтемирев, що був тоді в Криму, як посланець Москви, й збирає різні відомості про події кримські й українські, зазначає, що 11 грудня 1692 року йому стало відомо, що на Україну піде з військом Нурадин; далі Айтемирев зазначає, що 10 січня 1693 р. Нурадин злучився з Петриком в Чорній долині, а потім, що „Нурадынъ салтанъ бивъ своимъ под малоросийскими городами в Крымъ і вбакчисараи припол Феврала въ 10-мъ числѣ“⁵⁾. А цей Нурадин не був сином ханським. Той же вищевказаний Айтемирев, записуючи в своє звіттення про зміну в Криму в кінці 1692 року хана Сафа-Герая Селим Гераєм⁶⁾ й ті зміни, що відбулися в зв'язку з цим в державному апараті Криму, каже: „а Нурадынъ учиненъ в Крымъ племянникъ ево ханской родной Шан-Гиръи Салтанъ Маметь Гиръевъ сынъ, которой жилъ в Крымѣ“⁷⁾.

Далі Самовидець занотовує, що Мазепа проти Петрика й орди „рушилъ до Гадяча“, й не каже про рух гетьмана далі, чому можна вважати Гадяч місцем найдальшого руху війська І. Мазепи. Але ж ми маємо лист Мазепи до царів від 31 січня 1693 р. з Лубен, в якому він повідомляє, що він „до Лубенъ пришодемъ“⁸⁾, а Лубни знаходяться від Батурина далі ніж Гадяч.

В оповіданні про події боротьби цесарців із турками Самовидець дає певну звістку, що минулого, 1692 р. турки зазнали поразки від цесарців⁹⁾.

1) Моск. Арх. Мин. Юст., Белгор. стол. столб. № 1362 л. 25, 27 (свідчення писаря Петрикового Волковського); Источники Эварницкаго, I, 445 і д., 457, 469-470, 479-480, 510, 522, 552; Звіттення Айтемирева, Зап. Одес. Общ. Ист. и Древн. XVIII, 2, с. 60, 65-66.

2) Источники Эварницкаго I, 460.

3) Лѣтопись Самовидца, 182-183.

4) Источники Эварницкаго, I, 477-478.

5) Звіттення Айтемирова, Записки Одесс. Общ. Ист. и Древн., XVIII, 2, с. 56, 60, 65; про участь Нурадина в цьому поході також: Моск. Арх. Мин. Юст., Белгор. ст., столб. № 1362 л. 25 (свідчення Петрикового писаря — Г. Волковського); Источники Эварницкаго, I, 454, 471; пор. Источники Малорос. Истории, II, 18.

6) Про це див., В. Смирновъ, Крымское ханство, 642 і д.

7) Звіттення Айтемирева, Зап. Одес. Общ. Ист. и Древн. XVIII, 2, с. 55; що в поході на Україну хан „наместникомъ отъ себя учинилъ славного и рыцарского Шанъ Гиръи салтана“, маємо і в листі Петрика до Запорожжя в цьому поході (Источники Эварницкаго, I, 480, пор. с. 454). Правда, в свідченнях вищевказаного Г. Волковського Нурадин зветься зятем хана (Моск. Арх. Мин. Юст., Белгор. ст., столб. 1362 л. 25), але ж Айтемиреву тут треба більш вірити, бо Айтемирев спеціально збирав про це відомості; притому ж миг Нурадин бути одночасно не тільки небожем хана, але і зятем; крім того, й звістка Айтемирева і покази Г. Волковського стверджують, що Нурадин не був сином ханським.

8) Источники Эварницкаго, I, 455-456. Про шкоду від татар московським слободам, про що каже Самовидець, певних звісток я не знайшов.

9) Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches, V, 151; В. Erdmannsdorffer, Deutsche Geschichte, II, 33.

Причину непевної звістки про рух Мазепи треба бачити в тому, що, буди далеко від подій, літописець міг не мати певних відомостей. Помилка ж про керманича татар в цьому поході могла трапитися або того, що літописець не знав про ступінь родства хана з Нурадином, або ж тому, що сини ханські брали участь у цьому поході¹⁾.

1694 р. Під цім роком маємо в літопису Самовидця оповідання переважно про боротьбу козаків з татарами й турками.

В оповіданні про події цього року вірно оповідає Самовидець, що татарські орди напали на Україну близько масляниці²⁾ і набрали здобичі біля Переяслава³⁾, а згадуючи, що того ж року мав місце похід війська козацького під приводом Палія під Очаков, Самовидець каже, що під Очаков „войско ходило полку киевского и переяславского и компані“, на чолі з Палієм, й що під час походу ці відділи „спустошили Очаковъ увесь и посаду“; закінчивши ж похід, вони „ясиру сотъ на три живцемъ пригнали до Батурина“⁴⁾. З цього треба робити висновок, що Очаков увесь був захоплений, що військо переяславського полку брало участь у цьому поході і ясиру приведено до Батурина коло трьох сотень.

Насправжки ж захоплення Очакову в цьому поході не мало місця, переяславський полк не брав участі в цьому поході і ясиру пригнано до Батурина значно менш. 1694 р. 25 серпня в Москві, в Приказі „Малыя Росіи“ посланці Мазепи, полковий осавул кievського полку Як. Барановський й старшина інших полків, разом 10 чоловік, показали: „По приказу де гетмана Івана Степановича велено киевскому полковнику Костянтину Мокѣвскому і двум охотничимъ Григорью Пашковскому і Михайлу Кузьменку с выборным полковъ их товариствомъ случась ітить для получения языков і разорення жилищъ бусурманских под Очаковъ, і по тому де ево гетманскому приказу киевской полковник с теми двумя охотничкими полковниками случился на той стороне Днепра в запустелом мѣсте Лысенке“. Після злуки тамож з Палієм і дальшого походу, „пришед за милю до Ачакова чинили совѣт между собою полковники, в которомъ постановили ударить было под самой город в обѣденную пору. Но тот де их совѣтъ не совершился для того, что по утру рано постерегла их бусурманская сторожа, которая постерегши і вѣдомость хотѣла о том де их приходе в Очакове учинить. І они де, увидя тое сторожу, тотчас скочили за нею и ухватили, и полковники де киевской Костянтинъ Мокѣвской, и охотничкой Михайла Кузьменка, оставя в том мѣсте за милю кошъ свой, а при том кошу полковниковъ Григорья Пашковского и Семена Палея с полчаны ихъ, пошли под самой город Ачаков в подѣздъ и, пришед под город, разсѣялись загонами и зажгли хлѣб всякой в стогах и в копнах, которого зѣло много было. А полковники де Пашковской и Палѣй шли за ними ж обозным строемъ и с тѣм кош... (попсовано литер 3-4) стали от города в верстѣ или малым чѣм болши, и бусурманы де, видя то себѣ

1) Источники Эварницкаго, I, 480; Звѣдомлення Айтемирава, Записки, т. XVIII. 2 с. 60.

2) Масляница 1694 р. розпочалася з 12 лютого (Н. Горбачевскій, 7, 40); про вихід же орди маємо в листі Мазепи від 18 лютого (Источники Эварницкаго I, 535).

3) Звѣдомлення Айтемирава, Зап. Одес. Общ. Истор. и Древн. XIX, отд 2 с. 25. Що ж до звістки Самовидця, що молодий переяславський полковник затримав військо й не пустив до Переяслава, жалкуючи сіна для коней, даних, які б стверджували, або нищили цю звістку, я не знайшов. Переяславським полковником був тоді І. Миревич (В. Модзалевскій, Малорос. Родосл. III, 547; М. Максимовичъ, Собр. соч., I, 711, 754); віку ж його я встановити за тих джерел, що були в мойому розпорядженні, не міг.

4) Літопись Самовидца, 183 - 184.

разорение, вышли из города, прежде 50 человекъ на выласку, и они де, полковники Мокъевской и Кузменко с полчаны своими от города отсунили к тому кошу, какъ бы на себя болши того из города их бусурманъ вызвать, а из города де того коша за великимъ пожаромъ видѣть было не возможно. И бусурманы де, видя то их уступление, вышли из города устремясь на них по своему поганскому извычаю конно и пѣшо во всякомъ воинскомъ приготовленні и ополченні. И полковники де, усмотря время и призвав Господа Бога на помощь, обступя их кругомъ ударили на них конно и милостию Божию, а великихъ государей их царского величества молитвами конницу татарскую даже до воротъ Ачаковских с полмили гоняя трупом положили, которая конница и янычанъ оставила, а янычаны де непрестанно по них стреляли, однакъ же их съ 200 человекъ трупом положили, а живемъ с тремя хоругви болши 90 человекъ взяли, а было де 6 хоругвей, и в томъ числѣ под двумя конница, а под четырьмя янычана, которой пехоты было съ 400 человекъ, а конницы полтора ста, с которою конницею и самъ бѣи ачаковской был и едва с четырьмя человеки ушел, и в город ево не пустили, для того, чтоб они полковники в город не вѣхали. И в городе великое замешание между ими бусурманы было, что они бусурманы от войскъ ихъ царского величества учинились побеждены. Да они ж отогнали съ 15000 овецъ и 240 волов и нѣсколко коней отбили. А тот де бой был августа въ 3 числѣ и с того со всею добычею пришли они к Богу во всякой цѣлости, а переправясь Бог послал ихъ полковники с тою вѣдомостью к гетману, а какъ они приѣхали к гетману и гетманъ де Иванъ Степановичъ давъ им к Великимъ Государемъ листъ свой послал их к Москве тому ныне 8 день. А в том де походе было с полковником киевскимъ выборного товариства 500 человекъ, с Пашковским 300 человекъ, с Кузменком тож, с Палѣем 500 человекъ, и с того числа побито до смерти 2 человека, раненыхъ съ 15 человекъ¹⁾.

3 жовтня 1694 р. посел Мазепи охотн. полковник Гр. Пашковскій з товаришами показав теж, що і Барановскій, про похід під Очаків, додавши, що після приходу козацьких відділів з походу до Батурина „гетман де Иванъ Степановичъ тѣхъ взятыхъ языков всего 86 человекъ послал с ним Григорьемъ и инихъ полковъ с начальными людьми и с рядовыми товарищи к великим Государемъ к Москве тому ныне две недели“²⁾.

В звідомленні Айтемирева, який 1694 р. був в Криму, маємо запис, що 20 серпня „слышал Василеи отвѣдомых і вѣрных людей что всих днях что от христиан бусурманом крымскимъ учинилось: І С. Палеи подходил подочаковъ и подсылкою ево немногими людьми посадъ очаковской выбрали і вызжен и спол жнецы и косцы поиманы і скот отогнан, и погоня очаковская тоестъ очаковской беи Мустафа в трехсотъ конех самим палеем розбитъ и ушел всаом мало людствий, толко сам третей а достальные все побиты и в полон поиманы“³⁾.

В розходній книзі „узорчатимъ и локотнымъ товаромъ Казеннаго приказа 203 году“ маємо 12 вересня (ц. т. 1694 р.): „По указу в-хъ г-рей, за приписью дьяка Андрея Винюса въ Приказъ Малыя Россіи, на дачу ихъ г-рей жалованья охотному полковнику Семену Палею за его службу, что онъ нынѣшнею осенью, случась на той сторонѣ Днѣпра съ Киевскимъ полковникомъ и съ иными и съ ихъ великихъ государей ратными людьми малороссійскихъ городовъ, ходили подъ непріятельскія жилища, а имянно: подъ городъ Ачаковъ для промыслу воинскаго,

1) Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Малор. 1694 г. № 17.

2) Моск. Арх. Мин. Юст., Кн. Малор. Прик. № 71 лл. 92-94.

3) Звідомл. Айтемирева, Зап. Одес. Общ. XIX, 2 с. 43.

и будучи подь тѣмъ городомъ Ачаковымъ имѣли с неприятели бусурманы великой бой, на которомъ, при помощи Божьей, многихъ ихъ бусурманъ побили и больши ста человекъ съ ж тремя знамени въ полонъ взяли, и отъ толь въ цѣлости своей возвратились, — обьяри доброй двойной шесть аршинъ, два сукна кармазиновыя, мѣрою пошти аршинъ, байбереку 11-ть аршинъ, косякъ камки лауданной¹⁾.

Нічого ми не маємо про взяття Очакову і в листі осаула І. Максимовича до компанійського полковника (якого невідомо), де є звістки і про похід Палія під Очаков (джерело звісток цього листа Максимовича встановити я не можу²⁾.

З цих даних треба робити висновок, що Очаков не був взятий Палієм, бо про це б було не тільки в звістках, зібраних В. Айтемиревим, а також і в запису про жалування Палієві.

В дальшому, Самовидець певно оповідає, що хан того року ходив на допомогу туркам проти цесаря³⁾, про похід значного козацького (з двадцять тисяч) війська під проводом нак. гетьмана, полковника чернігівського Я. Лизогуба, за Дністер, спустошення там країни, взяття ясірю і приведення його до Батурина⁴⁾, про похід запоріжців проти татар, захоплення ними вежі, гармат і повернення назад в цілості, хоч і мали вони в цьому відході бій з Нурадином солтаном⁵⁾.

Причину непевних звісток Самовидця в оповіданні про події цього року треба вбачати в тому, що Самовидець - Ракушка був далеко від цих подій й не мав про них певних відомостей.

1695 р. Під цим роком маємо в літопису Самовидця оповідання про події нападу татар на Україну, похід козацько-московського війська до Казикермену й Озову.

В оповіданні про ці події, поруч з певними звістками про рух татар на Лівобережжя⁶⁾, напад татар на Польщу, де вони нарobili багато шкоди, дійшли до Львова, де погромлений ними гетьман Яблоновський ледве одборонився од них⁷⁾, далі, оповідаючи про похід війська І. Мазепи і Б. Шереметева під Казикермень, Самовидець каже, що війська їх „переправились на тотъ бокъ Днепра, о святомъ пророку Іліи и пойшли под городъки войска великіє“⁸⁾.

¹⁾ Сборникъ выписокъ изъ архивныхъ бумагъ о Петрѣ Великомъ, I, 323. Що ж до того, що в вищенаведених джерелах кількість захоплених бранців різна (більш 100, більш 90 и 86 чол.), треба зауважити, що для нас має значіння в даному випадкові кількість бранців, що їх пригнали до Батурина, п. т. 86 чоловік, бо про цих йде річ у Самовидця. Різниця ж цих 86 чол. з двома іншими цифрами (більш 90 і 100, що майже збігаються) можна з'ясувати тим, що в бою могло бути взято бранців і до сотні, а до Батурина з них могли пригнати і 86, а решта могла загинути в дорозі чи від ран, чи від чого іншого.

²⁾ Акты ЗР. V, № 259 с. 273.

³⁾ Источн. Эварницкаго, I, 549; Звідомлення Айтемирева, Записки XIX, отд. 2 с. 30, 36; пор. ПСЗ. III, № 1496, с. 180.

⁴⁾ Моск. Архив Мин. Ин. Дел, Дела Малор. 1694 г. № 17 (лист Мазепи до царів); Источники Малор. Истории, II, 19; Сборникъ выписокъ, I, 324; М. Вонякъ, Три документи, Україна 1914, III, 80; Н. Стороженко, Охочекомонный полковникъ, И. О. Новицкій, Киев. Стар., 1885 № 7 с. 451 - 452.

⁵⁾ Моск. Арх. Мин. Юст., Книги Малор. Приказа № 71 лл. 140 - 142 (лист Мазепи царям), лл. 143 - 144, 148 - 149 (листи П. Герцака Мазепі й лист Рутковського Мазепі); в цих листах Мазепи й Герцака річ йде про захоплення 7 гармат, а в листі Рутковського — про 8 гармат, а як ці листи збереглися в копіях, тяжко встановити в даному разі певну кількість гармат, щоб перевірити звістку Самовидця про захоплення восьми гармат.

⁶⁾ Акты ЗР. V, № 260 с. 274; Источники Эварницкаго, I, 548 - 549, 574.

⁷⁾ D. Zubrzycki, Kronika miasta Lwowa, 443; J. Szujski, Dzieje Polski, IV, 127 - 128; В. Смирновъ, Крымское ханство, 649.

⁸⁾ Лѣтопись Самовидца, 184 - 185.

Але ж переправа козацько-московського війська через Дніпро закінчилася далеко раніш, ніж до Іллі, ц. т. до 20 липня. Б. Шереметев у своїй одписці царям з цього походу від 2 липня повідомляв, що з 14 по 24 червня переправились через Дніпро відділи С. Неплюєва й інші. З 25 до 30 червня йшла переправа інших частин, „да с вашимъ же великихъ государей большимъ полковымъ знаменемъ я, холопъ вашъ Бориско, через реку Днепръ переправилсѣя того ж іюня въ 30 м. числѣ... А гетманъ Іванъ Степановичъ через реку Днепръ переправилсѣя того ж іюня въ 28-мъ числѣ“. Звідсіль Шереметев прийшов до р. Омельничка 2 липня, де мав чекати тих відділів, що ще не перейшли Дніпра. В одписці ж од 12 липня Б. Шереметев повідомляв, що І. Мазепа з військом прибув до р. Омельничка 3 липня. „А достольныхъ, государь, полковъ ваши, великихъ государей, ратные люди через рѣку Днепръ переправились и пришли к намъ, холопомъ вашимъ, к той же рѣчкѣ Омельничку іюля въ 10 числѣ“, й 11 липня Б. Шереметев і Мазепа рушили з усім військом до Казикерменю. В одписці ж од 16 липня Б. Шереметев пише, що він з Мазепою „обретаемсѣя уже у рѣчки Каменки на половинѣ пути нашего к Казикермени“¹⁾.

В дальшому, поруч з певними звітками про рух війська І. Мазепи й Б. Шереметева до Казикерменю, оточення Казикерменя шанцями, зроблення підкопу, що вирвав вал, бомбардировку міста гранатами, що робили туркам великі шкоди, здачу Казикерменя, захоплення в неволю турок гетьманським і московським військом, зруйнування до ґрунту Казикерменя²⁾, про похід царя з великим кінним і пішим військом під Озів, куди цар прибув Доном, про облогу і спроби взяти Озів, що закінчилося невдачею для Москви, хоч облога і тривала все літо, про відступ московського війська від Озіву, причому деякі частини залишено поблизу Озову, і повернення царя на зиму до Москви³⁾, — оповідаючи про здачу українсько-московському війську Казикерменя, літописець каже: „Также и другіе городки: Осламъ-городокъ и Таванъ учинили, и усѣ, що тамъ били, в козацкихъ рукахъ zostали“⁴⁾.

З цього треба робити висновок, що і Ослам-городок здався козацько-московському війську подібно Казикерменю. Але ж здалася козацько-московському війську одна Тавань⁵⁾. Що ж до Ослам-городка, Б. Шереметев доносив царям в одписці від 3 серпня, що „августа 2 го против 3 го числа в ночи“ з Ослам-городка Калга і Ширин-бей вивели люд, вивезли гармати, запалили порох „и городъ выжгли і оставя ево пуста пошли“⁶⁾. Так само й про Шингирей Б. Шереметев у відписці від 3 серпня доносив царям, що „августа против 2 го числа в ночи... городка Шингирѣя, Саксагани тож, которой по ту сторону Днепра“, мешканці втікли;

¹⁾ Додаток № 19.

²⁾ Реляція Шереметева (Списокъ съ отписки къ государямъ царям... Бориса Шереметева о взятіи и разореніи города Казикерменя), 269 і д.; Доп. къ Акт. Историч., XII, № 80 с. 383; Записки Желябужскаго, 32; В. Смирновъ, Крымское ханство, 651 і д.; пізніш в XIX в. в Полтаві існував дзвін, зроблений з гармат, захоплених в Казикермені підчас захоплення його 1695 р. (С. Стеблинъ-Каменскій, Старинный колоколъ въ Полтавѣ, Русс. Стар. 1876 г. № 10 с. 389-390; Н. Мурзакевичъ, Казикерменскіе памятники, Зап. Одес. Общ. Ист. и Древн. т. X, с. 433-433; В. Бучневичъ, Колоколъ „Казикерментъ“, Киев. Стар. 1886, № 12 с. 747 і д.).

³⁾ Письма и бумаги императора Петра Великаго, т. I, №№ 35, 43-51 53-56, 59, 65; Н. Устряловъ, II, прилож. XVIII, с. 570 і д.; Дополн. къ Акт. Историч. XII, № 80 с. 383; Пам. Диплом. Сношеній, VII, 987; Записки Желябужскаго, 33; P. Gordon, II, 564 і д.

⁴⁾ Лѣтопись Самовидца, 185-186.

⁵⁾ Моск. Арх. Мин. Юст. Приказ. стол, столб. 2246 л. 134 (відписка Б. Шереметева царям).

⁶⁾ Тамож, лл. 139-140

залишивши гармати... „і тот городок выжгли и оттого пожару в том городке порох взорвало и ныне тотъ городок пуст“¹⁾).

Потім, оповівши про захоплення українсько-московським військом Казикерменя й інших міст, літописець каже: „И того жъ часу Казикермень розвалили войска до грунту, а въ другихъ городкахъ войска козацкие стали за росказаніємъ гетмана запорожского Івана Мазепи“.

В дійсності ж маємо відомості, що залога була залишена в одному Таванському городку, і притому залога не тільки з козаків, але й з московських відділів. Б. Шереметев повідомляв царя 2 серпня в своїй одписці, що після здачі Тавані „мы, холопи ваши, со общего совѣту і согласія з гетманом с Ъваномъ Степановичемъ в томъ городке Таванскомъ оставили іс полку своего вашихъ великихъ салдацкой строю с полковникомъ с Ондрѣемъ Ларонтомъ і с начальными людьми, давъ имъ для тое службы вашего великихъ Государей денежного жалованья по указаннымъ ихъ статямъ на три мѣсяца, да для береженья і осадные крѣпости от приходу неприятельскихъ людей верховую пищаль і к ней гранатныхъ нарядныхъ такъ же і ручныхъ ядръ і зелья і свинцу сколько пристойно и велѣли имъ в томъ городке бытъ до вашего великихъ Государей указа для того, чтоб в том городке без вашихъ великихъ Государей ратныхъ людей они босурмане пришед попрержнему не засѣли і пристанища имъ в том городке не было. А гетманъ Іванъ Степановичъ в томъ Таванскомъ городке сколько регименту своего войсковыхъ людѣй і с кемъ с старшиною оставил о том к вам великимъ государемъ писал онъ, гетман, от себя в отписке своей подлинно“²⁾. В переписці Мазепи з царями з приводу залог у цих містах маємо тільки про залогу в одному Таванському городку, причому Мазепа каже, що інші городки (Аслам і Мубарек) поруйновані, „а при Таванскомъ одномъ городкѣ многимъ людямъ помѣститися невозможно“³⁾. Та і Б. Шереметев, як наведено вище, в своїх одписках зазначив, що всі городки, крім Тавані, поруйновали або турки й татари й їх люд, або козаки й Москва. В листі Мазепи царям од 11 грудня 1695 р. маємо, що 9 грудня повернувся з Таванського городку переволоченський сотник, якого послав туди Мазепа з хлібом і одягом для залоги, який „сотникъ сказываетъ, что какъ оныя хлѣбныя запасы ратные вашего ц. в. люди и запорожцы, такъ и шубы пѣхота сердюцкая приняла съ радостнымъ благодареніемъ“... А ратные ваши цар. п. в. люди изъ Бѣлогорода на перемѣну первымъ по его сотниковъ пріѣздъ въ Таванскій островъ не бывали“⁴⁾. Потім в листі цареві від 28 лютого 1696 р. Мазепа, згадуючи взяття козацько-московським військом Казикерменя писав, що „и другіи там будучі крѣпости учинились войсками вашими царского пресвѣтлого величества подъ высокодержавную вашу царского пресвѣтлого величества руку завоеваны, ис которыхъ одна на Таванскомъ островѣ будучая

1) Тамож, лл. 137 - 138.

2) Тамож л. 135.

3) Источники Эварницкаго, I, 551 і д.

4) Тамож, 557. Що ж до того, що в Самовидці після опису подій Казикерменського походу маємо: „А тое стало іюля 31“, важко сказати, що тут має на увазі літописець, чи дату згоди залоги Казикерменя на здачу, чи саме заняття фортеці козаками й Москвою; Казикерменці договорилися про здачу 30 липня (Пам'ятники Диплом. Снош., VII, 987; Зап. Желябужского, 33), занята ж фортеця козаками й Москвою була 31 липня (Реляція Шереметева, 270-271; в оригіналі реляції Б. Шереметева, що переходується в Приказному столі, Арх. Мин. Юстиції, столб. № 2246 лл. 123-129, теж маємо дату угоди про здачу Кизикерменя 30 липня, а дату здачі 31 липня). Вважати ж, що Самовидець зазначає тут 31 липня, як дату захоплення козацько-московським військом інших городків, неможна, бо, як видно з одписок Б. Шереметева з театру подій, Тавань здалася 1 серпня, а Шингирей й Ослам-городок турки залишили 2-3 серпня (Приказный столб. 2246 лл. 134, 137-138, 139-140).

вашиими царского пресвѣтлого величества воинскими людьми есть осажена и укреплена“¹⁾.

Що ж до оповідання Самовидця про напад татар на місцевість, що була під регіментом Палія, причому відділи останнього під Хвастовом „жадного отпору не дали татарамъ“, а потім Палій з солтаном вели мирно пересправи²⁾, треба зауважити, що, як маємо у відписці київського воеводи Д. Барятинського царям, 10 червня в Києві показував козак І. Микитін, що був у Хвастові під час цього нападу татар, Палій на чолі своїх відділів мав і бій з татарами. Наведу тут цілком цю важливу відписку з цього рідкого видання: „Іюня вѣ 10-й день приѣхалъ в Киевъ із мѣстечка Фастова Киевской козаць Іванъ Микитинъ, которого посылалъ ис Киева в мѣстечко Фастово к полковнику, к Семену Палѣю, киевской сотникъ Александръ Саковичъ с листомъ. А в допросе сказал: июня-де вѣ 7-й день, в 3-мъ часу дни, пришелъ къ Фастову от польского мѣстечка Коростышева крымского хана сынъ со мноюю ордою да изменникъ Стець с козаками, а с ними пришло татаръ и козаковъ тысячъ с сорокъ. І тѣ-де татары и козаки подъ Фастовымъ многихъ людей побрали, а иныхъ побили и около Фастова посадъ весь сожгли. І полковникъ-де Семень Палѣй с конными і с пешими казаками из Фастова выходилъ, и с тѣми татары и с козаками на мосту, на посаде, через реку былъ бой с четвертого часа дни до вечера. И на томъ бою побито татаръ и козаковъ человекъ с пятьдесятъ, а палѣева полку козаковъ на томъ же бою побито шесть человекъ; і взяли пушку да затинную пицаль да у самого у него, Палѣя, вирвали лукъ. Да тѣжъ татаровя около Фастова, по селам и деревнямъ евожъ, палѣева, полку козаковъ, которые стояли для прокормления, взяли в полонъ человекъ со ста, а села и деревни сожгли, і жителей побили і в полон поимали, и за Фастовымъ польские мѣстечка Коростышевъ, Брусиловъ, і села, і деревни пожгли жъ і людей побили. І того жъ числа, послѣ того бою, прислалъ ханской сынъ к Палѣю, чтоб с нимъ учинить разговоръ. І Палѣй-де на тотъ разговоръ ходилъ с пехотою; и на разговоре-де отдали ему, Палѣю, лукъ ево, которой у него на томъ бою взяли, і просили у него туркѣню, которая взята в городкѣ Полянкѣ. І Палѣй-де говорилъ имъ, чтоб они отдали ему пушку, которую взяли у него на бою, и онъ-де за тое туркѣню окупу возметъ меньши. И ханской сын Палѣю сказалъ, что онъ пойдетъ войною под Киевъ, и какъ изъ-под Киева пойдетъ, і тое пушку отдастъ. И отступя тѣ татаровя от Фастова, разделились на четыре части, одна часть пошла к Бѣлоі Церкви, другая к местечку Трилесамъ, третья к Треполю, на шляхъ, куда пошелъ киевской полковникъ с козаками, четвертая к Киеву, подъ мѣстечко Васильковъ, отъ Киева в двадцати в пяти верстахъ. І полковник-де Семень Палѣй послалъ ис Фастова в розѣздъ полку своею козаковъ. И тѣ-де козаки, приѣхавъ в Фастовъ, ему, Палѣю, сказали, что-де татаровя от Бѣлоі Церкви и от Трилесъ воротившись к Василькову и соединясь, пойдуть ис-под Василькова под Киевъ войною вскорѣ, а чають-де ихъ, татарского, приходу подъ Киевъ июня вѣ 11-е число“³⁾.

Причини цих непевних звісток треба також вбачати в далекості Самовидця від цих подій й невірній інформації про них.

1696 р. Під цим роком у Самовидця містяться оповідання про напад орди на Україну, події походу козацько-московського війська проти ту-

1) Моск. Арх. Мин. Юст., Книги Малор. Приказа, № 76 л. 288.

2) Лѣтопись Самовидца, 185.

3) Матеріали Де-Пуле, I, 450 і д.; пор. Сборникъ лѣтописей, относящихся къ истории Южной и Западной Россіи, с. 269 - 270.

рок і татар, відомого під назвою другого Озівського походу, а також про події в Польщі в зв'язку з смертю короля Я. Собієського.

В оповіданні про події нападу татар взимку на Лівобережжя, поруч з певними звістками про рух на Україну числених білгородських і кримських орд, що добували, але невдало, Китайгородка, відступ татар, що були вже під Голтвою, в зв'язку з походом війська на чолі з І. Мазепою й посилку Мазепою погоні за татарами, повернення цієї погоні назад¹⁾, одночасно Самовидець каже, що в цю погоню за татарами Мазепа послав полковника „прилуцького Дмитра Лазаренка (ц. т. Горленка) и Івана Романовського з войсками“²⁾.

Тимчасом, Мазепа в листі цареві від 8 лютого писав, що він послав наздогін „за Белгородцкими ордами полковниковъ Лубенского (ц. т. Свічку) і конного Новицького к Днепру посылалъ есмь, такъ и за Крымскими, опричь вышеупомянутого Пашковського, посылалъ есмь полковника Прилуцького (ц. т. Д. Горленка) с выборнымъ ізo всѣхъ полковъ коннымъ войскомъ за реку Ворскль і дале, для чинения надъ ними неприятели промыслу; гдѣ и тѣмъ полковникомъ, которые были в Голтвѣ с полками, наскоро итти приказал есмь“³⁾. В Голтві ж були тоді полковники: миргородський — Д. Апостол, полтавський — П. Герцик і гадацький — М. Борухович, як видно з листа їх до Б. Шереметева від 24 січня 1696 р.⁴⁾.

В оповіданні про події т. зв. другого Озівського походу, поруч з певними звістками про рух великого московського війська суходолом і водою на Озів, при чому сам цар Петро рушив з Москви ще зимою⁵⁾, посилку Мазепою на допомогу цареві війська, згідно царського наказу, в складі полків чернігівського, прилуцького, лубенського, гадацького, компанії й сердюків під загальним проводом нак. гетьмана, чернігівського полковника Я. Лизогуба, а іншими полками керували: прилуцьким — Д. Лазаренко (ц. т. Горленко), гадацьким — М. Борухович, лубенським — Свічка⁶⁾, оповідаючи про кількість війська цього корпусу Лизогуба, Самовидець каже, що Мазепа війська послав, „жеби било сполна тисячей двадцать пять“⁷⁾.

В дійсності ж під Озів послано від Мазепа козаків п'ятнадцять тисяч. Так, Б. Шереметев писав цареві 4 червня 1696 р., що він 27 травня одержав листа від Мазепа, що „ему гетману тѣхъ вышеспомянутыхъ хлѣбныхъ запасовъ на два мѣсяца на дачу regimentу ево войсковымъ людемъ, посланнымъ подъ Азовъ пятнадцати тысячамъ такого великого числа собрать и под те хлебные запасы подводы взять негде“⁸⁾. Потім, 1697 р., під час перебування у Мазепа стольника І. Тараканова, останній казав гетьманові 5 квітня: „В прошломъ въ 204-м году по указу великого государя его царского величества посылалъ ты гетманъ Иван Степановичъ

¹⁾ Моск. Архив Мин. Юст., Белг. ст. столб. 1458, л. 438 (показує захоплених татарських бранців), ст. 1463 л. 10 (лист Д. Апостола, М. Боруховича й П. Герцика до Б. Шереметева); Додаток ч. 20; Акты ЗР. V № 262, 263, 264; Дворц. Разряды, IV, 954; Письмо гетмана Мазепа к государямъ, Чтения въ Общ. Ист. и Древн. Рос., годъ третій, № 5 с. 160; О. Оглоблин, До історії повстання Петра Іваненка, 228 - 229.

²⁾ Лѣтопись Самовидца, 186 - 187.

³⁾ Додаток ч. 20.

⁴⁾ Моск. Архив Мин. Юстици, Белгород. ст., столб. 1463 л. 10.

⁵⁾ Дворц. Разряды, IV, 960 і д.; Письма и бумаги Петра, I, ч. 72 с. 54, ч. 85 - 87; Записки Желябужскаго, 36 і д.

⁶⁾ Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Малорос. 1696 г. ч. 21 (відписка цареві Шеїна); Походъ боярина и большого полку воеводы Алексѣя Семеновича Шеїна къ Азову, с. 2, 94; Gordon, Tagebuch, III, 42; Письма и бумаги Петра, I № 111 с. 93; Дворц. Разр., IV, 972.

⁷⁾ Лѣтопись Самовидца, 188 і д.

⁸⁾ Моск. Арх. Мин. Юст., Книги Малорос. Приказа ч. 76 л. 805.

под Азовъ в большой полкъ ближняго боярина и воеводы і намѣстника Псковскаго Алексея Семеновича Шеина, наказнаго Якова Лизогуба і иныхъ разныхъ полковъ полковниковъ и начальныхъ людей, а с ними великаго государя ратныхъ людей regimentу своего конныхъ і пѣшихъ 15,000 человекъ с пушки і с ратными припасы¹⁾. Про 15,000 козаків маємо і в опису походу Шеина, де також читаємо, що з-під Озову відпущено козаків, після взяття цього міста, 126 ч. старшини й 13,782 козаків²⁾. Гордон, що брав участь у цьому поході, дає приблизну кількість козаків у 20,000³⁾.

В дальшому, поруч з певними звістками про добування царським військом Озова, про розгром під час цієї облоги на морі турок, яких не допущено помагати обложеному Озову⁴⁾, про взяття 19 липня Озова⁵⁾, при чому Озів був захоплений тому, що козаки взяли вежу, що боронила місто⁶⁾, так що турки мусли здатися, прохаючи, щоб їх відпустили вільно, на що цар згодився і наказав після здачі Озова на бударях відпустити турок⁷⁾, заняття царем Озова з усіма тамошніми запасами, обсаження Озова царським військом, поновлення зруйнованих укріплень міста, будування в Озові церков⁸⁾, обдарування козаків, що були під Озовом і відпуск їх додому, до міст⁹⁾, рух царя до Москви¹⁰⁾, — одночасно, оповідаючи про здачу Озова, літописець каже про турецьку залогоу міста, що цар „они́хъ турковъ обложенцевъ казав забрати у бударі на килкадесять суден і одвезти за море Азовское, у турецкую землю“¹¹⁾, з чого складається враження, що залогоу міста була одвезена до Туреччини московськими суднами.

Але ж цар Петро писав 20 липня, ц. т. на другий день після здачі Озова, до патріярха Андріяна про турецьку залогоу Озова, що „имъ и женамъ ихъ и дѣтямъ учинена свобода, и отпушены внизъ рѣкою Дономъ да рѣки Кагалника на осмнадцати бударахъ. А 20 числа по вѣдомостямъ выходцовъ тѣхъ Азовскихъ сидѣльцовъ, конница ихъ отвезла всѣхъ на корабли турецкіе, которые стояли противъ нашихъ морскихъ судовъ, и тѣ ихъ суды отступили въ дальность“¹²⁾. Це майже дослівно повторю-

1) Також, Книги Малорос. Приказа ч. 77 л. л. 357 - 358 (звідомлення І. Тараканова).

2) Походъ Шеина, с. 55, 152 - 153.

3) P. Gordon, Tagebuch, III, 42 (18. VI: „Den 18 Morgens langte das tscherkessische Armeecorps, aus ungefähr 20000 Mann bestehend“).

4) Дворц. Разр. IV, 963, 1026 і д.; Письма и бумаги Петра, I, № 90, 91, 92, 103; Записки Желябужского, 38; Походъ Шеина, с. 85, 95 і д.

5) Пересправи про здачу розпочато 18 липня, а здано Озов цареві 19 липня, Дворц. Разр., IV, 965, 972, 976, 982, 1028; Письма и бумаги Петра, I, № 94, 95, 113, 114, 120; Памятники Диплом. Сношеній, VII, 1112; Акты Историч. IV, № 314, с. 466; Древн. Росс. Вивліюєйка, XVI, 272 і д.; Записки Желябужского, 43; Походъ Шеина, с. 210, 222 і д.; Ф. Ласковскій, Матеріали для исторіи ннж. искус. въ Россіи, ч. II, 67 і д.

6) Дворц. Разр. IV, 981; Письма и бумаги Петра, I, ч. 111 с. 93 - 94; Походъ Шеина, 122; Gordon, III, 54 - 55.

7) Дворц. Разр. IV, 972, 973, 976 - 977, 981 - 982, 1029; Письма и бумаги Петра, I, ч. 111 с. 94, ч. 119 с. 104, ч. 120 с. 107; Памятники Дипломат. Сношеній, VII, 1112; Походъ Шеина, 126; Gordon, III, 56 - 57.

8) Дворц. Разр. IV, 982, 983, 1028 - 1029; Письма и бумаги Петра, I ч. 111 с. 94, ч. 117 с. 100 - 101; Походъ Шеина, с. 150, 161 і д.; Записки Желябужского, 46 - 47; Gordon, III, 60.

9) Моск. Арх. Мин. Ин. Дел. Дела Малорос. 1696 г. ч. 21 (відписка Шеина цареві й чернетка царської грамоти І. Мазепі); Письма и бумаги Петра, I, ч. 117 - 118; Записки Желябужского, 47; Походъ Шеина с. 152 - 153; Gordon, III, 62.

10) Дополн. къ Акт. Истор. XII ч. 84 с. 339; Записки Желябужского, 49; Gordon, III, 74 ff

11) Літописець Самовидца, 190.

12) Письма и бумаги Петра, I, ч. 111 с. 94. Це ж з незначним відмінами в тексті — Поход Шеина, с. 127; Записки Желябужского, 43.

ється і в листі Петра до цесаря Леопольда від 7 серпня 1696 р.¹⁾, і в листі його ж від 7 серпня 1696 р. до кюрфюрета бранденбургського Фрідріха²⁾, і в грамотах, розісланих по московській державі з приводу взяття Озова³⁾. З цього видно, що залогу Озова відвезено до Туреччини не московськими судами, а турецькими.

Оповідючи про похід Мазепи й Б. Шереметева, Самовидець каже, що, під час військових акцій під Озовом, „гетманъ Іванъ Мазепа стоялъ на Коломаку з бояриномъ Шереметомъ“, але ж сам Мазепа в листі цареві від 24 серпня 1696 р., писаному „в таборѣ надъ рѣчкою Берестовою“, писав, що він 9 червня рушив з Батурина й „с вашимъ царского пресвѣтлого величества ближнимъ бояриномъ и воеводою і намѣсникомъ Вячкимъ его милостию Борисомъ Петровичемъ Шереметевымъ, случася на Коломаку в поля дикіе вышли есмы і у рѣчки Берестовой стали, тщательное и прилѣжное око на все стороны имѣя“⁴⁾. Маємо також і лист Мазепи до думного дяка Микити Зотова від 20 серпня 1696 р. „изъ табора надъ Берестовою“⁵⁾. Що Мазепа й Шереметев 1696 року „стояли с полки на Берестовой“, а хан стояв з ордою на Колончаку й Молочних Водах, нагадував Мазепі 1697 року 5 квітня й стольник І. Тараканов⁶⁾.

Оповідючи далі цілком вірно про розгром татарами під'їзду козацького близько 150 душ⁷⁾, Самовидець зазначає, що татари при цьому захопили в полон „и самого вожу Фляку з Полтавы“. Але ж і в оповіданні в Москві в приказі „Малой Росіі“ 4 серпня посланця Мазепи, козака полтавського полку Осипа Прокопенка про ці події (О. Прокопенко сам був захоплений при цих подіях в полон до татар, але втік), і в листі Мазепи цареві про ці ж події захоплений татарами в полон керівник цього розгромленого під'їзда зветься „Плечник“⁸⁾; про Микиту Плячника йде мова і в інших випадках⁹⁾, причому, як видно, тут мається на увазі цей же козацький ватаг.

В оповіданні про події в Польщі Самовидець вірно оповідає¹⁰⁾, що того 1696 р. там помер король Я. Собіський й під час безкоролів'я були смути¹¹⁾.

Що ж до причин непевних звісток в оповіданні Самовидця про події цього року, їх треба бачити в далекості Самовидця від цих подій. Помилкову ж звістку Самовидця про видатну ролю І. Романовського в поході проти татар треба вважати за бажання Ракушки зберегти пам'ять про свого сина.

1697 р. Під цим роком в літопису Самовидця міститься оповідання про події війни козаків і Москви проти турок і татар й про події московські й польські.

¹⁾ Письма и бумаги Петра, I, ч. 119 с. 104; Памятники Диплом. Снош. VII, 1112.

²⁾ Письма и бумаги Петра, I, ч. 120 с. 107.

³⁾ Дворц. Разр. IV, 973, 977; у Гордона також маємо в оповіданні про відпуск турецької залози з Озова (19, VII), що „Bald nach Mittag langten sie (die Besatzung) unterhalb des Flusses Kagalnik an und wurden mit grossen Freunde von ihren empfangen“ (Tagebuch, III, 57).

⁴⁾ Моск. Арх. Мин. Юст., Книги Малорос. Приказа ч. 78, л. 11.

⁵⁾ Источники Эварницкаго I, 629 - 631.

⁶⁾ Моск. Арх. Мин. Юст., Книги Малорос. Приказа ч. 77, л. 358 (звід. І. Тараканова).

⁷⁾ Тамож, ч. 76 л. 1074 - 1077, 1078 - 1080 (покази в Москві посланців Мазепи 4 серпня й лист Мазепи цареві)

⁸⁾ Тамож, л. л. 1074 - 1077, 1077 - 1083; Н. Костомаровъ, Мазепа, 462.

⁹⁾ Источники Эварницкаго, I, 577, 582, 621; пор. Полн. Собр. Зак. III, ч. 1496 с. 180.

¹⁰⁾ Лѣтопись Самовидца, 191.

¹¹⁾ A. Walewski, Dzieje bezkorolewia, I, 8, 18 dd.

В оповіданні про події війни козацького й московського війська проти турок і татар, поруч з певними звітками про будування на початку того року суден козацьких і московських біля Десни у лісах трубчевських¹⁾, про рух С. Неплюєва з частиною московського війська водою на суднах, з запасами й вапною, про перехід ними з труднощами Дніпрових порогів²⁾, про рух Мазепи з військом на Коломак і об'єднання його там з московським військом на чолі з боярином Долгоруким, звідкіль вони рушили до Дніпра, до Кадаку, про переправу там через Дніпро, про рух війська Мазепи й Долгорукова у низ Дніпра³⁾, Самовидець каже, що після об'єднання Мазепи з Долгоруковим, вони „войска перебравши, часть съставили на заставѣ при полковнику миргородскомъ, Данилу Апостолу, на семь берегу Днѣпра от татаръ“, і оповідає далі про дальший похід козацько-московського війська з гетьманом Мазепою й бояр. Долгоруковим. Але ж проти татар були залишені й інші козацькі відділи, крім відділів під керівництвом Д. Апостола.

В листі Мазепи до царя від 20 липня, в якому гетьман доносить про свій психід з Долгоруковим, маємо, що „о томъ тутъ же покорне вамъ в. г. докладываю, что для обороны великороссійского и малороссійского края оставилъ на рѣчкѣ Орелѣ, выше городовъ, на урочищѣ Хрещатомъ, полковника миргородского Данила Апостола со всѣмъ его полкомъ и съ войскомъ иныхъ полковъ, которые въ судны водяные не могли вмѣститись, а особо при Днѣпровомъ берегу для бережения отъ бѣлогородской орды постановилъ есмь Илью Новитцкого, бывшего полковника охотницкого конного, придавъ ему въ послушаніе сотни полку лубенского, при которомъ Днѣпровомъ берегу и полчане полку переяславского мало не всѣ кромѣ тѣхъ, которые при мнѣ гетманѣ съ полковникомъ своимъ на суднахъ водяныхъ не обрѣтаются, также и сотни полку кievского обрѣтатися будутъ для того прямого опасенія ихъ изъ табора отпустили есмь, а какъ полковнику миргородскому, такъ и предъреченному Новицкому приказалъ я неусыпную имѣти бодрость и осторожность отъ наступленій непріятельскихъ, а особо переправитися черезъ рѣку Днѣпръ также для осторожности и для страху нашествіямъ непріятельскимъ оставилъ я подъ Кадакомъ полковника гадяцкого Михаила Боруховича съ его полчанами, которые не вмѣстилися въ судна водяныя; а тутъ начавъ уже плавный водяной путь, оставилъ есмь полковника лубенского Леонтя Свѣчку съ его полкомъ и изъ иныхъ полковъ оставльшимися при таборѣ людьми и велѣлъ ему стояти при островѣ во всякой осторожности до нашего изъ сего плавного воинского пути возвращенія, да и для того оставилъ я на помянутыхъ мѣстахъ предъреченныхъ полковниковъ, гадяцкого подъ Кадакомъ, а лубенского при островѣ, дабы не толко грамоты отъ васъ великого государя къ намъ належачія и писма наши съ вѣдомостями къ Москвѣ присланныя могли надежнѣе приходить, но и намъ дастъ Богъ всемогущій изъ сего воинского плавного походу возвратиться было бы къ кому изъ суденъ выгрузитись“⁴⁾. Відокремлення ж в цьому листі відділів Новицького й інших від відділу Апостола свідчить, що ці відділи не були частинами, що підлягали Апостолу, а були окремі, незалежні від нього відділи.

¹⁾ Моск. Арх. Мин. Юст., Белгород. ст., столб. 1654 (справи про це будування) Источники Эварницкаго, I, 694 і д.

²⁾ Моск. Арх. Мин. Юст., Белгород. ст., столб. 1610 л. 99 (одписка цареві Я. Долгорукого), л. л. 187 - 193 (одписка цареві С. Неплюєва); Источники Эварницкаго, I, 689.

³⁾ Моск. Арх. Мин. Юст., Белгор. ст., ст. 1610 л. л. 98 - 99 (відписка Я. Долгорукого); Источники Эварницкаго, I, 655, 689; Акты ЗР. V ч. 371, с. 282

⁴⁾ Источники Эварницкаго, I, 691 -692; пор. Акты ЗР. V, ч 273 с. 283-284.

В дальшому, поруч з певними звітками про прихід орди на чолі з ханом і турок й захоплення ними Аслангородка, звідкіль вони докучали й Шингирею¹⁾, про відступ Мазепи й Долгорукого назад до міст українських²⁾, звідкіль Мазепа посилав на допомогу обложеному у Тавані і Казикермені козакам і московському війську козаків городових і запорізьких³⁾, про здобуванні турками Тавані і Казикерменя, в чому вони зазнали невдачі, понесли великі stratи і відступили⁴⁾, що після цього в Таванську залишався московський воевода⁵⁾, Самовидець каже, що тим запорожцям, що були в цій облозі й вийшли в міста, „дано плату по шість копъ и по кунтушу тузиковому, на полтори тисячи козаковъ, изъ казны его царского величества“⁶⁾.

В дійсності, кількість цих козаків була менше. В листі Мазепи до царя від 13 січня 1698 р. маємо, що „присланное отъ васъ великого государя, вашего ц. пресв. в-ва милостивое монаршеское жалованье денги и сукна и пищали на дачю запорожцамъ в Таванскомъ городѣ о осадѣ неприятельской будучим (на полі „бывшимъ“) сукна и денги велѣвъ приняты, роздалъ есмь на 957 человекъ всякому по 3 р. денегъ⁷⁾ и по портицу сукна; а на двухъ человекъ полковниковъ, на 2 ясауловъ и на 10 сотниковъ к той дачѣ в прибавку по рублю денегъ“, й далі повідомляє, що решту грошей, сукна й пищалей роздасть, згідно царського указу, тим запорожцям, „которые за труды и службы свои покажутся быть годны“⁸⁾. Про цю ж кількість запорожців, що отримала царську платню, маємо і в пізнішій грамоті царя Мазепі від 25 січня 1698 р., причому ці відомості стали відомі на Москві з вищенаведеного листа

1) Источники Эварницкаго, I, 690; Моск. Арх. Мин. Юст., Белгор. стол. столб. 1610 л. л. 290 - 292 (одписка цареві В. Бухвостова з Тавані; тут же, що орда Білгородська прийшла зі сторони Казикерменя; Белгор. стол. ст. 1644 лл. 61 - 67 (одписка цареві Я. Долгорукова); що ж до звістки літопису, що Білгородська орда „согъ на двѣ комоника погромили“, в цій одписці Долгорукова маємо, що 2 серпня, як прибула Очаківська орда, в бою з нею кіннота гетьмана „понесла немалой уронъ“ (л. 64); про бої кінноти Мазепи 2. VIII з цією ордою маємо і у вищевказаній відписці Бухвостова—без зазначення наслідку бою (Белгор. ст., ст. 1610 л. 292).

2) Моск. Арх. Мин. Юст., Белгор. ст., ст. 1644, лл. 361 - 366 (одписка Я. Долгоруково цареві); Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Малорос. 1697 г. ч. 24 (лист Мазепи цареві), 1698 г. ч. 11 (выписка в доклад листів Мазепи 1697 р.); Источники Эварницкаго, I, 698, 701, 706, 710.

3) Источники Эварницкаго, I, 703 і д., 706 і д.; Моск. Арх. Мин. Юст. Белгор. стол. ст. 1644, л. 361 - 366 (одписка Я. Долгорукова цареві); Моск. Арх. Мин. Ин. Дел, Дела Малор. 1697 г. ч. 24 (лист Мазепи до царя).

4) Источники Эварницкаго, I, 715 - 716; Письма и бумаги Петра, I, № 199 с. 209, ч. 200 с. 212, ч. 201 с. 214; Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Малорос. 1698 г. ч. 11 (выписка в доклад з листа Мазепи 1697 р.); пор. Записки Желябужского, 58; Сборникъ выписокъ изъ архивн. бумагъ о Петрѣ Великомъ, I, 336. Що ж до кількості турецьких strat при цьому, Самовидець каже, що на приступах „больше шести тысячъ турокъ полегло“, що загалом відповідає звіткам у листах Петра I до cesаря Леопольда, дожа венеціанського і польського короля Августа II, що під час боїв під Таванню і Казикерменем „побито тѣхъ поганъ съ 7000 человекъ“ (Письма и бумаги Петра, I, № 199, 200, 201; пор. Пам. Диплом. Снош. VIII, 1116).

5) Бытовые черты Азовскихъ походовъ 1695-1696 гг., Русская Старина 1892 г. № 5 с. 250; Сборникъ выписокъ, I, 336; Записки Желябужского, 59; що ж до звістки Самовидця, що в Тавані була „и часть козаковъ полку нѣжинского“, про це маємо звістку у листі Мазепи від 13 квітня 1698 р. (Моск. Арх. Мин. Юст., Кн. Малор. Прик. № 79, л. 228 — пам'ятка в разряд); пор. Сборникъ изъ арх. выписокъ, I, 337; Источники Эварницкаго, I, 757, 765; про чергування козаків у Тавані, про що каже Самовидець, я знайшов відомості тільки від 1698 р. (Источ. Эварницкаго, I, 755, а також выписка вищевказ. листа Мазепи від 13 квітня 1698 р.).

6) Літопис Самовидця, 193 і д.

7) Три карбованці й дають шість кіп грошей (В. Шугаевскій, Монета и денежный счетъ, с. 33), що й стверджує звістку літопису про кількість отриманої козаками запорізькими платні; яке ж сукно роздано козакам — встановити я не зміг.

8) Источники Эварницкаго, I, 730.

Мазепи¹⁾. Цю ж кількість маємо також і в листі кошового Г. Яковенка до гетьмана Мазепи від 4 березня 1698 р.²⁾

В оповіданні про події московські, поруч з певними звістками про змову проти царя Петра, щоб його вбити, з боку Соковіна, Циклера й інш., що про це донесено Петрові стрільцем, змовців захоплено, вони призналися в змові й були покарані на смерть, а голови їх повісили на мурованому стовбі в Москві, і що викриття цієї змови відбулося другим тижнем великого посту³⁾, літописець каже, що цю змову піднесли „з боярь Іванъ Соковкинъ, Александръ Цыслеръ, Пущькинъ, козакъ донской, стрелець стрименніе“, а коли їх захопили „на очной ставцъ сами доброволне призналися“⁴⁾. Але ж офіційні справи про це діло дають інші відомості. Участь у цій змові брали: „Окольнічій Алешка Соковнинъ, Думной дворянинъ Івашко Циклеръ, стольникъ Федька Пущькинъ, стрѣльцы Васька Филиповъ, Федька Рожинъ, Донской козакъ Петрушка Мукьяновъ“, що викрили свою змову на катуванні⁵⁾.

В дальшому, поруч з певними звістками, що того ж року цар Петро рушив за кордон, був інкогніто в Ризі, а потім в Митаві в Курляндії, у Кролевці, у курфїстра, де гарно гуляв, а потім рушив до Амстердаму, де і зимував, а також про царське посольство до cesаря⁶⁾, — Самовидець в опису подорожі Петра I по Європі каже, що в Кролевці Петро затримався „болей тиждня“, що до cesаря й папи він не зміг дійти за французьким королем, який став цьому „перепною... сторожу военную усюды маючи“, і що Петро I рушив з Кролевця до Амстердаму морем⁷⁾.

Але ж ми маємо з різноманітних джерел дуже докладні дані про цю подорож Петра і з них бачимо, що Петрові I не був французький король перешкодою в подорожі до cesаря й папи, бо Петро I туди й не збирався їхати з Кролевця⁸⁾; з Кролевця Петро рушив до Амстердаму не морем, а до Кольберга тільки морем, а далі суходолом⁹⁾. В Кролевці ж (Кенігсберзі) Петро був значно більше тижня¹⁰⁾.

Крім того, з оповідання літописця утворюється вражіння, що Петро I провів всю зиму в Амстердамі, тоді як на початку 1698 р. Петро їздив до Англії¹¹⁾.

1) Тамож, 731.

2) Тамож, 749. В листі ж цього Г. Яковенка до Мазепи від 22 лютого 1698 р. маємо спогади про 958 козаків (тамож, 745), але й ця невеличка різниця (можливо, що тут і помілка переписувача, або друкарська), теж не може бути ствердженням звістки Самовидця, а навпаки, підтверджує його помилку.

3) Gordon, Tagebuch, III, 92-93; Полн. Собр. Зак. III, № 1570 с. 280 і д., V, ч. 2287 с. 138; Древн. Рос. Вивліюєнка, XV, 354 і д.; Записки Желябужского, 54 і д.; С. Соловьевъ, III, 1163 і д.; Н. Горбачевскій, тамож, 7, 38.

4) Лїтопись Самовидца, 191-192.

5) Полн. Собр. Зак. III, № 1575 с. 280 і д.; Древняя Россійская Вивліюєнка, XV, 354 і д.; пор. С. Соловьевъ, III, 1163 і д.

6) Письма и бумаги Петра, I, № 147 с. 144, № 148 - 149, № 163 с. 156 - 157, № 181, 182, 186, 204 - 206, 208, 210, 213; Пам. Дипл. Снош. VIII, 469 і д., 709, 761 і д., 802 і д.; Оправдательное донесеніе Карлу XII Рижскаго губернатора Делаберга, Рус. Арх. 1899, № 3 с. 385; Н. Устряловъ, III, прилож. 2 с. 463 і д.; Древн. Росс. Вивліюєнка, XV, 369 і д.; Письма Петра Великого къ князю Федору Ромодановскому, Рус. Арх., 1865 р. № 5 - 6 с. 636 і д.; С. Соловьевъ, III, 1168, 1173 і д.; М. Веневитиновъ, Русскіе въ Голландіи, 52 - 53, 62 і д.

7) Лїтопись Самовидца, 194.

8) Н. Устряловъ, III, 40

9) Пам. Дипл. Снош. VIII, 711, 876; Н. Устряловъ, тамож, 56 і д.; С. Соловьевъ, тамож, 1170 і д.

10) Пам. Дипл. Снош. VIII, 802, 850; Н. Устряловъ, тамож, 32 і д.; С. Соловьевъ, тамож, 1169 - 1170.

11) М. Веневитиновъ, тамож, с. 116 і д.; М. Богословскій, Петр Великий в Англіи в 1698 г., 393 і д.

В оповіданні про польські справи, коли вірно оповідає Самовидець, що того ж року королем польським став князь саксонський Август¹⁾, а військо польське, обравши собі керманичів, руйнувало маєтки Сапіги²⁾, звістка Самовидця, що гетьман литовський Сапіга, не бажаючи коритися новому королеві, „тулявся по чужих сторонах“, буде невірна, бо 1697 р. Сапіги признали королем Августа³⁾.

Причини цих непевних звісток треба шукати в тому, що літописець був далеко від цих подій і тому не мав певних відомостей; що ж до видачі платні запорожцям, тут літописець міг помилитись і тому, що того року платню запорожцям від царя прислано ще декілька разів, хоч і за іншим призначенням⁴⁾.

1698 - 1699 р.р. Ці два роки з'єднані в літопису, як зазначено вище, в один. Під цими роками маємо звістки так про події українсько-польсько-московські, як і про події виключно московські й європейські.

В оповіданні про події українсько-польсько-московські вірно зазначає Самовидець, що весною (ц. т. 1698 р.) Мазепа, з'єднавшись в московським військом, ходив на Низ, зміцнив там городки Казикермень і Тавань, мав у цьому поході бої з турками й татарами, і, залишивши в Тавані й Казикермені залогоу, повернув до міст межі двома пречистими (ц. т. між 15.VIII—8.IX⁵⁾); згадує вірно Самовидець і про подорож Мазепа до Петра в Воронеж⁶⁾, про дорожнечу збіжжа на Україні⁷⁾, про переговори цесаря, Польщі й царя з турками⁸⁾, про угоду Польщі з Туреччиною й повернення Кам'янця Подільського Польщі⁹⁾.

В оповіданні про події московські, поруч з певними звістками, що цар Петро був у Відні в цесаря, де його гарно прийнято¹⁰⁾, що був також Петро тоді ж у Липську та інших містах німецьких¹¹⁾, що бачився

¹⁾ Szujski, IV, 152 dd.

²⁾ Sapiehowie, II, 188 - 189; Szujski, *ibid.*, 167.

³⁾ Sapiehowie, 192; Szujski, *ibid.*, 160, 167.

⁴⁾ Источники Эварницкаго, I, 717 і д., 726 і д.

⁵⁾ Мазепа рушив з Батурина 15 травня (Моск. Архив Мин. Юстиции, Кн. Малор. Приказа № 79 л. 372 — лист Мазепа цареві від травня 1698 р.), 10 червня об'єднався з Я. Долгоруким (тамож, Белгород. ст. столб. 1645, л. 300 — відписка Я. Долгорукого цареві), 21 серпня гетьман і Долгорукий рушили назад з-під Казикермена (тамож, Кн. Малор. Приказа № 81, л. 87 — справоздання стольника Опанаса Рогозина, що їхав з-під Тавані з гетьманом); від 7 вересня 1698 р. маємо лист Мазепа до царя з Гадяча (Кн. Малор. Приказа, № 68 лл. 19 - 22; Н. Устряловъ, Історія царствования Петра Великаго, III, дод. 7 с. 476 - 477).

⁶⁾ Матеріали по історії Малороссії, в. I, Письма къ Ивану Петровичу Забѣль и его вдовѣ (1687 - 1713), № 29 с. 35 - 36.

⁷⁾ Н. Костомаровъ, Мазепа, с. 474 (лист Мазепа од січня 1699 р. до Москви).

⁸⁾ М. Роровіч, Der Friede von Karlowitz, 47 ff.; J. Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, XII, 445 ss.; Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches, V, 205 ff.; V. Erdmannsdorffer, Deutsche Geschichte, II, 101 - 102; Н. Delbrück, Weltgeschichte, III, 529.

⁹⁾ Zinkeisen, V, 231; М. Роровіч, 59-60; N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches, IV, 272.

¹⁰⁾ Письма и бумаги Петра Великаго, I, № 242 с. 254 - 255; Памятники Диплом. Снош., VIII, 1404 і д.; Н. Устряловъ, III, дод. 9 с. 612; Соловьевъ, тамож, 1177.

¹¹⁾ Сборникъ Русскаго Историч. Общества, т. XX, с. 31 - 32; Пам. Диплом. Снош., VIII, 1307 і д.; Письма и бумаги, I, № 240 с. 253; Н. Устряловъ, тамож, 119 - 120, дод. 9, с. 608 і д.; А. Брикнеръ, Петръ Великій въ Дрезденѣ въ 1698, 1711, 1712 гг. Рус. Старина, 1874 № 12 с. 727 і д.; його ж, Історія Петра Великаго, с. 188; Самовидець, оповідаючи про це перебування Петра в Липську й інших німецьких містах, каже про це після оповідання про перебування Петра I у Відню, але ж не каже, що це було після подорожі царя до Відня, а тільки каже, що це було „того ж часу“, бо Петро, як видно з вищенаведених даних, був в Липську і в низці інших міст по дорозі до Відня.

він підчас своєї подорожі з королем польським Августом¹⁾ і потім повернув краєм Литовським на Смоленськ до Москви, куди й прибув перед Семеновим днем, ц. т. перед 1 вересня²⁾, одночасно з цим, оповідаючи про подорож Петра I до Відня, літописець каже, що Петро був у Відні „у мѣсяцѣ юнѣ“, але ж Петро був у Відні й в червні й в липні³⁾.

В дальшому, поруч з певними звістками, що, після повернення з-за кордону, цар Петро робив розшук між стрільцями, що були поставлені від кордону шведського й піднесли бунт, одступивши від своїх керманців, і рушили на Москву⁴⁾, і що, після розшуку, багато стрільців, згідно з указом царя, повішено, трупи їх заборонено ховати⁵⁾, що потім цар Петро рушив до Воронежа, де будувалося морські кораблі⁶⁾, а потім повернувся до Москви, де й наказав повішаних стрільців поховати, а інших стрільців наказав за вищевказаний бунт карати⁷⁾, а потім великим постом знов рушив до Воронежа⁸⁾, і що того ж року знищено стрілецьке військо, при чому одних стрільців покарано на смерть, або заслано, а інших, кращих, записано в салдати⁹⁾, оповідаючи про розшук і кари стрільців, літописець каже, що Петро, повернувшись з-за кордону, „чинилъ росмотръ межи бояри и стрелцями, которіе ся были збунтовали в небытности его царского величества на Москвѣ“ і що, після розшуку, повішено стрільців „полъчварти тисячи“, ц. т. 125 чоловік.

Але ж бояри в цьому рухові участі не брали, і стрільців повісив Петро восени 1698 р. далеко більш, ніж 125 чоловіка. В так зв. перечневій відомості маємо, що стрільців повішено 30 вересня — 201 чл., 11 жовтня — 144 чл., 12 жовтня — 205 чл., 13 жовтня — 141 чл., 17 жовтня — 109 чл., 18 жовтня — 63 чл.¹⁰⁾, що дає разом 863 чл.¹¹⁾.

Оповідает також Самовидець, що брано для поповнення війська „з чоловіка двадцяти пяти салдата“ і з монастирів і з маєтків боярських. Але ж коли з монастирів і брано з 25 дворів чоловіка в військо, то з маєтків боярських брано одного чоловіка з 30 дворів¹²⁾.

Що ж до того, чому трапилися ці помилки, мусимо вважати, що помилки трапилися в літопису тому, що, будвши далеко від цих подій, літописець не мав про них і певних відомостей.

1700 р. Під цим роком в літопису Самовидця вміщено оповідання про угоду Москви з Туреччиною й про події війни Москви й Августа II, короля Польщі й Саксонії, проти шведів.

¹⁾ Н. Устряловъ, III, 185 - 187, дод. 9 с. 614 - 615, т. IV, 2, д. 3 с. 451.

²⁾ Тамож, дод. 9 с. 613, 618.

³⁾ Письма и бумаги Петра, I, № 248 с. 263, ч. 251 с. 265 - 266, № 252 с. 266; Н. Устряловъ, тамож, 136 і д.

⁴⁾ P. Gordon, Tagebuch, III, 194 ff.; Акты Арх. Экспедиции, IV, № 317 с. 468; Записки Желябужского, 59 - 60; Н. Устряловъ, III, 152 і д.

⁵⁾ Н. Устряловъ, тамож, 219, 235 - 236, 405 - 407; Записки Желябужского, 64; С. Соловьевъ, тамож, 1192 - 1193.

⁶⁾ Письма и бумаги Петра, I, № 255 с. 269, ч. 256, 257; Н. Устряловъ, тамож, 248, дод. 9 с. 1618; С. Соловьевъ, тамож, 1199.

⁷⁾ Gordon, Tagebuch, III, 226; Записки Желябужского, 68 - 69; Н. Устряловъ, тамож, 239; С. Соловьевъ, тамож, 1201.

⁸⁾ Записки Желябужского, 69; Письма и бумаги Петра, I, № 262 с. 276; Н. Устряловъ, тамож, 262 і д., дод. 9, 618; пор. Н. Горбачевскій, 7, 48.

⁹⁾ Полн. Собр. Законовъ IV, № 1979 с. 257; пор. Журналъ или поденная записка, ч. I с. 3.

¹⁰⁾ Н. Устряловъ, III, 405 - 407.

¹¹⁾ В цю кількість повішених стрільців я не вніс двох повішених „распововъ“ та колесованих 21 жовтня на Красній площі двох стрільців — Ів. Колокольцова й Ал. Сучкова (Н. Устряловъ, тамож, с. 407).

¹²⁾ Записки Желябужского, 67.

В оповіданні про угоду Москви з Туреччиною вірно оповідає Самовидець, що того року відбулася угода царя з Туреччиною на тридцять років і що царського посланця Українцева відпущено з Царгороду з честю¹⁾. В оповіданні про події війни Августа II й Петра I проти Швеції, Самовидець дає певні звістки про початок того ж, 1700 року, королем Польщі Августом війни проти Швеції й рух війська Августа під Ригу, де це військо було все літо, і про те, що Мазепа за царським наказом послав військо на поміч Августу²⁾, про посилку Мазепою значного війська зі своїм сестренцем, ніженським полковником Обидовським до Новгороду³⁾, про вдалий для царського війська початок війни зі шведами, що виявився в захопленні деяких шведських міст⁴⁾. Певно оповідає Самовидець про облогу царським військом Нарви⁵⁾, про рух шведського короля з військом на виручку Нарви, про напад 19 листопада с. ст. шведів на царське військо й розгром царського війська, при чому багато царського війська потонуло в р. Нарові, а з керманичів царського війська Б. Шереметев втік, а царевич імеретійський, кн. Як. Долгорукий, Ів. Юр. Трубецький і багато інших попали в полон, що шведи захопили й багато гармат й іншого, що генерал Ад. Ад. Вейде спочатку тримався проти шведів, але потім мусив здатися, при чому шведи обібрали його військо й самого Вейде взяли в полон⁶⁾. Вірно каже літописець, що військо козацьке, якого було 20.000. на чолі з І. Обидовським не встигло під Нарву до бою й потім було під Печерами⁷⁾, що московське військо після розгрому пішло різно, але зібрано й підготовано знов до війни, що цар Петро поїхав до Москви й, вживши заходів, зібрав знов велике військо, при чому на гармати брано мідні дзвони⁸⁾, але одночасно з цим, оповідаючи про облогу царським військом Нарви й про битву під Нарвою, літописець каже, що військо царя Нарву „за злою радою нѣмецкою не доставали, тимъ убезпечаючи царское величество, же подѣдадутъ городъ доброволне, и тая зрада от тихъ же офѣцеровъ нѣмцовъ, зостаючихъ у войску московскомъ послѣдовала, же доставання города поійшло у проволку“; подаючи ж дані про розгром шведами царського війська під Нарвою, літописець каже, що „шведи, маючи, подобно, змову з нѣмцями офѣцерами московскими, бо ихъ тамъ проважено на тую квартиру, гдѣ мало люду было московского бойного, а уся старшина была нѣмецкая межи войскомъ московскимъ—и так що схотѣли, шведовѣ учинили, наветъ з арматъ тилко килко разив вистрелили, и то вѣтору“⁹⁾.

1) Полн. Собр. Закон., IV, № 1804 с. 66 і д.; Письма и бумаги Петра, I № 318 с. 368 і д., ч. 324, с. 332, ч. 325 с. 383, ч. 351 с. 414; Сборникъ Рус. Историч. Общества, т. XXXIV с. 19 - 20; Чрезвычайное посольство думнаго совѣтника Емельяна Украинцова, Отеч. Записки 1827, Февраль (№ 82), с. 197 - 198, Мартъ (№ 83) с. 486; Журналъ, или поденная записка, 11; С. Соловьевъ, III, 1232 і д.

2) Н. Устряловъ, тамож, III, дод. 7 с. 534, 541, 552 - 553, 556, 561, IV ч. 2 дод. 2 с. 153 - 154, 161; С. Соловьевъ, тамож, 1239; Т. Козлов, Dzieje wojen, III, 81.

3) Н. Устряловъ, IV, 2 дод. 2 с. 156; Моск. Арх. Мин. Ин. Дел. Малор. Подлин. грамоты № 1267/1290 (лист Мазепи Ф. Головіну).

4) Письма и бумаги Петра, I, № 331 - 334.

5) С. Соловьевъ, тамож, 1224; Н. Устряловъ, IV, I, с. 17 і д.; А. Петровъ, Городъ Нарва, с. 188 і д.

6) С. Соловьевъ, тамож, 1246 і д.; Н. Устряловъ, IV, I с. 45 і д., ч. 2 прил. 2 с. 177 - 178; А. Петровъ, с. 225 і д.; Аллартъ, Исторія, Сѣв. Архивъ 1822 № 2 с. 133; Журналъ, 23.

7) Моск. Арх. Мин. Иност. Дел. Малор. подлинн. грамоты № 1268/1291 (лист Ів. Обидовського Ф. Головіну), № 1269/1292 (лист Обидовського Шереметеву); Письма и бумаги Петра, I, № 346 с. 409, II, 707.

8) Журналъ, 26 і д.; Н. Устряловъ, IV, I с. 69 і д., 2 прил. 3 с. 452, IV 471 і д.; С. Соловьевъ, тамож, 1250.

9) Літопись Самовидца, 199 і д.

Як видно з цього, Самовидець причину невзяття царем Нарви й розгрому царевого війська під Нарвою відносить в значній мірі на німецьких офіцерів, обвинувачуючи їх у зраді. Але ж треба зауважити, що Нарвська кампанія 1700 р. вже добре розроблена в історичній літературі, і, навіть, такі апологети Петра I, як Н. Устрялов, або С. Соловйов, ніде не знаходять навіть і натяку на зраду чужоземного командування в московському війську в цілому, хоч це й реабілітувало б дуже Петра I за невдачу походу. Коли б був хоч незначний натяк на зраду чужоземного командування Петрові, і Соловйов і Устрялов це безумовно використали б на користь Петрові I, подібно тому, як вони вживали в своїх працях всіх заходів, щоб довести, що Петро I залишив військо під Нарвою не з остраху, як це було, на мій погляд, в дійсності. До того ж і Нарву під час облоги царське військо добувало досить жваво, проводячи досить енергійну бомбардировку¹⁾.

Крім того, оповідаючи про наступ шведського короля під Нарву, літописець каже, що шведське „передное войско почувши, Шереметовъ и козаки, с оними споткалися и добре шведовъ сперли и рубали подъ городемъ Ковлемъ. Любо першей московское и козацкое войско сперли, где и шляхти смоленской немало полегло, але наши шведовъ того жъ часу много побили, и видячи и маючи певнихъ язиковъ, же самъ король шведскій з великими потугами наступаеъ мусъли до окопъ царскихъ уступити, а шведы вслѣдъ за ними прийшли“. З цього оповідання літописця складається вражіння, що Шереметев мав одну сутичку з шведами під Ковлем, причому ця сутичка була спочатку невдала для Шереметева, але потім він погромив шведів і захопив язиків, а, одержавши ж відомості про наступ шведського короля, відступив до царського табору.

Тимчасом, дійсний стан річей був інший. Шереметева послано 26 жовтня на розвідки в зв'язку з чутками про наступ шведського короля по ревельській дорозі на Везенберг; біля Везенберга (при Варгалі й Пуртці) Шереметев мав бій з шведськими частинами, бій спочатку невдалий для Шереметева, а потім переможний (29 жовтня). Потім Шереметев відступив від Пуртца до Пигайоки (40 верст від Нарви), звідкіля Шереметев і відступив ніччю на 17 листопада до Силленеги, а звідтіля до Нарви²⁾.

Оповідати далі про розгром царської армії під Нарвою, літописець каже, що під час цього розгрому шведи „усѣ сили царскіе розбили, иле змогли рубали, бояръ високороднихъ побито“, і що в числі полонених шведи захопили також і „князя Луку Долгорукова жъ“ да „князя Івана Долгорукова жъ“, а також „и иннихъ многихъ князей и енераловъ“.

Але треба сказати, що і в таких джерелах, як у Аларта, що брав участь в цих подіях, і у „Журналі“, ми в описах бранців, захоплених шведами, не знаходимо ні Луки, ні Івана Долгоруких³⁾; не маємо ми також у числі бранців і „многихъ князей“ (крім перерахованих літописцем кн. кн. Я. Долгорукова й Ів. Трубецького, та помилково названих Л. і І. Долгоруких, яких літописець відокремлює, і які тому не можуть бути внесені в число цих „многихъ“, ми маємо в складі цих захоплених шведами бранців одного князя — Д. Мещерського⁴⁾). Не маємо ми також ніяких і забитих „бояръ високороднихъ“; притому ж з оповідання літописця про

¹⁾ Журналь, 16 і д.; Н. Устряловъ, IV, I с. 18 і д.; С. Соловьевъ, тамож, 1244.

²⁾ Журналь, 17; Аллартъ, Сѣв. Арх. 1822 № 1 с. 15, 17, 25; Н. Устряловъ, IV, I с. 23, 25 - 27, 32, 41 - 42, 44; А. Петровъ, тамож, с. 202 і д.

³⁾ Пор. П. Долгоруковъ, Сказанія о родѣ князей Долгоруковыхъ, passim.

⁴⁾ Аллартъ, Сѣв. Арх. 1822 № 2 с. 133 - 134; Журналь, 23; Н. Устряловъ, IV, I с. 50.

цей розгром царського війська під Нарвою можна робити висновок, що всі бранці з керівничого складу царської армії були захоплені в полон шведами підчас розгрому, але ж більшість цих бранців, як, напр., Я. Долгоруков, І. Бутурлін, Головін та інші, захоплені в полон шведами всупереч угоді, що була складена керманичами царського війська з шведами в наслідок невдалого для царської армії бою¹⁾; і про цю угоду Самовидець не каже нічого.

Не можна прийняти й звістки Самовидця, що під Нарвою шведи „армать болшихъ двѣсти штукъ узjali, а мѣлкихъ, иле в полкахъ било, усѣ побрали“. Шведська офіційна реляція про перемогу вказує, що всього захоплено у царського війська тільки сто сімдесят сім гармат, а російські джерела дають цифру трохи меншу²⁾; у всякому разі, не дивлячись на невелике розходження між руськими й шведськими джерелами, до двохсот самих важких гармат далеко.

Що ж до оповідання Самовидця про долю відділів А. Вейде, треба зауважити, що в джерелах я не знайшов, що Вейде мусив віддати шведам „казну его царского величества грошовую палобувъ тридцять шесть“, як не знайшов я даних і про те, що, підчас відступу відділів Вейде через міст, шведи підрубали моста. Зазначає літописець, оповідаючи про здачу Вейде, про „три полки“ в його частині, але ж дивізія Вейде складалася з десяти полків³⁾; тому цими звістками Самовидця про долю відділів Вейде й склад його війська треба користуватися з певним застереженням.

Розглядаючи ж причини цих непевних звісток, мусимо визнати, що одні з них трапилися тому, що літописець, будиши далеко від подій, не знав напевно про дійсний стан річей. До таких помилок треба віднести всі помилкові звістки літопису про події 1700 року, за винятком звістки про огульну зраду чужоземців у царському війську. Ця ж остання помилка трапилася завдяки тому, з одного боку, що під Нарвою до прихода Карла XII один з чужоземних офіцерів, Гуммерт, перейшов на бік шведів⁴⁾. Підчас самого бою під Нарвою, коли шведи почали перемогати царське військо і в ньому розпочалася паніка, мали місце й випадки нападу й вбивства царськими салдатами німців-офіцерів буцім то за зраду; тому, бачучи це, сам керманич царського війська, герцог К. де-Кроа з низкою офіцерів, щоб врятувати своє життя, й мусили ще до кінця бою здатися шведам⁵⁾. Все це, звичайно, й склало ґрунт для чуток про огульну зраду царя від чужоземних офіцерів.

1701 р. Під цим роком в літопису містяться оповідання так про події Північної війни, як і про події суто московські.

В оповіданні про події Північної війни, поруч з певними звістками про посилку І. Мазепою, після повернення з-під Могилеву його головної армії, в дальший похід до двадцяти тисяч козацького війська з нак. гетьманом, полковником миргородським Д. Апостолом, при якому були й інші полковники⁶⁾, про утворення литовцями спискового війська⁷⁾, Са-

¹⁾ Журналъ, 21; Аллартъ, Сѣв. Арх. 1822 № 2 с. 131 і д.; Н. Устряловъ тамож, 48 і д.; А. Петровъ, 233 і д.

²⁾ Н. Устряловъ, тамож, 52 і д.

³⁾ Н. Устряловъ, IV, 2 дод. IV с. 466 - 467; пор. ibid. № I с. 17 - 18.

⁴⁾ Тамож, IV, I с. 29 і д.

⁵⁾ Аллартъ, Сѣв. Арх. 1822 № 2 с. 129 - 130; Н. Устряловъ, тамож, с. 46 - 47; С. Соловьевъ, тамож, 1246 - 1247; А. Петровъ, тамож, с. 330.

⁶⁾ Моск. Арх. Мин. Юст., Книги Малор. Приказа № 83 лл. 847 - 850 (з Апостолом послано більш 17 тисяч козаків), л. 853 (розпис війська), л. 826 (розрядна пам'ять); Письма и бумаги Петра, I, 872.

⁷⁾ Журналъ, 35.

мовидець каже в зв'язку з розгромом саксонської й царської армії шведами, що „городокъ або замокъ Діамунтъ подъ Ригою людми московскими осажено, которіе оддержалися — не подалися войску шведскому¹⁾, але ж в Діамунті було, крім московського, й саксонське військо, і при тому залюга Діамунта (ц. т. Дінаменда) піддалася шведам²⁾.

З'їзд Петра I з Августом II за Самовидцем мав місце „в городѣ Друи“³⁾, але ж це було в Биржах⁴⁾.

В дальшому, поруч з певними звітками про похід царського війська, в складі якого були й козаки, проти шведів у Ливонію й розгром цим військом шведів⁵⁾, про вступ шведів до країв литовських й опанування ними Ковна, при чому на боці шведів був і Сапіга⁶⁾, Самовидець одночасно з цим каже, що царське військо погромило шведів і „городъ Юр'евъ ливонскій люде царскіе опановалы и арматъ штукъ на чотириста у шведовъ отняли“⁷⁾.

Але ж Юр'ев підчас цього походу царське військо не взяло, а взято Юр'ев царським військом пізніш, 1704 р.⁸⁾, при чому перед цим взяттям Юр'ева 1704 р. не було попередніх польових боїв; це свідчить, що тут не одно й те ж оповідання, що тільки замість 1704 р. внесено до 1701 р.; гармат же підчас цього розгрому шведів, ц. т. в битві біля Ерестфера взято далеко менш чотирохсот, до десятка⁹⁾.

Не можна погодитися й зі звісткою Самовидця, що після цієї перемоги козаки з нак. гетьманом Апостолом „домовъ отступили“, ц. т. повернулися на Україну 1701 р.

Бій під Ерестфером мав місце 29 грудня ст. ст. 1701 р.¹⁰⁾, після чого Шереметев ще посилав відділи Д. Апостола пустошити Ливонію. Б. Шереметев в листі цареві від 4 січня 1702 р. повідомляв, що 3 січня до Шереметева повернувся нак. гетьман с козаками, після чого Б. Шереметев рушив до Пскова, куди прибув 4 січня „і Гетмана й всѣх городовых Черкас с полковники... отпустил в дома их“, залишивши лише два компанійських полки¹¹⁾.

В грамоті (копія) царя до Мазепи від 28 лютого 1702 р. говориться, що після походу Б. Шереметев козаків „с нашей царского величества

1) Лѣтопись Самовидца, 203 - 204.

2) Chr. von Sagarw, Die Feldzüge Karls XII, 69; Журналъ, 34 - 35.

3) Лѣтопись Самовидца, 202.

4) Журналъ, 30; Письма и бумаги Петра, I, 439; Свиданіе Петра Великаго съ Августомъ II въ Биржахъ 1701 г. (діярій з'їзду), Временникъ XVII, ч. III, 10 і д.; Н. Устряловъ, IV, I, с. 89 і д., ч. II дод. 2 с. 511; С. Соловьевъ, тамож, 1252; Sagarw, 62.

5) Моск. Арх. Мин. Юст., Книги Малор. Прик. № 86 л. 200 - 207 (лист полковників, що брали участь в цьому поході до Мазепи); Моск. Арх. Мин. Ин. Дел, Дела Малор. 1702 г. № 3 (грамота царя Мазепі); Источ. Малор. Ист., II, 148; Журналъ, 39 і д.; Н. Устряловъ, IV, I, с. 112 і д.; С. Соловьевъ, III, 1257.

6) Chr. von Sagarw, 75; W. Koporzunski, Polska a Szwecja, 35; J. Szujski, IV, 177 dd.; T. Korzon, Dzieje wojen, III, 82.

7) Лѣтопись Самовидца, 205.

8) Записки Желябужского, 87, 94, 103 і д.; Журналъ, 89 і д.; Н. Устряловъ, IV ч. I, 283 і д.; С. Соловьевъ, тамож, 1275 - 1276; Sagarw, Die Feldzüge Karls XII, 171.

9) В листі головного керманяча царського війська Б. Шереметева до царя від 31 грудня 1701 р. маємо, що в цій переможній битві захоплено „пушекъ 6, четьре мѣдныхъ и двѣ желѣзныхъ“ (Письма графа Бориса Петровича Шереметева, ч. I, № 13 с. 79; пор. Н. Устряловъ, IV, ч. I, 114; Записки Желябужского, 87).

10) Моск. Арх. Мин. Юст., Книги Малор. Приказа № 86 лл. 200 - 207 (лист полковників козацьких, що брали участь в цьому бою, до Мазепи від початку 1702 р.); Н. Устряловъ, тамож, 113; С. Соловьевъ, III, 1257; Н. Волынский, Постепенное развитие рус. регул. конницы, в. I, кн. I, с. 55 і д., кн. 3 с. 242 - 243; Sagarw, 114-115.

11) Н. Волынский, тамож, кн. 3, прил. 39, № 5 с. 341 - 342.

службы изо Пскова отпустилъ в дома ихъ генваря въ 6 день¹⁾. Також і в царському указі Ф. Головіну від 25 лютого 1702 р. маємо, що 23 лютого 1702 р. від Б. Шереметева одержано, що „в нынешнем де 1702 году посылашь онъ изо Пскова въ провожатыхъ малороссийскихъ войскъ за наказнымъ гетманомъ за Данилою Апостоломъ до Смоленского рубежа жильца Семена Микулина, и феврала въ 2-мъ числѣ ис той посылки онъ Семень приѣхаль²⁾).

Невірно оповідає Самовидець, що в цьому поході Б. Шереметева в складі козацьких відділів був гадяцький полк. У вищевказаній грамоті царя Мазепі від 28 лютого 1702 р. маємо, що Б. Шереметев після походу „Миргородского, Полтавского, Лубенского, Переяславского полковниковъ с полками ихъ с нашей царского величества службы изо Пскова отпустилъ в дома ихъ генваря въ 5 день, а компанѣйские два полка оставилъ во Псковѣ, которымъ велѣлъ жъ по свѣйской границѣ стоять на станцияхъ для оберегательства Псковского уѣзду жилищъ и для провѣдыванія неприятельскихъ замысловъ“³⁾. Також і в листі до Мазепи від полковників миргородського (нак. гетьмана) Д. Апостола, полтавського І. Іскри, переясловського І. Мировича, лубенського Д. Зеленського (лист писано 1702 р. зараз після повернення з походу, точної дати бракує) маємо, що в поході Б. Шереметева брали участь з українського війська їх полки, та ще два полки компанійських⁴⁾.

З подій, що стосуються виключно до Московщини, вірно оповідає Самовидець, що того ж 1701 р. цар наказав на Московщині носити новий одяг німецького зразку, при чому ж тих, хто цього не виконував, карано⁵⁾, й про надсилку люду московського з родинами до Озова на мешкання⁶⁾.

Що ж до оповідання Самовидця про участь запорожців у боротьбі Сапіг з Огинським та іншою шляхтою, яке оповідання Самовидця приймає Д. Яворницький⁷⁾, треба зауважити, що я про це знайшов тільки деякі дані, що частково стверджують звістки Самовидця. Я знайшов дані, що, підчас служби біля Пскова, козаки грабували люд⁸⁾, що, повертаючись на Україну, запорожці поступили на службу сапїжинцям і брали участь в боях їх з ворожою партією Огинських, після чого частина запоріжців повернулася на Україну, а частина залишилася на службі у сапїжинців⁹⁾.

1) Моск. Арх. Мин. Ин. Дел, Дела Малор. 1702 г. № 3. Цю грамоту маємо в копії, чим і з'ясовується різниця на день в даті відпуску козаків в порівнянні з датою вищезгаданого листа Б. Шереметева цареві.

2) Тамож, Дела Малор. 1702 г. № 3.

3) Моск. Арх. Мин. Иностран. Дел, Дела Малоросс. 1702 г., № 3. Тут же, як і у вищезгаданому листі Б. Шереметева цареві, маємо, що два компанійських полки залишилися на півночі, що стверджує звістку Самовидця про це

4) Моск. Арх. Мин. Юст. Книги Малор. Прик. № 86 лл. 200-207.

5) Полн. Собр. Закон. IV, № 1887 с. 182; Записки Желябужского, 82; С. Соловьевъ, III, 1373-1374; Н. Устряловъ, III, 350; А. Брикнеръ, Исторія Петра Великаго, 241-242.

6) Полн. Собр. Законовъ IV, № 1863 с. 171.

7) Д. Яворницький, Исторія запорожскихъ козаковъ, III, 309 і д.

8) Моск. Арх. Мин. Иностран. Дел, Дела Малор. 1701 г. № 3 (грамота царя Мазепі від травня 1701 р. — тяжко тільки встановити, чи це робили одні запорожці, як каже Самовидець, чи й інші українські козаки).

9) Моск. Архив Мин. Юст. Книга Малорос. Прик. № 86, л. 556 (лист Мазепи цареві від 14 серпня 1702 р.), лл. 142-143 (лист губернатора Вихова Бизукевича до воеводи смоленського від 2 лютого 1702 р.) 1702 р. 10 січня присланий до Москви польський посланець Хр. Білдер оповідав у Посельському Приказі, що запорожці, повертаючись з царської служби, нанялись до сапїжинців і воюють з сапїжинцями проти королевської партії, бої були під Моголиевом і в м. Головшині, де запорожці опівночі напали на шляхту й зруйнували домініканський кляштор (Моск. Арх. Мин. Ин. Дел, Дела Польские,

Причини непевних звісток Самовидця в оповіданні про події цього року треба по більшості бачити в далекості Р. Ракушки від цих подій. Помилкову ж дату повернення на Україну відділів козаків під проводом Д. Апостола Самовидець тому занотував до оповідання про події 1701 р., що закінчував оповідання цього року на початку 1702 р. й тому й відніс події, що мали місце на початку 1702 р., до подій 1701 р., зв'язавши їх систематично з попереднім оповіданням.

1702 р. Оповідання цього року в літопису Самовидця містять звістки про події Північної війни.

В оповіданні про події цього року, поруч з певними звістками про посилку Мазепою за наказом царя козаків стародубського полку (частини полку) під Бихов, а також про посилку туди ж охочого війська на чолі з Радичом¹⁾ й про посилку за царським наказом всього чернігівського полку до Пскова²⁾, і про заняття шведським королем Жмуді, Вільни, про злуку Саліги з шведами³⁾, Самовидець каже, що з Радичом ходило „войска охочого на килко тисячей“⁴⁾.

Тимчасом, війська ходило в цей похід значно менш. В листі Мазепи цареві від 14 серпня 1702 р. маємо, що коли він запорожцям об'явив „нынешнюю в Литовской сторонѣ противъ неприятеля службу, за какимъ моимъ объявленіемъ той службы собралось было ихъ (запоріжців, М. П.) полторы тысячи человекъ, надъ которыми учинилъ полководцомъ отъ боку моего знатного войскового товарища Тимоѳея Радича, посылая ихъ в предлежащей путь к Халецкому, региментарю войскъ литовскихъ“⁵⁾. Також і в листі до Ф. Головіна від 1702 р. (без точної дати) Мазепа каже, що Халецький прохав у нього допомоги під С. Бихов, і скаржитья, що Мазепа прислав тільки тисячу козаків стародубського полку, але ж, пише далі Мазепа, „уже через сколько мѣсяцевъ полку стародубского с помянутымъ сотникомъ і наказнымъ полковникомъ тысячное число людей такъ же из охочеконнымъ полковникомъ запорожцовъ и иного розного собрания полторы тысячи черезъ немалое время при немъ региментаре подъ Быховомъ обрѣтается, а сверхъ того і палѣвцовъ двѣсти человекъ, давъ имъ порохъ и свинцу, послалъ“⁶⁾.

Помилку цю маємо у Самовидця тому, що він, напевно, не мав певних відомостей, перебуваючи досить далеко від цих подій.

1702 г. № 10, лл. 13-14, 27); це ж оповідав 16 січня 1702 р. в Посельському Приказі й інший польський посланець до Москви, Як. Кальницький (там же, лл. 33-37). Частина запорожців була в таборі саліжинців, у С. Бихові і 1702 р., як це видно із справ облоги й взяття Бихова військом Мазепи й поляків; про цих запорожців був і окремий пункт в акті здачі С. Бихова (Кн. Малор. Прик. № 86, л. 722-725, 736, 740-750, 414-417); пор. Источн. Малоросс. Историі, II, 35-36; Полн. Собр. Законовъ, IV, № 1889 с. 183-184; Письма и бумаги Петра, II, 366, 461). Про розграбування ж антисаліжинськими відділами Гайшина, про що каже Самовидець, є й в листі Прок. Силенка, сотника стародубського, до свого полковника з Стародуба від 1701 р. 2 числа (місяця нема, Кн. Малорос. Прик. № 83 лл. 633-634).

¹⁾ Моск. Архив Мин. Юстици, Кн. Малорос. Прик. № 86 л. 336 (лист Мазепи цареві від 15 травня 1702 р.), л. 496-497 (лист Мазепи до царя 1702 р. — без дати), л. 267 (лист Мазепи Ф. Головіну); додаток № 21.

²⁾ Моск. Архив Мин. Юстици, Книги Малорос. Прик. № 86 л. 335 (лист Мазепи цареві).

³⁾ Sapiehowie, II, 195; Sargauw, Die Feldzüge Karls XII, 82, 84; W. Koporszynski, Polska a Szwecja, 37; В. Василевскій, Очеркъ исторіи города Вильны, 95.

⁴⁾ Літопись Самовидця. 206-207.

⁵⁾ Додаток № 21.

⁶⁾ Моск. Арх. Мин. Юст., Кн. Малорос. Прик. № 86, лл. 496-497.

Цим я закінчую критичний розгляд оповідань літопису Самовидця-Ракушки.

Підсумовуючи тепер наслідки дослідів над цією частиною праці, що їй присвячено критичному розгляду звісток літопису Самовидця-Ракушки, можемо зробити такі висновки:

I. Літопис Самовидця-Ракушки, дарма що в ньому міститься дуже багато певних звісток, не може вважатися першорядним джерелом до історії взагалі, до історії України зокрема. В цьому літопису міститься дуже багато непевних звісток, чому він, як джерело, посідає другорядне місце.

II. Ці непевні звістки Самовидцевого літопису можна розподілити на дві основних категорії: а) помилкові звістки незначні, що в цілому не змінюють характеру оповідань про події, а дають невірну картину подій лише в дрібницях, и б) важливі помилкові звістки, що цілком змінюють картину подій, дають їх в надзвичайно непевному вигляді, цілком пере-кручують факти й освітлення фактів в основному.

III. Розглядаючи причини цих непевних звісток в оповіданнях літопису Самовидця, можемо звести ці причини до таких основних причин: а) Самовидець з часом забув певний стан річей, б) Самовидець змішував факти, в) Самовидець не мав певних звісток про події, а мав звістки невірні, повторював чутки, г) Самовидець вносив до свого твору непевні звістки, давав невірне освітлення подіям з мотивів класових, ідеологічних, вносив до свого твору оповідання непевні навмисне з мотивів класових, щоб виставити ту чи іншу класу, партію, себе або інших осіб, особисто близьких чи ворожих йому, в певному освітленні.

(ДОДАТКИ)

№ 1

1658 р. 2 червня. Лист Г. Лесницького до В. Б. Шереметева про бій під Полтавою між відділами І. Виговського й М. Пушкаря.

Список з белоруского писма. Божиєю милостию великого государя царя и великого князя Алексѣя Михайловича всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержца і инымъ многимъ государствам и землямъ восточнымъ и западнымъ и сѣвернымъ отчича и дѣдича и наслѣдника и государя и облаадателя его царского величества боярину и воеводе киевскому і намѣснику Бѣлозерскому Василью Борисовичю Шеремѣтеву Григорей Леснитцкій полковникъ войска его царского величества Запорожского Миргородцкій челом бью.

При ізвѣщеніи желательныхъ моихъ тебѣ добродѣю моему пребыванию какіе вѣстчѣ во время бытия моего в Мирѣгородѣ по отпуске посольства моего от его царского величества его милости пану гетману и всему войску Запорожскому учинилися, вѣдомо чиню, что Пушкарь как и при немъ з Барабашемъ всѣ забвенные, не хотячи до добраго наклонитца, какъ ихъ пан гетман и все войско розными обычаи и черезъ столбниковъ его царского величества милость и жалованье свое до упомѣтанья ихъ приводячи обещал, требуя того, чтобъ кровь христіянская невинно не розливалася. А онъ, противенъ будучи в злости своей, в понедѣлковую ночь на Святую Троицу вышелъ с великими людьми, нашелъ на гетмана і на войско, в селѣ Жукахъ стоящее за пять верстѣ отъ Полтавы, с лесовъ, и, побравъ снярядъ и все украшение войсковое, ждалъ дня, хотячи свой умыслъ исполнити. Но Богъ всемогущіи, не терпя ихъ жестоты и злой ихъ воли, тотчасъ какъ день сталъ, всехъ с ордою і добрыхъ людей воинскихъ той Малой Росіи мечю предалъ и самого Пушкаря межъ ими сыскалъ и страшно воспоминаути бы 15.000 трупу христіянского междуособного полегло.

А о Барабашу сказываютъ в войске и в Полтавѣ, что тамъ же погинулъ. И иные сказываютъ, что в той же войнѣ а инде нигдѣ не можетъ быть; что успокояючи его милость пан гетманъ идетъ на города на Гадячъ и Лохвицу гдѣ только слыша свою волю, которые не вѣрили правде, какъ я возвратяся счастливо отъ пресвѣтлого его царского величества с столбники милость и всякое призрѣніе надъ войскомъ Запорожскимъ его царского величества, прямо и верно всѣмъ объявилъ, готовъ будучи умирать за воинство его царского величества и работать вѣрою и правдою вовѣки ему великому государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержцу. І ныне по тыхъ моихъ трудахъ поѣхалъ есмь до Киева для многихъ дѣлъ и покоя моего и ожидая счастливаго приходу тебя добродѣю моего. А что в тѣ время до тебя от гетмана вѣсти никакие не было і тебѣ б в кручину не поставитъ, что за такимъ нестроеньемъ и кручиною домовою, что в войску нашемъ ныне дѣлаетца, нельзя было; дастъ Богъ всѣ добро в той Малой Росіи і в войске Запорожскомъ вѣчнымъ и присягнымъ христіяномъ и подданнымъ его царского

величества, как скоро ты, добродѣй мой, в тое Росию и в Киев приѣдешь. То тебѣ какъ другу и приятелю моему вѣдомо учиня самого себѣ и услуги мои милости твоей вручаю.

Писан в Миргороде лѣта 1658 июня 2-го дня.

Вашей господской милости всего добра желательный приятель и слуга Григорей Леснитцкїи.)

(Древнехранилище Централархива Р. С. Ф. С. Р. (Москва)
Арх. Минист. Юстиции, Разных столов, столб. № 93, л. л. 2-6).

№ 2

1658 р. червень. Відписка цареві Олексію Г. Ромодановського з звістками про події бою під Полтавою між відділами І. Виговського й М. Пушкаря.

Государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росїи самодержцу холопи твои Гришка Рамодановской с товарищи челом бьют.

В нынешнем, государь, во 166-м году июня въ 4 день писал ко мнѣ холопу твоему Гришке Запорожской кошевой гетманъ Яковъ Барабаш и прислал листъ з Запорожскими казаки с Яковом Андрѣевым с товарищи. А в листу, государь, ево написано: пришол-де было он с войском запорожским в Плотаву, а ис Плотавы де хотѣл он Яков и полковникъ Мартинъ Пушкаръ с войском Запорожским итти на Солоницу или в Переясловль, для того, что-де ты, великїи государь, указал обратъ войску Запорожскому гетмана опричь Ивана Выговского. И он Иван Выговской, не допуская ихъ дотѣхъ мѣсть, забывъ Бога и твое, великого государя, кресное целованье, на них Якова и на Мартина и на христианскую вѣру с татары и с казаками наступил и в Плотаве их осадил, и жон их и детей в неволю татаром отдал, а мѣста де, государь, и местечка и села и деревни пожгли. И они-де Яковъ и Мартин с войском Запорожским выходили на вылоску и били на него гетмана, не терпя ему Ивану Выговскому, что он, забыв-де Бога и твое государево кресное целованье, твої великого государя города и мѣста и православную христианскую вѣру и церкви Божїи с татары разоряет. И у гетмана де у Ивана Выговского был бой; и на бої государь Мартина Пушкаря взяли; а взяв-де его Мартина, он Иван Выговской велѣл наругательство учинить, отсѣкши голову и взаткнул на копье и велѣл-де возить по полком; и Запорожского де войска казаков многие тысячи побил, и татаромъ многихъ отдалъ. А он-де Яков Барабаш не со многими людьми войска Запорожского отшол отводом и пришол к твоему государеву украинному городу к Калнтаеву.

А казакъ Яков Андрѣевъ, которой прислан с листомъ, в роспросе нам, холопом твоим, сказал: в нынешнем-де во 166-м году мая в 31 день выходил-де Мартин Пушкаръ и Яковъ Барабашъ ис Плотавы с войскомъ Запорожскимъ на гетмана на Ивана Выговского, и гетмана Ивана Выговского с табору збили и пушки поимали. И Мартинъ де Пушкаръ стал было на гетманском таборе у грамат (sic!). И Иван де Выговскїи, собрався с казаками и с татары со многими людьми, бил на обоз Мартина Пушкаря, и ево де Мартина в обозе осадил. И Яков де Барабаш с войском Запорожским отшол в Платаву отводом, и Мартина де Пушкаря и казаков в обозе взял и ево Мартина казнил, и отсѣкши-де голову велѣл всадить на копье и возить по полкам, а казаков всѣх велѣл побить, а иных в полон отдал татарам. А ис Плотавы де Яков Барабаш

отступил через реку Ворскль, и пришел к Колонтаеву со все́мъ войском Запорожским. А как де он Яков ис Платавы отступил, и Иван де Выговской пришел в Платаву июня въ 1 день, и плотавскихъ де казаковъ велѣлъ все́хъ вырубить, а жон их и детей и мещан и мужиков все́хъ отдал татарам. А которые казаки і мещане ис Платавы от него Ивана ушли к нему Якову в полкъ, и тѣ-де сказывают, что гетман Иван Выговской твои государевы черкаские города и мѣста по самые Лубны и по Сулу реку отдалъ все́ татарам. Да они ж-де государь платавские казаки сказывают, что гетман Иван Выговской дожидает к себѣ Муравским шляхом Малаго Нагаю; а дождався хочет приходитъ под твои государевы украинные города войною.

И мы, холопи твои, для провѣдыванья подлинныхъ вестей послали в твои государевы украинные черкаские города нарочно белгородца станичного голову Осипа Беляева, а велѣли ему в тѣхъ твоихъ государевыхъ украинскихъ черкаскихъ городѣхъ провѣдывать всякими обычаи нарочно, где ныне гетман Иван Выговской и татаровя; а что у него дѣлаецца и куды ево чаять приходу: назад ли хочет отступить, или хочет приходитъ под ныне твои государевы украинные города войною, и татар от себя отпустил ли.

А как, государь, белгородецъ станичной голова Осипъ Беляевъ к нам, холопом твоим, в Бѣлгород приѣдет, и что в роспросе нам, холопом твоим, скажет, и мы, холопи твои, о том к тебѣ, великому государю, царю и великому князю Алексѣю Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержцу, писати станем. А къ гетману, государь, к Ивану Выговскому послать для твоихъ государевыхъ дѣл, отнюдь не умѣть, потому государь, что татаровя во всемъ Платавском полку вездѣ воюють.

Назвороті: „166 г. июня въ 27 день снесена от государя ис хором“¹⁾
(Древнехранилище Централархива Р. С. Ф. С. Р. Арх. Мин. Юстиц., Белгородский стол, столб № 399 л. л. 79-82).

№ 3

1662 р. березень. Відписка царю Олексієві Г. Ромодановського про бої з відділами Ю. Хмельницького й татарами.

Государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержцу холопи твои Гришка Рамадановской с товарищи челом бьютъ.

В нынешнем, государь, во 170-м году марта въ 2 день писали к тебѣ великому государю, царю и великому князю Алексѣю Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержцу, мы, холопи твои, ис под Зинкова, что по прежнему твоему, великого государя, указу и по грамоте, что прислана к намъ, холопомъ твоимъ, о походе в черкаские города в Обоянской в черкаские города на татар і на Заднепрськихъ казаков, которые по сю сторону Днѣпра пошли. И марта, государь, в 9 день пришли в черкаской город Голтву. И вѣдома намъ, холопомъ твоимъ, учинилось, что измѣнники от Юраски Хмельницького наказной гетман Ивашка Богунъ да полковники Федка Бережецкой и иные з Заднепрскими черкасы и с татарами, а татар, государь, с ними пять тысячь человек,— стоят по сю сторону Днѣпра в городѣхъ в Жолнине, въ Веремѣвке и въ Иркѣеве и в Кропивне и по селамъ. И мы, холопи твои, оставя в Голтве большой обоз, а у обозу велѣли быти пѣшого салдатского строю полковнику Якову Лесли,— и прося у Бога милости и у Пречистые Богородицы помощи, из Голтвы пошли на тѣхъ измѣнников и на татар, взяв

с собою конных и пѣших людей с малым обозом. Да ис Кременчука велѣли к себѣ быть стряпчему Григорью Косагову да полковником драгунскому Адаму Эль, сумскому Герасиму Кондратьеву с полки. И марта, государь, въ 12 день пришли мы, холопи твои, к рекѣ Сулѣ, и переправясь реку Сулу, городъ Жолнинъ взяли.

А какъ мы, холопи твои, почели переходить реку Сулу, про то, государь, вѣдомо учинилось измѣнником Ивашке Богуну и полковником и татаром; и пришли на нас, холопей твоих, под город Жолнинъ; и учинился у твоихъ, великого государя, ратных людей с татарами и с черкасы бой. И милостию, государь, Божию и твоимъ, великого государя, царя и великого князя Алексѣя Михайловича всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержца и детей твоихъ государьскихъ государей нашихъ благовѣрного государя царевича и великого князя Алексѣя Алексѣевича, благовѣрного государя царевича и великого князя Ѳеодора Алексѣевича всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи счастьем, на том бою татар и измѣнников черкас побили и гоняли и побивали на десяти верстах.

И наказной гетман Ивашка Богун з достольными черкасы и с татарами и с обозомъ и с пушки, покиня город Веремѣевку, побѣжал к Днепру и, у Днепра скопався, стали обозом. И мы, холопи твои, тово ж числа, сождавсь с твоими, великого государя, ратными людьми, из-за переправы реки Сулы пошли на них к рекѣ Днепру, и учинили к окопу приступъ, и окопъ твой, великого государя, ратные люди взяли, многихъ татар и черкас побили, а иные потонули в Днепрѣ, и пушки и знамяна и перначь поймали. И тово ж, государь, числа татарова шли из войны ис под Переясловля и из ыных твоихъ, великого государя, черкасских городов; и твои, великого государя, ратные люди тѣхъ татар многих побили, а иных, пригнав к рекѣ Днепру, потопили и полон многой отбили. А на тѣхъ, государь, бояхъ взято в языцех татар 73 человека да черкас 60 человек; и тѣхъ черкас велѣли мы, холопи твои, порубить, а велѣли оставить для подлинного уверенья Богунова племянника Кузку да Медвѣдковского сотника. А в окопе, государь, взято три пушки мѣдныхъ да перначь; а на бою, государь, и в окопе татарских бунчуковъ и прапоровъ и черкасских знамен взято 17. А твоихъ, великого государя, ратныхъ людей на тѣх бояхъ взято копейного строю ротмистр Степан Стушившин да копейщик Гаврила Мухортой, да убито 5 человек, да ранено 12 человекъ.

А ныне мы, холопи твои, с твоими, великого государя, ратными людьми стоим под Ирклѣвым, а в Ырклѣве, государь, сидит полковникъ Ѳедка Бережецкой. А города, государь, Крапивны жители, увѣдав то, что твои, великого государя, ратные люди наказного гетмана Ивашку Богуну и татар побили, тебѣ, великому государю, в винах своихъ добили челом, и татар под своимъ городомъ громили, и полковниковъ Германа да Мартына Курощупа, которые присланы были от Юраски Хмельницкого, взявъ, отослали в Переяславль к наказному гетману къ Екиму Сомку.

А с сею, государь, отпискою и с сеунчомъ послалъ к тебѣ, великому государю, я, холопъ твой Гришка, стольника Александра Петрова сына Скуратова; а я, холопъ твой Петрушка, послал к тебѣ, великому государю, рейтарского строю ротмистра Петра Стромичевского.

На звороті: „170 г. марта въ 30 день“.

(Древнехранилище Централхива Р. С. Ф. С. Р. Арх. Мин. Юст. Белгор. ст., столб. № 475 л. л. 216-218).

1662 р. липень. Відписка цареві Олексію Г. Ромодановського про бій з війском Ю. Хмельницького під Каневом.

Государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержцу, холопи твои Грипка Рамодановской с товарищи челом бѣют.

В нынешнем, государь, во 170-м году июля в 14 день писали к тебѣ, великому государю и великому князю Алексѣю Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержцу мы, холопи твои, что под Переясловль с твоими, великого государя, ратными людьми пришли. А Юраска Хмельницкой, послыша на себя нашъ, холопей твоих, приход, от Переясловля побегал за Днепръ. И мы, холопи твои, послали подѣзды и велѣли провѣдать, подлинно ли он Юраско побегал за Днепр; и будет на сей сторонѣ Днепра и мы, холопи твои, пойдемъ на него со всѣми твоими, великого государя, ратными людьми.

И июля ж, государь, в 16 день от подѣздов наших, холопей твоихъ, вѣдома намъ учинилось, что Юраско Хмельницкой с ляхами и с татарами и с измѣнники черкасы стоит от Переясловля в десяти верстахъ, и с того мѣста пошел к Каневу. И мы, холопи твои, с Нѣжинским полковникомъ с Васильемъ Золотаренком, также и с ыными полковники, прося у Бога милости и у Пречистые Богородицы помощи, ис под Переясловля пошли на него Юраска со всѣмъ обозомъ и дошли ево не доходя Канева верстъ за пять.

И онъ Юраско, отпустя наперед себя обоз под Каневъ к Днепру и велѣл окопатца, и остався с конными людьми с ляхами и с татарами и с измѣнники с черкасы, учинилъ с нами, холопи твоими, и с твоими великого государя ратными людьми бой большой. И шоль от нас, холопей твоихъ, и от твоихъ, великого государя, ратных людей отводом до обозу своего. И того жъ, государь, числа мы, холопи твои, с твоими, великого государя, ратными людьми с конными и с пѣшими, и со всѣмъ обозомъ пришли к обозу Юраски Хмельницкого, и учинили государь, къ ево Юраскову обозу приступъ большой; и былъ, государь, приступъ жестокой конными и пѣшими людьми с полудня до вечера. И милостию, государь, Божиею, а твоимъ, великого государя, царя и великого князя Алексѣя Михайловича всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержца и дѣтей твоих государьскихъ государей нашихъ благовѣрного государя царевича и великого князя Алексѣя Алексѣевича, благовѣрного государя царевича и великого князя Теодора Алексѣевича всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи счастьемъ, ево Юраску и польскихъ и немецкихъ полковников и татар и измѣнниковъ черкас и ляхов побили на голову, и обоз и всю войсковую гармату и бунчуки и литавры и знамяна и наметы поймали. И взято, государь, въ языцехъ полковников и полу-полковниковъ и всякихъ начальныхъ людей и рядовыхъ товарищей 51 человекъ; а достальные, государь, ляхи и татаровя и измѣнники черкасы, побегав от твоихъ, великого государя, ратных людей, потонули в рекъ Днепрѣ; а ушли, государь, за Днепръ немногие; да взято ж, государь, 22 пушки, да 107 знамян и прапоровъ и бунчуковъ.

А в роспросе, государь, тѣ взятые языки нам, холопом твоим, сказываютъ, что съ Юраскомъ Хмельницкимъ было измѣнниковъ черкас 40 тысячъ, да ляхов конных 4 тысячи да драгуновъ тысяча, да татар 2 тысячи человекъ. И мы, холопи твои, ис тѣхъ взятыхъ языков послали к тебѣ, великому государю, к Москвѣ для подлинного уверенья, драгунского строю капитана и поручика Данила Вымера да поляка Турбановича. И после,

государь, тѣх боевъ мы, холопи твои, с твоими, великого государя, ратными людьми стоим у обозу, гдѣ стоял Юраско Хмельницкой, и будем промысль чинить за Днепръ.

А с сею, государь, отпискою и с сеунчом послалъ к тебѣ, великому государю, я, холоп твой Гришка, сынишка своего Андрюшку; а товарищи мои послали голову московских стрельцов Клементья Иевлева. А большие, государь, пушки и знамяна и литавры и взятые языки пришлем к тебѣ, великому государю, вскоре.

На звороті: „170 г. августа 13 дня отдана“.

(Древнехранилище Центрархива Р. С. Ф. С. Р. Арх. Мин. Юстиц., Белгород. стол, столб. № 475 л. л. 321-324).

№ 5

1662 р. 18 липня. Лист М. Филимоновича цареві Олексію про бій під Каневом.

Государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичю всеа великия и малыя і бѣлыя Росіи самодержцу богомолецъ твой Меодий епископъ Мстиславскій і Оршанскій и блюститель митрополиі Киевской Бога молитъ и челомъ бьет.

Извѣстно тебѣ, великому государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа великия и малыя і бѣлыя Росіи самодержцу чиню: в нынешнем, государь, во 170-м году июля въ 15 день твой государевъ окольникъ и воевода і намѣстникъ Белгородскій князь Григорей Григорьевичъ Ромадановскій с твоими, великого государя, ратными людьми і наших украинских черкасских городов с полковники і с черкасы под Переяславль пришель.

А твои, великого государя, неприятели ляхи и татаровя і измѣнникъ Юраска Хмельницкій с своими Заднепрѣскими с козаками стояли около Переяславля. І послыша про приходъ твоего государева окольногого и воеводы князя Григорья Григорьевича, что идет с твоими, великого государя, ратными людьми і с полками близко к Переяславлю, і от Переяславля отступили к Днепру под Канев и стали табором под Каневим по сю сторону Днепра.

І послыша о том окольникъ и воевода князь Григорей Григорьевичъ со всѣми ратными людьми і наших украинских черкасскихъ городов с полковники і с черкасы ходил вслѣд за ними на ихъ табор под Канев іюля въ 16-м числѣ. І бой с твоими, великого государя, неприятели с ляхами і с татары и с измѣнником Юраском Хмельницким и з Заднепрѣскими козаками был того ж числа большой часов с шесть. І милостию, государь, Божию и заступлением Пресвятыя Владычицы нашея Богородицы і преподобных отецъ нашихъ Антонія і Ѳеодосія Печерских и всѣх святыхъ молитвами, и твоими, великого государя, царя и великого князя Алексѣя Михайловича всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержца и сыновъ твоих великого государя государей нашихъ благовѣрныхъ царевичей государя нашего благовѣрного царевича и великого князя Алексѣя Алексѣевича и благовѣрного государя нашего царевича и великого князя Ѳеодора Алексѣевича счастьем, также і промыслѣмъ мужественного і храброго воина твоего государева окольногого и воеводы і намѣстника Белгородского князя Григорья Григорьевича, Ромадановского с товарищи і с твоими, великого государя, ратными людьми і наших украинских черкасских городов с полковники і с черкасы, твоих государевыхъ неприятелей ляхов и татар і измѣнниковъ Заднепрѣскихъ козаков,

которых было больше сорока тысяч,—всѣх побил и в полон поималъ; а достальные многие от страху утекаючи в Днепрѣ потонули, а табор их весь взяли, і которые пушки и знамена и литавры и всякие снаряды и запасы у них поимали; и из них мало хто ушел жив.

І ныне твоим, великого государя, счастьем, не только что твои, великого государя, измѣнничьи Заднепрѣские черкаские города от таковой на них преславной побѣды напал страх и трепетъ великій, но і польскому королю вѣдомость о том коли придет, то король и вся Польша вострепещет і убоится.

І теперь, государь, время есть достойно твоим, великого государя, счастьем твоих, великого государя, измѣнников всѣх Заднепрѣских і остатних козаков воевать і города их под твою, великого государя, самодержавную крѣпкую и высокую руку подклонять. І ныне твой, великого государя, мужественный и храбрый воин окольничей и воевода князь Григорей Григорьевичъ с товарищи и с твоими, великого государя, ратными людьми і наших украинных черкаских городов с полковники и с черкасы на измѣнничьи черкаские Заднепрѣские города пойдет не замочав. Молю милости твоей, великого государя, с великим усердиемъ и со слезами, умилосердися милостивый великій государь царь и великій князь Алексѣй Михайловичъ всеа великаа и малыя и бѣлыя Росіи самодержецъ, изволь, государь, прислать вскоре к своему государеву околничему и воеводе ко князю Григорью Григорьевичю свой великого государя указ, чтоб ему надъ твоими, великого государя, измѣнничьими Заднепрѣскими городами всячески промышлять і под твою, великого государя, самодержавную крѣпкую и высокую руку і ту сторону подвести, как ныне время есть благополучно — Бог даровал над твоими, великого государя, неприятели і измѣнники промысль чинить. І чаю я, богомолец твой, что помощію Всемогущаго Бога и заступлением Пресвятыя Владычицы нашея Богородицы і преподобных отецъ Антонія і Теодосія Печерских и всѣх святых молитвами і промыслом твоего государева окольничего і воеводы князя Григорья Григорьевича всѣ измѣнничьи Заднепрѣские города под твою, великого государя, самодержавную крѣпкую и высокую руку подклонятся и вину свою принесутъ вскоре. Понеже Господь Богъ теперь такъ твоего государева окольничего и воеводы мужество прославил, что і имя его твоим государевим неприятелем страшно.

Да и от Гомля, государь, измѣнникъ Мурашка с ляхами выпадаючи, ныне въ Нѣжинском и в Черниговском и в Стародубском полкѣхъ великие пакости чинит, і не дает бѣдным людям хлѣба с поль збирать и пахать.

А полковники, государь, Нѣжинский Василей Золотаренко с полком своимъ і Черниговский Іоникей Силич ныне при твоём великого государя окольничем и воеводе при князю Григорью Григорьевичю і будут по твоему, великого государя, указу до обранія суполной рады совершенного гетмана всѣм войском. А обраніе, государь, совершенного гетмана для того продолжилось, что нѣтъ из Запорог от гетмана кошевого Ивана Брюховецкого по се время вѣдомости никакие. І изволь, милостивый великій государь, прислать своих, великого государя, ратных людей на оборону Нѣжинскому и Черниговскому і Стародубскому полком от Гомля против Мурашка из Сѣвска вскоре, сколько ты, великій государь, изволиш.

А и я, богомолец твой, с твоим государевымъ мужественнымъ и храбрымъ воинемъ с окольничимъ и воеводою со князем Григорьемъ Григорьевичемъ, прося у всемилостивого Бога помощи и у Пресвятыя Владычицы нашея Богородицы и у преподобных отцов Антонія и Теодосія

Печерских і у всѣхъ святыхъ заступления, за Днепръ пойду и молить его всемогущего творца и Владыки нашего и Пречистые Его матери и всѣхъ святыхъ о побѣде і одоленіи на враги і супостаты и измѣнники соборне и келейне не перестану и до смерти живота моего.

Да і о томъ тебѣ, великому государю, я, богомолецъ твой, извѣстно творю, что и тутъ передъ окольнымъ и воеводою княземъ Григорьемъ неправда Сомкова показала: пушки, которые в таборе у твоихъ, великого государя, неприятелей твоихъ, великого государя, ратные люди отбили, і караулъ у тѣхъ пушекъ стоялъ небольшой, для того что твой, великого государя, окольнымъ и воевода князь Григорей Григорьевичъ с твоими, великого государя, неприятелями еще не управился; і Сомко, пришедъ с своимъ полкомъ, тѣ пушки из-за караулу у ратныхъ людей безъ вѣдома твоего государя отдалъ окольному и воеводе князю Григорю Григорьевичу отнять і отпривадилъ к себѣ в Переяславль.

А сию, государь, отписку к тебѣ, великому государю, царю и великому князю Алексѣю Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержцу к Москвѣ послалъ я, богомолецъ твой, с княземъ Андрѣемъ Григорьевичемъ Ромадановскимъ іс табору сподъ Канева іюля въ 18 день. А князя Андрѣя Григорьевича службы к тебѣ, великому государю, много, хотя лѣтми своими малъ есть, а храбростию своею стар. Молю милости твоей великого государя, — изволь, великий государь, для ради моего, богомольца своего, прошения, ево князя Андрѣя Григорьевича своею государскою милостию за службу его пожаловать, какъ тебѣ, великому государю, об немъ всемогущій богъ по сердцу положитъ.

На звороті: „170 г. августа в 5 день. Великому государю чтена. Того ж числа отдана іс хоромъ от государя“.

(Древнехранилище Централнаго архива Р. С. Ф. С. Р. Арх. Мин. Юстиц., Белгород. стол. № 475, л. 308-312).

№ 6

1662 г. серпень. Відписка царю Олексіеві Г. Ромадановському про похід на Правобережжя.

Государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержцу холопи твои Гришка Рамадановской с товарищи челомъ бьютъ.

В нынешнемъ, государь, во 170-мъ году іюля въ 24 день писали к тебѣ, великому государю, царю и великому князю Алексѣю Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержцу мы, холопи твои, что, поговоря съ епископомъ Меводиемъ и с Нѣжинскимъ полковникомъ с Васильемъ Золотаренкомъ, послали ево Василья за Днепръ в Корсунской полкъ, а с нимъ пѣшого салдатского строю подполковника Григорья Спешнева с салдаты, да рейтарского строю маёра Петра Стромичевского с рейтары. И велѣли ему, Василью, быть в Корсунскомъ полку, и Корсуня города и того полку иныхъ городовъ жителей привести к вѣре. А в Черкасы послали драгунского строю подполковника Любима Везевского, и велѣли Черкасы города и того полку иныхъ городовъ жителей также привести к вѣре.

А іюля ж, государь, в 25 день послалъ я, холопъ твой Гришка, за Днепръ товарища своего стѣльника и воеводу Михайла Приклонского, а с нимъ твоихъ, великого государя, ратныхъ людей і копейныхъ ротъ маёра Тимоѳея Шеншина с тремя копейными ротами, да мецьянина Марку Лутовинова Ертарульного полку с донскими и с арѣшковскими казаками

и с новокрещеными и украинных городов тово ж полку с черкасы; да рейтарского строю полковника Индрика Тура съ ево шквadroною да подполковников: Михайлова полку Гопта — Григорья Полтева, Левонтьева полку Отмостова — Александра Туга, Петрова полку Скаржинского — маeора Ивана Оберберха с шквadroны ж; да драгунского строю Адамова полку Элы — подполковника Елизарья Кро со всеъм полком; да пѣшого салдацкаго строю: Яковлева полку Лесли — подполковника Ондрѣя Шнитнера, да маeоров: Яганова полку Ильвольта — Юрья Палта, Олферьева полку Выберха — Самойлу Зуева; а с ними ис полку по триста человекъ салдат; да Дирикова полку Графа — маeора Гаврила Биурова, а с ним двѣсте человекъ салдат, да Яганова полку Фанзагера — капитана Прохора Шеншина, а с ним салдат 139 человекъ; да Клементьева приказу Иевлева — дву человекъ сотников с сотнями.

А какъ онъ в Черкасы придет, и я, холоп твой, велѣл с нимъ ж быть драгунского строю подполковнику Любиму Везевскому з драгуны. И велѣл, государь, ему Михайлу итти по ту сторону Днепра, и над городами, которые тебе, великому государю, в винах своих не добьют челомъ, промысль чинить колько милосердый Богъ помощи подасть.

И юля ж, государь, в 27 день писал ко мнѣ, холопу твоему, из-за Днепра ис Черкас товаришъ мой стольникъ и воевода Михайла Приклонской: посылал-де он под Смелое копейных рот маeора Тимоеѣя Шеншина. И Тимоеѣй-де Шеншин ис той посланки с ратными людьми пришол к нему в Черкасы, а сказал, что Смеловские жители тебѣ, великому государю, в винах своих добили челомъ и присягу вновь учинили.

Да юля жъ, государь, в 30 день писал ко мнѣ товаришъ мой стольникъ и воевода Михайло Приклонской: посылал-де он Тимоеѣя ж Шеншина с ратными людьми под Костентинов и под иные города.

1 июля ж де, государь, в 29 день Тимоеѣй Шеншин с твоими, великого государя, ратными людьми ис под Костентинова пришол, а сказал ему: какъ де он Тимоеѣй шол с твоими, великого государя, ратными людьми под Костентинов, и Костентиновские, государь, жители, увидя ево Тимоеѣя с твоими, великого государя, ратными людьми, покиня город, побежали в леса к Лебедину лѣсу. И он-де Тимоеѣй дошол их до Лебедина лѣсу верстъ за пять; и в лесу табор взял, и многихъ казаковъ и мещанъ порубили; а иные, государь, казаки ис тово табору побежали было, и твой, великого государя, ратные люди догнали их под Лебединым лѣсом. И с тѣми казаками был у них бой большой. И милостию, государь, божиею, а твоим, великого государя, царя и великого князя Алексѣя Михайловича всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержца и дѣтей твоих государских государей наших благовѣрного государя царевича и великого князя Алексѣя Алексѣевича, благовѣрного государя царевича и великого князя Феодора Алексѣевича всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи счастьем тех казаков на том бою многихъ побили, и во многихъ мѣстах таборы по лесам разбили. И с того бою идучи, Костентинов и Баклѣев выжгли, и людей в Баклѣеве порубили. А Орловецъ-де городища жители покиня побежали в лѣса; и он-де Тимоеѣй велѣл и то местечко выжечь. А как-де, государь, он Тимоеѣй был под Лебединым лѣсом, и после-де ево и в Смѣлом дворы пожгли черкасы, а которых полков, того невѣдомо. А местечка де Белозерцов жители тебѣ, великому государю, в винах своих добили челом; и он де Тимоеѣй привел их к вѣре и оставил на залогѣ 15 человекъ.

А от Юраски Хмельницкого и от Чигиринских жителей к нам, холопом твоим, о здаче и тебѣ великому государю в винах своих добьют ли челом или нѣтъ, — присылки юля по 31-е число не бывало. И мы, холопи твой, ис под Черкас пошли, и пришли того ж числа к Бужину пере-

возу. А к товарищу своему стольнику и воеводе к Михайлу Приклонскому я, холоп твой, Гришка писал, а велѣл ему с твоими, великого государя, ратными людьми итить по ту сторону Днепра к Бужину ж перевозу; а Бужин, государь, перевоз от Чигирина в дву милях.

А взятыя, государь, языки в роспросе сказываютъ, что конечно къ Юраске Хмельницкому на споможенъе салтан с ордою идет. Да и товарищъ мой Михайло Приклонской посылал ис Черкас казака Богдана Пархоменка к нему Юраске Хмельницкому, чтоб он тебѣ, великому государю, в винах своих добил челом. И при нем де, Богдане, от салтана приезжал посланникъ, а с ним 9 человек татар. А сказывал де тот посланник ему Юраске, что конечно салтан на споможення к нему идет. И Юраска де Хмельницкой ево Богдана послал было к нему салтану навстрѣчу; и он де у них ушел з дороги. А как товарищъ мой стольникъ и воевода Михайло Приклонской к Бужину перевозу придет, и мы, холопи твои, смотря по вестям, будет мочно,—и над Чигириным промыслъ чинить станемъ.

А гетман Еким Самко с нами, холопи твоими, вмѣсте не пошел, перешед Днепръ стал в Каневе, и полковники, которые с ним единомышленники, остались с ним же. А радѣнья, государь, от него к тебѣ, великому государю, и промыслу над Заднепрскими городами никакова нѣтъ; и хочет, государь, самовольною своею радою быть в гетманех. А как, государь, товарищъ мой стольник и воевода Михайло Приклонской пошел из Черкас к Бужину, и он Яким Самко ис Канева пошел к себѣ в Переяславль. А рады, государь, по се число ещо не было для того, что из-Запорожья не бывали. А как, государь, из Запорожья будут, и мы, холопи твои, раду учиним тотчасъ; и в Запорожье, государь, мы, холопи твои, писали многижды. А іюля, государь, въ 21 день послал белгородца копейных рот Платона Черного; и на Запорожья, государь, к нам августа по 1-е число не бывали. И будет, государь, на раду из Запорожья не будут, и раду, государь, без Запорожского кошевого гетмана и без казаков учинить ты, великий государь, укажешь ли или нѣтъ. О том вели, намъ, холопом своим, свой, великого государя, указ учинить.

А ныне с нами, холопи твоими, Нѣжинской полковник Василей Золотаренко да Платавской Демьян Гуджел с полки и тебѣ, великому государю, служат вѣрно.

(Древнехранилище Центрархива Р. С. Ф. С. Р. Арх. Мин. Юстиц., Белгород. стол, столб. № 475 л. л. 316-320).

№ 7

1662 р. серпень. Відписка цареві Олексію Г. Ромодановського про розгром татарами і відділами Ю. Хмельницького війська М. Приклонського.

Государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержцз холопи твои Гришка Рамодановской с товарищи челом бьютъ.

В нынешнем, государь, во 170-м году августа в 1 день писали к тебѣ, великому государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержцз мы, холопи твои, что пришли к Бужину перевозу; а товарищу своему стольнику и воеводе Михайлу Приклонскому я, холопъ твой Гришка, с ратными людьми, которые с ним посланы, велѣл по ту сторону Днепра итить к Бужину ж перевозу.

И того ж, государь, числа и товарищъ мой стольникъ и воевода Михайла Приклонской к Бужину пришол и стал в Бужинѣ городе, от перевозу государь гдѣ через Днепръ перевозятца и от моего, холопа твоего, обозу в трех верстахъ. И августа ж, государь, в 2 день пришли под Бужин татаровя и поднестрьские казаки и волохи многие люди и учинили, государь, с твоими, великого государя, ратными людьми бой; и у твоихъ, великого государя, ратных людей за городом были с ними бои большие во весь день до вечера. И того ж, государь, числа вѣдома мнѣ, холопу твоему, учинилось, что конечно царевичи Салам-Гирѣй да Мамет-Кирѣй и Ширинские князи с татарами со многими людьми, а с ними ж Белгородцкая и Очаковская и Добречская орда пришли под Крылов. И аз, холопъ твой Гришка, велѣл товарищу своему стольнику и воеводе Михайлу Приклонскому итить и перевозится через Днепръ к себѣ в обоз. И августа ж, государь, въ 3 день товарищъ мой стольникъ и воевода Михайла Приклонской из Бужина вышед со всѣми, твоими, великого государя, ратными людьми пошел обозом к моему, холопа твоего, обозу подлѣ реки Днепра. И как он от Бужина отшол с пол-версты, а на обоз, государь, его пришли татаровя ж и поднестрьские казаки и волохи, и приступали, государь, к обозу его жестокими пристуы; и тѣх неприятелей твои, великого государя, ратные люди у обозу многих побивали, и конные люди за ними гоняли; и как он отводомъ отшол и стал против моего, холопа твоего, обозу у реки Днепра, и в то, государь, время пришли на обоз царевичи Салам-Гирей да Мамет-Кирей со мною ордою и учинили, государь, напуски и пристуы жестокие.

И я, холоп твой, видя их такое многолюдство и напуски и пристуы жестокие, послал к нему на помочь пѣших людей на стругах и на поромах и в малых судах. И тѣ, государь, пешие люди переход с теми неприятели бились и от обозу многижды отбивали. И царевичи Салам-Гирей да Мамет-Кирей сами со всеми силами учинили к обозу напускъ и присту жестокой. И твои, великого государя, ратные люди, видя их многолюдство и напуски жестокие, драгнули и почали садитца в суды, а иные плыть через реку Днепр и перевезлись и переплыли к намъ, холопомъ твоимъ, в обоз. А которых твоих, великого государя, ратных людей немногих застали назаде с товарищем моимъ, с стольникомъ и воеводою с Михайломъ Приклонскимъ, и тех побили и в полонъ поимали; а товарищъ мой стольникъ и воевода Михайла Приклонской переплыл ко мнѣ, холопу твоему, в обоз. А твоих, великого государя, ратных людей на том бою и на отводе и в загоне побито и поимано рейтар розных полковъ 72 человека, драгуновъ 42 человека, салдатъ 137 человекъ, стрельцов 22 человека.

И того ж, государь, числа мы, холопи твои, со всеми твоими, великого государя, ратными людьми от Днепра пошли к Лубнамъ, и до Лубенъ, государь, дошли совсем в цѣлости августа въ 5 день.

А августа ж, государь, въ 6 день, какъ мы, холопи твои, перешли через реку Сулу в Лубны, а назаде оставили на заставе за рекою Сулою пѣшие салдатские и драгунские и черкаские Острогжской и Сумской полки со ихъ обозы, и того ж, государь, числа пришли под Лубны царевичи ж Салам-Гирей да Мамет-Кирей и Ширинские князи со мною ордою, и учинили, государь, к тем заставнымъ полкамъ напуски и пристуы с полудня до вечера. И милостию, государь, Божию, а твоимъ, великого государя, царя и великого князя Алексея Михайловича всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержца и детей твоих государьских государей наших благоверного государя, царевича и великого князя Алексея Алексѣевича, благоверного государя, царевича и великого князя Феодора Алексѣевича всеа великия и малыя и белыя Росіи счастьемъ,

татар на тех боях многих побили; а твоихъ, великого государя, ратных людей на тех боях ни одинъ человекъ не убит и в полонъ не взят. И видя, государь, татарова твоих великого государя ратных людей крепкое стоянье от обозу отступили, и, перебрався через реку Сулу, ударили на обоз Нѣжинского полковника Василья Золотаренка; и черкасы, государь, Нѣжинского полку, покинув обоз, побежали, и татарова в обоз въѣхали; и твои, великого государя, ратные люди и Нежинской полковникъ Василей Золотаренко из обозу татар выбили, и обоз и пушки у них отбили, и многих побили и въ языкахъ поимали, и пришли к намъ, холопомъ твоим, в Лубны.

И после, государь, того царевичи со всеми ордами стали около Лубен, и безпрестанные, государь, у нас, холопей твоих, и у твоих, великого государя, ратных людей и Нѣжинского полковника Василья Золотаренка с ними бои бывають.

А епискуп Мееодей и Василей Золотаренко и полку его старшина и все казаки нам, холопомъ твоим, сказали, что им без Запорожских казаков рады чинить некоторыми мерами не мочно. А Плотавской полковник Демьян Гуджул с полком пошел в Плотаву; а Еким Самко, полки, которые были при нем у Днепра, роспустил же по домам. И будет, государь, за какими причинами из Запорожья Запорожские казаки для рады вскоре не будут, а неприятели отступят, и мы, холопи твои, с твоими, великого государя, ратными людьми пойдем в твои, великого государя, украинные городы.

Да на том же, государь, бою побиты и в полонъ взяты розных полков начальныи люди, а хто имяны, и тому, государь, роспись послали к тебѣ, великому государю, к Москве под сею отпискою.

Роспись начальным людям, которые побиты на бою:

Полковники: Рейтарского строю Индрикъ Тур. Салдатцкого строю Алѣерей Выберхъ.

Подполковники: Рейтарского строю Леонтьева полку Отмостова Александр Тур, пѣшого солдатцкого строю Яковлева полку Лесли — Андрей Шнитнер, Осипова полку Спешнева — Игнатей Зыбин, Копейных рот маеор Тимоѣй Шеншин, Петрова полку Скаржинского — маеор Иван Оберберхъ.

Порутчики: Леонтьева полку Отмостова — Савелей Пересыпкинъ, Михайлова полку Гопта — квартирмейстер Яков Некрасов, Вольтерова полку Кармихеля — Микиеор Савин, Яганова полку Фанзагера — Матвей Филсанъ.

Прапорщики: Вольтерова полку Кармихеля — Потап Стрельников, Дрикова полку грааа — Иванъ Кондауровъ.

На звороті: „170 г. августа в 20 день подал мецнянин Василей Гринев“.

(Древнехранилище Центрархива Р. С. Ф. С. Р. А. М. Ю., Белгор. ст., столб. № 475 л. л. 354-361).

№ 8

1663 р. січень. Відписка царю Олексієві Г. Ромодановського з звістками про відмовлення Ю. Хмельницького від гетьманства й про обрання гетьманом П. Тетери.

Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержцу холопи твои Гришка Рамодановской с товарищи челомъ бьют.

Посылали мы, холопи твои, в Переясловль для проведованья вестей пѣшого салдацкого строю капитана Обрама Батюшкова. И генваря, госу-

дарь, въ 11 день приехал к нам, холопом твоим, Обрам Батюшков, а с ним Абрамом писал к нам, холопом твоим, наказной гетман Яким Самко: генваря-де, государь, въ 1-м и въ 2-м числехъ была рада в Чигирине у всех Заднепръскихъ полковниковъ. И на той де, государь, раде Юрас Хмельницкой гетманство здал; а на ево место выбрали в гетманы Павла Терю, а Хмельницкой де хочет постритца.

Да гетман же Яким Самко писал к нам, холопом твоим, чтоб мы, холопи твои, к тебе, великому государю, писали, чтоб ты, великий государь, пожаловал велел к ним прислать привилье, упевняячи все войско Запорожское милостию своею государською і вольностями, то-де, государь, конечно надобно.

Да генваря ж, государь, в 12 день писал ко мне, холопу твоему Гришке, из Гадичь Григорей Косогов: посылал де он к Днепру донских казаков для проводыванья вестей; и тѣ де донские казаки были в Луконни в Оржице; и ис тех городовъ сотники к нему писали, что конечно Юрас Хмельницкой гетманство здал и пострится.

А за Днепром де неприятелей в зборе и вестей из-за Днепра никаких отнюдь нетъ.

На звороті: „171 г. генваря въ 23 день“.)

(Древнехранилище Централархива Р. С. Ф. С. Р. Арх. Мин. Юст., Белгор. стол. столб. № 499, л. 126).

№ 9

1665 р. червень. Архівна виписка з відписок київського воеводи М. Львова цареві Олексію з вістями про події на Правобережжі.

173 г. юня въ 27 день окольниковей и воевода князь Никита Яковлевичъ Львов ис Киева пишет:

Въ 1-й: Писал он к великому государю наперед сего, что мотовиловские жители ему, великому государю, добили челом. И что онъ жъ писалъ в Мотовиловку о присылке в Киев лутчих людей для привоуду к вѣре; и они в Киевѣ юня по 19-е число не бывали.

А въ 8-м числе писал из Мотовиловки сотникъ Грицко Половецъ к киевскому полковнику к Василью Дворецкому, что гетман Иван Брюховецкой мотовиловскимъ мещаном в Киевѣ к вѣре ехать не велел. А Василей Дворецкой тот лист отдал ему окольниковей, и знатно-де, что мотовиловцы в Киев к присяге не бывали по гетманскому веленью.

А в сотникове листу писано тож.

Въ 2-й пишет: о измене уманцов, что писал к нему окольниковей и воеводе Федор Протасъев из гетманского обозу из-под Мотовиловки, по скаске из Умони выходца Ахтырского пушкаря Васки Тихонова. А где государевы ратные люди, которые были в Умони, того не вѣдаеть.

Въ 3-й: О писме к нему окольниковей и воеводе гетмана Ивана Брюховецкого, чтоб к нему гетману послать ис Киева ратных людей в обоз под Бѣлую Церковь. О посылке ис Киева в обоз Михайла Кабанова для проводыванья, и о писме к гетману, что ратные люди готовы. Юня въ 15-м числе писал к нему окольниковей и воеводе полковникъ Василей Дворецкой, что гетман с войском от Белой Церкви отступил по писму Платавского полковника, что идут к польскому королю на помощь два салтана; и гетман с войском хотят стоять по блиску Киева.

И буде гетман похочет стоять в Киеве, и он окольниковей и воевода для их многолюдства и казацкаго непостоянства и для ссор с ратными людьми в Киев пустить их без указа не смѣет.

А в листу Василья Дворецкого писано тожь. А отступили для того, что гетмана с войском салтаны хотѣли осадить в поле.

Въ 4-й: писано о бѣглыхъ рейтарехъ о осми человекехъ.

В отписке Федора Протасьева написано:

Июня въ 14 день гетман и он Федор великого государя с ратными людьми от Бѣлые Церкви отступили и стоят обозомъ под Мотовиловкой для того, — писал к гетману ис Платавы полковникъ: объявилось - де татаръ съ 500 чел. за Чигиринымъ заднице, и ожидают к себѣ к Бѣлой Церкви 2 салтанов.

Да июня ж-де в 16 день пришел из Умони к нему Федору в обоз под Мотовиловку ахтырской пушкарь; а послан былъ он в Запороги з Григорьемъ Касаговым. А был в Умони, и сказывал де ему тот пушкарь: умонцы - де великому государю измѣнили і здались измѣннику Апаре. И ныне - де Апара в Умони. А которые - де черкасы Малоросійскихъ разныхъ городов в полку при гетмане, и они - де гетмана ни в чѣм не слушают, и чинитца - де от них шатость большая, чаять - де тово, что они придадутца к Апаре вскоре. А Опару - де заднепрьские казаки обирают гетманом на Тетерино мѣсто; а Тетери - де подлинно в животѣ нет.

А которые - де великого государя ратные люди посланы были ис Канева в Лысенку 35 чел., — и он - де Федор велел их вывезть для того, что в техъ городѣх от черкас учинилась шатость большая, и опасаясь того, чтоб лысенцы не изменили такъ же какъ и умонцы. А с тою - де отпискою послал он к Москве пушкаря, которой к нему пришел из Умони.

(Древнехранилище Центрархива Р. С. Ф. С. Р. Арх. Мин. Юст., Севский стол, столб. № 277 л. л. 471 - 474).

№ 10

1666 р. травень - червень. Відписка цареві Олексію П. Шереметева про одержання від Я. Хитрово листа Г. Касагова про відступ останнього з московським військом з Запоріжжя й копія цього листа від Г. Касагова до Я. Хитрово.

І. Государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержцу холопи твои Петрушка Шереметевъ с товарищѣ челом бьют.

В нынешнем, государь, во 174-м году мая в 24 день писалъ ко мнѣ, холопу твоему Петрушке, ис Полтавы думной дворянинъ и воевода Яковъ Тимофѣевичъ Хитрово и под отпискою своею прислалъ с писма, каково к нему писалъ ис под Переволочною стольникъ и воевода Григорей Касаговъ, список. И мы, холопи твои, с того писма, каково прислалъ думной дворянинъ и воевода Яковъ Тимофѣевичъ, списавъ списокъ послали к тебѣ, великому государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержцу к Москве подъ сею отпискою. А отписку, государь, и с письма списокъ велели подать в Приказе Малыя Росіи боярину Петру Михайловичю Салтыкову да дяку Ивану Михайлову.

На звороті: адреса, поміта: „174 г. июня въ 2 день с рейтаромъ съ Яковомъ Веревкинимъ“.

П. Списокъ с писма стольника и воеводы Григорья Касагова.

Государю моему милостивому ко мне Якову Тимофѣевичю Гришко Касаговъ челом бьетъ.

Пожалуй, государь мой Яковъ Тимофѣевичъ, вели ко мне писать о своемъ многолетномъ здоровье, какъ тебя, государя моего, Господь Богъ

милостию своею хранит; а я о твоємъ, государя моего, многолетном здорье слышати жаден по вся часы. А надо мною, государь, милость учинишь, пожалуешь велишь про меня спросить,—и моему окаянству владыко мой Христось Богъ еще терпять,—маяя по 16 день жив, под Переволочною из Запорог выпедши по многих, государь, бедах от Запорожских казаков пришли ратные люди всеъм полкомъ, и говорили мнѣ, чтоб я пошел до Переволочной из Запорог; и я им отговаривал итти не хотѣлъ; и они сказали,—естьли-де не пойдешь и мы пойдем все до одного человекъ; а будет-де и казны и пушекъ нам не дашь, и мы-де все покинувъ, пойдем; немочно-де нам больши того быти в Запорогах от налогъ козацкой. И я, не могучи ничево учинити, пошел с ними, а казну, государь, и наряд везли на своих лошадах ратные люди, и принесли ко мнѣ сказку за руками. А вся, государь, учинилась беда от Прокофья Лихачова: он Самойла Киса с собою взялъ да салдаты дву человекъ да сумских черкасъ бежало с ними ж сто человекъ, не могъ, государь, ничево учинить, только беда моя а ничья, воля Божия и государская, хотя укажет государь голову отсѣчь,—лучше нежели одному было оставшися от запорожских казаков мучиться и пропасть и казну великого государя потерять; естьли изволишь мнѣ у милости своей побывать, и я тотчас приеду, и вся тебѣ, государю моему, явна тамошня учинитца бытия.

Посем тебе, государю моему, рабско челом бью до земли.

(Древнехранилище Центрархива Р. С. Ф. С. Р., Арх. Мин. Юст., Белгородский стол, столб. № 588 л. л. 325-327).

№ 11

1668 р. 22 липня. Відписка царю Олексієві від Г. Ромодановського з вістями про відхід П. Дорошенка з Лівобережжя на Правобережжя.

Государю, царю і великому князю Алексею Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержцу, холопи твои Гришка Рамадановской с товарищи челом бьютъ

В нынешнем во 176-м году июля въ 19 день посылали мы, холопи твои, ис Груни к реке ко Пелу Миргороцкого полку под городок Ерески Ахтырского полку Красного-Кута сотника Данила Овдѣенка, а с ним твоих, великого государя, ратных людей русских и черкас пятьсотъ человекъ; да июля ж, государь, въ 20 день посылали мы, холопи твои, под Зинков Олешенского сотника Гарасима Рубана, а с нимъ черкас двесте человекъ; и под теми, государь, городами твои, великого государя, ратные люди на боях языков поймали.

А взятые, государь, языки в роспросе нам, холопом твоим, сказали: Петрушка де Дорошенко с черкасы и с татарами стоял под Стребренным (sic!) и ис под Сребреного пошел за Днепръ, и татаровя де пошли с ним, а иные пошли на Полтаву в Крым, а на сей де сторонѣ Днепра блиско Гадича оставил под местечком Хомутцом татар пятьсотъ человекъ.

Да тово ж, государь, числа писал к нам, холопом твоим, ис Каменова Филимон Булгаков, а в отписке, государь, ево написано: июля ж де въ 19 день пришел из Гадича в Каменной выходець Сумской черкашенин Калиникъ Краковской, и тово выходца прислал к нам, холопом твоим, в Грунь.

А в роспросе, государь, тот выходець намъ, холопом твоим, сказал: в нынешнем де во 176-м году о всеѣдной неделе посылали ево с товарищи

в Гадич для проводыванья всяких вестей Сумской полковникъ Гарасим Кондратьевъ, и ево де, Калинку, Івашку Брюховецкой посадил за короул, и был де он за короулом в Гадиче недель з дватцать; а из Гадича отосланъ был в Конопоть, і какъ де Петрушко Дорошенко припол в Сребрене, и невольников де всех, которые были в Малоросійских городѣхъ, велел привести к себе, и ево де Калинку учинил свободна, для того что он ему, Петрушке, присягу учинил, что служит при нем; и был де он при Петрушке Дорошенке под Сребренным три дни. И которые де, государь, татарова и черкасы были от него Петрушки в войне, и от тѣх де под Сребрене пришли немногие татарова и черкасы пеши пограбленные, а сказали ему, Петрушке, что под Севском боярин и воеводы князь Григорій Семенович Куракин с товарищѣ і с твоими, великого государя, ратными людьми ихъ татар и черкас побили и поймали многихъ людей, а достольных разбили врознь; да ему ж де, Петрушке, ведомо учинилось, что мы, холопи твои, с твоими, великого государя, ратными людьми перешли через реку Ворскол на их изменичью сторону и учили твои, великого государя, ратные люди над их изменичьи городами промыслъ чинить, и он де Петрушко с татарами и с черкасы ис под Сребренного пошол за Днепръ, а крымского де Ширинбѣва сына Саяна мурзу раненого послал в Гадичъ лечитца, а для надсматриванья того мурзы послал с ним ево Калинку, для того что он ему Петрушку верился, что служит при нем; а ранен де тот мурза под Сѣвском; и того де мурзу он, Калинка, в Гадиче заколол и ушол из Гадичего в Каменое; а какъ де он с тем мурзоу в Гадичъ приехал, і в Гадичъ де от Петрушка Дорошенка прислан наказным гетманом городничей Крыловской да брат ево Петрушков Ондришка, а с ними казаков девять корогвей; да при немъ ж де в Гадичъ писал Петрушко Дорошенко от Днепра ис под Сѣвского, что он с войски на ту сторону через Днепръ перешол; а в Зиньков де из Гадича тот наказной писал, чтоб Зиньковцы в осаде сидели, а здачи отнюдь не чинили, и послано де в Зиньков в прибавку казаков розных городов четыре корогви; да Петрушко ж де Дорошенко на сей стороне Днепра оставил в местечке Хомутце блиско Гадича трехъ мурзъ, а с ними татар пятьсот человекъ; да онъ ж де писал в листахъ своих в города, чтоб в городѣх черкасы запасы готовили, а ево к себе ожидали в месяц.

А запорожские де, государь, казаки, которые выходили из Запорог, и тѣ де все пошли в Запороги, и про то де он слышел, что запорожские казаки татарские улусы грамили, а Івашку де Серка оставил полковником у Нежинского полку, а кошевого запорожского Івашку Белковского оставил полковником в Прилукахъ, а севернымъ де гетманом учинил Демку Многогрешного, а в Глухов де послал запорожского полковника Казика (sic!), а с ним казаков пятьсотъ человекъ; а пошол де Петрушко Дорошенко ис под Сребренного за Днепръ июля въ 8-м числе, а с нимъ де пошло четыре полка черкасских: Торговицкой, Умонской, Корсунской, Черкасской; а татарова де, государь, пошли иные с ним Петрушком, а иные на Платаву в Крымъ; да и для де, государь, того Петрушко Дорошенко за Днепръ с войском пошол: приезжал де к нему с ведомостью Брянской полковникъ Гоголь, что брата ево Гришку с войском за Днепром в Кальникѣ городе осадилі поляки, а припол де на них князь Дмитрей Четвертенской да Янскорунской.

И мы, холопи твои, того черкашенина для подлинной ведомости послали к тебе, великому государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержцу к Москве июля въ 22 день, а отписку, государь, велели подать и ему явитца в Розряде дьяком: думному Дементью Башмакову да Федору Грибоедову да Василью Семенову.

На звороті: „176 г. августа въ 2 день выходець Сумской Канила Конотин (sic!)“. „Великому государю чтена“.

(Древнехранилище Центрархива Р. С. Ф. С. Р. Арх. Мин. Юст., Белгород. стол, столб. № 613 л. л. 129-132).

№ 12

1669 р. 10 листопада н. ст. Лист білоцерківського коменданта Я. Лобеля до кийівського воеводи Г. Козловського з вістями про бій під Стебловим між відділами Петра Дорошенка з одного боку й відділами Михайла Ханенка й Петра Суховія з другого боку.

Перевод с листа с польського писма каков писал в Киевъ к окольничему и воеводе ко князю Григорью Афонасьевичю Козловскому из Бѣлыне Церкви ксмендат Ян Лобель.

Велеможный милостивий господине воевода Киевскіи мне зело милостивый господине и приятелю.

Какъ здѣ потреба воинская нынешняя под Стеблевымъ Дорошенкова с Ханенкомъ была, ведомо чиню господину моему.

Октября 29-го дня ідеже мой посланецъ прежде сего посланный един был в той же потребе и с сею вестью ныне возвратил, что Ханенка с войском его и Батыршу мурзу с ордою розгромили, которые прежде добывали Дорошенка двой сутки. И какъ от Лысенки Лизогуб с тѣми полками пришел, въ един час збили табор и немалую добычу и наряду 6 пушек взято только что ночь нашла. Отнакож в малом числе Ханенко с Суховѣм ушел при орде, за которыми Дорошенко своих людей послал вследь, а сам в Лысенку пришел, для чего ныне тое орды опасатись не потребно, но обаче пишеть ко мне пан Дорошенко и уневерсалы свои розсылают, чтоб не обнадерживались, обещава орду Белогородскую, что имѣеть быти въ 20 тысячах, которой уневерсал для лутшего уразумения посылаю к милости твоей господину моему. А впредь о ведомость і, естли бы та орда имела притти, провѣдывати буду и по моему обыкновенію желательству весіо учинити не умешкаю милости твоей, господину моему, естли бы было что вредительно и к помѣшкѣ належащаго.

При сем прося милость твою чтоб мой листъ к пану полковнику Пиву, вблизи там будучему к Димеру, послан был чрез особаго посланца своего, и чтоб я ответ могль воспряті; такжъ что имѣешь милость твоя, господинъ мой, у себе вестей о поведениі Заднепрском, изволь мне вѣстно учинити займнымъ приятельствомъ.

Оберегаю и о сем поистинне моему лежанию как имею ведомо, что та орда Белогородцкая за Днепръ хочет итти. И буде в ту сторону придеть, потребно имети себе во остерегательстве.

При сем желательные мои препосылая услуги.

Из Белые Церкви ноября 10 числа по римскому календарю 1669.

Милости твоей господина моего всякого добра прямо желательный приятель и рад служу Ян Лобель комендат Белогородской.

По написаниі сего листа моего вѣсть пришла. 20 тысяч орды к Дорошенку пришло, которые конечно хотят за Днепръ итти, и для того изволь милость твоя, господинъ мой, заднепрские люде остеречь; госпуду Богу милость твою при сем предаю.

(Древнехранилище Центрархива Р. С. Ф. С. Р. Арх. Мин. Юст., Белгор. стол, столб. № 704 л. л. 149-150. Лист Козловский одержав 6 листопаду 1669 р.).

1669 р. 4 листопада. Покази в Києві міщанина І. Полуянова про бій під Стебловим.

178 г. ноября въ 4 день в Киеве в Приказной избѣ перед окольными і воеводы перед князем Григорьемъ Афонасьевичем Козловскимъ с товарищи киевской мещанин Иван Полуянов в роспросе сказал: тому-де ныне недели з две был он Иванъ в Чигирине; и при нем-де ис Чигирина гетман Петръ Дорошенко пошоль с войском і з бѣлогородцкими татары в город Ольховицу; а в Ольховицы-де стояли полковникъ Лизогуб да брат ево Дорошенко Грицко. А какъ-де онъ Иванъ ис Чигирина поехал і ѣдучи был в Каневе и слышал от Каневских казаков, что Михайла Ханенка да Суховой с казаками и с крымскими татары Петра Дорошенка в местечке Стеблеве осадили. И тому-де с неделю они, Михайла Ханенко и Суховой с казаками, чинили к тому местечку приступъ день с утра до вечера. И того ж-де числа после приступа в ночи пришли из Ольховицы полковникъ Лизогуб да ево Дорошенко брат Грицко с казаками, и Ханенкова-де и Суховѣва полку казаков пѣхоту всех побили и в полон поймали. А татаровя-де и конные казаки с Ханенком и з Суховѣмъ ушли к Умани. И Дорошенко-де послалъ за ними в погоню Серка с казаками с конными людьми. А было-де крымских татар с Ханенком и з Суховѣмъ тысячъ с шесть; а при Дорошенку было татар только человекъ з 200; а ожидает-де к себе Дорошенко еще татар Белогородцких 6 тысячъ; а вскорель будут того он не слыхалъ. А Юраска-де Хмельницкой ныне в Умани; а Дорошенко-де с войском стоит в Копустиной долине; а сколько при немъ войска, того он не слыхал.

(Древнехранилище Центрархива Р. С. Ф. С. Р. Арх. Мин. Юст., Белгор. стол. столб. № 704 л. л. 146.-147. Иван Полуянов, торговий чоловікъ, був посланий в жовтні київським воеводою Г. Козловским до Чигирину для розвідування—тамож л. 145, одписка Козловського, яку одержано в Москві 20 листопаду).

№ 14

1670 р. 8 червня. Лист Р. Ракушки до Д. Многогрішного з пропозицією, щоб останній повернув Ракушці майно.

Лист каков писал к гетману к Дем'яну Игнатовичю из-за Днепра протопопъ Брянской Роман Ракушка,—подал в приказе Иченской протопопъ Семион Адамовичь.

Велеможный милостивый господине гетмане войска его царского величества Запорожского господине Дем'яну Игнатенку—поклон мой вельможности твоей отдаю чрез сие писание мое.

Многое время нелучилось мне писмомъ моим посетити вельможность твою, а то для того, что за человеческим оболганием слышу велий гнѣвъ твой к себе; для того и жилище себе обретох в сих странахъ, оставя всѣ дворы свои в Нежинѣ и в ыных мѣstech, и остального имения своего от грабленья, которое слышу что в твой двор уже отвезено.

А что ныне прилучилось мнѣ быти в некоторых дѣлехъ церковному посланному к святейшему патриарху от пресвященного господина отца Иосифа Тукальского архиепископа и митрополита Киевского, и от всего духовного чина в Константинаполь, гдѣ при иных делех исправляя, и ту печаль свою святейшему патриарху и всему пресвященному Собору

объявил есмь, что такову велику обиду от тебя имамъ, что велел ты в Погаре из дому моего все побрать в свой двор, хлѣб, котлы, свиньи, и всякое господарство, а у Гармашенка две сабли оправных, и иных много вещей и денегъ моихъ прямыхъ, чтобъ мне не отдавано и Стародуба, и лошади и вино.

А я вельможности твоей не виноват есмь не осмака, не вѣдаю за что так стражду от тебя. А прежде сего живучи с тобою в приятстве. И то святѣйшій патриархъ со всѣмъ преосвященнымъ соборомъ — се есть дванадцать митрополитов, изволили дати писмо свое соборное с приписью рукъ своихъ, которое я никому не объявляя, списав слово в слово посылаю вельможности твоей, и буде похочешь со мною поступити против сего соборного писма, мнѣ мое отдати, что взято в дом твой, и кому отдано по твоему приказу, и я прощение с тобою прииму, и то самое писмо пришлю. А буде вельможность твоя не похочешь, буду бити челом господину отцу митрополиту и пастырю моему, чтобъ в церкви оглашено адѣ, а потомъ чтобъ послано и к преосвященному архиепископу Черниговскому, дабы и тамо в церкви огласили. Что же имамъ творити, яко в невинности моей стражду; тамо пред Богомъ оправдима, понеже колико ни жив и имамы предстати на страшный Суд пред Христомъ Спасителем; тамъ да вѣдома будет всякого вина, не потребно будет свидетелем. А я как не желалъ прежде сего с тобою пребывать во гневе, но сие враг содевает и злые люди учинили; а ныне и паки пребывая во святенстве, желаю себѣ со всяким в любви пребывать, только бы мене не избивали за мое прямое, о семъ премного молю, изволь мое мнѣ отдати, а я должен буду за тебя Господа Бога молити.

Из Канева июня 8-го дня 1670-го году.

Вельможности твоей всякого добра желательный богомолец Роман Ракушко протопоп Брянский.

Аще бы аз сего писма и не объявлял вельможности твоей, токмо невозможно удержавати его, чтобъ ты вѣдал в чесомъ пребываешь, — понеж соборное сие писание.

(Древнехранилище Централнаго Р. С. Ф. С. Р. Архива Министерства Иностраннаго Дѣла, Дѣла Малороссійскіе 1670 г. № 33).

№ 15

1670 р. Благословенна грамота від патріарха Методія Д. Многогрішному.

Перевод з грамоты святѣйшого вселенского Кир-Мефодія патриарха Костянтинопольского з греческого писма, какова прислана Посольского Приказу с переводчикомъ с Костянтиномъ Христофоровымъ. Марта въ 20 день нынешнего 179-го году.

Мефодіи милостию Божіею архиепископъ Костянтинопольскій Нового Рима и вселенскій патриархъ.

Понеже славнѣйшій меж бояръ господинъ Демьянъ сынъ Игнатъев от нѣкоего священника именем Романа обвиненъ былъ яко убытокъ нѣкии и неправду претерпевшаго отлучению былъ подтвержденъ и отриновению от Церкви образомъ некимъ подтвѣрительнымъ, — се есть по предложенной жалобе того священника во исправления того убытка напрасно предложенного. Ныне же истязавшій о вещи бывшей известихомся и удоволихомся свидетельствы неложными — безвинна ево суца и свободна тое жалобы сотворенной священникомъ. Того ради средство наше купно с священнымъ архиерейскимъ соборомъ во Святомъ Дусе любезными братіями

и сослужительными пишеть и извѣствуетъ силою и благодатию святаго и всесовершенствоу Духа, да выпереченный господинъ Демьянъ Игнатовичъ и по духу сынъ возлюбленный благословится и простится со всемъ своимъ домомъ отъ Отца, Сына и Святаго Духа Пресвятой и Животворящей Троицы Единого въ естествѣ и самого Бога; и свободенъ и разрешенъ отъ того отлучения, еже на него положися, въ нынѣшнемъ и въ будущемъ вѣцѣ. И да имать входъ въ церковь воеже причаститися святыхъ Таинъ безъ всякаго повреждения и помешки, благословляемый и освящаемый и сообщаемый всею церковней и духовней благодати. И все имение его да благословяется и умножится, и вси сообщаемыи с нимъ и собесѣдующи да будутъ благословени разрешени и свободни отъ всякия епитимии. Къ симъ да имать молитвы и благословение прапрадедовъ древнихъ святыхъ отецъ патриарховъ Авраама, Исаака и Иакова и святыхъ трехсотъ и осмнадцати богоносныхъ отецъ въ Никѣи и на иныхъ соборахъ собравшихся. Паче же всего миръ Господа нашего Иисуса Христа, молитва и благословение средства нашего да будетъ купно с нимъ.

Пониже написано большими греческими словами рукою патриаршею.

1670 мѣсяца октября въ _____ день индикта 9-го.

Ниже того руки митрополитовъ: Ираклийскій Варфоломей. Кизикійскій Митрофан. Никомидійскій Иосафъ. Халкидонскій Евфиміи. Прусскій Анфимъ. Дристрийскій Макариі. Дидимотихійскій Кириль. Мараниіскій Ананія. Фрисафъ. Феодосіи.)

(Древнехранилище Централнаго Р. С. Ф. С. Р. Арх. Мин. Юстиц., Книги Малорос. Приказа № 9 л. л. 641-642).

№ 16

1674. 2 лютого. Листъ І. Самойловича цареві Олексію про подіі походу на Правобережжя.

(Після титулу): въ нынѣшнемъ во 182 году генваря 17-го дня писалъ я къ вамъ, великому государю нашему, къ вашему царскому пресвѣтлому величеству известно чиня о своемъ подѣемѣ с войскомъ по приезде въ Гадичъ также и о соединении с вашимъ, царского пресветлого величества, з бояриномъ и воеводами и наместникомъ Белгородскимъ со княземъ Григоріемъ Григорьевичемъ Ромадановскимъ с товарищи, и с ратниками вашего, царского пресветлого величества, людьми и о нашемъ походе къ Днепру, а нынѣ ведомо чинимъ вамъ, великому государю нашему, вашему царскому пресветлому величеству, что за нашимъ прибытиемъ з бояриномъ и воеводой и с войски при немъ обретающіеся за Днепръ города Крылова Дорошенкова владенья жители всякихъ чинов люди били челомъ вамъ, великому государю, нашему вашему царскому пресвѣтлому величеству, чтобъ вы, великій государь, пожаловалъ ихъ велелъ принять подъ свою, великого государя, высокодержавную руку въ подданство, а Дорошенко сталъ при упорствѣ и присылки отъ него къ намъ никакой не бывало; да онъ же Дорошенко собралъ къ себѣ изъ Вороновки и изъ Бужина и изъ Боровицы и съ иныхъ его владенья ближнихъ городовъ изъ селъ людей и сидитъ въ Чигиринѣ въ крепкой осадѣ и, вашего царского пресветлого величества ратные люди і казаки идучи заднепрскою стороною, тѣ помянутые города, которыхъ жители сели зъ Дорошенко въ Чигиринѣ въ осадѣ, разорили и выжгли также и села тѣхъ городовъ и уѣздовъ а особливо чигиринскаго воинскимъ обычаемъ разоряютъ и въ конецъ пустошатъ.

При семъ же генваря 31 дня посылалъ вашего царского пресвѣтлого величества бояринъ і воеводы і наместникъ белгородскій князь Григорей

Григорьевичъ Ромадановской с товарищи, своего товарища окольного и воеводу Петра Дмитриевича Скуратова с вашими, царского пресвѣтлого величества, ратными людьми, а я, подданный вашего царского пресвѣтлого величества, посылал Переясловского полковника Дмитряшку Райчу с полком переясловскимъ и при нем других полковников, черниговского, прилуцкого, нѣжинского, стародубского и гадичского с полками, и с иныхъ полков выборными людьми под Чигирин, где з Дорошенковыми людьми был бой, и милостью божиею и пречистыя его богоматери и всѣхъ святыхъ помощью и предстательством, и вашимъ великого государя нашего право-славного манарха христіанского и вашихъ великого государя нашего благородныхъ чад благоверного государя царевича и великого князя Феодора Алексѣевича всеа великия и малыя и бѣлыя России, и благоверного государя царевича и великого князя Иоанна Алексѣевича всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи и благоверного государя царевича и великого князя Петра Алексеевича всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи, праведными молитвами и счастьемъ на томъ бою ваши, великого государя, ратные люди и казаки многихъ Дорошенковыхъ людей побили и языковъ поймали и сѣкли ихъ до городовые стѣны и посады всѣ около Чигирина выжгли.

И ис тѣхъ языковъ которые ранены чтобъ вскоре не померли допрашиваны, а в роспросе сказали, что в Чигиринѣ ныне при Дорошенке товариства его 350 человекъ серденятъ с полковникомъ Пригарою 1000 человекъ и острожскихъ татаръ 30 человекъ, да полковникъ Торговицкой Щербина и уманской полковникъ наказной и Могилевской Гоголь с полками, а по орду де послалъ Дорошенко брата своего Григорья, а по скольку в которомъ полку казаковъ в Чигиринѣ з Дорошенкомъ и куды онъ по орду послалъ и каковы замыслы про то про все они не ведаютъ, только де онъ Дорошенко вскоре к себѣ орды чаесть, и се и воинского прилучаемъ какъ довелось исправя и посовѣтовалъ с вашимъ царского пресветлого величества з бояриномъ і воеводами пошли есми вместе со всемі войски под городъ Черкасн і какъ намъ тамо будетъ поводитися, и о томъ к вашему царскому пресвѣтлому величеству учнемъ писати; ныне же предаюсь вашего царского пресвѣтлого величества милостемъ жалованью. Писанъ в таборе изъ за Боровицы февраля 2 дня 1674 года.

Вашего царского пресвѣтлого величества благодетеля моего много-милостивого яко верный и подданный и слуга нижайшій Иванъ Самойловичъ гетманъ войска вашего царского пресвѣтлого величества Запорожского.

Тако в листе подлинно в розряде.

(Древнехранилище Централархива Р. С. Ф. С. Р. Арх. Мин. Юстиц., Книги Малорос. Приказа № 24 л. л. 518-521).

№ 17

1674 р. 6 березня. Листъ І. Самойловича цареві Олексію про подіі походу на Правобережжя.

(Після титулу): в нынѣшнемъ во 182 году марта въ 1 день отпустивъ мы вашего царского пресветлого величества с бояриномъ и воеводою и намѣстникомъ Белгородскимъ со княземъ Григоріемъ Григорьевичемъ Ромадановскимъ с товарищи, с вестми Іванова полку Сасова прапорщика Матвея Каратѣева о приклонении подъ вашу царского пресветлого величества высокодержавную руку полковника Бѣлоцерковского и о подѣздѣ пол-

ковника Черниговского с товарищи под Лысенку такъ же и про орду, которая по отходе полковника Черниговского прибежали к Григорию Дорошенку в Лысенку как их Дорошенковы листы о том свидетельствуют для увѣренья с сею ж посылкою к вашему царскому пресвѣтлому величеству послали есмы.

И про тою орду есаулу нашему Ивану Лысенку, обозному Гулаку, и Лизогубу, ясаулу генеральному заднепрскими и полковникомъ тако с ним будучимъ Черниговскому, Киевскому, Лубенскому, Каневскому, Белоцерковскому и иным с выборными людьми в Богуславле будучим приказали есмы гораздо для подлинныхъ языков насcore прилежно учинить промыслъ и против того приказу нашего ясаула нашъ с товарищи і вашего, царского пресвѣтлого величества, с ратными конными и пѣ-шими людьми февраля 27 дня, вышед из Богуславля, послали в передней сторожи, немногихъ людей к Медвину и к Лысенке сами с войском за ним шли со всякою готовостью. И какъ тѣ первые люди наши пришли к Медвину близъ и тамо под Медвиным застали Грицка Дорошенка добывающаго города с ордою и с великим войском казацким и тѣ за нашими передними людьми неначаено набежав языков поймали было немногихъ; по сем всеильный Бог неусыпающимъ и всевидящимъ оком призрѣвъ на праведные вашего царского пресветлого величества молитвы благоизволил всему нашему подѣзду вскоре на вспоможение против того неприятеля поспешити и тако взявъ в помощь того ж всеильного Бога і вашего царского пресвѣтлого величества счастьемъ всѣвъ на их бусурманские и казачьи выи врознь их разбивъ и трупы много положив в поле языковъ поймали и даже до самые Лысенки на пятнадцать верстъ посѣкая гонили до позные ночи и с которые победы з достальною ордою Грицко Дорошенко в Лысенку, а другая часть в местечко Тарасовку от Лысенки з десять верстъ перешед заперлись.

И тако тою победою паче сердце христианское господь Бог направилъ, что, видя побѣду толико знатную, лысенские жители и тарасовские по совѣту с нашим есаулом с товарищи уходящую орду побили, а иныхъ близъ девяносто человекъ живьем задержали и под вашу царского пресветлого величества высокодержавную богомъ укрепленную руку склонясь, войско наше в город охотно пустивъ, вѣру на вѣрное и вѣчное вашему царскому пресветлому величеству подданство учинили.

И марта 4 дня в Переясловль тѣ лысенские и корсунские старшина к намъ приѣхав, а орду живо задержаную ясаул нашъ с товарищи из Лысенки мурзу знатного, даирского Джану-Тугая с пятью десять человек и Григория Дорошенкова, а из Тарасовки одного человека к намъ прислал, от чего страхъ имѣя и иные противники из Корсуна Гамалѣя и Андрѣй Дорошенко в бегство в Чигиринъ удались, и после ихъ убегу полковники, которые с ним были в Корсуни в зборе, се есть Корсунской, Брясловской, Калницкой, Подольской и Поголоцкокого полку с старшиною аж по самый Днестръ вашему царскому пресвѣтлому величеству добив челомъ потому ж на вѣрное и вѣчное подданство присягою в Лысенке утверждены остались до предыдущаго нашего ведома с ясауломъ с товарищи стоят в Лысенке і в Корсуне, а гетманъ Петръ Дорошенко с некоторою старшиною и с войскомъ при немъ судучимъ по прежнему в Чигирине стоит. А того мурзу Ждан-Тугая надеясь на вашу, великого государя, премногую милость у себя задержали есмы для то, что онъ хочеть писати к калгѣ салтану, чая вашего царского пресвѣтлого величества боярина и воеводы и наместника Белгородцкокого князя Григорья Григорьевича Ромадановского, сына его князя Андрея Григорьевича на розмѣну от хана из Крыму, свободити и о томъ я вашего царского пресветлого величества со всѣмъ войскомъ Запорожскимъ у вас великого

государя, у вашего царского пресветлого величества смиренно бью челомъ и милости прошу, изволь ваше царское пресветлое величество того муру у нас задержать для рознены доколе ведомо будет от Калги салтана, а орды восемьдесят человек к вашему царскому пресветлому величеству отошлемъ, придавъ к нимъ провожатыхъ и сторожу по волнейшимъ временемъ своихъ казаковъ кого бы прилучилось чтобы проводя ихъ путемъ к Москве добро и безопасно былъ призоръ.

Про Григорья Дорошенка тое стороны старшина писали к намъ прося, чтоб мы его для лутчего под вашу царского пресветлого величества высокодержавную руку наклонения брата ево гетмана Петра Дорошенка без дальнего разлития крови христианские и междуусобного замешания у себя задержали, которого и задержали есмы; гетманские Дорошенковы листы к Калге салтану, а другой к везиру в Волоской земле будучимъ с ордою, какъ он к нимъ пишетъ, к вашему царскому пресветлому для лутчего ведома посылаемъ и иные его листы, к своимъ начальнымъ писанные, которые в разныхъ путехъ переняты есть, и то все помощю всесильного Бога и заступлениемъ пресвятыне Богородицы а счастьемъ и праведными вашего царского пресветлого величества молитвами, вашего царского пресветлого величества указ исполняя, з бояриномъ и воеводами и наместникомъ Белгородскимъ со княземъ Григориемъ Григорьевичемъ Ромадановскимъ с товарищи общимъ нашимъ промысломъ и раденьемъ к счастливымъ совершениямъ о христианскомъ пожеланомъ добръ дело ко устройению приводя универсалы во всё Заднепрские полки се есть в Черкасской, в Корсунской, в Брясловской, в Калницкой, в Белоцерковской, в Поголоцкой, в Уманской, в Торговицкой и в Подольской выдать и послать велели есмы, призывая и приказывая, чтоб все заднепрские полковники с начальными своими людьми не продолжая времени в весну к Переясловлю собрався по указу вашего царского пресветлого величества и по статьямъ вольными гласы кого похотятъ вашему царскому пресветлому величеству вѣрного и всему христианству желательного и постоянного и умного мужа на гетманство себѣ обрали, которого когда дастъ Богъ счастливо изберутъ о всемъ посоветовавъ обще к вамъ великому государю нашему к вашему царскому пресветлому величеству извѣстно учинимъ с посланными нашими; статьи от вашего царского пресветлого величества из малороссийского приказу к намъ с полковникомъ и головою московскихъ стрельцовъ с Микифоромъ Колобовымъ присланные принявъ и прочетши что належало о нашихъ войсковыхъ походахъ и о иныхъ дѣлахъ такъже статьями отписали есмы к вашему царскому пресветлому величеству в Малороссийской приказ оные с нимъ же помянутымъ полковникомъ послали есмы и противъ тѣхъ, вашего царского пресветлого величества, присланныхъ статей в сихъ дѣлахъ поступали и в совершение сколько Богъ помощю подасть оные приводить должны есмы.

А о нуждахъ нашихъ войсковыхъ вашему царскому пресветлому величеству тот же помянутый полковникъ в Малороссийскомъ приказе предложить и о семъ возвестивъ милостивому вашему царскому пресветлому величеству жалованью предаюсь.

Из табору из под Переясловля марта в 6 день 1674 года.

Вашему царскому пресветлому величеству благодѣтелю моему многомилостивому верный подданный и во вѣки неотступный и слуга Иванъ Самойловичъ гетманъ войска вашего царского пресвѣтлого величества запорожского.

(Древнехранилище Централархива Р. С. Ф. С. Р. Арх. Мин. Юст., Книги Малоросс. Приказа № 24 л. л. 728 - 733).

1679 р. 18 вересня. Лист І. Самойловича цареві Федору про розгром під Києвом татарських відділів.

(Після титулу): Іванъ Самойловичъ гетманъ с войскомъ вашего царского пресветлого величества Запорожскимъ пад до лица земного пред пресвѣтлымъ вашимъ монаршескимъ престоломъ смиренно челомъ бью.

Отходя я по указу вашему государскому с вашими царского пресветлого величества з бояры и воеводы и при нихъ будучими войсками ис под Києва к домомъ, и что при вашихъ великого государя в Києве перебувающихъ великоросійскихъ войскахъ оставилъ регименту моего тамо ж под Києвомъ подлинною часть охочего войска, именно полковника конного Ільяша Новицкого со всемъ ево полкомъ, да двухъ полковниковъ пехотныхъ Гарасима да Андрея Редриковского с полками ихъ для обережения людцкой целости отъ загоновъ неприятельскихъ, приказавъ имъ до техъ, мѣсть, покаместъ будетъ имъ пора на становища разойтись, всегда такъ какъ наилучшую осторожность имѣти, а всехъ тѣхъ шляховъ откуда бы неприятельскихъ набеговъ чаять, — прилежно остерегати, какъ ужъ и к вамъ, великому государю, о томъ ведомо чиня прежде сего писалъ.

Тогда помянутые полковники, исправляяся по моему гетманскому себѣ даному наказу, всюды людей своихъ около Києва конныхъ и пешихъ поколико десять человекъ держали, и сами со всемъ своимъ товариствомъ к воинскому отпору какъ належитъ готовы перебували. А такъ коль скоро неприятели под Києвомъ сего мѣсяца въ 13-м числѣ появились, тогда увидевъ ихъ товариство конное Новицкого, и не допустивъ ихъ под городъ приближаться, сами на нихъ купно и мужественно ударили. И за Божією помощію и счастьемъ вашимъ монаршескимъ, весь тотъ подѣздъ неприятельской татарской, в которомъ было было (sic!) человекъ со сто, розно розгромили, коней ихъ всехъ поганскихъ при кошѣ будучихъ отняли, самихъ многихъ трупомъ положили и нѣсколько человекъ живьемъ взяли; межъ которыми были нѣкоторые зѣло изранены, тѣхъ Новицкой при себѣ держалъ, а двухъ здоровыхъ (sic!), ко мнѣ в Батуринъ прислалъ, которыхъ я у себя не задерживая, к вашему царскому пресветлому величеству тотчасъ обоихъ для роспросу о замыслахъ и оборотахъ неприятельскихъ тогожъ полку конного с хоружимъ полковымъ с Ѳеодоромъ Павловичемъ с товариствомъ с четырма человекъ посылаю.

А что в роспросе здѣ перед нами тѣ языки сказали, — рѣчи ихъ на особомъ листѣ написавъ, — тутъ жъ к вашему царскому пресвѣтлому величеству посылаю. При семъ милосердой вашей государской пре (пору) чю себя милости.

Из Батурина сентября въ 18 день 1679 г.

Іванъ Самойловичъ гетманъ войска вашего царского пресвѣтлого величества Запорожского.

(Древнехранилище Централархива Р. С. Ф. С. Р. Арх. Мин. Иностр. Дел, Дела Малороссийские 1679 г. № 21 л. л. 70-71).

1695 р. червень. Відписки Б. Шереметева царямъ Іванові й Петрові про похід українсько-московського війська до Казикермену.

І. Великимъ государемъ царемъ и великимъ княземъ Іоанну Алексѣевичю Петру Алексѣевичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіі самодержцемъ холопи ваши Бориско Шереметевъ с товарищи челомъ бьютъ.

В нынѣшнемъ, великие государи, въ 203-м году июня въ 25-м числѣ к вамъ, великимъ государемъ, царемъ и великимъ княземъ Иоанну Алексѣевичу Петру Алексѣевичу всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержцемъ к Москве в Розрядъ писали мы, холопи ваши, ис полку своею от берегу реки Днепра, что июня съ 14-го по 25-е число на ту сторону реки Днепра переправились товарищъ мой, холопа вашего, думной дворянинъ и воевода Семень Протасѣвичъ Неплюевъ, а с нимъ ваши, великихъ государей, ратные люди московских чиновъ и завоеводчики и ясаулы и полковые сотенные службы городовые дворяня и дѣти боярские, да рейтарской Козловской да солдацкіе Усмонской, Ливенъской, Добренской полки, тѣ, которые по моей холопа вашего, росписке довелись быть у него думного дворянина и воеводы в полку; да из моево, холопа вашего, полку пехотные солдацкіе Белогородцкой, Яблновской, Старо-Оскольской, Хотмышской, да московских чиновъ роты стольничьи стряпчѣские, и что не переправились с сей стороны на ту сторону реки Днепра ваши, великихъ государей, ратные люди моево, холопа вашего, полку московских чиновъ завоеводчики, ясаулы, обозные старожеставцы, дозорщики, знаменъщики становые займщики, да дворянские да жилецкіе роты, Смоленской шляхетцкой полк, Курские новокрещенные калмыки, копейной да рейтарские Белогородцкой, Обоянской, Ливенской зборной, да пехотные Смоленские салдацкіе два, да Московские стрелецкіе полки стольниковъ и полковниковъ Ильи Дурова, да жилых — Белогородцкой Михайла Кобелева, Курской Алексѣя Чичагова, Смоленские Ивана Буша, Матвѣя Оливерка с поддаточными; да черкасскихъ пяти полковъ — Сумского, Ахтырского, Харьковского, Изюмского, Острогожского, да сходного моево холопа вашего товарища стольника и воеводы Ильи Дмитрѣва Мамонова полку ево ратные люди тѣ, которые по моей же, холопа вашего, росписке довелись быть у него в полку московскихъ же чиновъ и завоеводчики и ясаулы полковые сотенные службы городовые дворяня и дѣти боярские, да рейтарской Курской, да салдацкіе — Курской же, Козловской, Воронежской полки.

И с того, государи, июня зъ 25-го по 30-е число через реку Днепръ переправились ваши, великихъ государей, ратные люди московскихъ чинов завоеводчики, ясаулы полковые обозные сторожеставцы, дозорщики, знаменъщики, становые займщики Смоленской шляхетцкой генерала моеора Костянтинов полкъ Лярского, да Курские новокрещенные колмыки, да пехотные Смоленские салдацкіе два, да Московские стрелецкіе полки Ильи Дурова, Курской Алексѣя Чичагова, Смоленские Ивана Буша, Матвѣя Оливерка с поддаточными. А с вашим, великихъ государей, полковымъ патромъ и со всякими патровыми полковыми делами и со всякою патровою казною дьяк Любимъ Судейкинъ с подьячими через реку Днепръ переправился июня въ 29-м числѣ. А с вашимъ же, великихъ государей, молением, образомъ Знаменія Пресвятыя Богородицы нарицаемые Курские да с вашимъ же, великихъ государей, большимъ полковымъ знаменемъ я, холопъ вашъ Бориско, через реку Днепръ переправился того же июня въ 30-м числѣ Белогородцкого жилого Михайлова полку Кобелева стрельцами и поддаточными салдаты. А гетманъ Иванъ Степановичъ через реку Днепръ переправился того ж июня въ 28-м числѣ; и от реки Днепра с вышепомянутыми вашими, великихъ государей, ратными людьми, с тѣми, которые переправились через реку Днепръ, я, холопъ вашъ, пошол и пришол к рѣчке Омельничку июля въ 2-м числе; и буду ожидать достольныхъ вашихъ, великихъ государей, ратныхъ людей, которые через реку Днепръ не переправились.

А не переправились, государи, на другую сторону реки Днепра ваши, великихъ государей, ратные люди полку моево, холопа вашего, москов-

скихъ чиновъ дворянскіе да жилецкіе роты, да вышепомянутые копейной да рейтарскіе Белгородской, Обоянской да сборной Ливенской, да черкасскихъ пяти полковъ да сходной мой, холопа вашего, товарищъ стольникъ и воевода Илья Дмитръевъ — Мамонов полку ево с вышепомянутыми жъ вашими, великихъ государей, ратными людьми. И я, холопъ вашъ, тѣмъ вышепомянутымъ вашимъ, великихъ государей, ратнымъ людямъ полку моево и сходному своему товарищу стольнику и воеводе полку ево с вышепомянутыми жъ вашими, великихъ государей, ратными людьми через реку Днепръ велѣлъ переправлявца денно и ночью с великимъ поспешениемъ; только, государи, тою переправою, за уставичными ветрами и за воднымъ большимъ волнениемъ, вскоре поспешить отнюдь не которыми мѣрами невозможно; и около островов, которые на рекѣ Днепрѣ оказались из воды, судами обходить с великою трудностію, и весла и шесты многіе переломались, а иныхъ весель и шестовъ взять нѣгдѣ и здѣлать не ис чего, потому что места степные.

А какъ, государи, тѣ достольные вышепомянутые ваши, великихъ государей, ратные люди полку моево и сходной мой товарищъ стольникъ и воевода Илья Дмитръевъ — Мамоновъ полку своево с вышепомянутыми жъ вашими, великихъ государей, ратными людьми и с цушки и с полковыми припасы, такъ ж и гетмана Івана Степановича Мазѣпы достольные полки через реку Днепръ переправятца, — и мы, холопы ваши, полковъ своихъ с вашими, великихъ государей, ратными людьми устроясь для лутчие крѣпости однимъ обознымъ ополчениемъ для того, что передъ прежними Крымскими походами в нынѣшнемъ походе особыхъ розрядовъ и обозовъ нѣтъ и случась з гетманомъ с Ываномъ Степановичемъ, в которыхъ мѣстехъ пристойно, при помощи Божией, естли отъ неприятелей или отъ чего иного, сохрани Боже, какова препятія не явитца, и елико в томъ всемогущій Господь Богъ намъ да поможетъ, пойдѣмъ немедленно; а в каторыхъ числахъ тѣ достольные ваши, великихъ государей, ратные люди через реку Днепръ переправятца, и по пересылкамъ со общаго совѣту и согласія з гетманомъ с Ываномъ Степановичемъ пойдѣмъ, — о всемъ о томъ к вамъ, великимъ государемъ, царемъ и великимъ княземъ Иоанну Алексѣевичу Петру Алексѣевичу всеа великія и малыя и бѣлыя Росіи самодержцемъ мы, холопы ваши, писать станѣмъ; а для береженья, государи, струговъ, на которыхъ мы, холопы ваши, и полковъ нашихъ ваши, великихъ государей, ратные люди через реку Днепръ переправлялись, велѣли мы, холопы ваши, ис полку своево оставить у реки Днепра близъ Орла Городка вашихъ, великихъ государей, ратныхъ людей конныхъ и пѣшихъ указанное число; а у тѣхъ вашихъ, великихъ государей, ратныхъ людей велѣли мы, холопы ваши, быть: у копейщиковъ и у рейтар изъ дворянъ Андрѣю Кирѣеву Смоленского полку с шляхтою порутьчику у пехотныхъ у солдатъ да у стрельцовъ — салдацкого строю полковнику Григорью Янковскому.

А сколько, государи, какихъ строевъ и чиновъ вашихъ, великихъ государей, ратныхъ людей отъ реки Днепра с нами, холопы вашими, в походе будетъ, и что какихъ же строевъ и чиновъ вашихъ, великихъ государей, ратныхъ людей оставлено для береженья у струговъ, — тому всему учиня перечневую роспись в тетратехъ в дѣсть, за дьячьею приписью, к вамъ, великимъ государемъ, к Москвѣ послали мы, холопы ваши, ис полку своево изъ-за реки Днепра с сею выпискою чрезъ уставленную почту июля въ 2 день велѣли подать в Розрядѣ боярину Тихону Никитичю Стрешневу с товарищи.

А что, государи, по вашему, великихъ государей, указу и по грамотѣ из Розряду, какова прислана в полкъ к намъ, холопомъ вашимъ, за приписью дьяка Артемья Возницына, велено намъ, холопомъ вашимъ, к вамъ,

великимъ государемъ, писать, и учиня перечневую роспись за дьячьею приписью прислать в Розряд, сколько ныне в походе в полку у насъ, холопей вашихъ, полкового шатрового и пехотных полков наряду и зелья и свинцу и иных полковых ратных всяких припасовъ, и подъемных и розвыточных лошадей, и ис которыхъ городовъ тѣхъ лошадей в указаное число прислано и хто воеводы и приказные люди ис которого города лошадей же по отпискамъ нашимъ не прислали и о томъ велѣли мы, холопи ваши, справясь с приходными и росходными книгами и взявъ о томъ у полковниковъ заручные росписи здѣлать перечневую роспись в тетратехъ в десть, со всякою подлинною вѣдомостью и очищениемъ; а здѣлавъ ту перечневую роспись за дьячьею приписью к вамъ великимъ государемъ к Москве в Розрядъ мы, холопи ваши, пришлемъ впредь; да и в генеральские полки к генераломъ противъ вашего, великихъ государей, указу для вѣдома о томъ мы, холопи ваши, писали ж, и с сей отписки и с перечневой росписи списокъ послали сего жъ июля вышеписанного числа.

На звороті: адреса, поміта: „203 г. июля въ 16 день чрезъ почту“.

II. Великимъ государемъ царемъ и великимъ княземъ Іоанну Алексѣевичу Петру Алексѣевичу всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержцемъ холопи ваши Бориско Шереметевъ с товарищи челомъ бьютъ.

В нынѣшнемъ, великихъ государи, в 203-мъ году по вашему, великихъ государей, царей и великихъ князей Іоанна Алексѣевича Петра Алексѣевича всеа великия и малыя і бѣлыя Росіи самодержцевъ указу, на вашу великихъ государей службу в намѣренной воинской походъ мы, холопи ваши, с вашими, великихъ государей, ратными людьми изъ Бѣлагорода в которомъ числѣ пошли і с вашимъ, великихъ государей, подданнымъ войска Запорожского обоихъ сторонъ Днѣпра з гетманомъ с Бѣваномъ Степановичемъ Мазѣпою гдѣ в которыхъ мѣстехъ съѣзжались, и что на томъ съѣзде усовѣтовали, и согласно поставили, и полку нашего, холопей вашихъ, ваши, великихъ государей, ратные люди, которые полки черезъ реку Днѣпръ в которыхъ числѣхъ переправились, і которые не переправились, и за чемъ походу нашему чинилась мешкота, — о всемъ о томъ к вамъ, великимъ государемъ, к Москве в Розрядъ писали мы, холопи ваши, напередъ сего подлинно в отпискахъ своихъ.

А іюля, государи, въ 2-мъ числѣ мы, холопи ваши, с вашими, великихъ государей, ратными людьми, с теми, которые переправились черезъ реку Днѣпръ, от реки Днѣпра пошли і пришли в урочище к рѣчке Омельничку того жъ вышеписанного числа, и для обжидания черезъ переправу реки Днѣпра достольныхъ полковъ вашихъ, великихъ государей, ратныхъ людей, стояли обозами идучи вверхъ по Омельничку по лѣвою сторону той рѣчки; а гетманъ Іванъ Степановичъ regimentу своего с полками пришелъ к той же рѣчки Омельничку сего жъ іюля 3-го числа по правую сторону той же рѣчки от обозовъ полковъ нашихъ в ближнихъ мѣстехъ.

А медленне, государи, походу нашему, холопей вашихъ, чинилося затѣмъ, что переправа самая тяжелая и пристань была к берегу только что в два струга, и многие струги ветхи и которые струги были ветхи и худы в той переправе многие разбились, а припасовъ, чѣмъ тѣ струги починить, ис Киева не прислано. И впродолженіи той переправы ваши, великихъ государей, ратные люди хлѣбные свои запасы, которые взяли было они изъ домовъ своихъ, издержали.

А что по вашему, великихъ государей, указу велено имъ ратнымъ людямъ дать хлѣбныхъ запасовъ сверхъ ихъ трехмѣсячныхъ на два мѣсяца, которые велено взять ис Киева, і на тоѣ ихъ дачю тѣхъ хлѣбныхъ запасовъ ис Киева к намъ, холопомъ вашимъ, не прислано, а намъ, холопомъ вашимъ, в Киевъ для взятья тѣхъ хлѣбныхъ запасовъ ис полку своего ратныхъ людей послать было невозможно, для того что черезъ реку Днѣпръ ваши,

великихъ государей, ратные люди переправлялись денно и ночно с великимъ поспешениемъ, чтобъ нынешнему походу не испустить удобнаго времени, такъ же і за малолюдствомъ для взятъя тѣхъ хлѣбныхъ запасовъ послать было намъ нѣково і нѣ на чемъ.

А ваша, великихъ государей, денежная казна к намъ, холопомъ вашимъ, в полкъ з дьякомъ с Федоромъ Клоковымъ і с подьячими прислана іюня в 18-м числѣ к переправе нашей к рекѣ Днепру поздо і не в способное время, какъ мы, холопи ваши, с вашими, великихъ государей, ратными людьми шли в нынешней походѣ и были в великоросійскихъ и в малоросійскихъ городѣхъ в жилыхъ мѣстехъ; а до присылки той денежной казны многіе ратные люди уже переправились на сеѣ сторону реки Днепра,— і для поспешения, государи, іс той присланной денежной казны имъ ратнымъ людямъ велѣли мы, холопи ваши, дать копейщикомъ и рейтаромъ по полтора рубли, а салдатомъ на три мѣсяца по 25 алтынъ человѣку, для того что имъ ратнымъ людямъ противъ вашего, великихъ государей, указу того вашего, великихъ государей, денежнаго жалованья сполна дать нѣ для чего, потому что имъ ратнымъ людямъ, вышедъ изъ жилыхъ мѣстъ службу свою пополнить и лошадей купить не у ково, и приказали имъ ратнымъ людямъ сказать вамъ, великихъ государей, указъ з большимъ подкрѣплениемъ, чтобъ они ратные люди служба вамъ, великимъ государемъ, со всякимъ усерднымъ радѣниемъ, на тѣ деньги, хотя принявъ себѣ великую нужду, какъ мочно конечно б купили себѣ хлѣбные запасы, потому что за Днепромъ хлѣбныхъ і хорчевыхъ сыясныхъ запасовъ купить будетъ негдѣ. А достольныхъ, государи, полковъ ваши, великихъ государей, ратные люди черезъ рѣчку Днепръ переправились и пришли к намъ, холопомъ вашимъ, к той же рѣчки Омельничку іюля въ 10-м числѣ.

І сего ж, государи, іюля въ 11-м числѣ мы, холопи ваши, с вашими, великихъ государей, ратными людьми, устроясь обознымъ ополчениемъ со общаго совѣту и согласія з гетманомъ с Ываномъ Степановичемъ, для вышепомянутого промыслу, призвавъ Господа Бога на помощь, елико онъ всемогущіи Господь Богъ да поможетъ, пошли, и естѣли, государи, отъ неприятеля і отъ иныхъ какихъ тяжелыхъ случаевъ, отъ чего сохрани Боже, какова прѣпятія не будетъ, при помощи Божией придемъ подъ Казыкермень, и учинимъ какой воинской промыслъ и поискъ, или в томъ промысле за какою крѣпостію і за многолюдствомъ неприятельскихъ ихъ поганскихъ силъ города Казыкермени всякими мѣрами взять будетъ невозможно, і учинитца в томъ продолжение, а будетъ, государи, и на пути сего нашего походу гдѣ в которыхъ мѣстехъ они жъ неприятельские воинские люди во многомъ собраніи наступятъ к обозомъ нашимъ военно, чтобъ подъ Казыкермень насъ, холопей вашихъ, с вашими, великихъ государей, ратными людьми не допустить, и учнутъ чинить какие препоны, і степи опоятъ, и затѣмъ вашимъ, великихъ государей, ратнымъ людямъ з голоду отъ беззапасія, а подъемнымъ і ратныхъ людей лошадей и воламъ, которые везуть пушки и всякие полковые воинские ратные припасы отъ скудости конскихъ кормовъ, а наипаче чтобъ при такой нужде и всеконечной скудости в запасахъ черкасскихъ полковъ отъ казаковъ, что они люди слабѣе і ныне з голоду многіе почали ис полку бежать, а иные ходя по обозамъ хлѣбными запасами побираютца, такъ жъ ізъ запорожцовъ отъ легкомышленныхъ людей не явилося бъ какие шатости; и о такомъ всеконечномъ ізнеможеніи, чтобъ вашимъ, великихъ государей, ратнымъ людямъ отъ беззапасія з голоду не было бъ упадку, и чтобъ отъ такова голоду не разбежались и ваши, великихъ государей, казны и пушекъ и всякихъ воинскихъ припасовъ не покинули, что вы, великіе государи, цари і великіе князи Іоаннъ Алексѣевичъ Петръ Алексѣевичъ всеа великія и малыя и бѣлыя Росіи самодержцы, укажете.

А сеѣ отписку послали мы, холопи ваши, ис полку своего із за реки Днепра от урочища рѣчки Каскагани чрезъ уставленную почту июля въ 12 день и велѣли подать в Розряде боярину Тихону Никитичю Стрешневу с товарищи.

Да и в генеральские полки к генералом противъ вашего, великихъ государей, указу для вѣдома о томъ мы, холопи ваши, писали ж і с сей отписки послали списокъ сего ж июля вышеписанного числа.

На звороті: адреса, поміта: „203 г. іюля въ 25 день въ 7-м часу дня черезъ почту“.

III. Великимъ государемъ царемъ и великимъ княземъ Іоанну Алексѣевичю Петру Алексѣевичю всеа великия и малыя і бѣлыя Росіи самодержцемъ холопи ваши Бориско Шереметевъ с товарищи челомъ бьютъ.

В нынѣшнемъ, великие государи, въ 203-м году июля въ 12-м числѣ к вамъ, великимъ государемъ, царемъ и великимъ княземъ Іоанну Алексѣевичю Петру Алексѣевичю всеа великия и малыя і бѣлыя Росіи самодержцемъ к Москвѣ в Розряд писали мы, холопи ваши, ис полку своего от рѣчки Сакъсагани чрезъ уставленную почту, что сего ж июля въ 11-м числѣ мы, холопи ваши, с вашими, великихъ государей, ратными людьми, устроясь обознымъ ополчениемъ со общего совѣту и согласія с подданнымъ вашимъ, великихъ государей, войска Запорожского обоихъ сторонъ Днепра з гетманомъ с Іваномъ Степановичемъ Мазѣпою для воинского промыслу, надъ Казыкерменемъ пошли.

И ныне, государи, мы, холопи ваши, с вашими, великихъ государей, ратными людьми, такъ ж и гетманъ Іванъ Степановичъ регименту своего с полками для того вышепомянутого промыслу, при помощи Божией, идемъ немедленно, и обретаемся уже у рѣчки Каменки на половинѣ пути нашего к Казыкермени; только, государи, в переправехъ чрезъ степовые рѣчки і за крутыми балками чинитца мешкота и в козенныхъ и в обозныхъ телѣгахъ ломка большая; а гатей подѣлать не ис чего, потому что места степные. А что у нас, холопей вашихъ, вперед в нынѣшнемъ нашемъ походе учнет чинитца, о томъ к вамъ, великимъ государемъ, мы, холопи ваши, писать станемъ.

А сеѣ отписку послали мы, холопи ваши, ис полку своего чрезъ уставленную почту июля въ 16 день и велѣли подать в Розряде боярину Тихону Никитичю Стрешневу с товарищи.

На звороті: Адреса, поміта: „203 г. іюля в 28 день чрезъ почту“.

(Древнехранилище Центрархива Р. С. Ф. С. Р., Архив Министерства Юстициі, Приказный стол, столб. № 2246 л. л. 56-62, 64-71).

№ 20

1696 р. 8 лютого. Лист І. Мазепи царю Петрові про похід проти татар.

(Після титулу): Іванъ Мазепа гетманъ с войскомъ вашего царского пресвѣтлого величества Запорожского до лица земного предъ пресвѣтлымъ вашего царского величества престоломъ у стопы ногъ монаршескихъ смиренно челомъ бью.

Будучи вѣрнымъ вашего царского пресвѣтлого величества подданнымъ, і всесердечно радѣя, дабы моя с войскомъ Запорожскимъ, во всякихъ поведеніяхъ і случаяхъ ко угождению вашей монаршеской воли і ко охранению богохранимой вашей державы Малыя Росіи, ісполнилася служба, имѣлъ есмь сей настоящей зимы бодрое о томъ тщание, чтобъ злокозненные неприятелей Креста Святого бусурманское намѣренія (о ко-

торыхъ намъ изъ языковъ і изъ выходцовъ і ис пересторогъ вѣдомо боло (sic !), в малоросійскомъ народѣ не учинили повреждения, для чего, какъ еще і с осени, такъ і с начала зимы, многократные мои в полки и в города разсылалъ емь уневерсалы, приказывая с великимъ подтвержденіемъ, дабы жилые люди изъ селъ и изъ деревень в города съѣзжались, і вся своя имѣнія свозили і для прокормления себѣ і скота приуготовляли запасы; а люди воинские в войсковомъ будучи списке, дабы были в готовности къ належащему тѣмъ неприятелемъ отпору; какъ і полкамъ, по дни праздника Рожества Господня, велѣлъ емь изъ домовъ выходіти и на послѣднихъ совокуплятися мѣстехъ, ібо когда в генварѣ мѣсяцѣ—первое изъ Запорожья о тѣхъ неприятелехъ ордахъ Крымскихъ, что поднялися і с Крыму ідутъ в первыхъ (sic !) Днепра,— дано мнѣ вѣдомость, а потомъ іс полку Полтавского увѣдомленъ есть, что уже бывъ оны на Самаре подъ Новобородицкимъ городомъ ідутъ ко Орѣльскимъ полку Полтавского городомъ,— тогда я тотчасъ изъ Батурина с тяжестьми войсковыми поднявся і с полками совокупляясь, шелъ емь с поспешеніемъ къ Прилуке, і тамъ в дороге воспримая іс полковъ украинныхъ вѣдомости, что неприятелі в великой своей силе будучи подъ Китай-Городкомъ, весь посадъ і подворки около его будучи выжгли, і всю скотину побрали, только люди тамошние в городке запершись з душами своими оборонились, а потомъ они бусурманы ис подъ Китай-городка пришли подъ Кишенку, Переволочную, Соколку и Кереберду,— такое ж огнемъ в селахъ і в деревняхъ і в падворкахъ чиня разоренье,— жедалъ емь того вседушно, дабы с полками при мнѣ будучими, поспѣшилъ емь было к рекѣ Сулѣ і к рекѣ Пслу для обороны городовъ надъ тѣми реками будучихъ и для показанія нашей вашему царскому пресвѣтлomu величеству вѣрной подданской службы. Ибо в такихъ воинскихъ случаяхъ истиннымъ усердіемъ вамъ, великому государю, радѣя, не точию нужду і утеснение понести, но и кровей нашихъ не щадя і головы наши за превысокое ваше, великого государя, достоинство,— полагаѣти мы гетманъ с войскомъ всегда готовы.

Только в томъ іс Прилуки къ вышепомянутымъ мѣстамъ в походе нашемъ сталися намъ препятіемъ двѣ великіе причины: первая,— что имѣли есмы, какъ изъ земли Волоской, такъ і отъ Семѣна Палѣя, такіе перестороги, что во время приходу подъ украинные города Крымскихъ ордъ, имѣли особливимъ своимъ походомъ всѣ Белгородцкіе орды приходити подъ города полку Киевского і полку Переяславского; какъ і полковникъ Переяславскій во время моего в Прилуку бытія, далъ мнѣ вѣдомость, что сторожи полку его на сторонѣ Днепра в розныхъ мѣстехъ будучи, видѣли тѣхъ Белгородцкихъ ордъ в собраніяхъ, отъ реки Богу ідучихъ къ нимъ Малоросійскимъ Краямъ; с чего та явилась было поголовка, что будто подъ местечкомъ Бубновомъ оны переправлятися стали; того для, надобно было мнѣ гетману смотрѣти дабы тѣ Белгородцкіе орды на вышепомянутые другіе места не ударили. Вторая причина: что, какъ самъ я гетманъ с тяжестьми войсковыми изъ Батурина санми поднялся, такъ і вси полки городовые і охотницкіе, особно і стрелецкіе московскіе саннымъ ко мнѣ собрались обозомъ; а когда теплой сталъ воздухъ, і санная дорога вся пропала,— того для, не точию тяжестей войсковыхъ на санехъ вѣсть, но і полкамъ з запасами походу чинити учинилось неудобно, і для того принуждени есмы с немаломъ жителей доукою, в нѣсколькихъ городахъ на телѣги перебиратися, чрезъ что немѣрная в поспѣхе нашемъ учинилась мешкота; о чемъ вамъ уже выписалось отъ мене подданого къ вашему царскому пресвѣтлomu величеству покорное донесеніе. И какъ потомъ Переяславского полковника о Белгородцкихъ ордахъ неподлинномъ увѣдомленіи вскорѣ мнѣ подлинная учинилась вѣ-

домость, что тѣ Белгородцкіе орды, не ударяя въ полкъ Переясловскій і въ полкъ Киевскій, пришли прямо с Казы-Гиреемъ салтаномъ подъ Кременчюкъ и вмѣстѣ с Крымскими ордами с Калгою салтаномъ і с ѣными салтанами будущими совокупившися в собрание, пошли вверху реки Псла, жгучи села и деревни і падьворки около городовъ тамошнихъ будущіе, гдѣ і приступами своими нѣкоторыхъ городковъ достовати кучились.

А к тому і обманчивые свои дьявольскіе чрезъ проклятого врага Петрика начали писмами вметать прелести, такъ я тотчасъ іс Прилуки с войскомъ при мнѣ будущимъ, поднялся есмь к рекъ Сулѣ, и покамѣсть я с войскомъ, немалого приняв труда, к рекъ Сулѣ к городу Лохвицѣ пришелъ есмь, до того времени они бусурманы всѣми своими поганскими силами, за три мили к тому городку на рѣчку Хорол межъ Хомутецъ і Комышнею набежали, і уже ихъ неприятельскіе покрывальныя орды надъ рѣчку Сулу межъ Снетинъ і Сенчю, подбѣгая с людьми войсковыми, отъ меня гетмана из обозу напередъ посланными, чинили бои; і я гетманъ із нѣсколькихъ ихъ неприятельскихъ ко мнѣ привезенныхъ языковъ воспримая такіе рѣчи, что Калга и ѣны салтаны похвалились туды совершенно ітить на бой, разоряя край, гдѣ бѣ меня гетмана получить, хотя бѣ и до самого Батурина, — ожидал есмь ихъ бусурманскаго всѣми силами приходу к себѣ подъ Лохвицу.

Но всемогущіи Господь Богъ, тѣ ихъ нечестивыхъ князей разоривъ совѣты, обратилъ вспять ихъ бусурманскіе намѣренія, что не толко в дальніе мѣста противъ меня не ходилъ, но и за три мили послышавъ не хотѣли показатися, ібо я, гетманъ, в день пятничннй генваря въ 31 день пришелъ с войскомъ в Лохвицу, а они бусурманы, низложив свою вознесенную гордость, того жъ дня із Хороля подъ Сорочинцы к Пселу обратились, і тот часъ Февраля 1-го числа розными назад побѣжали дорогами: Белгородцкіе орды к Днепру, а Крымскіе к полямъ дикимъ; і показалось то вскорѣ ізъ ихъ скорого побѣгу, что былъ у нихъ ужасъ, понеже орды Белгородцкіе на рекъ Днепрѣ вдруга на ту сторону тесняся, ледъ собою обломали, и многіе ізъ нихъ со множайшими коньми предалися утопленію. А орды Крымскіе на рѣкахъ Пселѣ, Ворсклѣ, скорымъ переправляяся поспѣхомъ, такъ ж ледъ обломали и немало потопленіемъ людей своихъ и лошадей отнесли уронъ.

А сверхъ того, не только под Китай-городкомъ, гдѣ к городку приступали, і подъ Голтвою, гдѣ на полки там будущіе напирали, — немало число ихъ поганцов побито, но и подъ всякимъ местечкомъ індѣ по нѣскольکو, а індѣ по нѣскольکو надесять или по нѣскольکو десять ихъ отъ оружія христіанскаго померло, і изъ самыхъ ближнихъ подкрывальниковъ ихъ поганскихъ люди regimentу моего по части отрывали, какъ і Григорей Пашковской полковникъ охотничкой с товарищи (о чемъ уже я тожъ донеслъ вамъ, великому государю), догнавъ ихъ поганцовъ за рекою Ворскломъ, на нѣскольکو десять положилъ в трупъ, і подлинныхъ, которые уже посланы к Москвѣ, — взялъ языковъ. А тамъ не с радостію, но с великимъ урономъ своимъ і безчестнымъ своихъ намѣреней посрамленіемъ, они неприятели отошли прочь. Знатно, что стало имъ поганцомъ то страхомъ и трепетомъ, что тутъ в Малоросійскихъ городѣхъ, я, гетманъ, с войскомъ в Лохвицу, в ближней к нимъ мѣсто пришелъ есмь и полки regimentу моего одни в Голтвѣ, а другіе в Лубнахъ в собраніи, около ихъ во всякой к чиненію надъ ними промыслу обрѣталися готовности.

А тамъ і великоросійскихъ городовъ ближней вашъ царскаго пресвѣтлаго величества бояринъ і воевода і намѣстникъ Вятцкой Борисъ Петровичъ Шереметевъ с полками regimentу своего к городамъ Малоросійскимъ пришелъ и хотя, какъ за Белгородцкими ордами полковниковъ

Лубенского і конного Новицкого к Днепру посылал есмь, такъ і за Крымскими, oprичъ вышепомянутого Пашковского, посылалъ есмь полковника Прилуцкого, с выборнымъ изо всѣхъ полковъ коннымъ войскомъ за реку Ворскль і дале, для чинения надъ ними неприятели промыслу, гдѣ и тѣмъ полковником, которые были в Голтвѣ с полками, наскоро итти приказал есмь. Однако і самъ я, гетманъ, с войскомъ и тяжестими войсковыми изъ Лохвицы к рекѣ Пселу і за Пселъ пришелъ есмь разсуждая, что еще гдѣ ни есть они неприятели останоятца. Но нынѣ отъ тѣхъ вышепомянутыхъ полковниковъ такъ какъ из рече (sic!) послѣднихъ чрезъ Пашковского взятыхъ языковъ, взявъ подлинную вѣдомость, что они неприятели нигдѣ не останоятся пошли наскоро к своимъ поганскимъ жилищамъ, і уже не только с таборами, но і лехкою конницею догнати ихъ трудно, для чего і они полковники возвратилися назадъ. І я, гетманъ, с войском, не імѣя для чего больши мешкати, і чтобъ чрезъ задержание войска не учинили жителемъ во імѣнияхъ ихъ разорения, а ктому імѣя прилежной случай принимать честныхъ особъ вашего царского пресвѣтлого величества посланныхъ с милостию вашею монаршескою, і для дѣлъ вашихъ монаршескихъ в Батуринъ присланныхъ, возвращаюся в домъ свой, ропустя і полки со мною будучие городовые в дома ихъ, а охотницкие на стоновища.

А какъ они вышепомянутые неприятели в народе малороссиіском ничего не повредили, понеже люди изъ селъ в города збѣжались, окромѣ, что села, хуторы і падьворки в полку Полтавскомъ отчасти, а въ полку Миргородскомъ вездѣ около городовъ з гумнами і з сѣнами пожгли (гдѣ і церкви Божіи, чего намъ наипаче жаль, обращены в пепел), такъ мы, гетманъ, со всѣмъ войскомъ і с народомъ воздаемъ хвалу Господу Богу, что то злокозненное неприятельское намѣрение ни во что жъ обратилось, что вашему, великого государя, поспѣшному прочитаемъ счастью; і ту вѣрную нашу к вамъ великому государю службу мы, гетманъ с старшиною і со всѣмъ войскомъ Запорожскимъ объявляя, посылаемъ к вашему царскому пресвѣтлому величеству нарочного посланного нашего Михаила Красовского конюшенного само-трѣть, чрезъ которого и паки наипокорственнѣе подъ ноги пресвѣтлого вашего монаршеского престола, челомъ бьемъ, і какъ преинапокорственнѣе премилосердной вашего царского пресвѣтлого величества отдаемъя благостыне.

Данъ из Рапевки Февраля въ 8 день лѣта 1696-го.

Вашего царского пресвѣтлого величества вѣрный подданный і наинижайшій слуга Иванъ Мазепа гетманъ войска вашего царского пресвѣтлого величества Запорожского.

(Древнехранилище Центрархива Р. С. Ф. С. Р. Архив Министерства Юстиции, Книги Малороссийского Приказа № 75 л. л. 1210 - 1216).

№ 21

1702 р. 14 серпня. Лист І. Мазепи цареві Петру про послилку відділів під С. Бихов.

(Після титула): Иванъ Мазепа гетманъ с войскомъ вашего царского пресвѣтлого величества Запорожскимъ, падъ до лица земного предъ пресвѣтлымъ вашего царского пресвѣтлого величества престоломъ, у стопы ногъ монаршескихъ смиренно челомъ бью.

Еще с начала весны скоро возвратівся отъ васъ, великого государя, ис царствующаго великого града Москвы, доносилъ покорно вамъ, вели-

кому государю, вашему царскому пресвѣтлому величеству, о запорожцахъ прошлаго году возвратившихся с вашей монаршеской службы отъ Пскова о прибылыхъ во Украину, которыхъ я приказалъ выгнать изъ городовъ за то, что они тамъ подъ Псковымъ на вашей монаршеской службѣ непостоянно жили, ис которыхъ того жъ времени одни пошли на призывъ в сторону польскую к Любомирскому старосте Кондецкому, другие пошли в рѣчки Самарские к Волчею розбоемъ промыслять, многихъ людей на дорогахъ переімаючи побивали и грабили, і всѣ вещи ихъ при нихъ будучие отімали; такъ ж кого-нибудь нашедши на добыче рыбной в рѣчкахъ, такъ і звѣриной пребывающихъ, гдѣ на кого нашли, убивали.

Тогда я нарочно засылал моимъ уневерсаломъ, унимая ихъ отъ такового поступку, объявилъ имъ нынешнюю в Литовской сторонѣ противъ неприятеля службу; за какимъ моимъ объявлениемъ той службы, собралось было ихъ полторы тысячи человекъ, надъ которыми учинилъ полководцомъ отъ боку моего знатного войскового товарища Тимоѣя Радича, посылая ихъ в подлежащей путь к Халецкому региментарю войскъ литовскихъ к старосте Мозырскому на военную службу, давъ имъ здовольство порохоу і свинцу; і предлагалъ имъ, когда на той военной службѣ будутъ, чтобъ постоянно вѣрно и радѣтельно служили, и чтобъ показали свою в промыслахъ военныхъ услугу; тогда усмотря ихъ работу і услугу будетъ имъ учинена нагорода, и особливо добычъ вся, какую Господь Богъ пошлетъ, при нихъ да будетъ. Притомъ обѣщалъ, когда возвратятся с той службы, были бы надежны зимовыми становищи.

А поднявся они запорожцы с мѣста і вышедъ за рубеж по прежнему своему лехкомыслию и непостоянству, не похотѣли ітѣть подъ Быховъ в совокупление к войскамъ при Халецкомъ будучимъ, говоря то своему полководцу: мы-де люди волные, перво ты намъ выпроси плату, потомъ насъ веди на службу, а естли не будетъ намъ платы, то мы к тому пойдемъ служить хто намъ наперед дастъ плату. Всеконечно нѣсколько куреней не хотѣли ітѣть, которыхъ когда неволею ясаулъ ихъ полковой гонилъ, и они-де мало его не убили, і такъ явно ранили списомъ, что і до сихъ временъ не можетъ выличитца, — о какомъ ихъ непорядошномъ и дерзновенномъ поступку противности и выговоровъ, скоро мнѣ дано вѣдати. И я тотчасъ писалъ уневерсалъ мой, увѣщевая и грозно под жестокою казнию приказывая, дабы они отъ такого своего лехкомыслия и предвзятия унялись, і неподобныхъ выговоровъ престаи, і о нагородѣ не показавъ никакой прислуги, за которую достойны бѣ удовольствования не упоминались, и никакихъ обидъ і разорения людемъ, по селахъ шляхецкихъ живущихъ, не чинили, но чтобъ во всемъ смирно і постоянно жили і старшему своему повиновали непремѣнно, і шли под Быховъ в случение к Халецкому, і всякое в чиненіи военныхъ промысловъ отдавали послушание; по томъ тогда моимъ напоминаніи і грозному приказу они запорожцы явились тихими і послушными, — и старшого своего почитали за старшого і отдавали обычное послушание, и охотно за военные взялися промыслы, в которыхъ однихъ побито, другихъ поранено, а третьихъ живьемъ побрано, — о чемъ сотникъ Новгородской наказной Стародубекой полковникъ ко мнѣ писалъ.

А что онъ, Халецкой, далъ имъ нѣсколько число денегъ, то он не списався со мною і безъ моего вѣдома и совѣту, но сам по своей к нимъ любви то учинилъ.

А на меня что в письмѣ своемъ к князю Бѣлозѣру писалъ неподлинно, и честі моей умаление, — то ложно писалъ, и когда-нибудь онъ того будетъ стыдитца, понеже я что ни дѣлаю, то все дѣлаю по указу монаршескому васъ, великого государя, і сверхъ указу ни болші ни меньши не чиню.

А что послалъ сотника Новгородскаго в тысячномъ числѣ полку Стародубскаго товариства подъ Быховъ, в соединение ему, Халецкому, і оныхъ запорожцов, за то я отъ монаршескаго вашего царскаго пресвѣтлаго величества престола получилъ похвалу.

Нынѣ по указу вашему, великаго государя, пишу мой листъ к наказному моему, к Стародубскому полковнику, приказывая, дабы самихъ тѣхъ своевольныхъ і начальниковъ ихъ, побравъ и сковавъ, прислал с посланцомъ моимъ, котораго нарочно посылаю, придавъ добрыхъ приставовъ, ко мнѣ в Батурина. А сколько тѣхъ колодниковъ числомъ привезуть і какими именами называтіся будутъ, — о томъ впредь вамъ, великому государю, донесу.

А нынѣ я какъ наискорѣе милосердной вашего царскаго пресвѣтлаго величества вручаюсь благостынѣ.

Изъ табора отъ рѣки Убѣди в Батурина 1702 г. августа въ 14 день.

Вашаго царскаго пресвѣтлаго величества вѣрный поданный и нижайшій слуга Иванъ Мазепа гетманъ и кавалеръ вашего царскаго пресвѣтлаго величества войска Запорожскаго.

(Древнехранилище Централнаго Р. С. Ф. С. Р. Архива Министерства Юстиціи, Книги Малороссійскаго Приказа № 86 л. л. 556 - 561).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА, ВИКОРИСТАНІ У ПРАЦІ

- Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года, Черниговъ 1914.
- Актовые книги Полтавского городского уряда XVII вѣка. Выпускъ I. Справы поточныя 1664 - 1671 годовъ, Черниговъ 1912, Выпускъ II, справы вѣчистыя 1664-1671 годовъ, 1912.
- Акты Историческіе т. IV, СПб. 1842, V 1842.
- Акты Московскаго Государства, т. II, СПб. 1894, III, 1901.
- Акты относящіяся къ истории Западной Россіи, т. V, СПб. 1853.
- Акты относящіяся къ исторіи Соловецкаго бунта, Чтенія въ Общ. Исторіи и Древностей Россійскихъ 1883, IV Москва.
- Акты относящіяся къ исторіи Южной и Западной Россіи т.т. III, СПб. 1861, IV 1863, V 1867, VI 1869, VII 1872, VIII 1875, IX 1878, X 1878, XI 1879, XII 1882, XIII 1885, XIV 1889, XV 1892.
- Акты собранныя Археологической Экспедиціей т. IV СПб. 1836.
- Александровичъ М., Андрусовскій договоръ и Петръ Дорошенко, Вѣстникъ Западной Россіи, 1867 кн. III - V. Кіевъ.
- Аллартъ Л., Исторія. Подробное описаніе города. Нарвы и сраженія подъ симъ городомъ въ 1700 г., Сѣверный Архивъ 1822 №№ 1, 2. СПб.
- Алфавитный указатель фамилій и лицъ упоминаемыхъ въ боярскихъ книгахъ, хранящихся въ I отдѣленіи Московскаго Архива Министерства Юстиціи, Москва 1853.
- Андрусъ як М., До питанія про авторство Литопису Самовидця, Записки Наук. Товариства ім. Шевченка т. 149 Львов, 1928.
- Антоновичъ В. и Драгомановъ М., Историческія пѣсни Малорусскаго народа т. II. в. I, Кіевъ 1875.
- Антоновичъ В., Колдовство, Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-Русскій Край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. Матеріалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ, т. I, вып. II, Петербургъ 1877.
- Йогож, Польско-русскія соотношенія XVII в. въ современной польской призмѣ. Кіевская Старина 1885 № 5. Кіевъ.
- Йогож, Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра, Кіевъ 1868.
- Йогож, Прилуцкій полковой есаулъ Михайло Мовчанъ и его записная книга, Кіев. Стар. 1885. № 1.
- Йогож, Рец: Вупинскій, О Богданѣ Хмельницкомъ.
- Аристовъ Н., Московскія смуты въ правленіи царевны Софіи Алексѣвны, Варшава 1871.
- Археологическій Сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси, издаваемый при Управленіи Виленскаго Учебнаго Округа т. I, Вильно 1867, т. II, 1867, т. VII, 1870 т. XIV.
- Архивъ кн. Ф. А. Куракина, кн. I СПб. 1890.
- Архивъ Юго-Западной Россіи ч. I, т. 4, Кіевъ 1871, ч. I т. 5, 1872 ч. II т. 1. 2 1888 ч. III т. 2, 1868, ч. III т. 4, 1914, т. 6, 1908, ч. VII т. 2, 1890, ч. VIII, т. 2, 1894.
- Багалій Д., Исторія Слободської України, Харків, 1918.
- Йогож, Нарис української історіографії в. 2. Київ 1925.
- Багалій Д. и Миллеръ Д., Исторія города Харькова за 250 лѣтъ его существованія, т. I Харьковъ 1905.
- Багалій Д., Очерки изъ исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго Государства, Чтенія въ О-вѣ Ист. и Др. Рос. 1886, II, IV, 1887, I.
- Йогож, Рецензія на книгу А. М. Лазаревскаго: „Описаніе Старой Малороссіи, томъ первый, Стародубскій полкъ“, Отчетъ о тридцати второмъ присужденіи наградъ графа Уварова, СПб 1892.

В цьому спискові подано ті джерела й літературу, що на них є поклики в праці. Спочатку подано джерела й літературу мовами: українською, російською, білоруською, а потім іншими мовами.

- Базилевичъ В., Извѣтъ старца Рафаила. Кіевъ 1919.
- Байовъ А., Курсъ Исторіи Русскаго военнаго Искусства в. I СПБ 1909.
- Бантышъ-Каменскій Д., Исторія Малой Россіи, изд. 4. Кіевъ 1903.
- Барвинскій В. Замѣтки по исторіи финансоваго управленія въ Гетманщинѣ, Сборникъ статей в честь проф. В. П. Бузескула, Харьковъ 1914.
- Йогож, Исторографія й джерелознавство в УСРР за р.р. 1917-1927, Бібліографічний Збірник Науково-Дослідчої Катедри ім. Акад. Д. Багалія, Харків 1930.
- Барсуковъ А., Родъ Шереметевыхъ кн. IV, V, VI, VII, VIII, СПБ 1884, 1888, 1892, 1899, 1904.
- Беларускі Архіу, т. I у Менску 1927.
- Бережковъ М., А. Ф. Шафонскій и его трудъ: Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе, Нѣжинъ 1910.
- Вестужевъ-Рюминъ К., Русская исторія т. I, СПБ. 1872.
- Богословскій М., Дѣтство Петра Великаго, Русс. Старина 1917 № 1., СПБ.
- Йогож, Петр Великій в Англии в 1698 г., Труды Института Исторіи (Ранион), Сборникъ Статей, Выпуск I, Москва 1926.
- Болховитиновъ Е., Описаніе Кіево-Печерской Лавры съ присовокупленіемъ разныхъ грамотъ и выписокъ, объясняющихъ оное, также плановъ Лавры и обѣихъ пещеръ Кіевъ 1831.
- Большой всемірный настольный атласъ Маркса, подъ редакцію проф. Э. Ю. Петри и Ю. М. Шокальского, СПБ. 1905.
- Брикнеръ А., Исторія Петра Великаго, СПБ. 1882.
- Йогож, Петръ Великій въ Дрезденѣ в 1698, 1711, 1712 г. г., Русская Старина 1874 № 12.
- Вужинскій М., „Гадяцкій Ключ“, Записки Полтавскаго Наукового Товариства в. II, Полтава 1928.
- Бумаги Флорентинскаго Центрального Архива, касающіяся до Россіи, Москва 1871.
- Бучневичъ В., Колоколь „Кизикермень“ Кіев. Старина 1886 № 12.
- Буцинскій П., О Богданѣ Хмельницкомъ. Харьковъ 1882.
- Бытовыя черты Азовскихъ походовъ 1695 - 1696 г. г., Русская Старина 1892 № 5.
- Вѣляевъ И., Походъ боярина Петра Васильевича Большаго Шереметева въ Малороссію, въ 1679 г. Русскій Архивъ 1915 № 5, Москва.
- Варлаамъ Ясинскій, митрополитъ Кіевскій, Литовскія Епархіальныя Вѣдомости 1881 г. №№ 34, 35, 41 - 47, 49 - 50, Вильна.
- Васильевскій В. Очеркъ исторіи города Вильны, Памятники Русской Старины в. VI. СПБ. 1874.
- Василенко Н. акад., Академик Орест Иванович Левицький, Записки Соціально-Економічного Відділу Укр. Ак. Наук т. I, Київ 1923.
- Йогож, З исторіи устрою Гетьманщини, Записки Науков. Товариства ім. Т. Шевченка т. 108, 1912.
- Йогож, З приводу заміток д. М. Е. Слабченка, Зап. Наук. Тов. ім. Т. Шевченка т. 116, 1913.
- Йогож, Конституція Филиппа Орлика, Институт Исторіи (Ранион), Ученые Записки т. IV, 1929.
- Йогож, Очерки по исторіи Западной Руси и Украины, К. 1916.
- Йогож, Територія України XVII віку. Юбілейний Збірник на пошану ак. Д. Й. Багалія, у Київі 1927.
- Вельяминовъ-Зерновъ В., Исслѣдованіе о Касимовскихъ царяхъ и царевичахъ ч. III, СПБ. 1866.
- Йогож, Исслѣдованіе о Касимовскихъ царяхъ и царевичахъ ч. IV, Труды Восточнаго Отдѣленія Русскаго Археологическаго Общества ч. XII в. I, СПБ, 1877.
- Венгрженевскій С., Свадьба Тимоша Хмельницкаго, Кіев. Старина 1887 №№ 3, 5.
- Веневитиновъ М. Русскіе въ Голландіи. Великое посольство 1697-1698 г., Москва 1897.
- Верзиловъ А., Уніатскіе архимандриты въ Черниговѣ, Труды Черн. Губ. Арх. Ком. в. 5, Черниговъ 1903.
- Виноградскій Ю., Марія Дорошиха (З Сосницької старовини). Исторично-Географічний Збірник, т. I, у Київі 1927.
- Вознякъ М., Битва під Загалем у сучасній польській пісні, ЗНТШ т. 147, 1927.
- Йогож, Исторія Української літератури т. III, друга частина, у Львові 1924.
- Йогож, Три документи до исторіи Руїни, Україна 1914, кн. III Київ.
- Волкъ-Карачевскій В., Борьба Польши съ козачествомъ во второй половинѣ XVII и началъ XVIII вѣка, Кіевъ 1899.
- Волынскій Н., Постепенное развитіе русской регулярной конницы въ эпоху Великаго Петра съ самымъ подробнымъ описаніемъ участія ея въ Великої Сѣверной войнѣ, Вып. I, кн. I. СПБ. 1912, кн. 3, 1912.
- Востокъ А., Козелецкая Рада 1662 г. Кіев. Стар. 1887 № 2.
- Йогож, Къ исторіи перваго Крымскаго похода, Кіев. Стар. 1866 № 2.
- Йогож, Нѣжинская Рада 1663 г., Кіев. Стар. 1888 № 5.
- Йогож, Первые сношенія Богдана Хмельницкаго съ Москвою. Кіев. Старина 1887 № 8.

Йогож, Посольство Шакловитого къ Мазепѣ въ 1688 г. Киев. Стар. 1890 № 5.
Йогож, Судьба Выговскихъ и Ивана Нечая, Киев. Стар. 1890 № 1.
Йогож, Судъ и казнь Григорія Самойловича, Киев. Стар. 1889 № 1.
В Н., Памятникъ украинской литературы конца XVII вѣка, Киев. Стар. 1891 № 1.
Временникъ Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ кн. 25, Москва 1857.
Выходы государей, царей и великихъ князей Михаила Феодоровича, Алексія Михайловича, Федора Алексіевича всея Русіи самодержцевъ (съ 1632 по 1682 годъ), Москва 1844.

Генеральное Слѣдствіе о маетностяхъ Нѣжинскаго полка 1729 - 30 г. Черниговъ 1901.
Генеральное Слѣдствіе о маетностяхъ Черниговскаго полка 1729-1730 г. Черниговъ 1909.

Герасимчук В., Виговський і Юрий Хмельницький, (відбитка з Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка).

Йогож, Виговщина і Гадацький Трактат (відбитка з Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка).

Йогож, Смерть Івана Виговського, Ювілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського т. I у Києві 1928.

Йогож, Чуднівська кампанія 1660 р. Львів 1913.

Гермайзе О., Исторична література (за р. 1926), Україна 1927 кн. 3.

Йогож, Руїна і Дорошенко, Сторінка з історії української політики XVII ст. (міститься при М. Костомаров, Чернігівка), Київ 1928.

Гиббенетъ Н., Историческое изслѣдованіе дѣла патріарха Никона, ч. I СПб 1882, ч. II. 1884.

Гординський Я., „Милость Божія“ українська драма з 1728 р. Записки Наук. Тов. ім. Т. Шевченка т. 136-137, 1925, т. 146, 1927.

Гоздаво-Голомбівської А., Изъ Сибирскихъ актовъ о Демьянѣ Многогрѣшномъ, Чтенія въ Общ. Ист. и Др. Россійскихъ 1888, I.

Головачевъ П., Значеніе Андрусовскаго перемирія для международныхъ отношеній восточной Европы, Русская Старина 1903 № 7.

Голубевъ С., Киевскій Митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники т. I, Киевъ 1883, т. II, 1898.

Йогож, Отзывъ о сочиненіи М. И. Лилеева, Изъ исторіи раскола на Вѣткѣ и въ Стародубѣ XVII-XVIII в. в. Чтенія въ Общ. Истор. и Древн. Россійскихъ 1898, II.

Йогож, Отзывъ о сочиненіи В. Эйнгорна: „О сношеніяхъ малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексія Михайловича“, Чтенія въ Общ. Исторіи и Древностей Россійскихъ 1894 кн. I, IV.

Горбань М., „Записки о Малой Россіи“ О. Шафонського, Науковий Збірникъ Историчної Секціі Укр. Акад. Наук за р. 1926.

Горбачевскій Н., Археографическій Календарь на двѣ тысячи лѣтъ, Вильна 1869.

Градовскій А., Начала русскаго государственнаго права, СПб 1875.

Грушевскій А., Къ характеристикѣ взглядовъ „Исторіи Руссовъ“, Извѣстія Отдѣленія Русскаго языка и Словесности Акад. Наукъ, т. XIII, кн. I, СПб. 1908.

Грушевскій М., „Велика, Мала і Віла Русь“, Україна 1917 кн. I-II.

Йогож, Барское староство, Киевъ 1894.

Йогож, В тридцяті роковини Куліша, Україна 1927 кн. I — II.

Йогож, 250 літ, 3 політичного життя Старої України, Київ 1918.

Йогож, Ілюстрована Історія України, Київ 1918.

Йогож, Історія України—Руси т. VII Київ 1909, т. VIII, ч. I, 1913, ч. II вид. 2, Відень 1922, ч. III в. 2, 1922, т. IX ч. I, Київ 1928, ч. 2, Київ 1929.

Йогож, Історія Хмельниччини списана Силуяномъ Мужилловськимъ въ лютому 1649 р. Україна 1914, II.

Йогож, К истории Переяславской Рады 1654 года. Доклады Академии Наук СССР 1929, № 16, Ленинград.

Йогож, Одна з легенд Хмельниччини—Хмельницький і Линчаївці, Сборникъ в честь Д. А. Корсакова, Казань 1912-1913.

Йогож, Орест Левицький, Україна 1924, кн. I.

Гумилевскій, Филаретъ, Историко-Статистическое описаніе Черниговской епархіи, кн. V, Черниговъ 1874, VII, 1873.

Йогож, Обзоръ русской духовной литературы 862-1863 изд. 3. СПб. 1884.

Гундуличъ Ф., Путешествіе изъ Вѣны въ Москву въ 1655 году, Русскій Вѣстникъ 1859, № 9, Москва.

Гурляндъ И., Приказъ Великаго Государя Тайныхъ Дѣлъ, Ярославль 1902.

Дабига А., Горленки. Киев. Стар. 1887 №№ 2, 10.

Данилевич В., Нові дані до біографіи Івана Сірка, Записки Українського Наукового Товариства к. III Київ 1909.

Даниловъ К., Древнія Россійскія стихотворенія, изд. 3, Москва 1878.

Дворцовые Разряды т. III СПб. 1852, IV, 1855.

Дневальныя Записки Приказа Тайныхъ Дѣлъ 7165-7183 г., Москва 1908.

- Долгоруковъ П., Сказанія о родѣ князей Долгоруковыхъ, СПб. 1840.
- Дополненія къ Актам Историческимъ т. III. СПб. 1848, IV 1851, V 1853, VI 1857, VII 1859, IX 1875, X 1867, XI 1869, XII 1872.
- Дополненія къ III т. Дворцовыхъ Разрядовъ, СПб. 1854.
- Дорошеняко Д., „Исторія Руссовъ“, як памятка української політичної думки другої половини XVIII століття. Хліборобська Україна, рік 1921, Збірник V і VI. Відень.
- Йогож, Козацкія могили подь Берестечкомъ, Лѣтопись Екаторинославской Ученой Архивной Комиссії, вып. VII, Екаторинославъ 1912.
- Йогож, Огляд української історіографії, Прага 1923.
- Дорошкевич О., Лист до редакції (часопису „Україна“), Україна 1925, кн. 6.
- Йогож, Підручник історії української літератури, вид 4, Київ 1929.
- Древняя Русская Вивліоенка ч. III, изд. 2 Москва 1788 ч. IV, 1788-ч. XV 1790, ч. XVI 1791, XVII, 1791, XX, 1791.
- Дубровский В., Жизнь и дѣла Феодосія Углицкого (Полоницкого) Екаторинослав 1925.
- Єршов А., До питання про час написання „Исторіи Русовъ“, а почасті й про автора її, Ювілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, 1, у Київі 1928.
- Йогож, „Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи“ О. Ригельмана і „Краткая Лѣтопись Малыя Россіи“, видана В Рубаном, Записки Ніжинського Інституту Нар. Освіти кн. VII, Ніжин 1927.
- Йогож, Рец. на: В. Романовський, Хто був „Самовидець“?, М. Петровський, До питання про певність відомостей літопису Самовидця й автора літопису (Романа Ракушку-Романовського), О. Оглоблін, До питання про автора Літопису Самовидця, М. Андрусек, До питання про авторство Літопису Самовидця, Україна 1929 кн. 7.
- Євфимовський В., До історії військового суду за Хмельниччини, Наук. Збірник Істор. Секції УАН за р. 1927, у Київі.
- Єфремов С., Історія українського письменства, вид. 4, т. I, Ляйпціг, 1924.
- Желябужскій И., Дневныя Записки. Русскій Архивъ, 1910, III.
- Жерела до історії України — Руси, т. IV, Львів 1898, V 1901, VI 1913, XII 1911.
- Житецькій П., Энеида И. П. Котляревского и древнѣйшіи списоць ея, Киев Старина 1899 № 10-12. 1900 № 1-3.
- Журналъ или поденная записка блаженныя и вѣчно достойныя памяти Государа Императора Петра Великаго съ 1698 года даже до заключенія Нейштатскаго мира ч. I. СПб. 1770.
- Заклинскій К., Русскіи лѣтописи и лѣтописці XVII ст., Зоря 1880 г. ч. 6, Львов.
- Замысловскій Е., Сношенія Россіи съ Польшею въ царствованіе Теодора Алексѣевича, ЖМНП. 1888 №№ 1-3, СПб.
- Йогож, Царствованіе Теодора Алексѣевича, ч. I, СПб. 1871.
- Записки отдѣленія Русской и Славянской Археологій Императорскаго Русскаго Археологическаго Общества т. II. II. 1861.
- Записки дѣла Невилля о Московіи, Русская Старина 1891 №№ 9, 11.
- Записки русскихъ людей изд. Н. Сахарова (Записки А. Матвѣева, П. Крекшина), СПб. 1841.
- Записки Михайла Чайковскаго (Садыкъ-паши), К. Стар. 1891 № I.
- Изборникъ славянскихъ и русскихъ сочиненій и статей, внесенныхъ въ хронографы русской редакціи, М. 1869.
- Изъ рукописей Е. В. Барсова, Чт. въ Общ. Ист. и Др. Росс. 1884, III.
- Иконниковъ В., Опытъ русской исторіографіи т. II, кн. 2, К. 1908.
- Йогож, Рецензія на: П. Буцинскій, О Богданѣ Хмельницкомъ, Русская Старина 1883 № 6.
- Йогож, Рецензія на: „Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ“, Русская Стар. 1879 № 4.
- Иловайскій Д., Исторія Россіи т. V, М. 1905.
- Ильичъ-Шишцакскій Н., Часовня „Побыванка“, Черниг. Губ. Вѣдомости 1854 № 37, Черниговъ.
- Истоминъ М., Рига и осада ея царемъ Алексѣемъ Михайловичемъ, Труды X Археол. съѣзда т. I М. 1899.
- Историческіе Акты XVII столѣтія (1633-1699). Матеріалы для исторіи Сибири. Собралъ и издал Ин. Бузнецовъ, Томскъ 1890.
- Историческіе матеріалы. Изъ Архива Кіевскаго Губернскаго Правленія, изд. редакторъ неофіціальной части Кіевскихъ Губернскихъ Вѣдомостей А. А., в. I, Кіевъ 1882.
- Источники Малороссійской Исторіи, ч. I, Москва, 1858, ч. II, 1859.
- Исторія о невинномъ заточеніи.. ближняго боярина Артемона Сергѣевича Матвѣева СПб. 1776.
- Исторія Русовъ или Малой Россіи, М. 1846.

- Маманинъ И., Къ подробностямъ о началѣ войнъ Богдана Хмельницкаго, К. Унив. Изв. 1905 г. № 5.
- Йогож, Матеріали по исторіи Киевской городской общины, Киев. Универ. Извѣстія, 1892 № 2, 8.
- Йогож, О чигиринскомъ подстаростѣ Данилѣ Чаплицкомъ, Чтенія въ Истор. О-вѣ Нестора Лѣтописца кн. XI. К. 1896.
- Йогож, Участіе Южно-русскаго населенія въ возстаніи Богдана Хмельницкаго (Передмова до ч 3 т. IV Архива Юго-Западной Россіи).
- Карнауховъ Е., Судьба бобровниковъ, стрѣльцовъ и пташниковъ Черниговской губерніи, Труды Черниговской Архивной Комисіи в. X 1913.
- Карповъ Г., Въ защиту Богдана Хмельницкаго, Чтенія въ Общ.Ист. Др. Росс. 1889, I.
- Йогож, Діонисій Балабанъ, митрополитъ Киевскій, Православное Обзорѣніе 1874 Москва, январь.
- Йогож, Киевская митрополія и Московское правительство во время соединенія Малороссіи съ Великой Россіей, Прав. Обзорѣніе 1874 г. август — сентябрь.
- Йогож, Критическій обзоръ разработки главныхъ источниковъ, до исторіи Малороссіи относящихся за время: 8 января 1654 — 30 мая 1672, Москва 1870.
- Йогож, Мееодій Филимоновичъ епископъ Мстиславскій и Оршанскій, блюститель Киевской Митрополіи (1661 — 1668 года), Прав. Обзор. 1875 № 1 — 4, 6, 11 — 12.
- Йогож, Начало исторической дѣятельности Богдана Хмельницкаго, Москва 1873.
- Йогож, Объясненіе къ сочиненію П. А. Кулиша „Отпаденіе Малороссіи отъ Польши“, Чтенія въ Общ. Ист. и Др. Росс. 1888, IV.
- Йогож, Костомаровъ какъ историкъ Малороссіи, Москва 1871.
- Каррель А., Исторія контръ революціи въ Англии, СПб. 1865.
- Кауфманъ И., Серебрянный рубль в Россіи от его возникновенія до конца XIX вѣка. Записки Нумизматическаго отдѣленія Импер. Русскаго Археологическаго Общества т. II, в. I-II, СПб 1910.
- Кіево-Печерская Лавра въ ея прошломъ и нынѣшнемъ состояніи, Киев. Старина 1886 № 11.
- Киевскій Синодсисъ или краткое собраніе отъ различныхъ лѣтописцевъ о началѣ Славенороссійскаго Народа и первоначальныхъ Князьяхъ Богоспасаемого града Кіева, Изд. 5, Кіевъ 1836.
- Клепацький П., Літопис Самійла Величка, Записки Полтавського ІНО, 1925 - 26 ак. р. II. Полтава.
- Йогож, Літописецъ Якова Лизогуба (відбитка з II т. Записок Камянець-Подільського Університету).
- Клименко П., Місто й територія на Україні за Гетьманщини (1654 - 1767 р. р.), Записки Іст. Філол. Від. УАН кн. VII - VIII, 1926.
- Ключевскій В., Курс русской истории, ч. I, IV, изд. 3, Петроград, 1923.
- Йогож, Русский рубль XVI - XVIII в. в. в его отношении к нынешнему, Опыт и исследования, Первый сборник статей, Петроград 1918.
- Книга Сеунчей, Временникъ Общ. Ист. и Др. Росс. кн. 18. 1854.
- Книги Разрядныя, по официальнымъ оныхъ спискамъ т. II. СПб 1855.
- Козловскій И., Сильвестръ Медвѣдевъ. К. 1895.
- Бордуба М., Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р., відбитка с ЗНТШ).
- Йогож, Нові причинки до початків Хмельниччини. Зап. Наук. Тов. ім. Т. Шевченка, т. 144 - 145, 1926.
- Йогож, Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею. (Відб. з ЗНТШ).¹
- Коренець Д., Знесини гетьмана Івана Виговського з Польщею в роках 1657 - 58, Львів 1900.
- Йогож, Повстанне Мартина Пушкаря, Науков. Збірник, присвяч. проф. М. Грушевському, Львів 1906.
- Коряк В., Нарис історії української літератури від. 1. ч. I Харків, 1927, ч. II, 1929.
- Костомаровъ Н., Автобіографія Н. И. Костомарова, подъ редакцію В. Котельникова, Москва 1922.
- Йогож, Богданъ Хмельницкій, Собр. сочиненій, кн. IV СПб. 1904.
- Йогож, Вунть Стеньки Разина, Собр. соч. кн. I, СПб. 1903.
- Йогож, Гетманство Выговскаго, Собр. соч. кн. I, СПб. 1903.
- Йогож, Гетманство Юрія Хмельницкаго, Собр. соч. кн. V, СПб. 1905.
- Йогож, Козачья Дуброва иначе Козачья Слобода или Козачье, Русс. Старина 1882 № 1.
- Йогож, Мазепа. Собр. сочин. кн. VI, СПб 1905.
- Йогож, Науково-Публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К. 1928.
- Йогож, Поѣздка въ Бѣлую Церковь. Киев. Стар. 1882 г. № 5.
- Йогож, Реп. на: „Чорна Рада“, Хроника 1663 г. Написавъ П. Булишъ, Современникъ 1858 т. 67. СПб.
- Йогож, Руина. Собр. соч. кн. VI, СПб. 1905.
- Котошихинъ Г., О Россіи въ царствованіе Алексѣя Михайловича, изд. 3, СПб 1884.
- Кравцов Д., Брюховецкій и відьми. Україна 1927 кн. 5.
- Краткое Описаніе Малороссіи (при вид. літ. Самовидца) Кіевъ 1878.

- Крип'якевич І., До характеристики Іляша Караїмовича, Записки Науков. Тов. ім. Шевченка т. 122, 1915.
- Йогож, Мемуари українців XVI-XVIII ст., Стара Україна 1924 № IX-X, Львів.
- Йогож, Неопубліковані листи Богдана Хмельницького 1650-1657 р. р. Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка т. 149, 1928.
- Йогож, Нові праці з історії Гетьманщини XVII-XVIII в. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 144-145, 1926.
- Йогож, Саранча на Україні в XI-XVIII століттях, Вісник Природознавства 1928 № 3-4 Харків.
- Йогож, Сербі в українському війську 1650-1660 р. р. Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка т. 129, 1920.
- Йогож, Студії над державою Богдана Хмельницького, I. II. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. 138-140, 1925.
- Йогож, Студії над державою Богдана Хмельницького III. IV. Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. т. 144-145, 1926.
- Йогож, Український державний скарб за Богдана Хмельницького, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. 130, 1920.
- Йогож, Учитель Богдана Хмельницького (Андрій Гонцель Мокреський), Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка т. 133, 1922.
- Кримскій А., Филологія и Погодинская гипотеза, К. Стар. 1898 № 6, 9, 1899 № 1, 6, 9.
- Кулиш П. Записки о Южной Руси т. I. СПб 1856.
- Йогож, Отпаденіє Малороссіи отъ Польши, т. III. Чтенія въ Общ. Ист. и Др. Рос. 1889, I.
- Йогож, Письма П. А. Кулиша къ А. Θ. Кистяковскому. К. Стар. 1902 №№ 2, 3, 4.
- Йогож, Письма Кулиша къ О. М. Бодянскому. К. Стар. 1897 № 9, 10, 11, 12.
- Йогож, Письма П. А. Кулиша къ О. М. Бодянскому. Русскій Архивъ 1892 № 11.
- Йогож, Украинскія народныя преданія, Чтенія въ Общ. Истории и Древн. Россійскихъ 1893, I.
- Курдюмовъ М., Записки о церемоніяхъ, происходившихъ при дворѣ царя Алексѣя Михайловича по случаю объявленія похода противъ польскаго короля Яна—Казимира, Сборникъ статей, посвященныхъ С. Θ. Платонову, II. 1911.
- Л. А., Два акта для исторіи „руины“ правобережной Украины 1672--1682 г. г. Киев. Стар. 1887 № 2.
- Йогож, Лѣтописныя замѣтки (1651-1749 г.). Киев. Старина 1883 № 3.
- Лазаревскій А., Замѣтки объ украинской старинѣ, I. Духовниці, Черниг. Губ. Вѣдомости 1857 г. № 19 неоф.
- Йогож, Замѣтки о Мазепѣ. Киев. Старина 1898 №№ 3, 4, 6.
- Йогож, Замѣчанія на историческія монографіи Д. П. Миллера о малороссійскомъ дворянствѣ и о статутowychъ судахъ, Харьковъ 1898.
- Йогож, Изъ исторіи сель и селянъ — Очерки, документы и замѣтки по исторіи Малороссіи в. I, К. 1892.
- Йогож, Обзорніе Румянцевской описи Малороссіи в. I Черниговъ 1866, в. II 1867, в. III 1875.
- Йогож, Лубенщина и князя Вишневецкіе, К. Стар. 1896 № 1-3.
- Йогож, Люди старой Малороссіи — Лѣсничкіе. К. Стар. 1886 № 7.
- Йогож, Малороссійскія переписныя книги 1666 г. Чтенія въ Ист. Общ. Нестора Лѣтописца, кн. XIII, 1899.
- Йогож, Описаніе Старой Малороссіи т. I, Полкъ Стародубскій, К. 1889.
- Йогож, Описаніе Старой Малороссіи т. II, Полкъ Нѣжинскій, К. 1893.
- Йогож, Описаніе Старой Малороссіи т. III, Полкъ Прилуцкій, К. 1902.
- Йогож, Опуценная в печати страница изъ лѣтописи Грабянки, Очерки, документы и замѣтки по исторіи Малороссіи, вып. II. К. 1895.
- Йогож, Отрывки изъ Нѣжинскихъ Магистратскихъ книгъ 1657-1674 годов, Черниговскія Губернскія Вѣдомости 1887 №№ 51-53, 59, 72, 75-79.
- Йогож, Очерки изъ быта Малороссіи XVIII в. Приходское духовенство. Рус. Архивъ 1875 № 11.
- Йогож, Очерки малороссійскихъ фамилій, Герцики. Рус. Архивъ 1875 № 1.
- Йогож, Полтавщина въ XVII вѣкѣ, К. Старина 1891 № 9.
- Йогож, Украинская литературная лѣтопись, Черниговскія Губ. Вѣдомости 1857 № 8.
- Лакіеръ А., Исторія титула государей Россіи, ЖМНП. 1874, ноябрь.
- Ласковскій Θ., Матеріалы для исторіи инженернаго искусства въ Россіи, ч. I, СПб. 1858. II 1861.
- Левицкій О., Взглядъ на ремесло палача въ старой Малороссіи. К. Стар. 1899 № 12.
- Йогож, Опытъ изслѣдованія о лѣтописи Самовидца (при виданнѣ лѣтописи). К. 1878.
- Йогож, Очерки народной жизни въ Малороссіи во второй половинѣ XVII в. К. Старина 1901 № 1, 2, 3, 5, 7-8, 9, 10, 11, 12.
- Йогож, Очеркъ внутренней исторіи Малороссіи во второй половинѣ XVII вѣка, Бѣвъ 1875.
- Йогож, Содиніанство въ Польшѣ и Югозападной Руси. К. Стар. 1882 №№ 4, 5, 6.

- Його ж, Український шляхтич Прокіп Верещака і його пригоди під час Хмельниччини, Україна 1917 р. кн I-II.
- Лепехинъ И., Дневныя записки путешествія доктора и Академіи Наук адъютанта Ивана Лепехина по разнымъ провинціямъ Россійскаго Государства 1768-1769, СПб 1771.
- Лилѣевъ М., Изъ исторіи раскола на Вѣткѣ и въ Стародубѣ XVII-XVIII в. в. Київ 1895.
- Його ж, Изъ начальной исторіи раскола въ Стародубѣ, Київ. Старина 1889 № 8.
- Його ж, Новые матеріали для исторіи раскола на Вѣткѣ и въ Стародубѣ XVII-XVIII в. в., Извѣстія Истор.-Филолог. Института кн. Безбородко в Нѣжинѣ т. XII. 1893.
- Липинський В., Историчні студії та монографії, т. III, Україна на переломі ч. I Відень 1920.
- Його ж, Листи до братів хліборобів, Хліборобська Україна, 1920-1921 р., Збірник II, III IV Відень.
- Його ж, Могила Богдана Хмельницького, Стара Україна. Львів 1924, кн. VI.
- Лучицкій И., Къ исторіи финансовъ и финансового управленія въ Малороссіи XVII и XVIII в. Чтенія въ Историч. Обществѣ Нестора Лѣтописца кн. XV в. I 1901.
- Його ж, Три документа къ исторіи бунта въ Малороссіи въ 1687 году. Київ. Старина 1884 № 6.
- Лѣтопись Григорія Грабянки, Київ 1854 г.
- Лѣтописецъ или краткое описаніе знатѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣлося в Украинѣ малороссійской обоихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ, Сборн. лѣтописей, относ. къ ист. Южной и Западной Руси. К. 1888.
- Лѣтопись Самовидца о войнахъ Богдана Хмельницького и о междоусобіяхъ, бывшихъ въ Малой Россіи по его смерти, Москва 1846.
- Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ. К. 1878 г.
- Лѣтопись Самойла Величка, т. I, Кнѣв 1926, II, 1851, III 1855.
- Лѣтопись событий въ Южной Руси Львовскаго каноника Яна Юзефовича 1624-1700, Сборникъ лѣтописей относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси. Київ 1868.
- Лѣтопись Сибирская, СПб 1831.
- Лѣтопись Черниговская по новому списку (відбитка з Київ. Старини).
- Ляскоронскій В., Гильомъ Левассеръ-де-Бошланъ и его историко-географическіе труды относительно Южной Россіи. К. 1901.
- Його ж, Данные объ атласѣ Воюлана XVII ст. Чтенія въ Ист. Общ. Нестора лѣтописца кн. 10, 1896.
- Ляскоронскій В., Паволоцкій полковникъ Иванъ Поповичъ. Київ. Стар. 1889 № 5-6.
- Л. Ч. Україна після 1654 року, Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка т. т. XXIX, XXX, 1899.
- Макарій митрополитъ Московскій, Исторія русскаго раскола, извѣстнаго подъ именемъ старообрядчества, изд. 3. СПб 1889.
- Його ж, Исторія Русской церкви, т. XII, СПб. 1883.
- Максимовичъ М., Собраніе сочиненій т. I Київ 1876.
- Малороссійская переписка, хранящаяся въ Московской Оружейной палатѣ, Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Рос. годъ третій № 8.
- Матвѣевъ П., Батуринскій переворотъ 13 марта 1672 г., Русская Старина 1903 №№ 9-11.
- Його ж, Москва и Малороссія въ управленіе Ордина-Нащокина Малороссійскимъ Приказомъ. Русскій Архивъ 1901, I.
- Матеріалы для исторіи Воронежской и сосѣднихъ губерній, Изданіе М. де-Пюле, кн. I Воронежъ 1861.
- Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго Государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) въ XVI-XVIII столѣтіи, собранные въ разныхъ архивахъ и редактированные Д. И. Багалъемъ, Харьковъ 1886.
- Матеріалы и замѣтки, Труды Чернигов. Губерн. Архив. Коммиссіи в. X. 1913.
- Матеріалы по исторіи Малороссіи в. I, Письма къ Ивану Петровичу Забѣлѣ и его вдовѣ (1687-1713), Черниговъ 1912.
- Машкевичъ Б., Дневникъ Богуслава Казимира Машкевича, Мемуары относящіеся къ исторіи Южной Руси, в. II, Київ 1896.
- Медвѣдевъ С., Созерцаніе краткое лѣтъ 7190, 91 и 92, въ нихъ же что содѣяся во гражданствѣ, Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Росс. 1894. IV.
- Миронъ, Іосифъ Шумлянскій, послѣдній православный епископъ Львовскій и его метрика. К. Старина 1891 № 6.
- Мірза-Авакянц Н., З побуту української старшини кінця XVII віку, Записки Українського Наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та місцевства на Полтавщині, вип. I, Полтава 1919.

- Модзалевскій В., Бракъ гетмана Брюховецкаго, Труды Черниговской Губерн. Ученой Архивной Коммисіи, в. XI. 1915.
- Йогож, До історії коломійців в Гетьманщині, Записки Українського Наукового товариства кн. XII 1913.
- Йогож, До історії млинського права Гетьманщини, Записки Українського Наук. Тов. кн. XII, 1914.
- Йогож, Къ характеристикѣ отношеній между монахами Мгарского монастыря и Лубенскими козаками въ 1649-1661 г. г. К. Стар. 1906 г. № 4.
- Йогож, Малоросійскій Родословникъ т. I, К. 1908, т. III, 1912, IV, 1914.
- Йогож, Матеріали для біографіи Стародубского полковника Тимоея Алексѣевича, Труды Чернигов. Губерн. Учен. Архив. Коммисіи в. XII, ч. I. Черниговъ 1917-1918.
- Йогож, Нові відомости про родину Многогрішних. Україна 1917, кн. III-IV. →
- Йогож, Перший військовий підскарбій (1663-1669) Романъ Ракушка, Записки Іст. Філолог. Відділу Української Академії Наук, кн. I, II-III 1919, 1923.
- Йогож, Романъ Ракушка, одинъ изъ дѣятелей „Руины“. Труды Чернигов. Архивной Коммисіи в. X. 1913.
- Молчановскій Н., Письмо къ редактору изъ Стокгольма, К. Старина 1899 № 4.
- М. Н., Рецензія на: М. Dubieski, Kudak, twierdza kresowa, К. Ст. 1900 г. № 10.
- М. Н., Лѣвобережная Украина въ XV-XVII ст. Киев. Стар. 1896 № 6.
- Москва въ 1687-1688 г. г., Русская Старина 1878 № 9.
- Мотыжинскій А. Р. архивъ, акты Переясловского полка XVII-XVIII в. К. 1890.
- Мурзакевичъ Н., Кизикерменскіе памятники, Записки Одесскаго Общ. Ист. и Древн. т. X. Одесса 1877.
- Мѣстечко Борисполе въ XVII вѣкѣ, Акты Мѣйскаго уряда 1612-1699 г. г. Киевъ 1892.
- Мякотинъ В., Очерки соціальной исторіи Украины въ XVII-XVIII в. в. т. I, в. I. Прага 1924, в. 2 1926, в. 3 1926.
- Йогож, Рец.: А. М. Лазаревскій, Описание Старой Малороссіи т. II. Полкъ Нѣжинскій, Отчетъ о 37 присужденіи наградъ графа Уварова. СПб. 1897.
- Йогож, Рецензія на: Проф. Д. Дорошенко, Огляд української історіографії. Slavia, Roč. IV Seš. 4, 1926, Praha.
- Наріжний С., Гетьманство Івана Виговського, Праці Українського Високого Педагогічного інституту в Празі, т. I, Прага 1929.-
- Никольскій В., Сибирская ссылка протопопа Аввакума, Ученые Записки Института Истории (Ранно) т. II, 1927.
- Новицкій И., Адамъ Кисель воевода Киевскій, К. Ст. 1885 № 11-12.
- Йогож, Еще объ Иванѣ Поповичѣ. К. Ст. 1889 № 11.
- Новомбергскій Н., Болдовство в Московской Руси XVII столѣтія, П. 1906.
- Номокановъ при большомъ требникѣ, изд. А. Павловъ, Одесса 1872.
- Нѣжинскій мужской монастырь, Черниговскія Епархіальныя Извѣстія 1861 г. Прибавленіе.
- Огіенко І., Рецензія на: Проф. Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Стара Україна 1925, VI, Львів.
- Оглоблинъ Н., Воеводскія „вѣстовыя отписки“ XVII в., какъ матеріаль для исторіи Малороссіи, К. Ст. 1885 № 7.
- Йогож, „Кіевскій столъ“ Разряднаго Приказа. К. Ст. 1886 № 11.
- Йогож, Красноярскій бунтъ 1695-1698 г. г. ЖМНП. 1901 № 5.
- Йогож, Служба въ Сибири Демьяна Многогрішного. Чтенія въ Ист. Общ. Нестора — Лѣтописца кн. VI 1892.
- Оглоблинъ О., Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року, Юбілейний Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія, у Київі 1927.
- Йогож, До історії повстання Петра Іваненка (Петрика), Записки Іст. Філ. Відділу Всеукр. Акад. Наук. кн. XIX, 1928.
- Йогож, До історії Руїни, Записки Іст. Філ. Від. УАН кн. XVI 1928.
- Йогож, До питання про автора Лїтопису Самовицця. Записки Істор. Філог. Від. УАН. кн. VII-VIII 1926.
- Огоновскій О., Історія литературы русской. ч. I Львов 1887.
- Окиншевичъ Л., Генеральна Рада на Україні — Гетьманщині XVII—XVIII ст. ст., Праці ком. для виуч. зах. руськ. та укр. права в. VI у Київі 1929.
- Йогож, Генеральна Старшина на Лївобережній Україні XVII-XIII в. в, Праці ком. для виуч. історії західно-руського та вікраїнського права в. II 1926.
- Йогож, Звідомлення Л. О. Окиншевича про командування до Москви (травень-червень 1928 р) та до Харківа (вересень—1928 р.), Праці Ком. для виуч. історії зах.-руськ. та українського права в. VI, 1929.
- Йогож, Рец. на: Акад. Д. Багалій, Нарис української історіографії, в. II, Червоний Шлях 1925 р. № 9 Харків.

- Описание документовъ и бумагъ, хранящихся въ Московскомъ Архивѣ Министерства Юстиціи, кн. XII Москва 1901, кн. XVII 1912, кн. XX 1921.
- Оправдательное донесеніе Карлу XII Рижскаго губернатора Дальберга (по поводу посѣщенія Риги Петромъ Великимъ въ 1697 году), Русскій Архив 1889 № 3.
- Орлик П., Вивід прав України з рукопису родинного архиву Дентевілів у Франції, зі вступом і примітками видав Ілько Борщак. Львів 1925.
- Отрывки изъ лѣтописи Мгарского монастыря, К. Ст. 1889 № 4.
- О царскомъ походѣ изъ Москвы и о казни Хованскихъ 1682 г., Чтенія въ Общ. Истор. и Древн. Росс., 1907, IV.
- Очеркъ исторіи Украины съ XIII по XVIII в., Лохвицкій Историческій Сборникъ. К. 1906.,
- Павелъ Алеппскій, Путешествіе Антиохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ половинѣ XVII вѣка, описанное его сыномъ, архидіакономъ Павломъ Алеппскимъ. переводъ съ арабскаго Г. Муркоса. Чтенія въ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ 1896, IV, 1897, IV, 1898, III, IV, 1900, II.
- Павлищевъ Н., Польская анархія при Янѣ — Казимирѣ и война за Украину. т. II. изд. 2. П. 1887.
- Падалка Л., Каменный затон и Бѣлозерское Городище на Днѣпрѣ. Б Ст. 1891 г. № 12,
- Памятники дипломатическихъ сношеній древней Россіи съ державами иностранными т. VI, П., 1862, VII 1864, VIII 1867, X 1871.
- Памятники дипломатическихъ сношеній Крымскаго ханства съ Московскимъ государствомъ въ XVI и XVII в. в., хранящіеся въ Московскомъ Главномъ Архивѣ Министерства Иностранныхъ Дѣлъ. Извѣстія Таврической Ученой Архивной Коммисіи № 12. Симферополь 1891.
- Памятники изданные Кіевскою Комиссією для разбора древнихъ актовъ т. I, II, III, изд. 2 Кіевъ 1898, т. IV, изд. 1, 1859.
- Памятники Сибирской исторіи XVIII вѣка, кн. I Петербургъ 1882.
- Пархоменко В., До питання про політику гетьмана Самойловича, Ювілейний Збірник на пошану ак. М. С. Грушевського, I, у Кієві 1928.
- Переписка Нѣжинскаго воеводы Ивана Ивановича Ржевскаго съ Московскимъ Правительствомъ 1665 - 1667 г. Черниговъ 1902.
- Переписка стольника А. И. Безобразова 1687 года, Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Росс. 1888, I.
- Петрикевич В., Літопис Самійла Величка а „Woyna Domowa“ Самійла Твардовського, У Звіт дирекції В. К. Гімназії Франца - Йосифа I в Тернополі за рік шкільний 1909/10, Тернополь 1910.
- Петровскій М., До біографії Івана Богуна, Записки Ніжинського Інститута Народної Освіти, кн. X. 1930.
- Його ж, До історії Руїни, Записки НІНО, кн. VIII, 1928.
- Його ж, До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку - Романовського). Записки НІНО кн. VI 1926 р.
- Його ж, З життя Петра Дорошенка на Московщині, ЗНТШ т. 100. 1930.
- Його ж, Надання м. Ніжину Магдебурзького Права у 1625 році, Збірник Чернігів і Північне Лівобережжя. Кієв 1928.
- Його ж, Причинок до питання про статті Богдана Хмельницького, Записки НІНО кн. IX 1929.
- Його ж, Псевдо - діярюш Самійла Зорки, Записки Истор. - Філол. Відділу УАН, кн. XVII. 1928.
- Його ж, Рец.: І. Крип'якевич, Студії над державою Богдана Хмельницького I. П. Україна 1926 р. кн. 5.
- Його ж, Рец.: Проф. П. Клименко, Місто й територія на Україні за Гетьманщини (1654 - 1767). Україна 1927 кн. 5
- Його ж, Три Поповичі, Записки НІНО кн. VII, 1927 р.
- Його ж, Українські діячі XVII в. І. Т. Цицюра, Записки Истор. - Філ. Від. УАН, кн. XXIV, 1929.
- Петровъ А., Городъ Нарва. Его прошлое и достопримѣчательности въ связи съ исторією упроченія русскаго господства на Балтійскомъ побережжѣ 1223 - 1900. П. 1901.
- Петров В., Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки, т. I, у Кієві. 1929.
- Його ж, Чорна рада, як роман соціального, Литература, Збірник перший, Кієв 1928.
- Петровъ Н., Разговоръ Великоросси съ Малороссіей, К. Ст. 1882 № 2.
- Петрушевичъ А., Іосифъ Шумлянскій, первый Львовскій уніатскій єпископ, Галичанинъ, Литературный Сборникъ, книга I, выпускъ I. Львовъ 1862.
- Письма и бумаги императора Петра Великаго т. I. П. 1887, т. II 1889.
- Письма Иннокентія Гизеля, Труды Кіевской Духовной Академіи, 1865 г. Іюль. Кієвъ.
- Письма къ Государю Императору Петру Великому отъ генераль - фельдмаршала тайного совѣтника Малтійскаго С. Апостола Андрея, Бѣлаго Орла и Прусскаго Ордена кавалера Графа Бориса Петровича Шереметева. ч. I. Москва. 1778.

- Письма къ Полковнику Запорожскаго Войска Или Новицкому, Чтенія въ Общ. Истор. и Др. Росс. 1863 кн. I.
- Письма малороссійскихъ гетмановъ Ивана Самойловича и Ивана Мазепы, Русскій Архивъ 1913. кн. II.
- Письма Петра Великаго къ князю Ѳедору Юрьевичу Ромодановскому, Русск. Архивъ 1865 № 5-6
- Письма пресвященнаго Лазаря Барановича, изд. 2, Черниговъ 1865.
- Письма Русскихъ Государей и другихъ особъ царскаго семейства. V М. 1896.
- Пичета В., Введение въ русскую историю. Москва 1922.
- Плохинскій М., Матеріалы для исторіи внутренней жизни Лѣвобережной Украины (оттискъ изъ Сборн. Харьк. Истор. Фил. Общ.). Харьковъ 1891.
- Погодинъ М., Семнадцать первыхъ лѣтъ въ жизни императора Петра Великаго 1672-1689. Москва 1875.
- Покровский М., Борьба классовъ и русская историческая литература. П. 1923.
- Йогож, Русская история с древнейшихъ временъ изд. 5 т. II. Москва 1923.
- Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи т. I, II, III, IV, V, П. 1830.
- Поповъ А., Русское посольство въ Польшу въ 1673-1677 г. П. 1854
- Порфирій еп., Востокъ христіанскій. Сирія. Труды Кіевской Духовной Академіи, 1874 июль.
- Походъ боярина и большого полку воеводы Алексѣя Семеновича Шенна къ Азогу, взятіе его и Лютика города... П. 1773.
- Права, по которымъ судится малороссійскій народъ, изд. подъ ред. проф. А. Кистяковского, кiev. университет. извѣстія, 1875 №№ 6-12, 1876 №№ 1-12, 1877 №№ 1-12, 1878 №№ 11-12.
- Приложеніе къ родословной книгѣ рода Хитрово, П. 1867.
- Прозоровскій Д., О старинномъ Русскомъ счисленіи часовъ. Труды II Археологич. Съѣзда в. П. II. 1881.
- Путешествіе въ Святую землю священника Лукьянова, Русскій Архивъ 1863, I.
- Разговоръ Великороссіи съ Малороссіей (литературный памятникъ второй половины XVIII ст.) К. Ст. 1882 № 2.
- Резановъ В., Драма українська I, Старовинний театр український в. V Б. 1928.
- Реляція или обстоятельное описаніе ужаснаго и печальнаго разрушенія и сожженія варварски произведеннаго москвитами и казаками при взятіи прекраснаго города Люблина 1656 года, Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Россійскихъ 1910, II.
- Реестра всего Войска Запорожскаго послѣ Зборовскаго договора съ королемъ польскимъ Яномъ - Казимиромъ, составленные 1649 года, октября 16 дня, М. 1875.
- Ригельманъ А., Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и казакахъ вообще, Москва 1847.
- Родословная книга рода Хитрово, П. 1866.
- Рожковъ Н., Русская история в сравнительно-историческомъ освещеніи, т. VI. П. 1923.
- Розыскныя дѣла о Ѳедорѣ Шакловитомъ и его сообщникахъ т. I. П. 1884, т. II 1885, т. III 1888, IV 1893.
- Романовичъ-Славотинскій А., Система русскаго Государственнаго права въ его историко-догматическомъ развитіи. К. 1886.
- Романовскій В., Кто був „Самовидецъ“, Україна 1925 кн. V.
- Роспись что, по осмотру стряпчего Ивана Коломнина и ратныхъ людей, около рѣки Самари, вверхъ по той рѣкѣ, какихъ лѣсныхъ угодій и всякихъ крѣпостей, и урочищъ и бродовъ. Лѣтопись Занятій Археографической комиссіи в. I, П. 1862.
- Россія. Полное географическое описаніе нашего отечества, подъ редакц. П. Семенова т. VI. П. 1901.
- Рубанъ В., Краткая лѣтопись Малыя Россіи съ 1506 по 1776 г., П. 1777.
- Русская Историческая Библіотека изд. Археографич. Коммиссіей т. VIII, П. 1884, XI 1886, XXI 1907, т. XXIX 1913, XXXIV 1917.
- Савичъ А., Соловецкая вотчина XV-XVII в. в. Пермь 1927.
- Сапожниковъ Д., Самосожженіе в русскомъ расколѣ (со второй половины XVII вѣка до конца XVIII). Чтенія въ Общ. Истор. и Др. Росс. 1891, III,
- Сборникъ выписокъ изъ архивныхъ бумагъ о Петрѣ Великомъ т. I М. 1872.
- Сборникъ Муханова, изд. 2, П. 1866.
- Сборникъ Русскаго Историческаго Общества т. XX. П. 1877, XXXIV, 1881.
- Сборникъ статей и матеріаловъ по исторіи юго-западной Россіи в. I, II, К. 1911, 1916.
- Свиданіе Петра Великаго с Августомъ II въ Биржахъ 1701 года, Временникъ Моск. Общ. Ист. и Древн. Росс., кн. XVII. 1853.
- Сергій архіепископъ. Полный Месяцесловъ Востока, т. II, Владимиръ 1901.
- Синбирскій Сборникъ т. I. Москва 1844.
- Слабченко М., Малороссійскій полкъ въ административномъ отношеніи. Одесса 1909.
- Йогож, Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны т. IV, Николаевъ 1925.

- Йогож, Центральныя учреждения Украины XVII-XVIII ст. Одесса 1918.
- Йогож, Ще до історії устрою Гетьманщини XVII-XVIII в., Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. 116. 1913.
- Смирновъ В., Крымское ханство подъ Верховенствомъ Оттоманской Порты до начала XVIII ст. П. 1887.
- Смирновъ П., Внутренніе вопросы въ расколѣ въ XVII в. П. 1898.
- Йогож, Історія русского раскола старообрядчества изд. 2. П. 1895.
- Смирновъ Я., Рисунокъ Києва 1651 г. по копіямъ конца XVIII в. Тр. XIII Археолог. съѣзда въ Екатеринославѣ 1905 г. т. II. Москва 1908.
- Смоктій А., Умань и Софіевка, Київ. Стар. 1882 № 12.
- Собрание Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ, хранящихся въ Государственной Коллегіи Иностранныхъ Дѣлъ ч. III, IV. Москва 1822.
- Собрание древнихъ грамотъ и актовъ городовъ Минской губернии, православныхъ монастырей, церквей и по разнымъ предметамъ, Минскъ 1848.
- Солдатенковъ и Бартевевъ, Собрание писемъ царя Алексѣя Михайловича М. 1856.
- Соловьевъ С., Історія Россіи съ древнѣйшихъ временъ кн. II, III изд. Общ. Польза.
- Сперанскій М., Описание рукописей бібліотеки Историко-Филологическаго Института кн. Безбородко в г. Нѣжинѣ. Москва 1900.
- Списокъ съ отписки къ государямъ царямъ и великимъ князьямъ всея Руси Іоанну Алексѣевичу и Петру Алексѣевичу, Боярина Бориса Шереметева о взятіи и разореніи города Казыкермена, Записки Одесскаго Общ. Ист. и Др. т. III. 1853.
- Списокъ съ статейнаго списка великаго государя его царскаго величества посланниковъ: стольника и полковника и намѣстника переясловскаго Василя Михайловича Тяпкина, дѣака Никиты Зотова, Записки Одесскаго Общ. Ист. и Древностей, т. II, 1850.
- Списокъ съ статейнаго списка подъячего Василя Антемирева посланнаго въ Крымъ съ предложеніемъ мирныхъ договоровъ. Записки Одесскаго Общества Історіи и Древностей т. т. XVIII, 1895, XIX, 1896.
- Стадникъ М., Гадяцька унія. Зап. Укр. Наук. Тов., кн. VII, VIII, 1910, 1911.
- Стеблинъ-Каменскій С., Старинный колоколъ в Полтавѣ, Рус. Старина 1876 № 10.⁶
- Стороженко Н., Охочекомонный полковникъ Ілья Ѳеодоровичъ Новицкій. Київ. Старина 1876 № 7.
- Стороженки, Фамиліный Архивъ т. VI, К. 1908.
- Строевъ П., Списки іерарховъ и настоятелей монастырей Россійскія церкви, П. 1877.
- Сулимовскій Архивъ, Київъ 1885.
- Сумцовъ Н., Бъ исторіи Южно-русской литературы семнадцатаго столѣтія. Выпускъ I, Лазарь Варановичъ. Харьковъ 1885.
- Сухино-Хоменко В., На марксистському історичному фронті, Більшовикъ України. 1929 № 17 - 18. 19 Харків.
- Йогож, Однини і банкротство українського націоналізму. Харків 1929.
- С. Е., Гетманство Брюховецкаго Київ. Стар. 1885 №8.
- Таннеръ Б., Описание путешествія польскаго посольства въ Москву в 1678 году Чтенія въ Общ. Ист. и Др. Росс. 1891, III.
- Татарскій І., Симеонъ Полоцкій. Москва 1886.
- Терлецкій О., Козаки на Білій Русі в р. 1654-1656. Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка т. XIV, 1896.
- Тищенко М., Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в. Праці ком. для вивч. зах. руськ. та українського права в. III. 1927.
- Ткаченко М., Гуманщина в XVI-XVII в. Записки Істор. Філ. Від. УАН кн. XI. 1927.
- Йогож, З нової історіографії Чернігівщини, Збірн. Чернигів і Північне Лівобережжя.
- Йогож, М. Остер в XVII-XVIII в. в., Записки І.-Філ. Відділу УАН. кн. VI. 1925.
- Томашівський С., Матеріали до історії Хмельниччини. Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка т. XIV. 1896.
- Йогож, Межи Пилявцями і Замостем. Львов 1913.
- Йогож, Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. т. т. 23-24, 1898.
- Йогож, Один момент під Зборовом 1649 р., Літер. Наук. Збірник в честь Івана Франка. Львів 1914.
- Йогож, Самуїл Казімир Кушевич, райца Львівський і його записна книга, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. XV. 1897.
- Трубицкій А., Хроника бѣлорусскаго города Могилева. Москва. 1887.
- Труды и лѣтописи Общества Історіи и Древностей Россійскихъ ч. III, кн. 2. М. 1827.
- Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета по устройству XIV Археологическаго съѣзда в г. Черниговѣ. Черниговъ 1908.
- Т-ій К., Краткій очеркъ исторіи города Умани. Київ. Стар. 1888 № 8.
- Український Архив, т. I, у Києві 1929.
- Уманецъ Ѳ., Гетманъ Маєза, II. 1897.

- Устряловъ Н., Исторія царствованія Петра Великаго т. I. II 1858, III 1858, IV 1863.
- Фесенко В., Ніжинщина в новітній історіографії (1917-1930 р.р.) Записки НІНО кн. IX.
- Франко І., Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. у Львові 1910.
- Йогож, Студії над українськими народними піснями. ЗНТШ т. 103, 105, 1911.
- Харламповичъ К., Малоросійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь т. I. Казань 1914.
- Йогож, Рец.: Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти кн. кн. I - VII, Україна 1928 кн. 4.
- Хмельницькая лѣтопись (при вид. літ. Самовидця) Київ 1878.
- Харузинъ Н., Къ исторіи Кокенхузена. Труды X Археологическаго сѣзда т. III. Москва 1900.
- Целевич О., Причинки до зносин Петра Дорошенка з Польщею 1670-1672 р.р. (відбитка з Записок НТШ).
- Чрезвычайное Посольство Думнаго Совѣтника Емельяна Украинцова къ Портѣ Оттоманской в 1699 и 1700 годахъ для заключенія мирнаго договора на 30 лѣтъ. Отечественныя Записки 1827, февраль (№ 82), мартъ (№ 83).
- Шайноха К., Домна-Розанда. Русская Мысль. 1881 № 6. Москва.
- Шафонскій А., Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе. К. 1851.
- Шахматовъ А., Повѣсть временныхъ лѣтъ, т. I. Вводная часть. Текст. Примѣчанія. Петроградъ 1916.
- Шиншацкій-Ильичъ А., Часовня близъ села Свидовца, Козелецкаго уѣзда, Чернигов. Губ. Вѣдомости 1851 № 19.
- Шляпкинъ И., Св. Дмитрій Ростовскій и его время (1651-1709 г.) П. 1891.
- Шмурло Е., Паденіе царевны Софїи. ЖМНП. 1896 № 9.
- Йогож, Польскій источникъ о вопареніи Петра Великаго. ЖМНП. 1902 № 2.
- Шпаковский Н., Стрѣльцы. ЖМНП. 1898 № 9.
- Штепа К., Про характер переслѣдуванія відьом у старій Україні, Збірник „Первісне Громадянство та його пережитки на Україні“ 1928 в. II-III, Київ.
- Шугаевскій В., Монета и денежный счетъ въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVII вѣкѣ, Черниговъ 1918.
- Шушеринъ І., Извѣстіе о рожденіи и воспитаніи и о житіи святѣйшаго Никона патріарха Московскаго и всея Россіи, написаное клирикомъ его Іоанномъ Шушеринымъ. Москва 1871.
- Щербина В., До питання про статі Богдана Хмельницького. Ювіл. Збірник на пош. ак. М. С. Грушевського т. I.
- Йогож, Київскіе воеводы, губернаторы и генералъ-губернаторы отъ 1654 по 1775 г., Чтенія въ Историч. Общ. Нестора — Лѣтописца, кн. VI. 1892.
- Эварницкій Д., Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа. СПб. 1888.
- Йогож, Исторія Запорожскихъ казаковъ т. I. СПб, 1892. т. II, 1895, т. III 1897.
- Йогож, Источники для исторіи запорожскихъ козаковъ, т. I. Владимір 1903
- Эйнгорнъ В., Ив. Андр. Шматковскій, протополь Глуховскій и его сношенія съ Московскимъ Правительствомъ (1658-1673), Киев Стар. 1892 № 10.
- Йогож, Київскій воевода П. В. Шереметевъ и нѣжинскій магистратъ (1666-1669 г.г.). Киев. Стар. 1891 № 11.
- Йогож, О вновь найденныхъ малоросійскихъ переписныхъ книгахъ—Чтенія въ Общ. Истор. и Древн. Росс. 1895, II.
- Йогож, Отставка А. Л. Ордина-Нащокина и его отношеніе къ малоросійскому вопросу ЖМНП, 1897 № 11.
- Йогож, Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в. I. Сношенія малоросійскаго духовенства съ Московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича, Москва 1899.
- Экстрактъ изъ указовъ, инструкцій и учреждений, съ раздѣленіемъ по матеріаламъ, на девятнадцать частей, Черниговъ 1902.
- Юркевич В., Київскій перепис 1666 р. Україна 1928 кн. 3.
- Яворницкій Д., Дніпрові пороги, Харків 1928.
- Яворскій М., Нарис історії України ч. 2, Київ 1924.
- Йогож, Современные антимарксистские теченія в украинской исторической науке, Труды первой всесоюзной конференціи историков-марксистов т. I, Москва 1930.
- Йогож, Сучасні течії серед української історіографії, На історичному фронті, Збірка статтів т. I, Одеса 1929.

- Яковлев А., „Статті Богдана Хмельницького“ в редакції 1959 р, Ювілейн. Збірник на пош. ак. М. С. Грушевського т. I, у Києві. 1928.
- Яцимирській А., Славянскія рукописи Нямецкого монастыря въ Румыніи. Москва 1898.
- Acta historica res gestas Poloniae illustrantia t. II, Krakow 1880-1881, (№№ 1-336 cz. I, №№ 337-550 cz. II). VI, 1880.
- Aristotelis, Πολιτεία Ἀθηναίων.
- Baliński M., Pamiętnik Historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku. Wilno 1859.
- Barącz S., Pamiętnik dziejów polskich z aktów urzędowych lwowskich i rękopismow.. Lwow. 1855.
- Chrzanowski L., Odsiecz Wiednia w bitwie walnej 12 wrzesnia 1683 r. Biblioteka Warszawska 1884, IV, 1885, II, III, IV.
- Copia listu jego Mosci Oycza Protopopy Czarnobylskiego.. Чт. въ Общ. Ист. и Древн. Росс. 1861, III
- Czermak W., Listy Jana Kazimierza do Maryi Ludwiki z lat 1663-1665. Kwart. hist. R. V Lwów. 1891.
- Йогож, Z czasow Jana Kazimierza, Lwów 1893.
- Czołowski A., Kudak, przyczynki do zalożenia i upadku twierdzy, Kw. hist. Roczn. XL. 1926.
- Йогож. Wojna Polsko - Turecka 1675 r. Kwart. hist. Roczn. VIII, 1894.
- Delbrück H., Weltgeschichte, Bd. III, Berlin 1926.
- Dorošenko D., Die Entwicklung der Geschichtsforschung in der Sowjetukraine in den letzten Jahren, Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin, Heft. 2, Berlin 1928.
- Йогож, P. Kuliš im Lichte der neuesten Forschung, Zeitschr. f. Slav. Phil. Bd. V, Hf. 3-4. Leipzig 1929.
- Йогож, Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte des westeuropäischen Literatur des XVIII und der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts, Abhandlungen des Ukrainischen Institutes Wissenschaftlichen in Berlin. Bd. I, Berlin 1927.
- Йогож, Schererovy „Annales de la Petite Russie“ a jejich místo v ukrajinské historiografii, Z dejin Vychodni Evropy a Slovanstva, Sbornik věnovany Jaroslavu Bidlovi. V Praze 1928.
- Droysen J., Geschichte der Preussischen Politik, III, 2. Leipzig 1871.
- Dubiński M., Kudak twierdza Kresowa i jej okolice. Warszawa 1900.
- Dupont F., Pamiętniki do historyi życia i czynów Jana III Sobieskiego króla Polskiego przez Filipa Dupont'a. Biblioteka ordynacyi Krasieńskich, Muzeum Konstantego Swidzinskiego, t. VIII, Warszawa 1885.
- Dyariusz zaboystwa tyranckiego zenatorow Moskiewskich w stolicy roku 1682 y o obraniu dwoch carow Iwana i Piotra, Историч Сборникъ „Старина и Новизна“, кн. IV. СПб 1901.
- Engel J., Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosaken, Halle 1796.
- Erdmannsdörffer B., Deutsche Geschichte vom Westfalischen Frieden. I. Berlin 1892, II 1893.
- Fessler J., Geschichte von Ungarn, sweite vermehrte und verbesserte Anflage bearbeitet von E Klein, IV, Leipzig 1877.
- Gardiner S., A Student's History of England. London 1905.
- Gawlik M., Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. Kw. histor. Rez. XXIII. 1909.
- Gordon P., Tagebuch des Generals Partick Gordon. t. I. Moskau 1849, II. St. Petersburg 1851, III, 1852.
- Górski K., O działaniach wojska koronnego Rzeczypospolitej polskiej w wojnie z kozakami, Biblioteka Warszawska 1887 t. 2-3.
- Йогож, Trzydniowa bitwa pod Warszawą za panowania Jana Kazimierza. Biblioteka Warszawska 1887 t. I.
- Йогож, Wojna Rzeczypospolitej z Turcyą w latach 1672 i 1673. Bibl. Warszaw. 1890, I.
- Йогож W sprawie wojny Polsko - Tureckiej (1675). Kwart. histor. Roczn. IX. 1895.
- Grabowski A., Ojczyste Spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. t. I, II, Kraków 1845.
- Йогож, Starożytności Historyczne Polskie czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawney Polski, t. I, II, Kraków 1840.
- Grabowski M., Przeddziecki A., Źródła do dziejów Polskich. t. I. Wilno 1843.

- Hammer J., Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours, t. III, Paris 1836, t. XI, 1838, t. XII, 1838.
- Helcel A., Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry wraz z listami tej królewskiej rodziny i innych znakomitych osób, Biblioteka Ordynacji Myszkowskiej. Kraków 1860.
- Historia Russiae monumenta ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis expompta, t. II, СПб. 1842.
- Hubert L., Pamiętniki historyczne, t. I, Warszawa 1861.
- Jemiolowski M., Pamiętnik Mikolaja Jemiolowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi, Lwów 1850.
- Jenike L., Stephan Charniecki, Warszawa 1891.
- Jerlicz J., Latopisiec albo Kroniczka, Warszawa 1853.
- Jonsac P., Życie Stanisława Jablonowskiego Kasztelana Krakowskiego Hetmana Wielkiego Koronnego, przelozone z francuzkiego na język polski, t. IV Poznań 1868.
- Jorga N., Geschichte des osmanischen Reiches, Bd. IV, Gotha 1911.
- Kochowski V., Annalium Poloniae, Klimacter II. Cracoviae 1688, III 1698.
- Konarski K., Polska przed odziedzą wiedeńską r. 1683, Warszawa 1914.
- Konopczyński W., Polska a Szwecja od pokoju Oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej 1660 - 1795. Warszawa 1924.
- Korzon T., Dola i niedola Jana Sobieskiego 1624-1674, t. I, II, III, Kraków 1898.
- Йорож, Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce, t. II, III Lwów 1923.
- Кубала L., Jerzy Ossoliński, t. II, Lwów 1883.
- Йорож, Szkice historyczne, 1 - II, w. 5 Warszawa 1923.
- Йорож, Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657, Lwów s. a.
- Йорож, Wojny dunskie i pokoj Oliwski 1657 - 1660, Lwów 1922.
- Йорож, Wojna moskiewska r. 1654 - 1655, Warszawa 1910. ✓
- Йорож, Wojna szwedcka w roku 1655 - 1656, Lwów 1913.
- Lawisse E. et Rambaud A., Histoire Générale du IVe siècle a nos jours, t. IV Paris 1894, VI 1895.
- Lipiński W., Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy, Zb. Z dziejów Ukrainy, Kraków 1912.
- Йорож, S. M. Krzyczewski, Zb. Z dziejów Ukrainy. Kraków 1912.
- Lukaszewicz I., Jerzy Niemierzyc podkomorzy kijowski, starosta owrucki i krzemieniecki Bibl. Warszawska 1860 t. II.
- Medeksza F., Księga pamiętnicza wydarzen zaszlych na Litwie 1654 - 1658, Kraków, 1875.
- Michałowski J., Księga pamiętnicza... w Krakowie 1864.
- Mienicki R., Utrata Smolenska w r. 1654 i sprawa Obuchowicza, Kwart. Litewski 1910, IV Petersburg.
- Niemcewicz, Zbiór Pamiętników o dawnej Polsce, t. IV Warszawa 1822.
- Niesiecki K., Korona Polska przy Żłotej Wolności... Lwów 1728. ✓
- Oświęcim S., Stanisława Oświęcimsa dyaryusz 1643 - 1651, Scriptorum rerum polonicarum t. XIX. w Krakowie 1907.
- Pamiętniki o Koniecpolskich, Lwów 1841.
- Passek J., Pamiętniki Jana Chryzostoma z Gosławic Paska, opracował I. Czubek s. a.
- Pastorius I., Bellum Seythico - Cosacici. Dantisci. 1652.
- Pikarski A., Diarium bellici progressus cum Georgio Rakocio, Biblioteka Ossolinskich t. IV. Lwów 1864.
- Plater de - Broel W., Zbiór Pamiętników do dziejów Polskich, t. IV, Warszawa 1859.
- Poczobut Odlanicki J., Pamiętnik Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego (1648 - 1684), Biblioteka Ordynacji Krasinskich, III. Warszawa 1877.
- Popowicz M., Der Friede von Karlowitz, Leipzig 1893.
- Przyborowski I., Rok narodzenia króla Michala Wisniowieckiego. Kwart. historyczny Roczn. IX. 1895.
- Radziwiłł A., Pamiętniki Albrychta Stanisława Radziwiłła, Kanclera W. Litewskiego, t. II. W Poznaniu 1839.
- Rawita - Gawronski F., Bohdan Chmielnicki, I, II, Lwów, 1906, 1909.
- Йорож, Kozaczyna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do konca XVIII wieku, Warszawa 1922.
- Relacya Makarego Krynickiego czenca z monasteru Pieczarskiego, Чтенія въ Общ. Ист. и Древностей Рос. 1861, III.

- Rudański L., *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Oliwensem usque, Warszawiae et Lipsiae. 1755.*
- Sapiegowie, *materiały historyczno-genealogiczne i majątkowie, Wydane nakładem rodziny. t. II, Petersburg 1891.*
- Sarau von Chr., *Die Feldzüge Karls XII. Leipzig 1881.*
- Sękowski J., *Collectanea z dziejopisów tureckich t. II. Warszawa 1825.*
- Slabčenko M., *Die Zeremonie der Erwerbung Klein-Russlands, Zeitschrift für Osteuropäisch. Geschichte Bd. III Hf. 2. Berlin 1913.*
- Słownik Geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowienskich, t. I, XIV. Warszawa 1880, 1895.
- Supplementum ad *Historica Russiae Monumenta, СИБ. 1848.*
- Szajnocha K., *Dwa lata dziejów naszych — Dzieła Karola Szajnochy t. t. IX - X. Warszawa 1877.*
- Їгородж, *Zwycięzstwo Jana Sobieskiego nad Turkami i Tatarami w r. 1675 pod Lwowem. Bibl. Warszaw. 1856, IV.*
- Szaraniewicz I., *Patryjarchat Wschodni w obec kościoła ruskiego i rzeczypospolitej polskiej. Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń widziału Historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności t. X w Krakowie 1870.*
- Szelański A., *Upadek waluty w Polsce za Jana Kazimierza. Kwartalnik historyczny Rocznik XV. 1901.*
- Szujski J., *Dzieje Polski podług ostatnich badań t. IV, Lwów 1866.*
- Twardowski S., *Wojna domowa z Kozaki i Tatury, Moskwą, potem Szwedami i z Węgry. Calissi 1681.*
- Volumina Legum, IV, V, Petersburg 1860.*
- Walewski A., *Dzieje bezkorolewia po skonie Jana III, t. I. Kraków 1874.*
- Wolff I., *Senatorowie i Dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386-1795. Kraków 1885.*
- Zinkeisen J., *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, Bd., III Gotha, 1855, IV-1856, V 1857.*
- Źródła de poselstwa Jana Gnińskiego, wojewody Chełmińskiego do Turcyi w latach 1673-1678, *Biblioteka Ordynacyi Krasieńskich, t. t. XX-XXII. Warszawa 1907.*
- Zubrzycki D., *Kronika miasta Lwowa. Lwów 1844.*

З архівів використовувалися фонди: 1) Древнехранилища Централархива Р. С. Ф. С. Р. (Москва). 2) Чернігівського Історичного Архіву й 3) Рукописного відділу бібліотеки Ніженського Інституту Народної Освіти.

ПОКАЖЧИКИ

I. Показчик звісток літопису Самовидця за роками

- 1648** р. стор., 14, 25, 29, 34, 39, 40, 41, 49, 53, 54, 56, 63, 67, 70, 71, 75, 76, 85, 90-92, 94, 96, 98, 121-122, 123, 129, 187-199.
- 1649** р. 25, 28, 29, 30, 34, 35, 39, 43, 48, 49, 63, 75, 81, 86, 87, 94, 97, 121, 129, 132, 137, 199-209.
- 1650** р. 28, 30, 35, 41, 49, 98, 131-132, 209-210.
- 1651** р. 25, 26, 33, 35, 43, 49, 56, 57, 63, 64, 86, 87, 94, 95, 96-97, 98, 108, 121, 123, 129, 132, 210-217.
- 1652** р. 35, 49, 53, 57-58, 63, 65, 76, 95, 121, 177, 218-219.
- 1653** р. 28, 35, 49, 58, 97, 132, 219-221.
- 1654** р. 17, 35, 39, 43, 49, 58, 65, 69, 87, 98-99, 123-124, 129, 175, 179, 180, 221-229.
- 1655** р. 26, 30, 35, 49, 53, 58, 65, 68, 86, 87, 95, 97, 98-100, 136, 175, 229-232.
- 1656** р. 10, 26, 30, 33, 35, 41, 49, 65-66, 68, 87, 88, 125, 132, 138, 175, 232-234.
- 1657** р. 14, 17, 30, 31, 35, 43, 47, 49, 66, 94, 95, 97-98, 107-108, 121, 129, 207, 234-245.
- 1658** р. 35, 43, 49, 66, 68, 95, 108, 129, 146, 174, 245-251.
- 1659** р. 26, 27, 35, 47, 49, 58-59, 66, 68, 85, 86, 88, 108, 109, 125, 251-257.
- 1660** р. 35, 43, 45, 49, 59, 63, 66, 68, 89, 100, 131, 138, 141, 176, 177-178, 257-259.
- 1661** р. 35, 49, 59, 63, 100, 259-260.
- 1662** р. 26, 30, 35, 49, 53, 54, 55, 56, 59, 66, 81, 93, 100, 101, 110-111, 120, 126, 183, 260-266.
- 1663** р. 11, 30, 35, 49, 59, 66-67, 68, 69, 76, 81, 92-93, 101, 120, 126, 129, 175, 207, 266-272.
- 1664** р. 26, 27, 30, 35, 40, 41, 42, 43, 49, 53, 59, 76, 101, 105-106, 109, 110, 123, 129, 135, 272-278.
- 1665** р. 35, 43, 44, 47, 49, 59, 67, 75, 81, 93, 101-102, 111, 112, 126-127, 137, 278-283.
- 1666** р. 27, 35, 48, 49, 59, 112, 175, 283-285.
- 1667** р. 27, 31, 36, 40, 41, 44, 47, 49, 53, 54, 55, 59, 81, 88, 89, 93-94, 102-103, 111, 120, 124, 126, 128, 129, 135, 137, 285-290.
- 1668** р. 10, 27, 33, 36, 42, 49, 59, 81, 89, 90, 93, 103, 104, 112, 113, 114, 119, 124, 290-297.
- 1669** р. 33, 36, 42, 45, 47, 49, 59, 60, 63, 67, 81, 105, 112-113, 114-115, 135, 183, 297-303.
- 1670** р. 17, 36, 40, 42, 49, 59, 60, 63, 68, 71, 75, 81, 115, 174, 176, 179-180, 181-182, 303-305.
- 1671** р. 31, 36, 49, 59, 60, 63, 105, 108, 112, 129, 179-180, 182, 305-308.
- 1672** р. 31, 36, 39, 40, 42, 43, 45, 49, 59, 60, 67, 75, 81, 112, 113, 115, 116, 129, 308-313.
- 1673** р. 31, 36, 49, 59, 60, 121, 132, 313-315.
- 1674** р. 31, 36, 44, 45, 46, 49, 59, 60, 63, 105-106, 112, 113, 115, 116, 126, 132, 315-322.
- 1675** р. 33, 36, 49, 53, 54, 59, 60, 63, 112, 113, 322-324.
- 1676** р. 31, 33, 36, 40, 46, 49, 60, 63, 75, 112, 127-128, 135, 324-328.
- 1677** р. 23, 24, 27, 31, 36, 46, 49, 50, 52, 54, 60-61, 75, 95, 115-116, 132, 136, 137, 138-139, 329-333.
- 1678** р. 31, 32, 36, 67, 93, 116-117, 124, 126, 128, 129, 132, 137, 139, 333-337.
- 1679** р. 32, 36, 63, 75, 106, 117, 126, 132, 139, 337-342.
- 1680** р. 27, 36, 37, 51, 81, 82, 119, 139, 342-343.
- 1681** р. 27, 28, 37, 44, 61, 135, 343.
- 1682** р. 10, 27, 28, 32, 37, 46, 50, 51, 75, 76, 81, 83, 124, 126, 139, 343-346.
- 1683** р. 24, 37, 46, 75, 132, 346-348.
- 1684** р. 37, 46, 61, 94, 348-349.
- 1685** р. 24, 37, 54, 61, 87, 89, 106, 122, 123, 128, 246, 349-350.
- 1686** р. 37, 40, 46, 50, 51, 53, 55, 61, 87, 89, 350-351.
- 1687** р. 32, 37, 47, 48, 51, 55, 67, 76, 81, 83, 95-96, 106-107, 116-117, 128, 130, 132, 137, 139, 175, 183, 351-356.
- 1688** р. 32, 33, 37, 54-55, 139, 356-357.
- 1689** р. 10, 33, 37, 67, 83, 84, 126, 131, 139, 246, 358-360.
- 1690** р. 37, 53, 54, 55, 56, 61, 128, 135-136, 360-361.
- 1691** р. 37, 75, 76, 132, 361-362.
- 1692** р. 37, 53, 55, 63, 362-364.
- 1693** р. 37, 50, 364-366.
- 1694** р. 37, 140, 366-368.
- 1695** р. 20, 37, 46, 47, 50, 53, 54, 368-371.
- 1696** р. 37, 46, 47, 87, 107, 132, 140, 175, 371-374.
- 1697** р. 33, 37, 46, 47, 55, 87, 130, 132, 374-378.
- 1698-1699** р. р. 23, 24, 28, 37, 46, 47, 84, 87, 130, 131, 378-379.
- 1700** р. 38, 67, 128, 131, 379-382.
- 1701** р. 38, 51, 61-62, 94, 106, 123, 132, 140, 382-385.
- 1702** р. 38, 122, 385.

II. Показчик особових імен

- Август II, король польський, стор., 47, 122, 123, 132, 133, 376, 378, 379, 380, 383.
Агмет - паша, 340.
Адамович С., протопоп, 23, 31, 36, 46, 49, 50, 63, 70, 77, 115, 116, 133, 137, 139, 158, 159, 162, 170, 172, 173, 270, 296, 298, 324, 326, 327, 328, 329, 330, 333, 404.
Адріян, патріарх, 128, 373.
Айртон, англ. діяч, 96.
Айтеміров В., 363, 365, 367, 368.
Алексей Михайлович — див. Олексій Михайлович.
Алексей Алексеич — див. Олексій Олексійович.
Алмазов С., стольник, 329.
Ананія митр., 406.
Андрієв Я., козак, 388, 389.
Аникієнко Т. (Онникієнко) ніжен. сотник, 104, 224, 231.
Анічков Л., стріл. голова, 227.
Антонів М., путивел. козак, 242.
Анфім митр., 406.
Апостол Д. (Апостоленко), 20, 51, 55, 360, 372, 375, 382, 383, 384, 385.
Араслан, товмач, 266.
Арсеній, київ. чернець, 215.
Арсеньев Ф., воевода, 178.
Асам - ага, 319.
Ахмет - Кеprили, визирь, — див. Кеprили.
Байбаков Ф., моск. посланець, 266.
Байда, — див. Вишневецький - Байда.
Балабан Д., митроп., 35, 105, 274, 278.
Барабаш І., 14, 25, 76, 190, 199.
Барабаш Я., кош. гетьм., 388.
Баранович Л., 61, 89, 137, 154, 155, 162, 163, 164, 269, 291, 293, 297, 302, 326, 332.
Барановський Я., полк. осавул, 366, 367.
Барятинський Д., київ. воевода, 371.
Барятинський Ф. керман. моск. війська, 364.
Барятинський Ю., київ. воевода, 258.
Батирша - мурза, 301, 403.
Бату хан, 7.
Батюшков А., капітан, 264, 398, 399.
Башмаков Д., дяк, 68, 153, 155, 270, 402.
Безпалый І., нак. гетьман, 249, 250, 280.
Безпалый Микита, 292, 297.
Белгацький, 192.
Беляев О. стан. голова, 389.
Бенбеник, І., козак, 197.
Бердичевський М., ніжен. сотник, 231.
Бережецький П., укр. діяч, 250.
Бережецький Ф., коз. полковник, 261, 389, 390.
Берек - Гірей, солтан, 318.
Берковський І., — див. Білковський.
Берло І., стародубець, 164.
Беневський С. польський діяч, 9, 77, 235, 244, 266, 288.
Бжозовський М., польск. комісар, 200.
Бизукевич, губерн. С. Бихова, 384.
Білдер Х., пол. поел., 384.
Биховець І., канцелярист, 17, 180, 182, 331.
Біжуров Г., майор, 395.
Бідов І., капітан, 319.
Білковський І. (Берковський), укр. діяч, 293, 402.
Білоград Г., укр. діяч, 298, 299, 302.
Білозор, кн., 419.
Богданович - Зарудний С, ген. суддя, 220, 222, 239.
Богданов, моск. посланець, 210.
Богданов О., піддячий, 330, 331.
Богун І., 26, 27, 77, 101, 109, 133, 169, 222, 242, 245, 250, 261, 272, 387, 390.
Болоховський С, хотмиський воевода, 193, 195.
Боплан Г., франц. інженер, 187.
Борис, козак, 165.
Борковський В., 325, 334, 360.
Борухович М., гадач. полк., 372, 375.
Бродшо, англ. діяч, 96.
Брюховецька Д. (Ісканська) жінка гетьмана, 102, 293.
Брюховецький І., 35, 36, 42, 43, 44, 49, 67, 70, 77, 79, 81, 83, 88, 89, 93, 95, 101, 102, 103, 104, 110, 111, 112, 114, 119, 120, 124, 126, 127, 129, 133, 137, 138, 143, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 164, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 175, 176, 182, 183, 254, 265, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 291, 292, 293, 295, 296, 297, 393, 399, 402.
Булгаков Г., моск. посл., 249, 250.
Булгаков Ф., 295, 401.
Бускевич Л., писарь, 299.
Бутович Г., протопоп переясл., 249.
Бутурлін А., київ. воевода, 228, 240, 241, 255.
Бутурлін В., моск. діяч 58, 87, 220, 221, 222, 223, 224, 227, 228, 229.
Бутурлін І., бояр., 341, 382.

- Бутурлін Ф., 197, 224, 228, 229.
 Бут Л., укр. діяч, 146, 149, 174, 175, 246.
 Бухвостов В., керм. москов. відділів, 376.
 Буш І., полковник, 411.
 Вартоломей, митроп., 161, 162, 406.
 Васильєв М., гетьм. посл., 330, 331.
 Васюта — див. Золотаренко В.
 Васютенко О., кошовий, 287.
 Вахрамєв І., моск. посланець, 292.
 Везевський Л., подполк., 265, 394, 395.
 Вейде А., генерал, 380, 382.
 Великого - Гагін Д., окольнич., 266, 267, 268, 270, 271.
 Великосельський М., дяк, 248.
 Величко С., 8, 10, 45, 53, 199.
 Вельяминов Є., ливенський воєвода, 335.
 Вердеревський Г., переясл. воєвода, 157.
 Веревкин Я., рейтар, 400.
 Верещака П., шляхтич, 188.
 Вешняк Ф., чигир. полк., 189.
 Віберх А., полков., 395, 398.
 Виговська О., жінка гетьмана, 257.
 Виговський Д., 246, 251.
 Виговський І., 14, 17, 28, 35, 47, 48, 49, 58, 59, 66, 68, 69, 76, 77, 79, 81, 88, 95, 108, 109, 110, 114, 123, 133, 134, 138, 146, 147, 148, 153, 166, 170, 176, 183, 205, 210, 228, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 266, 274, 280, 387, 388, 389.
 Виговський Остап, 236.
 Вижицький Я., 307, 308, 309.
 Вимер Д., офіцер, 391.
 Виноцький Антоній, перемишльск. єпископ, 105, 111, 174, 179, 274, 303.
 Вишневецький Д., (Байда), 256.
 Вишневецький Д., 44, 307, 308, 320.
 Вишневецький Єремія (Ярема), 41, 77, 191, 204, 209.
 Вишневецький М., 40, 41, 121, 144, 317, 322.
 Вініус А., дяк, 367.
 Возніцін А., дяк, 412.
 Войейков М., могилів. воєвода, 226, 227.
 Войтехович С., військ. товар., 300.
 Волеваченко І., козак, 210.
 Волков І., дяк, 351.
 Волковський Г., писар Петрика, 364, 365.
 Волконський В., переясл. воєвода, 261, 262, 268, 270, 271.
 Волконський І., старод. воев., 291.
 Волконський М., полтав. воєвода, 286, 289.
 Волконський Ф., київ. воєвода, 223.
 Володислав IV, 78, 121, 133, 166, 172, 188, 190, 199.
 Воришаєв К., капітан, 276.
 Вуяхевич М., укр. діяч, 160, 356.
 Гагарин М., стольник, 268.
 Гаврилев І., окольничий, 147.
 Галятовський І., архим., 326.
 Гамалія А., осавул, 360, 362.
 Гамалія Г. (Малеєнко), козац. полк. 43, 275, 276, 278, 292.
 Гамалія Мих., черкаський полковник 265.
 Ганжа С., полковник, 200 - 201.
 Ганновер Н., 187.
 Гармашенко, 405.
 Гвинтовка М., укр. діяч, 70, 115, 155, 156, 296.
 Герасим — див. Кондратьєв.
 Герман, полк., 390.
 Герцики, 122.
 Герцик П., полт. полк., 107, 368, 372.
 Гізелъ І., 44, 299.
 Гладкий М., полковник миргородський, 25, 26, 35, 43, 63, 98, 215, 216, 217.
 Глазнов Л., солдат, 286.
 Глібович Ю., смоленск. воєвода, 214, 225, 228.
 Глібов Б., стрілецький начальник, 156.
 Гоголевський І., пристав, 249.
 Гоголь О., коз. полков. 36, 49, 115, 133, 170, 171, 295, 302, 318, 321, 324, 328, 329, 402.
 Голіцін В. В., боярин, 10, 32, 33, 37, 77, 107, 117, 131, 133, 139, 140, 173, 327, 331, 342, 352, 353, 354, 355, 357, 358, 359, 360.
 Голіцін О., 323.
 Головін А., генер. 381.
 Головін М., стольник, 342, 349.
 Головін Ф., моск. діяч, 380, 384, 385.
 Головкин І., воєвода, 337.
 Головин М стряпчий, 296.
 Головченко Я., гетьм. посл., 334, 335.
 Голота Г., полковник, 206, 208.
 Голота І., 87.
 Гонсівський (Кронсевський), гетьман литов., 26, 35, 47, 214, 256, 257.
 Гопт М., полк., 395, 398.
 Горкуша Г., сотник, 150, 151.
 Горленко Д. (Лазаренко), прилуц. полк., 372.
 Горленко Л., прилуц. полк., 175, 272, 279, 290, 300, 329, 355, 362.
 Грабянка Г., 8, 10, 22, 45, 199, 235.
 Граф Д., полк., 395, 398.
 Гречаний С., укр. діяч, 292.
 Григор'єв С., батуринський міщанин, 90.
 Грибоїдов Ф., дяк, 402.
 Гринев В., мецнянин, 398.
 Гродзицький І., комендант форт. Кодагу, 192.
 Грондський С., 187.
 Гротус Я., польськ. офіцер, 272.
 Груша І., укр. діяч, 250.
 Гуджол Д., полковн. полтав., 107, 262, 396, 398.
 Гулак, обозний, 408.
 Гуляницький Гр., 26, 36, 40, 41, 59, 70, 97, 100, 101, 111, 219, 220, 221, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 256, 259, 274, 278, 285, 287.
 Гуляницький І., коз. полковник, 29.
 Гуммерт, офіцер, 382.
 Гусев М., поручик, 276.
 Гусейн - паша, 313.

- Дауров, моск. посел, 299.
 Дворецький В., 102, 152, 153, 269, 276, 285, 299, 399, 400.
 Де-Кроа К., герцог, 382.
 Де-ля-Гарди М., швед. діяч, 232, 233.
 Децик, овруцк. полковн., 111, 133, 170, 281, 282, 283.
 Джалалій Ф., кропив. полковн., 212.
 Жанбек - Гирей, солтан, 318, 319.
 Жан-Тугай (Ждан Тугай), 408.
 Діонісій, ігумен ніжен., 99.
 Дмитрій Ростовський, 89.
 Дмитрашко - Райча — див. Райча Д.
 Дмитрієв - Мамонов І., стольник, 411, 412.
 Долгово В., моск. посел, 292.
 Долгоруков В. кн., 358.
 Долгоруков Г., кн. 247.
 Долгоруков Д., кн., 102.
 Долгоруков І. кн., 381.
 Долгоруков Л. кн., 381.
 Долгоруков М. кн., 338, 339, 344.
 Долгоруков Ю. кн., 35, 47, 124, 256, 259, 344.
 Долгоруков Я., 33, 37, 47, 55, 375, 376, 378, 380, 381, 382.
 Домонтович І. гетьм. посл., 24, 329.
 Дорошенко А. брат гетьмана, 317, 318, 319, 322, 402, 408.
 Дорошенко Г., 46, 295, 296, 301, 316, 317, 321, 322, 402, 404, 407, 408, 409.
 Дорошенко І. ков. полковник, 231.
 Дорошенко Л. жінка гетьмана, 294, 295, 297.
 Дорошенко П., 10, 11, 23, 24, 33, 35, 36, 40, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 54, 59, 60, 63, 75, 77, 79, 81, 83, 93, 103, 104, 105, 108, 111, 112, 113, 114, 115, 119, 125, 126, 129, 133, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 167, 171, 173, 174, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 269, 275, 278, 279, 280, 282, 284, 285, 287, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 315, 316, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 401, 402, 403, 404, 406, 407, 409.
 Дорошкевич Ів. гетьм. посл., 327.
 Дрозд (Дрозденко) полковн., 44, 171, 280, 282.
 Дука, волос. господар, 343, 347.
 Дульський, 216.
 Дуров І. полковник, 411.
 Евстратій Антипович — див. Фролов Е.
 Ель Ад. полк., 390, 395.
 Євфим митроп., 406.
 Єлфимов Д., ніжен. козак, 254.
 Єрмак, 194.
 Єрмоленко Д. укр. діяч, 156, 276, 281, 285.
 Єроль 358, 359.
 Жальський польський посл. 305.
 Ждан - Рог — див. Рог І.
 Жданович А. укр. діяч, 49, 97, 188, 230, 234.
 Жеденєв М. дяк, 356.
 Желиборський Арс. еп., 160.
 Желябужський І. москов. посл., 139, 189-190.
 Жеребіло, полк., 308.
 Жидовинов І., 147, 148, 255.
 Жученко Ф. полтав. полковн., 107, 260, 360.
 Забіла П. генер. обозний, 152, 159, 231, 255, 256, 326.
 Забіла С. ніжен. полк., 224, 366.
 Замоїський М. польськ. діяч, 308, 309.
 Замоїський Я. польск. діяч, 229.
 Зарудний С. — див. Богданович - Зарудний.
 Заславський — див. Острозський Д.
 Зеленський сотник, 246.
 Зеленський Д. лубен. полк., 384.
 Зелінський Я. комісар, 200.
 Зибін І. підполк., 398.
 Зиков Ф. полк., 296.
 Зинов'єв О. стрілець, 320.
 Змієв В. окольнічий, 32, 338, 352, 358.
 Золотаренко В. (Васюта), 35, 70, 77, 79, 81, 100, 101, 110, 111, 120, 133, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 167, 170, 172, 173, 176, 177, 183, 224, 225, 230, 254, 262, 263, 265, 267, 269, 391, 393, 394, 396, 398.
 Золотаренко І., 10, 30, 35, 53, 58, 65, 68, 70, 71, 77, 98-99, 100, 125, 129, 133, 136, 168, 169, 179, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 231.
 Зорка С., 180, 182.
 Зотов М. моск. посол, дум. дяк, 343, 349, 374.
 Зубов І. голова, 147, 148, 255.
 Зубов С. полковн., 296.
 Зуєв С. майор, 395.
 Зуй С. сотник, 300.
 Зюзін М. пугивел. воевода, 236, 240, 241, 242.
 Ібрагім - паша, 331.
 Ібрагім - Шайтан - паша, 78, 327.
 Іван Олексієвич цар, 50, 128, 344, 345, 407, 410, 411, 412, 413, 414, 415.
 Іванников М. рейтар, 286.
 Іванович Ф. вікарій, 165.
 Іванов Г. козак, 244.
 Іванов І. москов. послан., 299.
 Іванов І. козак, 319.
 Іванов С. глухов. міщанин, 246.
 Івашко, батур міщанин, 90.
 Ігнат старец, 155.
 Ігнатенко Д. — див. Многогрішний Д.
 Ієвлев І. посел. Ромадановського, 331.
 Ієвлев Кл. стріл. голова, 392, 395.
 Ілвольт Я. полк., 395.
 Ілляш Караїмович, 14, 25, 190.
 Ілляшенко лубен. полк., 338.
 Іосаф митроп., 406.
 Ісканська Д. — див. Брюховецька Д.
 Ісканський Ф., 335.
 Іскра І. полт. полк., 384.
 Іслам - Гирей кримський хан, 78, 207, 210.

- Кабанов М. стрілець голова, 279, 399.
 Казі-Герай, 417.
 Казик полков., 402.
 Калиновський керм. польск війська, 214.
 Каліновський М. польський гетьман, 43, 57, 71, 194, 207, 214, 215, 216, 217.
 Кальницький Я. пол. посл. 385.
 Бандиба Ф. корсун. полк., 323.
 Капитон розколовчитель, 36, 328.
 Каплан татарин, 256.
 Каплан-Герей паша великий, 327.
 Каплан-паша, візир, 310, 313, 314, 328, 334.
 Капуста Л. укр. діяч, 220.
 Караїмович І. — див. Ілляш Караїмович.
 Карамбей, 66, 68, 109, 146, 245, 246, 250.
 Кара-Мустафа, 78, 161, 304, 333, 346.
 Карандаев О., голова моск. стрільців, 320, 346.
 Каратієв М. прапорщик, 407.
 Карбач Я. гетьм. посл., 341.
 Карл-Густав Х, король шведський, 78, 235.
 Карл XII, король шведський, 78, 132, 382.
 Карміхель В. полк., 398.
 Кароль королевич, 205.
 Карпович Г. (Коровченко, Карпов) козац. полковник, 23, 24, 55, 349.
 Касимовський царевич, 124, 344.
 Каспулат Черкаський, 334, 335.
 Касперович Л. — див. Кашпурович.
 Кафтирев С, пристав, 320.
 Кашпурович Лавр., (Карбанович, Касперович, Лавринко), 27, 90, 102, 160, 288, 292.
 Кемаль-бей, 363.
 Кемені Я., 78.
 Кепрілі А, вел. візир, 78, 304, 310.
 Кепрілі М., вел. візир, 78.
 Кигалка Н. стародубець, 164.
 Кигалка О., 164.
 Кильдїй П., осаул ніжен., 269.
 Кимбарович, посол Брюховецького, 279.
 Кирил митроп., 406.
 Кирило сотник, 340.
 Кирилов І., стрілець, 156.
 Кириєв А., 412.
 Кисєлевич І., піш, 164.
 Кис С., 401.
 Кисіль А., 7, 35, 48, 97, 121, 133, 172, 188, 189, 191, 195, 200, 201, 202, 203, 207, 208, 209, 211, 214, 217, 218.
 Кисіль М., 200, 201, 203.
 Кікін В., стольник, 238, 239, 241, 277, 286, 288, 289.
 Клоков Ф., дяк, 414.
 Книш Р., військ. товариш, 330.
 Кобелев М. полковник, 411.
 Кобилецький Г., укр. діяч, 224, 231, 250, 254.
 Кобилецький Ф., гетьманск. посланець, 337.
 Бовалевський І., осаул військ. 239,
- Божуховський П., полковн. 107, 364.
 Козловський Г., воевода, 255, 301, 308, 403, 404.
 Коквінський О., стольник, 262, 264.
 Колмицький Г., есаул, 285.
 Колобов М., стр. голова, 409.
 Кологривов М., глух. воев., 292.
 Колокольцов І., стрілець, 379.
 Колупаєв М стр. голова, 115.
 Комар, польський посл., 336.
 Кондауров І., прапорщ., 398.
 Кондратьєв Г., сум. полковн., 295, 320, 341, 390, 403.
 Конєцпольський О., польск. діяч, 195, 196, 216.
 Константинов П., ніженець, 63, 159, 295.
 Копинський Ісаїя, 303.
 Корицинський, 229.
 Корицький, польський офіцер, 218.
 Корицький Як., коз. полк., 340.
 Коробка Ф., 15, 141, 148, 149, 176, 177, 178, 197.
 Коробка Ю. полковник. 224.
 Коровченко Г. полковн., — див Карпович.
 Коронков, 36.
 Косагов Г., 27, 47, 51, 129, 260, 285, 286, 289, 338, 353, 356, 357, 390, 399, 400.
 Косинський І. полк., 224.
 Косов Сильвестр, 58, 188, 189, 213, 217, 222, 223.
 Кочубей В., 108, 281, 326, 360.
 Кравченко, „старший“ в Черкасах, 265.
 Краковський Кал. (Конотин), сум. козак, 295, 401, 402, 403.
 Крапива Г., мешк. Погара, 284.
 Крапива О., мешк. Погара, 284.
 Крапива Ф. мешк. Погара, 284.
 Красовський В. козак, 338.
 Красовський М. коз. посел, 418.
 Кременчужський П., чигирин. полковн. 110.
 Креховецький І., наказ. ніжен. полковн., 230, 275.
 Кривонос М., 77, 95.
 Криницький М., чернець, 222, 223.
 Кричевський М., коз. полк., 25, 35, 48, 77, 86, 206, 209, 212.
 Кро Є., підполк., 395.
 Кромвель О., 96.
 Крученко В., 63.
 Куденекетович - Черкаський Я, див. Черкаський Я.
 Кузка, Богунів племянник, 390.
 Кузнецов П., сівський драгун, 254.
 Кузьменко М., полк., 362, 366, 367.
 Кульженко С., гетьм. посл., 327.
 Кунаков Г., москов. посол., 188, 193, 200.
 Куницький, коз. гетьман, 37, 348.
 Куракін Г. князь, 402.
 Куракін Ф., сівський воевода, 248, 249, 250, 251, 295.
 Куракін, керм. моск. війська, 273.
 Курбацький С., борзенський полковник, 224.

- Бурошуп М., коз. полк., 390.
 Кучевич - Миньковський І., 94.
 Кушевич С., львівський райца, 193. 197, 202. 204.
- Лаврентьевич Ф.** московськ. воевода, 335.
Лаврецький Я. козак, 317.
Лавринко — див. Кашпурович.
Лаговчін В., 278.
Ладиженський Є., царськ. послан., 44. 285, 286. 287.
Лазнінський, полк. польський, 323.
Лазаренко Д. — див. Горленко Д.
Ларонт А. полк., 370.
Ласко П., посланець А. Кт., 195.
Левенець П., полтавський полковник, 107. 356.
Левонов, посланець Б. Хмельницького, 220.
Лемешів В., 197.
Леонтєв З., сівський воевода, 195.
Леонтєв І., моск. посл., 104.
Леопольд І, 346. 359, 374, 376.
Леслі Я. полк., 389. 395, 398.
Лесницький Г., 43. 77, 215. 237, 238, 242, 245. 250, 387. 388.
Лещинський, підканцлер, 194.
Лизогуб І., канев. полк., 264, 290. 301.
Лизогуб Я., 285. 291, 360. 368, 372. 373, 403. 404, 408.
Ликов М. князь, 345. 346.
Лілієнкрона Г. шведський посланець, 236.
Линчай Ф., 191.
Лисенко І., укр. діяч, 301. 316, 337, 408.
Літвінов П. путивлець, 206.
Ліхачов В., сосниц. воев., 291. 292.
Ліхачов П., 401.
Личковський І., моск. капітан, 311.
Лобель Я., білоцерківський комендант, 301, 403.
Лодиженський Ф., царський посланець, 151. 267, 289. 290.
Ломиковський І., 88.
Лопухін Л., дум. дяк, 230.
Лубенський М. примас, 195.
Лужицький, кашт. підяс., 105. 309, 310. 313.
Лукаш, лікар, 48.
Лукашов Г. козак, 317.
Лукомський С., 21.
Лук'янов І., піп, 108.
Лупул В., молд. господар., 30. 41. 78, 209. 232.
Лупулівна — див. Хмельницька Р.
Лутовинов М. офіцер, 394.
Любомірський Їр. польськ. діяч, 350.
Любомірський, староста кондецький, 419.
Любомірський Юр., 96. 205, 219. 272. 282.
Людвиг Баденський маркграф, 361.
Лярський К. полковник 411.
Ляскоронський комендант Камянца, 310.
Львов М., київський воевода, 153. 279, 399.
Львов С., воевода, 256.
- Магмет - ага,** кримський посол, 140.
Магмет - Гірей, крим. солтан, 263, 265.
Мазепа І., 12. 24, 32. 33, 37. 38, 46. 47, 50. 51, 55. 61, 62. 72, 77. 81, 82. 106, 107, 108. 117, 133. 136, 139. 140, 141. 149, 165. 169, 170. 175, 177. 182, 281. 326, 354. 355, 356. 357, 358. 359, 360. 362. 363, 364. 365, 366. 367, 368. 369, 370. 372, 373. 374. 375, 376. 377, 378. 380, 382. 383, 384. 385, 411. 412, 413. 414. 415, 418. 420.
Майер І., шведський дипломат, 212.
Макарій митроп., 406.
Макарій патріарх антиох., 289.
Максимов Є., 321.
Максимович І. осавул, 350. 368.
Малаховський, польськ. діяч, 317.
Мамет - Гірей царевич, 365. 397.
Мамет ясаул, 218.
Мамет - ага, 286.
Мамсир - мурза, 252, 256.
Манчак, калмицький старший, 279.
Марья, просвірна, 165.
Маслов З., білгородець, 250.
Маслов І., білгородець, 354.
Матвієв Арт., 77, 87, 173, 228.
Матвійович С., слуга магістрат., 165.
Матюта К., укр. діяч, 148, 176.
Маховський С., польськ. діяч, 36, 48⁴ 76, 110, 123, 133, 274, 285.
Маценко І., прилуц. полковн., 300.
Мацієв А., рейтар, 286.
Медвідєв Сильв., 346.
Медвідєв Шиман, рудник, 160.
Мелетій діякон, 276.
Менжинський польськ. офіцер, 347.
Методій, патр. царгород., 161. 162, 163, 174, 181. 303, 304. 405.
Методій Филимонович — див. Филимонович М.
Мецеринов І., 189, 190.
Мецерський Д. кн., 381.
Мигалевський К., 162, 280.
Микитін І., козак, 371.
Миклашевський М., коз. полков., 61, 360.
Микулін С. жилец, 384.
Милков Т. хотмишець, 193, 195.
Милославський І. боярин, 32. 96, 338, 339.
Мирович І. переясл. полк., 366, 384.
Мисловський, посланець Радивиля, 212.
Митрофан, митроп., 162, 406.
Михайлов І. дяк, 400.
Михайлов К., 363.
Михайлов Феско, військовий писар 158.
Мишецький Д. кн., 259.
Многогрішний В., 312.
Многогрішний Д. (Ігнатенко, Демко) 33. 36, 40. 42, 47. 48, 67. 77, 79. 81, 104, 114. 115, 119. 120, 125. 129, 133. 138, 144, 156, 158. 159, 160. 161, 162. 163, 164, 167. 170, 171. 172, 174. 176, 180. 181, 182, 183. 282, 291. 292. 295, 296. 297, 298, 299. 300, 302. 303, 304. 305, 308. 309, 311, 312, 402. 404, 405. 406.
Многогрішний З., 312. 313.

- Многогрішний С. — див. Шумейко С.
 Мовчан М. укр. діяч, 326.
 Мовчан Ф. укр. діяч, 72.
 Могила гетьман, 348.
 Могила Петро, 188, 303.
 Мокієвський К., київ. полк., 366, 367.
 Мокрієвич К., 89, 102, 288, 311, 329.
 Морозини, 359.
 Мосолітинов І. путивл. козак, 157.
 Мужилівський С. укр. діяч, 99, 193, 199.
 Мукьянов П., дон. козак, 377.
 Мурашка, 321, 393.
 Мухортой Г. копейщик, 390.
 М'яковський А., 205.
 М'яковський В. комісар, 188, 196, 200, 201, 202, 203, 211.
 М'яковський Л., 191.
 Найденов І. полоненик, 264.
 Нарішкін, 344.
 Нарішкін І., 344.
 Нарішкін К., 344.
 Нарішкіна Н. цариця, 344.
 Небаба М. черніг. полковн., 35, 77, 86, 108, 133, 144, 170, 172, 211, 212, 217.
 Незамай Ю., генер. суддя, 155.
 Неїлов Г. керманіч моск. стрільців, 129, 311.
 Некрасов Я. квартирм., 398.
 Немірич Ю. 123, 253, 254.
 Неплюєв Л. моск. діяч, 44, 139, 140, 337, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360.
 Неплюєв С., 356, 369, 375, 411.
 Неронов І. моск. посл., 205.
 Нестеренко М. коз. полк., 212.
 Нестеров О. моск. посл., 292.
 Неумирецький Я. полк. писар, 206.
 Нечай Д., 77, 87.
 Нечай І., 77, 146, 230.
 Никон патріарх, 47, 69, 78, 81, 120, 124, 129, 133, 135, 173, 285, 289, 290.
 Новицький І., 324, 338, 340, 341, 342, 343, 348, 350, 358, 372, 375, 410, 418.
 Носач Т., 77, 237, 238, 274, 275.
 Носов Н., 201.
 Нужний П. ген. осавул, 276.
 Оберберх І. майор, 395, 398.
 Обидовський І. ніжен. полковн., 38, 72, 106, 133, 169, 170, 380.
 Обухов О. полк., 364.
 Обуховіч М., 273.
 Обуховіч Пилип смол. воевода, 215, 225.
 Овдієнко Д. сотник, 401.
 Огарев Єв. гадацький воевода, 103, 290, 291.
 Огінські, 384.
 Олексів Т. старод. полк., 349.
 Олексій Олексієвич (Алексей Алексеевич) царевич, 390, 391, 392, 395, 397.
 Олексій Михайлович (Алексей Михайлович), 36, 48, 63, 65, 77, 195, 223, 224, 227, 228, 230, 232, 233, 240, 243, 291, 323, 325, 328, 387, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 406, 407.
 Оліверк М. полковник, 411.
 Ольшовський підканцлер, 318.
 Оникієнко Т. — див. Аникієнко Т.
 Опара С., 111, 112, 275, 278, 279, 280, 282, 400.
 Опухтін І. моск. посл., 266.
 Оранський М., 189.
 Оргар Я., 272.
 Ордин - Нащокін Оп., 77.
 Острєнський, посол Брюховецького, 279.
 Остапко зять Носача, 274.
 Оссолинський Ю., 204.
 Острицький Як. пп., 162.
 Остророг М. польск. діяч, 195.
 Острозький - Заславський Дом. кн., 195, 198.
 Отмостов Л. полк., 395, 398.
 Павлович Ф. (Павлов, Павлович) 341, 410.
 Паїсій, патр. алекс., 289, 302.
 Палій С., 37, 120, 133, 362, 363, 366, 367, 368, 371, 416.
 Падт Ю. офіцер, 276, 395.
 Падхоменко В. козак, 396.
 Пац М. литов. діяч, 320.
 Пашковський Г. коз. полк., 362, 364, 366, 367, 417, 418.
 Пашко коз. полк., 224, 231.
 Пелех Г. кошовий, 304.
 Петрик (Петро Іваненко), 37, 72, 92, 107, 281, 362, 363, 364, 365, 417.
 Петро І., 24, 27, 28, 37, 38, 44, 46, 50, 77, 82, 83, 84, 96, 107, 129, 130, 131, 133, 139, 149, 172, 173, 182, 197, 344, 345, 346, 372, 373, 374, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 383, 407, 410, 411, 412, 413, 414, 415.
 Пересижкін С. поручник, 398.
 Петров С. путивел. козак, 249.
 Перхуров В., керм. моск. відділів, 119, 340.
 Песоцький Д. прилуц. полковн., 272.
 Пиво - Запольський Я., польський полковник, 106, 290, 317, 403.
 Пикулицький В. півчій, 223.
 Плещеев Н. путивельський воевода, 194, 201.
 Плотник І. стародуб. полковник, 155.
 Плячник М. (Фляка) коз. ватаг, 374.
 Пободайло С. черніг. полк., 206, 215, 224.
 Подтереб Т. сотник, 316.
 Пожарський С. кн., 256.
 Поклонський К., 129, 227.
 Половець Г. сотник, 153, 399.
 Полтев Г. підполк., 395.
 Полуботко Л. переясл. полк., 354, 355.
 Полуянов І. київ. міщанин, 301, 404.
 Полянський О. польск. офіцер, 272.
 Попович паволоцький, 35, 177, 266, 269, 270, 271.
 Попович Ів. Авр., 270.
 Попович Ів. Олексієвич, 270.
 Портомоїн моск. посл., 58, 228.
 Портянка козацький посол, 298, 299.
 Потоцький А. польск. діяч, 254, 256, 266.

- Потоцький коменд. Кам'янець, 310.
 Потоцький М. кор. гетьман, 43. 70, 71, 191. 192, 193. 194, 207. 210, 213. 214, 215, 217.
 Потоцький С., 191. 192, 193. 198, 229.
 Пражмовський М. польський канцлер, 274.
 Прайд, англ. діяч, 96.
 Пригора коз. полковник, 407.
 Приклонський М. воевода, 263. 264, 265. 394, 395. 396, 397.
 Прокопенко О. козак, 374.
 Прокопович С. укр. діяч, 329. 356 360.
 Протасєв П., 210. 216.
 Протасєв Ф. воевода, 104. 279, 399, 420.
 Пушкар М., 14. 35, 63. 66, 77. 95, 109, 146. 147, 199. 234, 242. 243, 244. 245, 246, 251. 387, 388.
 Пушкін Ф., стольник, 377.
 Радзишевський, каштел. підляс. 309.
 Радивил Я. литовський гетьм., 26. 86, 188. 211, 212. 216, 217. 226, 227. 230.
 Радич Т., зн. войськ. товар., 385, 419.
 Радощкевич М., 159.
 Разін С., 37. 40, 42. 127, 285.
 Райча Д. (Дмитрашко Райча), 63. 280, 299. 302, 315. 316. 318. 319, 329. 407.
 Ракочі, 8, 35, 97. 234. 235, 245.
 Ракуша Д. козак, 144.
 Ракушки-Романовські, 165. 175.
 Ракушка-Романовська М., 165.
 Ракушка-Романовський Г., 170.
 Ракушка-Романовський І., 72. 115, 144. 169, 170. 175, 176. 177. 354, 372.
 Ракушка К., 165.
 Ракушка О., 144.
 Ракушка-Романовський Роман — див. Самовидець.
 Ракушка-Романовський Я., 165.
 Ребрик калъниц. полков., 317.
 Ребриківський А. полк., 341. 410.
 Ренігер цесарський резидент, 210.
 Репнін Никита князь, 123.
 Репнін-Оболенський Б., москов. посел 228.
 Рог Ждан (Іван) кошовий, 286. 289.
 Ржевський І. 115. 124, 133. 139. 173, 311. 325, 332. 335. 336,
 Ржевський О. воевода, 360. 361.
 Режин Ф. стрілець. 377.
 Роговський жовнір, 194.
 Рогозін Д., 244. 283.
 Рогозін О. стольник, 378.
 Роколов І. піддячий, 239. 240, 241.
 Романов Ф. пушкар, 216.
 Романовський І. — див. Ракушка Романовський І.
 Романовський В. мешк. Ніжена, 145.
 Романовський Р. — див. Ракушка Романовський Р.
 Ромодановський А. князь, 296. 297, 345. 392, 394. 408.
 Ромодановський Гр., 23. 26, 31, 32, 35. 43, 49. 55, 58. 59, 66. 77, 86. 100, 110, 111, 124. 125, 127. 139, 150. 229, 247, 248. 249. 250, 251. 252, 260. 261, 262. 263, 264, 265, 270. 273, 278. 292, 293. 294, 295. 296, 298. 312, 315. 316, 319. 320, 321. 322, 323, 324, 325. 326, 330. 331, 333. 334, 335, 342, 344. 345, 388. 389, 390. 391, 392. 393, 394. 396. 398, 399. 401, 406. 407, 408. 409.
 Ромодановський М., 136, 335. 345.
 Рославець П. стародуб. полковник, 23, 36. 46, 49. 50. 60, 67. 77, 139. 154. 155, 164, 291. 297, 311. 324, 326. 327, 328, 329, 330. 332, 333.
 Рубан Г. сотник, 401.
 Росник, биховець, 151.
 Рукашка Л., 145.
 Рутковський І. дозорця, 363. 368.
 Ручка город. отаман, 300.
 Сагайдачний П., 92.
 Савін М. піддячий, 300.
 Савін М. поруч., 398.
 Сажович О., квіт. сотник, 371.
 Салам - Гірей, царевич, 397.
 Салтиков П. боярин, 153, 284. 400.
 Самійло старод. піп, 164.
 Самовидець - Ракушка Р., passim.
 Самойловичі, 106. 170, 355. 356.
 Самойлович Г., 32. 37, 116, 128. 130, 133. 349, 352. 353, 354. 355, 356.
 Самойлович І., 10. 23, 31. 32, 36. 37, 46. 47, 48. 55, 61. 77, 79. 81, 83. 95, 104, 106, 107. 112, 115. 116, 117. 118, 119, 120. 126, 128. 129, 133. 137, 138. 139, 164, 165, 170. 172, 180. 183, 308. 312, 315, 316, 317. 318, 320. 321. 323. 324, 325. 326, 327, 329, 330. 331, 333. 334, 335. 337, 338, 339, 340 341, 342. 343, 348. 349, 352. 353, 354. 355, 356. 406, 407. 409, 410.
 Самойлович С., 36. 54, 61. 72, 106. 133. 169, 170. 246, 338. 341, 349.
 Самойлович Я., 32. 37, 72. 116, 117, 119, 128. 133, 354. 355, 356.
 Самойловичева М. гетьмана жінка, 355
 Сапіги, 384,
 Сапіга литов. підканцлер, 207, 336.
 Сапіга К. литов. гетьм., 378. 383. 385.
 Сапогов Ф. капітан, 353.
 Сас І. полковн., 320, 407.
 Саха — див. Соха.
 Сафар - Гірей, 365.
 Саян - мурза, 295, 402.
 Свистельницький Є. еп. 160. 181 303.
 Свічка Л., луб. полк., 360. 372, 375.
 Свіязев І. моск. послан., 285.
 Селим - Герай І. 78.
 Селім - Гірей солтан, 263, 266.
 Селім - Гірей царевич, 365.
 Семен архієп. тобол., 162.
 Семен прилуд. полковн., 216.
 Семенів В. дяк, 402.
 Семенів Г., сотн мглин, 354.
 Семенів М., ніжен. козак, 254.
 Семенів О. укр. діяч, 269.
 Семенов П. менський полковник, 224.
 Сенюта, 195, 198.
 Сенявський М. польський пан, 71, 193.
 Сербін Войца, коз. полк. 340.
 Сербін І., 242, 324.

- Сефер - Казі - ага, 78, 240.
 Сераківський жовнір, 194.
 Сивцов М. моск. діяч, 231.
 Силенко Пр. стародуб. сотн., 385.
 Силіч О. чернігівск. полков., 151, 262, 269, 274, 393.
 Симоненко М. козак, 165.
 Сіомашко піп, 382.
 Сірко І., 36, 77, 79, 80, 82, 119, 120, 133, 170, 171, 255, 273, 275, 277, 289, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 308, 314, 323, 324, 340, 341, 402, 404.
 Скаржинський П. полк., 395, 398.
 Скидан Я. сосницький полковник, 155, 293.
 Скоробогатько І., наказний гетьман, 248, 252.
 Скоропадський І., гетьм. посл., 327.
 Скуратов А. стольник, 296, 390.
 Скуратов П. моск. діяч, 101, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 296, 315, 316, 407.
 Смяровський Я., польск. посол, 197, 202.
 Собіський Ян, 8, 31, 37, 44, 47, 49, 50, 55, 60, 77, 105, 114, 194, 195, 287, 289, 290, 292, 294, 295, 299, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 313, 317, 318, 320, 322, 323, 327, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 359, 362, 372.
 Соковнін Ф., 37.
 Соковнін О. окольнічий, 377.
 Солонина К. коз. полковн. 349, 356.
 Солошич А. білоцерк. сотник, 269.
 Сомко Я., 26, 35, 77, 79, 80, 93, 100, 101, 104, 110, 111, 120, 126, 133, 138, 149, 150, 151, 152, 155, 167, 168, 169, 172, 182, 183, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 274, 390, 394, 396, 398, 399.
 Сосновський С., 57, 76, 218.
 Софія Олексівна царевна, 78, 83, 84, 131, 358, 359.
 Соха ніжен. полковн., 119, 293.
 Спішнев Г., ефремов. воевода, підполк., 355, 394.
 Спішнев О. полк., 398.
 Спішнев І., моск. посл., 362.
 Ставровецький К. архімандр., 189.
 Старков Г. царський посланець, 224, 249.
 Стеблянка С. гетьманський посланець, 337.
 Степанович С. канцел., 356.
 Стець татарський гетьман, 371.
 Стринжа М., 63.
 Стрільников П. прапорц., 398.
 Стрієвський К. черн. полковн., 298.
 Стрішнев С. боярин, 151.
 Стрішнев Т. боярин, 412, 415.
 Стромичевський П., ротмістр. майор, 390, 394.
 Струна І., дяк в Тобольську, 162.
 Ступишин С. ротмістр, 390.
 Судейкін Л. дяк, 411.
 Сулима Ф. укр. діяч, 354.
 Сулімірський А. польск. діяч, 308.
 Сулимка кер. повстання, 274, 278.
 Суховій П., 27, 36, 60, 77, 114, 139, 157, 170, 295, 297, 300, 301, 302, 403, 404.
 Сучков А. стрілець, 379.
 Тараканов І., стольник, 364, 372, 373, 374.
 Тафлара грек, 223.
 Телєпнев І. стольник, 288, 290.
 Теодосій Углицький, 89.
 Теодосій митрополит, 406.
 Теофіл, митроп., 162.
 Терпигорев Г., 321.
 Тетеря П., 41, 42, 43, 47, 48, 77, 105, 111, 126, 133, 150, 170, 202, 208, 222, 236, 239, 250, 264, 266, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 277, 278, 281, 288, 398, 399, 400.
 Тимошенко І. козак, 62.
 Титов І., 253.
 Титов П. козак, 319.
 Тихий С. гетм. посл., 323.
 Тихонов В. пушкар, 399.
 Толстов О, моск. діяч, 296.
 Толстов Ан. моск. діяч, 296.
 Тишкевич Я. київський воевода, 91, 123, 133, 188, 189, 200.
 Тризна Й., печер. архімандрит, 188, 189, 213, 217, 222, 223.
 Трубецький І., керм. москов. війська, 380, 381.
 Трубецький О., боярин, 26, 77, 85, 86, 147, 224, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257.
 Трубецький Ю., київ. воевода, 316, 317.
 Туг А., підполк. 395, 398.
 Тугай - бей, 191.
 Тукальський Й., митроп., 35, 36, 40, 41, 68, 77, 103, 104, 105, 111, 112, 133, 158, 160, 161, 162, 168, 169, 174, 179, 180, 181, 182, 274, 278, 285, 287, 288, 289, 303, 305, 404.
 Тур І. ігумен 103.
 Тур Індр. полк., 395, 398.
 Турбанович, поляк, 391.
 Тшецьєський польск. діяч, 203.
 Тяпкін В, моск. посол, 114, 158, 320, 343, 349.
 Українцев Є. цар. посл., 44, 380.
 Уманець М. ясаул, 339.
 Уманець П., глухов. сотник, 149.
 Унковський В., московський посланець, 210.
 Урак, мурза нагайський, 249.
 Урусов М. воевода київ., 338, 339.
 Ушаков Б. моск. посл., 292.
 Фанзагер Я. полк., 395, 398.
 Федор Олексівнич цар, 11, 36, 37, 77, 79, 81, 124, 133, 139, 173, 228, 261, 328, 341, 344, 346, 390, 391, 392, 395, 397, 407, 410.
 Федоров К. київ. райца, 264.
 Федоров Т. полковник, 224.
 Федоров Ф. полковник, 224.
 Феодосій Углицький — див. Теодосій.
 Фердинанд III, 210.
 Філімонович Методій (Максим), 77, 79, 81, 99, 101, 110, 120, 125, 133, 147, 148, 149, 152, 156, 157, 158, 159, 253, 254, 255, 257, 262, 265, 267, 268, 269, 272, 274, 280, 290, 296, 392, 394, 398.

- Филипов В. стрілець, 377.
 Філсан М., поруччик 398.
 Фирлей, 198.
 Фляка — див. Плячник.
 Фридрих, бранд. курфюрст, 374.
 Фролов Є. дяк (Фролов Евстратий Антипович), 88, 157, 288, 290.
 Фролов Т. московський товмач, 252, 253, 256.
- Халецький региментарь, 385, 419, 420.
 Ханенко М., 31, 36, 60, 105, 106, 133, 169, 170, 297, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 313, 317, 318, 322, 403, 404.
 Хапчинський Я., 36, 50, 54, 60, 291, 332.
 Хитрово Б., 43, 242, 243, 244, 245.
 Хитрово Я. воевода, 277, 286, 400.
 Хлопов К., 154, 266, 269, 271.
 Хмельницька Р. (Лупулівна), 41, 218.
 Хмельницький Богдан, 7, 14, 21, 25, 28, 30, 34, 35, 39, 41, 49, 56, 58, 62, 69, 70, 71, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 104, 108, 109, 121, 132, 133, 145, 148, 163, 169, 177, 178, 179, 180, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 244, 245.
 Хмельницький Т., 14, 35, 41, 77, 209, 218, 232, 234.
 Хмельницький Павел Яненко, 240, 241, 251, 323, 335, 337, 338.
 Хмельницький Юрась, 23, 24, 27, 30, 32, 35, 36, 40, 41, 45, 50, 59, 69, 77, 79, 89, 100, 108, 109, 110, 111, 120, 129, 133, 138, 139, 149, 150, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 254, 255, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 274, 281, 285, 287, 288, 301, 330, 335, 337, 338, 389, 390, 391, 392, 395, 396, 399, 404.
 Хованські, 83, 345, 346.
 Хованський А., 345.
 Хованський І., 176, 338, 345, 346.
 Хованський П., 339.
 Хрисанф, митрополит, 406.
 Христофоров К., моск. посланець 161, 162, 263, 163, 181, 182, 301, 303, 304, 405.
 Хрущов С., ніжен. воевода, 173.
- Цесарський І., ген. обозний, 269.
 Циклер І., 37, 130, 177.
 Цимський М., польск. діяч, 306.
 Цицюра Т. переясл. полковн., 63, 89, 110, 133, 147, 148, 151, 170, 248, 251, 253, 254, 255, 257, 258, 259.
 Цурковський О. ніжен. війт, 70.
- Чаадаєв, воевода, 261.
 Чаадаєв І. воевода, 276.
 Чаадаєв І. цар. посланець, 341.
 Чайковський М. (Садик-паша), 103.
 Чаплинська, 98, 196, 197.
 Чаплинський (Чаплицький) Д., 98, 196, 197.
- Чарнецький С., 8, 30, 44, 77, 101, 175, 219, 229, 259, 274, 275, 277, 278.
 Чарторійські, 274, 336.
 Черкаський М. А. князь, 338, 339, 340.
 Черкаський Я. кн., 231, 273.
 Черкашениця В. глухов. полковник, 155.
 Черкес В. сотник, 253.
 Черкес Я. обиватель голтвинський, 242.
 Черний П. білгородець, 396.
 Черняк Л. полтав. полк., 32, 354.
 Четвертинський польський посол, 337.
 Четвертинський Г., 37, 50, 89, 135, 136, 349, 350.
 Четвертинський Д. князь, 402.
 Четвертинський З. королів. секретарь, 200, 208.
 Чириков І. капіт., 276.
 Чириков О. переясл. воев., 291.
 Чичагов А. полковник, 411.
 Чуйкевич В. канцеляр., 338.
- Шакловитов Ф. (Шакловитий), 360.
 Шамрицький С. лубен. полковн., 269.
 Шан-Гірей, 365.
 Шаховський С. ніженський воевода, 149, 151.
 Шеїн О. боярин, 358, 372, 373.
 Шебеші Ф. семигород. посол, 236.
 Шемберг комісар козацький, 192, 193.
 Шеншин П. капітан, 395.
 Шеншин Т. майор, 394, 395, 398.
 Шепелев А. генер.-поруч., 336.
 Шепелев голова цар. приказов, 338.
 Шереметев Б. керман. моск. війська, 46, 50, 55, 106, 338, 339, 351, 358, 364, 368, 369, 370, 372, 374, 380, 381, 383, 384, 410, 411, 413, 415, 417.
 Шереметев В. боярин, 45, 78, 89, 131, 133, 149, 173, 197, 224, 229, 230, 246, 255, 257, 258, 387.
 Шереметев П. київський воевода, 156, 157, 173, 273, 291, 299, 338, 339, 400.
 Шереметев Ф. 61, 102.
 Ширай К. писар, 269.
 Ширин-бей, 369.
 Шійкевич З. генер. писар, 102, 126 - 127, 276, 281, 283.
 Шнитнер А. подполк., 395, 398.
 Шуба піп чернігівський, 136, 332.
 Шумейко П. ніжен. полков., 70.
 Шумейко С. (Многогіршний), 312.
 Шумлянський Й. епаяк. львівський, 36, 49, 105 - 108, 112, 114, 160, 161, 174, 179, 180, 181, 182, 303, 304, 305, 308.
- Щербак Б. лубен. полковн., 285.
 Щербатов К. керм. моск. війська, 285, 352.
 Щербачов В. полк., 364.
 Щербина торговец. полк., 302, 407.
 Щуровський О. переясл. полковн., 269.
- Юшин О. москов. драгун, 273, 278.
 Юшин Х. селянин, 273, 278.
- Яблоновський С. польск. діяч, 44, 67, 77, 123, 133, 277, 279, 282, 299, 320, 322, 329, 350, 368.

Яворський С полк. коз., 362.
Яковенко Гр. кошевий, 377.
Яковлев А. лубен. сотн., 356.
Якубенко пивський намісник, 103.
Якушкін моск. посланець, 264.
Ян товмач. 161.
Яненко П. див. Хмельницький П.
Яницький, 108.

Ян Казимір король польський, 30, 35,
49, 53, 63, 69, 77, 78, 101, 196, 197, 199,
201, 202, 204, 210, 222, 227, 235, 245, 266
271, 272, 273, 278.
Ясинський В., 37, 61, 136.
Яскульський С., 194, 195, 219.
Яцкевич Г. коз. посл., 220.
Ячник І., 254.

III. Показчик географічних назв

- Австрія, 132, 133, 346.
Азов див. Озів.
Адріанонополь. 292.
Амстердам. 377.
Англія, 96, 377.
Андрусів д. 228.
Архіпеллаг (Біле море), 360.
Аслан-городок, див. Ослан-город.
Астрахань, 42, 127.
Ахтирка, 358.
- Баворов м., 130.
Балаклія с., 319, 395.
Баланкер м. 361.
Бар, 109, 194, 255, 311, 320.
Барішполь, 271.
Барішовка, 271, 329.
Батог урч., 35, 57, 123, 215, 218, 219, 309.
Батурин, 35, 59, 68, 72, 89, 108, 110, 115, 139, 140, 153, 155, 163, 270, 271, 272, 273, 381, 283, 291, 300, 311, 324, 326, 330, 333, 340, 341, 343, 349, 350, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 362, 365, 366, 367, 368, 374, 410, 416, 417, 420.
Бахчисарай, 365.
Бердичів, 58.
Березна м., 254, 272.
Берестечко, 8, 25, 26, 82, 86, 95, 96, 98, 211, 216, 217, 327.
Берестова р., 374.
Берестя, 55.
Бершада м., 306, 323.
Биков с., 254.
Бихов — див. Ст. Бихов.
Біржі, 123, 383.
Біла Вежа, 296.
Білі береги мцв., 342.
Біла Русь, 58, 69, 77, 95, 99, 146, 175, 179, 180, 188, 224, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 273.
Біла - Церква, 35, 49, 67, 86, 104, 195, 213, 217, 224, 230, 274, 277, 279, 282, 295, 310, 311, 313, 320, 327, 371, 399, 400, 403.
Білгород (Аккерман), 45, 292, 306, 307, 315, 348, 370.
Білгород, 276, 342.
Білград, 76, 132, 361.
Білоусовка с., 249.
Білозерці м., 395.
Бог (Буг Півд.) р., 24, 306, 339, 362, 367.
Богуслав, 316, 317, 322, 408.
Бобриск с., 165.
Богусова слобода, 284, 285.
Борзна, 26, 27, 58, 269, 272.
Борисов, 35, 66, 176, 177, 257.
- Боровиця м., 406
Бородичин м., 197.
Боярка, 277.
Браїлов, 285.
Брацлав, 44, 49, 54, 86, 105, 106, 144, 145, 159, 160, 164, 169, 171, 174, 214, 216, 255, 275, 280, 306, 307, 320, 322, 323.
Братський монастир (у Києві). 190, 211.
Брацлавщина, 87, 229.
Бровари с., 63.
Броди, 216.
Брусилів, 371.
Брянськ, 44, 58, 273, 340.
Бубнов, м., 55, 416.
Будин м., 361.
Буг — див. Бог.
Будища, с., 293.
Будище, (Бердишевське, слободка), 169.
Будище (Дробішевське, слободка), 169, 170.
Бужин с., 55, 263, 275, 277, 330, 334, 395, 396, 397, 406.
Бужинський перевіз, 330, 333.
Буковина, 350.
- Валахія — див. Мультянія.
Варадин м., 361.
Варва, 245, 247, 248, 249, 250, 251.
Васильків, м-ко, 200, 257, 371.
Варшава, 38, 45, 88, 114, 131, 190, 196, 200, 216, 233, 234, 253, 288, 306.
Венеція, 133.
Венгрія, 346, 361.
Веприк м., 253.
Везенберг м., 381.
Вереміївка м., 261, 271, 389, 390.
Вільна, 43, 190, 230, 231, 232, 259, 385.
Винниця, 295.
Висла, 7.
Витебськ, 225.
Вишневещина, 25, 26, 86, 214, 265.
Відень (Вена), 16, 24, 77, 346, 347, 378, 379.
Водяне с., 354.
Воздвиженське с., 345, 346.
Вольное м., 178.
Волинь, 25, 37, 54, 55, 91, 123, 349.
Вологда м., 127.
Волокопінецька волость, 360.
Волощина — див. Молдавія.
Ворзна р., 160.
Вороніж (на Московщині), 28, 37, 378, 379.
Воронков м., 337.
Воронове Городище, 339.

Вороновка, 33, 325, 406.
Воронуха р., 169.
Ворскл р., 372, 389, 402, 417, 418.
Вязовська слобода, 156.
Вязьма, 226, 230, 231.

Гадяч, 88, 103, 110, 154, 155, 157, 216, 242, 246, 247, 250, 253, 266, 270, 279, 283, 290, 291, 293, 294, 295, 297, 300, 365, 378, 387, 399, 401, 402.

Гайворон с., 296.
Гайшин с., 385.
Галиця с., 324.
Галичина, 234.
Гангут, 131.
Германівка м., 213.
Глибоке с., 337.
Глухів, 63, 146, 151, 246, 247, 272, 273, 277, 278, 281, 283, 298, 402.
Гоголів с., 271.
Головщина м., 384.
Голтва м., 292, 293, 372, 389, 417, 418.
Гомель, 56, 195, 212, 224, 225, 393.
Городище, 261.
Городня р., 288.
Гродек, 58.
Грунь, 401
Гродно, 36, 55, 337, 341.
Густинський монастир, 189.
Гусятин, 220.

Данія, 235.
Данціг, 245.
Двина (Зах.), 30, 123, 232.
Дем'янівська слобода, 332.
Десна, 24, 44, 273, 278, 280, 282, 342, 375.
Дивногорський монастир, 155.
Димер м., 317, 328, 403.
Дінабург, 233.
Дінаменд (Діямунт), замок, 383.
Дніпро, 26, 27, 31, 32, 33, 50, 53, 54, 55, 56, 62, 63, 89, 102, 104, 106, 113, 115, 126, 127, 139, 157, 159, 192, 202, 253, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 268, 271, 275, 277, 278, 280, 285, 295, 296, 297, 300, 315, 318, 319, 322, 323, 324, 325, 329, 330, 331, 333, 334, 335, 337, 340, 343, 350, 353, 356, 358, 360, 361, 362, 363, 366, 367, 368, 369, 375, 389, 390, 391, 392, 401, 402, 403, 404, 406, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417.
Дністер, 24, 54, 55, 115, 277, 314, 318, 320, 343, 368, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399.
Домонтов, 55.
Дон, 42, 127, 369, 373
Донець, 33.
Драбовка, 331, 338.
Дрижиполе, 86-87, 229, 231, 339.
Дроков с., 57.
Друя м., 225.
Дубровна м., 225.
Дунай, 24, 242, 314, 347, 350.

Європа, 7, 8, 24, 74, 77, 288, 342, 377.
Ерестфер, 383.
Едикуль, замок, 41, 45, 301.

Єзерна м., 87, 97.
Єрески м., 401.
Єсимонтовське займище, 169.
Єфремов м., 335.

Жаботин м., 323, 324, 331, 338.
Жванець м., 97, 219, 220.
Животов м., 30.
Жмудь, 385.
Жовнин м., 261, 389, 390.
Жовті - Води, 7, 91, 92, 108, 192, 197.
Жорниці м., 335.
Жуки с., 53, 387.
Журавне, 327.

Забожжя місцв., 36, 86, 214.
Загаль (Загалля, Загання), 25, 86, 87, 206, 208.
Задніпря, 23, 42, 54, 57, 62, 63, 86, 100, 115, 214, 218, 260, 300, 304, 317.
Замостя, 34, 196, 197, 202.
Запоріжжя (Запорізька Січ, Запороги, Січ), 27, 31, 32, 36, 49, 50, 92, 93, 94, 101, 106, 110, 114, 137, 139, 140, 150, 157, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 191, 192, 193, 197, 198, 234, 240, 254, 273, 280, 284, 285, 286, 287, 289, 290, 304, 305, 306, 307, 308, 317, 324, 340, 341, 352, 353, 354, 358, 363, 364, 365, 393, 396, 398, 400, 401, 416.
Збараж, 35, 48, 108, 198, 203, 204, 206, 208, 209.
Зборов м., 79, 81, 97, 121, 201, 204, 205, 206, 209.
Зінків м., 111, 245, 249, 250, 251, 293, 389, 401, 402.
Злочов м., 322.
Золотоноша м., 59, 342.

Іржищев м., 342.
Іква р., 86, 95.
Іллінці м., 295.
Іркліїв м., 261, 389, 390.
Ірпень р., 317.
Ічня м., 111, 265, 267, 269.

Кагальник р., 373.
Казикермень м., 24, 37, 46, 47, 50, 55, 72, 356, 357, 361, 363, 368, 369, 370, 376, 378, 410, 414, 415.
Кальник м., 295, 306, 307, 320, 335, 402.
Каменка р., 352, 369, 415.
Каменне м., 295, 401, 402.
Кам'янець - Подільський, 31, 35, 42, 45, 50, 79, 113, 130, 210, 218, 219, 220, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 348, 349, 350, 357, 378.
Кам'яний - Затон, 192, 266, 353.
Кандія, 394.
Канев, 30, 35, 100, 110, 264, 275, 277, 285, 290, 291, 296, 301, 316, 320, 335, 338, 391, 392, 394, 396, 400, 404, 405.
Капустина долина, 350, 404.
Карачев м., 273.
Карачакрак р., 352, 353.
Карпов м., 339.
Кенінгсберг — див. Кролевець.
Кейдани, зам., 230.
Келиберда м., 416.

- Київ, 15, 16, 20, 24, 26, 27, 35, 36, 37, 48, 50, 53, 55, 58, 63, 72, 86, 87, 88, 89, 91, 117, 126, 131, 136, 139, 153, 157, 188, 190, 196, 203, 212, 213, 217, 218, 222, 223, 224, 229, 236, 240, 245, 251, 253, 254, 258, 274, 279, 283, 298, 299, 300, 317, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 350, 371, 387, 388, 399, 403, 404, 410, 413.
- Київська Печерська Лавра, 213, 317, 343.
- Кильчень р. 353.
- Кирило - Білозерський монастир, 344.
- Кистер с., 149.
- Китай - городок 364, 372, 416, 417.
- Кичетар. 353, 356.
- Кишенка м. 416.
- Кичкас мцв, 353.
- Кінська р., 352.
- Княжі - Байраки 192, 198.
- Кобижча с. 254.
- Кобеляки м. 260, 271.
- Ковель м. 381.
- Ковно, 383.
- Кодачок с. 257, 259.
- Кодак форт. 33, 34, 55, 56, 57, 67, 91, 192, 198, 375.
- Козацька - Дуброва (Козачья Слобода, Козачье), 116, 312, 313.
- Козелець, 265, 271, 337, 342.
- Кокенгузен м. 26, 233.
- Коломакр. 32, 107, 353, 355, 374, 375.
- Колонтаєв сл. 304, 388, 389.
- Колончак р. 358, 359, 374.
- Кольберг м. 377.
- Комарівка, 55.
- Комишне м. 56, 417.
- Кононча с. 300.
- Конотоп 26, 49, 53, 57, 58, 66, 76, 85, 86, 95, 125, 147, 250, 251, 252, 253, 256, 273, 402.
- Константинів м. 198, 395
- Константинополь — див. Царгород.
- Копись м. 225
- Короп м. 272, 273.
- Коростишев м. 327, 371.
- Корсунь м. 7, 35, 43, 53, 57, 58, 59, 65, 68, 71, 91, 92, 94, 99, 112, 191, 194, 195, 198, 216, 257, 266, 274, 277, 278, 298, 299, 302, 316, 317, 323, 335, 338, 394, 408
- Костенніч с. 170.
- Косниця с. 321.
- Котельва сл., 258, 260, 292, 293, 294.
- Кошелівка с. 165.
- Краков 7, 216, 322.
- Крапивна м. 261, 390,
- Красне (на Україні) м. 116, 304.
- Красне (під Смоленськом) 88, 288, 289.
- Красний - Колядин м. 116.
- Красний Кут м., 304, 401.
- Кременець 63.
- Кременчук 35, 244, 260, 270, 390, 417.
- Крест уроч. 271.
- Крилов м. 191, 315, 323, 324, 397, 406.
- Крим, 24, 31, 37, 45, 49, 97, 98, 103, 114, 118, 121, 125, 126, 133, 139, 140, 146, 157, 173, 187, 191, 195, 207, 211, 218, 219, 229, 245, 250, 253, 257, 264, 266, 277, 286, 287, 289, 292, 295, 296, 300, 302, 315, 319, 323, 326, 329, 333, 337, 343, 349, 350, 352, 355, 357, 358, 359, 360, 363, 364, 365, 367, 401, 402, 408, 416.
- Кролевець м. 273.
- Кролевець (Кенігсберг) 377.
- Крупичполе с. 252.
- Крюков (Круков) пос. 55.
- Кубліч м. 308.
- Курилівка с. 170
- Курляндія 233, 377.
- Курськ 325.
- Ладижин 306, 307, 308, 309, 310, 321, 322, 324.
- Лебедин, 362.
- Лебединська обитель, 343.
- Лебедин ліс 395
- Лещинський монастир 288.
- Ливни м. 335.
- Линець м. 335.
- Ливонія 383.
- Липове с. 25, 26, 43, 215, 216, 217.
- Липськ (Ляйпціг) 378.
- Лисянка 46, 316, 317, 318, 319, 321, 366, 400, 403, 408.
- Литва, 25, 26, 35, 37, 38, 61, 91, 212, 216, 225, 226, 229, 230, 251, 256, 351, 379, 385.
- Лифляндія 38.
- Лівобережжя, 10, 24, 25, 35, 36, 37, 43, 44, 49, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 69, 70, 101, 104, 110, 113, 114, 119, 123, 137, 139, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 156, 157, 158, 159, 160, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 174, 176, 178, 181, 182, 183, 188, 208, 210, 215, 216, 217, 218, 254, 257, 259, 260, 261, 264, 265, 266, 271, 272, 274, 278, 280, 281, 282, 288, 290, 291, 294, 295, 296, 297, 298, 300, 301, 302, 304, 305, 308, 311, 315, 322, 323, 324, 326, 333, 337, 338, 348, 349, 350, 362, 368, 372, 401.
- Лободиха острів 340.
- Ліман 191.
- Лоев м. 206.
- Лосинівка 125, 252.
- Лохвиця м. 107, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 300, 302, 342, 364, 387, 417, 418.
- Лубни м. 243, 244, 245, 246, 247, 250, 251, 264, 283, 292, 337, 338, 365, 389, 397, 398, 417.
- Лубенський Мгарський монастир 189, 271, 292.
- Лукомль м. 337, 341.
- Любар м. 211, 258.
- Любеч 86, 212.
- Люблін 88, 230, 253.
- Лютенка м. 249.
- Ляйпціг — див. Липськ.
- Лямець м. 362.
- Ляховичи м. 294, 295.
- Львів, 34, 60, 155, 160, 181, 193, 196, 197, 206, 218, 230, 257, 310, 313, 314, 322, 351, 368, 399.
- Максимівка с. 56.
- Мальборк м. 36, 41, 45, 111, 274, 287.
- Мглин 57.
- Медвин м. 316, 408.
- Медвідівка м. 379, 323, 324, 331.

- Межибож м. 209, 235. 311.
 Межигорський монастир 317.
 Мелітопольщина 356.
 Мена м. 254, 272.
 Менськ 176.
 Мерло р. 342.
 Миргород м. 63, 215. 216, 238. 242. 253,
 283. 291, 304, 387. 388.
 Митава, 123, 377.
 Міус р. 362.
 Могилев (на Дніпрі), 38. 43, 61. 62, 225,
 226. 227, 259. 273, 288. 382, 384.
 Могилев (Подільський) 105. 108. 112,
 305, 307, 314, 320.
 Молдавія (Волощина) 28. 30. 35, 41. 42,
 49. 77. 98. 103, 131. 133. 209, 210. 232.
 313, 314. 315. 316. 320, 343. 348, 349.
 350. 361. 362, 416.
 Молочні Води р., 374.
 Монтви 96.
 Москва (місто) 10. 14. 23. 24. 27. 28. 32,
 36. 37. 42. 49, 51. 68. 72. 83, 88. 89. 101,
 102, 112. 114. 115. 118, 120. 124. 126. 127,
 128. 136. 137. 138, 139. 140. 148. 151,
 153. 154. 156. 157, 158. 159. 160. 162. 163,
 173, 178. 181. 215. 219. 220, 221. 222,
 223. 226. 227. 230, 236. 238. 239, 240. 241,
 243. 244. 250. 251. 255, 256. 260. 261,
 265. 268. 269. 270, 273. 274. 275, 276. 278,
 280, 281. 282. 283. 284, 285. 286. 288,
 289. 290. 291. 293, 295. 296. 297, 299. 300,
 311. 312. 313. 316, 319. 320. 321, 323. 326,
 326, 327. 328. 329. 330, 331. 333, 335. 336,
 337. 338. 341. 343, 344. 345. 346, 350. 353,
 356, 358. 359. 360. 362, 363. 366. 367, 369,
 373. 374. 375, 376. 377. 379, 380. 384,
 385, 391. 398. 400. 401, 411. 412. 417,
 418.
 Москва (Московщина) *passim*.
 Московка р. 352.
 Мотовиловка м. 63. 153. 279, 399. 400.
 Мошни м. 323. 324. 331, 335. 338.
 Мстиславль м. 288.
 Мультянія (Валахія) 361.
 Мубарек м. 370.
 Нарова р. 380.
 Нарва (Ругодев) м. 38. 67. 131, 380. 381.
 382.
 Недригайлов м. 254.
 Ненадчицьке м. 160.
 Немиров. 94, 219. 307. 335, 348.
 Ніжен. 5, 27. 30. 46. 49, 51. 55. 56. 58. 59,
 60. 63. 64. 67. 68. 69. 70. 73, 86. 99. 101.
 106. 111. 125. 137. 138, 144. 145. 146. 147,
 148. 149. 150. 151. 156, 157. 158. 164. 167,
 168. 173. 175. 178. 180, 188. 194. 197. 198,
 228. 230. 231. 252. 254, 255. 257. 259. 260,
 265. 266. 267. 268. 270, 271. 272. 281. 285.
 291. 294. 295. 298. 404.
 Ніженський м. на наст. 154.
 Ніженщина. 56. 58. 59. 64. 69. 70, 165.
 168
 Німець м. 314. 315.
 Німеччина 36.
 Новгород-Сіверський (Новгородок)
 47. 49. 67. 114. 273. 283. 291. 297. 302
 303. 342.
 Новгород (Великий) 131. 380.
 Нові-Млини м. 272.
 Новий-Вихів м. 44, 225. 226. 227. 231.
 Новий-Санжаров м. 260.
 Новобогородицький городок див.
 Самара.
 Новгородщина 215.
 Новоселки с. 165. 170.
 Носівка с. 58. 271. 337.
 Обоянський (город) 389.
 Озів (Азов) 38. 46. 50, 87, 131, 140, 256.
 368. 369. 372. 373. 374. 384.
 Озівське море 373.
 Оленівка с. 159.
 Олешня с. 59.
 Олишевка с. 30. 272.
 Ольховець м. 274. 301. 318. 404.
 Ольшана р. 169.
 Омельничок р. 369. 411. 413. 414.
 Опошня м. 260, 292, 293. 303.
 Оржиця м. 399.
 Орловець 395.
 Ослам-город (Аслан-городок), 356, 369,
 370. 376.
 Остер 30, 36. 271. 272. 283. 285. 190. 298,
 302. 304. 342.
 Очаків 37. 139. 140. 357. 361. 362. 363,
 366. 367. 368.
 Паволоч 35. 59. 113. 126. 203. 211, 266.
 269. 270. 304. 317. 322. 327.
 Палермо 342.
 Паркани 347. 348.
 Пеляшковичи 309.
 Переволочна 244. 286. 360. 400. 401.
 416.
 Перекоп 103. 126. 131. 246, 287. 358, 359,
 Переяслав 26, 27. 30. 31. 35, 36. 37. 43,
 57. 59. 63. 109. 112. 137. 148, 149. 150.
 151, 154. 155. 157. 167. 188, 199, 200. 201,
 202. 207. 208. 221, 222, 228, 242. 243. 244. 245,
 249. 255. 260. 261, 262, 264. 268. 270. 271,
 274. 275. 278. 279, 282. 284, 285. 291. 294,
 298. 299, 318. 324. 338. 362, 366. 388. 390,
 391. 392. 396. 398. 409.
 Переяславщина 147, 333.
 Пігайоки тіщини 381.
 Печенеги с. 164.
 Печери 380
 Пилявці 7, 34. 195, 196. 197. 198.
 Пирятин 247, 261.
 Підгайці 287.
 Підгір'я мсп. 310.
 Пляшова р. 86. 95.
 Побужжя 306, 307.
 Погар 160, 161, 405.
 Поділля 36. 37. 220. 310. 327. 349.
 Полісся 31. 49. 111. 281. 306, 325. 328.
 Полоцьк 225. 232.
 Полтава 63, 131. 242. 246, 247. 260. 283,
 286. 288. 289. 295. 304. 364. 365. 369. 374. 387,
 388. 389. 398. 400. 401. 402
 Полтавщина 130.
 Полянка м. 371.
 Почеп (Почепов) 57. 158. 327.
 Польща *passim*.
 Порта Отоманська—див. Туреччина
 Поповка р. 255.

Правобережжя 10, 35. 36. 44, 53. 54,
56. 57. 58. 59. 60, 62, 64. 70. 77. 79. 100,
105. 106. 113. 115. 116. 120. 123. 126. 139,
144. 147. 149. 153 155. 157. 159. 160. 163. 164,
166. 167. 168. 169, 174. 178. 208. 216. 218,
257. 260. 261. 263 264, 271. 272. 273, 274,
275. 278, 279. 280, 281. 282, 283. 288. 294,
305. 308 310. 315. 317. 321. 322. 323. 324,
329. 338. 342. 343. 348. 349. 394. 399. 401. 406.

Преображенське с. 131.

Прилуки 21, 58. 107. 197. 272. 283. 290.
291. 296. 324. 402. 416. 417.

Прип'ять 288.

Пропойськ 225.

Пруси 235.

Прут 111. 209.

Псел р. 401. 416. 417. 418.

Псков 38. 106. 384. 385 419.

Пуста-Торговиця с. 29.

Путивль 36. 194. 197. 206. 216. 239. 240,
242. 247. 249. 252. 253. 254. 255. 257 273,
294. 296. 342. 349.

Рашовка м. 56. 418.

Рашков 280, 307. 314. 316. 320. 349.

Ржищев м. 271. 338.

Рибне (Острогоськ) 107.

Рига 35. 38. 49. 65. 66. 68. 125. 138. 146,
175. 177. 232. 233. 234 377. 380. 383.

Рильськ 203. 273. 278.

Річця м. 58.

Романівка 144,

Ромни 249. 253. 265.

Росава р. 26. 71. 266. 282.

Рославль 212.

Рось р. 71.

Ругодєв—див. Нарва.

Саксагань р. 415.

Саксонія 379.

Саланкемен м. 361.

Салтикова-Дівиця с. 30. 272.

Самара 33. 37. 351. 352. 356. 357. 358
359. 360. 361. 363. 364.

Санжаров Новий 260.

Сварково с. 273.

Сараджин 277.

Свидовець с. 254.

Свинський монастир 135.

Седнев 119. 355.

Сербська земля 361.

Сибір 36. 37. 46. 101 127 151. 164. 281,
282. 283. 312. 313. 355.

Силленеги 381.

Симбірськ м. 127.

Сіверщина (Север) 33, 53. 54. 55. 57, 60,
64, 72. 168. 278.

Сівськ 128. 151. 246. 250. 273. 278. 295,
329. 355. 358. 393 402.

Сінча м. 417.

Січ—див. Запоріжжя.

Слободище 149. 256. 258.

Слобожанщина 35. 36. 37, 119. 215,
217. 336. 342. 351.

Слуцьк 230.

Сміла 318, 319. 395.

Смоленськ 55. 65. 88. 223. 225. 226 228,
233. 280. 288. 350. 379.

Снетин м. 417.

Сож р. 37. 46. 50. 61, 212, 349. 351.

Сокірна 275, 295, 402.

Соловки (Соловецький монастир) 36. 75,
127. 135. 273, 325, 328, 344

Солониця р. 388.

Солунь 174, 304.

Сороки 24, 300, 362.

Сорочинці 417.

Сосниця 24, 46, 145, 272, 283, 291, 298.

Сосновка р. 252.

Сочава 314, 361, 362.

Спаське с. 165.

Срібне 252. 295, 401, 402.

Ставища 210. 216. 277. 278.

Стайки 271.

Старий-Бихов 35. 38. 72. 225. 226. 230.
243. 384. 385. 418 419. 420.

Старий Санжарів 260.

Стародубовщина, 86. 164. 214. 260. 326
349. 351.

Стародуб 23. 27. 36. 37. 50 53. 54. 56.
57. 60. 61. 64. 72. 73. 95. 136 138. 163. 164.
168. 174. 176. 180. 183. 195. 273. 283. 291.

326. 332. 349. 385 405.

Стеблів 277, 300. 301. 302, 403, 404.

Стіна м. 306. 314, 321.

Суботов 91, 92. 98. 190. 239.

Сула 261. 330, 389. 390. 397, 398, 416. 417.

Суми 150.

Тавань (Таванськ, Таванський городок)
24. 37. 55. 72. 369. 370. 376. 378.

Тарасовка м. 480.

Татарка р. 352.

Ташлик 31. 235. 318. 319.

Тегин (Тегиня) м. 306. 348.

Тєрга 353.

Тєрєхтємирів 271.

Тиноч р., 339.

Тобольськ 162.

Топорів м., 204.

Трипілля 271, 343. 371.

Триліси 211. 371.

Троецький монастир, 131. 139. 345.

Тростянець 49. 308, 309. 313.

Трубчевський монастир 135.

Трушонка мєц. 165.

Трємєшна 194.

Турєччина (Порта Отоманська) 10. 36,
37. 45. 75. 77, 129. 132 133. 157, 173,
178, 210. 275. 292. 297, 298. 299. 302,
303. 308. 309. 310, 311. 313. 315, 323. 326,
329, 333. 337. 342, 348. 350, 361. 373. 374,
378. 379, 380.

Тяємин, 319. 320, 334.

Угорщина, 350.

Убєдь р. 420.

Україна, passim.

Умань, 45. 87. 113. 229, 230. 231. 255,
277. 301. 302. 306, 308. 311. 313. 321. 399,
400, 404.

Уманщина, 144.

Утинський перевіз, 327.

Фєрапонтїв монастир 289.

Харків, 20.

Хвалинське (Каспійське море), 127.

Хвастів 58. 151. 179. 180, 227. 362. 371.
Хвойники, 25. 86, 206.
Хмелев, 134
Хомутець 401. 402.
Хорол 417.
Хотин, 49. 114. 194 313, 314 315.
Хотмишськ, 193, 195.
Хрещате урочище, 375.

Царгород (Константинопіль), 17. 36, 41,
45. 49. 71. 145, 161. 162. 163. 169. 174,
176. 179. 181, 210. 292. 303, 304. 305,
319, 380. 404.
Царичанка, 364.
Цибульник, 146, 245.
Цоцора д. 313, 314.

Чексен м. 347.
Черкаси, 55. 63. 89, 110. 127. 191. 197,
262. 265. 275. 276, 278. 315 316. 319,
320, 321. 322. 323. 324, 331. 335. 337. 338,
394. 395. 396, 407.
Чернігів, 25. 27. 51. 55. 56, 58. 59, 86,
91. 137. 149. 158. 164, 188. 189. 195,
197. 212, 215. 254, 255. 291. 292, 294. 298,
332.
Чернігівщина, 53. 56, 180.
Чорний ліс, 319.
Чигирин - Дуброва, 330.
Чигирин, 23. 24. 36. 39, 46. 47. 49. 50,
55. 56. 57. 58, 63. 66. 72 79, 83. 89. 93,
104, 105. 110. 114. 116. 117, 118. 124, 126,
129. 139, 146. 164, 178. 183. 193, 195. 196,
197, 201. 202. 210. 218, 219 236. 239,
240. 241. 242, 245. 249. 251 253, 255. 264,
275, 276. 277, 278. 280, 287. 291. 293,
294. 299. 301. 302. 305. 307, 308, 311, 315,
316, 317, 319. 320, 321, 323. 324. 325, 326,
329, 330. 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337,
396, 399, 400, 404, 406, 407, 408.
Чичерськ, 225.
Чорна - Долина мцв. 33, 358, 365.
Чорне море 150, 173, 199.
Чортків 130.
Чуднів м. 44, 100.

Шаргород, 308, 309.
Швеція 8. 125, 131, 133, 178, 229, 231. 232,
233, 235, 244, 380.
Шклов 225.
Шліонськ (Силезія), 55.

Щекавиця гора, 251.

Юр'єв 140, 383.

Яблонев 337, 341.
Яворов 351.
Яготин 324.
Янчакрак, 352.
Янчул р., 352, 356.
Яремине с., 164, 165.
Ярослав, 322.
Яси м., 209.

ЗМІСТ

ВСТУП	Стор. 3
-----------------	------------

Частина перша

I. Умови, що викликали утворення т. зв. „козацьких“ літописів. Літопис Самовидця. Вага його. Огляд літератури про літопис Самовидця	7
II. Списки літопису Самовидця. Видання літопису. Текст літопису. Мова літопису. Зміст літопису	19
III. Час написання літопису Самовидця	39
IV. Місце написання літопису Самовидця	53
V. Джерела літопису Самовидця	65
VI. Погляди автора літопису Самовидця, його симпатії й антипатії	74
VII. Автор літопису Самовидця. Біографія Романа Ракушки-Романовського. Докази його авторства	134

Частина друга

I. Вступні зауваження	185
II. Критичний розгляд звісток літопису Самовидця за 1648-1676 р. р.	187
III. Критичний розгляд звісток літопису Самовидця за 1677-1702 р. р.	329
Додатки	387
Спис використаних джерел і літератури	421

Показчики:

I. Показчик звісток літопису Самовидця за роками	436
II. Показчик особових імен	437
III. Показчик географічних назв	447

НАЙГОЛОВНІШІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ

стор.	рядок		видрукувано	треба читати
33	15	знизу	120	129
45	27	зверху	1662 году	1682 году
97	31	"	Зборововом	Зборовом
107	17	"	Ростовського	Ростковського
112	19	"	1678 р.	1674 р.
123	25	"	поъобно	подобно
175	4	"	млинського	мглинського
214	17	"	Забровським	Зборовським
251	4	"	де Виговський	Д. Виговський
253	13	знизу	ч. 98 с. 236	ч. 97 с. 296
344	1	"	№ IV, 51 - 53.	IV, 51 - 53.
398	31	зверху	Тур	Тур
421	34	"	Хмельницкомъ.	Хмельницкомъ, К. Ст 1883 № 2.

